श्रीमद्भगवद्गीता ।

केशवकाश्मीरिभट्टाचार्यकृत–तत्त्वप्रकाशिका–मधुसूदनसरस्वतीकृत–गूढार्थदीपिका–
शंकरानन्दकृत–तात्पर्यबोधिनी–श्रीधरस्वामिकृत–सुबोधिनी–सदानन्दकृत–
भावप्रकाश–धनपतिसूरिकृत–भाष्योत्कर्षदीपिका–दैवज्ञपण्डितसूर्यकृत–
परमार्थप्रपा–राघवेन्द्रकृता–ऽर्थसंग्रहे–त्यष्टटीकोपेता ।

द्वितीयगुच्छस्य द्वितीयो भागः ।

सप्तमादिद्वादशाध्यायान्तः ।

बाक्रेइत्युपाह्वगङ्गाधरभट्टात्मजमहादेवशर्मणा संशोधितः ।

मुम्बय्यां

'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतिना स्वीये मुद्रणागारे मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शकः १८३४, खिस्ताब्दः १९१२.

मूल्यं पादोनं रूपकत्रयम् ।

तत्सद्ब्रह्मणे नमः।

तत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता।

द्वितीयं षट्कं (उपासनाकाण्डम्)

सप्तमोऽध्यायः।

श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः॥
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १॥

त० टी०—सर्वेश्वरं हरिं कृष्णं भक्तिगम्यं परात्परम्। वन्दे भक्तिप्रदं नित्यं मायाध्वान्तनिवारकम्॥ तदेवं मुमुक्षूणां भगवद्भावापत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं तत्प्राप्त्युपायभूतं तदनन्यभक्तियोगं च वक्तुं तत्साधनभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य ज्ञानं निष्कामकर्मोपशमवैराग्ययोगादिसाधनैः प्रथमेनाध्यायषट्केन निरूपितम्। इदानीं भगवद्भक्तियोगं भजनीयं गुणशक्त्यैश्वर्यादिविशिष्टं तत्पदार्थं परब्रह्मभूतवासुदेवस्वरूपं च भक्तभेदांश्च तत्प्रतियोग्यभक्तभेदांश्च निरूपयितुं मध्यमषट्कमारभ्यते। तत्रापि भजनीयस्वरूपं भक्तांश्च निरूपयितुं सप्तमाध्यायारम्भः। तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं ते स्वरूपं कथं च भक्तस्त्वां ज्ञात्वा त्वद्गतान्तरात्मा भूत्वा त्वां भजेदिति प्रष्टव्यं, तदर्जुनेनापृष्टमपि स्वयमेव कृपया निरूपयितुं श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमना इति। मयि दोषगन्धास्पृष्टमहिम्नि अनन्तकल्याणगुणशक्त्यैश्वर्याश्रये भगवति वासुदेवे आसक्तं दृढं निबद्धं मनो येन स मय्यासक्तमनाः पार्थेति संबोधनेन पृथाया मद्भक्तायाः पितृस्वसुः पुत्रस्त्वं मेऽनुग्राह्योऽसीति सूचितम्। योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयः अहमेवेश्वरेश्वर आश्रयो न तु देवमनुष्याद्यन्यः कश्चित्कस्मैचिदर्थाय समाश्रयणीयो यस्य स त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं निःसंशयं यथा स्यात्तथा समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसहितं मां यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेन ज्ञास्यसि तज्ज्ञानं मयोच्यमानं शृणु॥ १॥

म० टी०—यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनाम्। तं वन्दे परमानन्दघनं श्रीनन्दनन्दनम्॥ एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमषट्केन ज्ञेयं त्वंपदलक्ष्यं संयोगं व्याख्यायाऽधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपाद-

नप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः । तत्रापि योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः इति प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्यायः आरभ्यते । तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा तद्गतोऽन्तरात्मा स्यादित्येतद् द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुः श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्त इत्यादिना । मयि परमेश्वरे सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वम् अत एव मदाश्रयो मदेकशरणः राजाश्रयो भार्याद्यासक्तमनाश्च राजभृत्यः प्रसिद्धो मुमुक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमनाश्च त्वं त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशयं यथा भवत्येवं समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥

शं० टी०—पूर्वं षष्ठाध्यायेन ज्ञानयोगमारुरुक्षोः कर्मैव साधनं तस्यैव योगमारूढस्य सर्वकर्मसंन्यासः साधनमिति कर्मतत्संन्यासयोः क्रमाच्चित्तशुद्धिं ज्ञानयोगसिद्धिं प्रति च कारणत्वं प्रतिपाद्य योगं साङ्गं सलक्षणं च निरूप्य योगभ्रष्टस्य नाशशङ्कामपास्य यो ब्रह्मवित्तेन सदा ब्रह्मनिष्ठयैव स्थातव्यमित्युक्तमिदानीं यन्निष्ठया ब्रह्मवित्तिष्ठति तद्ब्रह्म कीदृशं किंलक्षणं कथं वा तेन तत्र स्थातव्यमित्याशङ्कायां तन्निरूपयितुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ ईश्वरैकशरणतया शुश्रूषुणा मोक्षार्थिना श्रोतव्यार्थं सावधानेन भवितव्यमिति ज्ञापयितुमर्जुनं मदाश्रयो मन्मनाश्च भूत्वा मयोच्यमानमर्थं सावधानतया शृणुवेति बोधयितुं श्रीभगवानुवाच—मयीति । हे पार्थ त्वं योगं, तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमित्युक्तलक्षणं युञ्जन् युयुक्षन् कर्तुमिच्छन् मदाश्रयः अहमेव सर्वात्मा सर्वान्तर्यामी भक्तत्राणपरायणः परमेश्वर आश्रय आलम्बनं शरणं यस्य स मदाश्रयः यथा स्वर्गकाम्यग्निहोत्रादिकर्माश्रयः यथा वा जयैषी शस्त्रास्त्रादिसाधनाश्रयो भवति तथा मुमुक्षुर्योगी मदाश्रयः 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इति स्मरणात् मदाश्रयेण खलु मुमुक्षोर्ज्ञानं तत्साधनपौष्कल्यं मोक्षश्च निर्विघ्नेन सिध्यत्यतस्त्वं मदाश्रयः सन् मयि वक्ष्यमाणलक्षणे ज्ञातव्ये परे ब्रह्मण्येवासक्तमनाः मल्लक्षणमत्तत्त्वमन्महत्त्वविचारतदवगमतन्निश्चयाद्दावेवासक्तं संलग्नं मनो यस्य स मय्यासक्तमना भूत्वा नत्वन्यत्रासक्तमनाः सन् मां मायया तद्गुणतद्धर्मतच्छक्तितद्वैभवोपलक्षितं वस्तुतस्तद्रहितं च परमात्मानं प्रतिपाद्यमानमसंशयं संशयं विना समग्रं साक्षात्कारपर्यवसानं यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि इदं खलु परं तत्त्वमिति ज्ञातुं शक्नुयास्तत्तथा वक्ष्यामि शृणुष्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं संयोगं समुदाहृतम् । भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते ॥ पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं, तत्र कीदृशस्त्वं यस्य भक्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमना इति । मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्यानन्यशरणः सन्योगं युञ्जन्नभ्यसन् असंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥

स० टी०—घनश्यामं वामं सततमभिरामं क्रतुपतिं श्रियोधामाकामं विमलसुखरामं मुनिगतिम् ॥ सुदामाधारामं विधिहरललामं श्रुतिमतिं श्रये रामारामं भवगतिविरामं व्रजरतिम् ॥ १ ॥ ज्ञेयं व्याख्याय षट्केन त्वंपदार्थमथाधुना ॥ ध्येयं ज्ञेयं समादेयं तत्पदार्थं वदत्यजः ॥ २ ॥ षट्कस्यान्त्येन पद्येन भक्तियोगो हि सूत्रितः ॥ विवरीतुं तमध्यायषट्केनारभते हरिः ॥ ३ ॥ ब्रह्मविद्याप्रधानाङ्गो योगो भगवतेरितः ॥ इदानीं सर्वयोगानामुत्तमो योग उच्यते ॥ ४ ॥ इत्थमुत्थानिकाभेदे सत्यप्यर्थैक्यमस्त्यतः ॥ व्याख्यायन्ते चिदानन्दपदाम्भोजरजःश्रियः ॥ ५ ॥ भक्तियोगो हि योगानामुत्तमो भगवत्प्रियः ॥ भगवत्कृपया साक्षाज्जायते हृदि देहिनाम् ॥ ६ ॥ कर्मभ्रष्टा जना लोके जायन्ते दुष्टसंसृतौ ॥ योगभ्रष्टास्तु

जायन्ते शुचीनां श्रीमतां कुले ॥ ७ ॥ नारायणपदाम्भोजरजःश्रीप्रेमसंवृते ॥ भक्तियोगे सकृत्पुंसां प्रवेशे पुण्यपुञ्जतः ॥ ८ ॥ भ्रष्टशब्दः परिभ्रष्टो नान्विष्टोऽपीह लभ्यते ॥ अतः सच्छ्रद्धयोपेतो नारायणपदाम्बुजम् ॥ ९ ॥ भजेदनन्यया भक्त्या नैरन्तर्येण सज्जनः ॥ तत्र श्रीहरिरेवादौ भजनीयं स्वरूपतः ॥ १० ॥ कीदृशं भजनं तस्य तद्गतेनान्तरात्मना ॥ कथमित्येवमाकाङ्क्षामालक्ष्यैवार्जुनस्य च ॥ ११ ॥ स्वयं वाक्यमुवाचेदं वक्ष्यमाणं कृपानिधिः ॥ मयीश्वरे हरौ साक्षाज्जगज्जन्मादिकारणे ॥ १२ ॥ समासक्तं मनो यस्य त्यक्त्वान्यविषयं सदा ॥ कुर्वंश्चित्तसमाधानं मां समाश्रित्य सर्वदा ॥ १३ ॥ ईदृशस्त्वं हि मामीशं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ समग्रैश्वर्यसंपन्नं यथा ज्ञास्यसि तन्मया ॥ १४ ॥ उच्यमानं शृणु स्पष्टं निःसंदेहतयाऽर्जुन ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० टी०—यतो जातं येन स्थितमिदमशेषं प्रविलयं प्रयात्याद्ये यस्मिन् श्रुतिभिरुदिते जन्तव इमे । भवन्त्येकं ब्रह्मामलममृतमाराध्य यमहं शिवं रामं कृष्णं तमजमजरं नौम्यखिलगम् ॥ एवं त्वंपदार्थं निरूप्य तत्पदार्थं निरूपयितुं पूर्वाध्यायान्ते योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं, तत्रेदृशं मदीयं तत्त्वमनेन प्रकारेण मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्वक्तुमिच्छुः श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य सः । मयि मनआसक्तिसंपादनं तव सुलभमिति सूचयन्नाह—**पार्थेति** । योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयः अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य नतु कस्मैचित्पुरुषार्थायेहामुत्रलभ्याय राज्यादिर्यज्ञदानादिर्वा आश्रयो यस्य सः त्वं मय्यासक्तमना मदाश्रयः सन् असंशयं यथा स्यात्तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तं वक्ष्यमाणप्रकारं शृणु । ननु मदग्रे भवान् स्थितोऽसंशयं मया ज्ञायत एवातः किमिदमुच्यते इत्याशङ्क्याह—**समग्रमिति** । समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं सगुणं निर्गुणं च मामसंशयं यथा ज्ञास्यसि तच्छृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मनेत्यादिनाभ्यासयोगेन कृत्वा देहावच्छेदेनान्तर्यामित्वेन स्थितस्य स्वस्वरूपस्य प्रतीतिमभिधायेदानीं सर्वात्मकत्वेनावस्थितस्य प्रतीतिसाधनोपायं दर्शयन् स्वमायावैभवमैश्वर्यं च प्रकटीकरोति—**मयीति** । मयि परमेश्वरे आसक्तमत्यादृतं मनो यस्य स तथा मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्य मदेकशरणः सन् योगं युञ्जन्नभ्यस्यन्नसंशयं यथा भवति तथा मां समग्रं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु । सर्वापेक्षया योगाभ्यासो हि महत्तरं कार्यं तदाश्रयव्यतिरेकेण निर्विघ्नं न सेत्स्यतीति कृत्वा ममाश्रयमवलम्ब्य प्रवृत्तस्य सुखोपायेन योगसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—बुद्धियोंगे त्विमां शृण्विति भगवज्ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय कामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगं ज्ञानस्य बहिरङ्गोपायमापञ्चमाध्यायान्तं ज्ञानान्तरङ्गसाधनं ध्यानरूपं योगं च षष्ठे निरूप्याधुना पूर्वोक्तं ध्यानं भक्तिपूर्वकमेवानुष्ठितं ज्ञानसाधनं न चैद्यादेरिव द्वेषपूर्वकमतो भक्त्यर्थं भगवन्माहात्म्यं मयीत्यादिनाऽध्यायषट्केनोच्यते । न त्वेवाहमित्यादिना पूर्वषट्के भगवन्माहात्म्योक्तावपि साधनस्यैव प्राचुर्येणोक्तिः । उत्तरषट्के क्वचित्क्वचित्साधनस्योक्तावपि प्राचुर्येणैव भगवन्महिम्नो वर्णनान्न पूर्वोत्तरषट्कयोः सांकर्यम् । तयोः पौर्वापर्यबीजं तु यदर्थं साधनं निरूपितं तज्ज्ञानाय ज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात्कार्यकारणभावरूपं योगं युञ्जन्समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृण्विति प्रतिज्ञाकरणादेव व्यक्तमिति श्रोतारमभिमुखीकुर्वन्भगवन्माहात्म्यं वक्तुं प्रतिजानीते—**मयीति** । मयि श्रीकृष्णे आ अत्यन्तं सक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः योगं द्विरूपं ज्ञानोपायं युञ्जन्ननुतिष्ठन्मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति स एव मे शरणं

तस्मिन्नेवाहं स्थित इति जानन्नित्यर्थः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तव असंशयं समग्रं च यथा भवति तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु तत्प्रकारकमज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदित्यस्य तथेति वार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

त० टी०—तदेव ज्ञानं श्रोतारमभिमुखीकरणाय स्तौति—ज्ञानमिति । इदं ज्ञानं शास्त्रीयं सविज्ञानं विज्ञानं स्वानुभवस्तत्सहितमशेषतस्ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि । नहीदं साकाङ्क्षमित्याह—यज्ज्ञानं ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे स्थितस्य मुमुक्षोर्ज्ञातव्यं नावशिष्यते, ज्ञातव्यान्तरनिरपेक्षमित्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन् स्तौति श्रोतुराभिमुख्याय—ज्ञानमिति । इदं मद्विषयं स्वतोऽपरोक्षज्ञानं असंभावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते असंभावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते । विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तः वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि । श्रौतीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह—यत् ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किंचिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शं० टी०—यदुपदेक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तद्वेदनमेवाह—ज्ञानमिति । अहं ते तुभ्यं ज्ञानं मद्विषयकमिदमधुना वक्ष्यमाणं सविज्ञानं विज्ञानसहितमुपदेशोत्तरक्षणभाव्यनुभवसंयुक्तमशेषतः यावता वस्त्वनुभूयते तावदशेषं वक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मयोपदिष्टं यज्ज्ञानं प्राप्येह ब्रह्मविषये तव भूयः पुनर्ज्ञातव्यं प्राप्तव्यमन्यत्पुरुषार्थसाधनं नावशिष्यते नापेक्ष्यते, अनेनैव कृतार्थो भविष्यसीत्यर्थः। यद्वा जगद्गुरुरेषोऽहं ते मुमुक्षवे शुद्धात्मने तुभ्यं ज्ञानं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इतिश्रवणात् ज्ञानैकस्वरूपमिदं विद्वद्भिः प्रत्यक्षेणानुभूयमानमहमर्थत्वेन साक्षादपरोक्षमिति वा इदंतया निर्दिष्टं ब्रह्म सविज्ञानमनुभवसहितं तदनुभवो यथा स्यात्तथाऽशेषतः समग्रं वक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा यत्साक्षादनुभूय यस्मिन् विज्ञात इत्यर्थः । इह भूयः पुनर्न विज्ञातव्यं वस्त्ववशिष्यते "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति "कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रवणान्मयि परे ब्रह्मणि विज्ञाते न विदुषः पुनर्ज्ञेयान्तरावशेषो विद्यते मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्री० टी०—वक्ष्यमाणं स्तौति—ज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितमिदं मद्विषयमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे वर्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—तच्छ्रोतुराभिमुख्याय स्तौति ज्ञानं स्वगोचरम् ॥ इदं मद्विषयं ज्ञानमपरोक्षं स्वतो यतः ॥ १ ॥ परोक्षं प्रतिबन्धेन ज्ञानमित्युपचर्यते ॥ तन्निरासे प्रमाणेन सविचारेण यत्पुनः ॥ २ ॥ विज्ञानेन युतं सत्तन्मतस्वरूपावसानकम् ॥ शास्त्रजं ते परोक्षं च परमाप्तोऽहमीश्वरः ॥ ३ ॥ कथयिष्याम्यशेषेण सफलं च ससाधनम् ॥ नित्यचैतन्यरूपं यदागमान्तजया धिया ॥ ४ ॥ विषयीकृत्य लोकेऽस्मिन्पुनरन्यन्मनागपि ॥ जिज्ञासोस्तव वान्यस्य ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ ५ ॥ सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेऽध्यारोपितं

जगत् ॥ तज्ज्ञानाद्बाधितं सर्वं ज्ञेयं किमवशिष्यताम् ॥ ६ ॥ तन्मात्रज्ञानतस्त्वं तु कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ७ ॥ परब्रह्मज्ञाने जगदिदमशेषं सुविदितं यतः प्रोक्तं श्रुत्या बहुविधसुदृष्टान्तकथनैः ॥ यदा विश्वं सर्वं भगवति हरौ भ्रान्तिकलितं तदा ब्रह्मज्ञानाद्विदितमलमस्त्येव निगमात् ॥ ८ ॥ २ ॥

भा० टी०—ज्ञास्यसीत्युक्तं तत्र ज्ञानं स्तौति—ज्ञानमिति । अत्र भाष्ये तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवेन संयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुराभिमुखीकरणाय—यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थ इति । अस्मिन्भाष्ये ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—तच्चेति । इदपमरोक्षज्ञानं चैतन्यं तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्याशङ्क्याह—यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयत इति तट्टीकाकृतः तदेवाह—ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह—सविज्ञानमनुभवसहितं दृशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यन्ये । वस्तुतस्तु तच्च मद्विषयं ज्ञानमिति भाष्याद्भाष्यकृतामयमर्थो नाभिप्रेतः सविज्ञानमिति मूलान्मूलानुगुणोऽपि न भवति । तस्मान्मूलतद्भाष्यानुरोधेन ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमनुभव इति व्याख्येयं यज्ज्ञात्वेत्यस्य तु यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डवेतिश्लोकस्थभाष्यानुसारेण मद्विषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यं सविज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थ इत्यविरोधः । मद्विषयस्य ज्ञानस्य सकलाधिष्ठानविषयत्वादन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिश्रुतेरिति भावः । यत्त्विदं मद्विषयं विज्ञानेन सहितमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि यज्ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्येति तत्र यज्ज्ञानमित्याद्युपेक्ष्यं, यच्छब्दस्य प्रस्तुतपरामर्शकत्वेन सविज्ञानस्य ज्ञानस्य यदा परामृष्टस्य चैतन्यरूपार्थकत्वायोगात् ॥ २ ॥

प० टी०—ज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञानं मद्विषयानुभवस्तेन सहितमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि, यज्ज्ञात्वेह श्रेयोमार्गेऽन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते । मम साकल्येन सर्वात्मकत्वे ज्ञाते सति तदतिरिक्तं किं ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—श्रवणं प्रवचनाधीनमित्याह—ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मार्थल्युडन्तौ । हे पार्थ ते तुभ्यमिदं मदीयं विज्ञानसहितं ज्ञानं विशेषेण ज्ञातव्यसहितं ज्ञातव्यं माहात्म्यं सामान्यं विशेषमाहात्म्यं च वक्ष्यामीत्यर्थः । अशेषत इत्यस्य यावदर्जुनयोग्यं तावन्मध्ये शिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं स्तौति—यदिति । यन्माहात्म्यं ज्ञात्वा भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यमिह मदुक्तेऽर्थे नावशिष्यते ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

त० टी०—वक्ष्यमाणं ज्ञानमतिदुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रीयाधिकारयोग्यास्तेषां सहस्रेषु कश्चिदेकः सिद्धये आत्मतत्त्वज्ञानाय यतते । यततां यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदात्मानं यथावद्वेत्ति । तादृशानां ज्ञानसिद्धानामपि सहस्रेषु कश्चिन्मां परमात्मानं वेत्ति । मद्विदामपि सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतः यथाऽवस्थितस्वरूपं वेत्ति पराभक्तिं विना तत्त्वतो ज्ञानासंभवात् । भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

म० टी०—अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानं यतः—मनुष्याणामिति । मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकोऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये यततां यतमानानां ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येष्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥३॥

शं० टी०—नन्वहमर्थत्वे ब्रह्मणः कथं तज्ज्ञानं ब्रह्मैवाहमिति सर्वत्र नोपलभ्यते इति चेत्सत्यं, नोपलभ्यते यद्यपि "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इतिश्रुत्याप्युच्यते ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वं तथाप्यनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जसमुद्भावितचित्तपरिपाकसमुत्पन्नविवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनवतामेव परमेश्वरानुग्रहपात्रीभूतानां श्रवणमननादिभिस्तज्ज्ञानं सिध्यति न तु मलिनचित्तानामीश्वरकृपादूरवर्तिनां कामानलदंदह्यमानानां सर्वगताप्यर्कप्रभा यथान्धानामत एव स्वज्ञानं दुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्याणां सहस्रेषु मनुष्याणामिति मनुष्यत्वग्रहणं तदितरेषां बन्धमोक्षज्ञानाभावसूचनार्थम् ततो मनुष्याणामेव बन्धमोक्षज्ञानशास्त्रतदर्थग्रहणाधिकार इति मनुष्यत्वं प्राप्तवतां तत्रापि ब्राह्मणत्वमवश्यं मोक्षाय यतितव्यमिति ज्ञापयितुं मनुष्याणामित्युक्तम् । तत्र मनुष्याणामपि पापपूरितदेहानां सर्वेषां मुक्त्ययोग्यत्वं सूचयितुं सहस्रेष्वित्युक्तम् । सहस्रेष्वित्ययुतनियुतलक्षाणामुपलक्षणं देवकृपैकलभ्याया मुमुक्षाया अतिदुर्लभत्वात् । एवमुक्तसंख्यावन्मनुष्येषु कश्चिदेव मोक्षैककामनया श्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्या बहुजन्मसमनुष्ठितपुण्यकर्मपरिपाकेन शुद्धात्मा सन् विवेकवैराग्यशमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नो भूत्वा सिद्धये ज्ञानसिद्धये यतति यतते नित्यनिरन्तरश्रवणादिनिष्ठया यत्नं करोतीत्यर्थः । अयमेव सिद्धो यस्य चित्तं दृष्टादृष्टसर्वविषयवैमुख्यं प्राप्य श्रवणादावेव तिष्ठति एवमुक्तलक्षणसंपन्नानां ज्ञानसिद्धौ एव श्रवणाद्येकनिष्ठानां सिद्धानामपि सहस्रेषु कोटिपर्यन्तेषु कश्चिदेव गुर्वात्मेश्वरसुप्रसादसंपन्नो नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठापरिश्रान्तो ब्रह्मविदुत्तमः वासुदेवः सर्वमिति साक्षान्मामानन्दैकरसं चिद्घनमद्वितीयं परं ब्रह्म वेत्ति विजानाति । ननु विष्णुमीश्वरं रामं कृष्णं च देवमनुष्यादयः सर्वे जानन्ति कथं कश्चिदेव मां वेत्तीत्युच्यत इति चेन्न, ते मामयथाभूतस्वरूपमेव जानन्ति स्वतो भिन्नं परिच्छिन्नं न तु यथार्थस्वरूपमित्याह—तत्त्वत इति । तत्त्वतः श्रुत्या एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्य इति दृश्यवैशिष्ट्यरहितत्वेन प्रतिपादितं मायातत्कार्यलेशसंबन्धशून्यं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानन्दैकतनुमद्वितीयं मां परं ब्रह्मविदुत्तम एक एव स्वात्मना साक्षाद्विजानाति नान्य इत्यर्थः । एतेन वर्णानां ब्राह्मणादीनां सर्वेषां मुमुक्षुतायाश्चित्तशुद्धेर्ज्ञानोद्देशेनैव नियतश्रवणादिप्रवृत्तेस्तत्समुत्पन्नसम्यग्ज्ञानसिद्धेश्च तदेकद्वारकमुक्तेरपि च पूर्वपूर्वापेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्यातिदुर्लभत्वं सूचितमतः प्रयत्नेनोक्तसाधनसंपत्त्या मुक्तिः संपादनीया विवेकवतामिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

श्री० टी०—मद्भक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणां तु सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते । प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति । तादृशानां चात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति । तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स० टी०—मत्कृपामन्तरेणेदं दुर्लभं तन्महाफलम् ॥ कर्मज्ञानादियोग्यानां सहस्रेषु नृजन्मनाम् ॥१॥ मध्ये कश्चिद्विवेकी सन्यतते चित्तशुद्धये ॥ ज्ञानाय यतमानानां सिद्धानां च विपश्चिताम् ॥ २ ॥ मध्ये

कश्चिन्महानेकः सम्यग्ज्ञानेन मां हरिम् ॥ साक्षात्करोति तत्त्वेन प्रत्यग्रूपेण चिद्घनम् ॥ ३ ॥ मत्तत्त्वज्ञोऽस्ति सर्वज्ञो दुर्लभो जगतीतले ॥ किं वाच्यं ज्ञानमाहात्म्यं श्रीहरेरयमाशयः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—अतो मद्विषयं तत्त्वज्ञानं सार्वज्ञ्यसंपादकत्वादतिदुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्याणामनेकयोनिषु पुण्यवशाल्लब्धदेहानां सहस्रेषु असंख्यातेषु 'शतं सहस्रं लक्षं च सर्वमक्षय्यवाचकम्' इत्युक्तेः अक्षय्यमित्यस्यासंख्यातमित्यर्थः । कश्चिदनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जवशाल्लब्धविवेकादिसाधनो यतते यत्नं श्रवणादिरूपं करोति यततामपि यतमानानामपि सिद्धानां मुमुक्षूणां साधकत्वेऽपि सिद्धत्वकथनं तेषामुत्कर्षद्योतनार्थम् । अपरे तु सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते यततामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानामप्यात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्तीति वर्णयन्ति, अस्मिन्पक्षे मुख्यसिद्धशब्दार्थालाभस्तवस्त्येवात्मपदाध्याहारस्य कश्चिदित्यस्य वेत्तीत्यस्य चावृत्तेरध्याहारस्य वा क्लेशोऽतिरिच्यते इत्ययं पक्षश्चिन्त्यः । तेषां मध्ये कश्चिदेव मां परमेश्वरं तत्त्वतो यथावत् स्वाभिन्नत्वेन वेत्ति जानाति ॥ ३ ॥

प० टी०—अथैतस्य दुर्लभत्वमाह—मनुष्याणामिति । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्विरलः सुकृतातिशयशाली सिद्धये स्वात्मज्ञानाय प्रवर्तते । तथा प्रयत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां सहस्रेषु कश्चिन्मदनुग्रहपात्रं, मां तत्त्वतो याथातथ्येन वेत्ति। एतादृशमतिदुर्लभं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः॥ ३॥

श० टी०—अवशिष्टं नास्तीति प्रतिज्ञाते ज्ञाने आदरजननाय तस्य दौर्लभ्यमाह—मनुष्याणामिति । कश्चिदेव पुण्यवान्पुरुषः सिद्धये ज्ञानाय यतति यतते । यततां ज्ञानार्थं यतमानानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धिमान्भवतीति योज्यम् । सिद्धानां ज्ञानिनामपि मध्ये कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति यथावज्जानाति ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

त० टी०—समग्रं मां यथा ज्ञास्यसीति पूर्वमुक्तं तदेव वक्तुं, तावत्प्रकृतिशब्दवाच्यपरापरशक्तिद्वयस्वरूपमाह—भूमिरिति द्वाभ्याम्। भूम्यादिपञ्चशब्दैस्तत्कारणभूतानि गन्धादिपञ्चतन्मात्राणि गृह्यन्ते, न स्थूलभूतानि तेषां विकारत्वेन प्रकृतित्वाभावात् । मनःशब्देन तत्कारणभूताहंकारो गृह्यते । बुद्धिशब्देन समष्टिबुद्धिर्महतत्त्वं गृह्यते । अहंकारशब्देन तत्कारणं माया । इत्येवमष्टधा भिन्नेयमाकाशादिपञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमन इति षोडशविकारादिचराचरस्य जगतः प्रकृतिरुपादानभूता मे मदीया शक्तिरिति विद्धि ॥ ४ ॥

म० टी०—एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—भूमिराप इति। साङ्ख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः पञ्च महाभूतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते । एतान्येव चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि। तत्र भूमिरापोऽनलोवायुः खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते।बुद्ध्यहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव । मनःशब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते । प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहानेरावश्यकत्वात् मनःशब्देन वा स्वकारणमहंकारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसन्निकर्षात् । बुद्धिशब्दस्त्वहंकारकारणे महत्तत्त्वे मुख्यवृत्तिरेव अहंकारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च । इत्युक्तप्रकारेण इयमपरोक्षा साक्षिभास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा

भिन्ना अष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता सर्वोऽपि जडवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः। स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसंकल्पात्मकौ मायापरिणामावेव। बुद्ध्यहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ॥ ४ ॥

शं० टी०—कीदृशं ब्रह्म किंलक्षणमिति पृष्टवते ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिति ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वं लक्षणमित्युक्त्वेदानीं "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भेन ब्रह्मकार्यत्वात्तद्विवर्तत्वाच्च जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बोधयितुं निर्विकारस्यापि स्वस्य ब्रह्मणः प्रकृतिद्वारा जगत्कारणत्वसिद्धये आदावपरां प्रकृतिं निर्दिशति—भूमिरिति। भूमिर्गन्धतन्मात्रलक्षणा कारणात्मिका सूक्ष्मा न तु स्थूला कार्यात्मिका भिन्ना प्रकृतिरष्टधेतिभूम्यादीनामष्टानामपि प्रकृतित्वाभिधानात्। 'महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त' इति महदादिभूम्यन्तानां सप्तानामपि विकृतित्वस्मरणात् कथं प्रकृतित्वमिति न शङ्कनीयं तासामपि जगदारम्भकत्वात्प्रकृतित्वोपपत्तेः। तथैवापोऽपि रसतन्मात्राः, अनलो रूपतन्मात्रः, वायुः स्पर्शतन्मात्रः, खमाकाशं शब्दतन्मात्रं, मन इति संकल्पविकल्पयोरहंकारप्रधानत्वात्तदात्मकेन मनसा तत्कारणमहंकारो गृह्यते, बुद्धिरितिशब्देन सर्वसमष्टिर्महत्तत्त्वं लक्ष्यते, अहंकार इत्यहंकारवासनाविशिष्टमविद्यात्मकमव्यक्तमुच्यते, बीजे शाखापर्णपुष्पादिवासनावदव्यक्ते सर्वकारणे महदादिसर्वविकारवासनासंभवात् 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इतिन्यायात् इयं प्रकृतिः कार्यैकवेद्या स्वयमुक्तप्रकारेणाष्टधा भिन्ना मे मम परमात्मनो निर्गुणस्यापि स्वगुणद्वारा गुणित्वे सृष्ट्यादिकारणत्वे च हेतुरुपाधिः सैषैव "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इतिश्रुतेः यत्कार्यमेतन्मरुमरीचिकाकल्पं जगज्जालमिति ॥ ४ ॥

श्री० टी०—एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—भूमिरितिद्वाभ्याम्। भूम्यादिशब्दैः पञ्चगन्धादितन्मात्राण्युच्यन्ते, मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वमहंकारशब्देन तत्कारणमविद्येत्येवमष्टधा भिन्ना। यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानम्, इत्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता। चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति—'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इति ॥ ४ ॥

स० टी०—एवं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्यार्जुनं हरिः॥ आत्मनः सर्वरूपत्वात्पूर्णत्वमवतारयन् ॥ १ ॥ क्षेत्राख्यां प्रकृतिं स्वीयामुपन्यस्यति संग्रहात् ॥ भूम्यादिपञ्चभूतानि सूक्ष्मावस्थात्मकानि हि ॥ २ ॥ तन्मात्राण्येव लक्ष्यन्ते मनोऽहंकार इष्यते॥ बुद्धिशब्दान्महत्तत्त्वमहंकारस्य कारणम् ॥ ३ ॥ अविद्यात्मकमव्यक्तं वासनानन्त्यवासितम् ॥ अहंकारपदेनोक्तं सर्वकारणकारणम् ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्तरीत्येयं साक्षिभास्यतयाक्षगा ॥ शक्तिः प्रकृतिधर्माख्याऽनिर्वाच्या त्रिगुणात्मिका॥ ५ ॥ प्रकारैरष्टभिर्भेदमागता पारमेश्वरी ॥ अन्तर्भूतोऽत्र सर्वोऽपि जडवर्गः प्रपञ्चगः ॥ ६ ॥ ४ ॥

भा० टी०—यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यत इत्युक्तेन श्रोतारमभिमुखी कृत्य तदुपपत्तये चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्परमात्मन्यध्यस्तत्वबोधनायाह—भूमिरिति। आकाशादिभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वाक्यशेषात् मनःशब्देन तत्कारणमहंकारो लक्ष्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्वं गृह्यन्तेऽहंकार इत्यविद्यासंमिश्रमव्यक्तं लक्ष्यते यथा विषसंमिश्रमन्नं विषमित्युच्यते तथाहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते। यत्तु बुद्ध्यहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देनावशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते इति यत्पक्षान्तरं कैश्चित्प्रदर्शितं तदरुचिग्रस्तं तद्बीजं तु क्रमत्यागप्रसङ्गादि।

यत्तु भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते, अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमिति। अनेन रूपेण प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नैवेत्यष्टास्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इय(मा)मेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ' इत्यपरे वर्णयन्ति । तत्रेदमवधेयम् ' मूलप्रकृतिरविकृतिः प्रकृतिविकृतयो महदाद्याः सप्त षोडशकस्तु विकारः' इतिसांख्योक्तप्रकारेणाष्टस्वेव प्रकृतित्वव्यवहारो न विकारेषु । अत्रापि इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनादष्टौ प्रकृतय एव गृह्यन्ते विकारस्य तु एतद्योनीनि भूतानीति भूतपदाभिधेयस्य सर्वस्याप्युपादानम्। क्षेत्राध्याये तु क्षेत्रनिरूपणावसरे इदमुक्तम् 'तत्क्षेत्रमित्यारभ्य इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ' इत्यन्तम्। यत्त्वन्ये नात्राव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति "मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति" इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन नवापि प्रकृतयः तथाचैवं योज्यं इयं मे मद्भिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति। मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिसहपाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वं 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते' इति तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणादिति व्याचख्युस्तत्प्रकृताननुगुणम्। मे प्रकृतिर्भूम्यादिरूपेणाष्टधा भिन्नेति योजनायामितीयमित्यनूद्याङ्गुलिनिर्देशेन भूम्यादीनां प्रकृतित्वबोधनानुपपत्तेः निर्देशानुसरणे तु मनःशब्देनोक्तश्रुत्या तस्य प्रकृतित्वात्तस्यैव ग्रहस्तद्ग्रहे मूलप्रकृतिग्रहे चोभयोरुपादाने वाष्टधेति विरोधापत्तेः। मनसः प्रकृतित्ववर्णनमप्यसंगतमुदाहृतश्रुत्या तदलाभात्। मनसा करणेनेन्द्रियद्वारकेण पश्यतीति श्रुत्यर्थाभ्युपगमात् करणं विना द्वारस्याकिंचित्करत्वात् । किंच विद्यारण्यादिभिराचार्यैर्मनसः श्रोत्राद्युत्पन्नमिति न प्रदर्शितं किंतु—' वियत्पवनतेजोम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् ॥ रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु' इति भूतेभ्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिर्दर्शिता। पुराणेषु तु अहंकारादेव सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधात् समनस्कानामिन्द्रियदेवतानां त्वगादीन्द्रियाणां भूतानां च क्रमात्सेति सर्वथापि मनस इन्द्रियं प्रति प्रकृतित्वं नास्ति । यत्र क्वापि मनसस्तत्कल्पकत्वं श्रूयते तत्रापि मनउपाधिकस्यात्मन उपाधिप्रधानस्येति द्रष्टव्यम् " वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रम् " इत्यादि श्रुतेः । यदपि प्रकृतेः सादित्वं साधितं तदपि सिद्धान्तविरुद्धं मायाऽविद्यारूपेण द्विविधाया अपि मूलप्रकृतेः सर्वैरपि वेदान्तिभिरनादित्वेन सिद्धान्तितत्वात्तदुत्पत्तिलयवचनानि त्वाविर्भावतिरोभावपराणि अन्यथा तत्कारणभूतायाः प्रकृतेरावश्यकत्वेनानवस्थापातादिति दिक् । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम माया पारमेश्वरी अष्टधा अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

प० टी०—एवं निरूपणीयार्थे श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—भूमिरिति द्वाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्च सूक्ष्माणि पञ्च तन्मात्रारूपाणि भूतानि, मनःशब्देन तत्कारणीभूतोऽहंकारः, बुद्धिशब्देन तत्कारणीभूतं महत्तत्त्वम्, अहंकारशब्देन प्रथमाध्यासरूपा तत्कारणमविद्येत्येवं प्रकृतिर्मायाष्टधाष्टप्रकारा भिन्नेतिपदेन त्रयोदशाध्याये 'महाभूतान्यहंकारः' इत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मना वक्ष्यमाणायाः प्रकृतेरत्रैवान्तर्भाव इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श० टी०—एवमुपोद्घातमुक्त्वाऽधुना प्रथमप्रतिज्ञातं ज्ञानपदोक्तं ज्ञातव्यं तावदाह—भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन । भूम्यादिपञ्च महाभूतानि मनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वे च । अहंकारपदेन महत्तत्त्वमुपलक्षणीयम् । अहंकारश्चेति चशब्दान्वयः । इत्येवं मदधीना प्रकृतिरष्टधा भिन्ना । उद्दिष्टापेक्षया अष्टधेत्युक्तिः उपलक्षितापेक्षया नवधेति ज्ञेयम् । मत्प्रेरिता प्रकृतिः पृथिव्यादिकार्यरूपेणैव भिन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

न० टी०—अष्टधा या प्रोक्ता प्रकृतिः सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वाच्च । इतस्त्वचेतनभूतायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्तविजातीयां परां तस्याः भोक्तृतया प्रकृष्टां जीवभूतां चेतनां प्रकृतिं शक्तिं मे मदीयां मदात्मिकां विद्धि । यया जीवभूतया चेतनया क्षेत्रज्ञाख्ययाऽनादिकर्मवशादन्तःप्रविष्टया इदं शरीरादिरूपं क्षेत्रसंज्ञकं जडजातं जगद्धार्यते । उभयोर्विष्णुशक्तित्वं विष्णुपुराणे स्पष्टमुक्तम्—'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा' इति ॥ ५ ॥

म० टी०—एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह—**अपरेयमिति** । या प्रागष्टधोक्ता प्रकृतिः सर्वाचेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च । इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां तुशब्दाद्यथाकथंचिदप्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि । हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्वतो विशीर्य(द्?) उत्तभ्यते "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतेः । नहि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

शं० टी०—एवं सृष्ट्यादिहेतोः प्रकृतेरष्टधा स्वरूपं निरूप्य एतस्या एव प्रकृत्यन्तराद्भिन्नत्वं नाम च वदन् तामपि प्रकृतिं निर्दिशति—**अपरेयमिति** । या पूर्वोक्ता प्रकृतिः सेयमपरा नाम्ना चापरा परप्रकृतेर्भिन्ना निकृष्टा च अनृतत्वाज्जडत्वाद्दुःखात्मकत्वादशुद्धत्वात् पुरुषाधीनत्वात्तद्धेयत्वात् ज्ञानेन तन्निवर्त्यत्वाच्च तदपेक्षया निकृष्टत्वम् । पराया अपरावैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः । इत उक्तायाः प्रकृतेरन्यां भिन्नां विलक्षणां च परां शुद्धत्वेन तदुपजीव्यत्वेन सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन च श्रेष्ठाम् " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " इतिप्रसिद्धां मे प्रकृतिं जीवभूतां क्षेत्रज्ञरूपां विद्धि विजानीहि, यया क्षेत्रज्ञरूपया परया प्रकृत्यान्तरङ्गस्थया जगदिदं धार्यते सर्वत्र देहेन्द्रियादिरूपं जगज्जीवेन खलु धार्यते अहंममेत्यभिमानेन तोषणपोषणरक्षणादिक्रिया संपाद्यते तथा बहिरपि घटोऽयं पटोऽयमिति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन नामरूपादिभेदकल्पनया भोग्यत्वसंभावनया विनियोगेन च जगतो निर्वाहोऽप्यनेनैव क्रियत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह—**अपरेति** । अष्टधोक्ता या प्रकृतिः इयमपरा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वे हेतुः—यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

स० टी०—प्रकृतेः क्षेत्ररूपाया अस्यास्तत्त्वं वदन्हरिः ॥ क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राह प्रकृतिं चिद्घनां पराम् ॥ १ ॥ अष्टधोक्ता निकृष्टेयं प्रकृतिर्मलिनानृता ॥ संसारबन्धरूपत्वात्परार्थत्वाज्जडत्वतः ॥ २ ॥ इतोऽन्यां प्रकृतिं शुद्धां प्रकृष्टां चेतनात्मिकाम् ॥ ममात्मभूतां जानीहि परां क्षेत्रज्ञलक्षणाम् ॥ ३ ॥ यया क्षेत्रज्ञरूपिण्या सर्वस्यान्तःप्रविष्टया ॥ जगज्जडमिदं सर्वं धार्यते विशरारवम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० टी०—अचेतनवर्गस्य स्वस्मिन्कल्पितत्वं वक्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नस्य कार्यकल्पस्य तथात्वं वक्तुं चैतन्यस्याविद्यावच्छिन्नस्य प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति—**अपरेति** । अपरा निकृष्टाऽशुद्धत्वात् अनर्थकरत्वात् संसारस्वरूपत्वात् बन्धनात्मकत्वात् इयमष्टप्रकारा इतोऽस्या अन्यां कथमप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः विशुद्धत्वात् प्रकृतिं परामुत्कृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां ममात्मभूतां विद्धि जानीहि । नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेन प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—

यया जगदन्तःप्रविष्टया अनेन "जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इतिश्रुतेर्धार्यते स्वतो विशीर्यज्जगदचेतनवर्गः विष्टभ्यते यथा महाबाहुना त्वया स्वतो विनश्यत् राज्यं क्षत्रधर्मं च धारयितुं शक्यते तथेति सूचयन्नाह—महाबाहो इति ॥ ५ ॥

प० टी०—इदानीं परापरत्वविभागमाह—अपरेयमिति । इयमष्टधा निरूपिता प्रकृतिरपरा निकृष्टा जडत्वादितः सकाशात्परामुत्कृष्टामन्यां जीवभूतां जानीहि । परत्वे हेतुः—यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

रा० टी०—न केवलं जडप्रकृतिरेव स्वकार्येण सह मद्वशा किंतु ब्रह्मादिजगन्माता चित्प्रकृतिरपीत्याह—अपरेति । यद्वा हरेः परत्वं वक्तुं तदुपयोगितया परावरवस्तुनी आह—अपरेति । इयं प्रागुक्तजडप्रकृतिः जीवा अप्युपलक्ष्यन्ते । जडप्रकृतिः जीवाश्चापराः अधमाः । इतस्तु जडप्रकृत्यादितस्तु अन्यां जीवभूतां सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान्प्राणांस्तद्देहेषु धारयतीति जीवेत्युक्ता । 'जीव प्राणधारणे' इति धातोः । सा च सा भूता च सर्वदा विद्यमाना च जीवभूता ताम् । 'भू सत्तायाम्' इति धातोः । मे मदधीनां प्रकृतिं चित्प्रकृतिं मुक्ता अप्युपलक्ष्यन्ते । श्रियं मुक्तांश्च परां परानुत्तमान्विद्धि । परत्वे हेतुः—ययेति श्रियेत्यर्थः । मुक्तानां पराभासत्वात् ययेत्येवोक्तम् । इदं ब्रह्मादिजगद्धार्यत इति ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

त० टी०—स्वकीयप्रकृतिद्वयकार्यत्वात्सर्वजगतः स्वकार्यत्वमाह—एतदिति । एते जडचेतने क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंज्ञके प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि चराचराणि सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति शरीराणि इत्युपधारय जानीहि । तत्राचेतनप्रकृतिः स्वरूपपरिणामेन चेतनरूपा तु स्वकर्मणा निमित्तेन तेषु प्रविश्य भोक्तृत्वेनाधारत्वेन च योनिः । नहि जीवं विना देहानां स्थितिर्वृद्धिश्च संभवति, ते च मदीये शक्तिरूपे, शक्तेः शक्तिमतः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वात् मदधीने, शक्तिकार्यं शक्तिमत्येव पर्यवस्यति । अतोऽहमेव कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमित्यर्थः । तथा प्रलयः प्रलीयतेऽस्मिन्ननेनेति वा प्रलयः संहारस्थानं संहारको वा कर्ता संहर्ता चाहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

म० टी०—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति—एतद्योनीनीति । एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि भवनधर्मकाणि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमिन्वित्यर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यतः प्रकृती भवतस्ततस्तद्द्वाराऽहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिमायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वाप्निकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं द्रष्टा चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

शं० टी०—उक्तस्य प्रकृतिद्वयस्य कार्यमाह—एतदिति । एतन्निरुक्तलक्षणं प्रकृतिद्वयं योनिः कारणं येषां तानि एतद्योनीनि भवन्ति जन्मना सत्तां भजन्तीति भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बान्तानि जङ्गमानि स्थावराणि च वृत्तवर्तमानवर्तिष्यमाणानि जनिमन्ति सर्वाण्यपीत्युपधारय अवधारयेत्यर्थः । ननु त्वत्प्रकृत्योरेव जगत्कारणत्वे "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं जगत्कारणत्वं तव

कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्कार्यं यज्जगज्जननं तन्मत्कार्यमेव भवति मद्व्याप्त्या खलु तयोर्जगज्जननशक्तिर्न तु केवलयोः यथा जीवव्याप्त्या देहस्य पुण्यपापक्रियाकरणशक्तिर्न तु केवलस्य तथात्वे तस्यैव स्वर्गादि-भोगप्रसङ्गात्ततस्तदुपाधिकस्य जीवस्यैव तत्करणं यथा तथैतद्द्वयोपाधिकस्य ममैव सर्वज्ञस्य सर्वजगज्जन-कत्वं यतः "सोऽकामयत बहुः स्याम्" इति ममैव बहुभवनसंकल्पः श्रूयते ततोऽहमेव सर्वजगत्कारणमित्याह–अहमिति । कृत्स्नस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य कारणस्य च सर्वस्य जगतोऽहमेव प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उपादानं तथा प्रलयश्च उपसर्गवशात्प्रलीयते निष्पाद्यतेऽनेनेति प्रलयो निमित्तकारणं चोभयमप्यह-मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०–अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन्स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह–एतदिति । एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-रूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय बु-ध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रक-र्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परं कारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवेति भावः॥६॥

स० टी०–एते परापरे प्रोक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ॥ प्रकृती योनिरस्त्येषामेतद्योनीनि तानि वै ॥ १ ॥ चराचराणि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय ॥ एवं चोपाधिभूते मे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ॥ २ ॥ जगतः प्रकृती यस्मात्तद्द्वाराहं ततो हरिः ॥ सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिश्च मायोपाधिरधीश्वरः ॥ ३ ॥ सर्वस्य कार्यवर्गस्य जगतो जन्मकारणम् ॥ विनाशकारणं तद्वत्स्थिरजङ्गमरूपिणः ॥ ४ ॥ स्वाप्निकस्येव विश्वस्य मायिकस्यास्य सर्वतः ॥ उपादानं तथा द्रष्टा मायावित्वादहं हरिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०–उक्तप्रकृतिद्वये भूतानि चेतनाचेतनपरापरप्रकृतिकानि चेतनाचेतनरूपत्वात्सर्वेषां भूतानां,यथा मृन्मयो घटो मृत्प्रकृतिक इति कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयंस्तद्द्वारा स्वस्य तत्वदार्थस्याभिन्ननिमित्तोपादानका-रणत्वं दर्शयति–एतदिति । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी कारणभूते येषां सर्वेषां चेतनाचेत-नानां जरायुजाण्डजस्वेदजादीनां भूतानां तानि भूतान्येतद्योनीनीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि यस्मान्मम प्रकृती सर्वेषां भूतानां कारणभूते तस्मात्स्वप्रकृतिद्वयद्वाराऽहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेदान्तप्रतिपाद्यः कृत्स्नस्य समग्रस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः उत्पत्तिविनाशकारणमित्यर्थः । तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्राणि– 'जन्माद्यस्य यतः, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, अभिध्योपदेशाच्च, साक्षाच्चोभयाम्नानात्, आत्मकृतेः परिणामात्, योनिश्च हि गीयते' इति । पूर्वाधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान् सूत्रकारः–जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थितिभङ्गं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो यस्मात्सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्म । तथाच श्रुतिः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व" इति तथाच जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तच्च घटादीनां मृदादिवत् प्रकृतित्वे कुलालादिवन्निमि-त्तत्वे समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति तत्र निमित्तकारणत्वमेव केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्मादीक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् "स ईक्षांचक्रे । स प्राणमसृजत" इत्यादि-श्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं अनेककारकपूर्विका च क्रियाफल-सिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्यायः आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैव-स्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते तस्य कारणेनापि तत्सदृशेनैव भाव्यं कार्यकारणयोर्मृद्घ-

टादिरूपयोः सादृश्यदर्शनात्। ब्रह्म च "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतिभ्यो नैवंविधमवगम्यते पारिशेष्यात्ततोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपेयम्। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येवं प्राप्त आह—प्रकृतिश्च। उपादानकारणं ब्रह्माभ्युपेयं निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारणमेव। तत्र हेतुमाह—प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं तत्रोपादानकारणे विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति कार्यस्योपादानकारणाव्यतिरेकात् तक्षादिनिमित्तकारणात्प्रासादादेः कार्यस्य लोकेऽव्यतिरेकानुपलब्धेर्नास्ति निमित्तकारणाव्यतिरेकः कार्यस्य। दृष्टान्तोऽपि "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्युपादानकारणगोचर एव आम्नायते। एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ। यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यत्र यत इतीयमपि पञ्चमी प्रकृतिलक्षणे एवापादाने द्रष्टव्या "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति विशेषस्मरणात्। निमित्तत्वं तु अधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् अधिष्ठात्रन्तरत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवेन प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधस्यात्रापि प्रसङ्गाच्च तस्याधिष्ठात्रन्तराभावाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावात् प्रकृतित्वम्। ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—अभिध्येति। 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति चाभिध्यापूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरिति। ब्रह्मणः प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—साक्षादिति "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति" इतिश्रुत्या साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभयोः प्रभवप्रलययोराम्नानात्। यद्धि यस्मादुत्पद्यते यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा घटरुचकादेः मृत्सुवर्णादि। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—आत्मकृतेरिति। तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मनः आत्मानमिति कर्मत्वस्य स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वस्य च दर्शनात्। ननु पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं कथमिति चेत्तत्राह—परिणामादिति। घटादिरूपेण मृदादिवत्पूर्वसिद्धस्यापि सत आत्मनो विशेषेणात्मना परिणामात् स्वयमिति विशेषणाच्च निमित्तान्तरानपेक्षत्वं च प्रतीयते। परिणामादिति पृथक्सूत्रं वा। इतश्च ब्रह्मप्रकृतिः "सच्चत्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च" इत्यादिना ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामाम्नानात्। तत्र हेत्वन्तरमाह—योनिरिति। "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इति "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च वेदान्तेषु हि यस्माद्योनिश्च ब्रह्म गीयते योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः लोके समधिगतः पृथिवी योनिरौषधिवनस्पतीनामिति। यत्पुनरुक्तम् ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यं नह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यता चास्यार्थस्यातो यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम तथाचेश्वरकारणत्ववादिश्रुत्यनुसारिणीनां 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं, स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते॥ अतश्च संक्षेपमिदं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः। स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः॥ तस्मात्काद्याः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः' इत्याद्यनेकासामीश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणतायाः प्रतिपादकानां स्मृतीनामेवार्थ उपादेयो नत्वचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणम्, अण्वादयो जगत उपादानकारणमीश्वरस्तु निमित्तकारणमिति प्रतिपादकानां सांख्यादिस्मृतीनां गीतादिस्मृतीनां वेदानुरोधिनीनामुपादेयत्वावश्यकत्वेन तद्विरोधिनीनामेव हेयत्वौचित्यात्। ननु जगत उपादानं ब्रह्म नोपपद्यते चेतनादानन्दघनाच्छुद्धाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य सुखदुः-

खमोहात्मकस्य प्रीतिपरितापविषादादिहेतोः स्वर्गनरकाद्युच्चावचरूपस्याशुद्धस्यात्यन्तविलक्षणत्वात् विलक्षणानां चोपादानोपादेयभावो लोके नैव दृश्यते नहि घटादिकार्यं सुवर्णोपादानकं भवति न वा मुकुटादिकार्यं मृदुपादानकं तस्माज्जगत्सदृशमचेतनं प्रधानादिकमेव जगदुपादानमभ्युपेयम् । तदैक्षत बहुस्यामित्यादिचेतनकारणवादास्तु युक्तिविरोधादचेतनप्रधानपरतया उपचारादीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रपरतया वा नेया अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् यथा "मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्" इति "तत्तेज ऐक्षत ता आपः ऐक्षन्त ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" इति "तेह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय" इत्यादिषु श्रुतिषु, लोकेऽपि प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारो दृष्ट इति चेदुच्यते—किं यत्किंचिद्वैलक्षण्याज्जगदीश्वरोपादानकं नोपपद्यते उत बहुवैलक्षण्यात् । नाद्यः चेतनायतनात् शरीरात्तदनायतनाल्लोमयाच्चातद्विधस्य केशादेर्वृश्चिकस्य चोत्पत्तिदर्शनात् । न द्वितीयः उदाहृतप्रकृतिविकारयो रूपादिभेदेन बहुवैलक्षण्यस्योपलभ्यमानत्वात् । किंच ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं किमात्यन्तिकमुत यत्किंचित् । आद्ये प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत द्वितीये तु शरीरादीनां पार्थिवत्वादिस्वभावस्य केशादिष्वनुवृत्तिरिव ब्रह्मणोऽपि सत्तालक्षणस्य स्वभावस्याकाशादावनुवृत्तिर्दृश्यते इति नानुपपत्तिः । किंचेश्वरकारणत्वनिषेधकं वैलक्षण्यं किमशेषस्येश्वरस्वभावस्याननुवर्तनमुत यस्यकस्यचित् उत चैतन्यस्य । आद्यपक्षद्वये उक्तमेव हेतुद्वयमनुसंधेयम् । न तृतीयः समस्तस्य वस्तुजातस्येश्वरप्रकृतिकत्ववादिनं प्रति यच्चैतन्येनानन्वितं तदनीश्वरप्रकृतिकं दृष्टमिति वक्तुमशक्यत्वेन दृष्टान्ताभावात् । ननु यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य स्थूलत्वसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मकस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्यते तर्हि प्रागुत्पत्तेः कार्यासत्वप्रसङ्गस्य सत्कार्यवादिनस्तवानिष्टस्यापत्तिः । किंच प्रलये ईश्वरेणाविभागमापद्यमानं कार्यं स्वीयेन धर्मेण कारणमपि दूषयेत् इति ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिमत्वप्रसङ्गः । अपि चास्मिन्नीश्वरकारणवादेऽपरमप्यसमञ्जसं सर्वस्य विभागस्याविभागगतस्य पुनरुद्भवे नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति । किंच सर्वेषां भोक्तॄणां ब्रह्मणैक्यं प्राप्तानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तिस्वीकारे मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदीदं जगत्प्रलये विभक्तमेव तिष्ठतीति चेत् प्रलयस्यैवासंभवापत्तिरिति चेदुच्यते यथेदानीं कार्यं कारणात्मना सत्तथा प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । यत्तूक्तं प्रलय ईश्वरेणाविभागमापन्नमित्यादि तन्न, न दूषयतीत्यत्र दृष्टान्तस्य सत्त्वात्तद्यथा घटादयो मृदादिप्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः कारणाविभागमापन्ना न कारणं स्वधर्मेण दूषयन्ति कारणे कार्यस्य स्वधर्मेण स्थित्यभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । किंच कार्यस्य कारणानन्यत्वं न प्रलये एवापि तु त्रिष्वपि कालेषु "आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषेण कार्यस्य कारणानन्यत्वश्रवणात् । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽपि यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते तस्या अवस्तुत्वात् तथा परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति कल्पितस्य गुणेन दोषेण वाधिष्ठानस्यान्यथात्वायोगात् । यदपि सर्वस्य विभागस्येत्यादि तदपि न । यथा सुषुप्तिसमाध्यादावपि स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ सत्यां मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पुनः प्रबोधे पूर्ववत् विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यतीत्यदोषात् । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । किंच शब्दादिहीनात्प्रधानादेः शब्दादिमतो जगतो वैलक्षण्यान्न जगत्प्रधानादिप्रकृतिकमिति विलक्षणत्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमित्याद्युक्तदोषाणां प्रधानादिकारणवादेऽपि तुल्यत्वादस्मिन्पक्षे न शङ्कितव्यास्तस्मादीश्वरकारणवाद एव युक्तियुक्तः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतात्पर्यसिद्धः सर्वैर्मुमुक्षुभिरभ्युपेयः । एतेन चेतनकर्तृकमपीक्षणं प्रधानादावौपचारिकं मृदब्रवीदित्यादिव-

दिति प्रत्युक्तं मुख्यसंभवे औपचारिकाश्रयणानौचित्यात् " सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि " इति ईक्षितुर्जीवात्मभावेन प्रवेशश्रवणाच्च । मृदब्रवी-दित्येवंजातीयकया श्रुत्यापि मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितव्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते । कूलं पिपतिषतीत्यत्रापि कूलस्य पतनेच्छा चेतनरूपाधिष्ठानापेक्षा । प्रकृतित्वं चेश्वरस्य 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इति सूत्रे साधितमेवेति । स्पष्टं चेदमाकरे ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ तदेवाह—**एतद्योनीनीति** । एतत्परापरनामकं प्रकृतिद्वयमेव योनिः कारणं येषां तानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानीत्यवधारय बुध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोज्यत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते मदीये प्रकृती मत्तः संभूतेऽतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमह-मित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेव । अत्र ऋक्शाखीया श्रुतिः—"य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यषीदत्पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराना विवेश " इति । भाष्य-म्—'य इमेति त्रयोदशर्चं सूक्तं वैश्वकर्मदैवत्यं त्रैष्टुभम्' इति सर्वानुक्रमः । य इमेति । यो विश्वकर्मा पर-मेश्वर इमा इमानि विश्वा भूतानि जुह्वत् प्रलयकाले प्राप्ते पृथिव्यादीनिमान्सप्तलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षे-पवत्संहरन् ऋषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वरूपेण स्थितवान् लोकान् संहृत्य स्वयमेक एवासीत् । आत्मा वा इदमग्र एक एवासीत्सदेव सौम्येद-मग्र आसीदित्यादिश्रुतेश्च । स तादृशः परमेश्वर आशिषा बहु स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानो धनोपलक्षितजगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमा-वृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रवेशानाविवेश जीवरूपेणाविष्टवान् । अत्र सृष्टिकाले प्रथमच्छत्पदेन भूतेष्वात्मानं जुहवामीति वाजसनेयब्राह्मणार्थो दर्शितः । ब्राह्मणं च " हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवामि भूतान्यात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा " इति ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु देहेन्द्रियादेरपि सत्त्वेन प्रकृत्योरेवेशाधीनत्वमहिमोक्तिः कथमित्यतो देहादिसर्वकार्यजा-तस्य प्रकृत्योरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुमाह—**एतदिति** । शरीरेन्द्रियविषयलक्षणकार्यसहितानि जीवजातरूप-भूतानि सर्वाण्येतद्योनीनि जडाजडप्रकृतिकारणकानि यथासंभवं तदुत्पन्नानीत्युपधारय जानीहि । पूर्वं प्रकृत्योरवरत्वं परत्वं च वाक्यभेदेनोक्त्वा मे इति स्ववशत्वं चोक्त्वा ययेदं धार्यते जगदिति एत-द्योनीनीति जगद्धारकत्वकारणत्वे कथिते । तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे जगज्जन्मस्थितिविलयास्तु प्रकृत्यधीना एव नेशाधीना इतिप्रतीतिनिरासार्थमाह—**अहमिति** । प्रभवप्रलययोः सत्ताप्रतीतिकारणत्वादहं प्रभव प्रलयश्चेत्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्च तथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वं च यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलय-श्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धुः पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वं तथा हरेरिति ज्ञेयम् । प्रभवाद्युपलब्धेर्भगवत्सुखहेतुत्वं च 'आगमिष्यत्सुखं चापि तत्रास्त्येव सदापि तु । तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुख(मितीर्यते)मितीव च' इतिस्मृत्युक्तदिशा ज्ञेयम् । प्रकृतिद्वारा कृत्स्नजगत्कर्ताहमेवेति भावः ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

त० टी०—सर्वजगद्योनिभूतप्रकृतिद्वयाधिष्ठातृत्वादात्मनः सर्वोत्तमत्वं सर्वाधारत्वं चाह—**मत्त** इति । यतः सर्वजगद्योनीभूते चेतनाचेतने मदाश्रये, तस्मान्मत्तः सर्वेश्वरात्परतरं श्रेष्ठं जगत्कारणभूतं

स्वतन्त्रं किंचिदपि वस्तु नास्ति हे धनंजय " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । स कारणं कारणाधिपाधिपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः स विश्वकृद्विश्वकृदात्मयोनिः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' इति स्मृतेश्च । सर्वस्याश्रयोऽप्यहमेवेत्याह—मयीति । सर्वमिदं चिज्जडजातं जगत् सर्वस्यात्मतयाऽवस्थिते मयि प्रोतमाश्रितम् । तत्र दृष्टान्तः—सूत्रे मणिगणा इवेति । यथा मणीनां स्थितिप्रवृत्ती सूत्राधीने तथा सर्वस्य स्थितिप्रवृत्ती मदधीने " यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः " इति श्रुतेः 'बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम्' इति स्मृतेश्च ॥ ७ ॥

म० टी०—यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः—मत्तः परतरमिति । निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकान्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात्परमार्थसन्मात्रात्स्वप्रदृश इव स्वाप्निकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यादिवत्तदज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किंचिदपि नास्ति हे धनंजय मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्तो भिद्यत इत्यर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्रोता मणिगणा इवेति सर्वांशे दृष्टान्तो व्याख्येयः । अन्ये तु 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते मत्तः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यन्नास्ति हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं ग्रथितं नान्यत्र । सूत्रे मणिगणा इवेति दृष्टान्तस्तु ग्रथितत्वमात्रे न तु कारणत्वे कनके कुण्डलादिवदिति तु योग्यो दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

शं० टी०—केचिद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं कारणं कल्पयित्वा जगतस्तत्कारणाधारत्वं श्रुतिविरुद्धं वर्णयन्ति तन्मतनिरासं कुर्वन् सर्वाधारोऽहमेवेत्याह—मत्त इति । मत्तः प्रकृत्युपाधिकात् सत्यादिलक्षणात्परमेश्वरात्परतरं कारणं सांख्यपरिकल्पितप्रधानशब्दवाच्यं नैयायिकपरिगृहीतपरमाणुलक्षणं वा अन्यद्वा किंचिदपि नास्ति प्रकृत्यादीनां कारणत्वे प्रमाणाभावात् । " यतो वा " इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणमिति चेन्न, " ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्याद्यधिकरणजातेन जगत्कारणस्य चेतनत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादनेन श्रुत्यर्थाविषयतया प्रकृत्यादेः कारणत्वस्य निरस्तत्वात् । "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इति "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य, प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादहमेव चेतनः सर्वज्ञः सर्वजगत्कारणमित्यर्थः । किंच कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्युपक्रम्य श्रुत्या रसातलादिब्रह्मान्तान् सर्वलोकानपोह्य सर्वे लोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवोताः प्रोताश्चेति सर्वलोकानां सर्वात्मनि ब्रह्मण्येवोतप्रोतत्वप्रतिपादनाल्लोकानां प्रकृत्याद्याधारत्वं मिथ्या कर्तुमहमेव सर्वाधार इत्याह—मयीति । सूत्रे मणिगणा इव मय्येव स्वकारणे सर्वाधिष्ठाने ब्रह्मणीदं चराचरात्मकमव्याकृतादि स्थूलान्तं जगत्सर्वं प्रोतमनुगतं भवति तन्तुषु पटवत् सूत्रे मणिगणवत् मत्सत्तामेवानुवृत्त्य तिष्ठति न पृथग्विद्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते तावदस्य मण्याधारसूत्रस्य तत्र प्रोतसौवर्णादिमणीनां च यथा भेदस्तथा त्वयि प्रोतस्य जगतस्तदाधारस्य च तवापि भेदो युक्त एवेति चेन्न, सूक्ष्मबुद्ध्या युक्त्या च विचार्यमाणे भेदादर्शनात् । स्थूलबुद्धीनां सूत्रस्य मणीनां च भेदे प्रतीयमानेऽपि सूक्ष्मबुद्धीनां युक्त्या विचार्यमाणे सूत्रमणिगणयोराधाराधेययोर्द्वयोरपि भौतिकत्वेनैक-

त्वमेवावगम्यते न तु भेदः । तत्र रूपव्यक्तिविशेषकृतो भेदो विद्यत एवेति चेन्न, तस्य मूढव्यवहृत्यै कल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वाद्रूपत्वावच्छिन्नरूपस्य सर्वत्रैकत्वे सिद्धे तद्विशेषस्यौपाधिकत्वेनास्वाभाविकत्वात् मिथ्यात्वोपपत्तेः चित्रपटेऽपि सर्वत्रानुगतरूपस्यैकत्वदर्शनाद् भौतिकत्वसामान्यस्य सर्वानुगतत्वात्तद्विशिष्टस्य वस्तुन एकत्वोपपत्त्या सर्वमिदं भौतिकमिति सर्वत्र भौतिकैकप्रत्यये जाते तत्र व्यक्तिविशेषकल्पितप्रत्ययानुदयाद् अयं समुद्र इत्यत्र तरङ्गफेनबुद्बुदादिप्रत्ययादर्शनात् प्रधाने गृहीतेऽप्रधानग्रहणस्यान्याय्यत्वाद्व्यक्तिविशेषकृतभेदाऽसिद्धेः यथैकस्या एव भूमेः स्वास्थ्यगृहादिकल्पनया भेदव्यवहारस्तथा भौतिकत्वेनैकत्वेऽपि सूत्रादौ सूत्रमिति मणिरिति भेदो व्यवहारायैव कल्पितो न वास्तवस्तथात्वे भौतिकत्वाभावप्रसङ्गाद् भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्च तदेकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं यथा दृष्टान्ते तथैव दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मजगतोरप्येकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमन्यथा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्याद्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—**मत्त इति** । मत्तः सकाशात्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किंचिदपि नास्ति । स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह—**मयीति** । मयि सर्वमिदं जगत् प्रोतं ग्रथितमाश्रितमित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः ॥ ७ ॥

स० टी०—यतोऽहं सर्वजगतो जन्मस्थित्यादिकारणम् ॥ ततो मत्तो महामायाधिष्ठानाज्जगदीशितुः ॥ १ ॥ सत्ता स्फुरणरूपेणानुस्यूतात्स्वप्रकाशतः ॥ वस्तु सत्यं परं किंचिन्नान्यदस्ति धनंजय ॥ २ ॥ न मय्यारोपितं मत्तो भिद्यते परमार्थतः ॥ व्यवहारदृशा सर्वं सच्चिद्रूपे मयीश्वरे ॥ ३ ॥ जडजातमिदं सर्वं प्रोतं मत्सत्तया ततम् ॥ प्रोतत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इति ॥ ४ ॥ स्वाप्निका मणयो यद्वत्स्वप्रद्रष्टरि कल्पिताः ॥ सूत्रे तैजसरूपेऽस्तु सर्वांशे वा निदर्शनम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—यस्मादेवं तस्मान्मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते अहमेव सर्वस्मात्परः जगत्कारणमित्यर्थः। परतराभावप्रदर्शनेन 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्ता शङ्कापि परिहृता । परमेश्वरात्परमन्यदस्ति कुतः अयमात्मा स सेतुरिति सेतोश्चतुष्पादित्याद्युन्मानस्य सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति संबन्धस्य अथ य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणीति भेदस्य व्यपदेशेभ्य इति तदर्थः । तथाच सिद्धान्तसूत्राणि 'सामान्यात्तु, बुद्ध्यर्थः पादवत्, स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्, उपपत्तेश्च, तथान्यप्रतिषेधात्, अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः न ब्रह्मणोऽन्यत् किंचिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात् नह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितमनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणादेकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वास्तित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशो ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयतीत्युक्तं तत्प्रत्युच्यते सेतुसामान्यात्सेतुशब्द आत्मनि प्रत्युक्त इति श्लिष्यते जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनोऽतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासंभवात् प्राप्नोत्यर्थे एव वर्तते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त उच्यते नातिक्रान्तवस्तद्वत् उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः किंतु बुद्ध्यर्थ उपासनार्थः पादवत् यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणीति मनःसंबन्धिनः पादाः कल्पिताः चत्वारश्चाग्निवायुसूर्यदिशः आकाशसंबन्धिनः आध्यानाय तद्वत् । यद्वा व्यवहाराय कार्षापणपादविभागकल्पनावत् । यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमेश्वरात्परमिति तदप्यसत्, यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते संबन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगात् स्वप्नजागरयोर्विज्ञानस्योपाध्युपशमे

सुषुप्तौ य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न मितत्वापेक्षया तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव न स्वरूपभेदापेक्षया । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रकाशवत् । यथैकस्यैव सूर्यादिप्रकाशस्य सूचीपाशादिषूपाध्यपेक्षयैव संबन्धभेदव्यपदेशौ तद्वत् मुख्य एव संबन्धादिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—उपपत्तेश्च उपचारस्यैवोपपत्तेश्च । एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षे हेतूनुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति—तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि "स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स एवोपरिष्टात् सर्वं तं परादात् योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्तेदतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" इत्येवमादीनि स्वप्रकरणस्थानि अन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवधार्यते अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते आयामशब्दो व्यापिवचनः 'यावान्वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः, आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् दिवो ज्यायानन्तरिक्षात्, नित्यः, सर्वगतः स्थाणुः' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनो बोधयन्तीति दिग्विजये उत्तरगोग्रहे च राज्ञो भीष्मादींश्च विजित्य धनमाहृतवतस्त्वत्तः परतर एतादृशकर्मकर्ताऽन्यो यथा नास्ति तथा मत्तः परमन्यज्जगत्कारणं नास्तीति ध्वनयन् संबोधयति धनंजयेति । यत एवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वमिदं कार्यकारणात्मकं जगत्प्रोतं ग्रथितं यथा सूत्रे मणिगणा ग्रथितास्तद्वत्, अनेन स्थितिहेतुत्वमपि स्वस्यैव दर्शितम् । केचित्तु यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतो मत्तो निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्परमार्थसत्यात्परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किंचिन्नास्ति मयि कल्पितं परमार्थतो मत्तो न भिद्यत इत्यर्थः । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् । व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इव । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्राप्ता मणिगणा इव इति सर्वांशेऽपि दृष्टान्तो व्याख्येय इति वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे नेह नानास्ति किंचनेतिवन्मत्तोऽन्यत् किंचिन्नास्तीत्येतावतैव मत्तः परमार्थसतोऽन्यद्भिन्नं किंचिद्वस्तु परमार्थसन्नास्तीत्यर्थस्य निर्वाहे मयि सर्वमिदं कल्पितं मनसि स्वप्नपदार्था इवेति वक्तव्ये परतरपदस्य प्रयोजनं प्रोतमित्यादेः स्वारस्यं च चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

प० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—मत्त इति । मत्तः सकाशात् परतरमुत्कृष्टमन्यत्किंचिदपि नास्ति यद्भासते तदवरमेव । पूर्वं प्रभवलयनिमित्तमहमेवास्मीत्युक्तमिदानीं स्थितिनिमित्तमहमेवास्मीत्याह—मयीति । इदं सर्वं विचित्रं भूतजातं मयि प्रोतम् । किमिव सूत्रे मणिगणा इव । गणशब्देन विचित्रवर्णप्रमाणाकृतयो मणय एकस्मिन् सूत्रे प्रोतास्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

रा० टी०—ननु परावरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्यावरत्वस्य परत्वस्य चायोगात् अवरत्वस्य बाधादुत्तरवाक्याविरोधायोगात् परतरत्वशब्दितं सर्वोत्तमत्वं तव प्राप्तमित्यस्तु जगत्पितृत्वं तद्वत्सर्वोत्तमान्तरस्यापि जगत्पितृत्वाद्युपपत्तेः कथमहमेव कृत्स्नस्येत्याद्युक्तिरुपपद्यत इत्यत आह—मत्त इति । मत्तोऽन्यत्परतरशब्दितं सर्वोत्तमं किंचिनास्ति येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । यद्वा अन्यत्परतरं नेत्युक्त्या अर्थात् तात्पर्यगत्या लब्धमहमेव परतर इत्यादौ योजयित्वा पश्चान्मत्त इत्यादि योज्यम् । तथाचावतारिकायामुक्तदिशा लब्धस्यापि परतरत्वस्यात्रोक्तिः अपरतत्त्वं यथा भूम्यादिभेदेनानेकविधं यथा चापरतत्त्वं श्रीदेवीमुक्तभेदेनानेकं तथा परतरमप्यनेकविधमुतैकमेवेति जिज्ञासायामहमेक एवेति ज्ञापयितुमिति ध्ये(ज्ञे)

यम् । न केवलं जगतः प्रभवप्रलयौ मदधीनौ किंतु स्थितिरपि मदधीनेत्याह—**मयीति** । इदं सर्वं प्रकृत्यादिजगत् ॥ ७ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

त० टी०—एवं सर्वात्मत्वादात्मनः सर्वरूपतां दर्शयितुं सर्ववस्तुसाररूपतामाह—**रसोऽहमित्यादिपञ्चभिः** । हे कौन्तेय अप्सु सारभूतो रसो रसतन्मात्ररूपेणापामाश्रयोऽहं स्थितः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभाऽहमस्मि, तयोः प्रकाशरूपेण स्थितः । सर्ववेदेषु वैखरीरूपेणाविर्भूतेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओँकारोऽहमस्मि । खे आकाशे शब्दः शब्दतन्मात्ररूपोऽहमस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषं पुरुषसारभूतं यतः पुरुषत्वख्यातिः सोऽहमित्यर्थः ॥ ८ ॥

म० टी०—अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेः कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्क्यं रसादिरूपेण ममैव स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः श्लोकैः—**रसोहमप्सु कौन्तेय** इति । रसः पुण्यो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः कारणभूतो योऽप्सु सर्वास्वनुगतः सोऽहम् हे कौन्तेय तद्रूपे मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यम् । इयं विभूतिराध्यानायोपदिश्यत इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतावित्यर्थः । तथा प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहम "तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्" इति श्रुतेः संतृण्णानि ग्रथितानि सर्वा वाक् सर्वो वेद इत्यर्थः । शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुस्यूतोऽहम् । पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहम् । सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीं० टी०—तस्मादेव "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यदादित्यस्य रोहितं रूपम्" इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण रसप्रभाप्रणवादिरूपेणाबादेः कारणात्मना तिष्ठतः स्वस्मात् पृथगबर्कादीनां सत्ताऽभावं प्रतिपादयति स्वाऽभिन्नत्वसिद्धये—**रसोऽहमिति** । अहमप्सु रसोऽस्मि रसरूपेण तिष्ठाम्यतो रसात्मके मयि स्वकारणे आपः प्रोता मदात्मना मदेकसत्ताः सन्त्यो मयि तिष्ठन्ति मृत्कार्यस्य घटस्य मृदात्मना मृद्यवस्थानं प्रत्यक्षसिद्धं तद्वत् न तु पृथग्विद्यन्त इत्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोरहं प्रभास्मि तत्कारणप्रभारूपेण तयोस्तिष्ठामि ततस्तदात्मके स्वकारणे मयि तौ प्रोतौ मदेकसत्ताकौ भूत्वा तौ मदात्मना मय्येव विद्येते नतु मत्तः पृथगित्यर्थः । सर्ववेदेषु ऋगादिष्वहं प्रणवोऽस्मि ओँकाररूपेण तिष्ठामि प्रणवात्मके मयि स्वकारणे सर्वे वेदाः प्रोता मदेकसत्ताका भूत्वा मयि प्रणवे तिष्ठन्तीत्यर्थः । खे व्योम्न्यहं शब्दोऽस्मि तत्कारणशब्दरूपेण तिष्ठामि । तदात्मके मयि स्वकारणे खं प्रोतं ततो मदेकसत्ताकं सत् मदात्मना मयि तिष्ठति । नृषु पुरुषेष्वहं पौरुषमस्मि अहं पौरुषं पुरुषभावः पुंलक्षणं येनायं पुमानिति ज्ञायते तदात्मके मयि पुरुषाः प्रोताः मदेकसत्तया मदभिन्नाः सन्तो मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—जगतः स्थितिहेतुत्वं प्रपञ्चयति—**रसोऽहमिति** पञ्चभिः । अप्सु रसोऽहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओङ्कारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि उद्यमे हि पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

स० टी०—रसादिषु जलादीनां ग्रथितत्वप्रतीतितः ॥ त्वयि सर्वं कथं प्रोतं नेति शङ्क्यं कुतः शृणु ॥ १ ॥ रसोऽस्म्यहमपां सार आपः प्रोता रसे मयि ॥ इन्द्वर्कयोः प्रभासारः प्रभारूपे च तौ मयि ॥ २ ॥ प्रोतौ तथैव वेदेष्वोङ्कारोऽनुस्यूत ईश्वरः ॥ प्रोतं शब्दात्मनि व्योम मयीशे सर्वकारणे ॥ ३ ॥ यतः पुंबुद्धिरेतेषां नराणां पौरुषं हि तत् ॥ तदात्मनि मयि प्रोताः पुरुषाः परमेश्वरे ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—नन्वबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं कथं प्रोतमित्याशङ्क्य रसादिरूपे मय्येवाबादिकं प्रोतमित्याह—रस इति । अपां यः सारो रसः पुण्यो गन्ध इति गन्धस्य पुण्यत्वप्रदर्शनं रसादेरपि पुण्यत्वोपलक्षणार्थं रसः पुण्यो मधुरस्तस्मिन् रसरूपे मयि आपः प्रोताः कौन्तेयेति संबोधयन् अस्मन्मातुलेये त्वयि कथं सर्वं प्रोतमित्यसंभावनां मा कुर्विति ध्वनयति । तथा प्रभा प्रकाशस्तस्मिन्प्रकाशरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतौ तथा सर्ववेदसारभूते प्रणवे ओङ्काररूपे मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा आकाशानुस्यूते पुण्ये शब्दे शब्दतन्मात्ररूपे मयि आकाशः प्रोतस्तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पुंबुद्धिः पुरुषसारभूता तस्मिन्पौरुषरूपे मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

प० टी०—अथ जगत्स्थितिहेतुत्वमाह—रसोऽहमिति पञ्चभिः । अप्सूदकेषु रसोऽहमस्मि रसतन्मात्रतया विभूत्याश्रयत्वेन स्थितोऽस्मि । तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रेऽर्के वा प्रकाशरूपया विभूत्यास्मि । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्ववेदेषु वैखरीरूपेण प्रणवो वागूज ॐकारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्योगरूपोऽस्मि ॥ ८ ॥

रा० टी०—ज्ञानं तेऽहमिति ज्ञानपदेन प्रतिज्ञातं ज्ञातव्यं भूमिराप इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वाधुना विज्ञानपदेन प्राक् प्रतिज्ञातं विशेषेण ज्ञातव्यं हरेरलौकिकमाहात्म्यमाह—रस इति । अप्सु सारभूतो यो रसस्तस्य अपामनागन्तुकधर्मस्वभावत्वे अब्धर्मेषु संख्यादिषु सारत्वे रसत्वे विशेषतो हरेः कारणत्वात्तद्भोक्तृत्वाच्च रसोऽहमित्यभेदोक्तिः । शशिसूर्ययोर्या प्रभा तस्याः शशिसूर्ययोरनागन्तुकधर्मत्वे चन्द्रसूर्यधर्मेषु सारत्वे प्रभात्वे विशेषतः कारणत्वात्प्रभाहमस्मीत्यभेदोक्तिः । सर्ववेदेषु सारभूतो यः प्रणवस्तस्य वेदसारत्वं प्रणवत्वं चेशाधीनमित्यभेदोक्तिः । खे आकाशे यः शब्दः ध्वन्यात्मकस्तस्याकाशानागन्तुकधर्मत्वं संख्याद्याकाशधर्मेषु सारत्वं शब्दत्वं चेशायत्तं तद्भोग्यश्च शब्द इति शब्दोऽहमस्मीत्युच्यते । नृषु यत्पौरुषं स्त्रीव्यावृत्तः प्रागल्भ्यविशेषस्तस्य सत्ताप्रतीतिकारणत्वात्पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

त० टी०—पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिव्याः सारभूतो गन्धतन्मात्राख्यः पृथिव्यां व्याप्तोऽहम् । चकारोऽबादिषु पुण्यरसादिसमुच्चयार्थः । किंच विभावसौ वह्नौ यत्तेजः स्वाभाविकसर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यं तदप्यहमस्मि । सर्वभूतेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुस्तदप्यहमस्मि । तपस्विषु तपःप्रधानेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यं तदहमस्मि ॥ ९ ॥

म० टी०—पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यः पृथिव्यामनुस्यूतोऽहम् । चकारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वं प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्वं न तु स्वभावत इति द्रष्टव्यम् । तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं रूपं पुण्यं तदहमस्मि । चकाराद्यो वायौ पुण्यः उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहम-

स्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः । तपस्विषु नित्यं तपोयुक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् । तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च सर्वं तपः समुच्चीयते ॥९॥

शं० टी०—किंच—पुण्यो गन्ध इति । पृथिव्यां चाहं पुण्यो गन्धोऽस्मि पुण्यो मनोहरश्च शुद्धश्च गन्धस्य मनोहरत्वशुद्धत्वोक्तिरवाकाशादिकारणभूतरसशब्दादीनामुपलक्षणार्थं पञ्चानामपि पृथिव्यादिकारणानां गन्धरसादीनां वास्तवं यन्मनोहरत्वं शुद्धत्वं तद्योगिप्रत्यक्षं दुष्टत्वं तु कार्यद्रव्यान्तरसंसर्गादेव जायते भोक्तृकर्मानुरूपेण नतु स्वभावतोऽस्ति यो मनोहरः शुद्धो गन्धस्तेन रूपेण पृथिव्यां तिष्ठामि गन्धात्मके स्वकारणे मयि पृथिवी प्रोता गन्धात्मके मयि गन्धमयात्मना तिष्ठतीत्यर्थः । विभावसावग्नावहं तेजोऽस्मि तेजःस्वरूपे स्वकारणे मय्यग्निः प्रोतः मत्सत्तया तेजोमयो भूत्वा मदभिन्नः सन् मदात्मना तेजःस्वरूपे मयि तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वेषु भूतेषु प्राणिष्वहं जीवनमस्मि जीवनं जीवनकरणमन्नादिस्तेन रूपेण भुक्तान्नरसात्मना प्राणिषु तिष्ठामि ततस्तेऽन्नरसात्मके स्वकारणे मयि प्रोतास्ततो मत्सत्तयान्नरसमया भूत्वा तदात्मना मय्यन्नरसात्मके तिष्ठन्तीत्यर्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं चित्तैकाग्र्यं वा पञ्चाग्निमध्यावस्थानं वा येषामस्ति ते तपस्विनस्तेषु चाहं तपोऽस्मि तपोरूपेण तिष्ठामि ततस्ते तपोमये मयि प्रोतास्तपोमात्रात्मकाः सन्तस्तपःस्वरूपे मयि तिष्ठन्ति न तु मत्तो व्यतिरिच्यन्त इत्यर्थः । ननु तपस्विनां तपस्त्वपां रसवत्कारणं न भवति किंतु धर्मः, तपसः कारणत्वे सिद्धे खलु तव कारणभावस्तेषां कारणमात्रत्वं च संपद्येत तदभावे कथमुच्यते तपश्चास्मि तपस्विष्विति चेन्न, धर्मस्यापि तपसः स्वर्गादिफलजनकत्वेन कारणत्वसंभवात् धर्मवतां यो धर्मः स्वर्गादिफलहेतुः सोऽप्यहमेव यथा व्यवहारहेतुर्धर्माविरुद्धः कामो वक्ष्यमाणस्तद्वत्ततो धर्मिणो धर्मस्वरूपे मयि मदात्मना तिष्ठन्ति धर्ममात्रस्य मत्स्वरूपत्वं धर्मिणां तन्मात्रत्वं च बोधयितुं तपश्चास्मीत्युक्तं तप इतिधर्ममात्रस्योपलक्षणम् । ननु कार्यस्य कारणमात्रत्वं घटादौ दृष्टं श्रुतं च कथं धर्मिणो धर्ममात्राकारता धर्मे तन्मात्रत्वेनावस्थानं च संभवतीति चेदुच्यते । वह्नेर्दाहकत्वं धर्मः स चाग्निं सर्वतो व्याप्य तिष्ठति दाहकत्वस्याग्नौ सर्वत्रोपलम्भात्तद्भिनाग्नेः पृथक्स्वरूपाभावात् तदाकारता तदात्मना तत्रावस्थानं च दृश्यते तद्वत् सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

श्री० टी०—किंच—पुण्य इति । पुण्योऽविकृतो गन्धः गन्धतन्मात्रं पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः । यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्पुण्यो गन्ध इत्युक्तम् । तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिस्तदहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः । तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वन्द्वसहनरूपं तपोऽस्मि ॥ ९ ॥

स० टी०—गन्धोऽहं पावनो भूमौ गन्धभूते मही मयि ॥ प्रोता गन्धस्य पुण्यत्वं स्वभावादेव संमतम् ॥ १ ॥ चात्पुण्यत्वं रसादीनां स्वभावादेव गम्यताम् ॥ गन्धादीनामपुण्यत्वं प्राणिनामघदोषतः ॥ २ ॥ तेजः प्रकाशरूपं यत्सितभास्वरमग्निगम् ॥ तदहं मयि तद्रूपे ग्रथितोऽसौ विभावसुः ॥ ३ ॥ चकारात्पावनस्पर्शो यो वायौ सोऽप्यहं हरिः ॥ प्राणधारणमायुर्यत्सर्वप्राणिषु जीवनम् ॥ ४ ॥ तदहं मयि तद्रूपे संप्रोताः प्राणिनोऽखिलाः ॥ तपो द्वन्द्वसहिष्णुत्वमहमस्मि तपस्विषु ॥ ५ ॥ तपोरूपे मयि प्रोता युक्तचित्तास्तपस्विनः ॥ ६ ॥ ९ ॥

भा० टी०—पृथ्वीसारभूते सुरभिगन्धे गन्धतन्मात्रभूते मयि पृथिवी प्रोता । रसादेः पुण्यत्वं स्वभावादेवापुण्यत्वं त्वविद्याऽधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषनिमित्तजं भवति । अग्निसारभूते तेजसि तेजोरूपे मयि विभावसुरग्निः प्रोतः । तथा जीवने सर्वभूतसारभूते आयूरूपे अन्नरूपे वा तस्मिंस्तद्रूपे मयि सर्वे भूताः प्रोतास्तपस्विसारभूते तपोरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

प० टी०—किं च—पुण्येति। पुण्योऽविकृतो गन्धो गन्धतन्मात्रं पृथिव्यामहमस्मि। विभावसावग्नौ यद्दीप्तं तेजस्तदहम्। सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः। तपस्विषु वानप्रस्थादिषु तपो द्वन्द्वसहिष्णुत्वरूपेणाहमस्मि ॥ ९ ॥

रा० टी०—पृथिव्यां यः पुण्यो गन्धः शुभगन्धस्तस्य भूम्यनागन्तुकधर्मत्वे स्वभावत्वे पृथिवीधर्मेषु सारत्वे गन्धत्वे हरिः कारणं गन्धभोक्ता चेति गन्धोऽहमस्मीत्युच्यते। अहमस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः। विभावसौ यत्तेजो दाहसामर्थ्यं तदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते। सर्वभूतानां सारभूतं यज्जीवनं तन्नियन्तृत्वात्तदप्यहमस्मीत्युच्यते। तपस्विषु सारभूतं यत्तपः कृच्छ्रादि तदप्यहमस्मि तन्नियामकत्वहेतुनेति भावः ॥९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

त० टी०—किंच—बीजमिति। सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां भूतानां बीजं कारणं सनातनं नित्यं सर्वकार्येष्वनुस्यूतं हे पार्थ मां विद्धि, मद्विभूतिं जानीहीत्यर्थः। तथा बुद्धिस्तत्त्वविवेचनरूपा प्रज्ञा तद्वतां सा बुद्धिरहमस्मि, तदभावे पशुत्वाविशेषात् 'ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः' इति सनत्सुजातवचनात्। तेजस्विनां यत्तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं तदहमस्मि ॥ १० ॥

म० टी०—सर्वाणि भूतानि स्वस्वबीजेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नेत्याह—बीजं मामिति। यत्सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजान्तरानपेक्षं न तु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताख्यं सर्वबीजं मामेव विद्धि न तु मद्भिन्नम्। हे पार्थ अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थः। किंच बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात्। तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः ॥ १० ॥

शं० टी०—नन्वाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिना पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य तु कार्यत्वं श्रूयते ततस्तत्तत्कारणे तत्तत्कार्यं प्रोतं भवति कथं त्वय्यश्रुतकारणत्वे त्वबादिकं प्रोतमित्युच्यत इत्याशङ्कायां न, आत्मन आकाशः संभूत इत्यात्मशब्दवाच्यान्मत्त एवेश्वरादाकाशस्य संभूतिश्रवणादहमेव सर्वजगदुत्पत्तेः प्रकृष्टं कारणमित्याह—बीजं मामिति। मामेवेश्वरं बीजं सर्वेषामप्याकाशादिभूतानामाविर्भूतिकारणं विद्धि विजानीहि। ननु यथा भूतानां तथा तवापि कारणान्तरमस्तीत्याशङ्कायां "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" इति "न तस्य कश्चिज्जनिता" इति च श्रवणादहमेव सर्वस्मादुत्तरः सर्वस्याप्यादिकारणं न तु मम कारणमस्तीत्याह—सनातनमिति। सर्वस्मात् प्राक्तनं स्वयं निष्कारणमित्यर्थः। ततो यदुक्तं मत्तः परतरमिति मयि सर्वमिति तत्सिद्धम्। एतेन स्वस्यैव सर्वकारणत्वं सर्वस्यापि स्वमात्रत्वं च स्थापितं तथापीदानीं बुद्ध्यादीनामात्मप्रकाशत्वं बोधयितुमर्थात्तद्वतां तत्कारणत्वं तन्मात्रत्वं चाह—बुद्धिरिति। बुध्यते आत्मानात्मा च धर्माधर्मादिरप्यवगम्यतेऽनयेति बुद्धिः प्रज्ञा तद्वतामहं बुद्धिः बुद्धिरूपं कारणमस्मि मयि बुद्ध्यात्मके ते प्रोताः सन्तो मदात्मना मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः। तेजः प्रागल्भ्यं चेतनधर्मत्वादात्मप्रकाशप्रवृत्तिहेतुकं परेषामप्रधृष्यमभिभावकं च यत्तेजस्तद्वतामहं तेजोरूपं कारणमस्मि तदात्मके मयि ते प्रोता मदात्मना मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—किंच बीजमिति। सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि न तु प्रतिव्यक्तिविनश्यत्। तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि। तेजस्विनां प्रगल्भानां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥

स० टी०—स्वस्वबीजेषु भूतानि प्रोतानि न त्वयीति चेत्॥ आब्रह्मस्थावरान्तानां भूतानां यच्चिरंतनम् ॥१॥ बीजमव्याकृताख्यं मां विद्धि प्रोतान्यतो मयि॥ बुद्धिर्विवेकसामर्थ्यं तद्रूपे ग्रथिता मयि ॥ २ ॥ बुद्धिमन्तो विना बुद्धिं तादृशीं न विवेकिनः ॥ पराभिभवसामर्थ्यं तेजः प्रागल्भ्यमुच्यते ॥ ३ ॥ परैश्चानभिभाव्यत्वं यत्तत्तेजस्विनामहम् ॥ तेजस्विनः परिप्रोतास्तेजोरूपे मयीश्वरे ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०—ननु सर्वाणि भूतानि स्वस्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वमित्याशङ्क्याह—बीजं जन्मादिकारणं सर्वभूतानां मां विद्धि जानीहि। यथा सर्वेषां पाण्डवानां युष्माकं साक्षान्माद्या मन्त्रदानेन परंपरया च पृथैव बीजं तथेति द्योतयन्नाह—हे पार्थेति । बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति—सनातनं चिरंतनं बुद्धिरन्तःकरणस्य विवेकशक्तिर्ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विवेचनसामर्थ्यं तद्रूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः। तथा तेजसि प्रागल्भ्यभूते मयि तेजस्विनः प्रोताः ॥ १० ॥

प० टी०—किं च—बीजमिति । सर्वभूतानां चराचराणां बीजमङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरं सर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदहमस्मि । तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहमेवास्मि ॥ १० ॥

रा० टी०—सर्वभूतानां बीजं व्यञ्जकत्वाद्बीजमिव बीजं म विद्धि न परिणामिकारणम् । बुद्धिमतां ज्ञानिनां या बुद्धिः साप्यहमस्मि । बुद्धिमद्धर्मेषु सारत्वे बुद्धित्वे बुद्धिमद्धर्मत्वे नियामकोऽहमिति बुद्धिरहमस्मीत्युच्यते । एवं तेज इत्यपि ध्येयम्। अप्शशिसूर्यादेरवधितयोक्तस्य सर्वस्योक्तदिशा रसादेरिवेशायत्तत्वाविशेषेऽपि रसोऽहमस्मीत्यादिरूपेण निष्कृष्योक्तिः लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते न तु तदीयगन्धरसादिगुणेषु तन्निष्ठगन्धत्वादिधर्मेषु च पृथग्व्यापारवान् किंतु पटादिजन्मानुषङ्गिकजन्मान एव न तथा भगवान्। अपि तु अबादिधर्मेषु रसादिषु तद्धर्मेषु रसत्वादिषु पृथक्प्रयत्नवान् । न त्ववादिनियमानुषङ्गिकसत्तादिका इति दर्शयितुमबादिभोगादप्यतिशयेन रसादिभोगः परमेश्वरस्येति दर्शयितुं च। किंच रसादयो ह्यत्र हरेरुपासने प्रतिमात्वेन विवक्षिताः रसोऽहमस्मीत्युपासीतेत्यादिरूपेण प्रतिमायां चाभेदोक्तिर्नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ प्रसिद्धा। तथाचाबादिषु भगवदुपासनापेक्षया रसादिषु तदुपास्तेरतिशयाच्च विशिष्योक्तिः । अपिच ज्ञानार्थिनो हि रसाद्यभिमानिदेहेषु भगवान्सर्वत्र तिष्ठति अबाद्यभिमानिनस्तु तत्पाषर्दा इत्युपासते ततोऽपि विशिष्योक्तिः । यद्वा 'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते' इतिस्मृत्या सर्वत्र सामान्यतो विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानपदेन विवक्षितम् । अपरेयमित्यादिनोक्तदिशा जडप्रकृतिब्रह्मादिजीवाश्चावराः आसुरजना अवरतराः श्रीर्मुक्तजनाश्च पराः । तत्रापि श्रीर्मुख्यपरा कदापि दुःखासंबन्धात् । मुक्तास्तु पराभासाः कदाचिद्दुःखसंबन्धात् । ते सर्वे हर्यधीनाः । हरिस्तु परतरः । अत्र तरशब्दस्तमबर्थश्च भवति हरेरन्यस्य परतमस्याभावादयमेव परतम इति वक्तव्यत्वात् । परत्वेनोक्तश्रीमुक्तानां हरेश्च मध्ये कस्यचित्परतरस्याभावेनायमेव परतरश्चेति वाच्यत्वात् । हरिरेव परतरः परतमश्च ततोऽन्यत्परतरं परतमं वा किंचिन्नास्ति । न च मुक्ताः पराः श्रीः परतरेति शङ्क्यम् 'मुक्तस्तु स्यात्पराभासः' इतितात्पर्योक्त्या तेषां परत्वाभावात् । 'अभावादन्तरान्यस्य त्विहैकार्थौ तरप्तमौ' इतिस्मृतेश्चेत्येवं परापरतत्त्वविवेचनपूर्वं हरेः सर्वोत्तमत्वं ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिति प्रतिज्ञातं ज्ञानं विज्ञानं च द्वयमपि भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । तद्विज्ञानमेव सर्वस्य तदधीनत्वप्रदर्शनेनाह—रस इत्यादिना । अत्र रसादिशब्दास्तद्रोक्तृत्वतन्नियन्तृत्वहेतुना भगवन्नामानः। तथाहि अप्स्वित्यादिसप्तम्योऽधिकरणसप्तम्यः । अप्सु स्थित्वा रसमाददामीति तं प्रेरयामि चेति रसनामाहमस्मि । शशिसूर्ययोः स्थित्वा स्वयं प्रभासमानत्वात्प्रभाहमस्मि । सर्ववेदेषु स्थित्वा स्वात्मानं प्रणौति स्तावकं प्रेरयति

इति प्रणवनामास्मि । खे स्थित्वा शब्दं प्रेरयतीति शब्दनामास्मि । स्वयं पुण्यः पुण्यगन्धः सन्पृथिव्यां स्थित्वा सुरभ्यसुरभितया गन्धं प्रेरयतीति गन्धनामा । विभावसावग्नौ स्थित्वा तेजःप्रेरकत्वात्तेजोनामा । भूतेषु स्थित्वा जीवनदत्त्वाज्जीवननामा । तपस्विषु स्थित्वा तपः कुरुते तपःप्रेरयति चेति तपोनामा । बीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमतां सप्तम्यर्थे षष्ठी । बुद्धिमत्सु स्थित्वा बोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषु स्थित्वा तेजःप्रेरयतीति तेजोनामा । अवादिसर्ववस्तूनां रसगन्धप्रभादिधर्मान्व्यवस्थया ददातीति रसादिनामा(हं) हरिरित्यर्थः ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

न० टी०—किंच—बलमिति। कामोऽप्राप्ते वस्तुनि इदं मे भूयादिति तत्प्राप्त्यभिलाषः, अभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि इदं सदा तिष्ठेन्न कदापि क्षीयतामिति राजसश्चित्तरञ्जनात्मको रागस्ताभ्यां वर्जितं बलवतां सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानरूपं बलमहमस्मि। धर्मो वेदविहितः सदाचाररूपस्तेनाविरुद्धोऽनुकूलो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रसंमतः स्त्रीपुत्रवित्तादिविषयो योऽभिलाषः सोऽहमस्मि हे भरतर्षभ॥ ११ ॥

म० टी०—बलमिति। अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेऽपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषो रञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदकारणं रजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सात्त्विकं बलं बलवतां तादृशसात्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोता इत्यर्थः । चशब्दस्तुशब्दार्थो भिन्नक्रमः कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयं नतु संसारिणां कामरागकारणं बलमित्यर्थः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । धर्मो धर्मशास्त्रं तेनाविरुद्धोऽप्रतिषिद्धो धर्मानुकूलो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयोऽभिलाषः सोऽहमस्मि । हे भरतर्षभ शास्त्राविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

शं० टी०—बलमिति । कामरागविवर्जितं कामः सन्निकृष्टविषयापेक्षाप्रकृष्टप्रवृत्तिहेतुः रागस्त्वप्राप्तविषयाशाप्रवृत्तिहेतुस्ताभ्यां विवर्जितं कामक्रोधादिवेगसमुत्पन्नं मानसमैन्द्रियकं च बलं यत्ततो भिन्नं शरीरमात्राश्रयं देहयात्रामात्रोपयोगि बलं तदहमस्मि बलवतां देहशक्तिमतां बलात्मके मयि स्वकारणे ते प्रोताः सन्तो मदात्मना मयि तिष्ठन्ति । ननु " काममय एवायं पुरुषः " इत्यादिना पुरुषव्यापारस्य सर्वस्यापि काममूलकत्वमेव श्रूयते दृश्यते च । कामरागाभावे पुंसो देहयात्रा वा स्वधर्मो वा कथं सेत्स्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—धर्मेति । भूतेषु वर्णाश्रमिषु धर्माविरुद्धः धर्मस्य शास्त्रीयस्याविरुद्धस्त्वविरोधी स्वस्याश्रमधर्मस्य साधको न तु बाधकः उत्पथहेतुश्च यः कामः सोऽहमस्मि, तेषु कामात्मनाहं तिष्ठामि मयि कामात्मके स्वकारणे ते प्रोताः सन्तो मयि मदात्मना मृदि घटवत्तिष्ठन्ति न तु स्वरूपेण मत्तो भिद्यन्त इत्यर्थः । प्राणिनिष्ठबलस्य चेष्टाहेतोः कामस्य च चेतनधर्मत्वेनात्मप्रकाश्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

श्री० टी०—किंच—बलमिति । कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसः, रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमहमस्मि । सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः । स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ॥ ११ ॥

स० टी०—प्राप्तिसामग्र्यभावेऽपि प्राप्यतामिति वाञ्छनम् ॥ अप्राप्तविषये कामो रागः प्राप्तेऽस्ति रञ्जना ॥ १ ॥ न क्षीयतामितीच्छा स्यात्सत्यपि क्षयकारणे ॥ ताभ्यां विवर्जितः स्वीयधर्मानुष्ठानसिद्धये ॥२॥

बलं देहेन्द्रियादीनां सामर्थ्यं यच्च धारणे ॥ तद्रूपे मयि संप्रोता बलवन्तः शरीरिणः ॥ ३ ॥ धर्मशास्त्राविरुद्धो यः कामः प्राणिषु धर्मकृत् ॥ शरीरयात्रासिद्ध्यर्थं कामो वा भोजनादिषु ॥ ४ ॥ सोऽहं तस्मिन्मयि प्रोताः कामिनो धर्मतत्पराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भा० टी०—बलं सामर्थ्यमोजस्तस्मिन्कामरागविवर्जिते कामोऽप्राप्तेषु विषयेषु प्राप्त्यभिलाषो रागः प्राप्तेषु तेषु रञ्जनात्मकः प्रेम्णोऽतिशयः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । अस्मिन्पक्षे लक्षणादोष इति बोध्यम् । तद्रहिते देहधारणमात्रप्रयोजने बलभूते मयि बलवन्तः प्रोताः तथा धर्मेण शास्त्रविहितेनाविरुद्धे देहधारणार्थेऽशनपानादिविषये कामे तद्रूपे मयि कामवतां भूतानां प्रोतत्वम् । भरतर्षभेतिसंबोधयन् भरतैः क्षत्रियवरैः सेवितं युद्धात्मकधर्मस्य साधकं कामरागविवर्जितं क्षत्रधर्मेण युद्धेन देहधारणमात्रप्रयोजनकं मद्विभूत्यात्मकं बलं स्वधर्मेण शत्रून्विजित्य धर्माविरुद्धमन्नपानादिविषयकं कामं च मद्विभूतिरूपं भरतानां मध्ये श्रेष्ठत्वं त्यक्तुं नार्हसीति सूचयति ॥ ११ ॥

प० टी०—किं च—बलमिति । बलवतां कामरागविवर्जितं बलमहमस्मि । तत्र कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसः, रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽभिरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यां वर्जितम् । यद्वा बलवतां पुरुषार्थवतां वीराणां बलं शौर्यं कामेषु विषयेषु रागः प्रीतिस्तद्विवर्जितम् निःसङ्गत्वेन स्वधर्माचरणरूपमित्यर्थः । भूतेषु धर्माविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामो मदनरूपेणास्मि ॥ ११ ॥

रा० टी०—बलमिति । बलवतां बलवत्सु स्थित्वा कामरागविवर्जितं बलमस्मि । विषयभोगनिरपेक्षतया नित्यपूर्णबलवत्त्वात्कामवर्जितबलात्मास्मि । अस्थाने अप्रयुज्यमानत्वाद्रागविवर्जितबलात्मास्मीत्यर्थः । रागिणो ह्यस्थानेऽपि बलं प्रयुञ्जते । भूतेषु धर्माविरुद्धो यः कामः सोऽस्मीत्यर्थः । अत्र पुण्यो गन्ध इति कामरागविवर्जितमिति गन्धबलादेः पुण्यत्वादिविशेषणोपादानं तु गन्धबलकामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः न त्वशुचिषु धर्मविरुद्धेष्विति ज्ञापनायेति ध्येयम् ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

त० टी०—किं बहुना सर्वभावानामहमेव कारणमित्याह—ये चेति । ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाश्चित्तपरिणामाः शमदमादयः, ये च राजसा हर्षादयः ये च तामसाः शोकमोहप्रमादादयः प्राणिनां स्वानादिकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि, तत्तत्कर्मानुसारिमदनुभाविताविद्धीत्यर्थः । ननु हेतुभूतस्य तवापि ते स्युरिति चेन्नेत्याह—न त्वहमिति । तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तेषां मत्तो जातत्वेऽपि अहं तु तेषु न वर्ते जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः । ते तु मयि मदधीनतया मयि वर्तन्ते । अथवा सात्त्विका भावा देवा राजसा मनुष्यास्तामसास्तिर्यगादयो मत्त एव जातास्तेषु नाहं वर्ते, कार्यार्थं लीलार्थं वा तेषु कृतावतारोऽप्यहमजहद्गुणशक्तित्वात्तत्सजातीयो न भवामीत्यर्थः । ते तु मदधीनस्थितिकत्वात्सदा मयि वर्तन्ते इत्यर्थः । अतश्चेतनाचेतनात्मकमखिलं जगन्मत्त एवोत्पद्यते मय्येव प्रलीयते मय्येवावतिष्ठते च । कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च कारणत्वेनाश्रयत्वेन स्वतन्त्रत्वेन चाहमेव परतरो न मत्तोऽन्यत्किमपि वस्तु गुणशक्त्यादिभिः परमस्तीति सिद्धम् ॥ १२ ॥

म० टी०—किमेवं परिगणनेन—ये चैवेति । ये चान्येऽपि भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः

ये च राजसा हर्षदर्पादयः ये च तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनामविद्याकर्मादिवशाज्जायन्ते तान्मत्त एव जायमानान् इति अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव इत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव । अथवा सात्त्विका राजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेऽपि जडवर्गा व्याख्येयाः विशेषहेत्वभावात् एवकारश्च समस्ताऽवधारणार्थः। एवमपि न त्वहं तेषु मत्तो जातत्वेऽपि तद्वशस्तद्विकारदूषितो रज्जुखण्ड इव कल्पितसर्पविकारदूषितोऽहं न भवामि संसारीव ते तु भावा मयि रज्ज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मदधीनसत्तास्फूर्तिकाः मदधीना इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शं० टी०—मत्तः परतरमित्युपक्रम्य योऽर्थः संग्रहेण प्रतिपादितस्तमेवार्थं रसोऽहमित्यादिना कामोऽस्मि भरतर्षभेत्यन्तेन ग्रन्थेन रसप्रभाद्यात्मना स्वस्य कारणत्वमपि चन्द्रादीनां कार्यत्वं कारणे रसादिरूपे स्वस्मिन् तेषां प्रोतत्वं कारणमात्रत्वं च प्रतिपाद्य तमेवोपक्रान्तमर्थमुपसंहर्तुमिदानीं सामान्येन सर्वेषां पदार्थानां स्वस्मादेव जगदेकबीजादुत्पत्तिमुत्पन्नानां स्वस्मिन्नेव स्वात्मनावस्थितिं च प्रतिपादयति—ये चैवेति । इह लोके सात्त्विकाः सत्त्वगुणप्रधाना एव भावाः पदार्थाः देवा ऋषयो ब्राह्मणाः शर्करादयश्च, ये च राजसाः रजोगुणप्रधाना एव भावा गन्धर्वा यक्षाः क्षत्रिया मरीच्यादयः पदार्थाः, ये च तामसास्तमोगुणप्रधाना एव भावा राक्षसाः क्रव्यादाः शूद्राः गृञ्जनादयः पदार्था जायन्ते जाताः जनिष्यमाणाश्च एतान् सर्वान् तत्तद्गुणोपाधिकाज्जगद्बीजान्मत्त एव जातान्विद्धि विजानीहि न त्वन्यस्मात् मद्व्यतिरिक्तस्य कारणत्वनिषेधादित्येवकारार्थस्तेषु सात्त्विकादिपदार्थेष्वहं सत्त्वरजस्तमोगुणरूपेण कारणात्मना तिष्ठाम्यतस्ते मयि सत्त्वादिगुणात्मके स्वकारणे प्रोताः सन्तो मदात्मनैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा सत्त्वगुणकार्यं शर्करादि माधुर्यमात्रमेव भवति यथा रजोगुणकार्यं मरीचिः कटुमात्र एव भवति यथा तमोगुणकार्यं गृञ्जनं मत्ततामात्रमेव भवति तदिदं सर्वप्रत्यक्षम्। एवमेव ब्रह्मकार्यं जगत्सर्वं ब्रह्ममात्रमेवेति बोद्धव्यम् । एतेन मत्तः परतरं नान्यत्, मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यारभ्य राजसास्तामसाश्च ये इत्यन्तेन ग्रन्थेन मायाशबलितस्य ब्रह्मणो मृद्वत्परिणामकारणत्वपक्षमाश्रित्य कार्यस्य कारणमात्रत्वं मृद्घटादौ सम्यग्दृष्टान्तन्यायेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिबलेन च ब्रह्मकार्यस्य जगतो ब्रह्ममात्रत्वमेव सम्यग् निर्धार्य मुमुक्षुभिः सम्यक्श्रुतवेदान्तैर्विज्ञाततदर्थैर्यतिभिः श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं मतं विज्ञातं च सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति—प्राक्तनीं वासनाकृतां नामरूपभेदकल्पनां निःशेषमुत्सृज्य स्वस्मिन् सर्वत्र च—ब्रह्मबुद्धिरेव प्रयत्नेन संपादनीयाऽयमेव समाधिः या सर्वत्र ब्रह्माकारवृत्तिर्ब्रह्मत्ववासना चैषा यथा दृढा निरन्तरा वश्या स्यात्तथा वर्तितव्यमिति, सूचितं भवति । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति, शान्त उपासीत" इत्येषा श्रुतिरेवास्यार्थस्य प्रमाणम् । एवं स्वस्य ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य (सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ?) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परिणामलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वाधारस्य च परिणामकारणत्वपक्षे रसोऽहमप्स्वित्यबादिषु कारणतया रसाद्यात्मना स्थितत्वे परिच्छिन्नत्वस्तद्गुणदोषवत्ता जलं मधुरमिति तदधीनसत्तावत्ता च तत्सत्त्वे सति सत्त्वं तन्नाशे नाश इति विकारित्वं चेत्याद्यनर्थागमः प्रसज्येत इति तन्निवृत्तये स्वस्य दृश्यसंबन्धाभावसिद्धये च "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धनिर्विशेषस्वरूपत्वावधारणाय पूर्वोक्तसमाधिनिष्ठया परिशुद्धात्मनां यतीनां निर्विशेष एव परे ब्रह्मण्यात्मत्वधीसिद्धये चाबादिषु रसाद्यात्मनावस्थितत्वं निषेधति—नत्वहमिति । ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे निषिद्धे सति "यतो वा" इत्यादिश्रुतीनां 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इत्यादिस्मृतीनां च ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिनीनामप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न, तासामद्वैतावधारणतत्परत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः द्वैतिनः केचित् प्रकृतेरण्वादेश्च जगत्कारणत्वं वदन्तस्तत्कार्यं जगद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं कल्पयित्वा श्रुति

सिद्धमद्वैतमपाकुर्वन्ति तेनाद्वैतश्रुतीनां व्याहतिस्तां स्वयमसहमाना यतो वेत्यादिश्रुतयो ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वं कार्यस्य कारणाव्यतिरिक्तत्वं च बहुदृष्टान्तैः प्रतिपाद्याद्वैतमेव निर्वहन्ति ततः सृष्टिश्रुतीनामद्वैतसिद्धावेव तात्पर्यं न तु स्वार्थे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादिश्रुतीनां यथा तद्वत् विध्येकार्थानामर्थवादश्रुतीनां विधिना सह प्रामाण्यं यथा तथाऽद्वैतश्रुत्येकार्थानां सृष्टिश्रुतीनां स्मृतीनां च " एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " इत्याद्यद्वैतश्रुतिभिर्विज्ञानमेकमित्यादिस्मृतिभिश्च सहैवास्ति प्रामाण्यं नात्र कुशङ्कावकाशः। ननु तर्हि प्रकृतेः परमाण्वादेश्च यथा तथा ब्रह्मणोऽपि कारणत्वानङ्गीकारे जगन्निष्कारणकमेव स्यादिति चेदस्त्येव जगत्कारणमधिष्ठानाज्ञानलक्षणस्त्वदीयभ्रम इति ब्रूमस्तत एव श्रीभगवानाह—न त्वहमिति । तुशब्दो व्यावृत्त्यर्थश्चार्थो वा । एतद्योनीनीत्युक्तत्वादेतेषु मायामयेषु रज्जुसर्पवत्प्रतीतिमात्रेष्वबादिषु रसादिरूपेण नाहं तु कारणमस्मि किंतु मायैवास्ति मायया खलु मयि निर्विशेषे विशेषाकारेण तेषां प्रतीतिर्यथा मरौ जलप्रतीतिस्तथा तत एव "विकल्पो नहि वस्तु मायामात्रमिदं द्वैतम् । असत्त्वादन्यस्य" इत्यादिश्रुतिभिः 'यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयम् ' इत्यादिस्मृतिभिः इदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादैन्द्रजालिकवदित्यादियुक्तिभिश्च जगतो मायाकार्यत्वादेव मिथ्यात्वं नियमेन प्रतिपाद्यते। जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यभिचरितस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण सुषुप्तावभावदर्शनाच्च जगतो मायाकार्यत्वं प्रतीतिमात्रत्वं च युक्तं ततस्तेषु मरुजलवत् प्रतीतिमात्रेष्वबादिषु परिपूर्णस्याप्रमेयस्य निष्कलस्य निष्क्रियस्यासङ्गस्यामूर्तस्याविकारिणस्तदेकाधारतया तत्रावस्थानं न संभवति तदभावे तद्गुणदोषपरिच्छित्त्यादिर्न संभावयितुं शक्यते यथा भ्रमकल्पितसर्पे रज्जोरवस्थानं तद्धर्माणां क्रौर्यादीनां विषस्य वाऽन्यस्य वा संबन्धः कल्पयितुं न शक्यते तद्वत् । ननु भूतेष्वबादिषु तव परिपूर्णस्यासङ्गस्यापरिच्छिन्नस्यैवैकदेशे स्थितिर्मास्तु भूतानां तु त्वयि स्थितिः संभवेदित्यत आह—ते मयीति । ते चाबादयो भावा मय्यदृश्यत्वादिगुणके कूटस्थासङ्गचिद्रूपे परे ब्रह्मणि वस्तुतो न सन्ति " नेह नानास्ति किंचन । नहीदं सर्वं कदाचित् । नह्यस्ति द्वैतसिद्धिः " इति च श्रुतेः । यत एवं ततस्त्रिष्वपि कालेषु सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमद्वितीयमानन्दैकरसं परं ब्रह्मैकमेवास्तीति सिद्धम् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " इतिश्रुतेः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—किंच—ये चेति । ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च द्वेषदर्पादयः तामसाश्च ये शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात् । एवमपि तेष्वहं न वर्ते जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः । ते तु मदधीनाः सन्तो मयि वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विका ये शमादयः ॥ राजसा हर्षदर्पाद्या मोहाद्यास्तामसाश्च ये ॥ १ ॥ विद्याकर्मादिवशतो जायन्ते देहिनां हि तान् ॥ मत्तः सर्वेश्वरात्सर्वाञ्जायमानानवेहि भोः ॥ २ ॥ न त्वहं तेषु भावेषु मज्जातत्वेऽपि सर्वतः ॥ नाहमस्मि तदायत्तो मदायत्ता भवन्ति ते ॥ ३ ॥ मत्तः पृथङ् न ते सन्ति तेभ्यो भिन्नो स्म्यहं सदा ॥ रज्जौ सर्पादयो यद्वत्कल्पिता अपि तद्धर्मैः ॥ ४ ॥ रज्जोर्नास्ति मनाग्लेपस्तथा मम न तद्धर्मैः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भा० टी०—किंच—ये चेति। ये सात्त्विकाः सत्त्वोद्भूताः भावाः पदार्थाः राजसाः रजउद्भूताः तामसास्तमउद्भूताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि जानीहि । तर्हि संसारिणामिव तवापि तदधीनत्वं स्यात्तथा च त्वय्यपि विक्रियावत्त्वदूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—नत्वहं तेषु। यद्यपि मत्तस्ते जायन्ते तथाप्यहं संसारिणामिव तदधीनो न भवामि। ननु तेऽपि किं स्वतन्त्रा नेत्याह ते मयि मद्वशा मयि कल्पितत्वान्मदधीनसत्तास्फूर्तिका इत्यर्थः। तथाचाधिष्ठानस्य मम कल्पितगुणदोषासंस्पर्शित्वं कल्पितस्य च मदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वमिति भावः ॥ १२ ॥

प० टी०—किं च—ये चैवेति । ये चान्ये सात्त्विका भावाः शमदमादयो राजसा हर्षदर्पादयस्तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान् सर्वान्मत्त एव जातान् विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् । अथापि तत्स्तेषु तेषु पदार्थेषु कारणात्मना तत्तद्रूपेण वर्तमानोऽप्यसङ्गत्वेन तिष्ठामीत्याह—न त्वहमिति । तेषु पदार्थेषु नाहं तद्धर्मान् स्पृशामि अथवा ते प्रातिभासिकत्वान्मयि न सन्ति शुक्तिकायां रजतमिव ॥ १२ ॥

रा० टी०—न केवलं रसादिधर्मप्रेरकः किं नामाऽबादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह—ये चेति । ये च भावाः पदार्थाः सात्त्विकाः सत्त्वगुणविकाराः राजसास्तामसाश्च तान्सर्वान्पदार्थान्मत्त एवोत्पन्नान्विद्धि । तथा ते मयोत्पन्नाः ? पदार्थाः मयि मदाधारतया मदुपजीवनेनेति यावत् वर्तन्त इति विद्धि । यथेदं जगत् त्वदधीनं तथा त्वमपि किमेतदधीन इत्यतो नेत्याह—नत्वहं तेष्विति । तदुपजीवने नाहं नैव तिष्ठामीत्यर्थः । ये च ये चेति पृथगुक्तिः सर्वेषां त्रिगुणविकारत्वेऽपि सत्त्वादिप्राचुर्याभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त० टी०—नन्वेवं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वकारणं दोषास्पृष्टं स्वतन्त्रं त्वामयं जनः कुतो न जानाति, जानाति चेत्कथं संसारी भवतीत्यपेक्षायामाह—त्रिभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैर्भावैः सत्त्वादिगुणकार्यभूतैर्बुद्धीन्द्रियशरीरैर्हर्षलोभकामक्रोधादिभिश्च सर्वमिदं जगत् जीवजातं मोहितमाच्छादितज्ञानं सत् मां नाभिजानाति, सर्वेषां प्रवर्तकः स्वतन्त्रः कश्चिदीश्वरोऽस्तीति सामान्यतया जानदपि साक्षात्परब्रह्मैव परवैकुण्ठाधिपः स्वभक्तहितायावतीर्णो वासुदेव इति मां न जानाति । कथंभूतं मामेभ्यो गुणमयभावेभ्यः परं तेभ्यो विलक्षणं तैरस्पृष्टमित्यर्थः । अत एवाव्ययं व्ययरहितं कदाचिदपि गुणशक्त्याद्यन्यथाभावशून्यमित्यर्थः । एवंभूतगुणशक्त्यादिमतो मम साक्षाज्ज्ञानाभावान्नोक्तत्रिगुणमयभावहेतुमायातिक्रमस्तत एव न संसारोपरम इति भावः ॥ १३ ॥

म० टी०—तव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य संसारित्वम् । एवंविधमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेव कुत इत्यत आह—त्रिभिरिति । एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि भवनधर्मभिः सर्वमिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सत् एभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परम् एषां कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दघनमात्मप्रकाशमव्यवहितमपि मां नाभिजानाति ततश्च स्वरूपापरिचयात्संसरतीवेत्यहो दौर्भाग्यमविवेकिजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥

शं० टी०—ननु त्वां परिपूर्णं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं परं ब्रह्म कस्मादयं लोको निःशेषसंसारदुःखविच्छित्त्यै न विजानातीत्याकाङ्क्षायां तत्कारणमाह—त्रिभिर्गुणमयैरिति । गुणमयैः सत्त्वादिगुणपरिणामैस्त्रिभिस्त्रिप्रकारैः सात्त्विकै राजसैस्तामसैश्च भावैर्भोग्यपदार्थैरेतैरनुभूयमानैः शब्दादिविषयैर्बन्धकैस्तत्प्रवृत्तिकारणै रागद्वेषादिभिश्च मोहितं मोहः सदसद्विवेकाभावस्तं प्रापितं 'इन्द्रियाभ्यामजय्याभ्यां द्वाभ्यामेव हृतं जगत् । अहो उपस्थजिह्वाभ्यां ब्रह्मादि मशकावधि' इतिन्यायेनानाद्यविद्यया विषयभोगलाम्पट्यमेवानुगमितमिदं जगज्जङ्गमप्राणिजातं सर्वं च एभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्यो गुणकार्येभ्यश्चाकाशादिभूतेभ्यः सर्वेभ्यो दृश्येभ्यः परं भिन्नं नित्यत्वेन निर्गुणत्वेन शुद्धत्वेन बोधैकरसत्वेनानन्दघनत्वेन विलक्षणं चाव्ययमविक्रियं शाश्वतं परिपूर्णमद्वितीयं मां परं ब्रह्म नाभिजानाति तत्र कश्चित् त्वा मत्वापि ब्रह्म परोक्षमेव जानाति नत्विदमेवाहमि-

त्याभिमुख्येन स्वात्मना वेत्तीत्यर्थः। यद्वा गुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैर्मनोमयो विज्ञानमयश्च ज्ञानेन्द्रियाण्यग्न्यादिदेवाश्च सत्त्वविकाराः प्राणादयः कर्मेन्द्रियाणि च रजोविकारा आनन्दमयश्चान्नमयश्च तमोविकारौ एवं सत्त्वादिगुणमयैस्त्रिविधैर्भावैरात्मन उपाधित्वेन भाव्यन्ते इति भावाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहास्तैरित्थंभावे तृतीया। देहत्रितयात्मना स्थितमिदं जगत् प्राणिजातं सर्वं मोहितं पञ्चकोशात्मकमिदं शरीरमेवाहमित्यनाद्यविद्यया आवरणात्मिकया वासनात्मिकया च त्रिगुणमय्या देह एवात्मबुद्धिं प्रापितं सत् स्वयमेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहेभ्यः परं नित्यत्वशुद्धत्वसूक्ष्मत्वान्तरत्वकूटस्थत्वासङ्गत्वचिद्रूपत्वानन्दैकरसत्वसर्वज्ञत्वसर्वसाक्षित्वसर्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्विलक्षणमनावृततया सर्वदा प्रकाशमानमहमर्थतया प्रत्यक्षेण सुषुप्तावपि प्रतीयमानमेकात्मकमेकरूपं निर्विशेषं मां प्रत्यग्रूपं परं ब्रह्म नाभिजानाति अयमेवाहमिति क्षुद्रद्रोगवदारोग्यवद्भोजनादिसुखवद्देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नतया स्वात्मना न कोऽपि साक्षात्करोति अहो इदमेवात्यद्भुततरमिति मन्यते श्रीभगवान् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह—**त्रिभिरिति**। त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति। कथंभूतम् एभ्यो भावेभ्यः परमेभिरसंस्पृष्टमेतेषां नियन्तारमत एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः॥ १३॥

म० टी०—एवंभूतं न जानन्ति भगवन्तं हि मां जनाः॥ निर्गुणं गुणदाहार्थमित्याक्रोशति माधवः ॥ १ ॥ रागद्वेषप्रमादादिप्रकारैर्गुणजन्मभिः॥ पदार्थैर्मोहितं सर्वं प्राणिमात्रमिदं किल ॥ २ ॥ एभ्यो गुणमयेभ्यो मां सर्वाधिष्ठानमीश्वरम्॥ समस्तविक्रियाशून्यं परं चातिविलक्षणम् ॥ ३ ॥ आनन्दघनमात्मानं स्वप्रकाशं निरञ्जनम्॥ न जानाति ततः स्वात्माज्ञानादेव कुसंसृतौ ॥४॥ भ्रमत्यहो सुदौर्भाग्यमविवेकिजनस्य च॥ इत्याक्रोशं कृपासिन्धुर्दर्शयत्यान्ध्यमुक्तये ॥ ५ ॥ १३ ॥

भा० टी०—एवंभूतमपि मामीश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वात्मानं निर्गुणं संसारमूलोच्छेदाय जगन्नाभिजानातीत्याक्रोशं दर्शयन्स्वाज्ञाने निमित्तमाह—**त्रिभिरिति**। त्रिभिस्त्रिविधैः गुणमयैर्गुणविकारैः भावैः पदार्थैः रागद्वेषमोहादिभिः सर्वमिदं जगत् चराचरात्मकं मोहितं विवेकाच्छादकमोहं प्रापितं सन्मामेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परमतिरिक्तमत एवाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारविवर्जितमित्यर्थः। नाभिजानाति स्वाभिन्नत्वेन न साक्षात्करोतीत्यर्थः॥ १३॥

प० टी०—अथैतदेव प्रकटयन्नाह—**त्रिभिरिति**। एभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्भावैः प्रकृतेः स्वभावैरिदं सर्वं जगन्मोहितं यतो मामेभ्यो गुणेभ्यः परमधिकरणरूपं बाधरहितं नाभिजानाति प्रातिभासिकरजतार्थं धावमानः शुक्तिकां न वेत्तीत्यर्थः॥ १३॥

रा० टी०—ननु विज्ञानोक्त्युपसंहारपरपूर्वश्लोके सत्त्वादिगुणनिष्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवानेव कारणं तदाश्रयश्चेत्युक्तं तेनैव गुणातीत इति चोक्तप्रायं तदयुक्तं तथात्वे गुणातीतत्वेन अज्ञायमानत्वस्य सगुणत्वेन ज्ञायमानत्वस्य च तवायोगादित्यत आह—**त्रिभिरिति**। त्रित्वं योग्यतया गुणविशेषणं सत्त्वरजस्तमोरूपात्रिगुणमयैः गुणत्रयात्मकैरित्यर्थः। तादात्म्यार्थोऽयं मयट्। भावैः पदार्थैः उपादानोपादेययोरभेदात् त्रिगुणतत्कार्यरूपैः एभिर्भावैः पदार्थैरित्यर्थः। यद्वा गुणमयैस्त्रिभिः प्रागुक्तरीत्या सात्त्विकादिभेदभिन्नैरेभिः प्रमितैर्भावैः पदार्थैः मोहितं सत् इदं ज्ञानिभिन्नं जगदेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परं व्यतिरिक्तमत एव देहतोऽप्यव्ययं मां नाभिजानाति विपरीतं च जानातीत्यर्थः। अत्र एभिरिति सर्वपदार्थानां गुणमयत्वप्रदर्शनाय प्रमितसर्वपरामर्शित्वात्तस्य। न च भगवद्विषयकसगुणत्वादिमोहस्य कथं गुणमयात्मकाः पदार्थाः

कारणं येन गुणमयैर्भावैर्मोहितमित्युक्तिर्युक्ता स्यादिति शङ्क्यं लोके गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहादिरप्येतादृशः देहत्वादिति हेतुना गुणमयमिति मोहितमिति तात्पर्यात् । ज्ञानिनो यथावत्तया जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदमिति जगद्विशेषणम् । उपायाभावादज्ञजनस्य गुणातीतत्वेन भगवतोऽनुपलम्भः । देहाद्यत्वा(?)नुमानाभासेन सगुणतया विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

त० टी०—ननु " गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी सितासिता च रक्ता च " इत्यादिश्रुतेर्मायागुणप्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वाभिधानात्तन्मोहितानां जीवानामस्वातन्त्र्येण तत्परिहर्तुमशक्यत्वान्न कदाऽपि कस्यापि मायातिक्रमः स्यादित्याशङ्क्यासाधारणं मायातरणोपायमाह—दैवीति । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतिप्रतिपादितस्य देवस्य स्वतो द्योतमानस्य चिदानन्दघनस्य कर्मनियन्तुः सर्वव्यापकत्वेऽपि चेतनाचेतनजगद्गुणदोषसंबन्धवर्जितस्यातिशयसाम्यशून्यस्य भगवतो नियम्यभूता दैवी एषा त्रिगुणमयकार्यद्वारा सर्वप्रत्यक्षा गुणमयी, सत्त्वरजस्तमोगुणमयात्मिका मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वकार्योत्पादनशक्तिर्मायाशब्दवाच्या " मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इतिश्रुतेः । दुरत्यया ममानुग्रहमन्तरेणोपायसहस्रैरपि दुस्तरा हि निश्चितमेतत्तथापि " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽनन्ता एव जीवास्तेषां मध्ये ये केचिन्मामेव सर्वेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमायानियन्तारं प्रपद्यन्ते स्वपुरुषार्थाभिमानं साधनान्तरं च विहाय साधनसाध्यरूपं निश्चित्य सर्वात्मना भजन्ते, आनुकूल्यसंकल्पादिकार्पण्यान्तां षड्विधां शरणागतिं मयि कुर्वन्तीत्यर्थः । त एवैतां मम मायां तरन्ति वर्जयन्तीत्यर्थः । न त्वन्ये, अवधारणस्योभयत्र संबन्धात् ' ये प्रपन्ना हृषीकेशं न ते मुह्यन्ति मानवाः । भये महति मग्नानां त्राता नित्यं जनार्दनः ' इति भीष्मपर्वणि वचनम् । वामने प्रह्लादश्चाह 'ये संश्रिता हरिमनन्तममध्यमाद्यं नारायणं सुरगुरुं शुभदं वरेण्यम् । शुद्धं खगेन्द्रगमनं कमलालयेशं ते धर्मराजभवनं न विशन्ति धीराः' इति ॥ १४ ॥

म० टी०—ननु यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्य जगतः स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायाऽतिक्रमः स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाऽतिक्रमः संभवतीत्याह—दैवी ह्येषेति । दैवी " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः " इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिताश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलेत्युक्तेः एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा हिशब्दाद्धर्मोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धा च गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतुः मम मायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः " मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् " इति श्रुतेः । अत्रैवं प्रक्रिया जीवेश्वरजगद्विभागशून्ये शुद्धे चैतन्येऽध्यस्तानादिरविद्या सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छदर्पण इव मुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति ततश्च बिम्बस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीव उपाधिदोषास्कान्दितः । ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रियसंघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति कल्पना भवति । बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगत-

मुखस्वरूपवच्च ईशजीवानुगतं मायोपाधिचैतन्यं साक्षीति कल्प्यते । तेनैव स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते। अतः साक्ष्यभिप्रायेण दैवीति बिम्बेश्वराभिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तम्। यद्यप्यविद्याया एकत्वात् प्रतिबिम्ब एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वात्तद्भेदेनान्तःकरणोपाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः—मामेव ये प्रपद्यन्ते, न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते, चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादिः। श्रुतौ च "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" इत्यादिः। अन्तःकरणोपाधिभेदापर्यालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वादेकत्वेनैवात्र व्यपदेशः—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्यादिः। श्रुतौ च "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य । वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते" इत्यादिः। यद्यपि दर्पणगतश्चैत्रप्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानात्यचेतनांशस्यैव तत्र प्रतिबिम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिबिम्बश्चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति प्रतिबिम्बपक्षे बिम्बचैतन्य एवोपाधिस्थत्वमात्रस्य कल्पितत्वात् आभासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात्। स च यावत्स्वबिम्बैक्यमात्मनो न जानाति तावज्जलसूर्य इव जलगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति, तदेतदाह दुरत्ययेति बिम्बभूतेश्वरैक्यसाक्षात्कारमन्तरेण अत्येतुं तरितुमशक्येति दुरत्यया अत एव जीवोन्तःकरणावच्छिन्नत्वात्तत्संबन्धमेवाक्ष्यादिद्वारा भासयन् किंचिज्ज्ञो भवति ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्यनर्थशतभाजनं भवति स चेद्बिम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिं मायानियन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारमनिशमानन्दघनमूर्तिमनेकानवतारान् भक्तानुग्रहाय विदधतमाराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्पणेन तदा बिम्बसमर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात्सर्वानपि पुरुषार्थानासादयति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनोक्तम् 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते । यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः' इति दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्य तिलकादिश्रीरपेक्षिता चेद्बिम्बभूते मुखे समर्पणीया सा स्वयमेव तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चित्तत्प्राप्तावुपायोऽस्ति यथा तथा बिम्बभूतेश्वरे समर्पितमेव तत्प्रतिबिम्बभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चित्तस्य पुरुषार्थलाभेऽस्त्युपाय इति दृष्टान्तार्थः। तस्य यदा भगवन्तमनन्तमनवरतमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रतिबन्धकपापेन रहितं ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं भवति तदाऽतिनिर्मले मुकुरमण्डल इव मुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशमदमादिपूर्वकगुरूपसदनवेदान्तवाक्यश्रवणमननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिकाऽहंब्रह्मास्मीत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरुदेति तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीप इव तमः ततस्तस्या नाशात्तया वृत्त्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः उपादाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वात्। तदेतदाह भगवान्—मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति "आत्मेत्येवोपासीत तदात्मानमेवावेत्। तमेव धीरो विज्ञाय। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोप्यनुपरक्तताप्रतिपत्त्यर्थः। मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्यविरोधिन्या विषयीकुर्वन्ति ते ये केचित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्मभुवमनायासेनैव तरन्ति अतिक्रामन्ति "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्माह्येषां स भवति" इति श्रुतेः। सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्दघनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः। बहुवचनप्रयोगो देहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादार्थः।

प्रपद्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्त इत्युक्तेः ये मदेकशरणाः सन्तो मामेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्य-सारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कजशोभाधिकचरणकमलयुगलप्रभमनवरतवेणुवादननिरतवृन्दावनक्रीडासक्तमानसहेलोद्धृतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनवजलदशोभासर्वस्वहरणचरणं परमानन्दघनमथमूर्तिमतिवैरिञ्चप्रपञ्चमनवरतमनुचिन्तयन्तो दिवसानतिवाहयन्ति ते मत्प्रेममहानन्दसमुद्रमग्नमनस्तया समस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते किंतु मद्विलासविनोदकुशला एते मदुन्मूलनसमर्था इति शङ्कमानेव माया तेभ्योऽपसरति वारविलासिनीव क्रोधनेभ्यस्तपोधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थी मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः । श्रुतयः स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥

शं० टी०—नन्वनाद्यविद्यया माययाऽनात्मन्येवात्मत्वभ्रमेण मोहितानां संसारदुःखाग्निना संतप्यमानानां प्राणिनां कथं तरणं सिध्यतीत्याकाङ्क्षायां तत्तरणोपायं विवक्षुरीश्वर आदौ तत्तरणे महान् प्रयत्नः कर्तव्य इति बोधयितुं तस्या दुर्जयत्वमाह—दैवीति । कालत्रयेऽप्यन्यानपेक्षया स्वयमेव दीव्यते प्रकाशत इति देवः परमात्मा निर्विशेषस्तस्मिन्नात्मन्याकाशे नीलिमवदाभासरूपेण मयि तिष्ठतीति दैवी । यद्वा तथाहि "प्राज्ञे सैषाविद्या" इति श्रवणाद्देवे प्राज्ञे तिष्ठतीति दैवी गुणमयी गुणात्मिका माया मम स्वरूपस्य जलस्य शैवालमिवावरणीभूय तिष्ठति सैषा माया पुंसां दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया दृष्टादृष्टविषयसुखतत्साधनसर्वस्वपरित्यागयमनियमादिदुःखेनैवात्येतुं शक्यते नान्येनात एव दुरत्यया दुर्जया हि खलु मायाया दुर्जयत्वं लोकशास्त्रप्रसिद्धम् । एवं मायाजये प्रयत्नाधिक्यं बोधयित्वा तत्तरणोपायं च स्वयमेवाह—मामेवेति । निष्कामनयेश्वरार्पणबुद्ध्या बहुजन्मस्वनुष्ठितपुण्यकर्मविशेषैः शुद्धात्मानः सन्तो विवेकवैराग्याभ्यां सर्वं संन्यस्य ब्रह्मविद्गुरोः सन्निधौ श्रद्धया तीव्रमोक्षेच्छया प्राप्ततदेकनिष्ठया श्रवणं मननं च कृत्वा षष्ठेनोक्तरीत्या मामेव निर्गुणमद्वयत्वानात्म्यत्वादिलक्षणं चिदेकरसं परं ब्रह्म नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठया क्रियान्तरानवकाशप्रदयैव ये यतयः प्रपद्यन्ते विपरीतप्रत्ययराहित्येन सर्वदा स्वात्मनानुसंदधते त एव गुर्वात्मेश्वरप्रसादातिशयात् सम्यगुत्पन्नाप्रतिबद्धपरावरैकत्वविज्ञानेनैवैतामावरणविक्षेपात्मिकां सर्वानर्थकारणभूतां सत्त्वरजस्तमोगुणमयीं मायां तत्कार्यं च विपरीतदर्शनलक्षणं तरन्ति सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धब्रह्मैकत्वप्रत्ययेन विध्वंसयन्ति नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया रजोगुणान् रागादीन् तमोगुणान् विपरीतभावादीन् सत्त्वगुणाञ्छमादींश्च तत्कार्याणि च प्रवृत्तिनिवृत्त्यहंममेत्यादीनि सर्वाण्यतीत्य इहैव संसारान्मुक्ता भूत्वा विदेहमुक्तिसुखमखण्डमात्मीयं प्राप्नुवन्ति नान्ये श्रवणमात्रेणात्मानं कृतार्थं मन्यमाना इत्यर्थः । अत्र मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यस्मच्छब्देन सगुणं वस्तु न विवक्षितं तथात्वे तदुपास्त्या गुणमय्या मायाया अतिक्रमासंभवात् नहि गुणवदुपास्त्या सत्त्वादिगुणातिक्रमणं भेददर्शननिवृत्तिश्च सिध्यति विषसेवयाऽमृतत्वसिद्धिवदमृतसेवयैवामृतत्वसिद्धिर्दुःसाध्या कथं सा विषसेवया सिध्येत् तद्वन्निर्गुणोपास्त्या मायायास्तत्कार्यस्य निःशेषनिवृत्त्यसंभवेऽनर्थकया सगुणोपास्त्या कथं तन्निवृत्तिः संभवेत् तत एव "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इति निर्विशेषोपासिनः कचिदीषद्भेदं पश्यतो विदुषोऽपि तद्भेददर्शनस्य संसारलक्षणं भयं श्रूयते किमुत सर्वदा भेदैकनिबन्धनां सगुणोपास्तिं कुर्वतः, उपास्त्यनुरूपत्वात्फलसिद्धेः । नह्युपास्तिभेदे फलाभेदोऽस्ति नहि पिचुमन्दसेवावत आम्रसेवाफलमस्ति तद्वत् । तथाच श्रुतिः "यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथायथोपास्ते तथैव भवति असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेत्" इत्यादिः । तथा स्मृतिश्च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति माया खलु ब्रह्मात्मनोर्ब्रह्मजगतोश्च भेददर्शनहेतुस्तस्या एव प्रवर्धकमत्यन्तभेददर्शनलक्षणमयमुपास्यो ममाहमेनमुपासे

इत्यहंममपदप्रत्ययार्थभेदाश्रयं द्वैतोपासनमेव कुर्वतो यदि मायानिवृत्तिः स्यात्तदा प्राचीं दिशं गच्छतः कैलासप्राप्तिः स्यात् यस्मादेवं तस्मादत्रास्मच्छब्दार्थो निर्गुणमेव परं ब्रह्म तस्यैवोपास्तिं कुर्वत एव मायात्यय इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—के तर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह—**दैवी हीति** । दैवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः । गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत् तथापि ये मामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यन्ते भजन्ति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरन्ति ततो मां जानन्तीति भावः ॥ १४ ॥

म० टी०—अनादिसिद्धा त्रिगुणा माया या तद्गुणैर्जगत् ॥ बद्धं तस्य ततो मुक्तिः कथं स्यादिति चेच्छृणु ॥ १ ॥ ययाऽयं मोहितो लोको मायया नैव वेत्ति माम् ॥ सैषा दैवी स्वयंज्योतिर्देवाश्रयतयानृता ॥ २ ॥ कल्पिता साक्षिप्रत्यक्षगम्या तद्विषया तथा ॥ गुणत्रयात्मिका बन्धहेतुस्त्रिगुणरज्जुवत् ॥ ३ ॥ मम मायाविनः सर्वशक्तेः सर्वविदो विभोः ॥ स्वाधीनत्वेन सृष्ट्यादिनिर्वाहिकतया मता ॥ ४ ॥ मायावरणविक्षेपशक्तिद्वयवती जडा ॥ सर्वप्रपञ्चप्रकृतिरविद्याऽज्ञानशब्दिता ॥५॥ अशक्या तरितुं जीवैर्मत्साक्षात्कारमन्तरा ॥ केनोपायेन तत्र च साक्षात्कारो भवेन्नृणाम् ॥ ६ ॥ स वक्तव्य इतीदानीमुच्यते कृपयात्मना ॥ ये मां मायानियन्तारं भगवन्तं जगद्गुरुम् ॥ ७ ॥ समस्तफलदातारं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकम् ॥ नित्यानन्दघनात्मानं भक्तानुग्रहतत्परम् ॥ ८ ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं त्यक्त्वान्यत्रोपरक्तताम् ॥ प्रपद्यन्तेऽन्तरात्मानमनन्यशरणा जनाः ॥ ९ ॥ सदानुचिन्तयन्तो मां दिवसान्क्षपयन्ति ये ॥ ते मत्प्रेममहानन्दवार्धिमग्नमनस्तया ॥ १० ॥ त्यक्त्वा मायागुणान्बन्धहेतून्मायां निहत्य च ॥ मत्प्रसादजबोधेन बाधेनातितरन्ति ताम् ॥ ११ ॥ मामेवेत्येवकारेण भगवच्छरणं विना ॥ न मायातरणोपायः कोऽप्यस्तीत्यत्र सूचितम् ॥ १२ ॥ मायां दुरत्ययां तर्तुमनायासाद्य इच्छति ॥ स मां शरण्यं सौन्दर्यसारसर्वस्वमीश्वरम् ॥ १३ ॥ सदानुचिन्तयेत्प्रेम्णा नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ॥ इति श्रीवासुदेवस्य तात्पर्यमिह गम्यते ॥ १४ ॥ चिदानन्दाकारं नवजलदशोभास्पदपदं महामायाधारं शुभगुणकलाग्रामनिलयम् ॥ शरण्यं भीतानां जनिमृतिभयात्त्राणचरणं प्रपद्येऽहं कृष्णं स्मितमधुरवक्त्रं विदधतम् ॥ १५ ॥ १४ ॥

भा० टी०—तर्ह्यनादिसिद्धां त्रिगुणात्मिकां दैवीं मायां जीवमोहिनीं केनोपायेनातिक्रामन्तीत्यपेक्षायामाह—**दैवी हीति** । देवस्य ममेश्वरस्य स्वभूता त्रिगुणमयी त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' सा प्रकृतिर्मायाऽविद्यारूपेण द्विधा "माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इति श्रुतेः । तदुक्तम् 'तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा मता । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते ॥ मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा' इति । तथाच माया प्रकृतिरविद्या मायामयी ईश्वरमधिष्ठानत्वेनाश्रित्य जीवान्मोहयति । तथाच शारीरकं भाष्यम्—अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तमिति । मोहदा चाविद्यारूपेण संसारबीजभूतेन । सा चाविद्या जीवाश्रया परमात्मविषया वेदान्तवेद्यं वस्तु न जानामीत्यत्र तथैवानुभवात् । न चाविद्यायां सत्यां जीवपरमात्मविभागः सति चैतस्मिन् जीवाश्रयापरमात्मविषयाऽविद्येतीतरेतराश्रय इति वाच्यं, जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । नन्वेवदृष्टान्तेन जीवानित्यत्वमिति चेन्न, उत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तत्वाश्रयणात् । नन्वविद्याया जीवाश्रितत्वे स्वस्य च तदाश्रितत्वे आत्माश्रय इति चेन्न, अनादित्वेनोत्पत्त्यभावात् । जीवस्य स्वतः प्रतीत्या तद्बलादविद्याया अपि प्रतीतिसंभवात् । नन्वेवमपि स्वस्कन्धारू-

ढारोहणवत् स्वाश्रिताश्रितत्वं विरुद्धमिति चेन्न, जीवाविद्ययोरमूर्तत्वेन कुण्डबदरवदधरोत्तरीभावायोग्यत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाश्रयणात्। अविद्यावच्छेदकोपाधिकं जीवत्वमिति जीवोऽविद्ययावच्छिद्यते सा च चैतन्याश्रिता वृक्षाश्रितः श्येनसंयोगः शाखात्वेनेव जीवत्वेनावच्छिद्यते। नन्विदमपीतरेतराश्रयग्रस्तमिति चेन्न, एवंविधस्थलेऽन्योन्याश्रयस्यादोषात्। प्रमेयत्वावगाहिप्रमाणं निरूपकप्रमेयावच्छेद्यं प्रमेयं च स्वविशेषणीभूतप्रमाणावच्छेद्यमित्येवमादिष्ववच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यान्योन्याश्रयतन्त्रस्य दृष्टत्वात्। जीवाविद्ययोरधिष्ठानं तु ब्रह्म तस्यैव सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वात्। तदुक्तम् 'अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्म शुक्तिवत्। जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम्' इति। अत एव भगवताप्युक्तं दैवी ह्येषा मम मायेति। शुक्तिरेव यथा रजतरूपेणावभासते तथा पर एवात्मा अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावभेदेनावभासते स एव च देहेन्द्रियादिभिरवच्छिद्यमानो वालैः शारीर इत्युपचर्यते। तादृशां च जीवानामविद्या न तु सर्वोपाधिविहीनस्य परमात्मनः। नन्वस्वतन्त्रोऽन्येन कारागृहे प्रवेश्यते परमात्मा तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च कस्मादकस्मात्संसारी संपद्यते इति चेन्न, जीवस्यानादित्वेन शङ्काऽनवसरात्। तथाचाविद्यात्मनो जीवस्यैवाविद्याकल्पितसुखादिसंभोग उपपद्यते न तु परमात्मनः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्येति हि यस्मादेषानुभवसिद्धाऽकस्मादपलापानर्हा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी। प्रधानस्येव मायायाः स्वातन्त्र्यनिरासार्थं दैवीत्युक्तम्। देवस्येयं स्वभूता दैवी। कस्यदेवस्येयं च केत्यपेक्षायां मम। माया इत्युक्तम्। दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा। अतिक्रमणे तर्हि क उपाय इत्यपेक्षायामाह—मामिति। मामेव स्वात्मभूतमेवकारेण मायाया व्यावृत्तिर्विवक्ष्यते। ये प्रपद्यन्ते सर्वात्मना प्रपन्ना भवन्ति ते मत्प्रसादाल्लब्धबुद्धियोगा मायामेतां दुरत्ययां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः। अत्रेदमवधेय—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः। तस्या एवावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित्। "जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इति श्रुतिसिद्धौ मूलप्रकृतेस्त्रिगुणात्मिकायाः द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्येति मायाऽविद्याभेदं कल्पयित्वा मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति केचिद्वर्णयन्ति। एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दितेश्वरोपाधिः आवरणप्राधान्येनाविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिरिति केचित्। "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इतिश्रुतिमनुसृत्याविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित्। एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषत्वपक्षेषु यद्बिम्बस्थानीयं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यम्। अन्ये तु जीव ईश्वरः शुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय वस्तुत एकस्यैवाकाशस्य घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशभेदाच्चातुर्विध्यमिवैकस्यैव चैतन्यस्य कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चातुर्विध्यं परिकल्प्यं धीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिरीश्वरः (?) अन्तःकरणोपाधिर्जीव इति दर्शयन्ति। अन्ये तु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥' इति स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद् बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागो नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेनोपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात्। तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर इति। स च प्रतिबिम्बभूतो जीव एक एवाविद्योपाधिक एकमेव तदज्ञानं तदज्ञानकल्पितं च सर्वं जगत्तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः। बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात्। शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितमिति वर्णयन्ति। परे तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे। ननु नीरूपस्य गगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बानुभवान्नीरूपस्य न प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियम इति चेन्न, आलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबि-

म्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां सन्निधिमात्रेण व्यञ्जकतया वर्णेष्वारोपोपपत्त्या वर्णप्रतिबिम्बोपाधित्वकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वेन ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादोऽप्ययुक्तस्तस्माच्चाक्षुषस्यैव चाक्षुष एव प्रतिबिम्ब इति नियमस्य न क्वापि भङ्गोऽस्ति । चन्दनखण्डादिप्रतिबिम्बे चाक्षुषगुणानामेवानुभवात् तदा घ्राणेऽपि सौरभाननुभवाच्च मुखादिप्रतिबिम्बेऽपि चाक्षुषगुणानामेवोपलम्भः नतु मुखोच्चारितशब्दस्य । ननु गुहादिषु प्रतिध्वनिरूपस्य ध्वनिप्रतिबिम्बस्योपलम्भ इति चेन्न, पञ्चीकरणप्रक्रियायां दुन्दुभिसमुद्रदावानलझञ्झामारुतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशगुणत्वात्तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वानुपपत्तेः । न च वर्णात्मकप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वमिति वाच्यं, मूलध्वनिवदेव प्रतिध्वनेरपि वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः । तस्माद्घटाकाशवदन्तःकरणाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्न ईश्वर इति । नचैवम् "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यान्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानबोधकतया विरोधः ब्रह्माण्डान्तर्वर्तितत्तदन्तःकरणोपाधिभिस्तदन्तर्वर्तिचैतन्यस्य सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्यात्मकस्येश्वरस्य ब्रह्माण्डान्तःसत्त्वानापत्तेः । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यं, अविद्याश्रयत्वान्तःकरणसंवलितत्वाद्युपाधिकाज्जीवादविद्याविषयत्वान्तःकरणासंवलितत्वाद्युपाधिकस्यान्तर्यामिणो भेदेनावस्थानस्योपपत्त्या श्रुतिविरोधाभावात् । प्रतिबिम्बपक्षे तु अन्तर्यामिब्राह्मणस्यासामञ्जस्यं बहिःस्थपाषाणादिवज्जलान्तर्वर्तिपाषाणादेर्जले प्रतिबिम्बादर्शनादुपाध्यनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन बिम्बभूतस्य विकारान्तरावस्थानायोगात् । एकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरित्यपि न, षडस्माकमनादय इति सिद्धान्ते जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवादिसर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे सत्त्वस्यावर्जनीयत्वेन जीवोऽन्तर्यामी शुद्धचैतन्यं चेत्येकत्र त्रिगुणीकृत्य वृत्तेरुपपादनीयत्वापत्तेः । नचावच्छेदपक्षे 'यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा'॥ 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' इति श्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यं, भाष्यकारैरेवात एवेति सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यते इति तदाक्षेपकत्वेन 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इति सूत्रं व्याख्याय 'ततो वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्' इति सूत्रेण उक्तानुपपत्त्या आत्मनः प्रतिबिम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव श्रुतिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्णनपरताया उक्तत्वात् । तथाच भाष्यम्—'यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपरमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा दीयते शास्त्रेषु 'यथा स्वयं ज्योतिः' इत्यादि 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते—न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं च जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयो नत्वात्मा मूर्तो नचास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च, तस्मादयुक्त उक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवात् नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कंचित्कचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजकमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति नतु परमार्थतः सूर्यस्य

तथात्वमस्त्येवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीने-वमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति। बृहदारण्यकभाष्येऽपि 'स एष इहानखाग्रेभ्यः' इति-वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति विमृश्य प्रतिबिम्बनं प्रवेश इति पक्षं विप्रकृष्टदे-शाद्यभावेनैव दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः नहि पाषाणादाविव देहादावात्मनोऽनुपलब्धि-रस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोपपादनेन प्रतिबिम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम्। तैत्तिरीयकभाष्येऽपि तत्सृष्ट्वा तदे-वानुप्राविशदितिवाक्ये प्रवेशविचारावसरे सूर्यकादिप्रतिविम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न, अपरिच्छिन्नत्वाद-मूर्तत्वाच्च परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात्, नत्वा-त्मनोऽमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्यात्मनो व्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवे-शो न युक्त इति प्रतिबिम्बभावेन प्रवेशनिराकरणं भाष्यकृद्भिः कृतम्। एवं च प्रतिबिम्बपक्षे श्रुतिसूत्रभाष्य-विरोधोऽवच्छेदपक्षे तु तदभाव इति। अस्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यानुग्रहोऽप्यस्ति। तथाहि 'घटसंवृतमा-काशं नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः' इति जीवस्य नभोपमशब्देन घटसंवृताकाशतुल्यत्वमभिधायिन्या श्रुत्यावच्छिन्नचैतन्यस्यैवजीवरूपत्वमुक्तम्। 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेण 'जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गोंऽश इवांशः नहि निरवयवस्य मुख्योंशः संभवति कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति नानाव्यपदेशात् य आत्मनि तिष्ठन्य आत्मानमन्तरो यमयतीतिचैवमादिको भेदनिर्देशो नासति भेदे संभवति' इति भाष्येण च जीवचैतन्यस्य घटाकाशवदन्तः-करणावच्छिन्नत्वरूपमंशत्वं विवक्षितम्। यद्यपि'आभास एव च' इति सूत्रेण 'आभास एव एष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः' इति तद्भाष्येण च प्रतिबिम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति तथापि परमाप्तयोः सूत्रकारभाष्यकारयोरेकत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वस्वीकारोऽन्यत्र तन्निराकरणं च न संभवतीति किंचिदनु-रोधेन कस्मिंश्चिद्व्याख्यातव्ये प्रतिबिम्बत्वनिराकरणस्य युक्तियुक्तत्वेन आभास इति सूत्रे भाष्यकृद्भिरपि श्रुत्योपपत्त्या प्रतिबिम्बत्वस्यासमर्थितत्वात् तदेव सूत्रं तद्भाष्यं च—वृद्धिह्रासभाक्त्वमितिसूत्रोक्तन्यायात् 'अतश्च यथा नैकस्मिञ्जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते एवं नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्त-रस्य तत्संबन्धः' इति तदधिकरणभाष्ये प्रतिबिम्बस्य दृष्टान्तत्वेनोक्तत्वाच्च—प्रतिबिम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं व्या-ख्येयम्। तस्मात्प्रतिबिम्बासंभवादवच्छेदपक्षे विरोधाभावात्साधकस्य सत्त्वाच्च अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिबिम्ब-पक्षेऽपि संमतत्वेनोभयसंप्रतिपन्नत्वेन लाघवात्तस्यैव जीवत्वकल्पनौचित्यात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणा-दिनावच्छेदोऽवश्यंभावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति। स चानेकः अन्तःकरणादीनां नानाभूतानां जीवोपाधित्वाभ्युपगमात्, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" इत्यादिश्रुतेः, 'प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्' इत्यधिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सबन्ध इति आभास इति सूत्रस्थस्य स च स्वात्मभूतानिव घटाकाशस्थानीयानविद्योपस्थापितनामरूप-कृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे इति तदनन्यत्वमित्यधिकरणस्थस्य जीवा-त्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभुक् प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते इति नात्मे-त्यधिकरणस्थस्य च भाष्यस्य मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इत्यादिस्मृतेः 'एवं जीवाश्रिता भावा भवभावनयोहिताः। ब्रह्मणः कलिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः॥ असंख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि चाद्य भो। उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात्॥ स्ववासनावशावेशादाशाविव-शतां गताः। दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः॥ भविष्यज्जातयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः।

वर्तमानभवा: केचित्केचित्त्वभवतां गताः ॥' अभवतां विदेहमुक्तिमिति टीकाकाराः 'जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः । चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे ॥' परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ता इति व्याख्यातारः 'केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः । केचिद्विशन्ति चिद्भावाः केवलीभावमात्मनः ॥' केवलीभावं कैवल्यमित्यादीतिहासस्य चास्मिन्पक्षे एवाञ्जस्यं नत्वेकजीववादे । नच नानाजीववादेऽपि 'ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यते' इत्यर्थेन बृहदारण्यकभाष्यप्रतिपादितेन विरोध इति शङ्क्यं तद्भाष्यप्रतिपादितस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानान्तःकरणभावेन परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति स्वविद्यया मुच्यते इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । नच जीवत्वोपाधिभूताया अविद्याया एकत्वाज्जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् "रूपं रूपं प्रतिरूपो वभूव । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुत्याऽविद्याया नानात्वाभ्युपगमात् तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अविद्याया एकत्वेऽपि "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुत्यनुसारेणान्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाच्च अविद्याया नानात्वपक्षे विनिगमकाभावादनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः सर्वाविद्याकृतः प्रपञ्च इत्येके । तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत्तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः ऐक्यप्रत्ययस्तु शुक्तिरूप्यैक्यप्रत्ययवदित्यन्ये । जीवाश्रितादविद्यानिचयाद्भिन्ना परमेश्वराश्रिता मायैव प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु आवरणमात्रे प्रातिभासिकसृष्टौ चोपयुज्यन्ते । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः इत्यादिवचने मायापदं जीवचैतन्ये संसारघटिकाऽविद्यापरमित्यपरे । तथाचोदाहृतश्रुत्याद्यनुसारिभ्यः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं, न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं, कामात्मानः स्वर्गपराः, भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, कृपणाः फलहेतवः, कर्मजं बुद्धियुक्ता हि, या निशा सर्वभूतानां, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः, यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते, ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः, तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, पण्डिताः समदर्शिनः, इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, न मां दुष्कृतिनो मूढाः, चतुर्विधा भजन्ते मां, जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः, मत्स्थानि सर्वभूतानि, महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः, एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते, अन्ये त्वेवमजानन्तः, यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे, निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः, विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, यतन्तो योगिनश्चैनं, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः, त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनाम्' इत्यादिभगवद्वचनेभ्योऽपि जीवानामनेकत्वमध्यवसीयते । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, इत्यादिवचनेष्वेकवचनं तु जात्यभिप्रायम् । एवम् "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य, वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" इत्यादिश्रुतिष्वपि "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, इत्यादिश्रुतिस्तु परमात्मैकत्वप्रतिपादिका न तु जीवैकत्वप्रतिपादिका केवलो निर्गुणश्चेत्यादिविशेषणेभ्यः । तथाच भाष्यम्—भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतिभ्यः इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प० टी०—कथं पुनर्मायामतिक्रामन्तीत्याह—दैवीति । एषा नानाविधजगदुपादानकारणत्वेन प्रतीयमानात एव गुणमयी दैव्यलौकिकसामर्थ्यवती यतो मम माया मदाश्रयवर्तिनी मदधीनत्वादन्येषां दुरत्यया दुःखेनापि नाशयितुमशक्या । तर्हि मोक्षोपायप्रयासो व्यर्थः स्यादित्याह—मामेवेति । ये मामेवेश्वरं

नान्यं प्रपद्यन्ते शरणं व्रजन्ति त एवैतामुक्तलक्षणां मायां तरन्ति नान्ये मदनुग्रहेण मत्साक्षात्कारात्स्वत एव नश्यन्तीत्यर्थः (?)। अथ दैवी मम मायेत्यत्र तैत्तिरीयकश्रुतिः—“ देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दासये वचोभिः ” इति । भाष्यम्—निर्ऋतिं राक्षसीं मायां देवीं सामर्थ्यवतीमहं वन्दमानः पुरस्कुर्वाणोऽनन्तरं वचोभिरुपनिषद्विभागैर्दासये दासत्वेन नियोजयामि । किंवत्, पिता पुत्रमिव स्वाज्ञावशवर्तिनीं करोमीत्यर्थः । अथ दुरत्ययेत्यत्र ऋक्शाखीया श्रुतिः—“चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् । एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेह्लि स उ रेह्लि मातरम् ॥’ रावणभाष्यम्—चत्वारः कपर्दा उत्कर्षा यस्याः सा चतुष्कपर्दा पूर्वोपक्रान्ता माया । अथ तानेवोत्कर्षानाह—युवतिरित्यादि । युवतिः सदा तरुणी कदापि वार्धकं न प्राप्नोत्ययमेक उत्कर्षः । तथा सुपेशा सुतरां पेशा पेशला कुशलाऽघटितघटनापटीयसी । तदुक्तम् ‘ यथा स्वप्नमुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः । तथा मायाविलासोऽयं जायते जाग्रति भ्रमः ’ इति । अयं द्वितीय उत्कर्षः । तथा घृतप्रतीका घृतवन्मिष्टं प्रतीकमुपक्रमो यस्याः सा परिणामे विषोपमेत्यर्थः । अयमेव तृतीय उत्कर्षः । तथा वयुनानीति वयुनानि ज्ञानानि वस्ते छादयति तद्विपरीतस्वभावत्वात् । तर्हि चतुरुत्कर्षवती मायैवास्ति कथमीश्वरप्रसिद्धिरित्याह—तस्यामिति।तस्यामुक्तलक्षणायां मायायां सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ जीवेश्वरौ पक्षिणाविव वृषणौ सदसत्फलवर्षितारौ । द्विवचनस्य“वा छन्दसि” इत्यात्वम् । निषेदतुर्निषण्णौ स्थितौ । कुतो ज्ञातमेतदत आह—यत्रेति । यत्र भागधेयमर्थप्रकाशसामर्थ्यं द्योतयन्त्यर्थान्प्रकाशयन्ति । ते देवाश्चक्षुराद्या दधिरे धृतवन्तः । अनेन ज्ञानतिरोधानकर्त्र्या मायायाः सकाशादीश्वरस्य वैलक्षण्यं द्योतितम् । अथ सुपर्णाविति द्विवचनेनेश्वरस्य द्वैविध्यमापन्नं तत्परिहरति—एक इति । वस्तुतः सुपर्ण एक एव स समुद्रमाविवेश समुन्दयति तिरोधत्ते एवंविधं प्रपञ्चमाविवेश । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” इति श्रुतेः । स इदं भुवनं स्थूलप्रपञ्चरूपं विचष्टे ज्ञातवान् । तं पाकेन परिपाकेन बुद्धिरूपेण मनसान्तितोऽभ्यन्तरतो यावदपश्यमद्राक्षं तावत्तं सुपर्णं माता माया रेह्लि लिह् आस्वादने विसर्गे चेति विसृजति त्यजति । तथा उ इति निश्चितं सुपर्णो मातरं विसृजति । द्विवचनं तु तादात्म्यविषयकम् । अत एवाग्रतो वक्ष्यति “ सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ” इत्यादि । अथ मामेव ये प्रपद्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयकसंहितास्वपि—“यत्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दाम ग्रीवास्वविचर्त्यम् । इदं ते तद्विष्याम्यायुषो न मध्यादथाजीवः पितुमद्धि प्रमुक्तः ” इति भाष्यम्—भो परमेश्वर ते देवी तव स्त्रीत्वेनाभिमता । “ पतिश्च पत्नी वा भवताम् ” इति श्रुतेः । उत्कर्षवती वा निर्ऋतिः राक्षसी माया ग्रीवासु मन्यासु यदिदं दाम बन्धनरज्जुमासमन्ताद्बबन्ध जीवानां बन्धनं कृतवती तत् ते इति त्वया कृत्वा द्विष्यामि दूरीकरोमि नाशयामीत्यर्थः । अस्य दुरत्ययत्वमाह—किंभूतं दाम, आयुषो मध्याज्जीवता पुरुषेणाविचर्त्यं विचरणशीलं विचर्त्यं तथाविधं न भवत्यविचार्यमित्यर्थः । अथ बन्धननाशानन्तरं पितुशब्देन अन्नं पितुमज्जीवः । अन्नादिविषयासक्तो जीवः प्रमुक्तो भवति मुक्तदशां प्राप्नोति । नकारो निश्चयार्थः । एवमीश्वरानुसंधानेन मायाभिभवे मोक्षोपायः सुकर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु ब्रह्मादिदेहेन्द्रियादिदृष्टान्तेन देहादित्वहेतुना भगवान् गुणमयदेह इति धीः कथं मोहः बाधकाभावात् । ज्ञानिनां धीर्बाधिकेति चेत् बहुतरपामरधीविरोधेन तस्या एवाल्पीयस्या अयथार्थत्वोपपत्तेः । न च तेषामेव कालान्तरे बाधधीः सेत्स्यतीति शङ्क्यम् अनादिकालेऽप्यजातस्योत्तरत्राप्यसंभवादित्यतो यथावज्ज्ञानाभावविपरीतज्ञानयोर्गुणाभिमानिनी दुर्गैव कारणम् । देहत्वाद्यनुमानं तु निमित्तमात्रमिति

भावेनाह—दैवीति । सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्य देवस्येयं दैवी देवसंबन्धिनी । को देव इत्यतो दैवीत्युक्तं विवृणोति ममेति । मदीया ममातिप्रियेति यावत् । एषा प्रमाणप्रमिता गुणमयी सत्त्वादिगुणात्मिका गुणाभिमानिनीति यावत् । माया दुर्गा मोहिकेति शेषः । कालान्तरे तत्कृतो मोहो निवर्ततामित्यत आह दुरत्ययेति । अत्येतुमशक्या तत्कृतं मोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोतीत्यर्थः । अतो न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवतीति भावः । मम मायेत्येवपूर्तौ दैवीत्युक्तिः मदीयतामात्रेण कथं दुरत्ययेत्यतः सृष्टिस्थितिलयादिगुणविशिष्टतयातिसमर्थमदतिप्रियत्वेन तस्या अप्यतिशयशक्तित्वादिति ज्ञापयितुम् । गुणमयीत्युक्तिस्तु गुणाभिमानित्वात्तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयतीति सूचयितुमिति ज्ञेयम् । ननु यदि न केवलमनुमानं किंतु भगवतोद्भलिता माया मोहहेतुस्तर्हि न कथंचिदत्येतुं शक्येति कस्यापि ज्ञानं न स्यादित्यत आह—**मामिति** । एवशब्दोऽत्र भगवत्प्रतिपत्तावित्थंभावसूचकः । अन्यत्परित्यज्य गुर्वादिवन्दनादिकमपि भगवद्भक्तत्वेनैव कुर्वन्तो मां ये प्रपद्यन्ते शरणं प्राप्नुवन्ति ते एतां मायां मायाकृतमोहं तरन्ति अतिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

त० टी०—यद्येवं तर्हि सर्वेऽपि शास्त्राचार्यद्वारेण सर्वानर्थहेतोर्मायायास्तारकं भवन्तमेव निश्चित्य किं न प्रपद्यन्ते इत्यपेक्षायां दुष्कृतयोगादित्याह—**न मामिति** । दुष्कृतिनोऽनादिपापसंचयवत्त्वान्मां न प्रपद्यन्ते ईश्वरेश्वरं ज्ञात्वा सर्वात्मना न भजन्ते । ते च दुष्कृततारतम्याच्चतुर्विधाः मूढा नराधमा माययाऽपहृतज्ञानाः आसुरं भावमाश्रिता इति । तत्र शास्त्रप्रतिपादितमपि भगवत्तत्त्वं बुद्धिमान्द्याज्ज्ञातुमनर्हाः प्राकृतेष्वेव देहेन्द्रियेषु रता मूढाः ये च शास्त्रप्रतिपादितं भगवत्तत्त्वं श्रोतुं ज्ञातुं बुद्धिमन्तोऽपि मदाश्रयणेऽश्रद्दधानाः प्राकृतविषयासक्तास्ते नराधमाः सम्यक्शास्त्रनिर्णीतमपि मत्स्वरूपगुणैश्वर्यविषयं ज्ञानं दुष्कृतबाहुल्यान्मय्यसंभावनाविपरीतभावनाजनिता तद्विपरीतार्थप्रतिपादकयुक्तिरूपा कपटपर्याया माया, तयाऽपहृतं नाशितं ज्ञानं येषां ते माययाऽपहृतज्ञानाः । ये चानादितो मद्विमुखा मत्स्वरूपगुणैश्वर्यविषयं सुदृढतरमपि ज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति प्रत्युत मां मद्भक्तांश्च बुद्धिपूर्वकं द्विषन्ति ते आसुरं भावमाश्रिताः त एते उत्तरोत्तरं पापबहुलाः ॥ १५ ॥

म० टी०—यद्येवं तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भवन्तं वासुदेवं भगवन्तमेवं सर्वे न प्रतिपद्यन्ते इत्याशङ्क्य चिरसंचितदुरितप्रतिबन्धान्न प्रपद्यन्ते इत्याह भगवान्—**न मामिति** । दुष्कृतिनः दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः अत एव नरेषु मध्येऽधमा इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति यतो मूढाः इदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमिति विवेकशून्याः सति प्रमाणे कुतो न विविचन्ति यतो माययाऽपहृतज्ञानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्यभ्रान्तिरूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयाऽपहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा । अत एव ते ' दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ' इत्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रिता मत्प्रतिपत्त्ययोग्याः सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अहो दौर्भाग्यं तेषामित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

शं० टी०—ननु त्वदुपास्त्या सर्वानर्थकरीं मायां यदि तरन्ति तर्हि मीमांसकतार्किकादयो महापण्डिताः सर्वे कस्मात्त्वां नोपासत इत्याकाङ्क्षायामाह—**न मामिति** । क्रियत इति कर्म दुष्टं जननमरणादिदुःखप्रदं काम्यलक्षणं कर्म एषामस्ति ते दुष्कृतिनो मीमांसकाः पण्डिता अप्यपहृतज्ञानाः मायया कामादिरूपिण्यापहृतं तिरोभावितं ज्ञानं सदसद्विवेकलक्षणं येषां ते अपहृतज्ञानास्तत एवासुरं भावमिदमद्य मया लब्धमित्युक्तप्रकारमेवाश्रिताः सन्तो वेदान्तानां कर्तृस्तावकतया ' आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् ' इतिन्यायेन कर्मशेष-

त्वमेवाभ्युपगम्याविश्वासेन तद्विचारमेव न कुर्वन्ति कुतस्तेषां मज्ज्ञानं तदसत्त्वे कुतो मदुपास्तिप्रसक्तिस्तत एव मां न प्रपद्यन्ते । तार्किका वैशेषिकाश्च पण्डिता अपि माययापहृतज्ञानास्तत एव मूढाः सन्तो जगदुपादानमणव एवेति मामुपसर्जनं कृत्वा स्वस्वाभिमतपदार्थज्ञानादेव मुक्तिरित्यभिमानेन मद्विचारज्ञानशून्या भूत्वा मां न प्रपद्यन्ते । अन्ये चार्वाकजैनबौद्धादयो नराधमा अपि न मां प्रपद्यन्त एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्ति तत्राह—**न मामिति** । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति । अधमत्वे हेतुः-मूढाः विवेकशून्याः । तत्कुतः दुष्कृतिनः पापशीलाः अतो मायया-पहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अत एव 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः सन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥

स० टी०—मायासागरमुत्तर्तुं श्रीहरेश्चरणाम्बुजम् ॥ पोतभूतं शरण्यं ये श्रितास्ते मोक्षभागिनः ॥ १ ॥ साधनं कर्मयोगादि हरिभक्तिमपेक्ष्य तत् ॥ मुक्तेः कृष्णाङ्घ्रिभक्तिस्तु निरपेक्षैकसाधनम् ॥ २ ॥ हरिभक्तिं विना यद्यत्साधनं दुष्करं नृभिः ॥ क्रियते तद्वृथा तस्माद्धरिं सर्वात्मना श्रयेत् ॥ ३ ॥ महापुण्यफलं कृष्ण-भक्तौ विश्वास आदरात् ॥ तद्विहीनास्तु निन्द्यन्ते पापिनो हरिणा स्वयम् ॥ ४ ॥ मत्स्वरूपापरिज्ञानान्मूढाः स्युर्भोगलम्पटाः ॥ ततः पापसमाचारे प्रवृत्ताः स्युर्नराधमाः ॥ ५ ॥ ततो मायाहृतज्ञानाः शास्त्रेऽप्य-नधिकारिणः ॥ ततस्ते ह्यासुरं भावं प्राप्ताः पश्वादिभिः समाः ॥ ६ ॥ मामीश्वरं सखायं स्वं पापोपहितबुद्धयः ॥ शरण्यं न प्रपद्यन्ते देहाद्यध्यासमाश्रिताः ॥ ७ ॥ नरोऽधिकारिणः कृष्णचरणाम्बुजसेवने ॥ तद्विहीना नराकाराः पशुभ्योऽप्यधमाः शठाः ॥ ८ ॥ मायया छादितं ज्ञानं येषां विषयरागिणाम् ॥ हिंसादि-भावनाक्रान्ता गोविन्दं नाश्रयन्ति ते ॥ ९ ॥ १५ ॥

भा० टी०—यदि त्वां प्रपन्ना एतां मायां तरन्ति तर्हि कस्मात्त्वामेव परमेश्वरं सर्वे न प्रपद्यन्त इत्या-काङ्क्षायामाह—**नेति** । दुष्कृतिनः पापकारिणोऽत एव विमूढाः संमोहं प्राप्ताः अत एव नराणां स्वधर्मपराणां मध्येऽधमा निकृष्टाः यतो माययापहृतं मुषितं विवेकज्ञानं येषां ते आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिता मां परमेश्वरं न प्रतिपद्यन्ते ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ मद्प्राप्तिनिमित्तं मायैवेत्याह—**न मामिति** । नरेषु येऽधमास्ते मा न प्रपद्यन्ते न भजन्ति । तत्र हेतुः मूढा विवेकशून्याः, तत्कुतो दुष्कृतिनः पापशीला अतो माययापहृतज्ञानाः सन्त आसुरं भावमाश्रिताः सन्ति शास्त्राचार्योपदेशतः प्राप्तज्ञाना अपि तदावरकीभूतमायातो दम्भदर्पाभिमान-पारुष्याद्यभिनिवेशवन्तो मां न भजन्तीत्यर्थः। तदुक्तम्—'दुःसंकल्पविकल्पकूलयुगुला धैर्यद्रुमोन्मूलिनी कल्लो-लैरभिमानमत्सरमुखैः षड्भिः परीतोर्मिका । आवर्तैर्ममतादिभिः परिवृता दुःखैकधारान्विता पूर्णा मोहपय-स्विनीव निभृतं चेतःस्थितिर्मायिनाम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायस्तर्हि त्वां प्रपद्य सर्वे किमिति मायां नात्यायन्नित्यत आह—**न मामिति** । दुष्कृतिनः पापशीलाः अत एव मूढाः विवेकहीनाः अत एव नराधमाः मायया हरी-च्छया स्वभावेन च अभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाः अतश्च मूढाः मिथ्याज्ञानिनः अत एवासुरं भावमा-सुरत्वमाश्रिताः अतो मां न प्रपद्यन्ते इति । असुष्विन्द्रियेषु रता असुरास्तदीयं भावमाश्रिता इत्यर्थः ॥१५॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

त० टी०—ये तु पुण्यकर्माणस्ते श्रद्धाप्रीतियुक्ता मां भजन्त इत्याह—**चतुर्विधा इति** । सुकृ-

तिनः पूर्वजन्मसुकृतसंचयो विद्यते येषु ते जना मां भजन्ते तेऽपि सुकृततारतम्याच्चतुर्विधाः हे अर्जुन आर्तादयस्त्रयः सकामा अन्यो निष्काम एकान्ती। तत्र शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्त आर्तः। स यदि पूर्वं कृतपुण्यश्चेत्तर्हि तदार्तिनिवृत्तिमिच्छन्मां भजते अन्यथा दुर्गारुद्रविनायकभैरवादीन्भजते। आर्तो यथा जरासंधकारागृहनिगृहीतो राजसमूहः द्यूतसभायां वस्त्राकर्षणे द्रौपदी, ग्राहगृहीतो गजेन्द्रश्च वृकासुरात्पलायमानो रुद्रश्च। जिज्ञासुस्तत्त्वज्ञानार्थी मुमुक्षुः, यथा विदेहहूगणयदुमुचुकुन्दादिः। अर्थार्थी भोगैश्वर्यविशिष्टपदभ्रष्टस्तल्लिप्सुर्मां भजते, यथेन्द्रो ध्रुवः सुग्रीवो विभीषणश्च। एते त्रयोऽपि स्वाभीष्टं प्राप्य मद्भजनात्क्रमेण मायां तरन्ति। ज्ञानी च सम्यङ्निर्णीतात्मपरमात्मतत्त्वविवेकज्ञः स च निष्काम एव तीर्णमायः सन् मामेव परमप्राप्यं जानन् भजते यथा सनकादिनारदशुकप्रह्लादभीष्मोद्धवादिः॥ १६॥

म० टी०—ये त्वासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः सन्तो मां भजन्ते क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह—चतुर्विधेति। ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसंचया जनाः सफलजन्मानस्त एव नान्ये ते मां भजन्ते सेवन्ते। हे अर्जुन ते च त्रयः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधाः। के ते इत्यत आह—आर्तः आर्त्या शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन् यथा मखभङ्गेन कुपित इन्द्रे वर्षति व्रजवासी जनः, यथा वा जरासंधकारागारवर्ती राजनिचयः, द्यूतसभायां वस्त्रापकर्षणे द्रौपदी च, ग्राहग्रस्तो गजेन्द्रश्च। जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी मुमुक्षुः यथा मुचुकुन्दः, यथा वा मैथिलो जनकः श्रुतदेवश्च, निवृत्ते मौसले यथा चोद्धवः। अर्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तल्लिप्सुः तत्रेह यथा सुग्रीवो विभीषणश्च यथा चोपमन्युः परत्र यथा ध्रुवः। एते त्रयोऽपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति। तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव मायां तरति आर्तोऽर्थार्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः। आर्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसंभवाज्जिज्ञासोश्चार्तत्वज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्दिष्टः। तदेते त्रयः सकामा व्याख्याताः। निष्कामश्चतुर्थ इदानीमुच्यते। ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायो निवृत्तसर्वकामः चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थः। हे भरतर्षभ त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानी वेति कतमोऽहं भक्त इति मा शङ्किष्ठा इत्यर्थः। तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारदो यथा प्रह्लादो यथा पृथुर्यथा वा शुकः। निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादिर्यथा वाऽक्रूरयुधिष्ठिरादिः। कंसशिशुपालादयस्तु भयाद्द्वेषाच्च संततभगवच्चिन्तापरा अपि न भक्ताः भगवदनुरक्तेरभावात्। भगवदनुरक्तिरूपायास्तु भक्तेः स्वरूपं साधनं भेदास्तथा भक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषं प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते॥ १६॥

शं० टी०—ननु महापण्डितानामप्येवंविधत्वे के पुनस्त्वां प्रपद्यन्ते इत्याकाङ्क्षायां ये शुद्धात्मानः शास्त्रतो गुरुतश्च मत्तत्त्वं श्रुत्वा मामेव सर्वेश्वरं सर्वार्थदं जानन्ति ते मां प्रपद्यन्ते। तथापि तेषां मद्भजनपराणां भेदोऽस्तीत्याह—चतुर्विधेति। इह जन्मनि जन्मान्तरेष्वनेकेषु च स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिशास्त्रेण तदर्थज्ञेन च गुरुणा शिक्षिताः सन्तः ईश्वरार्पणबुद्ध्या सुष्ठु मन्त्रतन्त्राद्यलोपं यथा तथाऽनुष्ठितानि कृतानि श्रौतस्मार्तादीनि कर्माणि येषां सन्ति ते सुकृतिनः सत्कर्मानुष्ठानपरा विवेकिनो ये ते आर्तादिभेदेन चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भूत्वा मां भजन्ते। तत्प्रकारमेवाह—आर्त इत्यादिना। आर्त आध्यात्मिकाद्युपद्रवेण निष्पीडितस्तदुपद्रवनिवृत्त्यै, नित्यानित्यपदार्थविवेकेनात्मतत्त्वं ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुर्मत्प्रसादसिद्ध्यै, ऐहिकामुष्मिकसुखतत्साधनकाम्यर्थार्थी कामसिद्ध्यै, ज्ञानी ब्रह्मविदुत्पन्नज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्ध्ये, एवं चतुर्विधा जना भजन्ते मां सगुणमीश्वराख्यमार्तादयस्त्रयोऽपि ज्ञानी तु निर्गुणं परं ब्रह्माख्यं मां भजतीदमेवाहमिति स्वात्मनानुसंधत्त इति ज्ञातव्यं ज्ञानीतिविशेषणसामर्थ्यात्॥ १६॥

श्री० टी०–सुकृतिनस्तु मां भजन्ति, ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह–**चतुर्विधा इति।** पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजन्ति। ते तु चतुर्विधाः आर्तो रोगाद्यभिभूतः, स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः। अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः। ज्ञानी च आत्मवित् ॥ १६ ॥

स० टी०–ये जनाः पुण्यकर्माणो मां परात्मानमीश्वरम् ॥ भजन्ते ते महात्मानः सन्ति लोके चतुर्विधाः ॥ १ ॥ आर्तो व्याध्यादिना ग्रस्तस्तन्निवृत्तीच्छया सुधीः ॥ ग्राहग्रस्तो यथा हस्ती यथा च द्रुपदात्मजा ॥ २ ॥ जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी जनकश्चोद्धवो यथा ॥ परत्र वेह भोगार्थमर्थार्थी साधनेप्सुकः ॥ ३ ॥ विभीषणश्च सुग्रीवो यथामुत्र ध्रुवो यथा ॥ सकामाश्च त्रयोऽप्येते भगवद्भजनेन च ॥ ४ ॥ तरन्ति मायां तत्रापि जिज्ञासुर्ज्ञानलाभतः ॥ द्वौ तु जिज्ञासुतां प्राप्य ज्ञानेनेमां तरन्त्यमी ॥ ५ ॥ आर्तस्यार्थार्थिनश्चापि जिज्ञासुत्वस्य संभवात् ॥ जिज्ञासोरपि बोधोपकरणार्थार्थिता भवेत् ॥ ६ ॥ अतस्तयोर्द्वयोर्मध्ये जिज्ञासुर्हरिणेरितः ॥ निष्कामो भजते ज्ञानी विष्णुतत्त्वावबोधवान् ॥ ७ ॥ तीर्णमायो यथा व्याससनकादिरुदारधीः ॥ यो ना केवलनिष्कामो यथाऽक्रूरो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ १६ ॥

भा० टी०–के पुनस्त्वां प्रतिपद्यन्ते इत्यपेक्षायामाह–**चतुर्विधा इति।** सुकृतिनः पुण्यकर्माणो जना नरोत्तमा मां भजन्ति। ते च पुण्यतारतम्येन चतुर्विधाः–आर्तो रोगादिजनितपीडापरिगृहीतः, जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः, अर्थार्थी धनादिकामः, ज्ञानी विष्णुतत्त्ववित्, चकाराज्ज्ञानिनो निष्कामत्वं सूचयति। अर्जुनेतिसंबोधयन् सुकृतकर्मणा स्वच्छतामापन्नस्यैव मद्भजनभाजनतेति ध्वनयति। सुकृतं च स्ववर्णाश्रमाविरोधि स्वकुलपरंपरागतम्। तथाच मद्भजनाधिकारकारकं क्षत्रियस्य विहितं स्वकुलपरंपरागतं युद्धं कर्तुमर्हसीति द्योतयन्नाह–भरतर्षभेति ॥ १६ ॥

प० टी०–अथ भजनसुकृततारतम्येन चातुर्विध्यमाह–**चतुर्विधा इति।** पूर्वजन्मनि कृतसुकृतसमूहाः सुकृतिनो मां भजन्ति। तदुक्तम्–'अनेकजन्मसाहस्रैस्तपोदानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति। अथोद्दिष्टं चातुर्विध्यमाह–**आर्तेति।** तत्रार्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यपुञ्जस्तदा मां भजत्यन्यथा क्षुद्रदेवोपासनेन संसरति। ननु भगवतो मोक्षैकदातृत्वप्रसिद्ध्या क्षुद्रफलार्थं भजनमसंभावितामिति चेन्न, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति प्रतिज्ञातत्वात्। श्रुतिरपि–"यदि क्षतायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव। तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय" इति। भाष्यम्–क्षतायुरपमृत्युमान् गजेन्द्रादिः, परेत इहलोकाल्लोकान्तरं नीतः स्वबन्ध्वादिः, मृत्योरन्तिकं यमसमीपं नीतो गुरुबालकादिः, एवकारेण बुद्धिपूर्वकं नीतो न प्रमादेन तं प्राणिनं निर्ऋतेरुपस्थाद् यमसमीपतोऽप्याहरामि गुरुबालकवद्बलात्कारेणानयामि। अथ स पुनरपि मरिष्यति चेन्नेत्याह–एनं मृत्योर्मोचितं पुरुषं शतशारदाय शतवर्षपर्यन्तं जीवनाय यद्वा शतशब्दोऽनन्तसंख्यावाची। अमृतत्वायास्पार्शमभयकरेण स्पृशामि। तथा जिज्ञासुरात्मज्ञानेप्सुस्तथार्थार्थी अर्थमिहामुत्रफलभोगमर्थयते स तथा तथा ज्ञान्यात्मवित्। नन्वात्मविदः कृतकृत्यतया पुनर्भजनं कुत इति चेन्न, यत्प्रसादादात्मज्ञत्वोपकारः स कथं कृतज्ञेन विस्मर्यते। तदुक्तम्–'विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो' इत्यादि ॥ १६ ॥

रा० टी०–सुकृतिनो मां भजन्तः प्रपद्यन्ते तत्राप्यस्ति तारतम्यमित्याह–**चतुर्विधा इति।** ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यवन्तो जनाः मां भजन्ते सेवन्ते च। ते चतुर्विधाः आर्तः रोगाद्युपद्रुतः, जिज्ञासुः आत्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी धनेच्छावान्, ज्ञानी चात्मतत्त्वविद्वेति। इतिशब्दोऽत्र ध्येयः। द्विः संबोधनमादरार्थम् ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

त० टी०—तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—तेषामिति । तेषां चतुर्विधानां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्विशिष्यते सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । कुतः यतो नित्ययुक्तः मयि भगवति सदाऽविच्छेदेनावेशितचेताः । किंच यथा सकामः पुरुषः स्त्रीपुत्राद्यात्मीयवर्गे नित्यावेशितमना अपि राजाद्यन्यं भजते न तथायं कंचिदन्यं भजते किंतु एकभक्तिरिति देवान्तरसाधनान्तरफलान्तरसंबन्धान्तरनिरासेन सर्वदेवसाधनफलसंबन्धरूपे एकस्मिन् समाभ्यधिकशून्ये भगवति चिदानन्दघने मय्येव मद्विषयिकैव भक्तिरर्चनवन्दनकीर्तनध्यानादिभजनं यस्य सः 'भजनं भक्तिरित्युक्तं वाङ्मनःकायकर्मभिः । भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ' इति स्मृतेः । हि यस्माज्ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः अनवधिकप्रीतिविषयः । तथैवोक्तं विष्णुपुराणे प्रह्लादेन ' या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु' । श्रीपराशरोऽप्याह—'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः' इति । स च ज्ञानी तथैव ममाप्यतिप्रियः । " यथा त्वं सह पुत्रैश्च यथा रुद्रो गणैः सह । यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः" इतिश्रुतेः 'नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते' इति मोक्षधर्मे नारायणवचनाच्च १७॥

म० टी०—(ननु न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा इत्यनेन तद्विलक्षणाः सुकृतिनो मां भजन्त इत्यर्थात्प्राप्तेऽपि तेषां चातुर्विध्यं चतुर्विधा भजन्ते मामित्यनेन दर्शितम् । ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशेषादिति चेत्तत्राह—) चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् ज्ञानी विशिष्यते इत्याह—तेषामिति । चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्निवृत्तसर्वकामः विशिष्यते सर्वतोऽतिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभिन्ने सदासमाहितचेताः विक्षेपकाभावात् अत एवैकभक्तिः एकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा तस्यानुरक्तिविषयान्तराभावात् । हि यस्मात् प्रियो निरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तातिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा च तस्मादत्यर्थं स मम परमेश्वरस्य प्रियः आत्मा प्रियोऽतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

शं० टी०—नन्वत्र परोक्षज्ञानी विवक्षित इति चेन्न, परोक्षज्ञानिन एकभक्तिर्विशिष्यत इति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्येकभक्तित्वपरमात्माभिन्नत्वप्रतिपादनायोगात् । तर्हि ब्रह्मविदपि तत्प्रसादातिशयसिद्धये सगुणमीश्वरमेवोपास्त इति चेन्न, अयथार्थस्वरूपं भजतो भक्तगणस्यापेक्षया स्वस्य यथाभूतस्वरूपानुसंधानपरे ब्रह्मविद्येव परमेश्वरस्य समग्रानुग्रहकरणसंभवात् पितुः पुत्रेभ्यः सर्वेभ्योऽप्रयोजकेभ्यो विद्याविनयशीलवित्तार्जनकीर्तिप्रतिष्ठावति सत्पुत्र एव प्रीत्यतिशयकरणदर्शनात्तद्वत् "ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् " इति ब्रह्मविदां ध्येयवस्तुनो मायातत्कार्यलेशसंबन्धशून्यत्वश्रवणाच्च । " अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते " इतिस्वाभिन्नत्वेन देवतान्तरोपासिनः पशुतुल्यत्वश्रवणाच्च जीवेशावाभासेन करोतीतीश्वरस्यापि मायाभासत्वश्रवणात्तत्रासत्त्वबुद्धया तद्विलक्षण एव सच्चिदानन्दैकरसे परे ब्रह्मण्येव सदा तदात्मना तिष्ठतस्तदानन्दामृतरसपायिनो ब्रह्मविदः सगुणे रुच्यसंभवात् सविशेषोपासनानुपपत्तेः । ब्रह्मविद उपासनमेवानुपपन्नमिति चेन्न, "तमेव धीरो विज्ञाय" इति ब्रह्मविद एव ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये प्रज्ञाकरणश्रवणात् । प्रज्ञाकरणं नाम सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव । यत एवं ततो निर्विशेषमेव परं ब्रह्म ब्रह्मविद उपास्यमिति सिद्धौ निर्विशेषपरत्वादेव महात्मानं ब्रह्मविदमार्तादिभ्यः सविशेषपरेभ्यो विशेषयति बहुभिर्विशेषणैः—तेषां ज्ञा-

नीति। नित्ययुक्तः नित्यं क्रियान्तरानवकाशं यथा तथा युक्तः सर्वदा ब्रह्मण्येव समाहितचित्त इत्यर्थः। यद्वा नित्ये मायातत्कार्यसंबन्धशून्यत्वादविक्रियेऽक्षरे परमात्मन्येव युक्तो न त्वनित्यपरः सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यति न त्वन्यदित्यर्थः। द्रष्टा दृश्यमितिभेदे इदमाह—एकभक्तिरिति। स्वविषयीभूतवस्त्वाकारं भजतीति भक्तिरन्तःकरणवृत्तिः एका अहमिदमितिद्वैविध्यनिर्मुक्ता स्वस्य च ब्रह्मणश्चोभयोरेकत्वावगाहिन्यखण्डाकारा भक्तिर्वृत्तिर्यस्य स एकभक्तिः जगद्ब्रह्मणोरात्मब्रह्मणोश्चाभेददर्शननिष्ठ इत्यर्थः। तत एव ज्ञानिनो निर्विशेषः परमात्माहमेवात्मत्वादानन्दरूपत्वाच्चात्यर्थं प्रियः प्रेष्ठो न त्वन्यः "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिप्रकाशनार्थो हिशब्दः। तथा मम च जगदीश्वरस्यापि स ज्ञान्येव प्रियः प्रेष्ठ उक्तलक्षणत्वात्। यत एवं ततस्तेषामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी तेभ्यः सविशेषपरेभ्य आर्तादिभ्यो ज्ञानी नित्ययुक्तादिविशेषणैर्विशिष्यते श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः॥ १७॥

श्री० टी०—एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—तेषामिति। तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः। तत्र हेतवः—नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठ एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वं च संभवति नान्यस्य अत एव हि तस्याहमत्यन्तं प्रियः स च मम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः॥ १७॥

स० टी०—तेषां चतुर्विधानां च मध्ये तत्त्वविदुत्तमः॥ निवृत्तसर्वकामत्वात्सुकृताधिक्यहेतुना॥ १॥ प्रेमाधिक्यात्स चोत्कृष्टः सर्वतः संमतो मम॥ यतो भगवति प्रत्यगभिन्ने भ्रान्तिहानतः॥ २॥ समाहितमना नित्यं विक्षेपाभावतो बुधः॥ एकस्मिंश्चिद्घने शुद्धे भगवत्येव यस्य हि॥ ३॥ सदानुरक्तिरत्यन्ता परप्रेमास्पदत्वतः॥ विषयान्तरबाधाच्च नास्यान्यविषये रतिः॥ ४॥ निरुपाधिपरप्रेमास्पदत्वेन प्रियोऽस्य च॥ ज्ञानिनः परमात्माहं प्रत्यगभिन्न आन्तरः॥ ५॥ ततोऽत्यर्थं स च ज्ञानी प्रियो भगवतो मम॥ प्रियो ह्यात्मास्ति सर्वस्य लोकवेदप्रसिद्धितः॥ ६॥ १७॥

भा० टी०—तेभ्यो ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यमाह—तेषामिति। तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते आधिक्यं प्राप्नोति यतस्तत्त्वविस्त्वान्नित्ययुक्तः कदापि मद्भजनं न त्यजति यत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्या निर्णीते प्रत्यगभिन्ने मयि भगवति वासुदेवे भक्तिर्वृत्तिसंततिरूपा यस्य सः प्रेमास्पदे वस्तुनि भक्तिर्भवति प्रेमास्पदश्च श्रुत्या लोकप्रसिद्ध्या चात्मा हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मत्वादत्यर्थमत्यन्तं प्रियः स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवातो ममात्यन्तं प्रियः॥ १७॥

प० टी०—तेषामिति। तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्वविदेकभक्तिरव्यभिचारिण्या भक्त्या युक्तो विशिष्यते विशेषं प्राप्नोति। यावत्पर्यन्तं जीवन्मुक्तो भवति तावत्पर्यन्तं सिद्ध्यादिविघ्नाभावमुद्दिश्य भक्तिं न त्यजतीत्यर्थः। अथ तस्य प्रेमानुबन्धमाह—प्रिय इति। हीति निश्चयेन ज्ञानिनः पुरुषस्याहमत्यन्तं प्रियो निरतिशयप्रेमास्पदम्। श्रुतिरपि—"तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा" तथा "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति। स्पष्टार्थम्। च परं सोऽपि मम प्रियोऽनुग्राह्यत्वात्॥ १७॥

रा० टी०—तेषामिति। नित्ययुक्तः सदा भगवत्समाधिमान् एकस्मिन् मय्येव प्राधान्येन भक्तिर्यस्यासौ एकभक्तिः विशिष्यते अतिशयितो भवति। कुत इत्यतो ममातिप्रियत्वादित्याह—प्रियो हीति॥ १७॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्॥
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥ १८॥

त० टी०—एवं चेत्तर्हि किमार्तादयस्त्रिविधा भक्तास्तेऽप्रिया अधमा इति चेत्तत्राह—**उदारा इति**। एते आर्तादयः सर्व एव उदारा वदान्याः, जन्मान्तरेषु बहुपुण्यानि कृतवन्तः। न ह्यल्पपुण्यैर्मद्भक्ता भवन्ति 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति वचनात्। अन्यथा मद्भक्ता न भवेयुः, किंतु रुद्रादित्यविनायकादिदेवभक्ता भवेयुस्तदपेक्षया मम भक्ताः सकामा अपि श्रेष्ठा मद्भजनादेव शनैर्निष्कामा भूत्वा मोक्षार्हा भवन्ति। 'न मे भक्तः प्रणश्यति, तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात्। ज्ञानी तु आत्मैव मनो देहो वेति मे मम मतं संमतं, नह्यात्मनोऽधिकः कश्चिदपि प्रियो भवति। हि यस्मात्स युक्तात्मा एकान्ती भक्तो मामेवानुत्तमां न ह्युत्तमा विद्यते यस्यास्तामनुत्तमां गतिं गम्यते इति गतिः प्राप्यं फलमास्थितः सर्वात्मनाश्रित इत्यर्थः॥१८॥

म० टी०—तत्किमार्तादयस्तव न प्रियाः न अत्यर्थमिति विशेषणादित्याह—**उदारा इति**। एते आर्तादयः सकामा अपि मद्भक्ताः सर्वे त्रयोऽप्युदारा एव उत्कृष्टा एव पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतराशित्वात् अन्यथा हि मां न भजेयुरेव आर्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् अतो मम प्रिया एव ते नहि ज्ञानवानज्ञो वा कश्चिदपि भक्तो ममाप्रियो भवति किंतु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेतत्। तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः अतः सोऽपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतघ्नता च स्यात्। अत एवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक्। यथा हि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यत्र तरबर्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तो मम प्रिय इत्युक्तेः यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय इति पर्यवस्यत्येव अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात्। उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति। अतो मामात्मत्वेन ज्ञानवान् ज्ञानी आत्मैव न मत्तो भिन्नः किं त्वहमेव स इति मम मतं निश्चयः। तु शब्दः सकामभेददर्शित्रितयापेक्षया निष्कामत्वभेदादर्शित्वविशेषद्योतनार्थः। हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् मां भगवन्तमनन्तमानन्दघनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमं फलमास्थितः अङ्गीकृतवान् न तु मद्भिन्नं किमपि फलं स मन्यत इत्यर्थः॥ १८॥

शं० टी०—ननु ज्ञानिन एव तेभ्यः श्रेष्ठत्वे त्वितरेषां त्रयाणां निकृष्टत्वमेव प्राप्तं त्वद्भक्तानामिदं कथं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तेऽपि च श्रेष्ठा एव भवन्तीत्याह—**उदारा इति**। अत्र सर्व इति सर्वशब्देन ज्ञानिनोऽप्यार्ताद्यन्तःपातित्वेऽपि ज्ञानीत्विति विभक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानामेव सर्वशब्दवाच्यत्वम्। एते पूर्वोक्ताः सर्वे आर्तादयोऽप्युदारा उत्कृष्टत्वमेवारुणन्ती (?) त्युदारा उत्कृष्टा मद्भजनविमुखीभूतमीमांसकादिभ्यः श्रेष्ठा एव भवन्ति यस्मान्मदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चित्तशुद्धिरयमेव परमेश्वर इति ज्ञानं मद्भजनं चात्यन्तदुर्लभमेते एतत्सर्वं प्राप्य मामेव भजन्ते तस्मादेतेषामपि श्रेष्ठत्वमस्त्येव। ननु भजनक्रियया ज्ञानिनोऽप्येतेषां च समे सति श्रेष्ठत्वे ज्ञानी विशिष्यत इति कथं सर्वसमस्य तव तत्र पक्षपात इत्यत आह—आस्थित इति। हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा प्रत्यग्वृत्त्या सदा सर्वत्र मत्स्वरूपग्रहण एव युक्तोऽभिनिविष्ट आत्मा मनो यस्य स युक्तात्मा सन् अनुत्तमां यस्याः नित्यत्वेन महत्त्वेन सूक्ष्मत्वेनान्तरत्वेन ज्ञेयत्वेनानन्दत्वेन प्राप्यत्वेन च लोकशास्त्रप्रसिद्ध उत्तमः पदार्थः प्रमाणाबाधितो नास्ति साऽनुत्तमा तां गतिं ज्ञानेनैवैकेन गम्यत इति गतिस्तां केवलतां तदात्मकमेव मामास्थितः अयमेवाहमिति मामेव परं ब्रह्म चिदेकरसमद्वितीयमहमर्थं कृत्वा आ समन्तात् स्थितः आस्थितः पूर्णात्मना तिष्ठति न क्वचिदपि देहेन्द्रियादिभिः परिच्छिन्नो भवतीत्यर्थः। तस्मादेव ज्ञानी

श्रेष्ठ एवेति न किंतु मे मम परमेश्वरस्य पूर्वोक्तरीत्यात्मैव भवति ब्रह्मैवाहमिति सर्वदा पूर्णात्मना स्थितत्वात् स्वरूपमेव भवतीति मम मतं निश्चय इत्यर्थः। तस्मादेव सगुणभक्तेभ्यः सर्वेभ्यो ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्तम्॥ १८॥

श्री० टी०—तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति नहि नहीत्याह—उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा महान्तः मोक्षभाज एवेत्यर्थः । ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स० टी०—एते आर्तादयः सर्वे सकामा अपि मे प्रियाः ॥ पूर्वजन्मार्जितानेकपुण्यराशितयोत्तमा- ॥ १ ॥ अन्यथा न भजेयुर्मां सर्वपुण्यफलावधिम् ॥ क्षुद्रदेवान्भजन्तोऽपि दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ २ ॥ आर्तादयस्त्रयोऽप्येते मम भक्ता मम प्रियाः ॥ नह्यज्ञो ज्ञोऽपि मद्भक्तः कश्चिदप्यप्रियो मम ॥ ३ ॥ किंतु यस्य मयि प्रीतिर्यादृशी मेऽपि तादृशी ॥ प्रीतिरस्तीति स्त्राभाव्यात्तत्रैते ये त्रयो मम ॥ ४ ॥ भक्तास्तेषां त्रयाणां च काम्यमानमपि प्रियम् ॥ प्रियोऽहमपि तस्माद्यो ज्ञानी तस्य तु सर्वतः ॥ ५ ॥ अहमेव प्रियोऽत्यन्तप्रेमास्पदतयान्तरः ॥ अतः सोऽपि ममात्यन्तप्रेमास्पदतया प्रियः ॥ ६ ॥ अन्यथा मे कृतज्ञत्वं न स्यात्स्याच्च कृतघ्नता ॥ अतो मामात्मभावेन ज्ञानवान्स्वानुभूतितः ॥ ७ ॥ साक्षात्कृत्य स्थितो नित्यचिदानन्दे य आत्मनि ॥ स आत्मैव न मद्भिन्नः किंत्वहं सर्वथैव सः ॥ ८ ॥ यतः समाहितमना मयि ज्ञानी निरन्तरम् ॥ भगवन्तमनन्तं मामानन्दघनमद्वयम् ॥ ९ ॥ आत्मानं परमोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यमादरात् ॥ फलं स्वीकृतवान्नैव मद्भिन्नं मन्यते फलम् ॥ १० ॥ १८ ॥

भा० टी०—तर्हि किमार्तादयस्तवाप्रिया नात्मत्वेनात्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । उदाराः सर्व एते त्रयोऽप्यन्येभ्यः आर्तादिभ्यः आर्त्यादिनिवृत्त्यर्थमितरदेवतादिभक्तेभ्य उत्कृष्टाः मम प्रिया एवेत्यर्थः । नहि कश्चिदार्तो वा जिज्ञासुर्वाऽर्थार्थी वा मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति परं तु ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तत्वाद्यो यदर्थं मां भजति तमहमपि तत्फलदानेन भजामि यस्तु निष्कामी प्रेमातिशयेन मां भजति तमहमपि तथैव भजाम्यतो ज्ञानी ह्यत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कुत इति तत्राह—ज्ञानी तु ममात्मैव नान्यो यत इति मे मतं निश्चयः "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इतिश्रुतेः । तुशब्दस्तेभ्यो विशेषद्योतनार्थः । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी अहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽहमस्मीत्येवं युक्तः समाहित आत्मा चित्तं यस्य सः मामेव परं ब्रह्मानुत्तमां गतिं निरतिशयं गन्तव्यं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति नहि नहीत्याह—उदारा इति । आर्तादयस्त्रयोऽप्युदारा मदर्पणपराः सन्तो मोक्षभागिन एव भवन्ति । ज्ञानी त्वात्मैव मत्स्वरूप एवेति मन्मतम् । सर्वविघ्नानां मूर्ध्नि पदं दत्त्वा मद्भावमागत इत्यर्थः । श्रुतिरपि शातपथी—" य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इद९ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषा९ स भवति" इति । भाष्यम्—यो ब्रह्माहमस्मीत्येवं वेद स इदं सर्वं भवति सर्वात्मको भवतीत्यर्थः । हीति निश्चयेन तस्य पुरुषस्याभूत्या अनैश्वर्याय च्यावनाय देवा इन्द्रादयोऽपि नेशते समर्था न भवन्ति । कुत एषामिन्द्रादीनामपि स आत्मान्तर्यामित्वेन प्रवर्तको भवतीत्यर्थः । एवं स युक्तात्मा पुरुषो मामेवानुत्तमां गतिमात्यन्तिकगतिस्वरूपमास्थित आश्रितः ॥ १८ ॥

रा० टी०—एकप्रशंसया प्राप्तेतरनिन्दां निराह—उदारा इति । एते चत्वारो जनाः । ज्ञानी मे आत्मैव स्वरूपमेव । अतिप्रियत्वान्मदधीनसत्तादेरिति ज्ञानवत्त्वाद्वा अभेदोपचारः । यद्वा आप्नोतीत्यात्मा

मत्प्राप्तिमानित्यर्थः । इति मे मतं सिद्धान्तः । स हि ज्ञानी अनुत्तमां गतिमुद्दिश्य युक्तात्मा समाधियुक्तमनाः मामास्थितः प्राप्त इति योजना ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

त० टी०—ज्ञानी भक्तस्त्वतिदुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । न ह्यल्पसुकृतजन्मना मत्प्रपत्तिनिष्ठा भवति, किंतु बहूनां पुण्याचारविशिष्टजन्मनामन्ते चरमजन्मनि ज्ञानवान्सन्मां प्रपद्यते साधनफलसंबन्धरूपं निश्चित्य निरतिशयप्रेम्णा भजते । ज्ञानस्य स्वरूपमाह—वासुदेवः सर्वमितीति । " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत " इति श्रुतेर्यथा तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वं, तथा ' योऽयं तवागतो देव समीपं देवतागणः । स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् । सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ' इत्यादिवाक्येभ्यो वासुदेवस्य सर्वगत्वात्सर्वरूपत्वमित्येवंभूतज्ञानवान्स महात्मा महाविवेकसंपन्न आत्मा बुद्धिर्यस्यातः सुदुर्लभः, मनुष्याणां कोटिष्वपि कश्चिदेव स्यादिति भावः । तथोक्तं श्रीभागवते ' मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ' इति ॥ १९ ॥

म० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां निरुपाधिप्रेमास्पदं प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च वासुदेव इति दृष्टया सर्वप्रेम्णां मय्येव पर्यवसायित्वात् अतः स एवं ज्ञानपूर्वकमद्भक्तिमान् महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टो न तत्समोऽन्योऽस्ति अधिकस्तु नास्त्येव अतः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लब्धुं न शक्यः अतः स निरतिशयमत्प्रीतिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानिनो ज्ञानाधिकत्वेन सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्येदानीं कतिपयैर्जन्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैकप्रयोजनैः सम्यक्परिपक्वविज्ञानेन विनष्टाशेषप्रतिबन्धकेन सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो महात्मन एवं समुत्पन्नज्ञानस्य फलं विदेहमुक्तिं प्रतिपादयति—बहूनामिति । बहूनामनेकेषां द्वित्रिचतुःसंख्याकानां जन्मनां तत्र तं बुद्धिसंयोगमित्युक्तप्रकारेण सम्यग्ज्ञानसिद्ध्येकप्रयोजनानां जन्मनामन्ते चरमे जन्मनि प्राक्तनयाप्याधुनिकया च समाधिनिष्ठया निःशेषविनष्टविपरीतभावकारणकोटितया ब्रह्मविद् (?) वासुदेवः सर्वमित्यप्रतिबद्धवृत्त्या सर्वस्य वासुदेवमात्रत्वज्ञानवान् । ननु नामरूपक्रियाजातिविशेषैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादितत्कार्यभेदेन पृथक्सत्तावत्तया प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य जगतः सर्वस्य कथं वासुदेवः सर्वमिति तद्विलक्षणवासुदेवाभिन्नत्वं सिध्यतीति चेन्न, श्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणे नामरूपादेस्तद्विशिष्टस्य जगतोऽपि ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेण सत्ताऽसिद्धेः मृदि घटवन्मरौ जलवद्ब्रह्मणि कल्पितस्य जगतः सति सत्तासंभवे नामरूपजात्यादिभिरनेकत्वं तद्विलक्षणत्वं च सिध्येत्तदभावात्तदसिद्धेः नहि घटस्य मृत्सत्ताव्यतिरेकेण प्रमाणैः सत्ता निरूपयितुं शक्यते । ननु पृथुबुध्नकम्बुग्रीवाद्याकारेण मृदो भिन्नतया घटस्वरूपस्योपलभ्यमानत्वात्तद्भिन्नस्य घटस्य तत्सत्ताभिन्नसत्तोपपद्यत एवेति चेन्न पृथुबुध्नत्वाद्याकारवत्तया मृद एव स्थितत्वाज्जडत्वगन्धवत्त्वादिमृद्धर्माणामव्यभिचारात् । स्थितिभेदाद्भेद एवेति चेन्न, मृद्येव स्थितिभेदस्य कल्पितत्वात्स्थितिभेदानुगतत्वेन मृद एवोपलभ्यमानत्वादुक्तधर्माव्यभिचाराच्च प्रत्यक्षेण घटस्य मृत्सत्ताभिन्नसत्ताया निरूपयितुमशक्यत्वात्तद्भिन्नत्वासिद्धेर्मृदभिन्नत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद् घटस्य तद्भिन्नत्वं साधयितुमनुमानमशक्तं प्रत्यक्षेणासंदिग्धे चानुमानाऽप्रवृत्तेः घटादावप्येतन्न्यायस्य

युक्तत्वात्सादृश्यानुपपत्तावुपमानस्याप्यनुपपत्तिः । यथा "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इति घटस्य मृण्मात्रत्वश्रवणाच्छब्देनापि घटस्य पृथक्सत्ता संपादयितुं न शक्यते तद्वज्जगतोऽपि मृदि घटवद्ब्रह्मणि कल्पितस्य सर्वप्रमाणैः पृथक्सत्ता संपादयितुं न शक्यते कल्पितत्वस्योभयसाधारण्यात् । ततः स्वतः सत्ताशून्यस्य जगतो ब्रह्माभिन्नत्वमेव सिद्धं पूर्वोक्तरीत्या जगत्सत्ताया बाधितत्वे तदाश्रयनामरूपजात्यादेरपि बाधितत्वात्स्वकार्यनिर्वाहानुपपत्तेः। यत एवं ततो वासुदेवः सर्वमिति भ्रान्त्या प्रतीतस्य सर्वस्याधिष्ठानाऽनन्यत्वेन वासुदेवमात्रत्वात्प्रत्यग्दृष्ट्याऽप्रतिबद्धया सकलमिदमहं च वासुदेव एवेति ज्ञानवान् सन् ब्रह्मविद्वरिष्ठः प्रारब्धशेषसमाप्तौ " तस्य तावदेव चिरम् " इतिश्रुत्युक्तरीत्या पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे निरस्ताशेषविशेषमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं मां परं ब्रह्म प्रतिपद्यते घटे नष्टे घटाकाशो महाकाशात्मना यथा तथोपाधौ विनष्टे परिच्छित्तिहेतोरभावात्पूर्णात्मना तिष्ठति विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमप्रतिबद्धवृत्त्या सर्वत्र ब्रह्ममात्रत्वदर्शी महात्मा पुरुषो ब्रह्मविद्वरिष्ठो लोके सुदुर्लभः शुकादिवत्कश्चिदेव न तु प्रायश इत्यभिप्रायः । यद्वा बहूनामनेकेषां सम्यग्ज्ञानसिद्धिकारणसमाध्येकप्रयोजनानां जन्मनामन्तेऽवसाने तत्तज्जन्मन्यनुष्ठितसमाधिविशेषैरविद्याकामादिप्रतिबन्धकजातस्य निःशेषनिवृत्त्या विशुद्धविज्ञानः सन् ज्ञानवान् ज्ञानी वासुदेवः सर्वं ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धवृत्त्या मां सर्वात्मकं परं ब्रह्म प्रपद्यते इदमेवाहमिति स्वस्वरूपत्वेन विजानाति एवं सर्वं स्वं च ब्रह्मैव यो विजानाति स एष महात्मा महान् सर्वदा ब्रह्माकारेणैव वर्तत इति महानुत्कृष्टः आत्मान्तःकरणं यस्य स महात्मा महानुभावः लोके सुदुर्लभः सुतरां दुर्लभः सुदुर्लभो विरलः शतसहस्रेषु कृतश्रवणादिषु कश्चिदित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०–एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह–**बहूनामिति** । बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयेनान्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान्सन्सर्वमिदं चराचरं वासुदेव एवेति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

स० टी०–पुण्योपचयहेतूनां बहूनां जन्मनां यतः ॥ पुण्यपुञ्जविपाकेऽन्ते चरमे जन्मनि स्वयम् ॥ १ ॥ वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्सन्नुदारधीः ॥ परप्रेमास्पदं मां च सर्वदानन्यमानसः ॥ २ ॥ सर्वं प्रेमास्पदत्वेन भजते मद्वपुश्च सन् ॥ अतः स एव मज्ज्ञानपूर्वकप्रेमवानपि ॥ ३ ॥ महात्मात्यन्तशुद्धान्तर्मना ब्रह्मात्मतत्त्वदृक् ॥ सर्वोत्कृष्टो न तत्तुल्योऽधिको वान्यो न कश्चन ॥ ४ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि स साधकैः ॥ अशक्यो लब्धुमेतस्मान्ममातीव प्रियोऽस्ति सः ॥ ५ ॥ १९ ॥

भा० टी०–ज्ञानी अतिदुर्लभ इति पुनरपि तं स्तौति–**बहूनामिति** । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थं पुण्यसंस्काराश्रयाणामन्ते सर्वपुण्यसंस्कारपरिपाकरूपे चरमजन्मनि लब्धपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रपद्यते । कथं प्रपद्यत इत्यत आह–वासुदेवः सर्वमिति यदिदं सर्वं चराचरात्मकं भ्रान्त्या भाति तत्सर्वं किमपि वासुदेवातिरिक्तं न भवति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः सर्वाधिष्ठानं मां ज्ञात्वा मामेव परमात्मानं निरतिशयनिरुपाधिप्रेमविषयत्वेन भजति स महात्मा न तत्समोऽभ्यधिको वान्योऽस्तीत्यर्थः । अतः सुदुर्लभः अतिशयेन दुर्लभः । तदुक्तम् ' मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ' इति ॥ १९ ॥

प० टी०–एवंभूतो भक्तो दुर्लभ इत्याह–**बहूनामिति** । बहूनां शुभाचारवतां जन्मनामन्ते चरमे जन्मनि वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति । स महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः स च दुर्लभः । अयमर्थः वासयति छादयति मायया विश्वमिति वासुस्तथा स्वप्रकाशेन दीव्यतीति देवस्त-

थाविधः सूत्रात्मा स एव सर्वमिति ज्ञानवान् । तदुक्तम्—'अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ' इति । तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेव भजन्ति ते कामान् प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवंविधज्ञानी दुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । बहूनां जन्मनामन्ते वासुदेवः सर्वं सर्वं वासुदेवाधीनसत्तादिमदिति ज्ञानवान् सर्वं संपूर्णं वस्तु वासुदेव एवेति ज्ञानवानिति वार्थः । एतेन भगवज्ज्ञानिनामेव मोक्ष इति कुत इति शङ्का निरस्ता भगवत एव पूर्णत्वेन ज्ञानादिदानसमर्थत्वादिति स मा प्रपद्यते स महात्मा तादृशज्ञानवान्सुदुर्लभः । एतेन वासुदेवज्ञानेन यदि मोक्षस्तर्हि सर्वेषां स स्यादिति शङ्का निरस्ता वासुदेवज्ञानेन मोक्षसत्त्वेऽपि न तज्ज्ञानिनः सर्वे अतो न सर्वेषां मोक्ष इति तात्पर्यात् ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

त० टी०—तदेवमार्तादिचतुर्विधभक्तेषु ज्ञानिनो दुर्लभत्वकथनादुत्कर्ष उक्तः । इतरेषां त्रयाणामपि क्रमेण निष्कामत्वपूर्वकज्ञानद्वारा क्रमेण मोक्षभागित्वमुक्तमिदानीं स्वभक्तानामेवोत्कर्षद्योतनाय ये राजसतामसबहुलाः सुकृतहीनाः प्राचीनक्षुद्रकामवासनानिबद्धहृदयास्ते भगवद्व्यतिरिक्तदेवताराधनपरा भूत्वा संसरन्तीत्याह—कामैरिति चतुर्भिः । तैस्तैरनादिवासनानुसारिभिः स्त्रीपुत्रवित्तवशीकरणमोहनस्तम्भनशत्रुमारणोच्चाटनादिविषयैः कामैरभिलाषैर्हृतमपहृतं भगवतः सर्वेश्वराद्विमुख्योत्पादनपूर्वकं तत्तदभिलाषपूरकत्वेनाभिमतान्यदेवताभिमुखीकृतं ज्ञानं ज्ञानकरणमन्तःकरणं येषां तेऽन्यदेवताः श्रीभगवतो वासुदेवादन्याः स्वतःशुद्धिहीनाः कालविद्रुता रजस्तमःप्रधानाः तं तं नियमं तत्तद्देवतासंबन्धिनियमं व्रतदीक्षाचिह्नविधारणतन्मन्त्रस्तोत्रजपादिरूपं तत्तत्तन्त्रेऽभिहितमास्थाय दृढबुद्ध्याऽऽश्रित्य प्रपद्यन्ते, अर्चनस्तवनमदक्षिणानमस्कारादिलक्षणभजनेन तदाश्रिता भवन्तीत्यर्थः । तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्याससंस्कारजन्यस्वभावेन नियता वशीकृता इत्यर्थः ॥ २० ॥

म० टी०—तदेवमार्तादिभक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिनो भक्तस्योत्कर्षस्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इत्यत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यातः । अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेऽपि देवतान्तरभक्तापेक्षयाऽऽर्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्षः उदाराः सर्व एवैत इत्यत्र प्रतिज्ञातो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति । समानेऽप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ता भूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्ते क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुनः पुनः संसरणरूपं फलमतः सर्वेऽप्यार्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनश्च मामेव प्रपन्नाः सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्तामित्यभिप्रायः परमकारुणिकस्य भगवतः । तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेष एवासाधारणो हेतुरित्याह—**कामैरिति** । मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्तैस्तैः क्षुद्रैः कामैरभिलाषैर्हृतमपहृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषां तेऽन्यदेवताः भगवतो वासुदेवादन्याः क्षुद्रदेवतास्तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धं नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्कांचिदेव भजन्ते स्वया प्रकृत्या नियताः असाधारणया पूर्वाभ्यासवासनया वशीकृताः सन्तः ॥ २० ॥

शं० टी०—ननु स्वस्वरूपमेव प्रत्यग्लक्षणं सर्वात्मकं ब्रह्मेति चेत्सर्वे किमात्मानमेव परिपूर्णमासन्नतरमश्रमलभ्यं न जानन्ति ज्ञात्वा किमिति मुक्तिं न प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षायां मदीयया माययापहृतविवेकवि-

ज्ञानाः सन्तो देवतान्तराराधनपरा भूत्वा मां न जानन्ति न भजन्ति तत्फलं च न प्राप्नुवन्तीत्याह—कामैरिितिचतुर्भिः । " पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रं एतैरायुष्कामः आयुराशास्ते राष्ट्रकामः पशुकामः ब्रह्मवर्चसकामः " इत्यादिश्रुत्युक्तैः ' विष्णुलोकं स गच्छति ' ' शिवेन सह मोदते ' इत्यादिपुराणवचनोक्तैस्तैस्तैः पुत्रपौत्रपशुस्वर्गविष्ण्वादिलोकाविषयैस्तत्तद्देवतामहत्त्वप्रतिपादकवाक्यश्रवणसमुत्पन्नैः कामैर्मम मायालक्षणैर्हृतज्ञानाः हृतं तिरोभावितं ज्ञानं नित्यानित्यपदार्थविवेचने नित्यपदार्थवेदने तदनुसंधाने तत्फलसंपादनेऽशक्तं विवेकज्ञानं येषां ते हृतज्ञानाः सन्तो मीमांसकास्तार्किकाः शैवाः शाक्ता वैष्णवाश्चान्ये सर्वे जनाः स्वया स्वकीयया स्वान्तःकरणस्थया प्रकृत्या तत्तद्देवताराधने भजने तत्फलसंपादने च कृतिकारिण्या वासनया नियताः प्रेरिता भूत्वा तं तं तत्तत्कर्मानुष्ठाने तत्तद्देवताभजने च यो यो नियमस्तत्तच्छास्त्रेणोक्तो वैदिकः स्मार्तः पौराणिकस्तान्त्रिकश्च कर्मानुष्ठानजपहोमदानस्तोत्रपाठादिविषयो विध्यनतिक्रमस्तं तं नियममास्थायाश्रित्यान्यदेवताः अन्याः स्वात्मतत्त्वव्यतिरिक्ताः परस्य ब्रह्मणो भिन्ना देवताः सविशेषान् सोपाधिकान् ब्रह्मेन्द्रविष्ण्वादिदेवान् प्रपद्यन्ते तदुपास्त्या लभ्येषु फलेष्वनित्येषु तुच्छेषु नित्यत्वरम्यत्वेष्टत्वबुद्ध्या मोहितास्तत्सिद्ध्यै इन्द्रादीन् भजन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वरं मामेव ये भजन्ति ते कामान्प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तम् । ये त्वत्यन्तं राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्तीत्याह—कामैरितिचतुर्भिः । ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियताः वशीकृताः सन्तो ॥ २० ॥

स० टी०—एवमार्तादिभक्तानां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते ॥ इत्युक्तमधुना तेऽपि दुर्लभा अन्यभक्तितः ॥ १ ॥ सकामत्वे तथा भेददर्शित्वे च समेऽपि हि ॥ देवतान्तरभक्तेभ्यः स्वभक्तानामुदारता ॥ २ ॥ प्रतिज्ञाता पुरा सैव सम्यग्व्याख्यायतेऽन्ततः ॥ यतः समानेऽप्यायासे कृष्णभक्ताः क्रमेण च ॥ ३ ॥ सर्वोत्कृष्टं च मोक्षाख्यं लभन्ते फलमक्षयम् ॥ ये क्षुद्रदेवताभक्ताः क्षुद्रमेव पुनः पुनः ॥ ४ ॥ फलं संसरणात्मैव लभन्ते मन्दभाग्यतः ॥ पुरुषार्थफलं श्रीशभजनं समुपेक्ष्य यत् ॥ ५ ॥ भजनं क्षुद्रदेवानां तत्र कारणमुच्यते ॥ पुत्रपश्वादिविषयैः कामैः क्षुद्रैरनर्थदैः ॥ ६ ॥ तैस्तैर्भगवतो मत्तो विमुखीकृत्य मानसम् ॥ क्षुद्रदेवाभिमुख्यं च नीतं येषां सुरागिणाम् ॥ ७ ॥ तत्तत्फलप्रदातृत्वाभिमता यास्य देवता ॥ तस्या आराधने यो यः प्रसिद्धो नियमो भवेत् ॥ ८ ॥ तं तं जपोपवासादिनियमं समुपाश्रिताः ॥ तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तिवाञ्छयैवातिवञ्चिताः ॥ ९ ॥ असाधारणया पूर्वाभ्यस्तवासनया स्वया ॥ वशीकृताः परित्यज्य मां भजन्तेऽन्यदेवताः ॥ १० ॥ २० ॥

भा० टी०—चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुनेति चतुर्धात्वं सुकृतीनामुक्त्वा तेषां मध्ये ज्ञानिन उत्कर्षं निरूप्येतरेषामपि तेषां स्वभक्तानां परंपरया मोक्षभाक्त्वादुदाराः सर्व एवैते इत्युक्तं तत्र वासुदेवः सर्वमिति आत्मैव सर्वमित्येवं साक्षात् परंपरया वाऽप्रतिपत्तौ कारणमाह—कामैरिति । यथाकथंचिदपि स्वाभिमुखानामुदारतासूचनाय कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैरिति भाष्ये आदिपदात्कीर्तिशत्रुजयमोहनस्तम्भनापकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादयो गृह्यन्ते तैस्तैः कामैः हृतमपहृतं विवेकज्ञानं येषां ते हृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाऽभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषामिति वा अस्मिन्पक्षे उक्तार्थस्यान्यदेवताः प्रपद्यन्त इत्यनेन लाभात् हृतज्ञाना इत्यस्य वैयर्थ्यमन्यदेवताप्रतिपत्तौ विवेकशून्यत्वस्य हेतोरलाभश्च बोध्यः । अन्यदेवता वासुदेवान्मत्तः प्रत्यगभिन्नादन्या देवता अन्यदेवता

इति तेषां प्रतीतेरनुवादः । तं तं नियमं जपोपवासादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धमास्थाय आश्रित्य इन्द्रादीन्प्रपद्यन्ते । तत्तन्नियमविशेषाश्रयणे हेतुमाह—प्रकृत्या स्वया स्वकीयया प्रकृतिः स्वभावः स च जन्मान्तरार्जितानेकदुष्कृतजन्यः संस्कारस्तया नियताः नियमिताः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ तदितरानाह—**कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना** इति चतुर्भिः । तैस्तैः पुत्रकलत्रमित्रशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तोऽन्या मद्विलक्षणाः सर्वैश्वर्यसर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसामर्थ्यवर्जिताः क्षुद्रा भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति । किं कृत्वा, तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियममास्थाय स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति तेषां मध्ये ॥ २० ॥

रा० टी०—लोके भगवज्ज्ञानिनां बहूनां दृश्यमानत्वात्कथं दौर्लभ्यमित्यत आह—**कामैरिति** । तैस्तैः कामैः स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिरपहृतज्ञानास्तं तं नियमं तत्तदागमोक्तनियममाश्रित्य स्वया प्रकृत्या प्रकृतिस्वभावः स्वकीयस्वभावेन नियताः वशीकृताः सन्तोऽन्यदेवताः ब्रह्मादिदेवताः प्रपद्यन्ते । ज्ञानितया दृश्यमानाः नानाविधकामापहृतभगवदुत्तमत्वज्ञानाः सन्तोऽन्यदेवतायाजिनोऽन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । शुद्धो भागवतो दुर्लभ इति भावः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ॥
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

त० टी०—ननु ‘ सर्वदेवमयो हरिः ’ इति वचनात्सर्वदेवमयस्य हरेरेव सर्वदेवतामूर्तयस्तासां मध्ये यां कांचिदपि देवतामूर्तिं भजतस्तद्द्वारेण हरिभक्तिः स्यादिति नाशासनीयमित्याह—यो यो यामिति । अन्यदेवताभक्तानां मध्ये यो यो भक्तः यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया अर्चितुमर्चयितुमिच्छति, तदर्थं प्रवर्तते तस्य तस्य कामिनो भक्तस्य तामेव देवताविषयां श्रद्धां पूर्ववासनानुरूपामचलां दृढां विदधामि साधयामि तत्रैव नियोजयामि, नतु स्वविषयां श्रद्धां कारयामीत्यर्थः॥ २१ ॥

म० टी०—तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामपि सर्वेश्वरे भगवति वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयं यतः—**यो यो यां यामिति** । तेषां मध्ये यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनाबलप्रादुर्भूतया भक्त्या संयुक्तः सन्नर्चितुमर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते चौरादिकस्यार्चयतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनावशात् प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः । तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

शं० टी०—किंच—य इति । तेषां मध्ये शैवो वा वैष्णवो वा शाक्तो वा कर्मी वान्यो वा यो यो भक्त उपासको यां यां तनुं कामितार्थं तनोतीति तनुर्देवता तां शिवं वा विष्णुं वापीन्द्रमन्यं वा यया श्रद्धया स्वयाऽर्चितुं फलसिद्ध्यै आराधयितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तस्यां तस्यामेव देवतायां शिवादौ तामेव श्रद्धामचलां स्थिरामहमात्मा बुद्धिस्थोऽन्तर्यामी विदधामि प्रयच्छामीत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः अङ्कुरस्थं जलमङ्कुरः पैप्पलो वा पैचुमन्दो वाम्रो वा स्वस्ववासनानुरूपेण यथा परिणमते तथास्य शक्तिं प्रयच्छति तद्वद्बुद्धिस्थ आत्मापि प्राणी स्वकर्मानुरूपवासनया यथा प्रवर्तितुमिच्छति तथा स्वसन्निधिमात्रेण तद्बुद्धेस्तत्प्रवृत्त्यनुरूपां शक्तिं संभावयति न तु सारथिरश्वमिव चोदयति अमूर्तस्याविकारिणः क्रियासंभवात् । तथा श्रुतिश्च “ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरोऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति य आत्मानि तिष्ठन् ” इति ॥ २१ ॥

श्री० टी०—देवताविशेषं ये भजन्ति तेषां मध्ये—**यो यो यामिति** । यो यो भक्तः यां यां तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति प्रवर्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहमन्तर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥

स० टी०—यो यः कामी तनुं यां यां देवतामूर्तिमिच्छति ॥ पूर्वाभ्यासोत्थया भक्त्या संयुतोऽर्चयितुं सदा ॥ १ ॥ कामिनस्तस्य तस्याहमन्तर्यामी महेश्वरः ॥ तामेव देवतामूर्तिं प्रति श्रद्धां पुरार्जिताम् ॥ २ ॥ करोमि न तु मद्भक्तिं तस्य तस्य करोम्यहम् ॥ नानाकामग्रहग्रस्ता मद्भक्तौ नाधिकारिणः ॥ ३ ॥ २१ ॥

भा० टी०—ननु तत्तत्कामैर्हृतज्ञानानामपि तेषां तत्तद्देवतानुग्रहात् क्रमेण विवेके लब्धे त्वयि वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—**य इति** । यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तः सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनः श्रद्धां यया भक्तः सन्नर्चितुमिच्छति तामेवाचलां स्थिरां विदधामि करोमि । यां यां तनुमिति यच्छब्दान्वयस्तु यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छतीत्यादिवदद्भिराचार्यैरुत्तरश्लोकस्थतस्या इत्यनेन दर्शितः । एतेन यां देवतातनुं प्रति श्रद्धां विदधामि तामेव श्रद्धामितिव्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम्, तामेव श्रद्धामिति भाष्यकृद्व्याख्याने प्रतिशब्दाध्याहारं विनैव उक्तरीत्या यच्छब्दान्वयस्य स्पष्टत्वेनैवं वदतामज्ञताया अतिस्फुटत्वात् ॥ २१ ॥

प० टी०—**यो य इति** । यो यो भक्तो यां यां तनुं देवतारूपां मयान्तर्यामिणा कृत्वा मद्रूपां श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहं भक्तानामन्तर्यामित्वेन विदधामि करोमि ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु मिश्रयाज्यपि क्रमेण भागवतो भवति किमित्यतः स किं नित्यत्रैविद्यरूपः उत शुद्धभागवतो निर्णायकाभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी । आद्ये आह—**यो य इति** । शुद्धभागवत—तमोयोग्याभ्यामन्यो विष्णुतत्त्वज्ञानविपरीतज्ञानाभ्यां हीनो यो यः कारणविशेषवशाद्यां यां ब्रह्मरुद्रादितनुं भक्तस्तद्भक्तिमान् श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्यार्चितुमिच्छति तस्य तस्य तामेव श्रद्धामचलामहं विदधामि ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

त० टी०—ततश्च स कामी भक्तस्तया मद्विहितया देवताविषयया श्रद्धया युक्तस्तस्या देवतातन्वा राधनमाराधनमीहते करोति । ततो देवतातन्वाः सकाशात्कामानभिलषितान्विषयान्पूर्वं संकल्पिताँल्लभते च । ननु त्वदितरदेवताभक्तस्य तत्प्रसादात्स्वेष्टसिद्धौ तस्या देवतायाः स्वातन्त्र्यं सिद्धं, तर्हि किं ते वैशिष्ट्यं यतस्तवाराधनस्यैव श्रैष्ठ्यं स्यादिति चेत्तत्राह—**मयैव विहितानिति** । सर्वकर्मफलप्रदात्रा तत्तद्देवतान्तर्यामिणा मयैव विहितांस्तदाराधनानुसारनिर्मितान् नहि देवतानां स्वातन्त्र्येण फलदाने शक्तिः । हि प्रसिद्धमेतच्छास्त्रे "कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः" इति वेदे 'एकस्त्वमस्य लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा । अध्यक्षश्चानुमन्ता च गुणमायाविवर्जितः ॥ लोकयात्राप्रसिद्ध्यर्थं सृष्टब्रह्मादिरूपिणे । इज्यफलात्मने तुभ्यम्' इत्यादि सात्त्वततन्त्रे 'सकलफलप्रदो हि विष्णुः' इत्यादिशास्त्रे भगवत एव फलप्रदत्वं प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

म० टी०— **स तयेति** । स कामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्याः देवतातन्वा राधनमाराधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति । उपसर्गरहितोऽपि राधयतिः पूजार्थः सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयेत । लभते च ततस्तस्याः देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितान् तान् पूर्वसंकल्पितान् हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वक-

१ शंकरानन्दपरमार्थप्रपाकारराघवानन्दा 'आराधनम्' इति छेदं स्वीकुर्वन्ति ।

र्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितान्मनःप्रियानित्यैकपद्यं वा अहितत्वेऽपि हिततया प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥

शं० टी०—एवं देवतान्तरभक्तानां तत्तद्देवतायां दृढश्रद्धासिद्धिः स्वस्मादेवेति प्रतिपाद्य तेषां फलसिद्धिरपि तत्तद्देवताद्वारा स्वस्मादेवेत्याह—**स तयेति** । स च भक्तोऽपि तया उक्तरीत्या मया संभावितया श्रद्धया युक्तः सन् संधिरत्रार्षः। तस्याः स्वस्वदेवताया आराधनं तत्तद्देवताविषयं कर्म मन्त्रजपहोमादिलक्षणमीहते करोति पश्चान्मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा ततस्तत्तद्देवताद्वारा विहितान् दत्तान् देवतया दापितानित्यर्थः । हितानिष्टान्कामांश्च कामितार्थानपि लभते " एष एव साधुकर्म कारयति " इति " एको बहूनां यो विदधाति कामान् " इति च श्रवणान्ममैव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्मफलदातृत्वं चेति तत्तद्देवतानामनात्मत्वमनीश्वरत्वमस्वायत्तत्वं च सूचितं तेन चेतनमीश्वरं सर्वार्थदमात्मभूतमनायासलभ्यं मां त्यक्त्वा मूढा देवतान्तरमुक्तलक्षणं भजन्तीति व्यञ्जितं च ॥ २२ ॥

श्री० टी०—ततश्च—**स तयेति** । स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्यास्तनो राधनमाराधनमीहते करोति ततश्च ये संकल्पिताः कामास्तान्कामान् ततो देवताविशेषाल्लभते किंतु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान्निर्मितान्, हि स्फुटमेतत्तद्देवतानामपि मदधीनत्वान्मन्मूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स० टी०—स कामी श्रद्धया युक्तो मद्विनिर्मितया तया ॥ तस्याश्च देवतातन्वाः पूजनं कुरुते सदा ॥ १ ॥ तस्यां आराधितायाः स देवतायाः सकाशतः ॥ ईप्सिताँल्लभते कामांस्तान्मयैव विनिर्मितान् ॥२॥ हि प्रसिद्धं श्रुतौ लोके स्वकर्मफलदायिना ॥ भासमानान्हितत्वेनाहितत्वेऽपीति वार्थतः ॥ ३ ॥ २२ ॥

भा० टी०—**स तयेति** । यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छति स तया मद्विहितयाऽचलया श्रद्धया युक्तः तस्या देवतातन्वा राधनं आराधनमर्चनमीहते चेष्टते करोति ततस्तस्या आराधितायाः देवतातन्वाः सकाशादवश्यं कामानीप्सितान् लभते च हि यस्मान्मया कर्मफलविभागज्ञेन भगवता विहिताः निर्मिताः अतस्तान् । हि स्फुटमेतदिति तु तत्तद्देवतास्वातन्त्र्यप्रतिपादकशास्त्रे लोके चास्यास्फुटत्वादाचार्यैर्न व्याख्यातम् । हितानिति पदच्छेदे तु वस्तुतोऽहितानां कामानां हितत्वमौपचारिकं कल्पनीयम् ॥ २२ ॥

प० टी०—**स तयेति** । स भक्तस्तया श्रद्धया युक्तः संस्तस्यास्तनोराराधनमीहते करोति ततो ये संकल्पितास्तान् कामान् मयैव विहितान् दत्तानन्तर्यामित्वेन प्रयुक्ताद्देवताविशेषाल्लभन्ते । तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव तनवोऽतस्तदाराधनमपि वस्तुतो ममाराधनमेव ॥ २२ ॥

रा० टी०—**स तयेति** । स च तया श्रद्धया युक्तस्तस्य देवस्याराधनमीहते करोति । ततस्तदाराधनात्तद्देवस्थेन मयैव विहितान् तान्स्वाभिप्रेतान्कामाँल्लभते च मदितरस्य फलदाने सामर्थ्याभावात् । द्वितीयेऽप्याह—**यो य इति** । भक्तः स्वतो विष्णुभक्त एव यो यः ज्ञात्वापि विष्णुं कारणान्तरवशादेव यां यां ब्रह्मादितनुं प्रागवदेवेहते इत्यन्तस्यार्थः । ततः क्रमेणेशानुग्रहप्राप्तगुरूपदेशद्वारा तस्य विष्णोराराधनमीहते । ततो भगवदाराधनान्मयैव विहितान्मोक्षादिकामाँल्लभते चेति ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

त० टी०—स्यादेतदन्यदेवभक्ता अपि त्वद्दत्तानेव कामान्देवेभ्यो लभन्त इति । एवमपि न तेषां कापि क्षतिः फलसिद्धेरविशेषादतस्तेभ्यस्त्वद्भक्तानां को विशेष इति चेत्तत्राह—**अन्तवदिति** । तुशब्दो महान्तं विशेषं दर्शयति । अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन तत्त्वविवेचनेऽकुशलानां तेषां तत्तद्देवताभक्तानां

तद्देवताविशेषाराधनजं फलं तदध्यक्षेण मया दत्तमपि साक्षान्मदाराधनाभावादन्तवद्विनाश्येव भवति । कुतः यतो देवानिन्द्रादीन्ये यजन्ते ते देवयजस्तानेवान्तवतः कालविद्रुतान् देवान्यान्ति प्राप्नुवन्ति । यद्युपास्यभूता देवा एवान्तवन्तस्तर्हि तद्दत्तं फलमन्तवद्भवेदिति किमु वक्तव्यमिति भावः । मद्भक्तास्तु अपिशब्दात्प्रथमं मत्प्रसादात्कामानपि प्राप्नुवन्ति पश्चान्मद्भजनप्रभावान्निष्कामा भूत्वा मामनन्तस्वरूप-गुणमहिमानं यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः सकामा अपि मद्भक्ता अन्यदेवताभक्तवन्न संसरन्तीति महा-न्विशेषः ॥ २३ ॥

म० टी०—यद्यपि सर्वा अपि देवताः सर्वात्मनो ममैव तनवस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्याम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भव-तीत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तद्देवताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तद्देवताराधनजं फलमन्तवदेव विनाश्येव न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्तं फलं तेषामि-त्यर्थः । कुत एवं यतो देवानिन्द्रादीनन्तवन्त एव देवयजो मदन्यदेवताराधनपरा यान्ति प्राप्नुवन्ति मद्भ-क्तास्तु त्रयः सकामाः प्रथमं मत्प्रसादादभीष्टान् कामान्प्राप्नुवन्ति अपिशब्दप्रयोगात् ततो मदुपासनापरिपाका-न्मामनन्तमानन्दघनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्व एवैत इति ॥ २३ ॥

शं० टी०—काम एष क्रोध एष इति कामस्य दुष्पूरत्वं पातकित्वं वैरित्वं च पूर्वमेवोक्तं ततः काम एव सर्वानर्थबीजं तद्वता कृतं कर्म तत्फलं च ध्वंसप्रतियोगित्वादपुरुषार्थकरमेवेत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्प-मेधसामल्पा सदसद्विवेचनाऽसत्त्यागसदादानादिक्रियानर्हा मन्दा मेधा विवेकबुद्धिर्येषां तेषां कामिनां तत्फलमु-पवासनियमायासबह्वर्थसाध्ययज्ञदानादिक्रियाप्रसन्नदेवताभ्य उपलब्धं फलं तदन्तवदेव तुशब्दोऽवधारणार्थः।से-वाया महद्विषयत्वे फलस्यापि महत्त्वं तद्विपरीतत्वे विपरीतत्वं'महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः' इति प्रसिद्धं राजभटसे-वादौ दृष्टं च।यस्मादेतैः सेविता देवताः सगुणत्वादनित्याः परिच्छिन्नाः सोपाधिकाश्चानीश्वराश्चाल्पविभूतयस्तासां सेवया भटसेवावदल्पमेव फलमनित्यं च तस्मात्तेषां कामिनां तत्तत्फलम् "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा-ऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते अन्तवदेवास्य तद्भवति" इतिश्रवणादन्तवन्नाशवदेव भवति न तु मोक्ष-वन्नित्यं, नह्यनित्योपासनया नित्यं महत्फलं सिध्यति । यस्मादेवं तस्माद्देवयजो देवान् ब्रह्मादीनिन्द्रादीन् यजन्ति तत्तच्छास्त्रोक्तविधिना भजन्तीति देवयजो देवताभक्तास्तानेव देवान्यान्ति "कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः" इति "देवो भूत्वा देवानप्येति" इति च श्रवणात्तत्तत्सारूप्यं प्राप्य तत्तद्देवतालोकं प्राप्नुवन्ति। एतेन सगुणोपासकानां देहायासक्लेशोऽप्यर्थव्ययक्लेशोऽप्यल्पफलत्वक्लेशश्चेत्यहो कष्टमिति गम्यते। एवं सगुणोपासकानामुपासनाफलं प्रतिपाद्य वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इत्युक्तमर्थं पुण्या-त्मनां श्रोतॄणां विवेकवतां स्वोपास्तावेव श्रद्धा भूयादिति पुनरपि प्रतिपादयति—मद्भक्ता इति । अपिशब्द-स्त्वर्थः। मद्भक्ताः सदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनसंपत्त्या ब्रह्मविद्वर्यप्रसत्त्या च श्रवणमनना-भ्यामात्मानं मां परं ब्रह्म ज्ञात्वाजस्रमेकात्मिकया भक्त्या ये भजन्ति ते मद्भक्ता यतयस्तु मां परं ब्रह्मैव यान्ति "संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-त्मानः सर्वमेवाविशन्ति" इतिश्रवणान्नित्यनिरतिशयानन्दं पुनरावृत्तिवर्जितं विदेहकैवल्यं प्राप्नुवन्ती-त्यर्थः । तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति यो मद्भक्तः स मे प्रिय इति ज्ञानिनोऽपि भक्तत्व-प्रतिपादनादत्र मद्भक्ता इति ज्ञानिन एवोच्यन्ते न त्वितरे पूर्वं ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति स्वभक्तस्यैव ज्ञानिनः स्वप्राप्तिप्रतिपादनादितरभक्तस्य वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानाऽसंभवाच्च सर्वारम्भपरित्यागीति सर्व-

कर्मपरित्यागायोगाच्च ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्वस्वरूपं तत्त्वतो विज्ञातवत एव । वक्ष्यति च विदेहमुक्तिं यत एवं ततोऽत्र भक्ता ब्रह्मविद एवेति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

श्री० टी०—तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—**अन्तवत्त्विति** । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्तु विनाशि भवति । तदेवाह—देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवानन्तवतो यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

स० टी०—यद्यपि देवताः सर्वा ममैव तनवो हरेः ॥ तत्पूजनं ममैवास्ति पूजनं परमार्थतः ॥ १ ॥ समस्तान्तर्यामितया फलदाताहमेव च ॥ तथापि साक्षान्मद्भक्ता ये ये चान्यपरायणाः ॥ २ ॥ विवेकतदभावाभ्यां फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ अल्पबुद्धितया वस्तुविवेकाक्षमचेतसाम् ॥ ३ ॥ देवतान्तरभक्तानां तदाराधनजं फलम् ॥ विनाश्येव न तु स्थायि मद्भक्तानां तु नो तथा ॥ ४ ॥ कुत एवं यतो देवानिन्द्रादीनेव नाशिनः ॥ मदन्यदेवतापूजातत्पराः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ५ ॥ मद्भक्तास्तु सकामा ये ते तावन्मत्प्रसादजान् ॥ अभीष्टान्प्राप्नुवन्त्येव ततो मामद्वयं परम् ॥ ६ ॥ उपास्तिपरिपाकान्ते प्राप्नुवन्त्यैश्वरं पदम् ॥ समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ देवतान्तरभक्तानां महदस्त्यन्तरं यतः ॥ उदाराः सर्व एवैते तस्मात्साधूक्तमित्यपि ॥ ८ ॥ २३ ॥

भा० टी०—समानेऽप्यायासेऽन्तवत्फलसाधने तत्तद्देवताराधने प्रवर्तन्ते नतु मामेव भगवन्तं सर्वात्मानं तत्तत्कर्मफलप्रदं वासुदेवमनन्तफलाय प्रतिपद्यन्ते इत्यहो तेषामल्पबुद्धितेत्यनुक्रोशं दर्शयन्नाह—**अन्तवदिति** । तेषां तत्तद्देवताराधनपराणामल्पमेधसाम् " अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् " इतिश्रुतेरल्पे द्वैते मेधा बुद्धिर्येषां ते भेदबुद्धय इत्यर्थः । अल्पेऽन्तवत्फले बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पे परिच्छिन्ने देवतान्तरे बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पाऽनन्तफलाय वासुदेव एव भजनीयो न तु अन्तवत्फलाय देवतान्तरमिति विवेक्तुमक्षमत्वात् स्वल्पा बुद्धिर्येषामिति वा फलमन्तवद्विनाशि तु एव भवति तन्मया दत्तमपि । तदेवाह—यतो देवयज इन्द्राद्यर्चका देवानन्तवतो यान्ति गच्छन्ति मद्भक्तास्त्वार्तादयस्त्रयोऽपि तत्तदीप्सितं लब्ध्वा क्रमेण मां वासुदेवं सच्चिदानन्दघनमनन्तं परमात्मानं मोक्षाभिधेयमपि यान्ति गच्छन्ति ॥ २३ ॥

प० टी०—अहमेव तत्तत्फलदाता तथापि साक्षान्मद्भक्तानां तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—**अन्तवदिति** । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवद्भवति विनाशि भवति । तदेवाह देवान् यजन्ति ते देवयजस्तेऽन्तवतो देवान् यान्ति मद्भक्तास्ते मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति । श्रुतिरपि शातपथी—"स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति" इति । जयति प्राप्नोति । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—अन्यदेवतायाजिनामपि त्वत्त एव फलं चेत्कुतस्तत्त्यागेन त्वदाराधनमेव कार्यमित्यत आह—**अन्तवत्त्विति** । विष्णो रमाब्रह्मादिभ्यः परत्वं ज्ञात्वा अन्यदेवतायाजिनां तेषां फलमन्तवदेव कुतः अल्पमेधसामल्पफल एव बुद्धिमत्त्वादित्यर्थः । कथमन्तवत्त्वमित्यत उक्तम्—**देवानिति** । विष्णूत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मादिदेवयाजिनो ब्रह्मादिदेवान्यान्ति न तु मामतोऽन्तवत्फलम् । मद्भक्तास्तु मामपि देवान्प्राप्यान्ते मामपि यान्ति । अतोऽनन्तं तेषां फलम् । तस्मान्मदाराधनं प्राधान्येन अन्यदेवताराधनं च परिवारतया कार्यमिति ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

त० टी०—यद्येवं त्वदाराधनमेव सर्वोत्तमं चेत्तर्हि सर्वोऽपि लोको देवान्तरं हित्वा अनन्तफलदं देवदेवं सर्वेश्वरं त्वामेव निश्चित्य किमिति न भजतीत्यत आह—**अव्यक्तमिति**। 'यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः। जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्' इतिवचनात् ब्रह्मशिवाद्यगोचर ईश्वरेश्वरः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः स्वाभीष्टलाभाय कर्मभिराराधितः परमकारुण्यादाश्रितवत्सलत्वाच्च सर्वलोकहितायाजहत्स्वस्वरूपगुणशक्तिरेवाहं वसुदेवगृहेऽवतीर्ण इत्येवमव्ययं परं सर्वोत्कृष्टमत एवानुत्तमं मम भावं प्रादुर्भावमजानन्तोऽबुद्धयः सद्गुर्वाश्रयणाभावान्मज्ज्ञानार्हबुद्धिहीना इतः पूर्वमव्यक्तमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मविशेषाद्वसुदेवगृहे व्यक्तिमापन्नं जन्मप्राप्तं क्षत्रियसजातीयं कंचिज्जीवविशेषं मन्यन्ते, नतु परमेश्वरमतो न मां कर्मभिराराधयन्ति किंतु मनुष्यबुद्ध्या मां विहायेन्द्रादिदेवानेवाराधयन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

म० टी०—एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनो भगवद्विमुखा इत्यत्र हेतुमाह भगवान्—**अव्यक्तमिति**। अव्यक्तं देहग्रहणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं वसुदेवगृहे व्यक्तिं भौतिकदेहावच्छेदेन कार्यक्षमतां प्राप्तं कंचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयो विवेकशून्याः अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तिं कार्यरूपतां मत्स्यकूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा। कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धय इत्युक्तं हेतुं विवृणोति—परं सर्वकारणरूपमव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपं सोपाधिकमजानन्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्तं मम स्वरूपमजानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते ततो मामनीश्वरत्वेनाभिमतं विहाय प्रसिद्धं देवतान्तरमेव भजन्ते तवश्चान्तवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अग्रे च वक्ष्यते अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमिति ॥ २४ ॥

शं० टी०—ननु महापण्डिता उक्ता भक्ताः सर्वेऽपि शास्त्रार्थं सम्यग् विचार्य ज्ञात्वा त्वामेव प्रत्यग्लक्षणमात्मानं निर्विशेषमविनाभूतमुपास्य कस्माद्विदेहमुक्तिं न प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षायामविद्यातत्कार्योपहताचित्तत्वान्मद्विषयकं ज्ञानं (विपरीतं विना?) समीचीनं नोदेति तदभावान्मत्प्राप्त्यभाव इति बोधयितुमाह—**अव्यक्तमिति**। अबुद्धय आत्मानात्मस्वरूपविवेचनतत्त्वाध्यवसायक्षमा बुद्धिर्मत्प्रसादजा येषां नास्ति ते स्वल्पबुद्धयो मूढाः पण्डिता अपि सदसद्विवेकशून्याः सन्तो ममात्मनोऽव्ययमव्यक्तादिस्थूलपर्यन्तस्य सर्वस्यापि दृश्यस्य नाशे सत्यपि स्वयं नाशरहितमत एवानुत्तमम् "सा काष्ठा सा परा गतिः" इतिश्रवणादुत्तमोत्तमं सर्वतः परिपूर्णं परं चेतनत्वेन सर्वप्रकाशकत्वेन सर्वाधारत्वेन सर्वद्रष्टृत्वेन च बुद्ध्यादेर्विलक्षणं भिन्नं च भावं परमं तत्त्वमजानन्तो भूत्वा अव्यक्तं न व्यज्यते केनापि प्रमाणेनेत्यव्यक्तः यद्वा व्यज्यत इति व्यक्तो विकारो देहेन्द्रियादिस्तद्बन्धरहितत्वादव्यक्तस्तं मामात्मानमहमर्थं व्यक्तिमापन्नं व्यक्तिर्देहस्तदात्मना स्थितं मन्यते 'त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च। आत्मा पुनर्बहिर्मृग्यः अहोऽज्ञजनताज्ञता' इत्युक्तरीत्या मयि च देहं देहे च मामध्यस्यैकीकृत्य देह एवाहमिति देहमेवात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः। एवमनात्मानमेवात्मानं पश्यतां कुतो ज्ञानं कुतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

श्री० टी०—ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह—**अव्यक्तमिति**। अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते। तत्र हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः। कथं भूतम् अव्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तं भावमतो जगद्रक्षार्थं लीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं च स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं च देवतान्तरं समं पश्यन्तो मन्दमतयो मां नातीवाद्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ति ते चोक्तप्रकारेणान्तवत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स० टी०–सर्वोत्तमफलं श्रीमद्भगवद्भजनं यदि ॥ कथं प्रायेण लोकास्ते भगवद्विमुखा इति ॥ १ ॥ अपेक्षायां हरिः प्राह स्वयं हेतुं जगद्गुरुः ॥ अव्यक्तमप्रकाशं मां प्राग्देहग्रहणात्स्थितम् ॥ २ ॥ वसुदेवगृहे व्यक्तिमस्मदादिवदागतम् ॥ इति मन्यन्त ईशानं विवेकरहिता जनाः ॥ ३ ॥ सर्वकारणमीशानं मां व्यक्तिं कार्यरूपताम् ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपेण प्राप्तं वेत्यर्थ इष्यताम् ॥ ४ ॥ अविवेकितया मूढा विचारं नाश्रयन्ति ते ॥ सर्वकारणरूपं यन्नित्यं सोपाधिकं मम ॥ ५ ॥ तत्स्वरूपमजानन्तस्तथैव निरुपाधिकम् ॥ सर्वोत्कृष्टं परानन्दघनमद्वैतमक्षयम् ॥ ६ ॥ निर्विकल्पं स्वरूपं मे चिद्घनस्य महेशितुः ॥ अजानन्तो नृलोकानुकारिणं मां नरं विदुः ॥ ७ ॥ ततो मामीदृशं मत्वा देवतान्तरमाश्रिताः ॥ अन्तवत्तु फलं प्राप्य संसाराब्धौ भ्रमन्ति ते ॥ ८ ॥ मत्स्वरूपपरिज्ञानं महापुण्यफलं यतः ॥ तस्मात्त्वं मां विजानीहि सगुणं निर्गुणं च वा ॥ ९ ॥ तावन्मात्रेण मुक्तिस्ते भवितेत्याशयो हरेः ॥ १० ॥ २४ ॥

भा० टी०–तर्हि सर्वेऽपि देवतान्तरभजनं विहाय त्वामेव कुतो न प्रतिपद्यन्त इत्याशङ्क्य मदप्रतिपत्तौ मत्परमेश्वरभावाज्ञानमेव निमित्तमित्याह–**अव्यक्तमिति**। अव्यक्तमप्रकाशं लीलाविग्रहग्रहणात्पूर्वमिदानीं तद्ग्रहणावस्थायां व्यक्तिमापन्नं प्रकाशमागतं मां मन्यन्ते अबुद्धयो विवेकहीनाः। अबुद्धय इत्येतदुक्तं विवृणोति–ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं परं भावं परमात्मस्वरूपं सोपाधिनिरुपाध्यात्मकमजानन्तोऽविवेकिनो नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तं मां पूर्वमसन्तमधुनैवोत्पन्नं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प० टी०–ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि देवान्तरं हित्वा किमिति त्वामेव न भजन्तीत्याह–**अव्यक्तमिति**। अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिदेहधारित्वेन व्यक्तिमापन्नं प्राप्तमित्यल्पबुद्धयो मन्यन्ते। तत्र हेतुः, मम परं भावं तात्त्विकस्वरूपमजानन्तः। कथंभूतं भावमव्ययम्, अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्माज्जगद्रक्षणार्थमाविर्भूतं शुद्धसत्त्वरूपमुत्कृष्टफलदातारमजानन्तस्तत्कालफलदं देवतान्तरमुपासते तेषामन्तवत्फलं भवति ॥ २४ ॥

रा० टी०–ननु को विशेषस्तवान्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः येन त्वां प्राप्तानामनन्तफलं देवान्प्राप्तानामन्तवत्फलमित्यत आह–**अव्यक्तमिति**। अबुद्धयोऽज्ञानिनः परमितरविलक्षणमनुत्तममुत्तमरहितमव्ययं मम भावं प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपं याथार्थ्यमजानन्तः अव्यक्तं कार्यदेहादिहीनं मां व्यक्तिमापन्नं कार्यदेहादियुक्तं मन्यन्ते कार्यदेहादिराहित्यं तद्युक्तान्यदेवेभ्यो मम विशेष इति भावः। यद्वा यथा देवयाजिनो मद्याजिनश्च त्रैविद्याः भागवताश्च वर्तन्ते तथा मद्द्वेषिणश्च केचन सन्तीत्याह–**अव्यक्तमिति**। सर्वात्मनाऽज्ञेयत्वहेतुना अव्यक्तपदार्थं मामीश्वरं व्यक्तिं सर्वात्मना ज्ञेयत्वमापन्नं प्राप्तं जीवमिति यावत्। मम परं भावमजानन्तोऽल्पबुद्धयोऽवमन्यन्ते जीवैक्यं मन्यन्त इत्यर्थः। यद्वा मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यादावुक्तदिशा प्रेरकत्वादिमहामाहिमवांश्चेद्भवांस्तत्कथं भवतः केचिज्जीवाभेदं मन्यन्त इत्यत आह–**अव्यक्तमिति**। प्रागुक्तदिशाऽव्यक्तं मामीश्वरं व्यक्तिमापन्नं जीवं जीवाभेदेन मां मन्यन्ते ये ते मम परं भावमजानन्तोऽल्पबुद्धयस्तमोयोग्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

त० टी०–ननु सर्वयोगिध्येयस्य दिव्याप्राकृताद्भुताविष्कृतरूपस्य शङ्खचक्रगदादिदिव्यायुधधारिणश्चतुर्भुजस्य श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्यलक्ष्मवतो ब्रह्मरुद्रादिजयिनो मन्मथगर्वापहारिणो युद्धे त्रिनयनसहस्राक्षादिजेतुर्नरकासुरजरासंधपौण्ड्रकचेदियादिसंहर्तुः सर्वदेवासुरमनुष्येष्वसंभावितपराक्रमस्य सर्वेश्वरस्य तव ज्ञानं सर्वेषां कुतो न जायते इत्यपेक्षायामाह–**नाहमिति**। सर्व-

जीवविजातीयस्वरूपगुणैश्वर्योऽप्यहं सर्वस्य लोकस्य जनस्याहं न प्रकाशः, अप्राकृतेन स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु कस्यचिदेव स्वानन्यभक्तस्य प्रकटो भवामि। तथोक्तं नारायणीयाख्याने श्वेतद्वीपपतिना नारदं प्रति 'एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः। इदं मे समनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः॥ न च मां ते ददृशिरे नतु द्रक्ष्यति कश्चन। ऋते ह्येकान्तिकं चैषां त्वं चैवैकान्तिको मम' इति। तत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति। योगो मत्संकल्पस्तदधीना माया योगमाया मनुष्यसमानरूपता तया अयमभक्तलोको मां यथावस्थितदिव्याप्राकृतरूपं न जानात्विति मदिच्छावशवर्तिन्या मायारूपजवनिकया समावृतः सम्यगाच्छन्नः न दर्शनमुपगच्छामि। तया योगमायया मूढ आवृतज्ञानोऽयं मद्भक्तव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि लोको मामजं जीववत्कर्मनिमित्तजन्मशून्यं स्वेच्छया लीलार्थमाविर्भूतमव्ययमजहत्स्वरूपगुणशक्तिकं नाभिजानाति साक्षात्परमेश्वरोऽयमिति न जानाति किंतु मनुष्यविशेषमेव मन्यते॥ २५॥

म० टी०—ननु जन्मकालेऽपि सर्वयोगिध्येयं श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति संप्रति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीमद्वैनतेयवाहने निखिलसुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजेतरि विविधदिव्यलीलाविलासशीले सर्वावतारशिरोमणौ साक्षाद्वैकुण्ठनायके निखिललोकदुःखनिस्ताराय भुवमवतीर्णे विरिञ्चिप्रपञ्चासंभविनिरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमश्यामसुन्दरे करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे समस्तसुरासुरविजयिनरकप्रभृतिमहादैतेयप्रकरप्राणपर्यन्तसर्वस्वहारिणि श्रीदामादिपरमरङ्कमहावैभवकारिणि षोडशसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमाणि महामहिमनि नारदमार्कण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनोऽपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वेत्यर्जुनाशङ्कामपनिनीषुराह भगवान्—नाहमिति। अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीत्यभिप्रायः। कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह—योगमायासमावृतः। योगो मम संकल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तयाऽयमभक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानात्विति संकल्पानुविधायिन्या मायया सम्यगावृतः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः अतो यदुक्तं परं भावमजानन्त इति तत्र मम संकल्प एव कारणमित्युक्तं भवति। अतो मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यनन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति किंतु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव कंचिन्मन्यत इत्यर्थः। विद्यमानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किंचिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत्॥ २९॥

शं० टी०—सर्वास्ववस्थासु सर्वप्रकाशकतया प्रतीयमानं परिपूर्णं प्रत्यक्षमात्मतत्त्वं कथं न विजानात्ययं जन इत्याकाङ्क्षायामाह—नाहमिति। अहं प्रत्यग्लक्षणः परात्मा सर्वप्रकाशकोऽपि सर्वगतोऽपि सर्वस्यापि लोकस्य जनस्यात्मेश्वरप्रसादशून्यस्य ब्रह्मविद्वर्यानुग्रहविधुरस्य प्रकाशो ज्ञानविषयो न भवामि, मामनावृतस्वरूपमपि विना ब्रह्मविदोऽन्यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः। लोकस्यात्मस्वरूपाज्ञाने कारणमाह—योगेति। स्ववृत्त्या पुरुषं जननमरणदुःखप्रवाहेन योजयतीति योगा सा चासौ माया च योगमाया तया तमोरूपया समावृतः योगमायासमावृतः यथा सूर्यप्रकाशके चक्षुषि काचपटलेनावृते सत्यहमन्ध इत्यध्यासेन पुमानन्धो भवति तथात्मप्रकाशके ज्ञानचक्षुषि मायया आवरणात्मिकया संवृते सत्यध्यासेनायं लोकोऽप्यज्ञो भवतीत्युच्यते योगमायासमावृतस्तत एव मूढो विपरीतभावं प्राप्तोऽयं लोको मामात्मभूतं प्रत्यक्षं पुरस्थं सूर्यमन्ध इव नाभिजानाति देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नतया स्फुटतरं प्रतीयमानमजमव्ययमात्मानं साक्षादयमहमिति

स्वात्मना न वेत्तीत्यर्थः । अजमित्यात्मनः कालत्रयेऽप्यव्याहतनित्यत्वबोधनार्थं विशेषणम् । अजामेकामित्य-जत्वहेतुना मायाया अपि तथात्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमव्ययमिति विशेषणम् । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाल इति प्रकृतेरपि लयः श्रूयते विद्वद्भिरनुभूयते च ततोऽव्ययत्वविशेषणमव्याहतम् ॥ २५ ॥

श्री० टी०—तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह—**नाहमिति** । सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव यतो योगमायया समावृतः योगो युक्तिः मदीयः कोऽप्यचिन्त्यप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनापटीयस्त्वात्तया संछन्नः अत एव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोकः अजमव्ययं च मां न जानाति ॥ २५ ॥

स० टी०—ननु श्रीमज्जन्मावसर इह सौन्दर्यजलधिस्वरूपं यद्ध्येयं सुरमुनिगणैरैश्वरपदम् ॥ स्वयं प्रादुर्भूतं निरवधिगुणैश्वर्यसहितं कथं तत्रावज्ञा भवति मितबुद्धेरपि हरौ ॥ १ ॥ तथाधुना कौस्तुभकुण्डलान्विते किरीटशोभावनमालशालिनि ॥ चतुर्भुजे कम्बुगदाब्जशोभिनि सुदर्शनालंकृतपाणिपङ्कजे ॥ २ ॥ श्रीकान्तिभूत्यादिविलाससंयुते श्रीवत्ससौन्दर्यगुणालये विभौ ॥ समस्तदेवासुरसिद्धनायके वैकुण्ठनाथे हि खगेशवाहने ॥ ३ ॥ देवेन्द्रसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहाविभूतौ ॥ समस्तदेवासुरजेतरीशे ब्रह्मादिभिर्वन्दितपादपीठे ॥ ४ ॥ अनेकलीलासुविलासशीले समस्तलोकोत्तरसर्वधर्मे ॥ समस्तलोकोद्धरणोन्मुखेऽजे स्वेच्छावतीर्णे भुवमद्भुताभे ॥ ५ ॥ विधिप्रपञ्चोत्तरधामसंयुते महातिसौन्दर्यरसाकरे हरौ ॥ उदारलीलाप्रविमोहिताखिले श्रुतिप्रगीतामलकीर्तिधामनि ॥ ६ ॥ सप्ताश्वभानूज्ज्वलदिव्यकान्तिमत्पीताम्बरे नूतनमेघसुन्दरे ॥ प्रभौ सुदामादिदरिद्रशातने स्वभक्तरक्षार्थमिहाश्वयन्तरि ॥ ७ ॥ सुरद्रुमार्थं जितपाकशासने बाणासुराजौ जितचन्द्रशेखरे ॥ सुरारिवंशोद्भवदुष्टघातिनि स्वभावसिद्धाखिलदिव्यकर्मणि ॥ ८ ॥ पराशर्व्यासवसिष्ठनारदादिभिर्महद्भिर्मुनिभिः सदा स्तुते ॥ त्वयीदृशे स्यात्कथमल्पचेतसामपीड्यमानुष्यधिया ह्युपेक्षणम् ॥ ९ ॥ इत्यर्जुनस्यान्तरमादिदेवोऽभिलक्ष्य वाक्यं समुदाजहार ॥ एतादृशोऽहं भवता यथोक्तः सर्वस्य लोकस्य न चाक्षिगोऽस्मि ॥ १० ॥ स्वेन रूपेण सर्वस्य प्रकटो न भवाम्यहम् ॥ किंतु केषांचिदेवैवं मद्भक्तानां भवाम्यहम् ॥ ११ ॥ कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाश इतीर्यते ॥ योगो ममैव संकल्पो माया तद्वशवर्तिनी ॥ १२ ॥ अभक्तोऽयं जनो मां न जानात्वित्थं महेश्वरम् ॥ स्वरूपेणेतिसंकल्पानुसारिण्यैव मायया ॥ १३ ॥ ज्ञानगोचरतायोग्यः सत्यपि ज्ञानकारणे ॥ कृतोऽतः प्राङ्मया प्रोक्तं परं भावमितीह वै ॥ १४ ॥ गुणानां घटनं योगः सैव माया तया ह्यहम् ॥ संछन्नो लोकदृष्ट्याद्धेत्यर्थो भाष्यकृतां मतः ॥ १५ ॥ अभक्तानां ममाज्ञाने संकल्पो मेऽस्ति कारणम् ॥ अतो मे माययाच्छन्नज्ञानः सन्मत्पराङ्मुखः ॥ १६ ॥ लोकोऽयं मामजं नित्यमनन्तं परमेश्वरम् ॥ नाभिजानाति सर्वज्ञं सत्यपि ज्ञानकारणे ॥ १७ ॥ किंतु मूढजनोऽयं मां विपरीतदृशान्यथा ॥ कंचिन्मनुष्यमेवात्र मन्यते मायया वृतः ॥ १८ ॥ विद्यमानं यथा वस्तु स्वरूपं ह्यावृणोत्यसौ ॥ अविद्यमानं यत्किंचिन्मायादर्शयतीत्यपि ॥ १९ ॥ प्रसिद्धमस्ति भोः पार्थ लोकेऽपीत्याशयो हरेः ॥ २० ॥ २५ ॥

भा० टी०—स्वाज्ञाने निमित्तमाह—**नेति** । अहं परमेश्वरः सर्वस्य लोकस्य परमेश्वरेण रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु केषांचित्स्वभक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—**योगेति** । योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया तया, यद्वा योगो भगवतश्चित्तं समाधिस्तत्कृता माया भगवत्संकल्पवशवर्तिनीति यावत् उभयथाप्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तया योगमायया समावृतः संच्छन्नः आच्छादित इति यावत् हे योग योगिन् । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः—मायया समावृत इति । अन्येषां पक्षस्तु अगतिकगत्याश्रयणात्मिकयाऽरुच्या ग्रस्तः अतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानेन मूढो मोहं गतोऽयं लोको मद्विमुखः मामजमव्ययं नाभिजानाति ॥२५॥

प० टी०—तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह—नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशोऽन्तर्यामित्वेन वर्तमानोऽपि परतत्त्वप्रकाशको न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव यतोऽयं लोको योगमायासमावृतः सन् मूढोऽस्त्यतो मामजमव्ययं न जानाति । यद्वा सर्वस्य लोकस्य ज्ञानरूपः प्रकाशोऽचिन्त्यैश्वर्यया योगमायया समावृतोऽस्मि परंतु नाहं समावृतो यतो योगमाया तु स्वाश्रयाव्यामोहिनी यथा शरावस्थितेन कलुषोदकेन प्रतिबिम्बप्रकाश एवाव्रियते न सूर्यः । अत एव मूढो लोक एवंविधमभितो वर्तमानं न जानाति । अत एवान्तवत्फलं लभते । मद्भक्तस्त्वजमनादिमव्ययमनन्तं मा जानात्यतोऽनश्वरं फलं लभत इत्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकासु—'चित्संवित्सुखरूप आत्मनि कथं मायावृतत्वं भवेन्मार्तण्डस्तमसाव्रियेत किमहो किं त्वीक्षणं पश्यताम् । अज्ञानेन विधीयते जलमुचेवार्कस्तदुक्तं द्विधा विक्षेपावरणाभिधं मुनिवरैर्मोहस्य शक्तिद्वयम्' इति । अत्र ऋक्शाखीया श्रुतिरपि—"अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः । न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" इति सार्धऋक् । भाष्यम्—अजस्य जन्मरहितस्य महाभूतात्मकस्य विराजो नाभौ मध्ये हिरण्यगर्भाख्यमेकं लिङ्गदेहमर्पितं न्यस्तमिव स्थितम् । यस्मिन् लिङ्गदेहे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि तस्थुः सूत्रे मणिगणा इव तिष्ठन्ति । तमित्युत्तरेणान्वयः । हे नरास्तं विश्वकर्माणमीश्वरं यूयं न विदाथ न विजानीथ । स को, य इमा इमानि जजान सूक्ष्मशरीरेण प्रविश्योत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्याकारेण वयं न जानीम इति यदुच्यते तदसत्, न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वम्, किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानाम् । अन्यदहंप्रत्ययगम्याद्‌तिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेच्छ्रूयताम्—नीहारेण प्रावृता यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन प्रावृता आच्छन्ना अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसद्दृष्टेरावरकत्वात्, काष्ठपाषाणाद्यवान्तरभेदं बोद्धुमशक्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंच जल्प्याः देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पपराः किं चासुतृपः केनाप्युपायेनासूंस्तर्पयन्त्युदरंभरा इत्यर्थः । नतु पारमेश्वरतत्त्वं विचारितवन्तः । किंच न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ता उक्थशासो नानाविधेषु यज्ञेषूक्थं स्वर्गादिफलं शंसन्तः पृथिव्यां चरन्ति ॥ २५ ॥

रा० टी०—ननु तेषां त्वद्विषयविपरीतज्ञानकृतनिन्दया तव खेदोऽस्ति किमित्यत: परं भावमजानन्तोऽन्यथा मन्यन्त इत्युक्तविपरीतज्ञानहेतुभूतमज्ञानं न स्वतन्त्रं किंतु मदायत्तमेव, अतः कुतो मम खेद इतिभावेनास्य स्वाधीनतामाह—नाहमिति । योगेन सामर्थ्यलक्षणोपायेन मायया देव्या च । योगसहिता माया योगमायेति विग्रहः । समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । कर्मणि घञ् । प्रकाशविषयो न भवामि । अतो मयैव मूढोऽयं लोको मामजमव्ययं जन्मव्ययहीनं नाभिजानातीति ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

त० टी०—योगमायासमावृतोऽहं लोकस्य न प्रकाश इत्युक्तमिदानीं मायाया नियन्तुर्मम तया कथंचित्कदाचिदपि न ज्ञानावरणं किंतु तद्वश्यानामेवेत्यतो मां न जानन्तीत्याह—वेदाहमिति । अहं परमेश्वरः स्वयोगमायया सर्वान् जीवान् व्यामोहयन्नपि स्वयं सर्वदाऽप्रतिबद्धज्ञानः समतीतानि बहुकालतो विनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि चेति कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि हे अर्जुन अतोऽहं सर्वदाऽखण्डज्ञानत्वात्सर्वज्ञः । मां तु सर्वदा सर्वत्र विद्य-

मानमपि मायावश्यः कश्चन कोऽपि मद्भक्तिवर्जितो न वेद, अतो मायामोहितत्वान्मां न प्रायेण भजत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

म० टी०—अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयं चाप्रतिबद्धज्ञानत्वात्—वेदाहमिति। अहमप्रतिबद्धसर्वविज्ञानः मायया सर्वाँल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि, हे अर्जुन अतोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः । मां तु तुशब्दो ज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः । मां सर्वदार्शिनमपि मायाविनमिव तन्मायामोहितः कश्चन कोऽपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् अतो मत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनो मां न भजन्त इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

शं० टी०—नाहं प्रकाशः सर्वस्येत्युक्त्या स्वस्यापि लोकवदविद्यावृतत्वे सर्वस्य जगतोऽप्यान्ध्यं प्रसज्येतातो नाहमविद्यया वृत इति तदभावं प्रतिपादयति—वेदेति। भोक्तुर्भोगार्थं मत्त एव भवन्तीति भूतानि मनोबुद्ध्यादीनि तत्प्रवर्तनानि च समतीतानि गतानि वर्तमानानि च भविष्याणि चाहं वेद जाग्रदाद्यवस्थासु तेषां सत्तां स्फूर्तिं प्रवर्तनशक्तिं च प्रयच्छन् सर्वदा प्रकाशमानः सन् प्रत्यग्रूपोऽहं विजानामि देहेन्द्रियादीनां प्रवृत्तिं निवृत्तिं चावस्थाभेदेन सत्तामसत्तां च साक्षादहं जानामीत्यर्थः । मायावृतत्वे प्राणिनां ज्ञानाभावः प्रवृत्त्यभावश्च ममापि वेदनाभावश्च प्रसज्येत तत्तदिष्टापत्तिरेवेति चेन्न, प्रत्यक्षविरोधप्रसङ्गात्प्राणिन इष्टमनिष्टं च जानन्ति प्रवर्तन्ते च तदिदं सर्वप्रत्यक्षं ततः प्राणिप्रवृत्त्या "जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते" इत्यादिश्रुत्या चात्मनो ममाविद्यावरणाऽभावः सिद्धस्तत एवाहं सर्वास्ववस्थासु सर्वदा सर्वं जानामि मां तु दृश्यत्वादनित्यत्वाज्जडत्वाच्च देहेन्द्रियग्रामः प्राणो वा मनो वा बुद्धिर्वाप्यन्यो वा कश्चन न वेद किंचिन्न जानातीत्यर्थः । "अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम्" इति श्रुतेः। तत एवाजत्वाऽव्ययत्वानुत्तमत्वादिविशेषणानि सार्थकानि । यद्वा सर्वप्रकाशकत्वेन सर्वास्ववस्थास्वहमर्थतया देदीप्यमानं बुद्ध्यादिसर्वपदार्थतद्धर्मतत्कर्मणां च ज्ञातारं मां कश्चन पण्डितोऽपि न वेद न जानातीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यगभिन्नः परमात्माहं समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भूतानि सर्वप्राणिजातानि वेद वेद्मि मां तु प्रत्यग्लक्षणमात्मभूतमप्यहमर्थं कश्चन कोऽपि न वेद न शृणोति न मनुते न विजानाति न भजति चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानन्त इत्युक्तम् । तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह—वेदेति। समतीतानि विनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भावीनि च त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाश्रयत्वान्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् इति प्रसिद्धम् । मां तु न कोऽपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् । प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥

स० टी०—मम स्वाधीनया शक्त्या मायया मोहितो जनः ॥ नाभिजानाति मामीशं सगुणं निर्गुणं तथा ॥ १ ॥ ममेश्वरस्य विज्ञानं प्रतिबध्नाति नैव सा ॥ मदायत्ता न मद्भिन्ना वक्तुं शक्यान्यशक्तिवत् ॥ २ ॥ मायाविनो यथान्यस्य माया न प्रतिबन्धिका ॥ तथा महेशितुर्माया ममायत्तास्ति सर्वतः ॥ ३ ॥ इत्याह भगवान्स्वीयभक्तानां बोधवृद्धये ॥ अहं सर्वेश्वरो लोकान्मायया मोहयन्नपि ॥ ४ ॥ अतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि सर्वशः ॥ भविष्याणि च जानामि कालत्रयगतान्यपि ॥ ५ ॥ अतः परमसर्वज्ञो मायावी परमेश्वरः ॥ अहमस्म्यत्र संदेहो न कार्यो भवतार्जुन ॥ ६ ॥ मदनुग्रहपात्रं वै मद्भक्तं सद्गुणं विना ॥ कोऽपि वेद न मां लोको मन्मायामोहितत्वतः ॥ ७ ॥ मत्तत्त्ववेदनाभावाद्भजते मां

न मूढधीः ॥ ८ ॥ योऽज्ञः पुनाति सकलं हृदि वाचि वर्ती यं वेत्ति नैव विधिरुद्रनुतं हि कोऽपि ॥ येनाततं निखिलमेव नमन्ति यस्मै देवा यतो जगदिदं तमजं भजेऽहम् ॥ ९ ॥ २६ ॥

भा० टी०—मायया त्वमावृतश्चेत्तवापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—वेदेति । अहमप्रतिबद्धज्ञानशक्तिः समतीतानि समतिक्रान्तानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि चराचरात्मकानि सर्वाणि वेद जानामि त्वमपि योगाद्यभ्यासेन स्वच्छान्तःकरणः सन् ज्ञातुं शक्तोऽसि । अहं तु नित्यशुद्धः सर्वोपाधिधर्माभिमानमलशून्यो जानामीति किमु वक्तव्यमिति सूचयन्संबोधयति—अर्जुनेति । मां तु परमात्मानं मद्भक्तं मच्छरणमेकं त्यक्त्वा न कश्चन वेद जानाति । तथाच यया मायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वात् लौकिकमायावत् । यद्वा नाहं मायया प्रतिबद्धज्ञानः मायावित्त्वात् लौकिकमायाविवदिति भावः ॥ २६ ॥

प० टी०—तदेवं स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतशक्तित्वं दर्शयति—वेदाहमिति । समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि तथा भविष्याण्येवं त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाश्रयत्वान्मम तस्याश्चाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् । मां च कोऽपि न वेद न वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् । मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं प्रसिद्धमेव ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु जवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तवापि भूतविषयाज्ञानं स्यादित्यतो जवनिकास्थानीयापि माया न मां बध्नातीत्याह—वेदेति । मायाकृतबन्धहीनत्वादहं भूतभविष्यद्वर्तमानभूतानि प्राणिनो वेद जानामि । मां तु कश्चन कोऽपि यथावत्त्वेन न वेद मायाकृतबन्धसत्त्वाल्लोकस्येति ब्रह्मादिरतिशक्तोऽपि किंचिदेव वेत्ति न सर्वथेति भावः ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

त० टी०—तदेवं जीवानां भगवत्तत्त्वज्ञानाभावे मायाया हेतुत्वमुक्तं, पुनस्तदज्ञानदार्ढ्ये तत्कार्यस्य हेतुत्वमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति । इच्छानुकूलविषये रागः, द्वेषः प्रतिकूलविषयेऽप्रीतिस्ताभ्यां पूर्वपूर्वजन्मन्यभ्यस्ताभ्यां समुत्थेन सम्यगुत्पन्नेन शीतोष्णसुखदुःखादिरूपद्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययरूपेण सर्वभूतानि प्राणिनः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां संमोहं विभ्रमं सुखदुःखादिविशिष्टे नश्वरे देहे एवात्माभिमानं यान्ति प्राप्नुवन्ति न तु देहाद्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति कुतो मां सर्वान्तर्यामिणं हे परंतप अतो रागद्वेषजन्यसंमोहाभिभूतान्तःकरणाः प्राणिनो मां सर्वेश्वरं न जानन्त्यतो न भजन्ते ॥ २७ ॥

म० टी०—योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगाभिनिवेशं हेत्वन्तरमाह—इच्छाद्वेष इति । इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन मोहेनाहं सुख्यहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति । हे भारत हे परंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वां द्वन्द्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः । नहीच्छाद्वेषरहितं किंचिदपि भूतमस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति किं पुनरात्मविषयमतो रागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न भजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥

शं० टी०—पूर्वं कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना इति कामस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं यद्यप्युक्तं तथापीदानीं कामादीनां प्रतिबन्धकत्वं प्रवृत्तिदशायां वा उत पूर्वमेवेत्याकाङ्क्षायां पुरुषः प्राचीनपापकर्मवशात्कामरागादिकृतमोहवि-

शिष्टः सन्नेव जायत इत्याह—इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छाऽनुकूले प्रीतिरननुकूले त्वप्रीतिर्द्वेषस्ताभ्यां समुत्थेन समुत्पन्नेन द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वं सुखं दुःखं च तयोस्तत्साधनयोश्च विपरीतबुद्धिर्मोहः मोहो नाम विचित्तता विवेकाभावस्तेन द्वन्द्वमोहेन सर्वभूतानि सर्वप्राणिनोऽपि सर्गे उत्पत्तिकाल एव संमोहं मूढभावं प्राचीनकर्मदोषेण यान्ति नैवेदानीम् । यत एवं ततो जन्मान्तरीयमहापापसंभावितमोहदोषेणैव द्वन्द्वमोहविमूढाः मोक्षसाधने वेदान्ते तद्विचारे तज्जन्यज्ञाननिष्ठायां चाश्रद्धया न प्रवर्तन्ते प्रवृत्तानामपि तज्ज्ञानं नोत्पद्यते 'ज्ञानं नोत्पद्यते पुंसां पापोपहतचेतसाम्' इति स्मरणात् किंतु बन्धसाधने काम्ये कर्मणि देवतोपास्त्यादौ श्रद्धया भक्त्या च मोक्षसाधनत्वबुद्ध्या च नियमेन प्रवर्तन्ते तत्रापि यच्चित्तशोधकं न तत्र प्रवर्तन्ते प्रवर्तन्ते तु यन्मालिन्यकारणं जन्मादिदुःखबीजं तत्रैव एवं स्थूलमेव बाह्यं विविच्य न जानन्ति किमुतान्तरमतिसूक्ष्ममात्मतत्त्वं यत् द्वन्द्वमोहविमूढानां युक्तायुक्तार्थापरिज्ञानं तदिदं प्राग्भवीयपापकार्यमित्यवगच्छेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तम्, तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति । सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषस्ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन सर्वभूतानि संमोहमहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिनिवेशं प्राप्नुवन्ति अतस्तानि मज्ज्ञानाभावान्न मां भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

स० टी०—मत्तत्त्ववेदनाभावान्मां भजन्ति न ये जनाः ॥ रागद्वेषग्रहग्रस्ता भ्रमन्त्येते कुसंसृतौ ॥१॥ भोगाद्यभिनिवेशेन सदेत्याह जगत्पतिः ॥ इच्छाद्वेषसमुद्भूतसुखादिद्वन्द्वहेतुना ॥ २ ॥ मोहेनाहं सुखी दुःखीत्यादिभ्रान्तिमयेन च ॥ समस्तान्यपि भूतानि विवेकायोग्यतां पराम् ॥ ३ ॥ स्थूलदेहोद्भवे यान्ति हे भारत परंतप ॥ त्वं तु वंशमहिम्नैव द्वन्द्वमोहारिघातकः ॥ ४ ॥ सुखदुःखादिसंप्राप्त्या रागद्वेषोद्भवो यदा ॥ तदा मोहं प्रयान्त्येव सर्वभूतानि सर्वशः ॥ ५ ॥ नहीच्छाद्वेषदोषेण विवशीकृतचेतसाम् ॥ बहिर्गोचरमप्यस्ति सम्यग्ज्ञानं भ्रमापहम् ॥ ६ ॥ किमु वाच्यं तदा ताभ्यां समाविष्टधियां नृणाम् ॥ प्रत्यगात्मनि न ज्ञानं समुत्पद्यत इत्यपि ॥ ७ ॥ २७ ॥

भा० टी०—भगवत्तत्त्वापरिज्ञाने मूलाज्ञानं निमित्तमुक्त्वा तत्र प्रतिबन्धकान्तरमाह—इच्छेति । इच्छाद्वेषाभ्यां रागद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यामुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखनिमित्तेन मोहेन चित्तव्याकुलतापादकेन सर्वाणि भूतानि सर्गे उत्पत्तिकाले प्राप्ते संमोहमतिमूढतां यान्ति गच्छन्ति इच्छाद्वेषवशीकृतचित्तस्य बाह्यपदार्थेष्वपि यथाभूतार्थविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे सति तन्नोत्पद्यते इति किमु वक्तव्यमिति भारत परंतपेति संबोधनद्वयेनोत्तमवंशोद्भवत्वात् स्वतः शत्रुतापनत्वेनोत्कृष्टशक्तिमत्वाच्च उक्तप्रतिबन्धेन संमोहं गन्तुमयोग्योऽसीति सूचयति । यत्तु केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह इच्छेति। इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययस्तेन सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये संमोहमविवेकं यान्ति। अयं भावः यो हि सृष्टे रूपमानन्दस्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादतीतादीन् जानाति सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्त्र्यादौ शोभनाध्यासादसत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात् सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात् अनित्ये सर्गादौ नित्यत्वाध्यासादनात्मनि देहादावात्मत्वाध्यासात् अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सार्वज्ञ्यं न जायतेऽस्मदादीनामिति तच्चिन्त्यं, मां तु वेद न कश्चन इत्युक्त्वा त्वद्वेदनं केन प्रतिबन्धेनेति प्रश्नेनैवैतच्छ्लोकावतरणस्यौचित्येन तदनुसारिव्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् उत्तरश्लोके भजन्ते मां दृढव्रता

इतिवाक्यशेषविरोधाच्च । विष्णुतत्त्वज्ञानाज्ज्ञातव्यान्तरानवशेषेऽपि ईश्वरवत्त्रैकालिकाखिलज्ञानस्यालाभाच्चेति दिक् ॥ २७ ॥

प० टी०—तदेवं जीवानां मायामोहितत्वेन परमेश्वराज्ञानमुक्तं, तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह—इच्छाद्वेषेति । सृज्यत इति सर्गस्तस्मिन् सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा प्रतिकूले द्वेषस्ताभ्यां समुत्पन्नो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन सर्वभूतानि संमोहमहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतमाभिनिवेशं प्राप्नुवन्त्यतस्तानि मज्ज्ञानाभावान्मां न भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—पूर्वत्र दैवी ह्येषा गुणमयीति नाहं प्रकाश इति च गुणमयी माया भगवांश्च जीवाभेदादिविषयमोहे मुख्यं कारणमुक्तम् । इदानीमिच्छाद्वेषप्रवृद्धिजनितसुखदुःखादिद्वन्द्वविषयमोहोऽप्यवान्तरकारणमस्तीत्याह—इच्छेति । इच्छाद्वेषाभिवृद्धिजातेन द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वानि सुखदुःखलाभालाभादीनि तद्विषयमोहः दुःखादिर्यथा हेयस्तथा वैषयिकसुखादिरपि हेयः । तथाप्युपादेयत्वेन तस्य यज्ज्ञानं तद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभूतानि सर्गे सर्गकाले सर्गकालमारभ्यैवेति यावत् । संमोहं भगवद्विषयजीवाभेदादिमिथ्याज्ञानं यान्तीत्यर्थः । यद्वा यत्केषांचिदद्वैतज्ञानं मदिच्छाधीनमिति यदुक्तं भगवता तद्युक्तम् 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः ' इत्यादाविच्छाद्वेषादेरेवाद्वैतज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतस्तदवान्तरकारणं सर्गात्पूर्वमभावेन सर्गमारभ्यैवोत्पत्तेरितिभावेनाह—इच्छेति । इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वन्द्वमोहेन जीवेश्वरौ तद्धर्मभूतानि सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसर्वशक्त्यल्पशक्त्यादिरूपाणि च द्वन्द्वानि तद्विषयमिथ्याज्ञानेन सर्वभूतानि सर्गकालमारभ्यैव संमोहं उक्तद्वन्द्वमोहदार्ढ्यं यान्तीति। द्विःसंबोधनमादरार्थम् ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

त० टी०—ननु यदि सर्गे एव सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेत्कथं तर्हि केचित्त्वां भजन्तो दृश्यन्त इत्यत आह—येषामिति । येषां तु पूर्वजन्मसुकृतपुण्यकर्मणां जनानां सुकृतकार्यभूतोत्तमजन्मवतां पूर्वजन्मकृतपुण्यबलाज्जन्मत एव ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतमन्तमवसानं प्राप्तं नष्टमित्यर्थः । ते निष्पापाः सन्तो रागद्वेषनिमित्तेन द्वन्द्वमोहेन विपर्ययज्ञानेन निर्मुक्ता निःशेषेण मुक्तास्तत्त्वज्ञानार्हा दृढव्रताः सन्तो मां सर्वज्ञं सर्वकारणं सर्वेश्वरं सर्वकर्मफलप्रदातारमाश्रितवात्सल्यजलधिं भजन्ते सर्वात्मना सेवन्ते ॥ २८ ॥

म० टी०—यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति कथं तर्हि चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम्, सत्यं सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह—येषामिति । येषां तु इतरलोकविलक्षणानां जनानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतमन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्यासेन स्वत एव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोग्यत्वेन त्यक्ताः दृढव्रताः अचाल्यसंकल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति प्रमाणजनिताप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञानाः सन्तो मां परमात्मानं भजन्ते अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते । एतादृशा एव चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ताः । अतः सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युत्सर्गः । तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्याः मां भजन्त इत्यपवाद इति न विरोधः । अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र, तस्मात्सत्त्वशोधकपुण्यकर्मसंचयाय सर्वदा यतनीयमिति भावः ॥ २८ ॥

शं० टी०—तर्हि केन द्वन्द्वमोहनिवृत्तिः के पुनर्द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भूत्वा त्वामात्मानं यथाभूतं विज्ञाय भजन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—येषां त्विति । पुण्यकर्मणामत्यन्तश्रद्धया भक्त्या चेश्वरप्रीत्यै नियमेन बहुजन्मभिः कृतं सर्वकामविनिर्मुक्तमुक्तलक्षणसंपन्नं यज्ञदानतपोरूपं पुण्यं कर्म वैदिकं येषां तेषां पुण्यकर्मणां सत्कर्मैकनिष्ठानां येषां जनानां पापं प्राग्भवीयमन्तगतम् "धर्मेण पापमपनुदति" इतिश्रवणाद्यज्ञादिपुण्यकर्मभिर्येषां पापकर्म निःशेषं विनष्टं भवतीत्यर्थः । त एव पुण्यकर्मभिरीश्वरोपास्त्या च प्रतिबन्धनिवृत्त्या संप्राप्तचित्तप्रसादमहिम्ना द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः सदसज्ज्ञानोदयप्रतिबन्धो यो द्वन्द्वमोहस्तस्मान्निर्मुक्ताः निष्क्रान्ताः सन्तः सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासैकसाधनेन श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धेन प्रत्यक्तत्त्वविज्ञानेन दृढव्रताः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेतिदृढमप्रतिहतं व्रतं बुद्धिनिश्चयविशेषलक्षणं येषां ते दृढव्रताः श्रुतिस्मृतियुक्तिकोटिभिर्निर्णीतार्थे सनिश्चया भूत्वा मां निष्कलं निष्क्रियं निर्विशेषं निराकारं निरञ्जनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्माद्वितीयं भजन्ते नित्यनिरन्तरैकनिष्ठयाऽनुसंदधते नान्ये वैषयिकसुखभ्रमभ्रान्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—कुतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—येषामिति । येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वं प्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रता एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ते ॥ २८ ॥

स० टी०—यदि सर्वाणि भूतानि संमोहं यान्ति तत्कथम् ॥ चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तमिति चेच्छृणु ॥ १ ॥ येषां प्राकृतभिन्नानां जनानामधिकारिणाम् ॥ बहुजन्मसु शास्त्रीयधर्मानुष्ठानतोऽसकृत् ॥ २ ॥ पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ धीप्रतिबन्धकं पापमवसानं गतं हि ते ॥ ३ ॥ पापाभावे च तद्धेतुरागद्वेषादिरूपिणा ॥ द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सम्यक्शुद्धधियाऽन्विताः ॥ ४ ॥ अत्यन्ताश्चाल्पसंकल्पा विश्वस्ता मद्व्रतौ सदा ॥ सर्वथा भगवानेव भजनीयः स आदरात् ॥ ५ ॥ स चैवंरूप एवेति विनिश्चितधियो बुधाः ॥ अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते मां चिदद्वयम् ॥ ६ ॥ चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्रोक्तास्त ईदृशाः ॥ तस्माद्धीशोधके पुण्ये यतितव्यं मनीषिभिः ॥ ७ ॥ श्रोतव्यो नित्यभगवान्ध्येयो ज्ञेयोऽर्च्य इत्यलम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

भा० टी०—के पुनस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षायामाह—येषामिति । येषां तु पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म पापक्षयद्वारा सत्त्वशुद्धिकरं येषां ते पुण्यकर्माणस्तेषां पापमन्तं समाप्तिं गतं प्राप्तं ते यथोक्तद्वन्द्वमोहेन विनिर्मुक्ता वर्जिता अत एव दृढव्रताः एवमेवात्मतत्त्वं नान्यथेति एवं सर्वपरित्यागेन निश्चितविज्ञाना मां परमात्मानं भजन्ते ॥ २८ ॥

प० टी०—कुतस्तर्हि केचन भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—येषामिति । येषां सुकृताचरणवतां सद्गतिप्रतिबन्धकं पापमन्तं गतं नाशं प्राप्तं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः सन्तो मां भजन्ते "नैनं पाप्मा तपति" इतिश्रुतेः ॥ २८ ॥

रा० टी०—सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेल्लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्यतो द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्याह—येषामिति । येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापमन्तं गतं नष्टं ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः प्रागुक्तद्विविधद्वन्द्वविषयमिथ्याज्ञानहीनाः दृढव्रताः सन्तो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

त० टी०—ततस्ते भगवन्तं भजमाना ज्ञातव्यविशेषान्विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—**जरामरणेति** । जरामरणयोर्मोक्षाय निरासाय मां भजतां यथेष्टफलदातारमाश्रित्य शरणं गत्वा ये यतन्ति यतन्ते फलाभिसंधिशून्यानि मत्प्रीणनाय कर्माणि कुर्वन्ति, ते शुद्धान्तःकरणाः सन्तः तद्ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

म० टी०—अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते । अनयोरेव वृत्तिस्थानीयः उत्तरोऽध्यायो भविष्यति । **जरामरणमोक्षायेति** । ये संसारदुःखान्निर्विण्णाः जरामरणमोक्षाय जरामरणादिविविधदुःसहसंसारदुःखनिरासाय तदेकहेतुं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य इतरसर्ववैमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मदर्पितानि फलाभिसंधिशून्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः । तथा आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नमुपाध्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारी विदुर्जानन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शं० टी०—मद्भक्ता यान्ति मामित्यत्र सर्वे किं त्वां न प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षायां मायातत्कार्यदोषेण संवृता मूढा मां न जानन्ति न भजन्ति च न प्राप्नुवन्ति । ये तु प्राचीनपुण्यातिशयेन सर्वपापनिवृत्तौ सत्यां सम्यगुदितचित्तप्रसादेन द्वन्द्वमोहान्निष्क्रम्य निरन्तरसमाधिनिष्ठया मां भजन्ते त एव मद्भक्ता यान्ति मामित्युक्तविदेहमुक्तिरेव चैतेषां समाधिनिष्ठासंपन्नसम्यग्ज्ञानस्य फलमिति ज्ञातव्यं न तु जरामरणमोक्षायेति वक्ष्यमाणं 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः' इति जरामरणमोक्षमुद्दिश्यैव यत्नं कुर्वतां तन्मोक्षसाधनं सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनमुच्यते तस्मात्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त इत्यारभ्यैतत्पर्यन्तं ब्रह्मविदां निर्विशेषब्रह्मैकनिष्ठानाम् " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " इत्यादिश्रुत्येकप्रमाणानामत्रैव विदेहमुक्तिं प्रतिपाद्याधुना मन्दप्रज्ञानां सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिकरणलक्षणं सगुणोपासनं संक्षेपेणोपदिशति—**जरेति** । जरामरणमोक्षाय जन्ममृत्युप्रवाहनिःशेषनिवृत्तये सर्वकारणं सर्वात्मकं मां परमेश्वरमाश्रित्य भ्रमकल्पितनामरूपाद्यग्रहणेन सर्वदा मत्स्वरूपैकानुसंधानपरा भूत्वा ये मुमुक्षवो यतन्ते " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भेन सर्वत्र ब्रह्मप्रत्ययावृत्तिमेव ये कुर्वन्तीत्यर्थः । ते निरन्तरब्रह्मप्रत्ययावृत्तिमहिम्ना कृत्स्नमध्यात्मं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु सर्वोपाधिष्वात्मत्वेन स्थितं प्रत्यग्रूपं वस्तु समस्तं कर्म च तस्य सुखदुःखाद्यनुभूतिकारणं कर्मापि समस्तं ब्रह्मैव विदुः ब्रह्म दृष्ट्वाध्यात्मं कर्म च सर्वं ब्रह्ममात्रत्वेन विजज्ञुरित्यर्थः । यथा तोयात्पृथगिव प्रतीयमानास्तरङ्गबुद्बुदादयो द्रवत्वशीतत्वशुक्लतादिभिर्जलधर्मैर्बहिरन्तर्व्याप्तत्वेन पृथग्रूपादिसंभावितसत्ताभावाज्जलान्न भिद्यन्ते किंतु जलमात्रा एव भवन्ति तरङ्गाद्याश्रितक्रियापि तरङ्गाद्यभिन्नत्वेन तरङ्गाद्यात्मकतोयमात्रत्वात् तरङ्गादेस्तत्क्रियायास्तोयमात्रत्वमेव तद्वद्ब्रह्मणोऽपि भिन्नानीव प्रतीयमानान्यध्यात्मादीनि वस्तूनि सत्त्वचित्त्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैर्बहिरन्तर्व्याप्तत्वेन स्वतः सत्ताऽभावाद् ब्रह्मणो न भिद्यन्ते किंतु ब्रह्ममात्राण्येव भवन्ति तदाश्रितक्रियाप्यध्यात्माभिन्नत्वेन तदात्मकब्रह्माभिन्नत्वाच्च अध्यात्मनां च सर्वेषां कर्मणां च ब्रह्ममात्रत्वदर्शनं युक्तमेवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—एवं च मां भजन्तस्ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—**जरामरणेति** । जरामरणयोर्मोक्षाय निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः, येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानन्तीत्यर्थः । तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं कर्म च जानन्ति ॥ २९ ॥

स० टी०—संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमुक्तये ॥ नानादुःसहसंसारदुःखोच्छेदाय ये जनाः ॥ १ ॥ दुःखोच्छेदैकहेतुं मां वासुदेवं चतुर्भुजम् ॥ घनश्यामं रमानाथं किरीटोज्ज्वलमस्तकम् ॥ २ ॥ शङ्खचक्र-

गदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ ध्येयत्वेन समाश्रित्य सगुणं ब्रह्म चिद्घनम् ॥ ३ ॥ विहायेतरकर्तव्यं गत्वा शरणमादरात् ॥ मदर्पितानि कर्माणि विहितान्याचरन्ति ते ॥ ४ ॥ क्रमाच्छुद्धधियः सन्तस्तज्जगत्कारणं परम् ॥ मायाधिष्ठानमद्वैतं शुद्धं ब्रह्म च निर्गुणम् ॥ ५ ॥ विदुस्तत्पदलक्ष्यं मां साकल्येन यथातथम् ॥ शरीरमधिकृत्यैवं भासमानं चिदात्मकम् ॥ ६ ॥ देहाद्युपाध्यसंस्पृष्टं त्वमो लक्ष्यं विदुः परम् ॥ कर्मापि तद्द्वयज्ञानसाधनं शास्त्रसंमतम् ॥ ७ ॥ श्रवणाद्यखिलं चैतज्ज्ञानन्त्यव्यभिचारि यत् ॥ ८ ॥ २९ ॥

भा० टी०—किमर्थं भजन्तीत्यत आह—**जरेति** । जरामरणमोक्षाय मां परमेश्वरं सगुणमाश्रित्य ये पापरहिताः पुण्यकर्माणो द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः दृढव्रताः सन्तो यतन्ति यतन्ते ते यत्परं ब्रह्म तद्विदुः तथाकृत्स्नमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु कर्म च वक्ष्यमाणम् । यत्तु कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारीति केचित् तन्न, भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति मूलतद्भाष्यस्य यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मेत्यादिस्वोक्तेश्च विरोधस्य स्पष्टत्वात् । अखिलं प्रपञ्चं ब्रह्मानन्यं सर्वं विदुः । तथा चैवंज्ञानिनो जरामरणादिलक्षणात्संसारान्मुच्यन्त इति ॥ २९ ॥

प० टी०—अथ सुकृताचरणेऽपि मदाश्रयव्यतिरेकेण विरागस्तत्त्वावबोधो वा न भवतीत्याह—**जरेति** । अत्यन्तदुःखरूपयोर्जरामरणयोर्देहधर्मयोर्मोक्षाय नाशाय मां परमात्मानमाश्रित्य यतन्ते योगाभ्यासादिप्रयत्नं कुर्वन्ति ते तत्परं ब्रह्म विदुस्तज्ज्ञानोपायरूपं कृत्स्नं समग्रमध्यात्मं च विदुस्तथा तन्निमित्तभूतमखिलं फलाभिसंधिरहितं कर्म च विदुः ॥ २९ ॥

रा० टी०—भगवद्भजने किं फलं भवतीत्यतः प्रागुक्तभजनानुवादेन तस्य ब्रह्मज्ञानरूपं फलमाह—**जरेति** । ये साधुप्रकृतयः जरामरणमोक्षाय लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तये मामाश्रित्य यतन्ति यतन्ते भजन्त इत्यनुवादः । ते तद्ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं विदुः जानन्ति । अखिलं कर्म च विदुः । जरामरणमोक्षायेत्येतन्मोक्षासक्तिरन्यासक्तितः प्रशस्तेति मोक्षासक्तिस्तुत्यर्थं वा प्रागुक्तदिशान्यकामनिवृत्त्यर्थं वा । न सर्वथा तदुद्देशेन भजनविधिः एकान्तभक्तानां मोक्षापेक्षाभावात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इतिभगवद्भजनफलस्योक्तावपीह तदुक्तिः भगवद्भजनमेव ज्ञानद्वारा मायातरणोपायो नान्य इति ज्ञापनायेति ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो[1] नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

त० टी०—अन्यानपि वेद्यान्समुच्चीय तद्वेदनफलं वदन्नध्यायमुपसंहरति—**साधिभूताधिदैवमिति** । अधिभूतेनाधिदैवेन च तथा अधियज्ञेन च सह मां येऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा विदुस्ते सर्वे प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि स्वप्राप्यफलानुगुणं मां विदुः । ब्रह्माध्यात्माधिभूतादिशब्दानामर्थमनन्तराध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं श्रीभगवानेव वक्ष्यति ॥ ३० ॥

स्वैश्वर्यं भक्तश्रैष्ठ्यं च बन्धमोक्षादिकारणम् ॥ स्वभक्तकृपयैवेह सप्तमे हरिणोदितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ज्ञानविज्ञानयोगो नामेति पाठः ।

म० टी०—न चैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शङ्कनीयं यतः—साधिभूतेति। साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति। तथाच ते मद्भक्तियोगात् कृतार्था एवेति भावः। अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविलम्। तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम् ॥ ३० ॥

इति मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन ज्ञेयध्येयप्रतिपाद्यतत्त्वब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शं० टी०—सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनपरास्ते उपासका न केवलमध्यात्मकर्मणोरेव ब्रह्ममात्रत्वं विदुः किंत्वधिभूतादीनामपीत्याह—साधिभूताधिदैवमिति। कार्यं सर्वमधिभूतमधिदैवं हिरण्यगर्भश्चाध्यादिकमप्येताभ्यां सह वर्तत इति साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवरूपेण स्थितमधियज्ञो यज्ञादिदेवता तेन सह वर्तत इति साधियज्ञमधियज्ञात्मना स्थितं च मां परं ब्रह्म सर्वात्मकं ये विदुः अध्यात्माधिभूताधिदैवाद्याकारेण सर्वात्मना प्रतीयमानं मां परं ब्रह्म ये नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठया संभाविताप्रतिबद्धवृत्त्या ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सर्वं ब्रह्मैव विदुस्ते मय्येव ब्रह्मणि युक्तचेतसः समाहितचित्ता भूत्वा प्रयाणकाले उत्क्रान्तिसमयेऽपि च देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां व्याकुलीभावकालेऽपि विपरीतभावराहित्येन सर्वात्मानमेव मां विदुः पश्यन्ति न तु मत्तो भिन्नं देहेन्द्रियादिकं वात्मानं वा वेदनक्रियां वा प्राणिजातं वा देवतान्तरं वा न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न स्मरन्ति चेत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—नचैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—साधिभूताधिदैवमिति। अधिभूतादिशब्दानामर्थं भगवानेवानन्तराध्याये व्याख्यास्यति। अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां जानन्ति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति न तु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथाध्यायतात्पर्यम्।

कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रम्हज्ञानमवाप्यते ॥ इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम् ॥ १ ॥

इति श्रीसुबोधिन्यां श्रीधरस्वामिविरचितायां टीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स० टी०—एवंभूतास्तु मद्भक्ता मृत्युकालेऽपि मां हरिम् ॥ न विस्मरन्ति किं वाच्यं जीवने सति साधवः ॥ १ ॥ येऽधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं चिन्तयन्ति माम् ॥ अधियज्ञेन सहितं सर्वदा तत्परा मयि ॥ २ ॥ प्राणोत्क्रमणकालेऽपि तत्संस्कारैकपाटवात् ॥ अत्यन्तव्यग्रतायां च सधीन्द्रियगणस्य ते ॥ ३ ॥ अनायासेन मद्भक्ता मां विदुर्मदनुग्रहात् ॥ मृत्युकालेऽपि तेषां स्यान्मदाकारैकधीगतिः ॥ ४ ॥ पूर्वोपार्जितसंस्कारपाटवादेव सर्वथा ॥ तथा च ते कृतार्थाः स्युर्मद्भक्त्येत्याशयो हरेः ॥ ५ ॥ एवं सूत्रात्मश्लोकाभ्यां प्रश्नबीजं निधाय च ॥ विस्तरेणोत्तरं तस्य व्याख्यास्यति हरिः स्वयम् ॥ ६ ॥ तदत्र शुद्धबुद्धीनां ज्ञेयं ब्रह्म निरूपितम् ॥ मध्याधिकारिणां ध्येयं बोधाय हरिणेरितम् ॥ ७ ॥ ३० ॥

यो मायावी महेशः प्रकटितमहिमा वेदसिद्धान्तगीतो यो भक्तार्थं स्वरूपं सुरनरवनजं स्वेच्छया धत्त ईशः ॥
यस्यांघ्रिद्वन्द्वमीड्यं जनिमृतिजलधिं संतरन्त्याश्रिता ये तं श्रीकृष्णं हृदिस्थं सततमिह मुदा संश्रयेऽहं सुभक्त्या १
माया यस्यातिगूढा प्रचुरगुणयुता सर्वसंसारहेतुर्नो तर्तुं तैः सुशक्या हरिपदशरणं ये प्रपन्ना न भक्त्या ॥
यत्पादाम्भोरुहान्तर्भ्रमर इव जनः संप्रविश्यातिरत्या मग्नस्तत्रैव नित्यं तमिह मुररिपुं कृष्णमीशं प्रपद्ये ॥२॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ कृष्णभक्तिप्रधानोऽयं सप्तमः पूर्णतां गतः ॥
टीकाश्लोक संख्या ॥ २२१ ॥ आदित आरम्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २२८७ ॥

भा० टी०—ननु मरणकाले तेषां त्वद्विस्मरणस्य संभवात्कथं संसारान्मोक्ष इत्याशङ्क्याह—**सेति** । अधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवमिति समाहारद्वन्द्वस्तेन सह वर्तत इति तं, अधियज्ञेन सह वर्तत इति तं च मां ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च मां ते युक्तचेतसो विदुरतस्तेषां मोक्षप्राप्तौ न कोऽपि संदेह इति। साधिभूतादिपदार्थस्तु मूल एव स्फुटीभविष्यति । तदनेन सप्तमाध्यायेनोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तज्ज्ञानार्थं मध्यमाधिकारिणं प्रति तत्पदवाच्यं प्रतिपादयता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं च प्रदर्शितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनु-
धनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प० टी०—न चैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—**साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवैः सह वर्तमानं मां ये विदुस्ते प्रयाणकाले निर्वाणसमयेऽपि युक्तचेतसस्तत्स्मरणवन्तः सन्तो मां विदुर्मां ज्ञात्वा तनुं त्यजन्ति न तु देहान्तवेदनाभिर्व्याकुलीक्रियन्ते, किं तु मत्प्रसादात्सावधानाः सन्तस्तनुं त्यजन्तीत्यर्थः॥३०॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

चित्संविद्रूपतोऽन्तर्हृदयमनुगतो भासते प्रत्यगात्मा बाह्यं भूम्यादिभूतेष्वतिशयितगुणैः संप्रविष्टो विभाति ।
वेदेष्वोङ्काररूपः सवितरि महसा वीर्यवत्यूर्जितेन प्राप्तस्तं वेत्ति योऽसौ मम तनुरिति तत्सप्तमेनोक्तमास्ते १

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां
विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्म भगवतोऽन्यदितिशङ्कानिरासायाह—**साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवसहितं साधियज्ञमधियज्ञसहितं च मां ये विदुः अपि च प्रयाणकाले मां विदुस्ते युक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्का इत्यर्थः । यद्वा प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः स्मरन्ति युक्तचेतसो मामाश्रयन्ति ये जनास्ते तत् ब्रह्म विदुरिति ॥ ३० ॥

इति श्रीराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

म० टी०–न चैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शङ्कनीयं यतः–साधिभूतेति। साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति। तथाच ते मद्भक्तियोगात् कृतार्था एवेति भावः। अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविलम्। तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम् ॥ ३० ॥

इति मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन ज्ञेयध्येयप्रतिपाद्यतत्त्वब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शं० टी०–सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनपरास्ते उपासका न केवलमध्यात्मकर्मणोरेव ब्रह्ममात्रत्वं विदुः किंत्वधिभूतादीनामपीत्याह–साधिभूताधिदैवमिति। कार्यं सर्वमधिभूतमधिदैवं हिरण्यगर्भश्चाद्यादिकमप्येताभ्यां सह वर्तत इति साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवरूपेण स्थितमधियज्ञो यज्ञादिदेवता तेन सह वर्तत इति साधियज्ञमधियज्ञात्मना स्थितं च मां परं ब्रह्म सर्वात्मकं ये विदुः अध्यात्माधिभूताधिदैवाद्याकारेण सर्वात्मना प्रतीयमानं मां परं ब्रह्म ये नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठया संभाविताप्रतिबद्धवृत्त्या ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सर्वं ब्रह्मैव विदुस्ते मय्येव ब्रह्मणि युक्तचेतसः समाहितचित्ता भूत्वा प्रयाणकाले उत्क्रान्तिसमयेऽपि च देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां व्याकुलीभावकालेऽपि विपरीतभावराहित्येन सर्वात्मानमेव मां विदुः पश्यन्ति न तु मत्तो भिन्नं देहेन्द्रियादिकं वात्मानं वा वेदनक्रियां वा प्राणिजातं वा देवतान्तरं वा न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न स्मरन्ति चेत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्री० टी०–नचैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह–साधिभूताधिदैवमिति। अधिभूतादिशब्दानामर्थं भगवानेवानन्तराध्याये व्याख्यास्यति। अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां जानन्ति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति न तु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथाध्यायतात्पर्यम्।

कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रम्हज्ञानमवाप्यते ॥ इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम् ॥ १ ॥

इति श्रीसुबोधिन्यां श्रीधरस्वामिविरचितायां टीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स० टी०–एवंभूतास्तु मद्भक्ता मृत्युकालेऽपि मां हरिम् ॥ न विस्मरन्ति किं वाच्यं जीवने सति साधवः ॥ १ ॥ येऽधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं चिन्तयन्ति माम् ॥ अधियज्ञेन सहितं सर्वदा तत्परा मयि ॥ २ ॥ प्राणोत्क्रमणकालेऽपि तत्संस्कारैकपाटवात् ॥ अत्यन्तव्यग्रतायां च सधीन्द्रियगणस्य ते ॥ ३ ॥ अनायासेन मद्भक्ता मां विदुर्मदनुग्रहात् ॥ मृत्युकालेऽपि तेषां स्यान्मदाकारैकधीगतिः ॥ ४ ॥ पूर्वोपार्जितसंस्कारपाटवादेव सर्वथा ॥ तथा च ते कृतार्थाः स्युर्मद्भक्त्येत्याशयो हरेः ॥ ५ ॥ एवं सूत्रात्मश्लोकाभ्यां प्रश्नबीजं निधाय च ॥ विस्तरेणोत्तरं तस्य व्याख्यास्यति हरिः स्वयम् ॥ ६ ॥ तदत्र शुद्धबुद्धीनां ज्ञेयं ब्रह्म निरूपितम् ॥ मध्याधिकारिणां ध्येयं बोधाय हरिणेरितम् ॥ ७ ॥ ३० ॥

यो मायावी महेशः प्रकटितमहिमा वेदसिद्धान्तगीतो यो भक्तार्थं स्वरूपं सुरनरवनजं स्वेच्छया धत्त ईशः ॥
यस्यांघ्रिद्वन्द्वमीड्यं जनिमृतिजलधिं संतरन्त्याश्रिता ये तं श्रीकृष्णं हृदिस्थं सततमिह मुदा संश्रयेऽहं सुभक्त्या १
माया यस्यातिगूढा प्रचुरगुणयुता सर्वसंसारहेतुर्नो तर्तुं तैः सुशक्या हरिपदशरणं ये प्रपन्ना न भक्त्या ॥
यत्पादाम्भोरुहान्तर्भ्रमर इव जनः संप्रविश्यातिरत्या मग्नस्तत्रैव नित्यं तमिह मुररिपुं कृष्णमीशं प्रपद्ये ॥२॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ कृष्णभक्तिप्रधानोऽयं सप्तमः पूर्णतां गतः ॥
टीकाश्लोक संख्या ॥ २२१ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २२८७ ॥

भा० टी०—ननु मरणकाले तेषां त्वद्विस्मरणस्य संभवात्कथं संसारान्मोक्ष इत्याशङ्कयाह—**सेति** । अधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवमिति समाहारद्वन्द्वस्तेन सह वर्तत इति तं, अधियज्ञेन सह वर्तत इति तं च मां ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च मां ते युक्तचेतसो विदुरतस्तेषां मोक्षप्राप्तौ न कोऽपि संदेह इति। साधिभूतादिपदार्थस्तु मूल एव स्फुटीभविष्यति । तदनेन सप्तमाध्यायेनोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तज्ज्ञानार्थं मध्यमाधिकारिणं प्रति तत्पदवाच्यं प्रतिपादयता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं च प्रदर्शितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनु-
धनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प० टी०—न चैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—**साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवैः सह वर्तमानं मां ये विदुस्ते प्रयाणकाले निर्वाणसमयेऽपि युक्तचेतसस्तत्स्मरणवन्तः सन्तो मां विदुर्मां ज्ञात्वा तनुं त्यजन्ति न तु देहान्तवेदनाभिर्व्याकुलीक्रियन्ते, किं तु मत्प्रसादात्सावधानाः सन्तस्तनुं त्यजन्तीत्यर्थः॥३०॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

चित्संविद्रूपतोऽन्तर्हृदयमनुगतो भासते प्रत्यगात्मा बाह्यं भूम्यादिभूतेष्वतिशयितगुणैः संप्रविष्टो विभाति ।
वेदेष्वोङ्काररूपः सवितरि महसा वीर्यवत्यूर्जितेन प्राप्तस्तं वेत्ति योऽसौ मम तनुरिति तत्सप्तमेनोक्तमास्ते १

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां
विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्म भगवतोऽन्यदितिशङ्कानिरासायाह—**साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवसहितं साधियज्ञमधियज्ञसहितं च मां ये विदुः अपि च प्रयाणकाले मां विदुस्ते युक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्का इत्यर्थः । यद्वा प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः स्मरन्ति युक्तचेतसो मामाश्रयन्ति ये जनास्ते तत् ब्रह्म विदुरिति ॥ ३० ॥

इति श्रीराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः।

**अर्जुन उवाच–किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥**

न० टी०–पूर्वाध्यायान्ते यथाधिकारिज्ञेया ब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदार्था भगवता निर्दिष्टास्तद्व्याख्यारूपोऽयमष्टमाध्याय आरभ्यते। तत्र निर्दिष्टमात्रान्मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यान् ब्रह्माध्यात्मादिपदार्थान् बुभुत्सुरर्जुन उवाच–किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम्। जरामरणमोक्षाय भगवन्तं त्वामाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्म किं, किमध्यात्मम् आत्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्प्राधान्यतया तिष्ठत्यध्यात्मं किं विवक्षितं तथा कर्म चाखिलमित्यत्र कर्म किं कीदृशं विवक्षितम्। त्वं सर्वज्ञो जानासि नान्य इति संबोधयति पुरुषोत्तम इति। अधिभूतं च किं प्रोक्तं भूतान्याकाशादीन्यधिकृत्य यत्कार्यं तदधिभूतशब्देनोच्यते किं वाऽन्यत् अधिदैवं किमुच्यते देवानामधिष्ठातृ इन्द्रादि किमन्यद्वा ॥ १ ॥

म० टी०–पूर्वाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तपदार्थाः ज्ञेयत्वेन भगवता सूत्रितास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयमष्टमोऽध्याय आरभ्यते। तत्र सूत्रितानि सप्तवस्तूनि विशेषतो बुभुत्समानः श्लोकाभ्यामर्जुन उवाच–किमिति। तज्ज्ञेयत्वेनोक्तं ब्रह्म किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा, एवमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मं किं श्रोत्रादिकरणग्रामो वा प्रत्यक्चैतन्यं वा, तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यज्ञरूपमन्यद्वा "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति श्रुतौ द्वैविध्यश्रवणात्। तव मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वपुरुषेभ्यः उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तव न किंचिदज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हे पुरुषोत्तमेति। अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किंचित्कार्यमधिभूतपदेन विवक्षितं किंवा समस्तमेव कार्यजातम्। चकारः सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थः। अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुध्यानं वा सर्वदैवतेष्वादित्यमण्डलादिष्वनुस्यूतं चैतन्यं वा ॥ १ ॥

शं० टी०–सप्तमाध्यायान्ते त्वदृश्यत्वादिगुणकं निर्विशेषं प्रमाणागम्यं परं ब्रह्म स्वात्मनाऽधिगन्तुमशक्तानां मन्दप्रज्ञानां भेददर्शनहेतुभूतबाह्यवासनापटलनिःशेषनिवृत्त्या चित्तप्रसादसिद्धौ निर्विशेषज्ञानयोग्यता सेत्स्यतीति सगुणब्रह्मोपासनमुपक्रम्य ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिना अध्यात्माधिभूताधिदैवाधियज्ञादीनां ब्रह्माभिन्नत्वदर्शनलक्षणमुपासनं सूचयित्वा इदानीं ब्रह्मादीनां स्वरूपं विविच्य दर्शयितुं प्रयाणकाले मुमुक्षोः कर्तव्यं ध्यातव्यं प्राप्तव्यं च वस्तु प्रतिपादयितुं पुनरावृत्तिसहितरहितस्थानयोः स्वरूपं बोधयितुं कर्मिणामुपासकानां च गन्तव्यं मार्गं प्रदर्शयितुं चाष्टमाध्याय आरभ्यते। तत्रादौ ते ब्रह्मेत्यादिना निर्दिष्टानां ब्रह्मादिपदानामनेकार्थत्वादत्र योग्यमर्थमजानानस्तद्बुभुत्सयार्जुन उवाच–किं तदिति। परावरयोरुभयोरपि ब्रह्मशब्दार्थत्वादत्र विवक्षितं परं वा किमपरं वा ब्रह्म तदुच्यताम्। आत्मानं देहमधितिष्ठतीत्यध्यात्मत्वं प्राणेन्द्रियादीनां प्रतीचश्च संभवति तस्मात् किमध्यात्मं प्राणो वा श्रोत्रादिर्वा उत आत्मा वा। कर्मणोऽपि श्रौतं स्मार्तं लौकिकं चेति त्रैविध्यात्कर्मशब्देन किं विवक्षितम्। भूतानां कार्यकारणभेदेन पृथिव्यादिभेदेन चानेकत्वसंभवादधिभूतमिति किं प्रोक्तं किं चाधिदैवतमित्यग्न्यादयो देवाः सर्वे वा उतैकदेशो वा तत्संबन्धि यत्किंचित्क्रियान्तरं वा किमुच्यते ॥ १ ॥

श्री० टी०–ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः कृष्णैकचेतसः॥ इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टम उच्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच–किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

स० टी०–यशो भूतिर्धर्मो विषयविरतिः श्रीः श्रुतिमतिर्गुणाः साकल्येन प्रभवति सदा यत्र विमलाः ॥ प्रतिष्ठां संप्राप्ता भगवति पदे तं निरुपमं श्रये कृष्णं लक्ष्म्याश्रितममरपूज्यैश्च मुनिभिः ॥ १ ॥ सप्तमान्ते पदार्था ये हरिणा सप्त सूत्रिताः ॥ वृत्तिस्थानीय एतेषामधुनारभ्यतेऽष्टमः ॥ २ ॥ उपलभ्यार्जुनः प्रश्नबीजं कृष्णोपदेशतः ॥ पृच्छति स्म हरिं सप्तपदार्थज्ञानसिद्धये ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वेनेरितं ब्रह्म किं तत्सोपाधिकं त्वया ॥ किं निरुपाधिकं वोक्तं तथाध्यात्मं किमुच्यते ॥ ४ ॥ श्रोत्रादिकरणग्रामः प्रत्यक्चैतन्यमेव वा ॥ तथा कर्म किमत्रोक्तं यज्ञरूपमथापरम् ॥ ५ ॥ विज्ञानं तनुते यज्ञं कर्माणि तनुतेऽपि च ॥ इत्यत्र श्रुतिवाक्येऽपि द्वैविध्यं कर्मणः श्रुतम् ॥ ६ ॥ किं ते सर्वोत्तमस्यात्राज्ञातं वा पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतपदेनोक्तं किं कार्यं पाञ्चभौतिकम् ॥ ७ ॥ किं वा समस्तमेवोक्तं कार्यजातं हि मायिकम् ॥ अधिदैवमनुध्यानं देवताविषयं च किम् ॥ ८ ॥ किं वानुस्यूतचैतन्यं सूर्यादिर्मण्डलादिषु ॥ ९ ॥ १ ॥

भा० टी०–सप्तमाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिसार्धेनार्जुनस्य प्रश्नबीजानि भगवतोक्तानि । अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच–किमित्यादिना । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमिति यदुक्तं तत्किं सगुणमुत निर्गुणं ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवात् । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन किं त्वगादीन्द्रियसमुदायो विवक्षित उत प्रत्यगात्मैव "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इतिश्रुतौ कर्मद्वैविध्यश्रवणात्कर्म चाखिलमित्यत्रापि कीदृक्कर्म विवक्षितं किं लौकिकमुत वैदिकं यज्ञादिरूपम् । पुरुषोत्तमस्य न किंचिदज्ञातमिति सूचयन्नाह–पुरुषोत्तमेति । अधिभूतं च किं प्रोक्तं भूतेष्वाकाशादिषु वर्तमानं किंचिदेव गृह्यते उत सर्वमेव कार्यम् । अधिदैवं किमुच्यते किं देवताविषयमनुध्यानमुतादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यम् ॥ १ ॥

प० टी०–एवं पूर्वाध्यायान्ते भगवदुपक्रान्तमध्यात्मप्रमुखसप्तप्रकाराणां स्वरूपं जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति किं तदिति द्वाभ्याम् । तत्र पूर्वपद्यं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

रा० टी०–ते ब्रह्म तद्विदुरित्युक्तस्य प्रयाणकालेऽपि च मां विदुरित्युक्तस्य च व्याख्यानमत्र प्राधान्येन क्रियते । तत्प्रसङ्गादन्तकालस्मरणफलं तदुपायप्रकारो ब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यत इति पूर्वानन्तर्यमध्यायभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यता च । स्मरणविषयत्वप्राप्यत्वरूपो महिमैव वर्ण्यत इति षट्कान्तर्भावश्च ज्ञेयः । पूर्वत्र तद्ब्रह्म विदुरिति परोक्षनिर्देशेन ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति प्रतीयते । तथा साधिभूतं साधिदैवं साधियज्ञं मां च विदुरिति योजनया भगवज्ज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानमन्यदिति प्रतीयते । वासुदेवात्मकं ब्रह्मेत्यादौ भगवानेव ब्रह्मेति प्रतीयते । अतो विप्रतिपत्त्या जातसंशयात्पृच्छति–किं तद्ब्रह्मेति । अत्राद्यश्लोके किमिति स्वरूपप्रश्नः । द्वितीये कथमिति प्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

त० टी०–अधियज्ञः यज्ञेऽधिकृतः यदुद्देशेन यज्ञो निर्वर्त्यते स तत्संप्रदानभूतोऽत्रास्मिन्यज्ञाधिकारिजने क इन्द्रादिदेवविशेषो वा सर्वाधिष्ठाता सर्वात्मा परमेश्वरो वा । परमेश्वरश्चेत्सोऽस्मिन्देहे तद्बहिर्वा । स चाधियज्ञः कथं, केन प्रकारेण तस्याधियज्ञतेत्यर्थः । दैत्यराजनाशकस्य तवैतत्संशयनिवारणं कियदित्याशयेन संबोधयति–मधुसूदनेति । प्रयाणकाले मरणसमये नियतात्मभिः संयतचित्तैः कथं ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

म० टी०—अधियज्ञ इति। अधियज्ञो यज्ञमधिगतो देवतात्मा वा परब्रह्म वा। स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेन। सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततो बहिर्वा। देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वा। अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नद्वयं किंतु सप्रकार एक एव प्रश्न इति द्रष्टव्यम्। परमकारुणिकत्वादनायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतोऽनायासेन मत्संदेहोपद्रवनिवारणमीषत्करमुचितमेवेति सूचयन्संबोधयति—हे मधुसूदनेति। प्रयाणकाले च सर्वकरणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तेः कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसीत्युक्तशङ्कासूचनार्थश्चकारः। एतत्सर्वं सर्वज्ञत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च शरणागतं मां प्रति कथयेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शं० टी०—अधियज्ञ इति। "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति। "यज्ञो वै विष्णुः" इति यज्ञमधिष्ठायावास्थितेरुभयत्रान्यत्रापि च संभवादत्र विज्ञानात्मा वा विष्णुर्वान्यो वा को विवक्षितः स। चात्र देहे कथं तिष्ठति साकारेण वाप्युत निराकारेण बुद्ध्याद्यन्यतमो वा भिन्नो वा। किं च प्रयाणकालेऽपि नियतात्मभिः समाहितचित्तैस्त्वं कथं केन प्रकारेण ज्ञेयो ज्ञातव्योऽसि सगुणरूपेण निर्गुणरूपेण वान्येन रूपेण वान्यथा वा सर्वं सम्यग्वक्तव्यमिति पृच्छति ॥ २ ॥

श्री० टी०—किंच—अधियज्ञ इति। अत्र देहे यो यज्ञो निर्वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञः अधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः। स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति, कथं केन प्रकारेणासावस्मिन्देहे स्थितो यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः। यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम्। अन्तकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

स० टी०—देवतात्माधियज्ञो वा परब्रह्माथवेरितम् ॥ स च केन प्रकारेण चिन्तनीयोऽधियज्ञकः ॥ १ ॥ किं तादात्म्येन किं वा सोऽत्यन्ताभेदेन चिन्त्यते ॥ सर्वथापि स देहेऽस्मिन्वर्तते वा ततो बहिः ॥ २ ॥ देहे चेत्किं स बुद्ध्यादिस्तद्भिन्नो वा स उच्यते ॥ करणग्रामवैयग्र्यान्मृत्युकालेऽतिदुःसहे ॥ ३ ॥ कथं ज्ञेयोऽसि चित्तस्य समाधेरप्यसंभवात् ॥ एतत्कथय सार्वज्ञ्यात्कृपालुत्वाच्च मां प्रति ॥ ४ ॥ कुरु मे संशयस्यास्य सूदनं त्वं मधोरिव ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० टी०—अधीति। अधियज्ञः कथं कोऽत्र यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा परमात्मा वा स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येनोताभेदेन। सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते उतास्माद्बहिः। देहे चेत्सकोऽत्र बहिश्चेत्स किं कुड्यादिरुत तद्व्यतिरिक्त इति प्रकारादिजिज्ञासयोक्तं कथं कोऽत्रेति। मधुसूदनेति संबोधयन् मधुसूदनस्य तव मत्संशयसूदनमतिसुकरमिति द्योतयति। यत्तूक्तं प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतस इति तत्र पृच्छति—प्रयाणेति। प्राणोत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तेर्नियतात्मभिः प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति भाष्यटीकानुसारी सप्तमप्रश्नार्थः। भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वान्न प्रदर्शितः ॥ २ ॥

प० टी०—अधियज्ञ इति। अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञोऽधिष्ठाता प्रयोजकस्तत्फलदाता च क इति प्रश्नस्योत्तरं भगवानाह ॥ २ ॥

रा० टी०—अधिगतो यज्ञमधियज्ञ इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः। अत्र देहे अधियज्ञः कथमित्यर्थः। अस्मिन्देहे अधियज्ञः क इति स्वरूपप्रश्नः। अस्मिन्देह इति पदद्वयकृत्यं परिहारवाक्ये वक्ष्यामः। अन्तकाले किमर्थं कथंभूतः केन प्रकारेण स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

त० टी०—अर्जुनप्रश्नानामुत्तरं क्रमेण त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच। तत्र तावत्त्रयाणामुत्तरमेके-

नाह—अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरति न विनश्यतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् " अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा " इति श्रुतेः । " अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते " इत्यादिश्रुतेश्चाक्षरशब्दवाच्यं बद्धक्षेत्रज्ञस्वरूपं निर्दिष्टम् । परममक्षरं तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं ब्रह्मशब्दार्थतयाऽत्र ज्ञेयं, प्रकृतिवियुक्तस्य धर्मभूतज्ञानविकाशाद्ब्रह्मवत्सार्वज्ञ्ययोगादित्यर्थः । यद्यपि " एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति " इत्यादिश्रुतौ अक्षरशब्देन परमात्माऽपि निर्दिष्टस्तथाऽप्यत्र परमात्मा नोच्यते ' द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इत्यादिना भगवता स्वयमेवाक्षरात्परमात्मनो भेदेन वक्ष्यमाणत्वात् । स्वभावः प्रकृतिः आत्मानं जीवात्मानमधिकृत्य कार्यकारणकर्तृत्वादिहेतुत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति वक्ष्यमाणवचनात् । बुद्धीन्द्रियभूतसूक्ष्मरूपेण परिणतः प्रकृत्याख्यः स्वभावश्चेतनाधिष्ठितोऽत्राध्यात्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतानां स्थावरजङ्गमादिभेदभिन्नानां भाव उत्पत्तिः उद्भवो वृद्धिस्तौ भावोद्भवौ करोति यो विसर्ग इन्द्रादिदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणो यज्ञदानादिरूपः स कर्मसंज्ञितः ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति स्मृतेः । सोऽपि पुनरावृत्तिहेतुत्वाद्धेयतया मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥

म० टी०—एवं सप्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच—अक्षरमित्यादिना । प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रष्टुरभीष्टसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् भगवानत्र श्लोके प्रश्नत्रयं क्रमेण निर्धारितवान्। एवं द्वितीयश्लोकेऽपि प्रश्नत्रयं तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभागः। निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं ब्रह्मशब्देन नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्नुते वा सर्वमिति सर्वव्यापकमक्षरत्वात् " एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु " इत्याद्युपक्रम्य "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यादि मध्ये परामृश्य "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्युपसंहृतं श्रुत्या सर्वोपाधिशून्यं सर्वस्य प्रशासितृ अव्याकृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितृ अस्मिंश्च शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातृ निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षितम् । एतदेव विवृणोति—परममिति । परमं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपं प्रशासनस्य कृत्स्नजडवर्गधारणस्य च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्तेः ' अक्षरमम्बरान्तधृतेः ' इतिन्यायात् न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे रूढत्वाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायमूलकेन ' रूढिर्योगमपहरति ' इतिन्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्रणवाख्यमक्षरमेव ग्राह्यं तत्रोक्तलिङ्गासंभवात् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति च परेण विशेषणात् 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम् ' इति न्यायात् "वर्षासु रथकार आदधीत" इत्यत्र तु जातिविशेषे नास्त्यसंभव इति विशेषः। अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधः 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यादौ विवृतः । एतावांस्त्विह विशेषः—अनन्यथासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योगः संभवति तत्र स एव गृह्यते मुख्यत्वात् यथा "आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते" इत्यादौ यथा चात्रैवाक्षरशब्दे । यत्र तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तिर्यथाऽऽकाशप्राणादिशब्देषु । आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमन्तात् काशत इति योगः संभवतीति चेत् स एव गृह्यतामिति पञ्चपादीकृतः। तथा च पारमर्षं सूत्रम् ' प्रसिद्धेश्च ' इति। कृतमत्र विस्तरेण । तदेवं किं तद्ब्रह्मेति निर्णीतमधुना किमध्यात्ममिति निर्णीयते । यदक्षरं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वो भावः स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यं न तु स्वस्य भाव इति षष्ठीसमासः लक्षणाप्रसङ्गात्, षष्ठीतत्पुरुषबाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धत्वात् । तस्मान्न ब्रह्मणः संबन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृतया वर्त-

मानमध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्राम इत्यर्थः । यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—भूतानां भवनधर्मकाणां सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां भावमुत्पत्तिमुद्भवं वृद्धिं च करोति यो विसर्गस्त्यागस्तत्तच्छास्त्रविहितो यागदानहोमात्मकः स इह कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्त इति यावत् । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग उत्तिष्ठद्धोमो वषट्कारप्रयोगान्तः । स एवोपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगान्त आसेचनपर्यन्तो होमः । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः स्वत्वत्यागो दानम् । सर्वत्र च त्यागांशोऽनुगतः । तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वम् ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति स्मृतेः, " ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः " इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥

शं० टी०—किं तद्ब्रह्मेत्यादिना सप्तानामप्युक्तानां प्रश्नानां क्रमेण प्रष्टुरर्थावबोधसौकर्याय स्वाभिमतमर्थं श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति । अक्षरम् अजो नित्यः शाश्वत इति श्रवणाज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां कालेनान्येन वा न क्षरति न नश्यतीत्यक्षरम्, यद्वा अव्याकृतं तत्कार्यं च सर्वं बहिरन्तश्चाग्निरयःपिण्डमिवाश्नोति व्याप्नोतीत्यक्षरं सत्यज्ञानादिलक्षणं परं ब्रह्म " एतद्वै तदक्षरं गार्गि—" इति श्रुतेः । ननु ओमित्येकाक्षरमिति संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं चेति प्रणवस्याव्यक्तस्य चाप्यक्षरत्वं श्रूयते कथं ब्रह्मण एवाक्षरत्वमिति चेन्न, अक्षरस्य ब्रह्मणो वाचकत्वात् प्रणवस्याक्षरत्वं न तु नित्यत्वेनाक्षरत्वं "तस्य प्रकृतिलीनस्य" इति प्रलयश्रवणात् क्षरापेक्षयाऽव्यक्तस्याक्षरत्वं न तु नित्यत्वेन "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर" इति प्रकृतेः क्षरत्वं परस्य ब्रह्मण एवाक्षरत्वं च श्रूयते ततो ब्रह्मैकमेवाक्षरं न ततोऽन्यदक्षरमस्ति । तर्हि विशेषणवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, ब्रह्मणः सर्ववैलक्षण्यनिर्वाहार्थकत्वाद्विशेषणस्य सार्थकत्वोपपत्तेः । क्षरमक्षरमिति पदार्थत्वेनोभयोः समत्वे प्राप्ते परममिति विशेषणं ब्रह्मणो निरवयवत्वनिष्क्रियत्वनित्यत्वनिःसङ्गत्वनित्यशुद्धत्वनिरतिशयमत्त्वातिसूक्ष्मत्वसद्घनत्वचिद्घनत्वानन्दघनत्वसर्वव्यापकत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वाधारत्वादिधर्मैः सर्वोत्तमत्वापादकं भवति । श्रूयते च " महतो व्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात्तु परः पुरुषः " इति । एवं विशेषणविशिष्टमक्षरं ब्रह्म पूर्वोक्तब्रह्मपदस्यार्थ इत्यर्थः । एवं ब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वाध्यात्मपदस्यार्थमाह—स्वभाव इति । आत्मानं देहं बुद्ध्यन्तं ब्रह्माण्डं रविरिव प्रकाशयितुमधिष्ठाय तिष्ठतीत्यध्यात्मं यत्तत्परस्य ब्रह्मणः स्वभावः स्वरूपमेव । स्वभावो नामाध्यात्मं प्रत्यक्त्वं स्वयमेव भवतीति स्वभावः परं ब्रह्म स्वयमेव प्रतिशरीरं प्रत्यग्रूपेणाहमर्थोऽध्यात्मा ज्ञाता भवतीत्यर्थः । यथा घटादिषु विद्यमान आकाशो महाकाशस्वभावस्तथा ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु शरीरेष्वहमर्थत्वेन विद्यमानं चैतन्यं ब्रह्मचैतन्यमेव । तत एव तत्त्वमस्यादिवाक्यानां तयोरेकत्वप्रतिपादने प्रवृत्तिः । यत एवं ततः परस्य ब्रह्मणः स्वभाव एवाध्यात्ममित्युच्यते न तु प्राणेन्द्रियादिः । भूतभावोद्भवकरः भूतान्येव भावाः भूतभावाः स्थावरजङ्गमरूपपदार्थास्तेषामुद्भव उत्पत्तिः । उद्भव इति जरामरणादेरुपलक्षणं तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः । विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञः श्रौतस्मार्तादिलक्षणो वृष्ट्यादिद्वारा सर्वप्राणिजन्मकारणं यस्तदेव कर्मसंज्ञितं कर्मेत्यर्थः । न तु चलनमात्रम् ॥ ३ ॥

श्री० टी०—प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति त्रिभिः । न क्षरति न चलतीत्यक्षरम् । ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह—परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इतिश्रुतेः । स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां जरायुजादीनां भाव उत्पत्तिः उद्भवश्च उत्कृष्टत्वेन भवनमुद्भवः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इत्युक्तक्रमेण वृद्धिस्तौ भूतभावोद्भवौ करोति यः विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् स कर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥

स० टी०–प्रश्नक्रमानुसारेण भगवानुत्तरं त्रिभिः ॥ अनायासेन बोधार्थमुवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥ निरुपाधिकमेवात्र ब्रह्म मेऽस्ति विवक्षितम् ॥ अविनाश्यक्षरं ब्रह्म सर्वव्यापकमुच्यते ॥ २ ॥ सर्वस्याव्याकृतान्तस्य जगतो धारकं परम ॥ शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातृ निरुपाधिकम् ॥ ३ ॥ चैतन्यं स्वप्रकाशं यत्तद्ब्रह्मेति मयेरितम् ॥ प्रतिदेहं च तस्यैव प्रत्यगात्मतया स्थितिः ॥ ४ ॥ स्वो भावः स्वस्वरूपं यत्प्रत्यक्चैतन्यमेव हि ॥ उच्यतेऽध्यात्मशब्देन नेन्द्रियग्राम इत्ययम् ॥ ५ ॥ यागहोमादिकमेंव प्रोक्तं तत्कर्मशब्दतः ॥ विसर्गो देवतोद्देशात्पुरोडाशादिवस्तुनः ॥ ६ ॥ सर्वभूतसमुत्पत्तिकरो यागादिकर्म तत् ॥ यज्ञादेः कर्मणो बीजभूताद्वृष्ट्यादिकक्रमात् ॥ ७ ॥ चराचराणि भूतानि जायन्तेऽतस्तदुच्यते ॥ ८ ॥ ३ ॥

भा० टी०–क्रमेण कृतानां प्रश्नानां तथैव प्रतिवचने प्रश्नकर्तुरिष्टं सुखेन प्रश्नोत्तरदानं सिध्यतीत्याशयवानर्जुनकृतप्रश्नानां क्रमेण निर्णयाय श्रीभगवानुवाच । तत्र ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यत्र निर्गुणं ब्रह्म विवक्षितमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह–**अक्षरं ब्रह्मेति** । यदुक्तं किं तद्ब्रह्मेति तदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं विनाशरहितमश्नुते व्याप्नोति सर्वमिति व्युत्पत्त्या वाक्षरं सर्वत्र व्यापकम् । रूढ्याक्षरशब्देनोङ्कारप्रतिपत्तिभ्रमं वारयति–परममिति । परत्वं निरतिशयं परमात्मन एव पृथिव्याद्याकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तथाच सूत्रम् "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इति "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति "सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाभिवदन्त्यस्थूलमनणु" इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वादोङ्कार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्दवाच्य इत्येवं प्राप्त उच्यते–पर एव आत्माक्षरशब्दवाच्यः कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयप्रविभक्तस्याकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशप्रतिष्ठत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम्, तथाचोपसंहृतमेतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्नुते वेति नित्यत्वव्याप्तिमत्त्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्मेति । परममितिविशेषणादक्षरशब्देन जीवप्रधानप्रतिपत्तिभ्रमोऽपि वारितः । तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह–भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावः तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इति भाष्ये भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति–भूतानामिति । भावः सद्भावो वस्तुभाव इति तट्टीकाकाराः । एवं च भूतानां भवनधर्मकाणां भाव उत्पत्तिः उद्भवो वृद्धिश्च तयोः करः भूतभावोद्भवकर इत्यादिव्युत्पत्तिसिद्धवत्कारोऽपि बोध्यः । विसर्जनं विसर्गः देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्यागः स एव विसर्गलक्षणो यज्ञादिरूपो वेदविहितः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देन मयोक्त इत्यर्थः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इतिस्मृतिर्भूतानां चराचराणामुद्भवमेतस्मात्कर्मणो दर्शयति ॥ ३ ॥

प० टी०–अक्षरमिति । न क्षरतीत्यक्षरं परमं जगतो मूलकारणं यत्राकाशादिकमप्येतत्प्रोतम् । श्रुतिरपि शातपथी–"सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतम्" इत्यादि । स्पष्टार्थम् । अध्यात्मस्वरूपमाह–स्वभाव इति । स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते । यद्वा इन्दति जानातीन्द्रोऽन्तरात्मा तमधिकृत्य वर्तत इतीन्द्रियमध्यात्ममित्यध्यात्मविदः । भूतानां जरा-

युजादीनां भावो वर्तमानत्वेन स्थितिरुद्भव उत्पत्तिस्तौ करोति यो विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः कर्मशब्देनोच्यते ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रश्नाष्टकस्यापि क्रमेणोत्तरमाह—अक्षरमित्यादिना। किं तद्ब्रह्मेति त्वया पृष्टं ब्रह्म परममक्षरमुत्तमाक्षरं परमाक्षरशब्दितं वस्तु। अत्र भगवतोऽन्यद्ब्रह्मेति शङ्कया किं ब्रह्मेतिप्रश्ने अहं ब्रह्मेति परिहारे कार्ये अक्षरं ब्रह्मेत्युक्तिः। तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तमित्यादौ विष्णावेवाक्षरत्वप्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैव विष्णुर्ब्रह्मेति वा अहमेव ब्रह्मेति वा फलितत्वात्। अज्ञानामक्षरत्वमपि स्वस्य ज्ञापनीयं तथैव वाच्येऽपि परममित्यक्षरविशेषणं तु 'अधमं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका' इत्यादेः प्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञेयम्। आत्मानं जीवमधिकृत्य यदस्ति जीवोपकारित्वेन वर्तमानदेहेन्द्रियान्तःकरणरूपं तदध्यात्मम्। स्वभावशब्दः स्वस्य ते विदुरिति प्रकृतजीवस्य भवति उपकारित्वेन वर्तते इति व्युत्पत्त्या देहादिपदार्थवाची देहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणः पदार्थः। अध्यात्ममिति प्रथमान्ताव्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते। यद्वा अध्यात्मपदं सप्तम्यन्तमुपेत्य अध्यात्ममात्माधिकाराख्यग्रन्थे प्रतिपाद्यं किमिति चेत्तव प्रश्नः तदाध्यात्ममात्माधिकारग्रन्थप्रतिपाद्यं स्वभावः स्वशब्दः ते विदुरिति प्रकृतजीववाची भवति, सदैकप्रकारेणास्तीति भावः। स्वश्चासौ भावश्च सदैकरूपेण वर्तमानश्चेति स्वभावः। अध्यात्मशब्दितात्माधिकारग्रन्थोक्तस्तु सदैकप्रकारो जीव इत्यर्थः। स्व इत्येवोक्तौ स्वशब्दस्यात्मीयेऽपि प्रयोगादन्तःकरणादिरपि प्रतीयेत अतो भाव इत्युक्तिः। अन्नमयं सोम्य मन इत्यादेर्मनःप्रभृतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात्। भाव इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि सदैकरूपत्वात्तेन तस्य प्रतीतौ द्वितीयप्रश्नो नोत्तरितः स्यादतः स्व इत्युक्तिः। तेन च प्रकृतत्वाज्जीव एव परामृश्यत इति पदद्वयमप्यर्थवदेवेति भावः। किं कर्मेत्यस्योत्तरं भूतेत्यादि। भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरः उत्पत्तिकरो विसर्गो विशेषेण सर्जनमीश्वरकर्तृको व्यापारः कर्मेतिशब्दित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

न० टी०—ततस्त्रयाणां प्रश्नानामुत्तरमाह—अधिभूतमिति। अधिभूतशब्दनिर्दिष्टः क्षरो भावः क्षरतीति क्षरो विनाशी यो भावः वियदादिभूतपरिणामविशेषस्तदाश्रयः। शब्दस्पर्शादिर्गुणाश्च ऐहिक आमुष्मिकश्च सर्वोऽपि क्षरणस्वभावः। भूतमात्रमधिकृत्य भवत्यधिभूतमित्युच्यते, पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिजीवात्मा सर्वजीवाभिमानी—"स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत" इति श्रुतेः। दैवतानि दिग्वातार्कवरुणाश्विनाख्यानि अधिकृत्य सर्वेषां श्रोत्रादिकरणान्यनुगृह्णातीत्याधिदैवतमुच्यते। अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता सर्वकर्मप्रवर्तक अत्रास्मिन्यजमानदेहेऽन्तर्यामितया वर्तमानोऽहमेवाधियज्ञशब्दनिर्दिष्टः। यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहायत्तो दृष्टचरः, देहश्च सजीवो मदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वान्मत्प्रवर्त्यस्तस्मादहमधियज्ञः। अथवाऽधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चात्रास्मिन्यज्ञाभिमानीन्द्रादिदेवतादेहेऽन्तर्यामितया वर्तमानः सर्वयज्ञफलप्रदाता तद्ब्रोक्ता चाहमेवेति हे देहभृतां वर सर्वप्राणिश्रेष्ठ त्वं मामेवं बोद्धुमर्हसीति संबोधनाभिप्रायः। इत्यैश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतयाऽधिभूतादिपदार्था व्याख्याताः ॥ ४ ॥

म० टी०—संप्रत्यग्रिमप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति। क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्तुभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसर्वकरणानुग्राहकः "आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः" इत्युपक्रम्य "स यत् पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन

औषत्तस्मात्पुरुष: " इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादित: । चकारात् ' स वै शरीरी प्रथम: स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ' इत्यादिस्मृत्या च प्रतिपादित: । अधिदैवतं दैवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति। तथोच्यते अधियज्ञ: सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता " यज्ञो वै विष्णु: " इति श्रुते: । स च विष्णुरधियज्ञोऽहं वासुदेव एव न मद्भिन्न: कश्चित्। अत एव परब्रह्मण: सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्य इति कथमिति व्याख्यातम् । स चात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तो विष्णुरूपत्वात् । एतेन स किमस्मिन्देहे ततो बहिर्वा, देहे चेत् कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति संदेहो निरस्त: । मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्वात् " पुरुषो वै यज्ञ: पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुस्तेन तनुते " इत्यादि श्रुते: हे देहभृतां वर सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति संबोधयन् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात् कृतकृत्यस्त्वमेतद्बोधयोग्योऽसीति प्रोत्साहयत्यर्जुनं भगवान् । अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवदनुग्रहातिशयभाजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥

शं० टी०—अधिभूतमिति । क्षरो भाव: क्षरति नश्यतीति क्षरो भावो नश्वर: पदार्थ: सर्वोऽप्यधिभूतमित्युच्यते न तु कारणं कार्यमित्यादिभेदोऽत्र विवक्षित: किंतु स्वकर्माधिकृत्य यद्यद्भवति तत्तज्जनिमद्वस्तु सर्वमधिभूतमित्यर्थ: । अधिदैवं तु पुरुष: पूर्णमनेन सर्वं कार्यजातमिति पुरिशयनाद्वा पुरुषो " हिरण्यगर्भ: समवर्तताग्रे भूतस्य " इति श्रुत्युक्त: समष्टिव्यष्टिसर्वशरीराभिमानी सर्वप्राणिकरणानां शक्तिप्रदाताऽधिदैवमित्युच्यते न तु क्रियान्तरम् । चकार: श्रोत्रादिचतुर्दशकरणप्रवर्तकदिग्वातार्कादीनां समुच्चयार्थ: । अधियज्ञ इज्यते क्रियत इति यज्ञ: श्रौतस्मार्तक्रियात्मको विसर्ग: पूर्वोक्तस्तमधिकृत्य तिष्ठतीत्यधियज्ञोऽहमेव सर्वप्राणिनां कर्मतत्फलविभागं तत्परिपाकं प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कुर्वन्नत्र देहे त्वहमेवेश्वरो नियन्तास्मीत्यर्थ: । यच्च " स्वभावं पचति विश्वयोनि: पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्य:" इति "एषोऽन्तर्याम्येष योनि: एष एव साधु कर्म कारयति" इति श्रुते: पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादौ निराकारतया नियम्याभिन्नत्वं स्वरूपेण तु भिन्नत्वं तदगोचरत्वं च मम पृथिव्यादिनियन्तु: श्रुत्यैवोच्यते ततो न साकारता नापि विकारितादिर्मम, एवमेवास्मिन् देहे तिष्ठामीति भाव: । एवमध्यात्मकर्माधिभूताधिदैवाधियज्ञस्वरूपेण सर्वात्मना स्थितं परं ब्रह्म नि:शेषविसृष्टविपरीतप्रत्ययेन सर्वं ब्रह्मैवेत्येकवृत्त्या जरामरणमोक्षकामेन नित्यमुपासितव्यमिति प्रश्नप्रतिवचनयोस्तात्पर्यार्थ: ॥ ४ ॥

श्री० टी०—किंच—अधिभूतमिति । क्षरो विनश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते, पुरुषो वैराज: सूर्यमण्डलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते, अधिदैवतमधिष्ठात्री देवता " स वै शरीरी प्रथम: स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूताना ब्रह्माग्रे समवर्तत " इति श्रुते: । अत्रास्मिन्देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञो यज्ञाधिष्ठात्री देवता यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता च कथमित्यस्योत्तरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यम् । अन्तर्यामिणोऽसङ्गत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येन देहान्तर्वर्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तथाच श्रुति:—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्य: पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति " इति । देहभृतां मध्ये श्रेष्ठ इति संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमन्तर्यामिणं पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥

स० टी०—प्राणिजातं हि यत्किंचिज्जनिमद्वस्तु मायिकम् ॥ अधिभूतपदेनोक्तं विनाशीभाव एव च ॥ १ ॥ पूर्णं सर्वमनेनेति शयनात्पूर्षु वेति वा ॥ सूर्यमण्डलमध्यस्थ: पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ २ ॥ सर्वप्राणीन्द्रियाणां य: स्यादनुग्राहक: पुमान् ॥ हिरण्यगर्भ एवासावादित्यान्तर्गत: स्मृत: ॥ ३ ॥ स वै शरीरी प्रथम: स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ४ ॥ विष्ण्वाख्या देवता श्रौती सर्वयज्ञाभिमानिनी ॥ स विष्णुश्चाधियज्ञोऽहं वासुदेवो न मत्पर: ॥ ५ ॥ अतो ब्रह्माद्वयानन्दाद्-

त्यन्ताभेदतो हरेः ॥ प्रतिपत्तव्य एवास्मिन्नृदेहे यज्ञरूपतः ॥ ६ ॥ बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तोऽस्ति विष्णुरूपतया स्थितः ॥ मनुष्यदेहे यज्ञस्यावस्थानं हरिणेरितम् ॥ ७ ॥ यतो मनुष्यदेहेन निर्वर्त्यत्वं हि कर्मणः ॥ त्वं सर्वदेहिनां श्रेष्ठो मत्सांनिध्यात्प्रतिक्षणम् ॥ ८ ॥ मया संभाषणादेतद्बोधयोग्योऽसि सर्वथा ॥ सर्वदेहिवरत्वं तु प्रसिद्धं नृसुरादिषु ॥ ९ ॥ अर्जुनस्यैव भगवत्प्रसादातिशयेन वै ॥ १० ॥ ४ ॥

भा० टी०—अधिभूतं च किं प्रोक्तमितिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—**अधिभूतमिति**। भूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतं क्षरो भावः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः। अधिदैवं किमुच्यत इतिपञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह—**पुरुषश्चाधिदैवतं** पूर्णमनेन सर्वमिति पुरुषः सर्वासु पूर्षु शयनाद्वा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुग्राहकः सोऽधिदैवतं दैवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणग्राममनुगृह्णातीत्यधिदैवतमुच्यते। अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदनेति षष्ठप्रश्नस्योत्तरमाह—**अधियज्ञ इति**। यज्ञो हि देहेनोत्पाद्योऽतो देहसमवायी अतो देहस्तस्याधिकरणं भवति अस्मिन्देहेऽधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या "यज्ञो वै विष्णुः" इतिश्रुतेः सोऽधियज्ञो विष्णुरहमेव कथमित्यवान्तरः प्रकारप्रश्नोऽप्यनेनैव परिहृतः। अधियज्ञो बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तः परमात्माभिन्नोऽस्मिन्देहे प्रतिपत्तव्य इति देहान् बिभ्रतीति देहभृतस्तेषां सर्वेषां प्राणिनां वरः श्रेष्ठस्तस्य संबोधनं हे देहभृतां वरेति। उक्तं च भगवता प्रतिक्षणं संवादं संविदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः प्राणिभ्यां श्रैष्ठ्यमिति भाष्यटीकाकाराः। एवंभूतं मां देहभृतां वरस्त्वं प्रतिपत्तुमर्हसीति सूचनार्थं वा संबोधनम् ॥ ४ ॥

प० टी०—**अधिभूतमिति**। क्षरो नश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिनमधिकृत्य वर्तते तदधिभूतं द्रष्टव्यश्रोतव्यादि वा पुरुषो वैराजः सूर्यमण्डलवर्ती—"यदेतन्मण्डलं तपति यश्चास्मिन् मण्डले पुरुषः" इति श्रुतेः। स्वस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवमुच्यते अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता। ननु तर्ह्यध्यात्माधियज्ञयोः को भेद इति चेन्न, अन्तर्यामिणोऽसङ्गत्वादिगुणैर्जीववैलक्षण्यं तादात्म्येनेति श्रुतिनोदितम्। श्रुतिश्च—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति" रावणभाष्यम्—अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते। यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षमेकं देहाकारवृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः। तयोरन्य एकः पिप्पलं फलं स्वादुतरमत्ति। अपरोऽनश्नन्नभिचाकशीत्यभिपश्यति। तद्वद्द्वौ सुवर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ। योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपम्। एवमन्यस्यापीत्यैकात्म्ये। अत एव समानख्यानौ यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनस्तदेवेतरस्याप्यत एव सखायौ एकरूपप्रकाशावित्यर्थः। अथाधियज्ञस्वरूपमन्तकाले च स्वरूपप्राप्तिस्तदेतत्प्रश्नद्वयं बहुश्रुतिसंमतं पुनर्व्याख्यास्यति। तत्र घोराङ्गिरसप्रतिपादितमधियज्ञमन्तकालप्राप्तिं चोपदिशन्नाह—**अधियज्ञोऽहमेवेति**। भो देहभृतां वर अत्र देहेऽहमेवाधियज्ञो यज्ञं शारीरयागमधिकृत्य वर्ततेऽसावधियज्ञोऽन्तर्यागवतः पुरुषस्यान्तर्यामित्वेन वर्तमानस्तत्प्रवर्तकस्तत्फलसंपादकोऽप्यहमेवेत्यर्थः। उक्तं च टिप्पणिकासु 'अध्यात्मादित्रयाभिज्ञो व्यवहारं करोति यः। शारीरं स च यज्ञोऽस्य तं यज्ञं पुरुषं विदुः ॥ १ ॥ संस्कृतान्नस्य यान् ग्रासानेवंवित्पुरुषोऽश्नुते। ता एवाहुतयः प्रोक्ता जाठरे जातवेदसि ॥२॥ पिपासितोऽम्भः पिबति सोमपानमथास्य तत्। यज्ञस्योपसदश्चेष्टा मृतिश्चावभृथोऽस्य च ॥३॥' इति। श्रुतिरपि छान्दोग्योपनिषत्सु "स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः। अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते यदुपसदैरेत्यथ यद्धसति यज्जक्षिति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणं-

मेवावभृथस्तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाया- मेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति । तत्र द्वे ऋचौ भवतः । आदित्प्रत्नस्य रेतस उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्" इति । भाष्यम्—शारीरयज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञमनुमन्यते सोऽत्र तच्छब्देनोच्यते । स यदशिशिषति क्षुत्क्षामः सन्नशितुं भोक्तुमिच्छति तथा पिपासति तृषार्दितः सन् पातुमिच्छत्यत एव यन्न रमते क्षुत्पिपासाजनितदुःखमनुभवति ता अस्य यज्ञपुरुषस्य दीक्षा । यतो दीक्षायामनशनादिना क्लेशानुभव एव । यज्ञस्तु दीक्षोपसदस्तुतशस्त्रदक्षिणादिभिः संपद्यते । तत्र दीक्षा व्रतविशेषः । अथोपसद आह—अथेति । स यज्ञपुरुषो यदश्नाति जेमति तथा यज्जलं पिबति तथा रमतेऽन्नपानादिना सुखमनुभवति तैरुपसद्भिरेति वर्तते यत उपसदस्तु यज्ञजनितसुखानुभवरूपाः । अथ स्तुतशस्त्रानाह—यद्धसतीति । यज्ञपुरुषो यद्धसति विनोदकथाभिरीषद्धास्यमुखोपक्रमं कुरुते तथा जक्षति हसति तथा मैथुनमृतुकाले भार्यामनुगच्छति तानि स्तुतशस्त्राणि "द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि" इतिश्रुतेः । स्तुतं नाम- स्तोत्रमुद्गातुः स्तावकवाक्यसंदर्भस्तथा होतृपठ्यमान ऋक्संदर्भ उक्थापरपर्यायः शस्त्रशब्देनोच्यते । ऋक्शाखीयब्राह्मणेऽपि "अथानुस्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रातःसवनम्" इत्यादि । तैः स्तुतशस्त्रैरेति वर्तते । अथ दक्षिणामाह—यत्तप इत्यादिना । प्रसिद्धास्य दक्षिणा धर्मपुष्टिकरत्वात् । अथैतस्य यज्ञपुरुषस्य चरमदेहोत्पत्तिं श्रुत्यन्तरोक्तामाह—तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञपुरुषस्वरूपं तस्मादन्यशाखोक्ताः श्रुतय आहुः "सोष्यत्यसोष्ट" इति । तस्य पुरुषस्य तद्देहातिक्रमे तन्माता सोष्यति प्रसविष्यति तथासोष्ट प्रासूतेत्युपक्रममात्रं दर्शितम् । तदत्र प्रागेवोक्तम्—"तस्य वैतस्य हृदयस्य पञ्च देवताः सुषयस्तथा पञ्च ब्रह्मपुरुषान्यो वेद तस्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकम्" इति । अत्र वीरशब्देन षड्रिपुजयशीलः प्रोच्यते । तथा बृहदारण्यकेऽपि—"तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकः" इति । पित्रा पृष्टः सन् स पुत्रः प्रत्याह ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । इयमेव चरमदेहोत्पन्नस्य यज्ञपुरुषस्य परीक्षा । अनेन प्रकारेण पुनरुत्पादनं जन्मास्य । तद्देहपरित्याग एवावभृथो यज्ञान्तस्नानम् । अथोपसंहरन्नाह—तद्धैतद्घोरिति । एतन्निरूपितप्रमेयं घोरनामपूर्वक आङ्गिरस आचार्यो भगवते कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वा पुनरुवाच । तत्किम्, स यज्ञपुरुषोऽपिपास एव बभूव पिपासा रसादिसकलविषयेच्छा तद्रहितो बभूव भवति । अनन्तरं सोऽन्तवेलायां प्राणलयसमये भगवदुपदिष्टं यजुर्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । तत्किम्, अक्षितमसीति प्रथमः । अच्युत मसीति द्वितीयः । प्राणशंसितमसीति तृतीयः । भाष्यम्—निर्याणकाले यज्ञपुरुषः स्वात्मानं वदति । भो जीव त्वमक्षितमपरिच्छिन्नमखण्डैकरसमसि, तथाच्युतमप्रच्युतस्वभावमसि, तथा प्राणः श्वासवायुस्तेन संशितं तनूकृतमसि लुप्तप्राणापानादिरसि । एवंविधस्तत्त्वमसीति महावाक्यसंदर्भः । अत्रास्मिन्नर्थे द्वे ऋचौ भवतस्ते यथा—"आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥ १ ॥ उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रासूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २ ॥" भाष्यम्—आदिति समन्तात् । इदेवकारार्थे प्रत्नस्य पुराणस्य चिरन्तनस्य रेतसो बीजभूतस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणो ज्योतिः प्रकाशं वासरमहरहः पश्यन्ति पर इति लिङ्गविपर्यासः । ब्रह्मणो ज्योतिर्निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधननिरुद्धान्तःकरणा आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । तत्किम्, ज्योतिर्दिवि मूर्ध्नि स्वर्गे वा यदिध्यते दीप्यते । येन ज्योतिषाढ्यः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्युद्विद्योतते तारागणा भान्ति तदित्यर्थः । उद्वयमिति उदूर्ध्वं ज्योतिः स्वप्रकाशं तेजो वयं पश्यन्तः सन्तोऽप्यगन्म प्राप्तवन्तः । किंभूतं तेजः, तमसः परि तमसोऽज्ञानात् परि परित उत्कृष्टम् । देवं द्योतमानं देवत्र देवेषु मध्य आसूर्यं सूर्यं मर्यादीकृत्य द्योतमानम् । उत्तमं निरतिशयम् । तदुक्तं नारायणोपनिषत्सु—"तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा

हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीद्यावद्ध्रियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदः" इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ४ ॥

रा० टी०—अधिभूतं च किमित्यस्योत्तरम्—अधिभूतमिति । भूतानि सदेहान् जीवानधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्तु । क्षरो भावः विनाशी भावः कार्यभूतः पदार्थः भवत्युत्पद्यत इति व्युत्पत्तेः । अधिदैवं किमित्यस्योत्तरं पुरुषश्चेत्यादि । अधिदैवतं दैवतानि सर्वदेवानधिकृत्य तत्स्वामित्वेन वा देवताप्रकरणे मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वेन वा वर्तमानं च किमिति पृष्टं वस्तु पुरुषः पुरि देहे शेते तिष्ठतीति पुरुषो जीवः । स च सर्वजीवाभिमानी संकर्षणो ब्रह्मा वा ज्ञेयः । अस्मिन्देहेऽधियज्ञः क इत्यस्योत्तरमधियज्ञोऽहमेवेति । प्रागुक्तादिशाधियज्ञ इति प्रादिसमासः, अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अत्र लौकिकदेहे यज्ञाधिष्ठाताहमेवेत्यर्थः । अत्रेति देहविशेषणं ईश्वरदेहव्यावृत्त्यर्थं भगवतः प्राणिदेह इव स्वदेहे पृथगभावेन नियन्तृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलदातृणां देहे प्रेरकत्वेन वर्तमानस्यात्र विवक्षितत्वात् । देह इत्युक्तिरप्यस्मिन्देहेऽधियज्ञः क इति कृतप्रश्नानुरोधात् प्रश्ने वा अधियज्ञः क इत्येवोक्तावग्न्यादेरप्यधियज्ञस्य हरेरन्यस्य सत्त्वात् । प्रश्नस्य तद्विषयत्वे सिद्धार्थतादोषप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं कर्तृभोक्तृफलदातृणां देहे प्रेरकतया वर्तमानोऽधियज्ञः क इत्यर्थलाभाय देह इत्यवश्यं वाच्यत्वात् । किंच पूर्वाध्यायान्ते साधियज्ञं मां विदुरिति भगवतोऽधियज्ञसाहित्योक्त्याधियज्ञो भगवतोऽन्योऽग्न्यादिरिति प्राप्तशङ्काव्युदासाय च देह इत्युक्तिः । सर्वप्राणिदेहगताधियज्ञाख्यरूपविशेषापेक्षया साहित्याभिप्रायेण साधियज्ञं मामित्युक्तिरिति । देह इत्युक्त्या साहित्योक्तेर्गतिसूचनेन भगवदन्यत्वशङ्कानिरासात्साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्काया अवश्यं परिहार्यत्वादेव प्रथमप्राप्तस्यात्र देहेऽधियज्ञः कथं केन प्रकारेणेति प्रश्नस्य परिहारमनुक्त्वा क इति प्रश्न एव परिहृतः । किंच सर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारेण हि भगवतोऽधियज्ञत्वं तच्च सर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकं भोक्तारं यज्ञतपसामित्यादिपञ्चमान्तोक्तं श्रुतवतोऽर्जुनस्य सिद्धमित्यधियज्ञोऽहमिति भगवतो यज्ञाधिष्ठातृत्वरूपाधियज्ञत्वोक्त्या कथमधियज्ञ इत्यस्य भोक्तृत्वादिना प्रकारेणाधियज्ञत्वमिति परिहारस्य प्राप्तत्वाच्च तत्परिहारो नोक्त इति, यद्वा कथमित्यस्य किंलक्षणक इत्यर्थः । अधियज्ञोऽहमेवेत्यधियज्ञाभिन्नत्वेनोक्तस्य हरेः कविं पुराणमिति कवित्वादिलक्षणोक्त्या एवंलक्षणकोऽधियज्ञ इतिप्राप्तेर्नोक्तमुत्तरम् । देहाभृतां वरेतिसंबुद्धिः । देहभृतां देह इति चोभयत्रान्वयो ज्ञेयः । श्लोकद्वयस्यायमर्थसंग्रहः । ब्रह्म मम व्याप्तरूपं परममक्षरमुच्यते । अध्यात्मं स्वभावः जीवचिदुपकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणपदार्थाः जीवराशिर्वा । कर्म तु चराचरविषयकेश्वरकर्तृकसर्जनम् । अधिभूतं तु क्षरो भावः स देहजीवोपकार्युत्पत्तिविनाशवान्देहेन्द्रियाद्यन्यपदार्थ उच्यते । अधिदैवतं च पुरुषः ब्रह्मा संकर्षणो वा । अत्र देहस्थितोऽधिकयाज्यत्वहेतुनाधियज्ञाख्यो रूपविशेषोऽहमेवेति साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्कानिरासायैवकारप्रयोगः । यद्वा स्वभावो भगवत्स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अधिकत्वात् । क्षरो भावः सर्वजीवराशिरधिभूतं भूतशब्दितपृथिव्यादि जडाधिकत्वात् । "षकारः प्राण आत्मा" इति श्रुत्या षकारस्य चेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् पुरुप्राणत्वहेतुना पुरुषशब्दिता रमा अधिदैवतं । दैवतशब्दितो विष्णुरधिको यस्या इतिव्युत्पत्तेरिति । एतेन ते तद्ब्रह्मेत्यर्धद्वयस्यायमर्थः । ब्रह्म व्याप्तं तत् मे रूपं ते विदुः कृत्स्नमध्यात्मं जीवोपकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणं वस्तु जीवराशिं वा सृष्टिलक्षणं भगवत्कर्म चाखिलं विदुः साधिभूताधिदैवमधिभूतशब्दितसदेहजीवोपकारित्वेन स्थितोत्पत्तिविनाशिपृथिव्यादिपदार्थस्थत्वेन तन्नियन्तृतया तत्सहितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । पृथिव्यादिभूताधिकतयाधिभूतशब्दितसर्वजीवराशौ स्थिततया तत्सहितमिति वा । अधिदैवशब्दितसर्वजीवाधिपतौ ब्रह्मणि संकर्षणे वा स्थितत्वेन तत्स-

हितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके, अधिदैवशब्दितरमासहितमिति वा । साधियज्ञं च अधियज्ञशब्दितसर्वप्राणिगतरूपविशेषसहितं च मां ये विदुरिति ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

त० टी०—सप्तमप्रश्नस्योत्तरमाह—अन्तकाले चेति । अन्तकाले प्राणवियोगसमये मामेव वासुदेवं भगवन्तं सर्वाभिलाषपूरकं स्मरन्सन् कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं याति, मम यो भावो यथोक्ताधियज्ञादिरूपस्तं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं वा, यथा मामनुसंधत्ते तथाविधाकारं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र संशयो नास्ति । एतेनान्तकाले कथं ज्ञेयोऽसीत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० टी०—इदानीं प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीति सप्तमस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—अन्तकाले चेति । मामेव भगवन्तं वासुदेवमधियज्ञं सगुणं निर्गुणं वा परममक्षरं ब्रह्म नत्वाध्यात्मादिकं स्मरन् सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटवात्समस्तकरणग्रामवैयग्र्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन् कलेवरं मुक्त्वा शरीरेऽहंममाभिमानं त्यक्त्वा प्राणवियोगकाले यः प्रयाति सगुणध्यानपक्षेऽग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल इत्यादिवक्ष्यमाणेन देवयानमार्गेण पितृयानमार्गात्प्रकर्षेण याति स उपासको मद्भावं मद्रूपतां निर्गुणब्रह्मभावं हिरण्यगर्भलोकभोगान्ते याति प्राप्नोति, निर्गुणब्रह्मस्मरणपक्षे तु कलेवरं त्यक्त्वा प्रयातीति लोकदृष्ट्यभिप्रायम् "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते" इति श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रमणाभावेन गत्यभावात् स मद्भावं साक्षादेव याति " ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति " इति श्रुतेः नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्त आत्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः । आत्मा देहाद्यतिरिक्तो न वा देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्भिन्नो न वेति संदेहो न विद्यते "छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" इतिश्रुतेः। अत्र च कलेवरं मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्भिन्नत्वं मद्भावं यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

शं० टी०—साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुरिति साधिभूताधिदैवाधियज्ञरूपब्रह्मोपासकानामन्तकालेऽपि ब्रह्मवेदनं स्मरणलक्षणं यत् पूर्वमुपक्रान्तं तदिदानीं सफलं विस्तरेण प्रतिपादयति—अन्तकाल इति । एकवचनं बहुवचनस्योपलक्षणं योऽध्यात्माधिभूतादिभेदप्रत्ययराहित्येनोक्तलक्षणं मामेव परं ब्रह्म जरामरणमोक्षायाविच्छिन्नयोगनिष्ठयाऽजस्रमनुसंधत्ते स ब्रह्मविदन्तकाले च तथैवैकवृत्त्या मामेव स्मरन् ब्रह्मैवाहमिति स्वस्य ब्रह्मतामेव भावयन् नत्वध्यात्मादिकं स्मरन् तत्स्मरणे त्वहं ममेदमित्यादि व्यामोहः पुनः संसारहेतुः स्यात् ततः सर्वात्मना परं ब्रह्मैव मां ध्यायन् कलेवरं त्यक्त्वा मद्भावं ब्रह्मभावं याति मामेव प्राप्नोति । नास्त्यत्र संशयः मरणकाले परमेव ब्रह्म ध्यात्वा कलेवरं त्यक्तवतो ब्रह्मविदो ब्रह्मभावापत्तिः परोक्षत्वादस्ति वा नवेत्यस्मिन्नर्थे संशयो न कर्तव्यस्त्वयान्येन वा वैदिकेन यतो "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुत्यैवायमर्थो निर्धार्यते ततो ब्रह्मविद्यतिः सर्वदा ब्रह्मानुसंधानमेव कुर्वन्नन्तकालेऽपि स्वं ब्रह्मैव भावयन् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनैष प्राण आयाति "प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संकल्पितं लोकं नयति" इति श्रवणात् ब्रह्मविदोऽन्तकालेऽपि च ब्रह्मात्मनैव स्थातव्यं न तु दृश्यात्मना, तदात्मना तिष्ठतो भाविशरीरविषया स्मृतिः स्मृत्यनुरूपा तच्छरीरप्राप्तिश्च भवति । ननु ब्रह्मविदः कर्माभावात् कुतो भाविशरीरस्मृतिस्तत्प्राप्तिश्चेति चेन्न, कर्मगतेर्विचित्रत्वादवगन्तुं न शक्यते। तर्हि तथाविधकर्मगत्या ब्रह्मानुसंधिरपि तदा निरुद्धः स्यादिति चेन्न, प्राक्कृतचिरास्थिरनित्यनिरन्तराभ्यस्तयोगबलेन प्राणवेदनाज्ञानवत्कर्म तज्ज्ञानं च निरुध्यते तेनैव रुद्धविप-

रीतभावः सन् ब्रह्मैव ध्यायति ब्रह्मैव गच्छत्यत एवान्तकाले च मामेवैति । चकारैवकाराभ्यां ब्रह्मविदो विषयान्तरभावनाराहित्येनान्तकालेऽपि ब्रह्मात्मनैव स्थातव्यत्वं नियमयति श्रीभगवानिममेवार्थमग्रेऽपि स्पष्टयति। तर्हि तीर्थे श्वपचगृहे वेत्यादिवचनजातस्य का गतिरिति चेत् पुण्यापुण्यक्षेत्रतीर्थनिवासविचारो ब्रह्मविदो न कर्तव्यो ब्रह्मज्ञानेनैव विमुक्तिर्न तु क्षेत्रनिवासेनेति बोधनमेव गतिः पुण्यक्षेत्रेऽपि निष्ठाराहित्येनैव विस्मृतिं प्राप्यान्तकाले मृगमेव ध्यात्वा जडभरतो मृगत्वं प्राप्तवान् तस्मात्पूर्वमप्यन्तकाले च ब्रह्मविदो यतेर्ब्रह्मनिष्ठयैव स्थातव्यमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥

श्री० टी०—प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन पृष्टमन्तकाले ज्ञानोपायं तत्फलं च दर्शयति—अन्तकाल इति । मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा यः प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण याति स मद्भावं मद्रूपतां याति, अत्र च संशयो नास्ति। स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिश्च फलमित्यर्थः॥ ५ ॥

स० टी०—सप्तमस्योत्तरं प्राह प्रश्नस्य भगवान्हरिः ॥ मामेव वासुदेवं यः सगुणं वाथ निर्गुणम् ॥ १ ॥ चिन्तयन्सततं बुद्ध्या तत्तत्संस्कारपाटवात् ॥ समस्तकरणग्रामवैयग्र्यसमये मृतौ ॥ २ ॥ स्मरन्कलेवरं मुक्त्वाहंममेतिधियं तथा ॥ त्यक्त्वा प्राणवियोगे यः सगुणध्यानवान्यदि ॥ ३ ॥ तदा स देवयानेन प्रयाति मदुपासकः ॥ मद्भावं निर्गुणं ब्रह्म ब्रह्मलोके विरिञ्चिना ॥ ४ ॥ सह्भोगावसानेऽसौ प्राप्नोति ज्ञानलाभतः ॥ निर्गुणध्यानपक्षे तु प्रयातीत्यन्यदृष्टितः ॥ ५ ॥ न तस्य प्राणा इत्यत्र श्रुतौ ब्रह्मविदो मुनेः ॥ प्राणस्योत्क्रमणाभावे गत्यभाव उदीरितः ॥ ६ ॥ स साक्षादेव मद्भावं याति ब्रह्मैव सन्स्वयम् ॥ नास्त्यत्र संशयः कश्चिद्ब्रह्मैव ब्रह्मविद्यतः ॥ ७ ॥ अत्रायमाशयो विष्णोः प्रयाणसमये नृणाम् ॥ कफवातादिदोषेणात्यन्तव्यग्रधियामपि ॥ ८ ॥ स्वं स्वरूपं हरिः साक्षात्स्मारयत्यात्मनि स्थितः ॥ हरितत्त्वविदो भक्तांस्तथान्यत्र हरेर्वचः ॥ ९ ॥ स्वस्थचेष्टाश्च ये मर्त्याः स्मरन्ति मम नारद ॥ काष्ठपाषाणतुल्यांस्तानन्तकाले स्मराम्यहम् ॥ १० ॥ स्थिरचेतसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः ॥ धातुसाम्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामकम् ॥ ११ ॥ ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् ॥ अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

भा० टी०—प्रयाणकाले चेत्यादिसप्तमप्रश्नस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । अन्तकाले च प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले इति यावत् । मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् चकारात्सदा भगवद्भावभावित इति ज्ञेयं, मामेवेतिविशेषणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते विशिष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपान्न प्रधानस्मरणमपि स्यात् कलेवरं शरीरं मुक्त्वा त्यक्त्वा यः प्रयाति गच्छति मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति सगुणब्रह्मचिन्तकश्चेत्क्रमेण निर्गुणब्रह्मविच्चेत्सद्यः। अस्मिन्पक्षे कलेवरं मुक्त्वेति लोकदृष्ट्यभिप्रायम् "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते" इति श्रुतेः । अत्रास्मिन्नर्थे संशयः मद्भावं याति नवेति नास्ति न विद्यते "स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते । "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतेः । अत्र केचिन्नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्त आत्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः आत्मा देहाद्व्यतिरिक्तो न वा देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्भिन्नो न वेति संदेहो न विद्यते "छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" इतिश्रुतेः । अत्र च कलेवरं मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्भिन्नत्वं मद्भावं यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यमिति तत्रेदं वक्तव्यं, प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिरिति प्रश्नप्रतिवचने देहाद्यतिरिक्तो न वेतिसंशयनिराकरणवर्णनमकाण्डे ताण्डवं देहाद्व्यतिरिक्त आत्मेत्यर्थस्य सकृद्व्युत्पादितत्वेन संशयाप्रसक्त्याऽप्रसक्तप्रतिषेधश्च युक्तिभिर्निरूपितेर्थेऽपिपुनरुत्पन्नस्य संशयस्यार्थिकार्थेन निवृत्त्यसंभवश्च " छिद्यन्ते सर्वसंशयाः " इतिश्रुतिरपि परावरविद इति पदसत्त्वे उदाहर्तुं योग्येति दिक् ॥ ५ ॥

प० टी०—अन्तकाल इत्यनेनान्तकाले ज्ञानोपायं दर्शयति । मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा प्रकर्षेणार्चिर्मार्गेण याति स मद्भावं मद्रूपतां प्राप्नोत्यत्र संशयो नास्ति ॥ ५ ॥

रा० टी०—अन्तकाले च किमर्थं स्मर्तव्योऽसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह—अन्तकाले चेति । अन्तकाले मृतिकाले मामेव स्मरन्कलेवरं देहं त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं मयि निर्दुःखनिरतिशयानन्दानुभवात्मिकां सत्तां याति संदेहोऽत्रार्थे नास्तीत्यर्थः । निर्दुःखनिरतिशयानन्दाभिव्यक्तिरूपमद्भावप्राप्त्यर्थं मत्स्मरणमन्तकाले कार्यमित्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

त० टी०—अन्तकाले न केवलं मामेव स्मरतो मत्प्राप्तिः, किंतु यं कंचित्स्मरतस्तत्प्राप्तिरेव नियतेत्याह—यं यमिति । यं यं भावं देवराजादिविशेषं वा अन्यदपि यत्किंचिद्वा स्मरंश्चिन्तयन्नन्ते प्राणत्यागकाले कलेवरं त्यजति, तं तमेव स्मर्यमाणं भावमेति प्राप्नोति । तत्तत्स्मरणे हेतुमाह—सदा तद्भावभावित इति । सदा सर्वस्मिन्काले तस्य भावस्य भावो भावना अनुचिन्तनं तेन भावितो वासितान्तःकरणः ॥ ६ ॥

म० टी०—अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिर्नियतेति वदितुमन्यदपि यं कंचित्काले ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यं भाविनीति दर्शयति—यं यं चापीति । न केवलं मां स्मरन् मद्भावं यातीति नियमः किं तर्हि यं यं भावं देवताविशेषं चकारादन्यदपि यत्किंचिद्वा स्मरंश्चिन्तयन्नन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाणं भावमेव नान्यमेति प्राप्नोति । हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रत्वेन स्नेहातिशयं सूचयति तेन चावश्यानुग्राह्यत्वं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति । अन्तकाले स्मरणोद्यमासंभवेऽपि पूर्वाभ्यासजनिता वासनैव स्मृतिहेतुरित्याह—सदा सर्वदा तस्मिन् देवताविशेषादौ भावो भावना वासना तद्भावः स भावितः संपादितो येन स तथा भावितत्द्भाव इत्यर्थः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्भावितपदस्य परनिपातः, तद्भावेन तच्चिन्तनेन भावितो वासितचित्त इति वा ॥ ६ ॥

शं० टी०—ननु 'पुण्येन पुण्यलोकम्' इति न्यायेन देवयजां विष्णुयजां शिवयजां चाराधनमात्रेण तत्स्वरूपता सिध्यति यथा तथा ब्रह्मविदोऽपि निरन्तरश्रवणादिना ब्रह्मभावापत्तिः सिध्यति किमर्थमन्तकाले प्राणवेदना । प्राचुर्ये त्वन्तकाले च मामेवेति नियमेन ब्रह्मविदस्त्वद्ध्यानमवश्यं कर्तव्यमित्ययं निर्बन्ध इत्याशङ्कायां न विष्ण्वादिभक्तानामपि नित्यं चान्तकाले च तद्ध्यानमेव कुर्वतां तत्स्वरूपापत्तिस्तादितरेषां तु नियमेन भजतां तल्लोकप्राप्तिरेव सोऽयं नियमः सर्वसाधारणो न तु ब्रह्मविद एवेत्याह—यमिति । भक्तो वान्यो वा पुरुषस्तद्भावभावितः तस्य शिवादेर्वाभीष्टवस्तुनो वा शत्रोर्वान्यस्य वा भावः स्वरूपं भावितः भक्त्या प्रीत्या वा मोहेन वा द्वेषेण वा भयेन वा सर्वदा भावनाया बुद्धिवृत्तेर्विषयत्वमापादितो भवति येन स तद्भावभावितः सर्वदा तत्स्वरूपमेव भावयन्नन्तकाले यं यं वापि भावं शिवं वा विष्णुं वाऽन्यं वा प्रियमप्रियं पदार्थं पूर्वसंस्कारबलेन स्मरन् चिन्तयन्नेव कलेवरं त्यजति तं तमेव भावं स्वेन चिन्तितपदार्थस्वरूपमेवैति पूर्वकालीनोत्तरकालीनध्यानशक्तिमहिम्ना ध्येयस्वरूपमेव प्राप्नोति न त्वाराधनमात्रपुण्यकर्मणा । नहीन्द्रं यष्ट्वा विप्रः इन्द्रत्वं प्राप्नोति तद्वच्छ्रवणमात्रेण ब्रह्मविद्ब्रह्मभावं न गच्छति । तथा च श्रुतिः "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" इति । किंतु सदा तद्भावभावित एव तस्य ब्रह्मणो भावस्तद्भावो ब्रह्मस्वरूपं सदाऽयमेवाहमिति भावितः स्वात्मनानुभवसहितो येन स तद्भावभावितः, यद्वा तद्भावं

ब्रह्मभावं भावितो नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठासंभावितसम्यग्ज्ञानेन प्रापितो यः स तद्भावभावितः सन्नेव ब्रह्मभावं गच्छति । तथा च श्रुतिः "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति नित्यनिरन्तरध्यानेन ध्यातुर्ध्येयस्वरूपापत्तिर्भ्रमरकीटादौ दृष्टा च । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मविदां यतीनां विदेहमुक्तिकामानां नित्यं चान्तकाले च ब्रह्मैवानुसंधातव्यं न क्वचिदपि बाह्यमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

श्री० टी०—न केवलं मां स्मरन्मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि–**यं यमिति** । यं यं भावं देवतान्तरं वाऽन्यमपि वा अन्तकाले स्मरन्देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति । अन्तकाले भावविशेषस्मरणे हेतुः—सदेति । सर्वदा तस्य भावो भावनानुचिन्तनं तेन भावितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

म० टी०—न मद्गोचर एवायं नियमः किंतु सर्वतः ॥ यं यं देवविशेषं वा यत्किंचिद्वस्तुमात्रकम् ॥ १ ॥ चिन्तयन्नन्तकालेऽसौ त्यजतीह कलेवरम् ॥ तं तं संस्मर्यमाणं स भावमेवैति नापरम् ॥ २ ॥ पितृष्वस्रात्मजत्वेनानुग्राह्योऽसीति सूच्यते ॥ कौन्तेयेतिपदेनात्र स्नेहातिशयसूचनात् ॥ ३ ॥ पूर्वाभ्यासार्जिता पुंसां वासना स्मृतिकारणम् ॥ सर्वदा येन योऽभ्यस्तो भावो देवादिगोचरः ॥ ४ ॥ स्मर्यमाणतया सोऽन्ते तं तमेवैति नापरम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०—अन्तकाले मां स्मरन्मामेवैतीति नायं नियमः किंतु—**यं यमिति** । यं यं वापि भावं देवतादिविशेषं स्मरन् चिन्तयन्नन्ते मरणकाले कलेवरं शरीरं त्यजति तं तमेव चिन्तितं भावमेवैति नान्यम् । यद्यपि यं यं चापीतिपाठश्चकारादन्यदपि यत्किंचिद्वा स्मरन्निति कैश्चिद्व्याख्यातस्तथापि भाष्यकारैर्व्याख्यातो न भवतीत्युपेक्षणीयः । अन्तकाले विवशस्यापि स्मृतिभवने किं कारणमिति तत्राह—सदा तद्भावभावितः । सदा सर्वदा तस्मिन्देवतादिविशेषे भावो भावना वासना स भावितोऽभ्यस्तो येन सः सन् सर्वदा तस्य भावो भावनाऽनुचिन्तनं तेन भावितो वासितचित्त इति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्याचार्यैस्तथा व्युत्पादितमित्यविरोधः । कौन्तेयेतिसंबोधयन् संबन्धप्रदर्शनेन स्वस्मिन्सर्वदा भावनाभ्याससौलभ्यं द्योतयति ॥ ६ ॥

प० टी०—न केवलं मां स्मरन् मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हीत्याह–**यं यमिति** । यं यं भावं देवतान्तरं वाप्यन्यमन्तकाले स्मरन् देहं त्यजति तं तमेव च स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति यथा जाग्रति स्मरणारूढं पदार्थं निद्रायामनुभवति । किंभूतः सदा निरन्तरं तद्भावेन स्मरणारूढपदार्थेन भावितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत्कथमित्यतः सामान्यव्याप्तिमाह–**यं यमिति** । अथवा यं यमपि भावं पदार्थं अन्ते स्मरन्कलेवरं त्यजति तं तमेव भावं याति । अन्तकाले स्मरणोपायमाह—सदेति । सदा निरन्तरं तद्भावेन तस्मिन्नन्तर्गतेन मनसा 'तद्भावोन्तर्गतं मनः' इत्यभिधानात् । भावितो वासितः नित्यं तच्चिन्तया जाततद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारवानित्यर्थः । एवंरूपः पुमान् भावमन्ते स्मरँस्त्यजतीत्यन्वयः । एतच्च नित्यस्मृतिरूपं सदा तद्भावभावितत्वमपरोक्षज्ञानं जनयित्वा भोगेन प्रारब्धावसानानन्तरमन्तकाले स्मृतिहेतुः न साक्षादिति ज्ञेयम् । स्मरँस्त्यजतीति त्यागस्मरणयोरेककालत्वप्रतीतावप्यन्त इत्युक्तिस्त्यागकाले महादुःखात्स्मरणमसंभावितमिति मन्दाशङ्काव्युदासाय सर्वदा शरीरं हेयमिति मन्यमानानां ज्ञानिनां न देहत्यागो दुःखहेतुरतस्तदा स्मरणं नासंभावितमिति प्रदर्शनार्था । अज्ञस्यापि त्यागक्षणात्पूर्वमेव दुःखं न तु त्यागक्षण इति ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

न० टी०—एवं सामान्यविषयभावनाविशेषात्तत्तत्प्राप्तिर्नियतेत्यतो मत्प्राप्त्यर्थं मुमुक्षुस्त्वं मत्स्मरणमेव कुर्वित्याह–**तस्मादिति** । यस्मात्सर्वकालाभ्यस्तविषय एवान्तकाले मनोनिष्ठा भवति तस्मा-

त्सर्वेषु कालेषु मां सर्वेश्वरं सर्वाभीष्टप्रदं निरन्तरमनुस्मर अनुचिन्तय, मत्स्मरणविरोधिपापनिरासाय युध्य च। श्रुतिस्मृतिविहितं वर्णाश्रमोचितं युद्धादिकं नित्यनैमित्तिकं कर्म च कुर्वित्यर्थः। एवं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयान्मयि सर्वेश्वरे अर्पिते मनोबुद्धी येन त्वया स त्वं सर्वदा मच्चिन्तनपरः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि। असंशयो नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

म० टी०—यस्मादेवं पूर्वस्मरणाभ्यासजनितान्त्या भावनैव तदानीं परवशस्य देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मादिति। तस्मान्मद्विषयकान्त्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण मां सगुणमीश्वरमनुस्मर चिन्तय यद्यन्तःकरणाशुद्धिवशान्न शक्नोषि सततमनुस्मर्तुं ततोऽन्तःकरणशुद्धये युध्य च, अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं कुरु युध्येति युद्धस्वेत्यर्थः। एवं च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयान्मयि भगवति वासुदेवे अर्पिते संकल्पाध्यवसायलक्षणे मनोबुद्धी येन त्वया स त्वमीदृशः सर्वदा मच्चिन्तनपरः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि असंशयो नात्र संशयो विद्यते। इदं च सगुणब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्तं तेषामन्त्यभावनासापेक्षत्वात्, निर्गुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः सिद्धत्वान्नास्त्यन्त्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

शं० टी०—ब्रह्मविदां यतीनां ध्यानस्यावश्यकर्तव्यत्वसिद्धये उक्तमेवार्थमर्जुनं विषयीकृत्य पुनर्द्रढयति—तस्मादिति। यस्माच्चरमकालीनादृश्यभावना अविद्यामूलकत्वाच्छरीरारम्भहेतुस्तस्मात्त्वमर्जुन: सर्वेषु च कालेष्वाहारविहारशयनासनादिषु सर्वास्ववस्थासु सर्वात्मके मयि ब्रह्मण्येवार्पिते मनोबुद्धी येन सोऽर्पितमनोबुद्धिः। अत्र मयीति विषयसप्तमी बुद्धिरहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनस्तयोर्विषयं मामेव कृत्वा समर्पिते मदात्मना स्थापिते मनोबुद्धी येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्नहमर्थमिदमर्थं च मामनुस्मर या मां स्मरति विषयीकरोति वृत्तिस्तामन्वेवानुसृत्यैव स्मरतामनुगतयैव सजातीयवृत्त्यानुसंधेहि न तु भिन्नवृत्त्यन्तरालं कुरु। तथा चेत् बाह्यवासना न नश्यति, तदभावे संसारो न निवर्तते ततः पुङ्खानुपुङ्खवदविच्छिन्नया सद्वृत्त्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वदा मामनुसंधेहि। एवं सदानुसंधानं कुर्वन्मामेव परं ब्रह्मैष्यसि पूर्णानन्दैकरसात्मनावस्थानलक्षणं ब्रह्मभावं गमिष्यसि न तु पुनः शरीरम्। ममैवं भविष्यति वा न वेति संशयोऽत्र न कर्तव्यो मद्वचनं श्रद्धस्वेत्यर्थः। ननु विजातीयप्रत्ययराहित्येन सर्वदा सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यतो मम कथं जीवितसिद्धिरित्यत आह—युध्य चेति। त्वं क्षत्रियः खलु स्वजीवनसाधनं युद्धं च कुरु। ननु ब्रह्मानुसंधेर्युद्धक्रियायाश्च प्रत्ययभेदेन साधनभेदेन स्थितिभेदेन च परस्परविरुद्धत्वात् द्वयोरेककालैकाधिकरणत्वासंभवात् कथं तद्द्वयं युगपत्कर्तुं शक्यत इति न शङ्कनीयं ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरितिपूर्वोक्तरीत्या कर्ता करणं च कार्यं भोक्ता भोग्यं भोजनं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या यच्छारीरं केवलं कर्म तत्कर्तव्यं न त्वतिरिक्तं विदुषोऽप्यतिप्रवृत्त्या वासनावृद्धिस्तया पुनरपि जन्मादिसंसारस्तस्मात् सर्वदाऽप्यन्तकाले च ब्रह्मविदो ब्रह्मानुसंधिरेव कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

श्री० टी०—यस्मात्पूर्ववासनैवान्तकाले स्मृतिहेतुः नहि तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवति—तस्मात्सर्वदा मामनुस्मरानुचिन्तय सततं स्मरणं च चित्तशुद्धिं विना न भवति अतो युद्ध्य च युद्ध्यस्व, चित्तशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं चानुतिष्ठेत्यर्थः। एवं मय्यर्पितं मनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया स त्वं मामेव प्राप्स्यसि असंशयः संशयोऽत्र नास्ति ॥ ७ ॥

स० टी०—यतोऽन्त्या भावना हेतुः प्राप्तौ देहान्तरस्य च ॥ तस्मान्मद्विषयैकान्तभावनोत्पत्तिसिद्धये ॥ १ ॥ पूर्वमेवादरेण त्वं सर्वकालेषु मां हरिम् ॥ सगुणं सर्वसौन्दर्यसारसर्वस्वमीश्वरम् ॥ २ ॥ स्मिताङ्कितमुखं मेघश्यामं पीताम्बरं विभुम् ॥ श्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थकौस्तुभादिश्रियोज्ज्वलम् ॥ ३ ॥ गरुडध्वजमाधारं सर्वस्य जगतः पतिम् ॥ आनन्दसान्द्रं श्रीकान्तं करुणार्द्रं निरन्तरम् ॥ ४ ॥ शङ्खचक्रगदापद्मवनमाला

विभूषितम् ॥ चिन्तयाविरतं प्रेम्णा द्रवीभूतेन चेतसा ॥ ५ ॥ यद्यन्तःकरणाशुद्धिवशात्त्वं नैव संततम् ॥ शक्नोषि मामनुस्मर्तुं ततः स्वान्तविशुद्धये ॥ ६ ॥ युद्धादिकं स्वधर्मं त्वं कुरु निष्कामचेतसा ॥ तेनाशुद्धिक्षयादेव वासुदेवे मयीश्वरे ॥ ७ ॥ येनार्पिते मनोबुद्धी संकल्पाध्यवसायकौ ॥ स त्वमेतादृशो नित्यं मच्चिन्तनपरायणः ॥ ८ ॥ मामेव वासुदेवं श्रीपरमानन्दविग्रहम् ॥ प्राप्स्यस्यत्र न संदेहो विद्यते भो मनागपि ॥ ९ ॥ सगुणध्यानिनामुक्तमन्त्यभावाद्यपेक्षणम् ॥ ज्ञानिनां भ्रान्तिदाहेन मुक्तिः स्यात्तत्क्षणे यतः ॥ १० ॥ सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यवीक्षणम् ॥ तस्यान्तकालस्तद्वेदबुद्धिरेव न चेतरः ॥ ११ ॥ नीरोग उपविष्टो वा रुग्णो वा विलुठन्भुवि ॥ मूर्छितो वात्यजत्वेष प्राणान्भ्रान्तिर्न सर्वथा ॥ १२ ॥ इत्युक्तेरपि द्रष्टव्यं ध्यानिज्ञानिविवेचनम् ॥ १३ ॥ यस्मिन्निदं विविधविश्वमजे विभूम्नि स्वाभाविकामृतसुखे वरिवर्ति नित्यम् ॥ सार्वज्ञ्यमुख्यगुणसंघमहोदधौ श्रीसेव्याङ्घ्रिपद्मयुगलं तमहं प्रपद्ये ॥ १४ ॥ ७ ॥

भा० टी०—यस्मादेवं सदाभ्यस्ता भावनान्तकालेऽपि सैवोद्भूता स्वविषयप्राप्तिकरा तस्मात्सर्वेषु कालेषु आदरनैरन्तर्याभ्यां मां सगुणं निर्गुणं वा यथाशास्त्रमनुस्मर युध्य च युध्यस्व स्ववर्णधर्मयुद्धं च कुरु ' न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्' इति विष्णुपुराणे निजवर्णधर्मतोऽचलनं विष्णुभक्तलक्षणमुक्तम् भगवता च युध्य चेत्युक्तं तेनोपासनाकर्मसमुच्चयः । मयि अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वमेतादृशः सन्मामेवैष्यसि आगमिष्यसि अत्र संशयो न विद्यते ॥ ७ ॥

प० टी०—ननु तदा विवशस्य कथं स्मरणोद्यमः संभवतीत्याह—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्कारणात्सर्वेषु कालेषु सुखदुःखभोगसमयेषु मामनुस्मरानुवेलं स्मरणारूढं कुरु । तेन निरन्तरानुध्यानसंस्कारेणान्तकालेऽपि स्वत एव स्मरणं भविष्यति नहि चित्तशुद्धिमन्तरेण स्मरणं भवत्यतो युध्यस्व संग्रामरूपं स्वधर्माचरणं कुरु । एवमवसाने मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्नसंशयं निश्चितं मामेवैष्यसि । देहान्तकाले मदाकार एव संकल्पो निश्चयो मय्येव । एवंकृते सति भक्तपक्षपातिनं मामेवैष्यसि । अत्र मामेवेत्येवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । तस्मादहमेवान्तर्यामित्वेन स्वस्मरणे प्रवर्तये किंतु देहावसानदुःखं विस्मार्य स्वाभिमुखमाकर्षयामीत्यर्थः । तदुक्तम्—'स्पर्शाश्मप्राप्यश्मसारं नयति कनकतां चान्तिकं चुम्बकाश्मा सूतेऽग्निं सूर्यकान्तो द्रवति तदपरश्चन्द्रसूर्याभिमुख्यात् । हन्त्यन्नं संनिधानाद्विषमतिगहनो ह्यस्ति वस्तुप्रभावो जीवानां मुक्तिरेवं भवति भगवतः किं पुनर्भावनातः ' इति । अधियज्ञस्वरूपं पूर्वलिखितमस्ति ॥ ७ ॥

रा० टी०—अन्तकालस्मरणस्य फलोक्तेरुपयोगमाह—तस्मादिति । नित्यं मत्स्मृतेः मत्प्राप्तिहेतुचरमकालीनमत्स्मरणकारणत्वादित्यर्थः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्युध्यस्व ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

त० टी०—तदेवमर्जुनप्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा आत्मप्राप्तिप्रकारं चाभिधायेदानीं योगिन उपासनप्रकारं वक्तुं तत्तदनुगुणं भाष्यमाह—अभ्यासेति । अभ्यासोऽहरह उचितेषु सर्वेषु कालेषु उपास्यस्वरूपगुणादेर्मनसा संशीलनम् स एव योगः समाधिस्तेन युक्तेन तत्रैवाभिनिविष्टेन अत एव नान्यगामिना स्वध्येयादन्यं विषयं गन्तुं शीलमस्य तेन चेतसा परमं पुरुषं परमेश्वरं दिव्यं द्योतनात्मकमादित्यमण्डलमध्यस्थमनुचिन्तयन् हे पार्थ याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

म० टी०—तदेवं सप्तानामपि प्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा प्रयाणकाले भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्ति-

लक्षणं फलं विवरीतुमारभते—अभ्यासेति । अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो मयि विजातीयप्रत्ययानन्तरितः षष्ठे प्राग्व्याख्यातः स एव योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं आत्माकारवृत्तीतरवृत्तिशून्यं यच्चेतस्तेन चेतसा अभ्यासपाटवेन नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे निरोधप्रयत्नं विनाऽपि गन्तुं शीलमस्येति तेन परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं दिवि द्योतनात्मन्यादित्ये भवम् "यश्चासावादित्ये" इतिश्रुतेः याति गच्छति, हे पार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् ॥ ८ ॥

शां० टी०—ननु ब्रह्मविदः स्वज्ञानदग्धाखिलकर्मणः कर्माभावात्कुतो भाविशरीरस्मृतिस्तत्प्राप्तिश्चेति चेत्कर्मगतेर्विचित्रत्वात् तत्तत्त्वमवगन्तुं न शक्यते । तर्हि तथाविधकर्मगत्या मरणकाले ब्रह्मानुसंधिरपि निरुद्धः स्यादिति चेन्न, प्राक्कालेनाभ्यासयोगबलेन योगी ब्रह्मस्वरूपानुलीनान्तःकरणतया स्वयं प्राणवेदनावत् कर्म तत्कार्यं च न मनुते यथा मद्यरसवेगेन तत्पायी प्रारब्धकृतं बाह्यं किंचिन्न मनुते किंतु मद्यरसवेगेन प्राप्तमेव कार्यं करोति तद्वदयमप्यभ्यासयोगबलेन ब्रह्मैव ध्यायति ब्रह्मैव गच्छतीत्याशयेनाह—अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन तीव्रमोक्षेच्छयाप्यतिवैराग्येण च तदेकपरत्वेन चिरकालं नित्यनिरन्तरं च क्रियमाणविजातीयप्रत्ययानन्तरिता या सजातीयप्रत्ययावृत्तिः सार्वकालिकी स एष एवाभ्यासः समाधिरेतदभ्यासेन प्राप्तो यो निर्विकल्पकसमाधिः स योगस्तेन युक्तेन ब्रह्माकारतां प्राप्तेन तत एव नान्यगामिना अन्यं भाविकर्म कार्यं प्राणेन्द्रियादिविक्षेपं वाऽन्यद्वा गन्तुं मन्तुं च शीलं वासना शक्तिर्नास्यास्तीति नान्यगामि तेन चेतसाऽनुचिन्तयन् उक्तरीत्या स्वरूपमेव ध्यायन् ब्रह्मवित्परमं निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं दिव्यं प्रकाशैकरूपं पुरुषं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—सन्ततस्मरणस्य चाभ्यासोऽन्तरङ्गं साधनमिति दर्शयन्नाह—अभ्यासेति । अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स एव योग उपायस्तेन युक्तेनैकाग्रेण अत एव नान्यं विषयं गन्तुं शीलं यस्य तेन चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमं पुरुषं परमेश्वरमनुचिन्तयन् हे पार्थ तमेव यातीति ॥ ८ ॥

म० टी०—सप्तानामुत्तरं प्रोच्य प्रश्नानामधुना हरिः ॥ भगवच्चिन्तनस्यैव भगवत्प्राप्तिलक्षणम् ॥ १ ॥ विवरीतुं फलं चात्र सम्यगारभते स्फुटम् ॥ वासुदेवे विभौ तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः ॥ २ ॥ अभ्यासस्तेन युक्तं यच्चेतस्तत्रैव तत्परम् ॥ गन्तुं शीलं न चान्यत्र चेतसोऽस्येति तेन च ॥ ३ ॥ युक्तो याति परं दिव्यं सूर्यमण्डलमध्यगम् ॥ शास्त्राचार्योपदेशेन ध्यायन्नुत्तमपूरुषम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—किंच—अभ्यासेति । चित्तादिसमर्पणविषयभूते एकस्मिन्मयि वासुदेवे विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः स चासौ योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं प्रत्ययावृत्तिव्यापाराविष्टमिति यावत्, तेन योगिनश्चेतसाऽनन्यगामिना नान्यस्मिन्विषये गन्तुं शीलमस्य तेन अभ्यासयोगादनन्यगामितां तत्फलभूतां प्राप्तेनेत्याशयः । परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं द्योतमाने सूर्ये भवं यथाशास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् याति गच्छति मत्प्राप्त्यर्थं मय्यभ्यासयोगयुक्तेनानन्यगामिना चेतसा परमं दिव्यं पुरुषं वासुदेवं मामनुचिन्तय । मच्चिन्तनं हि तव सुलभमिति ध्वनयन्नाह—हे पार्थेति ॥ ८ ॥

प० टी०—संततस्मरणस्याभ्यासोऽन्तरङ्गं कारणमित्याह—अभ्यासेति । अभ्यासो नाम स्त्रीपुत्रवित्तादिभ्यो मनसः प्रत्याहाररूपः । योगो नाम मयि योजनम् । तेन युक्तं समाहितं तेन तथाभूतेन चेतसाऽत एव नान्यगामिना पदार्थान्तरपराङ्मुखेन दिव्यं द्योतनात्मकं परमेश्वरमनुचिन्तयन् परमं पुरुषं परमात्मानं याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

रा० टी०—सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति—अभ्यासेति । अभ्यासः पुनः पुनरावर्तनं तद्रूपयोगेनोपा-

येन युक्तेन सहितेनानन्यगामिनानन्यविषयेण चेतसा परममुत्तमं दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडादिगुणयुक्तम्। दीव्यतेरौणादिको यक्। परममुत्तमं पुरि सर्वप्राणिदेहे शेते नियन्तृतया वर्तत इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषाख्यम्। पॄपालनपूरणयोरित्यतः कुषन्धातोरुकारः। अनुचिन्तयन्याति परमं पुरुषमित्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

त० टी०–पुनस्तमेव प्राप्यं पुरुषं विशिनष्टि द्वाभ्याम्–कविमिति। कविं सर्वज्ञं, पुराणं पुरातनम्, अनुशासितारं सर्वस्य जगतो नियन्तारम्, अणोरणीयांसम् अणुपरिमाणकाज्जीवादेरपि तद्व्यापकत्वात्सूक्ष्मतरमित्यर्थः। सर्वस्य धातारं सर्वस्य जगत आधारं पोषकं च, अचिन्त्यरूपं अचिन्त्यमहिमत्वादि यदित्थमित्येवं चिन्तितुमनर्हं रूपं यस्य तम्, आदित्यवत्सकलजगत्प्रकाशको वर्णः प्रकाशो यस्य तं, तमसः परस्तात् तमःशब्दवाच्यप्रकृतिकालाभ्यां परस्तादत्यन्तभिन्नमित्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०–पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यं च पुरुषं विशिनष्टि–कविमिति। कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीतानागताद्यशेषवस्तुदर्शित्वेन सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनं सर्वकारणत्वादनादिमिति यावत्। अनुशासितारं सर्वस्य जगतो नियन्तारम्, अणोरणीयांसं सूक्ष्मादप्याकाशादेः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वात्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारम् 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायात्, न चिन्तयितुं शक्यमपरिमितमहिमत्वेन रूपं यस्य तम्। आदित्यस्येव सकलजगदवभासको वर्णः प्रकाशो यस्य तं सर्वस्य जगतोऽवभासकमिति यावत्। अत एव तमसः परस्तात् तमसो मोहान्धकाराद्ज्ञानलक्षणात्परस्तात् प्रकाशरूपत्वेन तमोविरोधिनमिति यावत् अनुस्मरेच्चिन्तयेद्यः कश्चिदपि स तं यातीति पूर्वेणैव संबन्धः, स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति परेण वा संबन्धः ॥ ९ ॥

शं० टी०–"य एवमेतांल्लोकानात्मन्येव प्रतिष्ठितान् वेदात्मैव भवति" इति श्रुत्या सर्वात्मनः परमात्मन उपासनमुक्त्वा तस्यैवोपासकस्य योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन् केन कतरद्वावस्थानमुत्सृज्योत्क्रामतीत्युत्क्रमणमुपक्रम्य शरीरादुत्क्रमणप्रकारमेव वर्णयितुमपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति। कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति। शीर्षकपालं भित्त्वा अक्षरं भिनत्ति। अक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्ति। मृत्युर्वै परे देवे एकी भवतीत्युक्तक्रमेणोत्क्रान्तस्य परदेवताप्राप्तिरुक्ता तथैवात्रापि साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुरिति भगवता सर्वात्मकस्य स्वस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वात्मतत्त्वोपासकस्योपास्तिपरिपाकदशायामन्तकाले च मामेवेत्युत्क्रमणं तदानीं विदुषः कर्तव्यं कार्यं च सूचयित्वेदानीमुत्क्रान्तस्योपासकस्य प्राप्तव्यं यदैश्वरं परतत्त्वमुपान्त्यश्लोकनिर्दिष्टं तदेव विशेषणैर्विशिनष्टि–कविमिति। कविमतीतानागतवर्तमानसर्वप्राणितद्धर्मतत्कर्माणि चित्रविचित्राणि तत्फलानि च साक्षादव्यवधानेन कोकवीति विजानातीति कविः सर्वज्ञस्तं तत एवानुशासितारं सर्वेषां प्राणिनां हृदये बुद्धिकोशे स्थित्वा तत्तत्प्राणिकर्माण्यनुसृत्य शासितारं नियन्तारमित्यर्थः। धातारं च सर्वस्य प्राणिजातस्य तत्कृतकर्मणामनेककोटिकल्पार्जितानां फलं तद्धत्त इति धातारं विधातारमित्यर्थः। अणोरतिसूक्ष्मस्याकाशादेरपि कारणत्वादणीयांसमतिसूक्ष्ममत एव सर्वकारणत्वात् पुराणमनादिमतिसूक्ष्मत्वादनादित्वादप्रमेयत्वादचिन्त्यरूपं वाङ्मनसागोचरमादित्यवर्णमादित्यस्येवानपायो नित्यो वर्णश्चैतन्यलक्षणः प्रकाशो यस्य स आदित्यवर्णस्तं तमसः परस्तात्तमसो मोहात्मकादज्ञानात्तत्कार्याच्च परतः स्थितमज्ञानतत्कार्यसंबन्धरहितमित्यर्थः। एवंरूपं परमात्मानं मां योऽनुस्मरेत् अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकासादितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नः संस्मरेत् प्रागभ्यस्तयोगबलेनान्तकालेऽनुसंदध्यात् स तं परं पुरुषमुपैतीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ९ ॥

श्री० टी०–पुनरप्यनुचिन्तनीयं पुरुषं विशिनष्टि–कविमिति द्वाभ्याम्। कविं सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारं नियन्तारम् अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरं सर्वस्य धातारं पोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिन्त्यरूपं मलीमसयोर्मनोबुद्धयोरगोचरम् आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानम् "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

स० टी०–पुनश्चिन्तयितव्यं तं गन्तव्यं चैव पूरुषम्॥ नानाविशेषणैः शुद्धैर्विशिनष्टि हरिः स्वयम् ॥ १ ॥ अतीतानागतादेश्च सर्वस्यैव च वस्तुनः॥ स्पष्टदर्शितया क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ उच्यते॥ २ ॥ तमनादितया सर्वकारणत्वाच्चिरन्तनम्॥ समस्तस्य नियन्तारमाकाशादेश्च सूक्ष्मतः॥ ३ ॥ तत्कारणतया सूक्ष्मतरं सर्वस्य कारणम्॥ सर्वस्य फलजातस्य विचित्रत्वेन कर्मणाम्॥ ४ ॥ प्राणिभ्यः संविभक्तारमचिन्त्यमहिमत्वतः॥ नास्य चिन्तयितुं शक्यं रूपं केनापि तं तथा॥ ५ ॥ आदित्यस्येव सर्वस्य प्रपञ्चस्यावभासकः॥ प्रकाशो यस्य तं तस्मान्मोहान्धतमसः परम्॥ ६ ॥ तमित्थं चिन्तयेद्यस्तु स तं यात्येव पूरुषम्॥ ७ ॥ ९ ॥

भा० टी०–किंविशिष्टं च पुरुषं चिन्तयन्यातीत्यत आह–कविमिति। कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीतादिवस्तुज्ञानात्सर्वज्ञं पुराणं सर्वस्य कार्यकारणस्य हेतुत्वेनानादित्वाच्चिरन्तनम्, अनुशासितारमन्तर्यामिरूपेण नियन्तारम् अणोरणीयांसमणोः सूक्ष्मादाकाशादेरप्यणीयांसमतिशयेन सूक्ष्मं योऽनुचिन्तयेत् स तमेवानुचिन्तयन्यातीति पूर्वेण संबन्धः। य इत्यस्य यःकश्चिदित्यर्थः। एतेन ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथोक्तचिन्तनं सफलं भवति नास्मदादेर्यस्यकस्यचिदितिशङ्का निरस्ता। सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभज्य दातारं स हि सर्वाध्यक्षः देवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचभूतजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिलक्षणस्य द्युवियत्पृथिव्यादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रस्य विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धिनोऽत्यन्तकुशलशिल्पिभिरपि मनसाप्यचिन्त्यनिर्माणस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारान् विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञतया कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयति। ननु कर्मण एवाचिन्त्यप्रभावात् सर्वैश्च फलहेतुत्वेनाभ्युपगतात् तत्तत्फलप्राप्तिरभ्युपगन्तव्या। एवं च कृतं फलप्रदानायेश्वराधिककल्पनयेति चेन्न, प्रत्यक्षविनाशिनोऽभावरूपात्कर्मणो भावरूपस्य फलस्य प्राप्त्यसंभवात्। ननु कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलमर्जयित्वा विनश्यति तत्फलमुपात्तमपि भोक्तुरयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा भोक्ता न भुज्यते भोक्तुर्योग्यताप्राप्त्या प्रतिबन्धापगमे वा तेन भोक्ष्यते इति चेन्न, नहि स्वर्ग आत्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किंतु स्वर्गो भोग्योऽस्माकं भवत्वित्यतो यादृशमधिकारिणा काम्यते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यस्य फलत्वेन प्राक् भोक्तृसंबन्धात् भोग्यत्वासिद्ध्या फलत्वानुपपत्तेः। यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वा आत्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम्। किंच स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवने भोगापरनाम्नावश्यं भवितव्यं तस्मादनुभवयोग्ययोरननुभूयमानत्वेनाननुभूयमानशशशृङ्गवन्नास्तित्वं निश्चीयते। ननु कर्मजन्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यते इति चेन्न, चेतनाऽप्रवर्तितस्य काष्ठलोष्ठसमस्याचेतनस्य चेतनप्रवृत्तिं विना फलोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तत्सत्त्वे प्रमाणाभावाच्चार्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न, ईश्वरासिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्। "स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः" इत्येवंजातीयकया श्रुत्यापीश्वर एव कर्मफलहेतुरिति निश्चीयते। ननु स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वाक्येषु धर्मस्य फलदातृत्वं श्रूयते विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इत्यवगम्यमानत्वात्। अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात्। श्रुतिप्रामाण्याच्च यथा कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः। न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो

वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था वाऽपूर्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थः। उक्तेन प्रकारेण ईश्वरः फलं ददातीत्यनुपपन्नमविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्चानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्माद्धर्मादेव फलमिति चेदुच्यते "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य अधो निनीषते" इत्यादिश्रुतिषु धर्माधर्मयोः कारयितृत्वेनेश्वरस्य हेतुत्वं फलदातृत्वं च व्यपदिश्यते विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्जन्ते। तथा चेश्वरसिद्धेः कर्मणो वेत्यादि न परिकल्प्यम्। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि। श्रुतिरपि ईश्वरकारणवादिश्रुत्यनुरोधेन व्याख्येया। तथाच व्याससूत्राणि "फलमत उपपत्तेः। श्रुतत्वाच्च। धर्मं जैमिनिः।अत एव पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्।" फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भवितुमर्हति कुतः उपपत्तेः। न केवलं उपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरं फलहेतुं मन्यामहे। तथाहि श्रुतिर्भवति स वा एषेत्याद्य। सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति जैमिनिराचार्यः फलस्य दातारं धर्मं मन्यते।अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च बादरायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते।केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते नहि मृत्पिण्डदण्डादयोऽचेतनाश्चेतनकुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय प्रभवन्तो दृष्टाः कल्पना च दृष्टानुसारिण्येव युक्ता। तस्मादचेतनाधिष्ठितात् केवलादचेतनात्कर्मणस्तथाभूतादपूर्वाद्वा फलमित्यनुपपन्नम्। ननु कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वान्मृदादिवदित्यनुमानेन सिद्धस्य कर्मादेर्जीवचैतन्याधिष्ठितत्वस्य साधनमिति चेन्न, कर्मस्वरूपसामान्यनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यचैतन्यमात्रजीवस्य फलोत्पत्तावनुपयोगात्। फलसिद्धिपूर्वक्षणे शुभस्य कर्मणः सुखमितरस्य दुःखं ज्योतिष्टोमात्स्वर्ग इत्यादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितत्वमस्माभिः साध्यते इति सिद्धसाधनस्याभावात्। किंच देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूते इत्यपि दृष्टविरुद्धं राजसेवात्मकमाराधनं राजानं प्रसाद्य फलाय कल्पते इति लोके दृष्टत्वात्। तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिः दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिश्चेश्वरप्रसत्तिरुत्पाद्यते।तथाचेश्वरप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेः कृतमपूर्वेण। एवमशुभेनापि कर्मणेश्वरविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। ततः स्थायिनोऽनिष्टफलोत्पत्तिः यथा राजा साधुकारिणमनुगृह्णाति पापकारिणं निगृह्णाति तेन च द्विष्टो रक्तो वा न भवति तथेश्वरोऽपि। ननु प्रधानप्रयोगेणेश्वरः प्रसीदतु अङ्गानुष्ठानं तर्हि किमर्थमिति चेत् यथा च परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुपयोगः स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिवेति सर्वं समानम्। तस्माद्दृष्टाविरोधेनेश्वराराधनात्फलं नत्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलात्। हेतुव्यपदेशश्च श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः। अचिन्त्यरूपम् "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्।प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्। आह च तन्मात्रम्" इति सूत्रोक्तप्रकारेण वस्तुतः परमेश्वरस्य किंचिदपि रूपं नास्ति।अरूपवदेव हि रूपादिरहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् कस्मात्तत्प्रधानत्वात् "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमरूपमव्ययं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्येवमादीनां वाक्यानां निराकारब्रह्मप्रधानत्वात्। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम्। यद्याकाररहितं ब्रह्म तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां का गतिरित्यत आह—प्रकाशवच्च। यथा सौरादिप्रकाशो वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धादृजुवक्रादिभावमापन्ने सूर्यादौ तद्भवमिव प्रतिपद्यते तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते। तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते। अत आकारवद्विषयाणां श्रुतीनामवैयर्थ्यम्। आह च श्रुतिः—"चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म स यथा सैन्धवघनोऽन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इति। यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरं तथा ब्रह्मणश्चैतन्यमेव तु निरन्तरं स्वरूपं

न तु चैतन्यादन्यदन्तर्बहिर्वा। दर्शयति च श्रुतिः परप्रतिषेधेन ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम् "अथात आदेशो नेति नेति" इति "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्येवमाद्याः। बाष्कलिना च वाद्धः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते "सहोवाचाधीहि भोः" इति। स ह तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच "ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानास्युपशान्तोऽयमात्मा" इति। अपि च स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते। अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मां ज्ञातुमर्हसि' इति। एवं च न वास्तवं परमात्मनि रूपादिकं किंचिदस्ति। उपासनार्थं विद्यमानमपि परमेश्वरस्य काल्पनिकं रूपं न केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपं, स्वयंप्रकाशस्यादित्यस्येव नित्यचैतन्यस्वप्रकाशरूपो वर्णो यस्य तं तमसोऽज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परस्तादुपरिष्टाद्व्यवस्थितं परमिति यावत् परमार्थतो मूलाज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्यर्थः॥ ९॥

प० टी०—अथ चिन्तनीयं पुरुषं विशिनष्टि—कविमितिद्वाभ्याम्। कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिसिद्धमनुशासितारं नियन्तारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य धातारमाश्रयभूतं सूक्ष्मत्वादेवाचिन्त्यरूपं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानम् आदित्यवत् स्वपरप्रकाशरूपो वर्णः स्वरूपं यस्यैवंभूतं पुरुषम्॥ ९॥

रा० टी०—कथंभूतः स्मर्तव्योऽसीति प्राकृतप्रश्नस्योत्तरमाह—कविमिति। कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिमनुशासितारं शिक्षकमणोरणीयांसमत्यन्ताणुप्रमाणं सर्वस्य चराचराख्यविश्वस्य धातारं धारणपोषणकर्तारमचिन्त्यरूपं साकल्येन मनसोऽविषयमादित्यवर्णं रविप्रभं तमसः प्रकृतेर्मृत्योर्वा "मृत्युर्वाव तमः" इतिश्रुतेः ताभ्यां परस्तात् तदुभयास्पृष्टत्वेन स्थितमिति शेषः॥ ९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव॥
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥१०॥

त० टी०—एवंभूतं पुरुषं प्रयाणकाले भक्त्या युक्तो योगबलेन समाधिबलेन च युक्तः सम्यक् सुषुम्णामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य अत एवाचलेन निश्चलेन चेतसा योऽनुस्मरेत्स तं परं पुरुषं दिव्यं प्रकाशरूपमुपैति प्राप्नोति॥ १०॥

म० टी०—कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यर्थ्यते तदाह—प्रयाणकाले इति। प्रयाणकाले अन्तकाले अचलेन एकाग्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते। कीदृशः भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण प्रेम्णा युक्तः योगस्य समाधेर्बलेन तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधिना च युक्तः। एवं प्रथमं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तो ब्रह्मरन्ध्रादुत्क्रम्य स एवमुपासकस्तं कविं पुराणमनुशासितारमित्यादिलक्षणं परं पुरुषं दिव्यं द्योतनात्मकमुपैति प्रतिपद्यते॥ १०॥

शं० टी०—कविं पुराणमित्यादिलक्षणसंपन्नं परमात्मानमुपासीनो योगी कया साधनपसंपत्त्या कदा स्वयं प्राप्नोतीत्याकाङ्क्षायामाह—प्रयाणकाल इति। तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यामनन्यवृत्त्या नित्यं निरन्तरं च कविमित्यादिविशेषणसंपन्नपरमात्मानमनुसंदधानः स योगी प्रयाणकाले मृतिकाले संप्राप्ते सति स्वयमचलेन चिरकालनित्यनिरन्तरसजातीयप्रत्ययावृत्त्यभ्यासातिशयपटुत्ववशान्निश्चलेन विषयान्तरसंपर्कवर्जितेन मुक्तेः परमसाधनेन मनसा भक्त्या वृत्तेः स्वविषयाकारतपत्तिर्भक्तिस्तया च योगबलेन योगः समाधिस्तेन

संभावितं बलं चित्तस्य लक्ष्यैकाकारतापत्तिस्थैर्यलक्षणं तेनैवोत्तमसाधनेन युक्तः सन् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इति श्रुत्युक्तरीत्या पूर्वं कुम्भकेन हृदये प्राणापानावेकीकृत्य स्थापयित्वाऽनन्तरमिडापिङ्गले द्वे नाड्यौ ऊर्ध्वं चोर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या प्राणं भ्रुवोर्मध्ये लम्बिकान्तं सम्यगानीय शीर्षकपालं भित्त्वा श्रुत्युक्तरीत्या पृथिवीं भित्त्वापो भित्त्वा तेजो भित्त्वा वायुं भित्त्वाकाशं भित्त्वा मनो भित्त्वा भूतादिं भित्त्वा महान्तं भित्त्वाऽव्यक्तं भित्त्वाक्षरं भित्त्वा मृत्युं भित्त्वा तं कविं पुराणमित्युक्तलक्षणं दिव्यं प्रकाशैकस्वभावं परं पुरुषमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्तकाले च मामेवेत्यन्तकाले च ब्रह्मानुसंधानविधिः सदा तद्भावभावित इति तत्पूर्वमपि सर्वदा ब्रह्मानुसंधानविधिस्तस्मात् सर्वेषु कालेष्वित्युक्तार्थश्च अभ्यासयोगयुक्तेनेत्यनेनोक्तार्थश्च ब्रह्मविदां च सगुणोपासकानां चायमुपदेशः सम एव ज्ञातव्यः प्रयत्नेन कर्तव्यश्च । कविं पुराणमित्युक्तार्थस्तूपासकस्यैव न तु ब्रह्मविद इति विवेकः ॥ १० ॥

श्री० टी०—सप्रपञ्चप्रकृतिं भित्त्वा यस्तिष्ठति एवंभूतं पुरुषमन्तकाले भक्तियुक्तो निश्चलेन विक्षेपरहितेन मनसा योऽनुस्मरेत् । मनोनैश्चल्ये हेतुः—योगबलेन सम्यक् सुषुम्नामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येति । स तं परं पुरुषं परमात्मस्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥

स० टी०—अन्तकालेऽचलेनान्तःकरणेनानुसंस्मरेत् ॥ भगवद्विषयेणातिप्रेम्णा युक्तः समाधिना ॥ १ ॥ समाधिजन्यसंस्कारसमूहेन युतः पुमान् ॥ आदौ हृदि वशीकृत्य ततो भूमिजयक्रमात् ॥ २ ॥ सुषुम्नयोर्ध्वगामिन्या नाड्याऽऽचार्योक्तमार्गतः ॥ स्थापयित्वात्मनः प्राणमाज्ञाचक्रे समाहितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मरन्ध्रात्स उत्क्रम्योपासकस्तं स्वचिन्तितम् ॥ कविं पुराणमित्यादिलक्षणं पुरुषं परम् ॥ ४ ॥ द्योतनात्मकमीशानमद्भुतं प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० टी०—एवं चिन्तनाभ्यासी—प्रयाणेति । प्रयाणकाले मरणकाले अचलेन तत्तद्विषयं प्रति गमनं चलनं तद्वर्जितेन भगवतो वासुदेवस्योक्तविशेषणविशिष्टस्य भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलं समाधिजसंस्कारजनितं चित्तस्थैर्यलक्षणं तेन च युक्तः पूर्वं हृदयपुण्डरीके चित्तं वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवं विद्वान् यः कविं पुराणमित्यादिलक्षणः तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

प० टी०—प्रयाणेति । प्रयाणकालेऽन्तकाले भक्त्या युक्तः संस्तन्निर्वाहितयोगबलेनाचलेन मनसा सम्यक् सुषुम्नाविवरेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्यानुस्मरेत् स तं पुरुषं दिव्यमुपैति ॥ १० ॥

रा० टी०—भक्त्या युक्तः सन्प्रयाणकाले योगबलेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्याचलेन मनसा यः स्मरेत् स दिव्यं परमुत्तमं पुरुषमुपैतीति योजना । अत्रादित्यवर्णमिति सशरीरत्वप्राप्तेर्जन्मादिप्रसङ्गः इतिशङ्काव्युदासाय तमसः परस्तादित्युक्तम् । तद्देहस्याप्राकृतत्वान्न जन्मादिदोष इति भावः । योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्येतद्वायुजयादिमन्मात्रासाधारणं नतु उत्क्रमिषोः सर्वस्य साधारणं वायुजयहीनानां ज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्त्यैव मुक्तिसिद्धेः । वायुजयादिमतां तु ईषज्ज्ञानाद्यसंपूर्तावपि वायुजयादौ निपुणानां तद्बलादेवाल्पमुक्तिः किंचिच्छीघ्रं च भवतीति विशेष इति ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

त० टी०—सामान्यं योगमुक्त्वेदानीं योगशिरोयोगं वक्तुं प्रतिजानीते—यदक्षरमिति । यदक्षरं

वेदविदो ब्राह्मणा वदन्ति । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" इत्यादिवचनैः प्रतिपादयन्ति। यत् वीतरागा निवृत्तसर्वविषयस्पृहा यतयो यत्नशीला विशन्ति, स्वस्यात्मानं नियामकं व्यापकं परमाधाररूपं साक्षादनुभूय प्रकृतिसंबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तस्तदात्मीयतन्नियम्यतद्व्याप्यतदाधेयतया पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हास्तिष्ठन्ति। यदिच्छन्तो यज्ज्ञातुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पद्यते गम्यते इति पदं प्राप्यं ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये, तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० टी०—इदानीं येनकेनचिदभिधानेन ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वेन प्रणवेनैवाभिधानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नान्येन मन्त्रादिनेति नियन्तुमुपक्रमते—यदक्षरमिति। यदक्षरमविनाशि ओङ्काराख्यं ब्रह्म वेदविदो वदन्ति "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" इत्यादिवचनैः सर्वविशेषनिवर्तनेन प्रतिपादयन्ति। न केवलं प्रमाणकुशलैरेव प्रतिपन्नं किंतु मुक्तोपसृप्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह—विशन्ति स्वरूपतया सम्यग्दर्शनेन यदक्षरं यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतरागा निस्पृहाः। न केवलं सिद्धैरनुभूतं साधकानामपि सर्वोऽपि प्रयासस्तदर्थ इत्याह—यदिच्छन्तो ज्ञातुं नैष्ठिका ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासादि तपश्चरन्ति यावज्जीवं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेणाहं प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामि यथा तव बोधो भवति तथा, अतस्तदक्षरं कथं मया ज्ञेयमित्याकुलो माभूरित्यभिप्रायः। अत्र च परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तमधिगच्छतीत्यादिवचनैर्मन्दमध्यमबुद्धीनां क्रममुक्तिफलकमुपासनमुक्तं तदेवेहापि विवक्षितं भगवताऽतो योगधारणासहितमोङ्कारोपासनं तत्फलं स्वस्वरूपं ततोऽपुनरावृत्तिस्तन्मार्गश्चेत्यर्थजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति ॥ ११ ॥

शं० टी०—यतीनां मुमुक्षूणां सद्गुरोः सकाशाद्यज्ज्ञातव्यं निर्विशेषं परं ब्रह्म तदनेन प्रस्तौति तेषां तीव्रमोक्षेच्छया प्रवृत्तिसिद्धये—यदिति। सर्वे वेदाः स्वस्वोपनिषन्मुखेन ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति "सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञानं ब्रह्म" इति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्। स यश्चायं पुरुषः" इति ईशावास्यमिदं सर्वम्। अहं ब्रह्मास्मि" इति "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत्त्वमसि" इति "सर्वं ह्येतद्ब्रह्म। अयमात्माब्रह्म" इत्यतः सर्वेषां वेदानां तात्पर्यविषयभूतोऽर्थः परं ब्रह्मैव भवति। तेन वेदविदो वेदार्थविदः वेदार्थमुक्तलक्षणं परं ब्रह्म साक्षात् स्वात्मना ये विदुस्ते वेदविदो ब्रह्मविदो याज्ञवल्क्यादयः सर्वे यदक्षरं न क्षरति ज्ञानाज्ञानादिनाशतत्साधनेन न नश्यतीत्यक्षरं नित्यकूटस्थमसङ्गचिदेकरसमद्वितीयं यत्परं ब्रह्म "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इति श्रुत्युक्तरीत्याऽशेषविशेषापवादेन निष्कलं निष्क्रियं शान्तमनन्तमभिवदन्ति शिष्येभ्य उपदिशन्ति वीतरागाः निःशेषविनष्टरागादिदोषाः सम्यग्ज्ञानसंपन्ना यतयः "संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण यत्परं ब्रह्म विशन्ति प्राप्नुवन्ति यत्परं ब्रह्म गुरोर्ज्ञातुमिच्छन्तः सन्तो महान्तो ब्राह्मणाः "भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ" इति श्रुत्युक्तरीत्या गुरुसंनिधौ ब्रह्मचर्यं चरन्ति। ब्रह्मचर्यं नाम दृष्टादृष्टसर्वविषयसुखवैमुख्येनाहारादिनियमेन स्वधर्मेण च श्रद्धया भक्त्या च सद्गुरुसंनिधौ वेदान्तश्रवणमेव, तत्कुर्वन्ति। तदक्षरसंज्ञितं पदं ज्ञानेन पद्यते प्राप्यत इति पदं परं ब्रह्म ते तुभ्यं संग्रहेण परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इति संक्षेपेणैव प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—केवलादभ्यासयोगादपि प्रणवाधारमभ्यासमन्तरङ्गं विधित्सुः प्रतिजानीते—यदक्षरमिति।

यदक्षरं वेदान्तज्ञा वदन्ति " एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति श्रुतेः। वीतो रागो येभ्यस्ते वीतरागा यतयः प्रयत्नवन्तो यद्विशन्ति यज्ज्ञातुमिच्छन्तो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यते इति पदं प्राप्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

स० टी०—प्रणवेनाभिधानेन वेदोक्तेन प्रधानतः ॥ भगवत्स्मरणं कार्यमित्याह भगवान्स्वयम् ॥ १ ॥ अविनाशि यदोङ्काराभिधं ब्रह्म वदन्ति च । वेदार्थज्ञा भिदाभ्रान्तिं त्यक्त्वा मानविदो बुधाः ॥ २ ॥ यत्स्वात्मैक्यधिया धीरा निःस्पृहा यत्नतत्पराः ॥ विशन्ति मुक्तपुरुषैः प्राप्यत्वेन मतं पदम् ॥ ३ ॥ यदिच्छन्तः परिज्ञातुं नैष्ठिका ब्रह्मचारिणः ॥ ब्रह्मचर्यं गुरोरन्ते निवासादि चरन्त्यलम् ॥ ४ ॥ संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि तत्तुभ्यं पदमैश्वरम् ॥ कथं तदक्षरं ज्ञेयं माभूरित्याकुलस्त्ववतः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भा० टी०—इदानीं येनकेनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते "स यो ह वै तद्भगवन्मनुप्येष्वाप्रायणं तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयति तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः" इत्युपक्रम्य "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इति चोपक्रम्य "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योम्"इत्येतदित्यादिवचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारोपासनस्य कालान्तरमुक्तिफलं यदुक्तं तदेवेहापीत्योङ्कारेण भगवान् स्मर्तव्य इत्याशयेनाह—यदित्यादिना। यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति " तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति " इतिश्रुतेः " अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमरूपमव्ययम् " इत्यादिना सर्वविशेषनिवृत्तत्वेनाभिवदन्तीत्यर्थः। न केवलमभिवदन्त्येवापि तु सम्यग्दर्शनप्राप्तौ यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतः अपगतो राग इति उपलक्षणं रागादिर्येभ्यस्ते वीतरागाः रागस्यैवोपादानं तु द्वेषादीनां मूलभूतो राग एवेत्यभिप्रायेण। यद्विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ सत्यां यदिच्छन्तो ज्ञातुमिति शेषः। ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति "तदेतद्वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इतिश्रुतेः तत्पदं ते संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

प० टी०—अथाभ्यासेन प्राप्तव्यं स्थानं वक्तुं प्रतिजानीते—यदक्षरमिति। वेदविदो वेदार्थज्ञा याज्ञवल्क्यादयो यदक्षरमिति वदन्ति न क्षरतीत्यक्षरम् "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्यादिश्रुत्या प्राङ्निरूपितम्। तथा यद्वीतरागा विरागवन्तो यतयः प्रयत्नशीला विशन्त्यात्माकारतया तिष्ठन्ति। तथा यदिच्छन्तो ज्ञातुमिच्छन्तो गुरूपदिष्टं ब्रह्मचर्यं चरन्ति। तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

रा० टी०—वायुजयादिमतां मरणकाले कर्तव्यमेव सध्येयं स्पष्टयति—यदक्षरमिति। यद्वा केन प्रकारेण स्मर्तव्योऽसीतिप्रश्नस्योत्तरं सध्येयमुच्यते—यदक्षरमित्यादित्रिभिः। यत्पदमक्षरं सर्वथा नाशरहितं वेदविदो वदन्ति। यच्च पदं वीतरागाः अपगतकामादिदोषाः यतयः यत्नशीलाः विशन्ति प्रविशन्ति। यच्च पदमिच्छन्तः ब्रह्मचर्यं मनआदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यं चरन्ति अनुतिष्ठन्ति। तत्पदं पद्यते मुमुक्षुभिः प्राप्यत इति पदम्। पद्लगतावित्यतः कर्मण्यकारप्रत्ययः। स्वरूपं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये, तत्पदस्मरणप्रकारं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

त० टी०- तमेव प्रतिज्ञातमुपायं साङ्गमाह द्वाभ्याम्—**सर्वेति** । सर्वद्वाराणि श्रोत्रचक्षुरादीन्द्रियद्वाराणि संयम्य बाह्यविषयग्रहणायोग्यानि कृत्वा मनश्च हृदि निरुध्य बाह्यविषयसंकल्पशून्यं संपाद्य सर्वबाह्यक्रियाहेतुं प्राणं मूर्ध्नि भ्रूमध्यादुपरि ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णामार्गेणावेश्य आत्मनो योगधारणां समाधिस्थैर्यमास्थितः सन् ॥ १२ ॥

म० टी०—तत्र प्रवक्ष्य इति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह द्वाभ्याम्—**सर्वद्वाराणी**त्यादिना । सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य विषयदोषदर्शनाभ्यासात्तद्विमुखतामापादितैः श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणमकुर्वन् । बाह्येन्द्रियनिरोधेऽपि मनसः प्रचारः स्यादित्यत आह—मनो हृदि निरुध्य च अभ्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे व्याख्याताभ्यां हृदयदेशे मनो निरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य च अन्तरपि विषयचिन्तामकुर्वन्नित्यर्थः । एवं बहिरन्तरुपलब्धिद्वाराणि सर्वाणि संनिरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण मूर्ध्न्याधाय भ्रुवोर्मध्ये तदुपरि च गुरूपदिष्टमार्गेणावेश्यात्मनो योगधारणामात्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थितः । आत्मन इति देवतादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

शं० टी०—स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति योगिप्राप्यवस्तुवर्णनप्रसङ्गादागतं ज्ञानिप्राप्यस्य वस्तुनो वर्णनं यत्किंचित्कृत्वा प्रकृतमेव योगिप्रयाणं प्रतिपादयति—**सर्वेति** । सर्वद्वाराणि नासिके चक्षुषी श्रोत्रे मुखमधोबिलं लिङ्गं च वायोर्निर्गमद्वाराणि सर्वाणि संयम्य योगबलेन निरुध्य बहिरन्तर्व्यापृतिशीलं मनश्च हृदि निरुध्य प्राणवायुमपि सर्वाङ्गीणमाकृष्य हृदयमानीय एतं सुषुम्नया संयोज्य विशुद्धचक्रमनाहतचक्रमाज्ञाचक्रं चातिक्रम्य प्राणं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्ते षोडशान्ते चाधाय योगधारणां योगप्रक्रियामुत्क्रमणगतिमास्थितः सन् योगी ॥ १२ ॥

श्री० टी०—प्रतिज्ञातमुपायं साङ्गमाह द्वाभ्याम्—**सर्वेति** । सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः । मनश्च हृदि निरुध्य बाह्यविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः । मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥

स० टी०—प्रत्याहृत्येन्द्रियद्वाराण्यखिलानि विवेकतः ॥ सम्यक्समस्तभोगेभ्यो दोषदृष्ट्या विशेषतः ॥ १ ॥ वैराग्याभ्यासयोगेन निर्वृत्तिकं मनो यथा ॥ भवेत्तथा स्वहृद्देशे संयम्यातिप्रयत्नतः ॥ २ ॥ क्रियाद्वारं तथा प्राणं सर्वतो विनिगृह्य च ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण तथा भूमिजयक्रमात् ॥ ३ ॥ स्थापयित्वा भ्रुवोर्मध्ये धारणामात्मगोचराम् ॥ समाधिलक्षणां कर्तुं प्रवृत्तस्तां समास्थितः ॥ ४ ॥ १२ ॥

भा० टी०—सर्वाणि च शब्दादिविषयोपलब्धौ द्वाराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयम्य तत्तद्विषयेभ्यः संयमनं प्रत्याहरणं कृत्वा हृदि हृत्कमले मनो निरुध्य तत्तद्विषयस्मरणान्निरोधनं च कृत्वा निष्प्रचारमापाद्येति यावत् । तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाडयोर्ध्वं भूमिकाजयक्रमेणारुह्यात्मनः स्वस्य प्राणं मूर्धन्याधाय संस्थाप्य योगधारणां धारयितुमास्थितः प्रवृत्तः सन्, आत्मनो योगधारणामिति वान्वयः ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ प्रतिज्ञातमर्थं साङ्गमाह—**सर्वद्वाराणी**ति द्वाभ्याम् । सर्वद्वाराणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य न केवलं नेत्रमीलनमात्रेण किंतु मनो हृदि निरुध्य बाह्यविषयानस्मरन्नित्यर्थः । मूर्ध्नि भ्रूमध्ये स्वस्य प्राणानाधायारोप्य योगधारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितः । श्रुतिरपि ऋक्शाखायाम्—"युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो३ मनसा देवयन्तः" इति । भाष्यम्–बाल्यवार्धकाद्यैर्देहविकारैर्विरहितो युवा मुख्यप्राणो सुष्ठु वासः प्रावरणं यस्य सत्त्वाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितः परिवीतः शरीरावृतः सन्नगाज्जीवदशां प्राप्त उ इति निश्च-

येन स जायमानः प्रादुर्भूतः सन् श्रेयान् सत्कर्मनिरतो भवति । स स्वाध्यायः सुखेनाराध्यस्तमेवंविधं धीरासो दृढव्रताः कवयः क्रान्तदर्शिनो ज्ञानिनो देवयन्तो देवत्वं प्राप्तमिच्छन्तो मनसा सह उन्नयन्ति । सुषुम्नाविवरेणोर्ध्वं नयन्ति । अत्रार्थे ब्राह्मणमपि—“ युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युक्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः” इत्यादि । अथर्ववेदेऽप्याम्नातम्—“शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगेता उत्क्रमणे भवन्ति ” इति । भाष्यम्—शरीरान्तर्बाह्ये नाड्यः सन्ति । तासां मध्ये हृदयस्थव्यापारार्थमेकाधिकं शतं नाड्यः सन्ति । तासां मध्ये एका नाडी मूर्धानमभिलक्षीकृत्य निःसृता निर्गता तया नाड्योर्ध्वमायन् गच्छन् प्राणोऽमृतत्वमेति मुक्तो भवति । उत्क्रमणे प्राणोत्क्रमणे तु एता उक्तनाड्यो विष्वक् सर्वा अपि मूर्धानमभिनिस्सरन्ति । एवमुत्क्रान्तिसमये स्मर्तव्योऽहमित्युपदिष्टम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—एवं ध्येयस्वरूपं तत्स्मरणप्रकारोक्तिं च प्रतिज्ञायेदानीं तत्प्रकारमाह—सर्वेति । सर्वद्वाराणि वायुसंचारस्थानसर्वसुषुम्नोत्तरनाडीर्नियम्य हृदि हरति जगदिति हृन्नामके नारायणे । हरतेः क्विप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” । मनो निरुध्य चात्मनः प्राणं प्राणवायुं मूर्ध्नि सुषुम्नामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रे आधाय योगधारणामास्थितः अखण्डस्मृतिरूपयोगधारण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

त० टी०—ओमित्येकमक्षरं ब्रह्मवाचकत्वाद्ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् तद्वाच्यभूतं परं ब्रह्म मामनुस्मरन् मूर्धन्या नाड्या देहं त्यजन् यः प्रयाति प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण याति, स परमामुपनिषत्प्रतिपाद्यां गतिं प्राप्य यथोपासनं मां प्राप्नोति ॥ १३ ॥

म० टी०— ओमिति । ओमित्येकमक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमावद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् ओमिति व्याहरन्नित्येतावतैव निर्वाहे एकाक्षरमित्यनायासकथनेन स्तुत्यर्थं ओमिति व्याहरन् एकाक्षरं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म माम् ओमित्यस्यार्थं स्मरन्निति वा तेन प्रणवं जपंस्तदभिधेयभूतं च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन्यः प्रयाति स याति देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तद्भोगान्ते परमां प्रकृष्टां गतिं मद्रूपाम् । अत्र पतञ्जलिना ‘ तीव्रसंवेगानामासन्नः ’ समाधिलाभः इत्युक्त्वा ‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’ इत्युक्तं प्रणिधानं च व्याख्यातं ‘तस्य वाचकः प्रणवः’,‘तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति ‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’ इति च । इह तु साक्षादेव ततः परमगतिलाभ इत्युक्तम् । तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नात्मनो योगधारणामास्थित इति व्याख्येयम् । विचित्रफलत्वोपपत्तेर्वा न विरोधः ॥ १३ ॥

शं० टी०—ओमिति । एकं च तदक्षरं चैकाक्षरं ब्रह्मणो वाचकत्वाद्ब्रह्मेत्युच्यते प्रणवस्तमेकाक्षरमेव त्रिमात्रकं च दीर्घघण्टानादवदोमिति व्याहरन् वाचा प्रस्फुटमुच्चरन् तदर्थं कविं पुराणमित्युक्तलक्षणसंपन्नं मां परमेश्वरमनुस्मरन् मनसा ध्यायन् शीर्षकपालं भित्त्वा देहमत्र स्थूलं त्यजन्नेवं देहत्यागं कृत्वा यः सूक्ष्मेण प्रयाति पूर्वोक्तक्रमेण भूम्यादिकं भित्त्वा यो योगी गच्छति स क्रमेण परमां गतिं केवलतां याति विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—ओमिति । ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वा प्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्व्याहरन्नुच्चारयन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन्यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां गतिं मद्गतिं याति प्राप्नोति ॥ १३ ॥

स० टी०—ब्रह्मणो वाचकत्वात्तत्प्रतीकत्वात्समुच्चरन् ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वव्यापकमद्वयम् ॥ १ ॥ ओमित्यस्यार्थमीशानं मां च सम्यगनुस्मरन् ॥ नाड्या मूर्धन्यया देहं त्यजन्धीरः प्रयाति यः ॥ २ ॥ स देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकमुपासकः ॥ गत्वा भोगावसाने च मद्रूपां गतिमुत्तमाम् ॥ ३ ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणा सार्धं संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ ४ ॥ १३ ॥

भा० टी०—ओमिति। एकं च तदक्षरमेकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमभिधायकमिति यावत् । ओङ्कारं व्याहरन् उच्चारयन् तदभिधेयं परमात्मानं मामनुस्मरन्ननुचिन्तयन्। यत्तु ओमिति व्याहरन् एकाक्षरम् एकमक्षरम् एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म माम् ओमित्यस्यार्थं स्मरन्निति केचित् तन्न, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपक्रम्य "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" इतिश्रुत्यनुसरणेन तद्विस्मरणस्य स्पष्टत्वात् । श्रुतिस्थत्रिमात्रशब्दस्यैकशब्देन व्याख्यानं भगवता क्रियते श्रुतौ त्रिमात्रेणेत्यस्य प्रथममकारेणाभिध्यायीत तत उकारेण ततो मकारेणेति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थम्—ओमिति। त्रिमात्रमेकमेवाक्षरं व्याहरन् न तु मात्राभेदेनाक्षरत्रयं पृथक् पृथग्व्याहरन्नित्यर्थः । किंच 'रूढिर्योगमपहन्ति' इति न्यायात् अक्षरशब्द ओङ्कारेणैव संबध्यते तस्य वर्णे रूढत्वात् योगाश्रयणं तु रूढ्यसंभवे। तस्मात् श्रुत्यनुसारि व्यवहितान्वयरहितं रूढिपरित्यागदोषाग्रस्तं सर्वज्ञानां भाष्यकृतां व्याख्यानमेव हृद्यमिति दिक्। यः प्रयाति म्रियते देहं त्यजन् प्रयातीत्यनेनैव प्रयाणकालो मरणकाल उक्तः, देहं त्यजन्निति तद्विशेषणार्थं प्रयाणकाल आत्मनो देहत्यागमात्रं प्रयाणं न तु स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । देहं त्यजन् यः प्रयाति स परमामुत्कृष्टामबाध्यां गतिं स्थानं मोक्षाख्यं ब्रह्म लोकप्राप्तिक्रमेण याति अभिगच्छति ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ जाप्यं किमित्याह—ओमिति। ओमित्येकाक्षरं यस्य तदेकाक्षरं ब्रह्मैकाक्षरात्मको वेदो मात्रात्रयेण पूर्वोक्तयजुर्मन्त्रत्रयात्मैकस्तद्व्याहरन्नुच्चारयँस्तथा तदर्थरूपं मामनुस्मरन् यो जीवो देहं त्यजन् प्रकर्षेणार्चिर्मार्गेण यात्युत्क्रमते स परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

रा० टी०—ओमिति। ओमित्येकमक्षरं वाचकं यस्य तदोमित्येकाक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्म मां व्याहरन्ननुस्मरन् ओमित्युच्चार्य तद्वाच्यं ब्रह्मरूपं मामनुस्मरन्यः देहं त्यजन्प्रयाति प्रैति स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

त० टी०—एवं सामान्ययोगिनो गतिरुक्ता इदानीं भगवदनन्यभक्तस्य योगिनः प्राप्तिप्रकारमाह—अनन्यचेता इति। नान्यस्मिन् चेतो यस्य सोऽनन्यचेता यः सततं निरन्तरमतिशयप्रेम्णा निरतिशयप्रियं मां स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य नित्यं मद्योगं काङ्क्षमाणस्य निरतिशयमतिप्रियस्य योगिनोऽहमन्यैरचिन्त्यस्वरूपगुणैश्वर्योऽपि वात्सल्यकारुण्यसौहार्दादिगुणपरवशतया स्वभक्तदुःखवियोगाद्यसहमानः सुलभः सुखेनैव प्राप्यः । एतेन मदनन्यभक्तिहीनानां सर्वोपायवतामपि ब्रह्मलोकादिमत्समानैश्वर्यावधिफलावाप्तियोग्यत्वेऽपि नाहं सुलभो, भक्त्यैकवश्यस्वभावत्वात् "शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः 'भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिरेवैनं वर्धयति । भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी' इत्यादेश्च ॥ १४ ॥

म० टी०—य एवं वायुनिरोधवैधुर्येण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छया न शक्नोति किंतु कर्मक्षयेणैव परवशो देहं त्यजति तस्य किं स्यादिति तदाह—अनन्यचेता इति। न विद्यते मदन्यविषये चेतो यस्य सोऽनन्यचेताः सततं निरन्तरं नित्यशो यावज्जीवं यो मां स्मरति तस्य स्ववशतया

परवशतया वा देहं त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषामतिदुर्लभोऽपि हे पार्थ तवाहमतिसुलभो मा भैषीरित्यभिप्रायः । अत्र तस्येति षष्ठी शेषे संबन्धसामान्ये । कर्तरि "न लोक–" इत्यादिना निषेधात् । अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादरः सततमिति नैरन्तर्यं नित्यश इति दीर्घकालत्वं स्मरणस्योक्तं तेन 'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' इति पातञ्जलं मतमनुसृतं भवति । तत्र स इत्यभ्यास उक्तोऽपि स्मरणपर्यवसायी तेन यावज्जीवं प्रतिक्षणं विक्षेपान्तरशून्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतुर्मूर्धन्यया नाड्या तु स्वेच्छया प्राणोत्क्रमणं भवतु न वेति नातीवाग्रहः ।। १४ ।।

शं० टी०—एवं परब्रह्मोपासकस्य परां गतिमुक्त्वा इदानीं श्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वो यतिस्तीव्रमोक्षेच्छासमुदितवैराग्यवेगेन नित्यं निरन्तरं मां परं ब्रह्म योऽनुसंधत्ते तस्याहं सुलभ इति स्वकीयसौलभ्यं प्रतिपादयति—**अनन्यचेता इति** । अनन्यचेताः न विद्यते अन्यो ब्रह्मातिरिक्तो विषयो यस्य तदनन्यं विषयान्तरास्पृष्टं चेतो यस्य सोऽनन्यचेताः ब्रह्मण्येव समाहितचित्तः सन् यो ब्रह्मविन्नित्यशो नित्यं यावज्जीवं तत्रापि सततमविरामं सर्वदा मामेव परं ब्रह्म स्मरति ब्रह्मैवाहमिति स्वात्मनानुसंधत्ते तस्यैव नित्ययुक्तस्य सर्वदा मामेवानुसंदधतो योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य यतेरहं सुलभः सुतरामनायासेन लब्धुं शक्यः सुलभः अप्रयत्नेन प्राप्य इत्यर्थः । यस्मादस्य योगिन इव न प्राणायामाभ्यासक्लेशो नेन्द्रियनिग्रहश्रमो नापि मनोनिरोधायासो नापि च सुषुम्नयोर्ध्वगमनदुःखं नैव च शीर्षकपालभूम्याद्यावरणभेदव्यथा चास्तीषदपि किंत्वत्रैव तिष्ठतः प्रारब्धपरिक्षये स्वत एव प्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनां सुषुप्ताविव ब्रह्मणि विलये सत्यप्रयत्नेन जीवः प्राज्ञमिव ब्रह्मविन्मां निर्विशेषं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमनन्तमपूर्वमनपरमबाह्यमानन्दघनं परं ब्रह्म प्राप्नोति तस्माद्ब्रह्मविदो यतेर्ब्रह्मनिष्ठस्य मत्प्राप्तेः सुलभत्वादहं सुलभ इत्युच्यते । सुलभो नाम सुखप्राप्यस्ततस्त्वमनन्यचेताः सन् मां सर्वदा संस्मरेत्यर्थः ।। १४ ।।

श्री० टी०—एवं चान्तकाले धारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुस्मारयति—**अनन्येति** । नास्त्यन्यस्मिंश्चेतो यस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरन्तरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यस्य ।। १४ ।।

स० टी०—य एवं स्वेच्छया देहं त्यक्तुं शक्नोति नो जनः ।। किंतु कर्मक्षयेणैव देहं परवशश्च सन् ।। १ ।। रोगादिभिस्त्यजत्यस्य किं स्यादित्युच्यते शृणु ।। मदन्यविषये चेतो नास्ति यस्य स एकधीः ।। २ ।। यो मां निरन्तरं यावज्जीवं स्मरति तस्य च ।। स्वेच्छया त्यजतो देहं पराधीनतयाथवा ।।३।। समाहितधियो नित्यं योगिनो मत्परस्य सः ।। अनायासेन लभ्योऽस्मि योऽन्येषामतिदुर्लभः ।। ४ ।। हे पार्थातिसुखेनैव लभ्यस्तेऽहं भयं त्यज ।। ५ ।। १४ ।।

भा० टी०—किंच—**अनन्येति** । अन्तकाले मत्स्मरणं मत्प्राप्तिकरं न सर्वस्य सुलभं किंतु योगी मां वासुदेवमनन्यचेता नान्यस्मिन्विषये चेतो यस्य सः अनेनात्यादर उक्तः, सततं सर्वदेति नैरन्तर्यमुक्तं, नित्यश इति दीर्घकालत्वं, तथाचात्यादरेण यावज्जीवं न तु षण्मासं वत्सरं वा नैरन्तर्येण यो मां परमेश्वरं स्मरति तस्य योगिनो नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्याहं सुलभः सुखेनानायासेन लभ्योऽन्तकालेऽनायासलब्धमत्स्मरणेनेति, यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि समाहितो भवेदित्याशयः । पार्थेतिसंबोधयन् तव तूक्तसाधनसौलभ्येन मत्प्राप्तिः सुलभेति सूचयति ।। १४ ।।

प० टी०—एवं मद्भक्तस्य तादृशीं दशामहमेव संपादयामीत्याह—**अनन्येति** । सततमनवरतं नान्यन्मद्व्यतिरिक्तं चेतसि यस्य स तथाभूतः सन् यो जीवद्दशायां नित्यशो मां स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य

समाहितमनसोऽहं सुलभः सुखेन प्राप्यो नान्यस्य, ध्यानादिक्लेशराहित्येनापि स्वयमाविर्भूय प्रकटो भवामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०–अन्तकाले मत्स्मरणं नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यथेति स्पष्टमाह–अनन्यचेता इति। सततमन्यविषयकचेतोहीनः सन् यो मां नित्यशः स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः योगिनः संपूर्णोपायवतः अहं सुलभः अन्तकाले स्मृतिविषयो भवामीत्यर्थः। यद्वा सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः ॥ १४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

त० टी०–ननु यथा त्वदनन्यभक्तस्य भवान्सुलभस्तथाऽन्यदेवादिभक्तानामन्येऽपि सुलभाः 'यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति' इत्युक्तत्वात्। एवं चेत्तर्ह्यन्यदेवादिफलप्राप्तेभ्योऽन्यभक्तेभ्यस्त्वद्भक्तानां को विशेष इति चेत्तत्राह—मामिति। मां सर्वेश्वरमानन्दघनं प्राप्य पुनरखिलगर्भवासादिदुःखालयं दुःखगृहमशाश्वतमस्थिरं जन्म प्राकृतदेहसंबन्धं नाप्नुवन्ति, यतो महात्मानः महाविवेकसंपन्नान्तःकरणा अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्प्रसादकारणानि मदेकाराधनानि कर्माणि कृत्वा मदनुग्रहादेव परमां सर्वोत्कृष्टां संसिद्धिं मद्भावात्मिकां मुक्तिं गताः प्राप्ताः ॥ १५ ॥

म० टी०–भगवन्तं प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते न वेति संदेहे नावर्तन्त इत्याह–मामुपेत्येति। मामीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनुष्यादिदेहसंबन्धं, कीदृशं दुःखालयं गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनाद्यनेकदुःखस्थानमशाश्वतमस्थिरं दृष्टनष्टप्रायं नाप्नुवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः। यतो महात्मानः रजस्तमोमलरहितान्तःकरणाः शुद्धसत्त्वाः समुत्पन्नसम्यग्दर्शना मल्लोकभोगान्ते परमां सर्वोत्कृष्टां संसिद्धिं मुक्तिं गतास्ते, अत्र मां प्राप्य सिद्धिं गता इति वदतोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥ १५ ॥

शं० टी०–सर्वकर्मसंन्यास्येकाकी मौनी भैक्ष्यजीवी भूयो यत्र कुत्राप्युपविश्य सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यध्यात्मदृष्ट्या सर्वदा सर्वं ब्रह्मैव यः पश्यति तस्य योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य यतेरहं सुलभ इति स्वप्राप्तिसुलभत्वं प्रतिपाद्येदानीं स्वं प्राप्तवतां फलमाह–मामिति। मां सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्मोपेत्य मदेकरसतां प्राप्य तत एव परमामनुत्तमां केवलानन्दमयीं संसिद्धिं मदात्मना स्थितिलक्षणां विदेहमुक्तिं गता महात्मानो महानुभावा यतयः, यद्वा महात्मानः महान्नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया निःशेषविनष्टरजस्तमोगुणतत्कार्यत्वादतिस्वच्छतरत्वेन प्रकृष्टः केवलः शुद्धसत्त्वभावापन्न आत्मा मनो येषां ते महात्मानः सुप्रसन्नान्तःकरणाः तत एव परमामनुत्तमफलप्रदानोन्मुखीं संसिद्धिं सुखानुभूतौ दुःखानुभूतौ च वृत्तेर्ब्रह्मात्मना संस्थितिरेव संसिद्धिस्तां बहुजन्माभ्यस्तां सर्वास्वप्यवस्थास्वप्रतिबद्धामखण्डाकारवृत्तिलक्षणां गताः प्राप्ता यतयो ब्रह्मनिष्ठा मां कार्यकारणभावविकलं मायातत्कार्यलेशसंबन्धशून्यं सद्घनं चिद्घनमानन्दघनं परं ब्रह्मोपेत्य मद्भावं प्राप्य घटाकाशो महाकाशतामिव स्वयं ब्रह्मैकतां प्राप्य अशाश्वतं शाश्वतो ब्रह्मभावस्ततो विलक्षणत्वादशाश्वतं नश्वरं तत्रापि दुःखालयमाध्यात्मिकादिदुःखाश्रयं जन्म, अत्र जन्मना विकारेण विकारिजनिमच्छरीरं गृह्यते, विदेहमुक्तिं प्राप्ता ब्रह्मविदः पुनरनित्यं दुःखभूयिष्ठं शरीरं दैवं प्राजापत्यं वा गान्धर्वं वा मानुषं वान्यद्वा नाप्नुवन्ति कारणाभावादविद्याकामकर्माणि खलु शरीरप्राप्तिकारणं तेषां सर्वेषां सम्यग्ज्ञानमहाग्निज्वालाभिर्भस्मीभूतत्वात् मुक्ता न पुनरावर्तन्ते "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते" इति श्रुतेः। अभ्यासः संशयं विच्छिनत्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०–यद्यप्येवं त्वं सुलभोऽसि ततः किमत आह–मामिति। उक्तलक्षणा महात्मानो मद्भक्ता

मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यं च जन्म न प्राप्नुवन्ति यतस्ते परमां सम्यक्सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः, पुनर्जन्मनो दुःखानां चालयं स्थानं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवन्तीति वा ॥ १५ ॥

स० टी०–यस्मादेवं ततो नित्यं समाहितमना मयि ॥ अनन्यधीः स्यादामृत्योर्मुमुक्षुर्मत्परायणः ॥१॥ मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं प्राप्य धीरा मुमुक्षवः ॥ नाप्नुवन्ति पुनर्देहसंबन्धं दुःखमन्दिरम् ॥ २ ॥ गर्भवासभगद्वारनिर्गमादिश्रमाकरम् ॥ दृष्टनष्टं भ्रमागारं जन्मदुःखालयं ततः ॥३॥ शुद्धसत्त्वा महात्मानो जातसम्यग्धियो बुधाः ॥ सर्वोत्कृष्टां विमोक्षाख्यां संसिद्धिं ते समागताः ॥ ४ ॥ १५ ॥

भा० टी०–किं त्वां प्राप्ताश्चन्द्रलोकादिव पुनरावर्तन्ते उत नेति संदिहानं प्रत्याह–**मामिति**। मामीश्वरमुपेत्य मद्भावं मत्सारूप्यादिकमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं पुनरावृत्तिमिति यावत्। किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह–दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानामालयमालीयन्ते दुःखान्यस्मिन्निति दुःखालयं दुःखाश्रयमिति यावत्। तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च। वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं शारीरं, कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषयविशेषादर्शनादिनिबन्धनं मानसम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकम् मनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तमाधिभौतिकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनमाधिदैविकम्। आधिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखं बाह्योपायसाध्यं पुनर्जन्मनो दुःखानां चालयं स्थानमिति अस्मिन्पक्षे मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इति वक्ष्यमाणाननुरोधो विशेष्याध्याहारापत्त्यादिदोषश्चापतत्यत आचार्यैरयं पक्ष उपेक्षितः। गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनादिदुःखानां दुःखत्रयेष्वन्तर्भावो बोध्यः। न केवलं दुःखालयम् अशाश्वतम् अशश्वद्भवमनवस्थितरूपं चेदृशं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति यतः महात्मानः विशुद्धचित्ताः तस्मिन्परमेश्वरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शनाः संसिद्धिं परमां प्रकृष्टां मोक्षाभिधां गताः प्राप्ताः परमां सिद्धिं मोक्षं गता अगता अपि प्रत्यासन्नत्वात् गता एव। तथा ब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्य स्मर्यते 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति। प्रतिसंचरे ब्रह्मप्रलये परस्य चतुर्मुखस्यान्ते नाशे इत्यन्ये। अस्मिन्पक्षे आब्रह्मभुवनादित्युत्तरश्लोकविरोधो मुख्यार्थपरित्यागश्च बोध्यः ॥ १५ ॥

प० टी०–सुलभत्वे किं भवतीत्याह–**मामिति**। एवमुक्तलक्षणा महात्मानो महानुभावा मां परमात्मानं प्राप्य दुःखालयं सर्वदुःखनिदानमशाश्वतं नश्वरं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति, यतस्ते परमां सिद्धिं गताः ॥१५॥

रा० टी०–प्रागुक्तपरमगतिः केत्यतो मत्प्राप्तिरूपेति तदुपायोक्तिपूर्वं परमगतिविवरणार्थोऽयं श्लोकः। अत एव परमगतिः। सुलभ इत्युक्तभगवल्लाभश्च तत्प्राप्तिरूपमेव फलमिति भावेन तत्प्राप्तिं स्तौति–**मामिति**। महात्मानो ज्ञानिनो मामुपेत्य प्राप्य दुःखालयं दुःखाश्रयमशाश्वतमनित्यं नाशशिरस्कं जन्म देहयोगं पुनर्नाप्नुवन्ति। कुतः यतः परमां संसिद्धिं मोक्षलक्षणां गताः प्राप्ताः तत इति योजना ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

त० टी०–मदनन्यभक्तिहीनास्तु विविधधर्मानुष्ठानाद्ब्रह्मलोकपर्यन्तं प्राप्ता अपि पुनरावर्तन्त इत्याह–**आब्रह्मेति**। आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकास्तत्रस्था जनास्तद्भोगावसाने पुनरावर्तिनो भवन्ति, हे अर्जुन तेभ्यः स्वभक्तानां तुशब्देन महद्वैलक्षण्यं द्योतयति मां सर्वेश्वरं सत्यसंकल्पं निखिलजगदुत्पत्तिकारणं दोषास्पृष्टमाहात्म्यं भगवन्तमुपेत्य प्राप्य ये निर्वृता हे कौन्तेय तेषां जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

म० टी०—भगवन्तमुपागतानां सम्यग्दर्शिनामपुनरावृत्तौ कथितायां ततो विमुखानामसम्यग्दर्शिनां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह—**आब्रह्मेति** । आब्रह्मभुवनात् भवन्त्यत्र भूतानीति भुवनं लोकः अभिविधावाकारः ब्रह्मलोकेन सह सर्वेऽपि लोकाः मद्विमुखानामसम्यग्दर्शिनां भोगभूमयः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनशीलाः । ब्रह्मभवनादिति पाठे भवनं वासस्थानमिति स एवार्थः । हे अर्जुन स्वतःप्रसिद्धमहापौरुष । किं तद्वदेव त्वां प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्नेत्याह—मामीश्वरमेकमुपेत्य तुशब्दो लोकान्तरवैलक्षण्यद्योतनार्थः अवधारणार्थो वा । मामेव प्राप्य निर्वृतानां हे कौन्तेय मातृतोऽपि प्रसिद्धमहानुभाव पुनर्जन्म न विद्यते पुनरावृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अत्रार्जुन कौन्तेयेति संबोधनद्वयेन स्वरूपतः कारणतश्च शुद्धिर्ज्ञानसंपत्तये सूचिता । अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनानां ब्रह्मणा सह मोक्षः ये तु पञ्चाग्निविद्यादिभिरतत्क्रतवोऽपि तत्र गतास्तेषामवश्यंभावि पुनर्जन्म अत एव क्रममुक्त्यभिप्रायेण "ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते," "अनावृत्तिः शब्दात्" इति श्रुतिसूत्रयोरुपपत्तिः । इतरत्र "तेषामिह न पुनरावृत्तिः," "इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इतीहेममिति च विशेषणाद्गमनाधिकरणकल्पादन्यत्र पुनरावृत्तिः प्रतीयते ॥ १६ ॥

शं० टी०—एवं ब्रह्मभावापन्नानां ब्रह्मविदां पुनरावृत्त्यभावं प्रतिपाद्य तदितरेषां श्रुतिशून्यानां तद्गतामप्यसम्यक्दर्शनवतां स्वेतरप्राप्तिमतां पुनरावृत्तिरस्त्येवेति सूचयन्नुक्तमेवार्थं पुनर्दृढीकरोति ब्रह्मविदां मुक्तिसिद्धावसंशयसिद्ध्यर्थं यतीनां सम्यग्दर्शनसिद्धौ प्रयत्नसूचनार्थं च—**आब्रह्मेति** । अत्र ब्रह्मशब्देन चतुर्मुख उच्यते 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' इति कालनिर्णयश्रवणात् । आब्रह्मभुवनात् भवन्ति भूतान्यत्रेति सन्तीति वा भुवनं ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं सत्यलोकः आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकमारभ्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः पुण्यवशात् प्राप्तान् पुनरावर्तयन्ति पुनर्भवमेव पुण्यक्षयान्ते प्रापयन्तीति पुनरावर्तिनः सत्यलोकादिलोकास्ततस्तल्लोकगतानां पुनरावृत्तिरस्त्येव, यावत्संपातमिति "नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" इति श्रवणात् । न विद्यते अकं दुःखं यत्रेति सत्यलोकस्यैव नाकत्वं युक्तं, तदन्यत्र विद्यमानानां दैत्येभ्यः क्वचित् प्रलयाग्नेश्च दुःखसंभवादुक्तश्रुतिबलात् सत्यादिलोकगतानामपि पुनरावृत्तिः प्रामाणिकी । ननूक्तश्रुतिबलात् ब्रह्मभावं गतानां ब्रह्मविदामपि युक्ता पुनरावृत्तिरित्याशङ्कायां न "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ" इति । "यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति "तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन" इति "सर्वं पाप्मानं तरति" इत्यादि श्रुतिभिर्ब्रह्मविदः सर्वपापप्रदाहो लेपाभावश्च प्रतिपाद्यते यतस्ततः 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते' इति 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण निर्दग्धकर्मणामेव शेषकर्मानुभूत्यै पुनरावृत्तिर्नतु ज्ञानाग्निनिर्दग्धाशेषकर्मणां ब्रह्मविदां तेषामावृत्त्यै कर्मशेषाभावान्न पुनरावृत्तिः प्रामाणिकी न च पुनरावर्तत इत्यनेकधा तन्निषेधाच्च । न तेषां पुनरावर्तनमस्तीति तुशब्देनैव व्यावर्तयन्नाह—**मामिति** । हे कौन्तेय शुद्धकुलोत्पन्नार्जुन मां सत्यज्ञानादिलक्षणं सदानन्दैकरसं परमात्मानमुपेत्य पूर्णात्मना तिष्ठतो ब्रह्मवित्तमस्य तु पुनर्जन्म पुनरावृत्तिर्न विद्यते नास्तीत्यर्थः । यद्वा मामुपेत्य तु विद्वान् पुनर्जन्म पुनरावृत्तिं न विद्यते न प्राप्नोति । विद् सत्तायामिति धातोः प्राप्त्यर्थता वा विन्दतेर्वा दिवाद्यन्तःपातित्वं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

श्री० टी०—एतदेव सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन्निर्धारयति—**आब्रह्मेति** । ब्रह्मणो भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्तत्रत्यानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यं भावि पुनर्जन्म य एवं क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षो नान्येषाम् । तथाच 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृता-

त्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' परस्यान्ते ब्रह्मणः परमायुषोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेण येषां ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां न मोक्ष इति परिनिष्ठितिः, मामुपेत्य वर्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

स० टी०—भगवन्तं गतानां च सम्यग्ज्ञानवतां नृणाम् ॥ मुक्तिस्तद्विमुखानां तु पुनरावृत्तिरुच्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मलोकेन सहिता लोका ये भोगभूमयः ॥ असम्यग्दर्शिनां सन्ति पुनरावर्तिनोऽखिलाः ॥ २ ॥ कर्मभिर्निर्मितानां हि स्थायित्वं नास्ति कर्हिचित् ॥ कर्मभिर्निर्मितास्ते स्युर्ब्रह्मलोकादयोऽखिलाः ॥ ३ ॥ मामनन्तपदं प्राप्य पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ न विद्यते पुनर्जन्म पुनरावृत्तिलक्षणम् ॥ ४ ॥ १६ ॥

भा० टी०—ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ब्रह्मलोकादिकं प्राप्ता अपि पुनरावर्तन्ते इत्याह—आब्रह्मभुवनादिति । ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः मामीश्वरमेकमुपेत्य तु पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिः पुनरावृत्तिरिति यावत् न विद्यते । अर्जुनकौन्तेयेतिसंबोधनद्वयेन साक्षान्मद्भक्ताः मामुपेत्य न निवर्तन्ते इत्यत्र तु नास्ति संशयः ब्रह्मलोकं गता अपि ये अश्वमेधादिकर्मणा विगतपापत्वात्स्वच्छतामापन्नास्तत्र गतास्ते पुनरावर्तन्ते ये तु मत्संबन्धिहिरण्यगर्भाद्युपासकास्ते तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः न पुनरावर्तन्ते इति व्यवस्थां सूचयति ॥ १६ ॥

प० टी०—अथावान्तरसिद्ध्या शाश्वतं सुखदं च देहमपेक्षमाणानां पुनरावृत्तिरस्तीत्याह—आब्रह्मेति । ब्रह्मणो भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य ये लोका महर्लोकाद्या अपि पुनरावर्तिनो भवन्ति । ननु 'तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः । त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभन्ते शोकवर्जितम्' इति पुराणोक्तत्वात्कथमुक्तं पुनरावर्तिन इति चेत्तत्रोच्यते, सुखेन चिरकालजीवितमपेक्ष्य सामवेदोक्तबृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशार्करैवतनौन्धसकालेयाद्यष्टसामात्मिकामासन्दीं सस्तोमां महतीमृचमुपास्य साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यादिक्रमेण पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्राप्तास्तेऽप्यायुरहोरात्रनिद्राजागरादिलौकिकव्यवहारत्वात्पुनरावर्तन्त एव । श्रुतिरपि शातपथी—“यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति” इति । भाष्यम्—अत्र वाचक्नवीं प्रति याज्ञवल्क्यो वदति भो गार्गि गर्गकन्ये वाचक्नवि यः पुरुष एतदनुभूयमानमक्षरं परं ब्रह्माविदित्वाज्ञात्वास्मिँल्लोके जुहोति होमं करोति ददाति तुलाभारेण, तपस्यति कृच्छ्रचान्द्रायणादिनैव यल्लोकार्थमेतावानुपायः स लोकोऽस्य पुरुषस्य बहून्यनेकानि वर्षसहस्राणि भुज्यमानोऽप्यन्तवानेव पुनश्च्यवनाय भवति । अथोक्तप्रमेयप्रतिपादकमृक्शाखीयं ब्राह्मणं च “अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा अब्रुवन् सप्रजापतिका अयं वै देवतानाम्” इत्यादि । तथापस्तम्बसंहितास्वपि “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः” इत्यादि । ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते शतश्लोकभाष्येऽस्माभिः सविस्तरं प्रोक्तमस्ति । अथ चोत्पन्नतत्त्वज्ञानिनस्ते मद्रूपतां प्राप्य विस्मृतसकलव्यवहाराः संसरणबीजभूतं जीवत्वं परिहाय ब्रह्मरूपास्तेषां पुनर्जन्म नास्तीत्याह—मामुपेत्येति । तथा च विस्मृतसकलव्यवहारत्वमेव मत्प्राप्त्यभिव्यञ्जकम् । श्रुतिरपि—“स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्” इति । तथा “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते” इति ॥ १६ ॥

रा० टी०—ब्रह्मादीन्प्राप्तानामपि पुनर्जन्माभावात् किं विशिष्योच्यते मामुपेत्येत्यादि तत्राह—आब्रह्मेति । आङत्राभिविधौ । मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनाः लोकाः तत्र गताः जना इति यावत्, पुनरावर्तिनः पुनर्भूमावागत्य जन्मादिमन्तो भवन्तीत्यर्थः । न तु मेरुस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनलोकस्थाः । पुनरावर्तिन इत्युक्त्या अर्थात् 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि' इति स्मृत्या च तत उपरितनलोकस्थाः न

पुनरावर्तिन इति प्राप्तत्वात् । मामुपेत्य पुनर्जन्म नाप्नुवन्तीति कथमुच्यत इत्यतः तदेव पुनराह—मामिति । सत्यं मेरुस्थब्रह्मसदनाज्जनोलोकाद्योपरिस्थितानां जनिर्नेति । तथापि तल्लोकस्थत्वमात्रं न जन्माभावे प्रयोजकं किंतु तत्र स्थितं मामुपेत्य स्थितानामेव जन्म पुनर्न विद्यते । अतः प्रागुक्तं नायुक्तमिति भावः । तदुक्तम् 'तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम्' इति । अभावः जननाभाव इत्यर्थः । यत्तु आजनान्न जनिर्भुवीति जनोलोकादुपरिस्थितानामप्यपुनरावृत्त्युक्तेः ब्रह्मसदनादर्वाक् स्थिताः पुनरावर्तिनः तदुपरिस्थाः अपुनरावर्तिन इत्युक्तिरयुक्तेति चोद्यम् । तद्ब्रह्मभवनपदेन मेरुस्थब्रह्मसदनग्रहणात्परिहृतम् । सत्यलोकस्थब्रह्मसदनग्रहणेऽपि आब्रह्मभवनात्सत्यलोकस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनतपोलोकस्थजना अंशेन पुनरावर्तिन इत्यर्थः । न चाजनादिति वचनविरोधः तत्र स्मृतौ जनिर्नेत्यस्य कार्त्स्न्येन जनिर्नेत्यर्थकत्वात् । जनादिलोकस्थानामप्यंशेनापि भूमौ लयान्ते लयादौ च कार्त्स्न्येन जनिमृत्योर्भावात् । आब्रह्मभवनादित्यत्र तत उपर्यार्थिकजन्माभावोक्तिस्तु मुख्यजन्माद्यभावोपेतमुक्तजनविषया तेषामंशेनापि भूमौ जननाद्यभावादिति । एतेन 'आमेरु ब्रह्मसदनादाजनात्' इति स्मृत्या मेरुजनान्तरालिकानां जन्माजन्मनोरर्थात्प्राप्तेर्विरोध इति प्रत्युक्तं, अजनेर्मुक्तविषयत्वात् जनेरुक्तदिशा मुक्तेतरविषयत्वादिति । तदुक्तम् 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव' इत्यादि ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

त० टी०—ब्रह्मभुवनावधिगतानां लोकानां पुनरावर्तित्वे हेतुं कालपरिच्छिन्नत्वं दर्शयति—**सहस्रयुगपर्यन्तमिति** । सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् ब्रह्मणो यदहस्तद्ये विदुः, तथा युगसहस्रमन्तो यस्यास्तां रात्रिं च ये विदुस्ते जना अहोरात्रविदः बहुज्ञाः कालज्ञत्वात् । ये तु दिवाकरगत्यैवाहरादि जानन्ति न ते तथाऽहोरात्रविदः, अल्पज्ञा इत्यर्थः । अयं भावः मनुष्याणां यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रं भवति, तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण द्वादशभिर्वर्षसहस्रैः ससंध्यं चतुर्युगं भवति, तथाविधं चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणोऽहर्दिनं भवति, तत्परिमाणिका च रात्रिस्तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणो द्विपरार्धसंज्ञकं परमायुर्भवति । अतः कालपरिच्छिन्नत्वेन तस्याप्यनित्यत्वात्तल्लोकगतानां पुनरावृत्तिर्युक्तैव । तथा तदधस्तान्महर्लोकादिगतानां पुनरावृत्तिर्बोध्या ॥ १७ ॥

म० टी०—ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः कस्मात् कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह—**सहस्रेति** । मनुष्यपरिमाणेन सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति हि पौराणिकं वचनम् । तादृशं ब्रह्मणः प्रजापतेरहर्दिनं यत् ये विदुः तथा रात्रिं युगसहस्रान्तां चतुर्युगसहस्रपर्यन्तां ये विदुरिति अनुवर्तते तेऽहोरात्रविदस्त एवाहोरात्रविदो योगिनो जनाः ये तु चन्द्रार्कगत्यैव विदुस्ते नाहोरात्रविदः स्वल्पदर्शित्वादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

शं० टी०—एवं स्वे प्राप्तवतः पुनरावृत्त्यभावं प्रतिपाद्येदानीं सत्यादिलोकेषु नित्यत्वनित्यसुखत्वानावर्तित्वबुद्ध्या पुण्यकर्माणि कृत्वा गत्वा पुनरागच्छन्तो निर्गच्छन्तः पुनः पुनर्जायमाना म्रियमाणाः सन्तः प्राणिनः सर्वे सर्वदा दुःखमेवानुभवन्ति प्ररोचनोक्तिभिर्मुह्यमाना अन्धपरंपरावत् गच्छन्तमनुगच्छन्ति च न कोऽप्यत्र वृत्तं विचारयति न तपति न विरज्यते अहो कष्टमज्ञत्वमिति तेषां सदसद्विवेकवैराग्यासत्त्यागसदुपादानप्रवृत्तिसिद्धये सत्यादिलोकानां कालपरिच्छिन्नानां ब्रह्मणो दिवारात्रिभ्यामाविर्भावं तिरोभावं च तद्दिवारात्रिभ्यां प्राणिनामपि सर्वेषामुत्पत्तिं प्रलयं च प्रतिपादयति—**सहस्रेति** त्रिभिः । अहोरात्रविदः 'दैविकानां युगानां च सहस्रपरिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च' इत्युक्तरीत्या ब्रह्मणः

प्रजापतेरहोरात्रयोः कालपरिमाणमियदिति विदन्ति जानन्तीत्यहोरात्रविदो मन्वादयो ये महान्तः ब्रह्मणो-ऽहर्दिनं सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रसंख्याकैर्युगैर्दिव्यैः पर्यन्तं पर्यवसानं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तमुक्तयुगसहस्र-परिमाणकमेव यत् यथा विदुर्जानन्ति वदन्ति तथैव ते मन्वादयो रात्रिमपि युगसहस्रान्तां युगसहस्रप-रिमाणवतीमेव विदुर्वदन्ति च ततो भ्रान्तैर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतस्य सत्यलोकस्य प्रतीतिः सहस्रयुगपर्यन्तमेव ततः सत्यलोकस्यैवमनित्यत्वे सति ततोऽपराणां महरादीनां भूरादीनां चानित्यत्वे चाल्पसुखत्वे च का वार्तेति भावः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—ननु च ‘ तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः । त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभन्ते शोक-वर्जितम्’ इत्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याः सकाशान्महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते । विनाशित्वे च सर्वेषामविशिष्टे कथमसौ विशेषः स्यादित्याशङ्क्य बह्वल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षा-युषो ब्रह्मणोऽहन्यहनि त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निशि निशि च प्रलयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मणोऽहोरात्रयोः प्रमा-णमाह—**सहस्रेति** । सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तद्ब्रह्मणो यदहस्तद्ये विदुः युगसहस्रमन्तो यस्यास्तां रात्रिं च योगबलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जना अहोरात्रविदः । येषां तु केवलं चन्द्रार्कगत्यैव ज्ञानं ते तथा अहो-रात्रविदो न भवन्ति अल्पदर्शित्वात् । युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतम् ‘चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति विष्णुपुराणोक्तेः । ब्रह्मण इति च महर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् । तत्रायं कालगणनाप्रकारः—मनु-ष्याणां यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रम् । तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति । चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनम् । तावत्परिमाणैव रात्रिः । तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति ॥ १७ ॥

स० टी०—लोकाः कालपरिच्छिन्नतया सर्वे विनश्वराः ॥ मत्प्राप्तिव्यतिरेकेण सुखं नेत्याह माधवः ॥ १ ॥ सहस्राणि युगान्येव यस्य पर्यवसानकम् ॥ तद्दिनं ब्रह्मणः स्रष्टुस्तावती रात्रिरिष्यते ॥ २ ॥ प्रजापतेर्दिनं रात्रिं विदुर्ये योगिनो जनाः ॥ अहोरात्रविदस्ते स्युर्नेतरे स्वल्पदर्शिनः ॥ ३ ॥ १७ ॥

भा० टी०—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वादिति हेतुनोपपादयति—**सहस्रमिति** । सहस्रं युगानि पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तम् । युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपरः ‘चतुर्युग-सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति पुराणोक्तेः । चतुर्युगपरिमाणं तु मनुष्याणां यद्वर्षं तदेव देवानाम-होरात्रम् । तादृशैरहोरात्रैः पक्षादिक्रमेण द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति । तत्र वर्षचतुःसहस्रं कृतयुगं त्रिसहस्रं त्रेता द्विसहस्रं द्वापरं एकसहस्रं कलिः।अष्टशतं कृतयुगस्य पूर्वोत्तरसंध्ये। एवमग्रेऽपि युगक्रमेण षट्चतु-र्द्विशतसंख्याकसंध्याक्रमो बोध्यः । सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजोऽहर्दिनं विदुः, रात्रिमपि सह-स्रयुगमन्तो यस्यास्तामहःपरिमाणामेव विदुः । के विदुरित्याह—तेऽहोरात्रविदो ब्रह्मणो दिनरात्रिकालसंख्या-विदो जनाः न तु मनुष्यदिनरात्रिकालविद इत्यर्थः । यत एवं यथोक्ताहोरात्रावयवमासर्त्वयनसंवत्सरावय-वशतसंख्यायुरवच्छिन्नः प्रजापतिस्तदन्तर्वर्तिलोका अपि यथायोग्यकालपरिच्छिन्ना अतो ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिन इत्याशयः ॥ १७ ॥

प० टी०—अथ सत्यलोकव्यवहारमाह—**सहस्रेति** । यद्ब्रह्मणो यस्य ब्रह्मणः सहस्रयुगानि पर्यन्तो-ऽवसानं यस्यैवंविधमहर्दिनं विदुः । तथैव युगसहस्रान्तां रात्रिं विदुः । एवमहोरात्रं सोपपत्तिकत्वेन ये विदुस्ते जना अहोरात्रविदः । छान्दोग्येऽपि “ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्ब्राह्मं यदुच्यते ” इति । अयमर्थः—कृतत्रेताद्वा-परकलिसंज्ञकैश्चतुर्भिश्चरणैरेकैकं महायुगं, तानि सहस्रमितानि ब्रह्मणो दिनं, तावत्येव रात्रिस्तत्र सूर्यदर्शना-दर्शननिमित्ते दिनरात्री भवतः, एवं सत्यलोकस्य सर्वलोकापेक्षयोच्चैःस्थितत्वात्तत्रत्याः सहस्रयुगपर्यन्तं सूर्यं

पश्यन्ति तावदेव तेषां जाग्रदवस्थाऽनन्तरं तावत्कालमेव तेषां सुषुप्तिस्तत्र न पश्यन्ति । उक्तं च—'यदतिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः सततमाप्रलयं रविमीक्षते । भवति तावदयं शयितश्च तद्युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः' इति । एवं मेरुशिरसि स्थितानां देवानां सौरवर्षमितमहोरात्रं पितॄणां तु चान्द्रमासेन मितम् । तथा लङ्कायमकोटिसिद्धपुरस्थितानां नित्यं त्रिंशद्घटीतुल्यं दिनं तावत्येव रात्रिः । एवमेतेषु नित्यं चरकालाभावाद्दिनरात्र्योः समत्वम् । इतरदेशेषु चरवशाद्दिनरात्र्योर्ह्रासवृद्धी भवेताम् । तेन प्रतिदेशं भिन्नाहोरात्रव्यवस्था । एवं यावत् षट्षष्टिमिता अक्षांशाश्चतुर्विंशतिर्लम्बांशा भवन्ति ततोऽनन्तरं चरादिव्यवहाराभावः । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—"अपान्यदेत्यभ्यान्यदेति विश्वरूपे अहनी संचरेते । परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकराद्यौदुपाः शोशुचता रथेन" इति । भाष्यम्—विश्वरूपे बहुरूपे अहनी अहोरात्रे संचरेते सहाव्यवधानेन चरतः 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च' इत्युक्तत्वादुभयोरहःशब्दवाच्यत्वम् । तयोर्मध्ये अन्यद्रात्रिरूपमहरपैति प्रतिलोमं गच्छति । अन्यद्दिवाख्यमहरभ्येत्याभिमुख्येनागच्छति । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः प्राणिनामायुः क्षपयतोर्वा तयोरन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थगूहनं करोति अन्योषाः शोशुचता शोभमानेन रथेन अर्थात् प्रकाशयति । एवं पितृदेवसत्यलोकादिषु स्वस्वाहोरात्रपरिभाषया मासवर्षादिकल्पना । तथाच स्ववर्षपरिभाषया ब्रह्मणः शतवर्षमायुः स महाकल्पः । तदुक्तम्—'शतायुः शतानन्द एवं प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः । यतोऽनादिमानेष कालस्ततोऽहं नवेद्म्यत्र पद्मोद्भवा ये गतास्तान्' इत्यादि मनसि धृत्वोक्तं पुनरावर्तिन इति । तथाहोरात्रविद इत्यनेन महाकल्पावान्तरकल्पमनुयुगचरणशकवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयामनाडीविनाडीप्राणत्रुट्यादिकालावयवाभिज्ञत्वेन गोलज्ञा इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरिति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तस्य स्थापनायादौ सृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वमात्मनो वक्तुमुपोद्घातमाह—सहस्रेति । सहस्रंशब्दोऽत्र बहुशब्दपर्यायः । ये जनाः यत्परब्रह्मणोऽहस्तद्बहुयुगपर्यन्तं द्विपरार्धात्मकं विदुर्जानन्ति । ब्रह्मणः परब्रह्मणो रात्रिं च युगसहस्रान्तां बहुयुगान्तां द्विपरार्धात्मिकां विदुः तेऽहोरात्रविद इत्यर्थः । यदित्यस्य य इति वार्थः, य इति शेषो वा । परब्रह्मणः कूटस्थनित्यस्यापि सृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थयोरुपचारादहोरात्रत्वोक्तिः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

त० टी०—एवं कालपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मलोकादिमहर्लोकान्तवर्तिनां पुनरावृत्तिर्निरूपिता । इदानीं स्वर्गादिलोकत्रयस्य ब्रह्मणोऽहर्निशयोरुत्पत्तिप्रलयावाह—अव्यक्तादिति । इहाव्यक्तशब्देन प्रकृतिपरिणामरूपं ब्रह्मणः शरीरमभिधीयते, अहरागमे ब्रह्मणः प्रबोधसमये अव्यक्ताद्ब्रह्मणो देहात् व्यक्तयः जीवानां देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपाः प्रभवन्ति तत्तत्कर्मफलभोगायाभिव्यज्यन्ते । रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले यतोऽव्यक्तात्संभूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके प्रजापतिशरीरे प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥

म० टी०—यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णे वर्षशतं प्रजापतेः परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेनानित्योऽसौ तेन तल्लोकात्पुनरावृत्तिर्युक्तैव ये तु ततोऽर्वाचीनास्तेषां तदहर्मात्रपरिच्छिन्नत्वात्तल्लोकेभ्यः पुनरावृत्तिरिति किमु वक्तव्यमित्याह—अव्यक्तादिति । अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात्तत्र चाकाशादीनां सत्त्वादव्यक्तशब्देनाव्याकृतावस्था नोच्यते किंतु प्रजापतेः स्वापावस्थैव स्वापावस्थः प्रजापतिरिति यावत् । अहरागमे प्रजापतेः प्रबोधसमये अव्यक्तात्तत्स्वापावस्थारूपाद्व्यक्तयः शरीरविषयादिरूपा भोगभूमयः प्रभवन्ति व्यवहारक्षमतयाऽभिव्यज्यन्ते रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले पूर्वोक्ताः सर्वा अपि व्यक्तयः प्रलीयन्ते तिरो भवन्ति यत आविर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके कारणे प्रागुक्ते स्वापावस्थे प्रजापतौ ॥ १८ ॥

शं० टी०—एवं सत्यादिलोकानामनित्यत्वं प्रतिपाद्याधुना तल्लोकगतानां प्राणिनामार्तिदुःखमेवेत्याह—अव्यक्तादिति । कार्येण विनान्येन न व्यज्यत इत्यव्यक्तं ब्रह्मणः सुषुप्तमविद्यात्मकं नहि बुद्ध्यादिवत् सुषुप्तं व्यज्यते तत एवाव्यक्तमित्युच्यते मूलकारणाव्यक्तवद्ब्रह्म सुषुप्ताख्यमप्यव्यक्तं सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणमव्यक्तत्वाऽविशेषात् प्रजापतेरहरागमे दिने प्राप्ते तस्मादुक्तलक्षणादव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते गृह्यन्त इति व्यक्तयः सर्वाः स्थावरजङ्गमादिप्राणिकोटयः प्रभवन्ति बीजादङ्कुरवज्जायन्त इत्यर्थः । तथा ब्रह्मणो राज्यागमे रात्रौ प्राप्तायां तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके अव्यक्तनाम्नि ब्रह्मणः सुषुप्ते प्रलीयन्ते व्रीह्यादयो बीज इव प्रकर्षेण लीयन्तेऽदर्शनं गच्छन्तीत्यर्थः । एतेन प्रजापतेरहोरात्रयोः सर्वप्राणिनामपरिहार्यं जननमरणदुःखमनन्तमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

श्री० टी०—ततः किमत आह—अव्यक्तादिति । कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यन्ते अभिव्यज्यन्त इति व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवन्ति । कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे तथा रात्रेरागमे ब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं यान्ति । यद्वा तेऽहोरात्रविद इत्येतन्न विधीयते किंतु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्न आगमे अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्ति यां च रात्रिं विदुस्तस्या रात्रेरागमे प्रलीयन्ते इति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥

स० टी०—एवमुक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिसंख्यया ॥ पूर्णं वर्षशतं स्रष्टुः परमायुरितीरितम् ॥ १ ॥ तस्य कालपरिच्छिन्नतया नित्यत्वमीरितम् ॥ येऽर्वाग्जन्मलयाः सन्ति कुतस्तेषां स्थिरा गतिः ॥ २ ॥ तल्लोकप्राप्तिपर्यन्तेऽत्याह सर्वजगद्गुरुः ॥ स्वापावस्थाविधेरस्य प्रोक्तेहाव्यक्तशब्दतः ॥ ३ ॥ विधेः प्रबोधसमये स्वापावस्थात्मनस्ततः ॥ शरीरविषयाद्यात्मव्यक्तयो भोगभूमयः ॥ ४ ॥ व्यवहारक्षमत्वेन प्रभवन्त्यहरागमे ॥ स्वापकाले विधेरात्र्यागमे तत्रैव कारणे ॥ ५ ॥ अव्यक्तसंज्ञके सर्वा लीयन्ते व्यक्तयस्तथा ॥ ६ ॥ १८ ॥

भा० टी०—प्रजापतेरहोरात्रे यद्भवति तदाह—अव्यक्तादिति । अत्राव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं गृह्यते दैनंदिनसृष्टिप्रलययोः प्रस्तुतत्वात्तत्र चाकाशादेरुत्पत्तिनाशानुक्तेस्तस्मादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था । तस्माद्व्यज्यन्त इति व्यक्तयश्चराचरलक्षणा निखिलाः प्रजा भवन्ति आविर्भवन्ति न त्वसन्त्य उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते इत्यनुरोधात् युक्तियुक्तत्वाच्च सत्कार्यवादस्तावद्युक्तियुक्तो न त्वसत्कार्यवादः । तथाहि कारणव्यापारात्प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारेण तर्हि किं साध्यत इति चेत्पूर्वं सत एव कार्यस्याविर्भाव इति ब्रूमः । यत्तु मृत्पिण्डादिध्वंसानन्तरं घटाद्युत्पत्तिर्दृश्यते न तत्र प्रध्वंसः कारणमपि तु भाव एव मृदाद्यवयवरूपः अन्यथाऽभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन सर्वत्र सर्वदा कार्योत्पत्तिः प्रसज्येत कारणव्यापारात् । असत्कार्यवादे तु असतः कार्यस्य सत्त्वं केनापि कर्तुमशक्यं, नहि शिल्पिलक्षेणापि सिकताभ्यस्तैलं कुड्यादेरङ्कुरमुत्पादयितुं शक्यं, किंच कार्येण संबद्धं ह्युपादानकारणं कार्यस्य जनकं संबन्धश्चासतः कार्यस्य कारणेन न संभवति । ननु मास्तु संबन्धोऽसंबद्धमेव कारणैः कार्यं कस्मान्न जन्यते तथा चासदेव कार्यमुत्पत्स्यत इति चेन्न, तथात्वेऽसंबद्धत्वाविशेषेण सर्वस्य कार्यजातस्य सर्वस्मात्कारणादुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नन्वसंबद्धमपि सत्कारणं तदेव करोति यत्कारणं यत्र शक्तं, शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति चेतसा शक्तिः कारणाश्रया सर्वत्र उत शक्यमात्रे । आद्ये तदवस्थैवाव्यवस्था । न द्वितीयः असत्कार्यवादिनस्तव मते शक्यस्य कार्यस्यासत्त्वात् । ननु शक्तिभेद एवैतादृशो यतः यत्किंचिदेव कार्यमुत्पादयेत् न सर्वमिति चेत् स शक्तिविशेषः किं कार्यसंबद्धः कार्यमुत्पादयति उतासंबद्धो । नाद्यः असता संबन्धायोगात् । न द्वितीयः अव्यवस्थातादवस्थ्यादित्यन्यत्र विस्तरः । ब्रह्मणोऽह्नः आगमे तस्य प्रबोधकालेऽव्यक्ताद्व्यक्तयो भवन्ति तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले सर्वा व्यक्तयोऽव्यक्तसंज्ञके पूर्वोक्ते प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥

प० टी०–अथ यदर्थमेतावानुपक्रमस्तदाह–अव्यक्तादिति द्वाभ्याम्। कार्यस्याव्यक्तरूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात्सकाशात्सर्वा नानारूपकर्मात्मका व्यक्तयः स्वरूपाण्यहरागमे ब्रह्मणो जाग्रदवस्थोपलक्षिते दिनारम्भे प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति। तथा तस्यैव सुषुप्त्युपलक्षिते रात्र्यागमे तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके विलीयन्ते। यस्य कस्यचित्कार्यस्य स्वकारणे लय इति प्रसिद्धम्। अस्मिन्नर्थे शातपथ्यः श्रुतयः पूर्वदर्शिता एव। इदानीमृक्शाखीयाः श्रुतयश्च–"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः। समुद्रादर्णवादधि संवत्सरोऽजायत। अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" इति। भाष्यम्–ऋतं सत्यसंकल्पः, सत्यं यथार्थभाषणम्। अभीद्धादभितः प्रकाशमानात्परमेश्वरादधिजायते अधिकत्वेनोत्कर्षेण जायते। प्रथमं जगत्स्रष्टव्यमिति संकल्पः। अनन्तरं बहु स्यां प्रजायेयेति सत्यप्रतिज्ञा समुत्पन्नेत्यर्थः। किंभूतादभीद्धात्तपसस्तपोरूपात् सृष्ट्यर्थं तपः कृतवतः। "स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा" इति श्रुतेः। ततो रात्रिरजायत रात्रिशब्देन काल उपलक्षितः सृष्टेर्निमित्तभूतः कालोऽप्याविर्भूतः। ततोऽनन्तरं समुदयति व्याप्नोतीति समुद्र आकाशदिगादिपदार्थ आसीत्। ततोऽर्णवः सागर आसीत्। ततः पूर्वोक्तप्रकारेण रूपकालात्संवत्सरः सृष्ट्यादौ तावदहोरात्रनिमित्तभूतः समयोपाधिरूपः संवत्सरात्मकः प्रजापतिरजायत "स एव संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः" इति श्रुतेः। ततोऽहोरात्रिकं धाता स्रष्टा यथापूर्वं प्राचीनदिनादौ यथा कल्पयत्तथैवाद्यतने दिनादावकल्पयत् कल्पितवान्। किं तत् अहोरात्राणि तत्कारणीभूतौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवं पृथिवीमन्तरिक्षमाकाशं स्वः स्वर्लोकं च। किंभूतः, मिषतो जागरादौ पश्यतो विश्वस्य सर्वलोकस्य वशी वशवर्ती, स्वत एव यथापूर्वं दर्शयतीत्यर्थः। अनया दृश्यप्रपञ्चस्य काल्पनिकत्वमुपपादितम्। तथा "नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्" इति। भाष्यम्–जायमानः प्रादुर्भूतोऽह्नां केतुः सूर्य उषसां प्रातःकालानामग्रमुदयाचलमस्तकमेत्य प्राप्य नवो नवो भवति नवीन एवोत्पद्यते। तथा कण्वोपनिषत्सु "अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उश्व" इति। भाष्यम्–पूर्वश्रुतौ चक्षुरादिकमात्मानुभवेनोपयुज्यते किं त्वसदेव विषयीकरोतीत्यत्रोपपत्तिश्रुतिरेव दर्शयति "तदेष श्लोको भवति" इति। तत्तत्रार्थे एष श्लोको वेदोपजीव्यः प्रसिद्धो मन्त्रोऽस्तीत्याह–सूर्य इति। सूर्यो यत्रास्तं गच्छति यतश्चोदयं प्राप्नोति तत्किं वस्त्विति विचार्यमाणे एष सूर्यः प्राणात् मुख्यप्राणात् सूत्रात्मनः सकाशादुदेति उदयं प्राप्नोति। ततस्तस्मिन् प्राणेऽस्तमेति लयं प्राप्नोति। एवं सति द्योतयन्त्यर्थान् प्रकाशयन्ति देवाश्चक्षुराद्यास्तमुदयास्तलक्षणं धर्मं नैसर्गिकं चक्रिरे मेनिरे। कथं स एव सूर्योऽद्य समुदितस्तथा स एव श्व उत्तरदिन इति। अत्रैतदुक्तं भवति–प्रत्यहमनुभूयमानौ सूर्योदयास्तौ न पारमार्थिकौ किंत्वापेक्षिकौ नेत्रगतावुदयास्तौ सूर्ये कल्प्येते न वस्तुतो नह्यहमुदितोऽस्तमितो वेति सूर्यो वेत्ति। तदुक्तम् 'विचार्यमाणे तरणाविवाहनि' इति। एवं सत्युदितानुदितहोमव्यवस्थाप्यापेक्षिकी ॥१८॥

रा० टी०–ततः किमित्यत आह–अव्यक्तादिति। ब्रह्मणोऽहरागमे महाप्रलयान्त इति यावत्। अव्यक्ताद्भगवतो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः गुणवैषम्यादयः कार्यपदार्थाः प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते। रात्र्यागमे व्यक्तसंज्ञके तत्रैव भगवति प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

त० टी०–ननु ये प्राणिनः प्रलीयन्ते तेषां कृतकर्महानिः स्यात् ये चोत्पद्यन्ते तेषामकृताभ्यागमः

स्यादित्याशङ्कां वारयन् जन्ममरणादिदुःखात्मकेन संसारेणालमिति वैराग्यजननायाह—भूतग्राम इति । भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः पूर्वस्मिन्कल्पे आसीत्स एवायमेतास्मिन्कल्पेऽहरागमे भूत्वा भूत्वा पुनः पुनर्देवमनुष्यादिधूत्पद्य राज्यागमे प्रलीयते, हे पार्थ ! पुनरवशः कर्मतन्त्रोऽहरागमे प्रभवति, प्रकर्षेण जायते प्रतिकल्पं न तस्य भेद इत्यर्थः । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" इति श्रुतेः । एवमुपरितना ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोका ब्रह्मा च ब्रह्मणो वर्षशतात्मकाऽऽयुषोऽन्ते महाप्रलये पृथिव्यादिलयक्रमेण सर्वे परमात्मनि मय्येव लीयन्ते । तथा सुबालोपनिषद्याम्नायते " पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि प्रलीयन्ते, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे प्रलीयते, आकाश इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ प्रलीयन्ते, भूतादिर्महति, महानव्यक्ते अव्यक्तमक्षरे, अक्षरं तमसि, तमः परे देवे एकी भवति " इति । तस्मात्परमात्मलोकव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य लोकस्योत्पत्तिप्रलयत्त्वात्तल्लोकं प्राप्तानां हरिभक्तिहीनानां पुनरावृत्तिरवर्जनीया भगवन्तं प्राप्तानां तु न पुनरावृत्तिशङ्काऽपीति सिद्धम् ॥ १९ ॥

म० टी०—एवमाशुविनाशित्वेऽपि संसारस्य न निवृत्तिः क्लेशकर्मादिभिरवशतया पुनः पुनः प्रादुर्भावात्प्रादुर्भूतस्य च पुनः क्लेशादिवशेनैव तिरोभावात्संसारे विपरिवर्तमानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणादिदुःखप्रबन्धसंबन्धादलमनेन संसारेणेति वैराग्योत्पत्त्यर्थं समाननामरूपत्वेन च पुनः पुनः प्रादुर्भावात् कृतनाशाकृताभ्यागमपरिहारार्थं चाऽऽह—भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे स्थितः स एवायमेतस्मिन् कल्पे जायमानोऽपि न तु प्रतिकल्पमन्योन्यश्च असत्कार्यवादानभ्युपगमात् "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः " इति श्रुतेः ' समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ' इति न्यायाच्च । अवश इत्यविद्याकामकर्मादिपरतन्त्रः हे पार्थ स्पष्टमितरत् ॥ १९ ॥

शं० टी०—ननु तरङ्गबुद्बुदादिवद्ये ये प्राणिनो यदा यदा जनित्वा यद्यद्दुःखमनुभवन्ति तत्तद्दुःखं तेषामेव भवति न तु नवीनानां तदितरेषां कालान्तरे जातानां जनिष्यमाणानां चेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः, पूर्वमसत एवेदानीं जातस्य सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते तत्कालस्वभावो वा प्राणिस्वभावो वा देशस्वभावो वा द्रव्यस्वभावो वा उत आधुनिककर्मस्वभावो वा । नाद्यः शीतवातादिवदेकदैव सर्वेषामपि तदागमप्रसङ्गात् । न द्वितीयः श्यामत्वरक्तत्वादिवत्सदानुगमप्रसङ्गात् । न तृतीयः सर्वेषामपि सर्वदा तदापत्तिप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः एकमहानदीजलपायिनां नरपशुमृगखगादीनां संततदुःखवैचित्र्यापत्तेः । नैव च पञ्चमः तर्णकस्याकर्मिणः सुखाद्यभावप्रसङ्गात् । तर्हि प्राक्तनकर्मवशादेवेति चेन्न, प्रागसज्जनिवादिनस्तव तदप्रसक्तेः । प्रत्यक्षप्रमाणवादी खलु भवान् प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्यैतस्य गतिरुच्यतां तर्हि जीवादीनां प्राक्सद्भावमङ्गीकरिष्यामि सुखादिवैचित्र्यावगतेर्गत्यन्तरमपश्यन्नित्यसद्भावादिनं जीवजगतोः प्राक्सद्भावमङ्गीकारयितुं कर्ममोक्षशास्त्रयोर्मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं जीववत्कर्मणां तत्कृतसंसारस्य चानादित्वं बोधयितुमिदमाह—भूतग्राम इति । पूर्वकल्पेषु यो भूतग्रामः प्राणिवर्गो जातः सोऽयमेवावशोऽस्वतन्त्रः स्वयमविद्ययास्मिताभिनिवेशपूर्वकं रागद्वेषाभ्यां कृतपुण्यापुण्यकर्माधीनः सन् तत्तत्कर्मफलानुभूत्यै कल्पे कल्पे भूत्वा भूत्वा तत्तत्फलमनुभूयानुभूय पुनः कृत्वाहरागमे प्रभवति राज्यागमे प्रलीयते नश्यति च । एवं घटीयन्त्रवत्पुण्यापुण्यकर्मवेगेन पुनःपुनर्जायते म्रियते चाध्यात्मिकादिदुःखेन व्यथते तपति च न कदाचिज्जन्ममरणप्रवाहपारं गच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमशङ्कां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति—

भूतेति । भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत्स एवायमहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीयते प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतन्त्रः प्रभवति नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

स० टी०—एवमाशुविनाशित्वेऽप्यस्य नास्ति परिक्षयः ॥ संसारदीर्घरोगस्य पञ्चक्लेशैः पुनः पुनः ॥ १ ॥ जायमानस्य तत्रैषां संसारे भ्रमतां नृणाम् ॥ अस्वातन्त्र्याज्जरामृत्युजन्मादिदुःखचक्रतः ॥ २ ॥ कदापि नास्ति विश्रान्तिरिति वैराग्यसिद्धये ॥ अकृताभ्यागमो दोषः कृतनाशस्तथापरः ॥ ३ ॥ स्याद्यदादिमती सृष्टिर्जायमाना विनश्वरा ॥ बन्धमोक्षव्यवस्थायाः साधकं शास्त्रमप्यथ ॥ ४ ॥ निष्फलं स्याद्यद्वा सृष्टिरादिमत्येव संमता ॥ एतद्दोषापनुत्त्यर्थं प्राहैवं श्रीरमापतिः ॥ ५ ॥ भूतग्रामो य एवासीत्पूर्वकल्पे स एव हि ॥ चराचरात्मको नान्यो भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ ६ ॥ निशागमे दिनादौ च स एवायं प्रजापते ॥ स्वाविद्यादिपराधीनो भूतग्रामो ह्यनेकधा ॥ ७ ॥ अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशादयम् ॥ भूतग्रामः परायत्तो जायते लीयते पुनः ॥ ८ ॥ स एवेति विरागादिसिद्धये हरिणोच्यते ॥ १९ ॥

भा० टी०—पूर्वकल्पीया एव प्रजा रात्र्यागमे अव्यक्ते प्रलीना अहरागमेऽव्यक्तादाविर्भवन्ति न तु ता विनष्टा अन्या एवास्मिन्कल्पे उत्पद्यन्ते इतीममर्थं स्फुटमाह—भूतग्राम इति । भूतसमुदायश्चराचरलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे आसीत्स एवायं नान्यः अहरागमे पुनः पुनर्भूत्वा रात्र्यागमे पुनः पुनर्लीयते पुनरहरागमे प्रभवति प्रादुर्भवति अवशोऽविद्यादिपरतन्त्रः । पार्थेति संबोधयन् कुन्तीभोजसंबन्धेन यथा पृथैव कुन्ती संपन्ना न तु पृथान्यैव स्थितान्यैव कुन्ती जातेति ध्वनयति । अयमाशयः प्रतिकल्पं भूतग्रामस्याभिनवत्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषो बन्धमोक्षान्वयिन एकस्याभावात् बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिष्फलता चापतति तन्निरासार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमैक्यमभ्युपेयम् । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशक्लेशमूलधर्माधर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतोऽलमनेन संसारेणेति विरक्तो भूत्वा ज्ञानेन संसारोपरमं संपादयेदिति ॥ १९ ॥

प० टी०—एवं ये जीवास्तावद्रात्र्यागमेऽव्यक्ते स्वकारणे लीना भवन्ति त एव पुनर्दिवसारम्भे देहधारिणो भवन्तीत्याह—भूतग्राम इति । यो भूतग्रामो रात्र्यागमे स्वकारणेऽव्यक्ते लीयमानोऽभूत् स एवायं दिनादौ भूत्वा भूत्वा भूयः प्रादुर्भावं प्राप्य पुना रात्र्यागमे प्रलीयतेऽवशः कर्मपरतन्त्रः सन् पुनरहरागमे प्रभवति देहधारित्वमवलम्बते । तदुक्तमकुलागमे 'वहिर्मुखं पश्यति दृश्यजातमन्तर्मुखं पश्यति चित्स्वरूपम् । मध्ये तयोः स्वप्नमया हि सृष्टिरनादिरेवं मनसः स्वभावः' इति । टिप्पणिकासु 'अनिर्मिताः केनचिदीश्वरेण स्वाप्नाः पदार्थाः प्रभवन्त्यकस्मात् । तस्मिन् क्षणे तज्जनितो जनस्य सत्यानुभूत्या सुखदुःखभोगः ॥ अनिर्मितः पूर्ववदाविरास्ते तद्वत्प्रपञ्चः स च जागरादौ । आसीत्पुरा चास्तमितः सुषुप्तावनादिसंस्कारवशं हि चेतः' इति ॥ १९ ॥

रा० टी०—महामहिमत्वख्यापनाय सृष्टिप्रलययोरविच्छेदमाह—भूतेति । प्राग्जन्मलयवत्त्वेनोक्तो यः स एवायं भूतग्रामश्चराचरसमुदायः ब्रह्मणोऽहरागमे प्रत्यहमिति यावत्, प्रभवति । भूत्वा भूत्वा चोत्पद्योत्पद्य रात्र्यागमेऽवशो भगवद्वशः सन्प्रलीयते, भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरहरागमे प्रभवतीति वा योजना ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

त० टी०—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं तु जन्ममरणादिभाववर्जितं हिरण्यगर्भादपि श्रेष्ठं तत्प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न भवतीत्याह—पर इति द्वाभ्याम् । तस्मात्पूर्वोक्ताच्चराचरभूतग्रामकारणाद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्प्रकृतिसंसृष्टात्परः प्रकृतिवियुक्ततयोत्कृष्टो भावोऽन्यो भिन्नः अव्यक्तः शास्त्रमन्तरेण केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः, सनातनः सदैकरूपतया नित्यः । नित्यत्वमेव साधयति—य इति । एतादृशो यो भावः स सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु नश्यत्सु अभावं गच्छत्सु न विनश्यति विनाशमभावं न प्राप्नोति ॥ २० ॥

म० टी०—एवमवशानामुत्पत्तिविनाशप्रदर्शनेनाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्येतद्व्याख्यातमधुना मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्येतद्व्याचष्टे द्वाभ्याम्—परस्तस्मादिति । तस्माच्चराचरस्थूलप्रपञ्चकारणभूताद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परो व्यतिरिक्तः श्रेष्ठो वा तस्यापि कारणभूतः व्यतिरेकेऽपि सालक्षण्यं स्यादिति नेत्याह—अन्योऽत्यन्तविलक्षणः “ न तस्य प्रतिमा अस्ति ” इति श्रुतेः अव्यक्तो रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरो भावः कल्पितेषु सर्वेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगतः अत एव सनातनो नित्यः तुशब्दो हेयादनित्यादव्यक्तादुपादेयत्वं नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्यं सूचयति । एतादृशो यो भावः स हिरण्यगर्भ इव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यत इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य तु कार्यस्य भूताभिमानित्वात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्तावेवोत्पत्तिविनाशौ न तु तदनभिमानिनोऽकार्यस्य परमेश्वरस्येति भावः ॥ २० ॥

शं० टी०—यस्मादेवं विषयसुखमोहग्रहग्रस्तानां दुःखपरंपरा तस्मात् विवेकिभिर्यथा मत्प्राप्तिः स्यात्तथा प्रयतितव्यमिति सूचयन्स्वस्याव्यक्ततत्कार्यलेशसंबन्धराहित्यं नित्यत्वं च प्रतिपादयति स्वं प्राप्तवतः संसारदुःखं पुनरावृत्तिश्च नास्तीति ज्ञापयितुम्—पर इति। तस्मात्पूर्वोक्तात् सर्वव्यक्तीनामुत्पत्तिप्रलयहेतोरव्यक्तात्त्वन्यो भिन्नो विलक्षणश्चाक्षराख्यो भावः परमात्मा स्वयमस्मादव्यक्तात्कारणाव्यक्ताच्च भिन्न एव भवति न व्यज्यते प्रमाणैः सर्वैर्मातुं न शक्यत इत्यव्यक्तोऽप्रमेयश्च । ननु उभयोरप्यव्यक्तत्वाविशेषात् कथमेतस्य तद्विलक्षणत्वमित्यत आह—पर इति। परः प्रकृष्टोऽनुत्तम इत्यर्थः “अव्यक्तात्तु परः पुरुषः” इति श्रुतेः। ननु कस्माद्धेतोरक्षरस्याव्यक्तात् प्रकृष्टत्वमित्यत आह—सनातन इति। सनातनोऽनादिर्नित्य इत्यर्थः । नित्यत्वं नाम भावस्य जन्मादिविक्रियानाश्रयत्वमेव।नैवैतदव्यक्तस्यास्ति सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म“ब्रह्मणोऽव्यक्तम्”इत्यव्यक्तस्य प्रथमविकारत्वश्रवणाद्विकारित्वाऽवरत्वादिधर्मैरक्षरसालक्षण्यमनुपपन्नमित्यर्थः । यदुक्तमक्षरस्य नित्यत्वं तदेव विस्पष्टयति—य इति । यः सनातनोऽव्यक्तोऽक्षरः परमात्मा स सर्वेषु भूतेष्वव्यक्तमहदादिषु कालतो ज्ञानतो वा नश्यत्स्वभावं गतेषु सत्सु स्वतो वा परतो वा न विनश्यति कदापि नाशं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—लोकानामनित्यत्वं प्रपञ्च्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपञ्चयति—पर इति द्वाभ्याम् । तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परस्तस्यापि कारणभूतो योऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनोऽनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति ॥ २० ॥

स० टी०—एवं क्लेशवतां जन्ममृत्युचक्रे प्रवर्तनम् ॥ भगवद्भक्तिहीनानां व्याख्यातमधुना तु ये ॥ १ ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठास्ते यं प्राप्यास्मिन्भवाम्बुधौ ॥ न पतन्ति विमुक्तास्तं स्वरूपं दर्शयत्यजः ॥ २ ॥ तस्माच्चराचरस्थूलजगद्धेतोर्विधेः परः ॥ व्यतिरिक्तोऽथवा श्रेष्ठो हेतुभूतो विधेरपि ॥ ३ ॥ न तस्य प्रतिमास्तीति श्रुत्यात्यन्तविलक्षणः ॥ अव्यक्त इन्द्रियातीतो रूपस्पर्शादिवर्जितः ॥ ४ ॥ अध्यस्तेषु च सर्वेषु कार्येष्वनुगतोऽक्षरः ॥ नित्यो य ईदृशो भावो नश्यत्स्वप्यखिलेषु च ॥ ५ ॥ भूतेषु जायमानेषु न नश्यति न जायते ॥ स्रष्टुर्हिरण्यगर्भस्य कार्यस्यात्राभिमानिनः ॥ ६ ॥ तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्ते स्तो नाशजन्मनी ॥ अधिष्ठानस्य सत्यस्याव्यक्तस्याकृत्रिमस्य च ॥ ७ ॥ परमेश्वरस्य विष्णोर्नास्ति जन्मादिविक्रिया ॥ ८ ॥ २० ॥

भा० टी०—अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्योमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना तत्प्राप्त्युपाय उपदिष्टः। अथेदानीमक्षरस्य प्राप्यस्य स्वरूपमाह—पर इत्यादिना। तस्मात्त्वव्यक्ताद्भूतग्रामबीजभूताविद्यालक्षणात्परो व्यतिरिक्तो भिन्नः अव्यक्तात् हिरण्यगर्भादिवि वा अस्मिन्पक्षे "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इतिश्रुत्या हिरण्यगर्भान्महानात्मेत्यनेन प्रतिपादितात्परत्वमव्यक्तशब्दप्रतिपादिताया मूलप्रकृतेरुक्तं तदनुरोधेनात्रापि हिरण्यगर्भात्परस्य मूलप्रकृतिबोधकस्याव्यक्तशब्दस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति इमं पक्षं विहायाचार्यैः "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इतिश्रुतिरनुसृता। तुशब्दः संसारबीजभूतान्मूलप्रकृतिशब्दवाच्यादव्यक्तान्मोक्षाख्यस्य सकलप्रपञ्चशून्यस्य परमानन्दैकघनस्य परमात्मनोऽव्यक्तस्याक्षरस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः। भावः सत्तास्वरूपः अक्षराख्यं परं ब्रह्म स्वरूपतो व्यतिरिक्तत्वेऽपि लक्षणैक्यव्यावृत्त्यर्थं तुना द्योतितमर्थं तद्वाचकेनाप्याहान्य इति विलक्षण इत्यर्थः। यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावे विशेषणार्थत्वेन पुनरुक्तिशङ्कैव नास्तीत्येके। आचार्यैस्तु निकृष्टात्प्रकृष्टस्य विलक्षणत्वव्यतिरिक्तत्वध्रौव्यात्तुशब्दान्यशब्दयोरुभयोरपि वैयर्थ्यमभिप्रेत्य सुगमत्वाद्वायं पक्षस्त्यक्तः। वैलक्षण्यं स्फुटयति—सनातनः चिरन्तनः यः सर्वेषु भूतेषु हि हिरण्यगर्भादिषु विनश्यत्सु न विनश्यति स भावः परमात्मेत्यर्थः। तथाच सनातनत्वे सति अनश्वरत्वं परमात्मलक्षणं नाव्यक्त इति भावः॥ २०॥

प०-टी०—अथ सर्वकारणीभूतस्य परमेश्वरस्य सकलव्यवहारातीतस्य शाश्वतत्वमाह—पर इति। तस्मात्कार्यकरणसंघातरूपादव्यक्तात्सकाशात्पर उत्कृष्टस्तत्कारणीभूतस्तस्मादन्यस्तद्विलक्षणश्चाव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरः सनातनोऽनादिर्यो भावश्चालकः पदार्थोऽस्ति स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति 'योऽवशिष्यते सोऽस्म्यहम्' इति स्मृतेः। तदुक्तमथर्ववल्लीषु "इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम्। सत्त्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्। अव्यक्तात्परः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एव च। यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति" इति। ऋक्शाखायामपि—"अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नानाहनू विभृते संभरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः" इति। भाष्यम्—अस्य महतः सर्वोत्कृष्टस्य महित्वं व्यापकत्वम् अपश्यमद्राक्षम्। किंभूतस्य मर्त्यासु मरणधर्मिकासु विक्षु प्रजास्वमर्त्यस्य सनातनस्य। येनेत्यध्याहारः येन महित्वेन कृत्वा नानाहनू प्राणिनामुत्तराधरे हनू शिप्रे विभृते भरणकृते दन्तैः संभरेते परिपूर्णे असिन्वती जिह्वया ग्रासं कलयन्त्यौ बप्सती दन्तैश्चूर्णयन्त्यौ भूरि यथा भवति तथा अत्तो भक्षयन्त्यौ गिलन्त्यौ-अचेतननानाशरीरेषु यद्भक्षणादि कर्म तदन्तर्गतेनैकेनैव पुरुषेणेत्यर्थः॥ २०॥

रा० टी०—भगवतोऽहोरात्रोक्त्या तस्यापि जगत इवान्यस्मादुत्पत्तिलयौ स्त इत्यतो नेत्याह—पर इत्यादि द्वाभ्याम्। अव्यक्तस्तु भगवांस्तु तस्मात्प्रभवप्रलयोपेताद्व्यक्ताद्भूतग्रामादन्यो विलक्षणो भावः स्वतन्त्रः परः उत्तमः सनातनोऽनादिश्च यो भगवान्सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥ २०॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्॥
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ २१॥

त० टी०—योऽव्यक्तोऽतीन्द्रियो भावोऽक्षर इत्युक्तः अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र मयैवोक्तः ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते, कूटस्थोऽक्षर उच्यते इत्यादौ वक्ष्यमाणश्च तं वेदविदः परमां गतिमाहुः प्रकृतिसंसृष्टाज्जीवात्परमामुत्कृष्टां स्वस्वरूपत्वाद्गतिं प्राप्यभूतामाहुः "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिना। यमक्षरं प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं प्राप्य पुनर्न निवर्तन्ते संसारायेति शेषः। तच्छुद्धात्मस्वरूपं मम परमं धाम निवासस्थानं, यद्यपि प्रकृतिसंसृष्ट आत्माऽपि मम मूर्तेर्निवासस्थानं

तदनुग्रहायैव "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि व्यवस्थितः । य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः, सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इति वक्ष्यमाणत्वाच्च तथाऽपि प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं तु परमं ततः श्रेष्ठं नित्यं धाम गृहमित्यर्थः ॥ २१ ॥

म० टी०—यो भाव इहाव्यक्त इत्यक्षर इति चोक्तोऽन्यत्रापि श्रुतिषु स्मृतिषु च तं भावमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्याद्याः परमामुत्पत्तिविनाशशून्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपां गतिं पुरुषार्थविश्रान्तिं यं भावं प्राप्य न पुनः निवर्तन्ते संसाराय तद्धाम स्वरूपं मम विष्णोः परमं सर्वोत्कृष्टम् । मम धामेति राहोः शिर इतिवद्भेदकल्पनया षष्ठी । अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः॥२१॥

शं० टी०—एवं सत्त्वं चाक्षरस्य प्रतिपाद्याधुना यः सनातनो भावोऽव्यक्तः प्रतिपादितः स एवाक्षरः परमात्मेति तं प्राप्तानामपुनरावृत्तिं च प्रतिपादयति—अव्यक्त इति । यः परत्वसनातनत्वाविनाशित्वादिधर्मैरविद्याख्यादव्यक्तादन्योऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरम्"महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिश्रुतयः परमां नित्यनिरतिशयाद्वितीयाखण्डचिदानन्दैकरसत्वादनुत्तमां गतिं ज्ञानेनैकेन गम्यत इति गतिस्तां परं तत्त्वमित्याहुर्वदन्त्यतोऽक्षर एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दमद्वितीयं परं ब्रह्मेत्यर्थः । नन्वक्षर एवोक्तलक्षणं परं ब्रह्मास्तु तेन तव मम च किमित्याकाङ्क्षायां स एव परमात्मा तं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिरस्तीति द्वाव(ज्ञान?)सिद्धये त्वादृशैः कृतिभिर्यत्यतामिति सूचयितुं स्वस्य याथात्म्यं च बोधयितुमाह—यमिति । बहुजन्मसंचितपुण्यपुञ्जपरिपाकसंप्राप्तचित्तप्रसादमत्प्रसादपात्रीभूताः शमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्ना धन्याः संन्यासिनः संततसमाधिनिष्ठाः संपादितसंसिद्धयः सन्तो यमक्षरं परं ब्रह्म प्राप्य पुनः संसाराय न निवर्तन्ते देहवन्तः पुनर्न भवन्ति तदेवाक्षरं परं ब्रह्म मायोपाधिकस्य ममेश्वरस्य धाम अप्राकृतमबाधितमनाद्यन्तं प्रकाशात्मकं स्वरूपं नैजमित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह—अव्यक्त इति । यो भावः अव्यक्तोऽतीन्द्रियोऽक्षरः प्रवेशनाशशून्य इति "तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्" इत्यादिश्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिश्रुतयः । परमगतित्वमेवाह—यं प्राप्य पुनर्न निवर्तन्त इति । तच्च ममैव धाम स्वरूपम् । ममैवेत्युपचारे षष्ठी राहोः शिर इतिवत् । अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

स० टी०—यो भाव इह चाव्यक्त इत्यक्षर इतीरितः ॥ तमुत्पत्तिविनाशाभ्यां शून्यमानन्दमव्ययम् ॥ १ ॥ पुरुषार्थस्य विश्रान्तिं तं प्राहुः परमां गतिम् ॥ श्रुतयः स्मृतयश्चैव पुरुषान्न परं त्विति ॥ २ ॥ यं भावं प्राप्य भूयो नो निवर्तन्तेऽत्र जन्मने ॥ तत्स्वरूपं परं विष्णोर्मम सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ ३ ॥ अतोऽहमेव वेदान्तगम्योऽस्मि परमा गतिः ॥ ४ ॥ २१ ॥

भा० टी०—योऽसौ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूलमनणु एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिश्रुतयस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावं परमां प्रकृष्टां गतिं प्राप्यमाहुः यं प्राप्यं भावं प्राप्य गत्वा पुनः संसाराय न निवर्तन्ते जन्ममरणादिरूपां संसृतिं न प्राप्नुवन्ति मम विष्णोः परब्रह्मणः तत्परमं सर्वोत्कृष्टं धाम स्थानम् "तद्विष्णोः परमं पदम्" इतिश्रुतेः । श्रुतावत्र च राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदकल्पनया षष्ठी । अतोऽहमेव मोक्षाख्यं परमं स्थानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प० टी०—अथाविनाशित्वे प्रमाणं दर्शयति—अव्यक्त इति । योऽयं पूर्वमव्यक्तः सनातनो भाव उक्तः

सोऽक्षर इत्युच्यते । न क्षरतीत्यक्षरस्तमक्षरं परमां गतिमाहुः । तं कम्, यं प्राप्य योगिनो न निवर्तन्ते तन्ममैव परमं सर्वोत्कृष्टं धाम स्वरूपम् । मयि ज्ञाते तज्ज्ञातमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—सर्वात्मना नाशाभावादेवाव्यक्तो भगवानक्षर इत्युक्तः "तस्मादक्षरं तस्मादक्षरम्" इति श्रुत्यादौ तां परमां गतिमाहुः । तामिति विधेयापेक्षया स्त्रिलिङ्गता । कुतोऽव्यक्तो भगवान्परमप्राप्य इत्यत आह—यं प्राप्येति । तन्मम धाम स्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

त० टी०—एवमक्षरशब्दाभिहितस्य क्षेत्रज्ञस्य परमगतित्वाभिधानात्परमात्मनैक्यशङ्का मा भूदित्येतदर्थम् "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । अक्षरात्परतः परः । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अधिकं तु भेदनिर्देशात् । पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी । स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैः सिद्धं प्रत्यगात्मनः परमेश्वरस्य स्वाभाविकं भेदं स्पष्टयति—पुरुष इति । हे पार्थ अनन्यया देवान्तरफलान्तराभिसन्धिशून्यया भक्त्या लभ्यस्तु स पुरुषः परः पूर्वोक्ताद्विलक्षणः । स कः यस्यान्तःस्थानि अन्तर्वर्तीनि पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हाणि तिष्ठन्तीत्यर्थः । येन सर्वात्मना इदं विश्वं ततं व्याप्तं तं मां प्राप्तानामपुनरावृत्तिः मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः इत्यादिनोक्तैव ॥ २२ ॥

म० टी०—इदानीमनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभ इति प्रागुक्तं भक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह—पुरुष इति । स परो निरतिशयः पुरुषः परमात्माहमेव अनन्यया न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्यां तया प्रेमलक्षणया भक्त्यैव लभ्यो नान्यथा । स क इत्यपेक्षायामाह—यस्य पुरुषस्यान्तःस्थान्यन्तर्वर्तीनि भूतानि सर्वाणि कार्याणि कारणान्तर्वर्तित्वात्कार्यस्य । अत एव येन पुरुषेण सर्वमिदं कार्यजातं ततं व्याप्तं "यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । स पर्यगाच्छुक्रम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

शं० टी०—परस्तस्मात्त्वित्यादिश्लोकद्वयेन स्वस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तत्प्राप्तानामपुनरावृत्तिं च प्रतिपाद्याधुना कथं तत्प्राप्स्यामः केन वा साधनेन नियतेनेत्याकाङ्क्षावतां परिशुद्धात्मनां मोक्षैककामानां तत्प्राप्तौ परमसाधनमाह—पुरुष इति । परः " अव्यक्तात्तु परः पुरुषः " इति श्रवणात् सर्वोत्तमः पुरुषः बहिरन्तःसर्वत्रैकरसत्वेन पूर्णत्वात् पुरुषः सोऽक्षरः परमात्मा अनन्यया न विद्यतेऽन्यः परमात्मातिरिक्तो विषयो यस्याः साऽनन्या सर्वत्र ब्रह्ममात्रग्राहिणी अहमिदंप्रत्ययनिर्मुक्ता तयाऽन्यया भक्त्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति भजति वेत्ति विद्वाननयेति भक्तिर्ज्ञानं भजतिरत्र ज्ञानार्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भक्त्या ज्ञानेनैवाचार्यप्रसादलब्धेन समाधिनिष्ठया शुद्धेन लभ्यः प्राप्तव्यः परमात्मा न तु कर्मणा योगेन सांख्येन च ब्रह्म प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु परं ब्रह्माऽतिसूक्ष्ममतीन्द्रियं च कथं मुमुक्षुरिदमेवाहमिति ज्ञातुं शक्नुयादित्याकाङ्क्षायामाह—यस्येति । यस्य निर्विशेषस्य परिपूर्णस्याऽद्वितीयस्य ब्रह्मणोऽन्तःस्थानि अन्तरन्तर्देशे दर्पणे नगरमिवाभासरूपेणेमानि भूतानि स्थितानि भवन्ति यद्यपि दर्पणे नगरं स्थितमिव प्रतीयते तथापि सन्निहितदृष्ट्या सम्यग्विलोक्यमाने दर्पणमेवास्ति न तु तत्र नगरं स्वयं स्वरूपेण विद्यते तद्वद्ब्रह्मण्यपि जगदस्तीव भाति ज्ञानदृष्ट्याऽधिष्ठानप्रा-

हिण्या परिशीलयमाने ब्रह्मैकमेवास्ति न तु तत्र जगत् । ननु यदुक्तं तत्सत्यमेव दर्पणे नगरं नास्तीति तथापि दर्पणस्य स्वच्छत्वात्तत्र प्रतीतेः पुरतो नगरमस्त्येव तद्वद्ब्रह्मणि स्वरूपेण जगतोऽभावेऽपि तत्र प्रतीत्यैतदन्यत्र जगदस्त्येवेति चेदस्त्येव ब्रह्मण्यद्वितीये जगत्कल्पयतः पुरुषस्य मलिनात्मनो बुद्धौ यथा स्वनेत्रस्थं पीतिमानं शङ्खे कल्पयति यथा स्वबुद्धिस्थं प्रपञ्चं स्वप्ने कल्पयति तथा पुरुषः स्वबुद्धिस्थमेव वासनामयं प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि कल्पयति पश्यति च मूढः नहि स्वप्ने स्वरूपेण जगदस्ति विना बौद्धं वासनामयं, तस्य सत्यत्वे बाधाभावप्रसङ्गात् । तद्वद्ब्रह्मण्यपि पुरुषान्तःकरणवासनाकल्पितमेव नामरूपात्मकमिदं जगत् न तु वस्तुतोऽस्ति, तस्य सत्यत्वेनास्तीति निषेधायोगात् । यतः श्रुतिः "अथात आदेशो नेति नेत्यात्मागृह्यो नहि गृह्यते" इति चाऽरोपितं जगन्निषिध्यैव ब्रह्माधिगमयति ततो वासनया प्रतीयमानं नामरूपात्मकं जगत्सर्वं मिथ्यैवेत्यधिष्ठानसंदर्शनसंजातविज्ञानेन नेदं जगत्किंतु ब्रह्मैवेत्यधिष्ठानमात्रत्वावशेषं निषिध्य तन्निषेधावधिभूतं दर्पणवत्स्वच्छं वस्त्वन्तरशून्यं चिदेकरसं परं ब्रह्म इदमेवाहमिति शुद्धात्मना बुद्धिमता सद्गुर्वनुग्रहवता ज्ञातुं शक्यत एवेत्यभिप्रायेणोक्तं यस्यान्तःस्थानि भूतानीति । एवं ज्ञातुमशक्तस्य यतेरुपायान्तरमाह—येनेति । इदं परिदृश्यमानं जडं जगत्सर्वं येन प्रकाशैकरूपेण ब्रह्मणा ततं बहिरन्तश्च सर्वतो व्याप्तं प्रकाशितं च भवति "स पर्यगाच्छुक्रमकायम्" इति "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति च श्रुतेः । ततः प्रकाश्यस्य प्रकाशव्यतिरेकेण पृथक्स्वरूपाभावादग्निव्याप्तायःपिण्डादौ तद्दर्शनाद्ब्रह्मव्याप्तमिदं सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वविज्ञानेन स्वस्यापि ब्रह्ममात्रत्वं ज्ञातुं शक्यत एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरङ्गोपाय इत्युक्तमेवेत्याह—पुरुष इति । स चाहं परः पुरुषः अनन्यया न विद्यते अन्यः शरणत्वेन यस्य तया एकान्तभक्त्यैव लभ्यो नान्यथा । परत्वमेवाह यस्य कारणभूतस्यान्तर्मध्ये भूतानि स्थितानि, येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तम् ॥ २२ ॥

स० टी०—तत्प्राप्तौ साधनं मुख्यं मम भक्तिरितीर्यते ॥ सर्वोत्कृष्टः स पुरुषः परमात्माहमेव च ॥ १ ॥ प्रेमलक्षणया भक्त्या ज्ञानलक्षणयैव वा ॥ लभ्योऽस्मि नान्यथा कर्मकोटिभिः संचितैरपि ॥ २ ॥ वक्तव्यः स च कोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामाह मापतिः ॥ यस्याधिष्ठानभूतस्यान्तर्वर्तीन्यखिलान्यपि ॥ ३ ॥ भूतानि कल्पितान्येव येन विश्वमिदं ततम् ॥ आकाशेनेव कुम्भादि सोऽहमेव महेश्वरः ॥ ४ ॥ २२ ॥

भा० टी०—तत्प्राप्तेरव्यभिचारि साधनमाह—पुरुष इति । स परः पुरुषः सर्वोत्तमः पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा पुरुषः अनन्यया न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्यां तयात्मविषययेति यावत् भक्त्या ज्ञानलक्षणयोत्तमभक्त्या । तदुक्तम् 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च । प्रेममैत्रीदयोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥' इति 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' "यो वै अन्यां देवतामुपास्ते अहमन्योऽसावन्य इति न स वेद" इति ॥ तस्मात्स परः पुरुषः अहमेव न तदभिन्नात्मनः किंचित्पृथगस्तीत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः लब्धुं शक्यः । ननु स तु सदैव प्राप्तः इत्याशङ्क्य द्विविधो हि लाभोऽलब्धलाभोलब्धलाभश्चेति । तत्रालब्धस्य ग्रामादे राजसेवादिना लाभ आद्यः । लब्धस्यैव ग्रैवेयकादेराप्तवाक्याल्लाभो द्वितीयः । तत्रान्त्यलाभोऽत्राभिप्रेत इत्याशयेन शङ्कामङ्गीकरोति । यस्य परस्य पुरुषस्यान्तर्मध्ये स्थानि स्थितानि भूतानि सर्वाणि कार्यजातानि, भूतानि यस्मिन्नधिष्ठाने कल्पितानीत्यर्थः। कल्पितं ह्यधिष्ठानस्यान्तर्भवति न व्यतिरिक्तं येन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्ततं सत्तास्फूर्तिभ्यां व्याप्तम् । त्वमपि मत्प्राप्त्यव्यभिचारिसाधनभूतां भक्तिं यत्नेन संपादय नतु पृथातनयोऽहं मम तु भक्तिं विनैवेश्वरलाभो भविष्यतीति विश्रम्भाश्रयणं कुर्विति ध्वनयन् संबोधयति—हे पार्थेति । मद्विषयानन्या भक्तिस्तवानायासलभ्येति सूचनार्थं वा संबोधनम् ॥२२॥

प० टी०—अथ तमेव विशिनष्टि—पुरुष इति । स एव परः उत्कृष्टः पुरुषः "एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः" इति श्रुतेः। स चाहं पुरुषोऽनन्ययाव्यभिचारिण्या भक्त्या लभ्यः। पुनः स क इत्याह—यस्यान्तर्यन्मध्ये सर्वाणि भूतानि सन्ति तथा येन सर्वमिदं दृश्यजातं तादात्म्यभावेन ततं विस्तारितं जले तरङ्गा इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—भक्त्या युक्तो योगबलेन चैवेत्यत्र साधनान्तरैः सह भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं भक्तेरुक्तं तत्र साधनान्तरसाम्यशङ्कानिरासाय भक्तेरेव परमसाधनत्वमितिभावेनाह—पुरुष इति । भूतानि यस्यान्तःस्थानि सर्वमिदं जगद्येन ततं व्याप्तं स परमः पुरुषः भगवाननन्ययाऽन्यासाधारणया तु भक्त्या लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । अत्र परमयेत्यनुक्तावपि पुनर्वचनबलादेव परमत्वलाभ इति भावः । उक्तं हि 'ओंपरेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः' इतिसूत्रे भक्तेः प्राधान्यम् ॥ २२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

त० टी०—तदेवमक्षरात्मानं प्राप्ताः परमपुरुषं भगवन्तं प्राप्ताश्च पुनरिह संसारे नावर्तन्ते अन्ये तु पुनरावर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण गता नावर्तन्ते केन गता पुनरावर्तन्ते इत्यपेक्षायां देवयानं पितृयानं चेति मार्गद्वयं वक्तुं प्रतिजानीते—यत्रेति । प्राणोत्क्रमणानन्तरं यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति, यस्मिँश्च काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भारतेत्यन्वयः । अत्र कालशब्देनाहरादिसंवत्सरान्तकालाभिमानिनीभिरातिवाहिकदेवताभिर्गन्तव्यो मार्ग उपलक्ष्यते । अग्निज्योतिषोः कालवाचित्वाभावाद्देवयानमार्गप्रतिपादकश्रुतौ "संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्" इत्यादिदेवतावाचकेनैवोपसंहारात्, पूर्वापरदेवतावाचकपदसाहचर्यादहरादीनामपि कालाभिमानिदेवतापरत्वं युक्तम् । तथा च यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्गे प्रयाता योगिनः द्विविधा ज्ञानिनः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

म० टी०—सगुणब्रह्मोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते किंतु क्रमेण मुच्यन्ते । तत्र तल्लोकभोगात्प्रागनुत्पन्नसम्यग्दर्शनानां तेषां मार्गापेक्षा विद्यते नतु सम्यग्दर्शिनामिव तदनपेक्षेत्युपासकानां तल्लोकप्राप्तये देवयानमार्ग उपदिश्यते । पितृयानमार्गोपन्यासस्तु तस्य स्तुतये—यत्र काल इति । प्राणोत्क्रमणानन्तरं यत्र यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनो ध्यायिनः कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति देवयाने पथि प्रयाता ध्यायिनोऽनावृत्तिं यान्ति पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिण आवृत्तिं यान्ति । यद्यपि देवयानेऽपि पथि प्रयाताः पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमा ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्यत्र तथापि पितृयाने पथि गता आवर्तन्त एव न केऽपि तत्र क्रममुक्तिभाजः । देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि केचिदावर्तन्ते प्रतीकोपासकास्तडिल्लोकपर्यन्तं गता हिरण्यगर्भपर्यन्तममानवपुरुषनीता अपि पञ्चाग्निविद्याद्युपासकाः अतत्क्रतवो भोगान्ते निवर्तन्त एव तथाऽपि दहराद्युपासकाः क्रमेण मुच्यन्ते भोगान्त इति न सर्व एवावर्तन्ते । अत एव पितृयानः पन्था नियमेनावृत्तिफलत्वान्निकृष्टः । अयं तु देवयानः पन्था अनावृत्तिफलत्वादतिप्रशस्त इति स्तुतिरुपपद्यते केषांचिदावृत्तावप्यनावृत्तिफलत्वस्यानपायात् । तं देवयानं पितृयानं च कालं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामि हे भरतर्षभ । अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अग्निर्ज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिर्गतिसृतिशब्दयोश्चेति तदनुरोधेनैकस्मिन्कालपद एव लक्षणाश्रिता । कालाभिमानिदेवतानां मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात् । अग्निधूमयोस्तदितरयोः सतोरपि अग्निहोत्रशब्दवदेकदेशेनाप्युपलक्षणं

कालशब्देन। अन्यथा प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन तस्य नामधेयता न स्यात्। आम्रवणमिति च लौकिको दृष्टान्तः ॥ २३ ॥

शं० टी०—पुरुषः स परः पार्थेति परस्य ब्रह्मणो ज्ञानैकप्राप्यत्वमुक्तलक्षणेन ज्ञानेन ब्रह्मभावापन्नानां यतीनां यं प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यपुनरावृत्तिलक्षणां विदेहमुक्तिं च तत्फलं प्रतिपाद्येदानीमुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातुमशक्तानामशुद्धबुद्धीनां मुमुक्षूणां चित्तशुद्धये "एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः" इति परापरयोर्ब्रह्मणोरुपास्तौ प्रणवस्य प्रतीकत्वं सूचयित्वा तत्र "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" इति श्रुत्युक्तरीत्या प्लुतेनोच्चार्यमाणे ओँकारे परब्रह्मबुद्धिं कृत्वा तमेव ब्रह्मेति ये ध्यायन्ति तेषां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनामन्येषां च "तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये" इत्यादि श्रुत्युक्तसगुणोपासकानां क्रमेण विदेहमुक्तिं प्राप्स्यमानानां संन्यासयोगवतां प्रयाणकाले प्राप्ते तेषां का गतिरित्याकाङ्क्षायां तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽह्नरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः" इति। "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इति। श्रुत्युक्तेनोत्तरायणेन ब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिलक्षणेतिबोधयितुमुत्तरायणं तद्व्यावृत्त्यर्थमित्थं कर्मिणां कर्मफलमिति सूचनार्थं च दक्षिणायनमपीति मार्गद्वयं, तत्रैकेन गतानामपुनरावृत्तिमन्येन मार्गेण गतानां पुनरावृत्तिं च प्रतिपादयति—यत्रेति। योगिन इत्यत्र योगिनः योगिन इति जसि सरूपाणामेकशेषे कृते योगिन इति रूपसिद्धिः। तत्रैकेन योगिन इति पदेन संन्यासिन उच्यन्ते द्वितीयेन तु कर्मिणः। कर्मिणां कर्मफलसंन्यासयोगाद्गौणवृत्त्या योगित्वम्। योगिन उभयविधाः यत्र यस्मिन्काले प्रयाता मृताः सन्तः स्वयमनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं कालं वक्ष्यामि शृण्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—तदेवं परमेश्वरोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते अन्ये त्वावर्तन्त इत्युक्तम्। तत्र केन मार्गेण गता नावर्तन्ते केन वा गताश्चावर्तन्ते इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति। यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यस्मिंश्च काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः। अत्र च "रश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षिणे" इति सूत्रितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्याविवक्षितत्वात् कालशब्देन कालभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो मार्ग उपलक्ष्यते। अतोऽयमर्थः—यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति। अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाम्रवणमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥ २३ ॥

स० टी०—प्रणवे ब्रह्मबुद्धीनां प्रकृतानां च योगिनाम् ॥ तेषां कालान्तरे मुक्तिभाजां ब्रह्माप्तयेऽधुना ॥ १ ॥ वक्तव्य उत्तरो मार्गो यत्रेत्यादिगिरा स्फुटम् ॥ उत्तरस्तुतये चात्र पितृयानप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ यस्मिन्मार्गे मृता यान्ति योगिनो ह्यपुनर्भवम् ॥ यस्मिन्यान्ति पुनर्जन्म कर्मिणस्तमहं ब्रुवे ॥ ३ ॥ २३ ॥

भा० टी०—यद्यपीहैवात्मसाक्षात्कारवताम् "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते" इतिश्रुत्या गत्युत्क्रान्तिनिषेधाद्वक्ष्यमाणमार्गोपदेशस्तदर्थं नोपयुज्यते तथापि प्रणवावेशितबुद्धीनां प्रकृतानां योगिनां सगुणोपासकानां क्रममुक्तिभाजां केन क्रमेण ब्रह्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायामुत्तरमार्गे निरूपितव्ये उत्तरमार्गेण गता न निवर्तन्ते दक्षिणेन गतास्तु पुनरावृत्तिभाज इति वक्तव्यस्तुत्यर्थं पितृयानमार्गोपदेशः—यत्रेति। यत्र

काले प्रयाता मृता योगिनो ध्यानयोगिन उपासका अनावृत्तिमपुनरावृत्तिं यान्ति कर्मयोगिनश्चावृत्तिं पुनरावृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि। कर्मिणः योगित्वमनुष्ठानयोगात् कर्मयोगेन योगिनामित्युक्तत्वात्। योगिन इत्यनेन प्रक्रान्ता ओमित्येकाक्षरमित्यादिनोक्ता ग्राह्यास्तेन पञ्चाग्निविद्योपासकानां देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गतानामपि ततो निवृत्तौ न क्षतिः । कर्मयोगिनोऽप्युपासनासमुच्चितकर्मयोगिनो ग्राह्याः। भरतर्षभेति संबोधयन् भरता अपि निष्कामकर्मयोगसमुच्चितेनोपासनेनात्रैव साक्षात्कारं लब्ध्वा साक्षान्मुक्तिं देवयानमार्गेण गत्वा क्रमेण वा प्राप्तास्त्वं तु तेभ्यः ऋषभः श्रेष्ठस्तथैव भवितुं योग्योऽसीति सूचयति ॥ २३ ॥

प० टी०—अथ यं प्राप्य न निवर्तन्ते इति पूर्वमुक्तं तत्र मदुपासकानां योगिनां च पुनरावृत्त्यनावृत्त्युपलक्षकं तारतम्यभावेन मार्गद्वयमस्तीत्याह—यत्रेति । भो भरतर्षभ योगिनो यत्र यस्मिन् काले प्रयातास्त्यक्तदेहाः सन्तोऽनावृत्तिमपुनर्जन्मावृत्तिं च पुनर्जन्म यान्ति प्राप्नुवन्ति तं कालं वक्ष्यामि॥२३॥

रा० टी०—भगवन्तं प्राप्तानामन्येषां चापुनरावृत्तिपुनरावृत्ती कथिते तत्र यद्देवताधिष्ठितमार्गाभ्यां गतानामपुनरावृत्तिपुनरावृत्ती भवतः ता देवताः प्रतिज्ञापूर्वकमाह—यत्रेत्यादित्रयेण । काल इति यत्कालाभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गे कालानभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गे च प्रयाता योगिनः अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं कालं तत्कालाभिमानिदेवता अन्यदेवताश्च वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

त० टी०—प्रतिज्ञातयोः तत्र तावदपुनरावृत्तिमार्गमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिःशब्दाभ्यां "तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते, तथाऽहरभिमानिनी शुक्लपक्षाभिमानिनी षण्मासा उत्तरायणाभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते । एतच्छ्रुत्युक्तानां संवत्सराद्यभिमानिदेवतानामुपलक्षणार्थम् । तथा च श्रुतिः " तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति छान्दोग्ये । तत्र देवयानमार्गे प्रयाता ब्रह्मविदो जना ब्रह्म गच्छन्ति ॥ २४ ॥

म० टी०—तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह—अग्नीति । अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते अहरित्यहरभिमानिनी शुक्ल पक्ष इति शुक्लपक्षाभिमानिनी षण्मासा उत्तरायणमिति उत्तरायणरूपषण्मासाभिमानिनी देवतैव लक्ष्यते 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इति न्यायात् । एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थम् । तथा च श्रुतिः "तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेतिमासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति। अत्र श्रुत्यन्तरानुसारात्संवत्सरानन्तरं देवलोकदेवता ततो वायुदेवता तत आदित्य इत्याकरे निर्णीतम्। एवं विद्युतोऽनन्तरं वरुणेन्द्रप्रजापतयस्तावता मार्गपरिपूर्तिः। तत्रार्चिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणदेवता इहोक्ताः। संवत्सरो देवलोको वायुरादित्यश्चन्द्रमा विद्युद्वरुण इन्द्रः प्रजापतिश्चेत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः । तत्र देवयानमार्गे प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म कार्योपाधिकम् "कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः" इति न्यायात्। निरुपाधिकं तु ब्रह्म तद्द्वारैव क्रममुक्तिफलत्वात्। ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासका जनाः। अत्रैतेन प्रतिपद्यमाना "इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते"

इति श्रुताविममिति विशेषणात् कल्पान्तरे केचिदावर्तन्त इति प्रतीयते । अत एवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गकथनेनैव व्याख्यानात् ॥ २४ ॥

शं० टी०–योगिन इत्युभयविधानां योगिनां सामान्येनैकत्र मृतानामपुनरावृत्तिरन्यत्र मृतानां तु पुनरावृत्तिरित्यनियमेन परलोकप्राप्तौ सत्यामुभयेषाम् " स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते " इत्यादि श्रुतिबलात् ' क्रियाभेदात्फलभेदः ' इति न्यायेन च नियतमयनविभागं दर्शयति–**अग्निरिति** । तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरित्यग्न्यनन्तरमहरेव श्रूयते नतु ज्योतिः कथमत्राग्निर्ज्योतिरितिश्रुतिविरुद्धमुच्यत इति न शङ्कनीयं अर्चिःशब्दस्याग्निज्योतिषोरुभयोरपि साधारण्यात् श्रुत्यार्चिरित्युक्तं तदेवात्र विभज्य दर्शितं ततो न कोऽपि विरोधः । अग्निरुत्तरायणकालाभिमानिनी देवता ज्योतिश्च कालाभिमानिनी देवता अहरित्यहरभिमानिनी देवता शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता षण्मासाः षण्मासाभिमानिनी देवता संवत्सरादीनामुपलक्षणमेतत् यत्रोत्तरायणकाले अग्न्यादयः कालाभिमानिनो भूत्वा तिष्ठन्ति तत्र तस्मिन्नुत्तरायणे प्रयाता मृताः सन्तो ब्रह्मविदः ब्रह्मोपास्यत्वेन ये विदुस्ते ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका योगिन उक्तक्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति न साक्षात् " स तेजसि सूर्ये संपन्न इत्युक्त्वानन्तरं परात्परं पुरुषमीक्षत इति ब्रह्मप्राप्तेरन्तरालं श्रावयति श्रुतिः । सूर्य इत्यग्न्यादीनामुपलक्षणं तेन उक्तक्रमेणैव योगिनो ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ननु " ब्रह्मविदः " इत्यविशेषश्रवणाद्योगिनामपि क्रममुक्तिरेवेति चेन्न, " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति " इति ज्ञानिनामुत्क्रमणाभावश्रवणात् " ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति " इत्यन्तरालाभावश्च श्रूयते " अत्र ब्रह्म समश्नुते " इत्यादि श्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च नाशङ्का कर्तव्या । अत्रोत्तरायणे कालाभिमानित्वेनाग्न्यादिदेवतानामुपन्यासः, दक्षिणायने रात्र्यादौ मृतानामप्युपासकानामर्चिरादिमार्गेणैव ब्रह्मप्रापकत्वनियमार्थं ब्रह्मगन्तॄणां तत्तल्लोकेषु विश्रमार्थं तत्रत्यसुखानुभूत्यर्थं च । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

श्री० टी०–तत्रानावृत्तिमार्गमाह–**अग्निरिति** । अग्निज्योतिःशब्दाभ्यां "तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते । अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपाः षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थम् । एवंभूतो यो मार्गस्तत्र प्रयाता गताः भगवदुपासका जनाः ब्रह्म प्राप्नुवन्ति यतस्ते ब्रह्मविदः । तथा च श्रुतिः–" तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकम्" इति । नहि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा क्वचिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

म० टी०–अग्निर्ज्योतिरितीहार्चिरुक्ता कालाभिमानिनी ॥ देवता यदि वा ते द्वे देवते श्रुतिसंमते ॥ १ ॥ तथाहर्देवता तद्वच्छुक्लपक्षाभिमानिनी ॥ उत्तरायणषण्मासाभिमानिन्येव देवता ॥ २ ॥ अग्न्याद्या देवताः सर्वा योगिनः कालतो मृतान् ॥ प्रापयन्ति परं ब्रह्म मार्गभूताः क्रमेण ताः ॥ ३ ॥ तस्मिन्मार्गे मृता यान्ति ब्रह्मोपासनतत्पराः ॥ क्रमेण निर्गुणं ब्रह्म यत्र गत्वा न शोच्यते ॥ ४ ॥ सम्यग्दर्शननिष्ठानां नैव स्यातामुभे गती ॥ सद्यः प्राणपरित्यागान्मोक्षभाजां महात्मनाम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

भा० टी०–तं कालं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञानुरोधेन–**अग्निरिति** । अग्निः कालाभिमानिनी देवता एवं ज्योतिरपि कालाभिमानिनी देवतैव । अथवाग्निरग्निदेवता ज्योतिर्ज्योतिर्देवतेति यथाश्रुते एव देवते । ननु यत्र काले तं कालं वक्ष्यामीति कथं युज्यते इति चेत् कालाभिमानिनीनां देवतानां मार्गद्वयेऽपि भूयसां वक्तव्यत्वे कालशब्देन सर्वासां देवतानामुपलक्ष्यत्वं विवक्षित्वा तथा निर्देशः यथान्येषां गन्तॄणां सत्त्वेऽपि छत्रिणां भूयस्त्वेन

छत्रिणो यान्तीति निर्देशः यथा वा वृक्षान्तराणां सत्त्वेऽप्याम्राणां भूयस्त्वादाम्रैरेव वनमिति निर्दिश्यते तद्वत्। एतेन कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामि कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वेऽग्निज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिसृतिशब्दयोश्चेति प्रत्युक्तं यतोऽत्र किं यस्मिन्मार्गे जनाः सुखेन गच्छन्ति तं मार्गं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय यथा कश्चिदुपदिशति आदौ गिरिस्ततो न्यग्रोधस्ततो नदीति तथा मार्गोपदेश उत यत्र सुखेन नगरं ग्रामं वा गच्छन्ति तं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय कश्चिदुपदिशति आदौ वृषयानं ततोऽश्वयानं ततो नरयानं ततः पादयानमिति तद्वत्। आद्ये 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इत्याधिकरणविरोधः। द्वितीये उक्तरीत्याग्न्यादिशब्दानां सम्यगुपपत्त्या लक्षणावैयर्थ्यं श्रुतावातिवाहिका इतिन्यायेनार्चिरादीनामातिवाहिकत्वस्थापनादप्यग्न्यादीनामातिवाहिकत्वेन ग्राह्यत्वावश्यकत्वेन तं कालं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञावाक्येऽपि कालाभिमानिन्यो देवता वक्ष्यामीत्यर्थस्यैव सम्यक्त्वं च यथा गमनाधिकरणे पृथिवीप्रदेशेऽस्मिन्मार्गे एते गच्छन्तीति व्यवहारस्तथा योगिगमनाधिकरणरूपासु कालाभिमानिनीष्वग्न्यादिषु देवतासु इति न वक्ष्यमाणगतिसृतिशब्दयोरनुपपत्तिः। यद्वा भाष्येऽपि कालशब्देन कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामीति व्याख्याय यथाकथंचिदविरोधः संपाद्यः। एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थम्। तथाच श्रुतिः—"तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यःसंवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष ब्रह्मपथो देवपथ इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति। अत्र श्रुतावपि श्रुत्यन्तरानुसारेण संवत्सराद्देवलोकं देवलोकाद्वायुं वायोरादित्यमिति विद्युतोऽनन्तरं च विद्युतो वरुणं वरुणादिन्द्रमिन्द्रात्प्रजापतिमिति बोध्यम्। तत्र तस्मिन्देवयाने प्रयाता मृता ब्रह्मविदः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति। ब्रह्मविद इति ब्रह्मोपासका ग्राह्याः नतु सम्यग्दर्शननिष्ठाः सद्योमुक्तिभाजः "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुत्या तेषां गतिमागतिं च प्रतिषिध्य ब्रह्मसंलीनप्राणत्वब्रह्मभूतत्वप्रतिपादनात्। तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्रम् 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' इति स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र विचिकित्स्यते—किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित्परमेवाऽविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति। कुतः संशयः ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः गत्युपपत्तेरस्य हि कार्यस्य ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणामिति ॥ २४ ॥

प० टी०—तत्र प्रथमं स्वोपासकानामवसानेऽर्चिर्मार्गमाह—अग्निरिति। तत्रार्चिर्मार्गोपलक्षकाः पञ्च सन्ति। तत्र संस्काराग्निर्द्विधा दीप्तो धूमितश्च। एवमर्चिर्मार्गे दीप्तोऽग्निः। तत्र श्रुतिः—"अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम" इति। भाष्यम्—तत्र मुमुक्षुर्यावज्जीवमग्निशुश्रूषया प्रसादितमग्निं स्वनिर्याणे प्रार्थयते। भो देव दीप्यमानाग्ने अस्मान् सुपथार्चिर्मार्गेण नय। किमर्थं राये मुक्तिलक्षणाय धनाय। तथा भो विद्वन् ज्ञानवन् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि देहीत्यध्याहारः। अथास्मिन्नर्थेऽस्मज्जुहुराणमस्मत्प्रतिबन्धकमेनः पातकं युयोधि नाशय। इतः परं ते तुभ्यं भूयिष्ठां मनोवाक्कायैः कृतामन्ते निर्याणे नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम। यथोत्क्रमणसमये ज्योतिः प्रकाशकं रूपम्। श्रुतिरपि—"तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा" इति। स्पष्टार्थम्। तथाहरादीनां त्रयाणामर्चिर्मार्गोपलक्षणानां कालोपाधीनामहः शुल्कपक्षोत्तरायणानामभिमानिन्यो देवताः सन्ति ता एवोत्तरोत्तरमर्चिर्मार्गोपलक्षणानां का-लोपाधीनामहः शुक्लपक्षोत्तरायणानामभिमानिन्यो देवताः सन्ति ता एवोत्तरोत्तरमर्चिर्मार्गप्रापका भवन्ति। तत्रार्चिर्मार्गे प्रयाता ब्रह्मविदो जीवास्त्यक्तदेहाः सन्तो ब्रह्म गच्छन्ति। अत्र शातपथी श्रुतिः—" ये चामी

अरण्ये श्रद्धा: सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा: परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति" इति । भाष्यम्–अरण्ये वानप्रस्थदशां प्राप्ताः श्रद्धा गुरुशास्त्रविश्वासा: सत्यं ब्रह्मोपासते तेऽर्चिर्मार्गेऽधिकारिणो भवन्ति । तमेव मार्गमाह–अर्चिस्तेजोऽहर्दिनमापूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः मकरसंक्रमादितः षण्मासान् आदित्यः सूर्य उदगेति तदुत्तरायणं तेभ्यो मासेभ्यो देवलोकं तस्मादादित्यलोकं तस्मादपि वैद्युतं विद्युल्लोकं तस्मादपि मानसः पुरुषो लिङ्गदेहावृतो जीवो ब्रह्मलोकान् सत्यलोकान् गमयति प्राप्नोति । ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा उत्कृष्टास्तत्त्वज्ञानवन्तः परावतो दूरदेशादागता ये वसन्ति तेषामिह संसारे न पुनरावृत्तिरस्ति । ब्रह्मलोकप्राप्तावप्युत्पन्नतत्त्वज्ञानिन एव न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः । इदं देवयानम् ॥ २४ ॥

रा० टी०–ता देवता उद्देशेनाह–अग्निरिति । अग्निनामकदेवता ज्योतिरिति अर्चिर्नामकदेवता, अहरहरभिमानिदेवता, अभिजिद्देवतासहितेत्यपि ध्येयम् । शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानिनी पौर्णमास्यभिमानिना सहेति ग्राह्यं, षण्मासाभिमानिनी उत्तरायणाभिमानिनी विष्वभिमानिना सहेति ज्ञेयम् । तत्र क्रमेण निर्दिष्टाग्न्यादिदेवताधिष्ठितमार्गे प्रयाताः ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्ति ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

त० टी०–पुनरावृत्तिमार्गमाह–धूम इति । अत्रापि धूमशब्देन धूममार्गाभिमानिनी देवता रात्र्यादिशब्दैश्च तत्तत्कालाभिमानिन्यो देवता उपलक्ष्यन्ते । एतदपि पितृलोकाकाशादीनामुपलक्षणम् । तत्र तस्मिन् पितृयानपथि प्रयातः योगी इष्टापूर्तादिपुण्यकर्मकारी जनः चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्र पुण्यकर्मफलं भुक्त्वा पुनर्निवर्तते । तथा च श्रुतिः "अथ य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति" संपतत्यनेनेति संपातः कर्मतत्फलयोगो यावत्तावदुषित्वा आकाशादिक्रमेण धूममार्गमेव निवर्तत इत्यर्थः । "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोति यः । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे, तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" इति । तस्मादावृत्तिमार्गादेतस्मात्पूर्वोक्तो नित्यसुखरूपोऽनावृत्तिमार्ग एव मुमुक्षुणा प्रार्थ्य इति भावः ॥२५॥

म० टी०–देवयानमार्गस्तुत्यर्थं पितृयानमार्गमाह–धूमो रात्रिरिति । अत्रापि धूम इति धूमाभिमानिनी देवता रात्रिरिति रात्र्यभिमानिनी कृष्ण इति कृष्णपक्षाभिमानिनी षण्मासा दक्षिणायनमिति दक्षिणायनाभिमानिनी लक्ष्यते । एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणम् । तथाहि श्रुतिः "ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवा-

ध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इति। तत्र धूमरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनदेवता इहोक्ताः पितृलोक आकाशश्चन्द्रमा इत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः। तत्र तस्मिन् पथि प्रयाताश्चान्द्रमसं ज्योतिः फलं योगी कर्मयोगीष्टापूर्तदत्तकारी प्राप्य यावत्संपातमुषित्वा निवर्तते संपतत्यनेनेति संपातः कर्म तस्मादेतस्मादावृत्तिमार्गादनावृत्तिमार्गः श्रेयानित्यर्थः॥२५॥

शं० टी०—कर्मिणः स्वकृतकर्मफलमारोहणावरोहणादुःखं श्रुत्वा विवेकवैराग्याभ्या ब्रह्मवेदनसंपादनपरा भवन्त्विति बोधयितुं दक्षिणायनमृतानां फलमाह—धूम इति। धूमो धूमाभिमानिनी देवता रात्रिः रात्र्यभिमानिनी देवता कृष्णः कृष्णपक्षाभिमानिनी देवता षण्मासाः षण्मासाभिमानिनी देवता एताः यत्र दक्षिणायने कालाभिमानिन्यो भवन्ति। तत्र दक्षिणायने प्रयातो मृतो योगी कर्मयोगी चान्द्रमसं लोकं प्राप्य तत्र चान्द्रमसं चन्द्रमसः प्राप्तं ज्योतिरिष्टापूर्तादिपुण्यकर्मसंभवं फलं प्राप्यानुभूय'कृतात्ययेऽनुशयवान्' इति न्यायेन कर्मफलभोगसंक्षयेऽशेषकर्मानुभूत्यै निवर्तते तेनैव मार्गेण मानवं लोकं पुनरायाति पुनर्गच्छत्येवं यातायातदुःखमनन्तमहो कष्टमविवेकिनामिति सूचितं भवति॥ २५॥

श्री० टी०—आवृत्तिमार्गमाह—धूम इति। धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यादिशब्दैश्च पूर्ववदेव रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रो देवता उपलक्ष्यन्ते। एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गस्तत्र प्रयातः कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्तते। अत्रापि श्रुतिः—"ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति" इत्यादिः। तदेवं निवृत्तिकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः काम्यकर्मभिश्च स्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगान्तरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणां जन्तूनां त्वत्रैव पुनः पुनर्जन्मेति द्रष्टव्यम्॥ २५॥

स० टी०—तथा धूमादिशब्दैश्च लक्ष्यन्ते देवता यतः॥ मार्गभूता मृतांस्तांस्तान्प्रापयन्ति च कर्मिणः॥ १॥ तस्मिन्मार्गे मृता यान्ति फलं चान्द्रमसं जनाः॥ कर्मिणः कर्मसंसिद्धिं प्राप्य भुक्त्वा पतन्त्यधः॥ २॥ पितृदेवैकभोग्यत्वं यस्माच्चन्द्रमसस्ततः॥ लोकं चान्द्रमसं गत्वा कर्मिणोऽधः पतन्त्यमी॥३॥२५॥

भा० टी०—देवयानस्तुतये पितृयानमुपन्यस्यति—धूम इति। धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता अतिवाहिकाः पूर्ववद्ग्राह्याः न तु मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वा। तत्र प्रयाता इति विभक्तिं विपरिणम्यानुषज्यते। तस्मिन्मार्गे मृत इत्यर्थः। योगी इष्टापूर्तदत्तकारी कर्मयोगी चन्द्रमसि चन्द्रे भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलं प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयात् पुनर्निवर्तते। एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणार्थम्। तथा च श्रुतिः "ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षट् दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते" इति। तथा च पुनःपुनरावृत्तिलक्षणादस्मान्मार्गात्पूर्वोक्तोऽपुनरावृत्तिलक्षणो मार्गो ज्यायानित्यभिप्रायः॥ २५॥

प० टी०—अथ पितृयानमाह—धूम इति। पूर्वोक्तमार्गाद्विपरीते धूममार्गे रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनाभिमानिदेवताभिः पितृलोकं प्राप्य ते ततस्तत्रारोहणमार्गेण योगी चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य पुनरवरोहणमार्गेण निवर्तते पुनरावर्तते। श्रुतिरपि—"अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं यजन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकम्"

भाष्यम्–तत्र चन्द्रमिति । चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति देवानामन्नत्वेन परिणमन्ति । यथा देवाः सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति मन्त्रेण भक्षयन्ति तथैनानपि भक्षयन्ति ततस्तेषां भक्षितानां यदा तत्पर्यवेत्यवरोहणमार्गेण निष्क्रमणं भवति अथ तदाकाशमभिनिष्पद्यन्ते अन्तरिक्षलोके प्रादुर्भवन्त्याकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं तत्रान्नमोषधीत्वं प्राप्य ते एवममुना प्रकारेणानुवर्तन्ते कीटादियोनिं प्राप्नुवन्ति ततोऽप्यधमाधमयोनिं गच्छन्ति । तैत्तिरीयकेऽपि–"प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः परियाचरन्तम् । सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठ शरीरैः" इति । भाष्यम्–पूर्वे योगिनः प्रजानन्तस्तत्त्वज्ञानवन्तोऽङ्गेभ्यः शरीरेभ्यः पर्याचरन्तमुद्गच्छन्तं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति स्वेच्छया देहं त्यजन्ति । भो चेतस्त्वं तु देवयानैः पथिभिरर्चिरादिमार्गैः सुवर्गं स्वर्गं सत्यलोकं याहि, अथवा तत्कर्तुमशक्तश्चेत्तर्हि कर्मणा पितृलोकेप्सुः पितृयानेन कृत्वा पुनः शरीरैरवरोहणमार्गप्राप्तैरोषधीषु प्रतितिष्ठ अन्नत्वेन परिणतो भव परं तूभयमार्गपरिभ्रष्टो मा भवेत्यर्थः । ऋक्शाखायामपि "द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च" इति । भाष्यम्–पितृणां देवानामुतापि मनुष्याणां द्वे सृती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयानाख्यावहमशृणवमश्रौषम् यद्विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां तथा धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीमन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेतदेव लोकं पितृलोकं च गच्छंस्ताभ्यां मार्गाभ्यां समेति गच्छति ॥ २५ ॥

रा० टी०–धूम इत्यादिधूमाद्यभिमानिदेवतानिर्देशः । तत्र धूमादिदेवताधिष्ठितमार्गे प्रयाता इति योज्यम् । योगी कर्मयोगी । पूर्वत्र ब्रह्मविद इति अत्र योगीतिविशेषणाच्च क्रमान्मार्गद्वयस्य ज्ञानकर्मसाध्यत्वमुक्तं ध्येयम् । एतच्च मार्गद्वयमन्तकाले तद्विषयस्मृतिमतामेवेति ज्ञेयम् । तदाह सूत्रे 'योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते' इति ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

न० टी०–उक्तौ मार्गौ नित्यतया निरूपयन्नुपसंहरति–शुक्लकृष्णे इति । शुक्ला अर्चिरादिका प्रकाशमयत्वात्, कृष्णा धूमादिका तमोमयत्वात् । एते गती मार्गौ ज्ञानाधिकारिणः कर्माधिकारिणश्च द्विविधस्य जगतः शाश्वते अनादी मते शास्त्रज्ञैरिति शेषः । तयोरेकया शुक्लया कश्चिदधिकारी अनावृत्तिं याति । अन्यया कृष्णया पुण्यकर्मा पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

म० टी०–उक्तौ मार्गावुपसंहरति–शुक्लेति । शुक्ला अर्चिरादिगतिः ज्ञानप्रकाशमयत्वात् कृष्णा । धूमादिगतिः ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात् । ते एते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ हि प्रसिद्धे । सगुणविद्याकर्माधिकारिणोः जगतः सर्वस्यापि शास्त्रज्ञस्य शाश्वते अनादी मते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं कश्चिदन्यया कृष्णया पुनरावर्तते सर्वोऽपि ॥ २६ ॥

शं० टी०–ननु कादाचित्कमेवैतद्दुःखं गृहिणामित्याशङ्कायामाह–शुक्लकृष्णे इति । शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशाधिकाग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वाद्विद्याप्राप्यत्वात् प्रकाशलोकभूयिष्ठत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वाच्च देवयानलक्षणा गतिः शुक्ला भवति । अनतिप्रकाशदेवताधिष्ठितत्वात् धूमप्राचुर्यात् भूयः संसारहेतुत्वेन निकृष्टत्वाच्च पितृयानलक्षणा गतिः कृष्णा भवति । एवं शुक्लकृष्णे निर्मलमलिनस्वभावे एते पूर्वोक्ते गती मार्गौ जगतो लोकस्यात्र जगच्छब्देन ज्ञानकर्माधिकारिणो गृह्यन्ते न त्वन्ये केवलप्राकृतास्तेषां ज्ञानकर्मणोरनधिकारात्ततो ज्ञानकर्मस्वधिकारिणामेव मोक्षार्थं कर्मफलानुभूत्यर्थं च "कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे एते पदव्यौ शाश्वते मते जीवानामनादित्वान्नित्यत्वादनन्तत्वाच्च तेषां यावत्संसारस्ता-

वत्पर्यन्तं स्वर्गसिद्धये मोक्षसिद्धये च द्वावप्येतौ मार्गौ नित्यावेव भवत इत्यर्थः। एवं तयोर्नित्यत्वं प्रतिपाद्य चोभयोर्नियतं फलमाह—एकयेति। एतयोर्द्वयोर्गत्योर्मध्ये एकया गत्या शुक्लया विद्वाननावृत्तिं मुक्तिं याति "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते" इति श्रुतेः। अन्यया गत्या कृष्णयाऽविद्वानावर्तते "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति श्रुतेः पुनर्जन्मादिसंसारायागच्छतीत्यर्थः॥ २६॥

श्री० टी०—उक्तौ मार्गावुपसंहरति—शुक्लेति। शुक्लाऽर्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात्, कृष्णा धूमादिगतिस्तमोमयत्वात्। एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वते अनादी संमते संसारस्यानादित्वात्। तयोरेकया शुक्लयानावृत्तिं मोक्षं याति। अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते॥ २६॥

स० टी०—अर्चिरादिगतिः शुक्ला धीप्रकाशमयत्वतः॥ धूमादिकगतिः कृष्णा ज्ञानहीनतया तमः॥१॥ शास्त्रज्ञस्यापि सर्वस्य विद्याकर्माधिकारिणः॥ एते गती प्रसिद्धे द्वे अनादिजगतो मते॥ २॥ संसारस्याप्यनादित्वादनादित्वं तयोर्मतम्॥ शुक्लया यात्यनावृत्तिं कृष्णयाऽऽवर्तते पुनः॥ ३॥ २६॥

भा० टी०—शुक्ला ज्ञानप्रकाशहेतुत्वात्तदभावात्कृष्णा एते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ जगतः उपासनायां कर्मणि चाधिकृतस्य शाश्वते नित्ये अनादिरूपे मते अभिप्रेते संसारस्यानादित्वात्। तत्रैकया शुक्लया गत्या अनावृत्तिं याति अन्यया कृष्णया गत्या पुनर्भूयः आवर्तते॥ २६॥

प० टी०—तदेवं निवृत्तिकर्मोपासनया क्रममुक्तिं तथा काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिमुक्त्वेदानीमुपसंहरन्नस्पष्टमाचष्टे—शुक्लकृष्णे इति। शुक्लार्चिरादिगतिः प्रकाशरूपिणी, कृष्णा धूमादिगतिस्तमोरूपिणी। एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वते अनादी संमते संसारस्यानादित्वात्। तयोरेकया शुक्लयाऽनावृत्तिं मोक्षं गच्छति। अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते॥ २६॥

रा० टी०—उक्तौ मार्गौ निगमयति—शुक्लेति। एते प्रागुक्ते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ जगतः ज्ञानकर्मयोगिजगत्संबन्धिनौ शाश्वते शाश्वत्यौ मते। एकया गतोऽनावृत्तिं याति अन्यया गतः पुनरावर्तत इति॥२६॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन॥ २७॥

त० टी०—उक्तस्य मार्गद्वयस्य ज्ञानफलं दर्शयन्योगमेव दृढीकरोति—नैते इति। एते सृती मार्गौ हे पार्थ परमपदप्राप्तये एका संसारावर्तनायापरेति जानन् हेयोपादेयतया विवेचयन् योगी ज्ञाननिष्ठो ध्याननिष्ठो वा कश्चन कश्चिदपि न मुह्यति पुनरावृत्तिनियतं स्वर्गादिफलं पुरुषार्थतया न प्रत्येति। यस्मादेवं तस्मादपुनरावृत्तये हे अर्जुन त्वं सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो ज्ञाननिष्ठो ध्याननिष्ठो वा भव॥ २७॥

म० टी०—गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति—नैते सृती पार्थ इति। एते सृती मार्गौ हे पार्थ जानन् क्रममोक्षायैका पुनःसंसारायापरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति केवलं कर्म धूमादिमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन न प्रत्येति कश्चन कश्चिदपि। तस्माद्योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तो भवापुनरावृत्तये हे अर्जुन॥ २७॥

शं० टी०—शुक्लया गतेः फलं मोक्षः कृष्णाया गतेः फलं बन्ध इति द्वयोर्गत्योः स्वरूपं फलं च कारणं च विदितवतो विदुषः प्रमादोऽत्र न कर्तव्य इति सूचयितुमाह—नैत इति। एते निरुक्तलक्षणोत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञिके सृती पदव्यौ जानन् श्रुतिस्मृतियुक्तिभिस्तयोर्बन्धमोक्षकारणत्वं सम्यग् जानन् कश्चन कश्चिदपि योगी मोक्षेच्छया योगनिष्ठायां प्रवृत्तो हंसो वा परमहंसो वा मुमुक्षुर्न मुह्यति मोहो नाम मोक्षमार्गविरोधि-

मार्गस्मरणं प्रमादेनापि तदवलम्बनं च न करोति क्वचिदपि योगनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेदित्यर्थः । यस्मादेतयोर्गत्योर्बन्धमोक्षहेतुत्वं प्रसिद्धं तस्मात्त्वं मुमुक्षुश्चेत् सर्वेषु कालेष्वाहारशयनासनादिष्वपि सर्वदा योगयुक्तो भव ब्रह्मानुसंधानमेव कुरु न क्वचिदपि बाह्यानुसंधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति—नैत इति । एते सृती मार्गौ हे पार्थ मोक्षसंसारप्रापकौ जानन् कश्चिदपि योगी न मुह्यति सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

स० टी०—तत्रैका क्रममोक्षाय संसारायापरा स्मृता ॥ इत्येवं ध्याननिष्ठो हि निश्चिन्वन्नैव मुह्यति ॥ १ ॥ योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वादेव सर्वदा ॥ निरन्तरं समाधानं चित्तं कुरु विमुक्तये ॥ २ ॥ २७ ॥

भा० टी०—एते सृती मार्गौ जानन् पुनरावृत्तिलक्षणसंसारायैकाऽपुनरावृत्तिलक्षणमोक्षायान्येऽति निश्चयवान्योगी ध्यानयोगी कश्चिदपि न मुह्यति । तस्मात्त्वमपि गतिद्वयं ज्ञात्वा मोहरहितः सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भव हे अर्जुन । पूर्वार्धे पार्थेति संबोधनस्य मार्गद्वयज्ञाता योगाभ्यासेन क्रमेण मुच्यते न तु मातुर्गर्भे पुनरायातीत्यभिप्रायः । उत्तरार्धेऽर्जुनेति संबोधनस्य तु सर्वेषु कालेषु समाधानेनैव स्वस्वरूपं शुद्धं परं ब्रह्मावाप्स्यसीति ॥ २७ ॥

प० टी०—अथ मार्गज्ञानफलमाह—नैते इति । भो पार्थ योगी सन्नेते सृती मार्गौ जानन् कश्चिदपि न मुह्यति सुखबुद्ध्या स्वर्गादिसुखं न कामयते किंत्वात्मनिष्ठ एव भवति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु भोजनादिसमयेष्वपि योगयुक्तो जीवब्रह्मणोरैक्ये परिनिष्ठितो भव ॥ २७ ॥

रा० टी०—मार्गयोरुक्तेः फलमाह—नैते इति । हे पार्थ एते प्रागुक्ते सृती मार्गौ जानन्योगी सृत्युपायभूतज्ञानकर्मानुष्ठानवान् । यद्वा योगी ब्रह्मापरोक्षज्ञानवानेते सृती जानन्साक्षात्कुर्वन्कश्चन कोऽपि न मुह्यति भगवद्विस्मृतिरूपमोहं न प्राप्नोति । तस्माद्योगस्य पुमर्थहेतुत्वात्सर्वदा भगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वं स्वोचितनिवृत्तिकर्मानुष्ठानरूपोपाययुक्तो भवेति । द्विःसंबोधनमादरार्थम् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो[1] नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

त० टी०-तदेवमध्यायद्वयोक्तशास्त्रार्थनिर्णयस्य फलं वदन्नध्यायमुपसंहरति—वेदेष्विति । स्वाध्यायविधिना गुरुशुश्रूषणपूर्वकसम्यगधीतेषु वेदेषु यज्ञेषु साङ्गोपाङ्गतया श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शारीरमानसवाङ्मयेषु सम्यक् श्रद्धया सुतप्तेषु दानेषु देशे काले सुपात्रे च श्रद्धया प्रतिपादितेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं सुकृतस्य फलं निर्दिष्टं शास्त्रेण तत्सर्वमत्येति अतिक्रम्यात्यल्पमेतदिति निश्चयेनोपेक्ष्य तदुत्कृष्टानन्तफलमेति । किं कृत्वा इदमध्यायद्वयोक्तं भगवदैश्वर्याख्यसप्तप्रश्ननिर्णयार्थं विदित्वा सम्यगवधार्यानुष्ठाय च योगी ज्ञाननिष्ठो ध्याननिष्ठो वा भूत्वा परमुत्कृष्टं सर्वयोगिप्राप्यं स्थानं पारमेश्वरमाद्यं सनातनमुपैति प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[1] अक्षरब्रह्मयोगो नामेति क्वचित्पाठः ।

म० टी०—पुनः श्रद्धावृद्ध्यर्थं योगं स्तौति—वेदेष्विति । वेदेषु दर्भपवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वादिभिः सम्यगधीतेषु यज्ञेष्वङ्गोपाङ्गसाहित्येन श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शास्त्रोक्तेषु मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्येण श्रद्धया सुतप्तेषु दानेषु तुलापुरुषादिषु देशे काले पात्रे च श्रद्धया सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफलं पुण्यस्य धर्मस्य फलं स्वर्गस्वाराज्यादि प्रदिष्टं शास्त्रेण अत्येत्यतिक्रामति। तत्सर्वमिदं पूर्वोक्तसप्तप्रश्ननिरूपणद्वारेणोक्तं विदित्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमवधार्यानुष्ठाय च योगी ध्याननिष्ठः न केवलं तदतिक्रामति परं सर्वोत्कृष्टमैश्वरं स्थानमाद्यं सर्वकारणमुपैति च प्रतिपद्यते च सर्वकारणं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः। तदनेनाध्यायेन ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः॥ २८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेनाक्षरपरब्रह्मविवरणं नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शं० टी०—एवमुत्तरायणं दक्षिणायनं च योगिभिः कर्मिभिश्च गम्यं मार्गद्वयम्। तत्र गन्तॄणां योगिनां कर्मयोगिनां च फलं सम्यक् प्रतिपाद्याऽधुना सगुणब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिलोके प्राप्यं सुखं ब्रह्मप्राप्तिं च विस्पष्टयति—वेदेष्विति। वेदेषु ऋगादिषु साङ्गेषु सलक्षणेष्वध्ययनविध्युक्तनियमेन सम्यगधीतेषु सत्सु यज्ञेष्वाधानाद्यश्वमेधान्तेषु यागेषु साद्गुण्येन साङ्गोपाङ्गसम्यगनुष्ठितेषु तपःसु कृच्छ्रचान्द्रायणादिष्ववैकल्येन सम्यगाचरितेषु दानेषु कन्यागवाश्वादिविषयेषु यथोक्तदेशकालपात्रादिसंपत्त्या सम्यक्कृतेषु सत्सु तत्कर्तॄणां यत्पुण्यफलं यदूर्ध्वलोकेषु भोक्तव्यं सुखं शास्त्रे प्रदिष्टं निर्दिष्टं तत्सर्वमपि इदमक्षरं ब्रह्मपरममित्यादिना निरूपितमध्यात्मकर्माधिभूताधिदैवाधियज्ञादिभेदनिर्मुक्तं ब्रह्म प्रणवालम्बनं वा विदित्वा श्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रं सम्यगुपास्य योगी सगुणब्रह्मोपासकः स्वयमग्न्यादिब्रह्मभवनान्तेषु लोकेषु गमनकाले स्थाने स्थाने सम्यगग्न्यादिभिः पूज्यमानः सन् पूर्वोक्तं सुखमत्येति ततोऽप्यतिशयेन प्राप्नोति। नैतावन्मात्रमेव फलं ब्रह्मोपास्तेः किंतु स्थानं सर्वाधिष्ठानमाद्यं सर्वकारणं परं ब्रह्मोपैति प्राप्नोति च मुक्तिं च गच्छतीत्यर्थः॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यामष्टमोऽध्यायः॥ ८ ॥

श्री० टी०—अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयं सफलमुपसंहरति—वेदेष्विति। वेदेष्वध्ययनादिभिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपःसु कायशोषणादिभिः दानेषु च सत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोऽपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति। किं कृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलभूतं स्थानं विष्णोः परमं पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

अष्टमेऽष्टविशिष्टेऽष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः ॥ अक्लिष्टमिष्टधाप्राप्तिः स्पष्टिताष्टमवर्त्मना ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां महापुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स० टी०—पुनः श्रद्धाविवृद्ध्यर्थं योगं स्तौति रमापतिः ॥ वेदोक्तव्रतसंदोहैरधीतेष्वागमेषु च ॥ १ ॥ साङ्गोपाङ्गेषु यज्ञेषु श्रद्धयानुष्ठितेषु च ॥ शास्त्रोक्तेषु सुतप्तेषु तपस्स्वैकाग्र्यया धिया ॥ २ ॥ देशे काले च पात्रे च तुलापुरुषकादिषु ॥ सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यं फलं स्वर्गादिकं स्मृतम् ॥ ३ ॥ श्रुतौ स्मृतौ पुराणे वा तत्सर्वमतिगच्छति ॥ योगी सम्यगिदं सप्तप्रश्नद्वारेण कीर्तितम् ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमवधार्य च ॥ ध्याननिष्ठो ह्यनुष्ठाय प्रकृष्टं वैष्णवं पदम् ॥ ५ ॥ सर्वाधिष्ठानमानन्दं सुखेन प्रतिपद्यते ॥ ध्येयत्वेनात्र व्याख्यातस्तत्पदार्थो यथायथम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

यो वेदान्तेऽक्षरात्मा बहुसुकृतवतां ध्येय आनन्दकन्दः प्रेम्णा लभ्यो य आराच्चरमचरमिदं कल्पितं यत्र धाम्नि ॥
यं प्राप्यावृत्तिशून्यो निवसति परमे स्वे महिम्न्यात्मनिष्ठस्तं श्रीकृष्णं मुकुन्दं स्मितमधुरमुखं सर्वदा संश्रयेऽहम् ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदाकृते ॥ ब्रह्मध्यानप्रधानोऽयमष्टमः पूर्णतां गतः ॥

एतदध्यायटीकाश्लोकसंख्या ॥ १४९ ॥ आदितष्टीकाश्लोकसंख्या ॥ २४३६ ॥

भा० टी०—श्रद्धाविवृद्ध्यर्थं योगस्य माहात्म्यं श्रावयति—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु अध्ययनस्य सम्यक्त्वं च पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वब्रह्मचर्यपालनत्वादिसाहित्यं यज्ञेषु श्रद्धयाङ्गोपाङ्गसाहित्येन साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च शास्त्रोक्तेषु श्रद्धया मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्यपूर्वकं सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु सम्यक्त्वं च गोदानादीनां श्रद्धया पुण्यकाले पुण्यदेशे च पात्रेभ्यो दीयमानत्वं स तेषु यत्पुण्यस्य फलं स्वर्गादि शास्त्रे प्रदिष्टमुपदिष्टं तत्सर्वं निखिलं फलमत्येति अतीत्य गच्छति, इदं सप्तमप्रश्ननिर्णयोक्तं तत्त्वं विदित्वा सम्यगवधार्यानुष्ठाय ध्यानयोगी परमैश्वरं स्थानमाद्यं सर्वकारणं ब्रह्मोपैति प्रतिपद्यते । यत्तु इदमष्टप्रश्ननिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वेति तन्न, ते ब्रह्मेत्यादिना प्रश्नबीजानां सप्तत्वदर्शनात्प्रश्नसमाधाने चाष्टमप्रश्नोत्तरदानस्यादर्शनात्पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाचेति स्वपूर्वग्रन्थविरोधाच्च । एतेनाध्यायार्थमष्टप्रश्ननिर्णयार्थमुपसंहरतीत्यपि प्रत्युक्तम् । योगी ध्यानयोगी आद्यं परं क्रमेणोपैतीति बोध्यम् । तदनेनाष्टमाध्यायेन सप्तप्रश्ननिर्णये ध्येयं ब्रह्म प्रतिपादयता ध्यानयोगमार्गं च कर्मयोगमार्गादुत्कृष्टं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प० टी०—अथ सर्वोपायापेक्षया ज्ञानयोगिन एवोत्तमपदप्राप्तिर्नान्यस्येत्याह—वेदेष्विति । वेदेष्वध्ययनादिभिर्यागेषु ज्योतिष्टोमादिषु तपस्सु कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु दानेषु तुलाभारादिषु यद्धूममार्गप्रापकं पुण्यफलं प्रदिष्टं तद्योगी विदित्वा ज्ञानी भूत्वा सर्वमप्यतिक्रम्याद्यं परमुत्कृष्टं स्थानं प्रागुक्तं विष्णोः पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

गूहत्यात्मप्रकाशान्निजविषयमतोऽध्यात्ममत्रेन्द्रियं स्यात्सूर्याद्यं तत्प्रवृत्तिं प्रजनयति ततश्चाधिदैवं तदुक्तम् ।
रूपाद्यं चाधिभूतं यदनुगतमनुध्येयमात्मस्वरूपं तेनान्ते तस्य तिष्ठाम्यहमभिमुखमित्यष्टमे स्पष्टमाह ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां सप्तप्रश्नार्थनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

रा० टी०—अध्यायार्थं फलोक्त्योपसंहरति—वेदेष्विति । वेदाध्ययनयज्ञानुष्ठानकृच्छ्रादितपश्चरणेषु यदेव पुण्यफलं प्रदिष्टं निर्दिष्टमस्ति तत्सर्वमेवेति वा एवशब्दान्वयः । इदमध्यात्मादिस्वरूपं भगवतोऽशेषस्रष्टृत्वं शुक्लकृष्णमार्गादिकं च प्रागुक्तं विदित्वात्येति अतिक्रामति ततोऽतिशयितफलवान्भवति । किं तदित्यत आह—योगीति । ज्ञानोपायवान् आद्यं परं स्थानं विष्णोः स्थानमुपैति चेति । यद्वा 'मार्गौ ब्रह्म च यः पश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः । सर्वपुण्यातिगोऽमुष्मान्यात्यसौ ब्रह्म तत्परम्' इत्युक्तदिशा मार्गब्रह्ममात्रपरामर्शकोऽत्रेदंशब्दः । विदित्वेत्यस्य साक्षात्कृत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीगीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृतेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

**श्रीभगवानुवाच—इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥**

त० टी०—पूर्वं सप्तमाष्टमाध्याययोर्भगवदैश्वर्यं भक्तविशेषा भक्त्यैव संसारोत्तरणपूर्वकभगवत्प्राप्तिस्तत्प्रकारनिर्धारणं प्राप्तौ ज्ञानयोगध्यानयोगयोरसाधारणोपायत्वं तद्वतोऽर्चिरादिगत्या परमपदप्राप्तिस्तदभाववतः संसारावृत्तिरिति प्रतिपादितम् । इदानीं भगवत्तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपं निरूपयितुं भक्तेश्चासाधारणं प्रभावं द्योतयितुं नवमाध्याय आरभ्यते । तत्र तावज्ज्ञानमाहात्म्यमभक्तनिन्दां च व्यञ्जयितुं श्रीभगवानुवाच—इदं त्विति । इदं गुह्यतमं गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं, ततोऽपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमं भक्त्यन्वितं परमात्मविषयकं ज्ञायते स्वरूपयाथात्म्यमनेनेति ज्ञानं विज्ञानसहितं उपास्योपासनगतविशेषज्ञानसहितमनसूयवे मयि दोषारोपणमकुर्वते ते तुभ्यं वक्ष्यामि। यज्ज्ञानं वक्ष्यमाणमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा अशुभात्संसारान्मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्माद्विमोक्ष्यसे ॥ १ ॥

म० टी०—पूर्वाध्याये मूर्धन्यनाडीद्वारकेण हृदयकण्ठभ्रूमध्यादिधारणासहितेन सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणकेन योगेन स्वेच्छयोत्क्रान्तप्राणस्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता । तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्यथेत्याशङ्क्य 'अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः' इत्यादिना भगवत्तत्त्वविज्ञानात्साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता । तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तम् पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया इति । तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणार्चिरादिमार्गगमनकालविलम्बादिक्लेशमन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्भक्तेश्च विस्तरेण ज्ञापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते । अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्ध्याननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गतिरुच्यत इति संक्षेपः । तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थास्त्रयः श्लोकाः—इदमिति । इदं प्राग्बहुधोक्तमग्रे च वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्मतत्त्वविषयकं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि । तुशब्दः पूर्वाध्यायोक्ताद्ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । तत्त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेदमेव ज्ञानं संपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तम् । कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतममतिरहस्यत्वात् यतो विज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि ते तुभ्यमनसूयवे असूया गुणेषु दोषदृष्टिस्तदाविष्करणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवंरूपा तद्रहिताय । अनेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ । पुनः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे सद्य एव संसारबन्धनादशुभात्सर्वदुःखहेतोः ॥१॥

शं० टी०—मन्दबुद्धेश्चित्तशुद्ध्यर्थं योगमार्गेण ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चाध्यात्मादिभेदरहितमक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिश्य तदुपासकस्य योगिनोऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ब्रह्मप्राप्तिं चाष्टमे प्रतिपाद्येदानीं मुमुक्षूणामनेनैव मार्गेण मोक्षप्राप्तिर्नान्यथेति प्राप्तामाशङ्कां निवर्तयितुमधिकारिणां शुद्धबुद्धीनामिहैव मोक्षसिद्ध्यर्थं च साक्षात् मोक्षकारणं परब्रह्मविषयं ज्ञानं विज्ञानं च ब्रह्मस्वरूपं च परस्य ब्रह्मणः स्वस्य प्रकृतिकर्तृकेषु सृष्ट्यादिषु साक्षित्वासङ्गत्वोदासीनत्वादिधर्मांश्चोपासनाप्रकारभेदांश्च स्वस्य सार्वात्म्यं चान्यच्च प्रतिपादयितुं नवमाध्याय आरभ्यते। तत्रादावपृष्टोऽपि भक्तेषु दयाविष्टचित्ततया स्वयमेव ज्ञानं विज्ञानं तन्माहात्म्यं च प्रतिपादयितुं श्रीभगवानुवाच—इदमिति । परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इति, पुरुषः स परः पार्थ इत्युपान्त्याऽध्याये निरूपितनिर्विशेष-

ब्रह्मणः सन्निहितत्वात्तद्विषयत्वेन भक्तानुग्रहेच्छावेगाद्बुद्ध्यारूढत्वेन च इदमितीदमा प्रत्यक्षेण ज्ञानं निर्दिष्टम्। तुशब्दो ब्रह्मज्ञानस्य यमनियमादिक्लेशरहितत्वात्साक्षान्मोक्षैकसाधनत्वाच्च सगुणज्ञानाद्विशिष्टत्वद्योतनार्थः। यतः सगुणं ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयादिभेदमेव संपाद्यानर्थायैव भवति न तु पुरुषार्थाय "येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति" इति ब्रह्मणस्तेषां च भेदं पश्यतामविदुषामीश्वराधीनत्वं जन्मादिबन्धं च ब्रवीति श्रुतिः। इदं तु "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इतिश्रवणाद्ब्रह्मप्राप्तये एव भवत्यतः सगुणज्ञानाद्बन्धकाद्ब्रह्मज्ञानस्योत्पत्त्युत्तरक्षण एव मोक्षहेतोरुत्कृष्टत्वं सूच्यत इत्यर्थः। तुशब्देनोक्तमुत्कृष्टत्वमेव विस्पष्टयति। विज्ञानसहितमिति विज्ञानं नामाऽपरोक्षानुभवः "ब्रह्मैवेदं सर्वम्। अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वस्य स्वस्य च प्रत्यक्षेण ब्रह्ममात्रत्ववेदनं न तु पाताले सूर्यग्रहणमितिवत्तटस्थार्थावबोधनं निरुक्तलक्षणविज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षकारणं तत एव ब्रह्मज्ञानं विशेषयति—गुह्यतममिति। कार्यसिद्ध्यष्टैश्वर्यसिद्ध्यादियोगचर्याणां यानि रहस्यानि मन्त्रयन्त्रौषधानि तेभ्यः सर्वेभ्यो गुह्येभ्य उत्कृष्टं गुह्यतमं परमरहस्यमित्यर्थः। तत एव यस्मै कस्मै चायोग्याय दुर्गुणिने न देयं किंतु शुद्धात्मन एवेति सूचयितुमाह—अनसूयव इति। परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया सेयं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादीनामुपलक्षणम्। असूयादिदुर्गुणा यस्य न सन्ति सोऽनसूयुस्तस्मै अनसूयवे सद्गुणाय शिष्याय ते तुभ्यमिदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि सम्यगुपदेक्ष्यामीत्यर्थः। नन्विदं ज्ञानं प्राप्तवतो मम किं स्यादित्यत आह—यदिति। तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यशमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नः सन् त्वं मयोच्यमानमुक्तविशेषणविशिष्टं यज्ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं ज्ञात्वा प्राप्यानेनाधिगतात्मस्वरूपः सन् अशुभादनाद्यविद्यासंभावितसंसारदुःखप्रवाहान्मोक्ष्यसे मुक्तो भूत्वाऽखण्डानन्दैकरसब्रह्मात्मना सुखं स्थास्यसीत्यर्थः॥ १॥

श्री० टी०—परेशः प्राप्यते शुद्धाभक्त्येति स्थितमष्टमे। नवमे तु तदैश्वर्यमत्याश्चर्यं प्रपञ्च्यते॥ एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वरं तत्त्वं भक्त्यैव सुलभं नान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिन्त्यं स्वकीयमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणप्रभावं प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—इदं त्विति। विशेषेण ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमुपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं तु अनसूयवे पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं वक्ष्यामि। तुशब्दो वैशिष्ट्ये। तदेवाह गुह्यतममित्यादिना। गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं ततोऽपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम्। यज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे सद्य एव मुक्तो भविष्यसि॥ १॥

स० टी०—परब्रह्मानन्दे सकलसुरवन्द्ये स्वरसतः क्षतद्वन्द्वे मन्दाकृतिदनुजकन्दाङ्कुरहरे॥ श्रियःकन्दे नन्दात्मज उदितचन्द्रस्मितमुखे मुकुन्दे स्पन्दो मे भवतु मनसो द्वन्द्वविरतेः॥ १॥ पूर्वाध्याये हि मूर्धन्यनाडीद्वारेण योगिनः॥ अक्षरात्मनि गोविन्दे ध्याननिष्ठां गतस्य वै॥ २॥ योगेन स्वेच्छयोत्क्रान्तप्राणस्यार्चिर्मुखाध्वना॥ ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र बोधोदयेन च॥ ३॥ कल्पान्ते ब्रह्मसंप्राप्तिर्व्याख्याता क्रममुक्तता॥ तत्रानेन प्रकारेण मुक्तिः स्यान्नान्यथा त्विति॥ ४॥ शङ्कायां हरिणा प्रोक्ता साक्षान्मुक्तिः स्ववेदिनः॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः॥ ५॥ तस्याहं सुलभस्त्वेवं भगवत्तत्त्वबोधतः॥ अनन्या भक्तिरेवास्ति मुख्या हेतुः परागतेः॥ ६॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया॥ इत्यसाधारणो हेतुरुक्ताऽनन्यरतिर्हरौ॥ ७॥ अतः सा भक्तिरधुना भगवत्तत्त्वधीयुता॥ वर्ण्यते नवमेऽध्याये तस्या माहात्म्यमेव च॥ ८॥ अष्टमे ध्येयरूपस्य ब्रह्मणः सन्निरूपणात्॥ गतिस्तद्ध्याननिष्ठस्य क्रममुक्तिरुदाहृता॥ ९॥ नवमे ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञेयब्रह्मनिरूपणात्॥ उच्यते गतिरित्येवं तत्स्तुत्यर्थमिहादरात्॥ १०॥ श्लोकत्रयमुवाचेशो भगवान्हरिरव्ययः॥ इदं प्राग्बहुधा प्रोक्तं वक्ष्यमाणमिहाधुना॥ ११॥ शब्दप्रमाणकं ज्ञानं ब्रह्मतत्त्वैकगोचरम्॥ तुनोक्तध्यानतो ज्ञाने वैलक्षण्यमिहोच्यते॥ १२॥

सम्यग्ज्ञानमिदं साक्षान्मोक्षसंप्राप्तिसाधनम् ॥ गोपनीयतमं चातिरहस्यत्वेन संमतम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मानुभवपर्यन्तं तुभ्यं गुह्यमपीदृशम् ॥ अहं शिष्यगुणाधिक्यात्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ १४ ॥ स्वैश्वर्यख्यापनेनायं सदात्मानं प्रशंसति ॥ मदग्रे इत्यसूया तच्छून्यायार्जवशालिने ॥ १५ ॥ यत्प्राप्य मोक्ष्यसे सद्योऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १६ ॥ १ ॥

भा० टी०—अष्टमे देवयानमार्गेणापुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्तीत्युक्तं तत्र तेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिर्नान्यथेति शङ्कामपनुदन् श्रीभगवानुवाच—इदमिति । पूर्वोक्तेष्वध्यायेषूक्तं वक्ष्यमाणं च ब्रह्मज्ञानं बुद्धौ संनिधीकृत्येदमित्युक्तम् । तुशब्दो ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । ज्ञानस्य सविज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वात् इदं तु ते ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । तच्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मज्ञानम् 'वासुदेवः सर्वम्' इति । "आत्मैवेदं सर्वम् । अहं ब्रह्मास्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं विज्ञानेनानुभवेन सहितं युक्तं गुह्यतमम् । अयमर्थः धर्मज्ञानं हि गुह्यमुपास्यज्ञानं गुह्यतरमखण्डार्थज्ञानं गुह्यतममतिगोप्यम् । ननु गुह्यतमं किमर्थं वदसीति चेत्त्वानसूयागुणेन वशीकृतो वक्ष्यामीत्याह—अनसूयव इति । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया साक्षान्मोक्षसाधनं परमात्मज्ञानं तु तत्तल्लोकविषयभोगविरोधीति परमपुरुषार्थसाधने तत्त्वज्ञाने दोषदृष्टिस्तद्रहिताय सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवंरूपासूयेति वाभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ईश्वरत्वमजानन्न सहते इतिभाष्यात् यज्ज्ञानमुक्तविशेषणविशिष्टं ज्ञात्वा लब्ध्वाऽशुभात्संसारबन्धनान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः । यत्तु इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद् ध्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म विज्ञानेनानुभवेन सहितं नतु केवलं पारोक्ष्येण यज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्येत्यादि तदुपेक्ष्यं, विज्ञानसहितं राजविद्या राजगुह्यमश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतपेति मूलेन इदं ब्रह्मज्ञानं विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयवत्त्वाद्दीप्यते ह्ययमतिशयेन ब्रह्मविद्या आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्येति तद्भाष्येण च विरोधस्य स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ १ ॥

प० टी०—एवं पूर्वाध्याये भूतग्रामः स एवायमित्यादिवाक्यैर्दृश्यप्रपञ्चजातस्य नश्वरत्वगर्भितं मिथ्यात्वं दर्शयित्वेदानीं तदेवोपपत्त्या दृढीकर्तुं तथा योगवैभवतः स्वस्य सत्यत्वं दर्शयितुं नवमाध्यायप्रवृत्तिः । तत्र प्रथमं वक्ष्यमाणप्रमेयस्यातिरहस्यत्वेन दुर्लभत्वमाह—इदमित्यादित्रिभिः । कृपया वक्तुं प्रवृत्ते मय्यनसूयवे देहधारित्वादिदोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं विज्ञानसहितं ज्ञानं वक्ष्यामि । ज्ञानं शास्त्राचार्योपदिष्टं विज्ञानमनुभवरूपम् । यदिदं गुह्यतममप्रकाश्यप्रमेयं स्वधर्माचरणादि ततोऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपं गुह्यतरं ततोऽपि परमात्मनः साक्षाद्दर्शनं गुह्यतमम् । तदेवाह—यदिति । यज्ज्ञात्वाशुभाद्दुःखदात्प्रपञ्चान्मोक्ष्यसे परमात्मप्रतीतौ प्रपञ्चातीतो भविष्यसि ॥ १ ॥

रा० टी०—सप्तमेऽध्याये साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुरित्यादिनोक्तं भगवन्माहात्म्यमत्राध्याये प्रपञ्च्यते । नचैवं तदानन्तर्यमेवास्य शङ्क्यम् अध्यात्मादिपदानां निरूपणेन परिहारोक्त्यनन्तरमेवात्र साधिभूतादिवाक्यार्थभूतभगवन्माहात्म्यवर्णनस्यावसरादिति ध्येयम् । अतिचित्रमहिमानं वक्तुं तत्रादरजननाय प्रतिज्ञापूर्वं वक्ष्यमाणं प्रशंसति—इदं त्विति । गुह्यतममतिगोप्यमिदं वक्ष्यमाणं ज्ञानम् । कर्मणि ल्युट् । ज्ञातव्यं विशेषेण ज्ञातव्यसहितमनसूयवे असूयादिदोषहीनाय । एवंरूप एवाधिकारीति ज्ञापनायैतद्विशेषणोक्तिः । ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा अशुभान्मोक्ष्यसे । यच्छब्दस्येदं त्वित्यनेनान्वयः ॥ १ ॥

राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

त० टी०—किंच—राजविद्येति। विद्यानां राजा राजविद्या सर्वोऽविद्यातत्कार्यनाशकत्वात्। तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा तत्तथा सर्वगुह्येषु श्रेष्ठं मदनुग्रहं विना जन्मसहस्रेणापि बहुभिरज्ञातत्वात्। उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन विद्याशब्दस्य पूर्वनिपातार्हत्वेऽपि राजदन्तादित्वात्परनिपातः। पवित्रमिद-मुत्तमं प्रायश्चित्तान्यपि पापानि नाशयन्त्यतस्तानि पवित्राणि, तथाऽपि यत्किंचिन्नाशितमपि तत्सू-क्ष्मरूपेण तिष्ठत्येव यतः पुनः पुरुषस्य पापे प्रवृत्तिर्जायते, इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थानां सर्वेषां निरवशेषेण नाशकमतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव। प्रत्यक्षावगमम् अवगम्यते इत्यवगमो विषयः प्रत्यक्षभूतोऽवगमो विषयो यस्य तत्तथा, भक्तिरूपतापन्नेन ज्ञानेनोपास्यमानोऽहं त-दानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगच्छामीत्यर्थः। ततश्च धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्मो हि श्रेयःसाधनम्, इदं तु जन्मान्तरसहस्रेष्वनुष्ठितनिष्कामकर्मलभ्यत्वात्स्वरूपेणापि श्रेयोरूपम्, अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मद्दर्शनापा-दकतया परमश्रेयोरूपमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः। तर्हि दुःसंपाद्यं स्यान्नेत्याह—सुसुखं कर्तुं सद्गुरूप-देशजनितसम्यग्व्यवसायसहकृतकर्मार्पणादिना सुखं यथा स्यात्तथोपादेयमित्यर्थः। एवमप्यव्ययं कर्म-काण्डवत्किंचिदङ्गवैगुण्ये सति प्रत्यवायापादकतया स्वरूपतः फलतो वा विनाशि न भवतीत्यव्ययमक्षयं मत्प्राप्तिरूपं फलं साधयित्वाऽपि न क्षीयत इत्यव्ययमिति वाऽर्थः॥ २॥

म० टी०—पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति—राजविद्येति। राजविद्या सर्वासां विद्यानां राजा सर्वाविद्यानाशकत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेशविरोधित्वात्, तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुप्तानां राजा अनेकजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः। पवित्रमिद-मुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्त्यते निवृत्तं च तत्स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येव यतः पुनस्तत्पापमुपचिनोति पुरुषः इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सद्य एवोच्छेदकमतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव। नचातीन्द्रिये धर्म इवात्र कस्यचित्सं-देहः स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्षावगममवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानमवगम्यते प्राप्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति फलतः साक्षि-प्रत्यक्षत्वं मयेदं विदितमतो नष्टमिदानीमत्र ममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिकः साक्ष्यनुभवः। एवं लोकानु-भवसिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञानं धर्म्यं धर्मादनपेतमनेकजन्मसंचितनिष्कामधर्मफलम्। तर्हि दुःसंपादं स्यान्नेत्याह—सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितविचारसहकृतेन वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य। एवमनायाससाध्यत्वे स्वल्पफलत्वं स्यादत्यायाससाध्यानामेव कर्मणां महा-फलत्वदर्शनादिति नेत्याह—अव्ययमिति। एवमनायाससाध्यस्याप्यस्य फलतो व्ययो नास्तीत्यव्ययमक्षयफल-मित्यर्थः। कर्मणां त्वतिमहतामपि क्षयिफलत्वमेव "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति" इति श्रुतेः। तस्मात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्छ्रद्धेयमेवात्मज्ञानम्॥२॥

शं० टी०—उक्तस्यैव ज्ञानस्य जिग्राहयिषया माहात्म्यं प्रतिपादयति—राजविद्येति। राजविद्या विद्या ज्ञानानि सकलवेदशास्त्राध्ययनसमुत्पन्नानीहलोकपरलोकसाधनानि यानि तानि सर्वाणि पुंसः संसारवर्धका-न्येव भवन्ति न तु निवर्तकानि ब्रह्मविद्या तु स्वोत्पत्तिमात्रेण विदुषो ब्रह्मतां गमयित्वा सकारणं संसारं निःशेषं निवर्तयति यथा प्रबोधः स्वाप्नं संसारं तद्दुःखं च तथा ततः सर्वासां विद्यानां राजा श्रेष्ठो भव-त्यत उच्यते—राजविद्येति। यद्वा सर्वा विद्याः शास्त्रजन्याः सम्यगहंकारं वर्धयित्वाऽऽत्मतत्त्वं तिरोहितं कुर्वन्ति इयं तु "स आत्मा तत्त्वमसि" इतिवाक्यश्रवणमात्रेण संजाता सत्यनात्मन्यहंकारं नाशयित्वा सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं राजयति प्रकाशतीति राज्ञी सा चासौ विद्या च राजविद्या राजगुह्यं च

गुह्याः संवरणीया मन्त्रयन्त्रादिव्यौषधादयः पदार्था वा मूल्या रत्नादयस्तेषां सर्वेषां राजाऽतिरहस्यत्वेन गोपनीयत्वाद्राजगुह्यं राजवत्संवरणीयत्वाद्वा राजगुह्यम् । किंच पवित्रं पुनातीति पवित्रं तत्रापीदं ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं पवित्रं सूर्यानलानिलादयो देवा ऋगादयो वेदा गङ्गाद्याः सरितश्च प्रायश्चित्तान्यप्यशेषाणि भजतां नरकदुःखकारणं पापमेव नाशयन्ति तत्रापि तात्कालिकमेव पापं न तु पुण्यमिदं ब्रह्मज्ञानं तु " तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय " इतिश्रवणाच्छतकोटिब्रह्मकल्पार्जितं पापराशिं पुण्यराशिं च बहुजन्ममरणतदुःखप्रवाहकारणं तूलपर्वतानग्निरिव ध्वान्तपटलमर्क इव समूलं निर्मूल्य ब्रह्मविदं निष्कर्माणं करोत्यतो ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मविष्णुशिवादीनामर्कादीनां च पावकत्वादुत्कृष्टतमं पवित्रं शुद्धिकरं वस्त्वित्यर्थः । ज्ञानस्यैतन्माहात्म्यं शास्त्रैकगम्यं वा प्रमाणान्तरगम्यं वा कालान्तरगम्यं वेत्याकाङ्क्षायां सूर्यस्य कार्येण सह गाढान्धकारविध्वंसकत्वं न केवलशास्त्रैकगम्यं किंतु प्रत्यक्षावगम्यं च यथा तथा ज्ञानस्यापीत्याह–प्रत्यक्षावगममिति । अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमं प्रमाणं तत्तु प्रत्यक्षं वैदुष्यं प्रत्यक्षमवगमं यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं ज्ञानमाहात्म्यं विद्वत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । यद्वा अवगम्यतेऽनुभूयत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं भोजनादिसुखवत् सद्यः प्रत्यक्षं ज्ञानफलं न तु धर्मादिफलवत्परोक्षमित्यर्थः । धर्म्यं च मुमुक्षोर्धर्मवदर्हतीति धर्म्यं सर्वेषामाश्रमिणां स्वधर्मानुकूलमेव ज्ञानं न तु धर्मविरोधीत्यर्थः । यद्यपि गृहिणो धर्म्य एव चयनः सर्वतो मखादिक्रतुस्तथापि तस्य श्रमसाध्यत्वमस्ति न तथा ज्ञानस्येत्याह–सुसुखमिति । सुतरां देहेन्द्रियादिश्रमं विनैव तत्त्वज्ञप्रसादाद्रत्नादिज्ञानमिव ब्रह्मज्ञानमपि बुद्ध्यारूढं कर्तुं सुखमनायासमेव शुद्धात्मनां सुसंपादमित्यर्थः । ननु कटिकण्डूयनवज्ज्ञानस्याल्पक्रियासाध्यत्वे फलेनाप्यल्पत्वमेव स्यात् क्रियाभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं क्रियाल्पीयस्त्वे फलस्याप्यल्पीयस्त्वं सर्वप्रसिद्धमित्याशङ्कायां न, अल्पीयस्या अपि चन्द्रालोकनक्रियायास्तद्दर्शिनस्तदाह्लादसुखस्य महत्त्वदर्शनात्तद्वज्ज्ञानस्याल्पक्रियासाध्यत्वेऽपि फलतो महत्त्वमस्तीत्याह–अव्ययमिति । फलतो न व्येतीत्यव्ययमव्ययफलम् " नह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् " इति ज्ञानप्राप्तस्य वस्तुनो ध्रुवत्वश्रवणात् ज्ञानस्याश्रमसाध्यत्वेऽप्यस्त्येव नित्यफलजनकत्वमित्यर्थः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे बाधकप्रमाणाभावाद्वाऽव्ययमित्युक्तम् ॥ २ ॥

श्री० टी०–किंच–राजविद्येति । इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजेति राजविद्या च गुह्यानां राजेति राजगुह्यं विद्यासु गोप्येषु च रहस्यमतिश्रेष्ठमित्यर्थः । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परत्वं राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यमिति वा । उत्तमं पवित्रमत्यन्तपावनमिदं ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमं च प्रत्यक्षः स्पष्टोऽवगमोऽवबोधो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं दृष्टफलमित्यर्थः । धर्म्यं च धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुसुखं च सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः । अव्ययं चाक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥

स० टी०–पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति माधवः ॥ राजा हि सर्वविद्यानां सर्वाविद्याविनाशकम् ॥ १ ॥ दीप्यतेऽतिशयेनेऽयं ब्रह्मविद्या यतस्ततः ॥ रहस्यानां समस्तानां राजा गुह्यशिरोमणिः ॥ २ ॥ अनन्तजन्मसद्धर्मैः साध्यत्वेनाति दुर्लभम् ॥ कोटिजन्मार्जितानेककोटीनां पापकर्मणाम् ॥ ३ ॥ तद्धेतोरप्यविद्यायाः सद्यश्छेदकभावतः ॥ पावनं पावनानां च सर्वेषामिदमुत्तमम् ॥ ४ ॥ नातीन्द्रिये धर्म इव कस्याप्यत्रास्ति संशयः ॥ स्वरूपात्फलतश्चास्य प्रत्यक्षत्वादितीर्यते ॥ ५ ॥ मानं प्रत्यक्षमेवास्मिन्साक्षिप्रत्यक्षता यतः ॥ प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति साक्षिप्रत्यक्षता फलात् ॥ ६ ॥ मानं करणव्युत्पत्त्या कर्मव्युत्पत्तितः फलम् ॥ अर्थोऽवगमशब्दस्याभिप्रेतः श्रीरमापतेः ॥ ७ ॥ मयेदं विदितं तस्मान्नष्टमत्र ममाधुना ॥ अज्ञानमिति सर्वत्र साक्षिप्रत्यक्ष इष्यते ॥ ८ ॥ कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैः प्राप्यत्वाद्धर्म्यमुच्यते ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण कर्तुं शक्यं सुखेन तत् ॥ ९ ॥ अनायासेन साध्यं सदक्षय्यं फलतो महत् ॥ सर्वोत्कृष्टतया ज्ञानं श्रद्धेयं सर्वथा ततः ॥ १० ॥ २ ॥

भा० टी०—तज्ज्ञानं स्तौति—राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां सर्वासां राजा ब्रह्मविद्यावतः पूजातिशयदर्शनेन तस्या अतिशयेन देदीप्यमानत्वात् । तथाच श्रुतिः-"तस्मादात्मज्ञमर्चयेद्भूतिकामः" इति । भगवद्वचनं च 'निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः' इति । तथा सर्वेषां गुह्यानामुत्कर्षवत्त्वेन गोप्यानां राजाऽत्युत्कर्षवत्त्वात् "राजदन्तादिषु परम्" इत्युपसर्जनस्य परनिपातः । इदं ब्रह्मज्ञानमुत्तमं पवित्रं सर्वेषां पावनानामपि शुद्धिकरत्वात् । अन्याद्धि प्रायश्चित्तादिरूपं पवित्रं यथाकथंचित्किंचित्पापं नाशयति इदं तु सर्वं धर्माधर्मादिलक्षणमनेकजन्मसंचितं समूलं कर्म नाशयति क्रियमाणं चाश्लिष्टं करोति । तथाच व्याससूत्रे "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" इति तस्मात्किं तस्य ब्रह्मज्ञानस्य परमपावनत्वं वक्तव्यमेतल्लवसदृशस्यान्यस्य पावनस्यानिरूपणात् । किंच न केवलं धर्मवच्छास्त्रगम्यं परोक्षमेवापि तु प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्येति भाष्यं प्रत्यक्षोऽवगमो मानमस्मिन्निति तथा, यद्वावगम्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यत इति तट्टीका । प्रथमपक्षेऽवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानं प्रत्यक्षं तदस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं, द्वितीयपक्षे फलतः तत्प्रत्यक्षत्वं मयेदं विदितमतो नष्टमिदानीं ममात्राज्ञानमिति सार्वजनीनः साक्ष्यनुभवः इति तदर्थः । प्रत्यक्षं नित्यापरोक्षं यत्प्रत्यक्षात्मवस्तु तदेव याथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेत्यपि केचित्तदेतत्पक्षत्रयमपि भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेयम् । नन्वनेकगुणवतोऽपि मांसभक्षणादेर्धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं तथा आत्मज्ञानमपि किं न स्यादिति तत्राह—धर्म्यं धर्मादनपेतमनेकजन्मार्जितसुकृतसाध्यत्वात् । नन्वेवमपि दुःसंपाद्यं स्यादिति तत्राह—सुसुखं कर्तुं गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यैरज्ञाननिवृत्त्या सुखेनैव संपादयितुं शक्यं न देशकालऋत्विगाद्यपेक्षास्तीति । ननु लोके यन्महत्फलं तद्बह्वायाससाध्यकर्मसाध्यमल्पं त्वल्पायाससाध्यकर्मसाध्यं दृष्टं तद्वज्ज्ञानमपि कर्तुं सुखमल्पफलं भविष्यतीत्याशङ्क्य रत्नविवेकज्ञानस्याल्पायाससाध्यस्यापि महाफलदर्शनान्नेत्याह—अव्ययं नास्य ज्ञानस्य लोकवत्फलतो व्ययो नाशोऽस्तीत्यव्ययमतः श्रद्धयाऽवश्यं संपाद्यमिति भावः ॥ २ ॥

प० टी०—अथ प्रतिपाद्यप्रमेयस्यापि दुर्लभत्वं तारकत्वं चाह—राजविद्येति । विद्यानामध्यात्मविद्यानां राजा तथा गुह्यानां गुह्यार्थानां राजातिश्रेष्ठमित्यर्थः । पवित्रं शोधकम् उत्तममुत्कृष्टतमम् आत्मप्राप्त्यावन्तरङ्गकारणं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण प्रतीत्यावगमयितुं योग्यं धर्म्यं धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुमनुष्ठातुं सुसुखं सुखेन शक्यं न तु कायद्रव्यक्लेशजनकम् अव्ययमक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥

रा० टी०—पुनः प्रशंसति—राजेति । इदं वक्ष्यमाणं राजविद्या राज्ञी चासौ विद्या च राजविद्या विद्यानां प्रधानविद्येत्यर्थः । राजगुह्यं गुह्यानां गोप्यानां मध्ये प्रधानगोप्यं पवित्रं पावित्र्यहेतुमत एवोत्तमं प्रत्यक्षावगममक्षेषु प्रति प्रतिस्थितः प्रत्यक्षो भगवान् । कुगतिप्रादय इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । अवगम्यते साक्षात्क्रियते येन तदवगमम् । "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति करणे गमेरप्प्रत्ययः । प्रत्यक्षस्य हरेरवगमं प्रत्यक्षावगमं सर्वेन्द्रियप्रेरकभगवदपरोक्षज्ञानसाधनं धर्म्यं सर्वाधारकत्वाद्धर्मो भगवान् । धृञ्धारण इत्यतः औणादिको मन्प्रत्ययः । धर्मादनपेतं तद्विषयं धर्म्यं सर्वधारकभगवद्विषयपरोक्षज्ञानमव्ययमक्षयमक्षयफलकं कर्तुं संपादयितुं सुसुखमत्यन्तसुलभमित्यर्थः । प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

त० टी०—ननु यदीदं परमश्रेयःसाधनत्वेन सुकरत्वेन च सर्वोत्कृष्टं चेत्तर्हि सर्वेऽपीदमेवानुष्ठाय कुतो न मुच्यन्ते, किमर्थं संसारिणो भवन्तीति चेत्तत्राह—अश्रद्दधाना इति । अस्य भक्तिसहितज्ञा-

नलक्षणस्य परमधर्मस्येति कर्मणि षष्ठी, इमं धर्ममश्रद्दधानाः पुरुषाः पापबाहुल्येन दूषितान्तःकरणतया लघुत्वेन मन्यमाना मोक्षार्थमुपायान्तरेण कथंचिद्यतमाना अपि मद्वाक्ये विश्वासाभावान्मद्विमुखाः सन्तो मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि जन्ममरणात्मकस्य संसारस्य वर्त्मनि मार्गे मद्भक्तिहीने केवलकर्मादौ साधने निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते, सर्वदा परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० टी०—एवमप्यस्य सुकरत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुतोऽत्र न प्रवर्तन्ते तथा च न कोऽपि संसारी स्यादित्यत आह—अश्रद्दधाना इति । अस्यात्मज्ञानाख्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेऽपि अश्रद्दधानाः वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदूषितान्तःकरणतया प्रामाण्यममन्यमानाः पापकारिणोऽसुरसंपदमारूढाः स्वमतिकल्पितेनोपायेन कथंचिद्यतमाना अपि शास्त्रविहितोपायाभावादप्राप्य मां मत्प्राप्तिसाधनमप्यलब्ध्वा निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते क्व मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रबन्धेन नारकितिर्यगादियोनिष्वेव भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानस्यानायाससाध्यत्वमव्ययफलजनकत्वं च प्रतिपाद्य निःशेषसंसारदुःखध्वान्तविध्वंसनकारणे ज्ञाने रविवदप्रयासलभ्ये विद्यमानेऽप्यन्धवदश्रद्धया मुक्तिमार्गमुत्सृज्य कामनया कर्मोपास्त्यादौ प्रवृत्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा क्रोशन्निव दययेदमाह—अश्रद्दधाना इति । अस्योक्तगुणविशेषविशिष्टस्य धर्मस्याविद्यया जननमरणप्रवाहे पात्यमानाः पुरुषा ध्रियन्तेऽनेनेति धर्मो ज्ञानं तस्य मोक्षैकहेतोर्ज्ञानस्य स्वरूपे तत्फले मोक्षे च अश्रद्दधानाः श्रद्धा नाम कृतिहेतुः फलाप्त्यवसान आस्थाविशेषस्तच्छून्या दुर्विदग्धाः पुरुषा दुष्कर्मणा मोक्षे मोक्षसाधने ज्ञाने च श्रद्धाभक्तिप्रयत्नरहिताः सन्तो मामप्राप्य मामात्मानमानन्दैकरसं हस्तगतं मोक्षाख्यं फलमुत्सृज्य मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युभूयिष्ठः संसारो मृत्युसंसारः नानायोनिषु नरके च पुनः पुनः पतनलक्षणस्तदेव वर्त्म तस्मिन्नेव निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते मुहुर्मुहुर्जायन्ते म्रियन्ते अहो बत दौर्विदग्ध्यमपारदुःखकारणम् । एतेन निरुक्तमहत्त्वविशिष्टात्मज्ञाने धर्मे ये यतयः श्रद्धावन्तो निष्ठावन्तश्च भवन्ति त एव मुक्ता भवन्तीति सूचितं भवति ॥ ३ ॥

श्री० टी०—नन्वेवमस्यातिसुकरत्वे के नाम संसारिणः स्युस्तत्राह—अश्रद्दधाना इति । अस्य भक्तिलक्षणज्ञानसहितस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठ्यौ इम धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः उपायान्तरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्तन्ते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स० टी०—आत्मज्ञानाख्यधर्मस्य स्वरूपे साधने फले ॥ नास्तिका अप्रमात्वादिशङ्कया पापकारिणः ॥ ॥ १ ॥ आसुरीं संपदं रूढा वेदमानविरोधिनः ॥ मत्प्राप्तिसाधनं भेदभक्तिमप्यनवाप्य च ॥ २ ॥ ते मां भूमानमप्राप्य संसारे मृत्युसंयुते ॥ नारकीयातनादौ च भ्रमन्त्याकल्पमासुराः ॥ ३ ॥ अतस्ते मनुजाकारा वानरा गर्दभाश्च वा ॥ उपेक्ष्याः सर्वथा सद्भिरिति हार्दं रमापतेः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—श्रद्धया ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानप्राप्त्या मोक्षप्राप्तिरिति अन्वयमुखेन ज्ञानं स्तुत्वा व्यतिरेकमुखेन तत्स्तौति—अश्रद्दधाना इति । ये पुनरस्य धर्मस्य ब्रह्मज्ञानलक्षणस्य स्वरूपे फले वा श्रद्धाहीना नास्तिकाः अनेकजन्मार्जितपापैः पाप एव प्रवर्तिता देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः केवलमसुतर्पणनिष्ठाः केनचिदुत्कटेन पुण्यलवेन मनुष्ययोनिं प्राप्ताः पुरुषा मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि नरकतिर्यगादिप्राप्तिलक्षणे निवर्तन्ते निश्चयेनावर्तन्त इत्यर्थः । मामप्राप्येत्यस्य मत्प्राप्तिमार्गसाधनविशेषभक्तिमार्गमप्राप्येत्यर्थः, अन्यथा तेषां परमेश्वरप्राप्तिसंभावनाया अप्यभावादप्रसक्तप्रतिषेध आपद्येत । परंतपेति संबोधयन् परानश्रद्धादीन् शत्रून् तापयन् ब्रह्मज्ञाने श्रद्धां कर्तुं योग्योऽसि नत्वश्रद्धयाभिभूतः एतत्पङ्क्तौ निवेष्टुमिति सूचयति ॥ ३ ॥

प० टी०—एवं चेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ता भवेयुरित्याह—**अश्रद्दधाना इति** । अस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी-द्वयम् । इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्यादननुष्ठातारः पुरुषा मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते भूयः संसरन्ति ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु त्वयोच्यमानं भगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनं तद्विषयपरोक्षज्ञानमुक्तगुणकं सुकरं चेन्न कोऽपि संसारी स्यादित्यतो वा अकुर्वतां किमनिष्टमित्यतो वाऽऽह—**अश्रद्दधाना इति** । धर्म्यस्य भगवद्विषयस्यास्य ज्ञानस्याश्रद्दधानाः पुमर्थहेतुत्वरूपश्रद्धाविहीनाः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

त० टी०—एवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं ज्ञानं निर्दिश्य श्रेयोऽनुबन्धितयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत् स्तुत्वा श्रोतारमभिमुखीकृत्य निरूपयति—**मयेति द्वाभ्याम्** । इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं जगत् अव्यक्तमूर्तिना अव्यक्ता इन्द्रियागोचरा मूर्तिर्यस्य तेनान्तर्यामिरूपेण मया ततं व्याप्तम् । मत्स्थानि मय्येव सर्वकारणकारणे आधेयतया स्थितानि सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमानि मत्तोऽन्यत्र स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वान्मदधीनस्थितिप्रवृत्तिकान्येवेत्यर्थः । "योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति" इति श्रुतेः । 'बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम्' इति सभापर्वणि सहदेववचनात् । एवं चेत्तव कुत्र स्थितिरिति स्वाधारो वक्तव्य इति चेत्तत्राह—न चाहं तेष्ववस्थितः । अहं तेषु भूतेष्ववस्थितो न भवामि । यथाऽहं सर्वाधारस्तथा न मे कश्चिदाधारः स्वाधार एवाहं नान्याधीनस्थितिप्रवृत्तिक इत्यर्थः । तथा छान्दोग्ये प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णीतं भूमविद्यायाम् "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नि यदि वा न स्वमहिम्नीति गो अश्वमिहमहिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यदासभार्याक्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमीति होवाच ह्यन्यो ह्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति स एवाधस्तात्स एवोपरिष्टात् स पश्चात्स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वम्" इति ॥ ४ ॥

म० टी०—तदेवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञातस्य ज्ञानस्य विधिमुखेनेतरनिषेधमुखेन च स्तुत्याभिमुखीकृतमर्जुनं प्रति तदेवाह द्वाभ्याम्—**मया ततमिति** । इदं जगत्सर्वं भूतभौतिकतत्कारणरूपं दृश्यजातं मदज्ञानकल्पितं मयाऽधिष्ठानेन परमार्थसता सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च ततं व्याप्तं रज्जुखण्डेनेव तदज्ञानकल्पितं सर्पधारादि । त्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत् कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह—अव्यक्ता सर्वकरणागोचरीभूता स्वप्रकाशाद्वयचैतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः । अत एव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि स्थावराणि जङ्गमानि च परमार्थतस्तु न च नैवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववस्थितः कल्पिताकल्पितयोः संबन्धायोगात् । अत एवोक्तं यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न संबध्यत इति ॥ ४ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानस्य सर्वोत्तमत्वं सुलभत्वं दुर्भगालभ्यत्वं च प्रतिपाद्य पूर्वं यदुक्तं परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इति यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततमिति तदिदानीं परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानं विज्ञानं च प्रतिपादयति सार्धेन—**मयेति** । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते बोध्यत इत्यव्यक्ताऽप्रमेया मूर्तिः स्वरूपं यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिः । ननु न केनापि प्रमाणेन बोध्यत इति यदुक्तं तन्न " तं त्वौपनिषदम् " इतिश्रवणाद्ब्रह्मणः श्रुतिबोध्यत्वमस्त्येवेति चेन्न श्रुतेरप्यगोचरत्वात्तद्बोधकत्वानुपपत्तेः । श्रुतिः खलु अस्थूलमि-

त्यादिना सर्वदृश्यनिषेधं कृत्वा यन्निषेधाऽविषयं सर्वदृश्यविलक्षणं तद्ब्रह्मेति बोधयति न तु साक्षादिदमिति। ननु "सत्यं ज्ञानम्" इति "आनन्दो ब्रह्म" इति च श्रुतिः सत्यादिस्वरूपं ब्रह्मेति बोधयत्येवेति चेन्न, तस्याः श्रुतेर्ब्रह्मणस्त्वसद्वैलक्षण्यप्रतिपादनपरत्वाज्जगतः सकारणस्यानृतजडदुःखात्मकस्य प्रत्यक्षत्वादर्थात्सिद्धं तद्वैलक्षण्यं ब्रह्मणस्तदेव श्रुत्याप्यसद्वैलक्षण्यमुपदेष्टुम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आनन्दो ब्रह्म" इत्युक्तं न तु साक्षादिदमित्युपदिश्यते वाग्रूपत्वाच्छ्रुतेस्तद्वृत्तेरविषयत्वाद्ब्रह्मणस्ततः सिद्धं सर्वप्रमाणाव्यज्यत्वं तेनाव्यक्तमूर्तिना निर्विशेषेण मया ब्रह्मणा सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं यथा रूपवद्द्रव्यं जडं सर्वं सर्वत्र सूर्यालोकव्याप्तमेव सच्चक्षुर्ग्राह्यत्वमापद्यते न त्वव्याप्तं तद्वन्मया चिदेकस्वरूपेण बहिरन्तः सर्वतो व्याप्तमेव सज्जगत्सर्वं सर्वकरणव्यवहार्यत्वमापद्यते नत्वव्याप्तं स्वतो निरात्मकत्वादप्रकाशत्वाच्च "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः। ततः सर्वमिदं जगन्मया सर्वतो व्याप्य प्रकाश्यत इत्यर्थः। एतेन सर्वजगत्प्रकाशकं यत्तद्ब्रह्मेतिज्ञानमुपदिष्टं भवति। किंच सर्वभूतानि सर्वाण्यव्यक्तमहदादीनि स्थूलान्तानि भूतानि चराणि स्थावराणि च सर्वाणि मत्स्थानि मय्यव्यक्तमूर्तौ तिष्ठन्तीति मत्स्थानीत्युच्यन्ते। यथा तोये तरङ्गबुद्बुदादयस्तोयसत्तया सत्तावन्तो भूत्वा तोये तिष्ठन्ति यथा वा नगरनिवासिनो दर्पणसत्तया सत्तावन्तो भूत्वा दर्पणे तिष्ठन्ति तथा सर्वाणि भूतानि मत्सत्तया सत्तां प्राप्य मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः। "सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इतिश्रुतेः। एतेन सर्वभूताधारं यत्तद्ब्रह्मेतिज्ञानमुपदिष्टं भवति। परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातन इत्यत्राव्यक्तात् परमात्मा पर उत्कृष्ट इति यदुक्तं स्वस्योत्कृष्टत्वमव्यक्तस्य तु निकृष्टत्वं तदेव पुनर्विस्पष्टयितुमव्यक्तस्य सकार्यस्य व्याप्यत्वेनाधेयत्वेन च निकृष्टत्वं स्वस्य व्यापकत्वेनाधारत्वेन चोत्कृष्टत्वं च दर्शयित्वा इदानीमेवं व्याप्यव्यापकभावेनाधाराधेयभावेन च भेदेऽङ्गीक्रियमाणे भेदस्य यथार्थत्वं भेददर्शिनां मुमुक्षूणां मोक्षाभावश्चाद्वैतश्रुतिविरोधश्च प्रसज्जत इति तं परिहर्तुम् "अथात आदेशो नेति नेति। न सन्नासन्न सदसत्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सर्वदृश्यनिषेधं करोति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धये—न चाहमित्यादिना। चकारोऽवधारणार्थः। तेष्वव्यक्तादिस्थूलान्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु कूटस्थाऽसङ्गचिद्रूपः परमात्माहमन्तःप्रविश्यात्मरूपेण वा व्यापकत्वेन वा नैवावस्थितोऽस्मि गृहे वायुरिव बिले सर्प इवायःपिण्डमग्निरिवाहं विकारीव तेषु भूतेषु प्रविश्य व्याप्य वा नैव तिष्ठामीत्यर्थः। विकारिणः खलु वाय्वग्न्यादेर्गृहायःपिण्डादौ प्रवेशो व्याप्तिश्चोपपद्यते नत्वविकारिणो निरवयवस्याऽसङ्गस्याऽक्रियस्य मम परिपूर्णस्योपपद्यते यथाकाशस्य तथा। ननु घटाकाश इत्यत्र यथाऽऽकाशस्य घटे प्रविश्य स्थितिरुपयुज्यते तद्वद्भूतेषु तवाप्यस्त्विति चेन्न, आकाशस्यापि घटान्तःप्रवेशकल्पनाभ्रम एव निरवयवस्य चलनासंभवात्। ननु "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो भूतेषु प्रवेश उच्यत इति चेन्न, तस्याभासविषयत्वान्न ब्रह्मविषयत्वोपपत्तिः "निष्कलं निष्क्रियम्" इति "असङ्गो नहि सज्यते। आकाशवत्सर्वगतः" इति "पूर्णमदः" इति च ब्रह्मणो निरवयवत्वनिष्क्रियत्वासङ्गत्वपूर्णत्वश्रवणात्प्रवेशक्रिया वा व्यापनक्रिया वा संयोगो वान्यद्वा संभावयितुं न शक्यते ततस्तेषु प्रविश्याहं नैव स्थित इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

श्री० टी०—तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति—मयेति द्वाभ्याम्। अव्यक्ता अतीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तम् "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः। अत एव कारणभूते मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि। एवमपि घटादिषु स्वकार्येषु मृत्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाशवदसङ्गत्वात् ॥ ४ ॥

स० टी०—स्तुत्यादिना महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातुमीश्वरः॥ सम्यगारभते वेदसिद्धान्तं चाद्भुतोपमम्

॥ १ ॥ भूतभौतिकतद्धेतुरूपं दृश्यमिदं जगत् ॥ मयाधिष्ठानरूपेण व्याप्तं सच्चिन्मयात्मना ॥ २ ॥ कथं व्याप्तं त्वया सर्वं परिच्छिन्नेन हीति चेत् ॥ मैवं सर्वेन्द्रियातीतस्वप्रकाशैकमूर्तिना ॥ ३ ॥ मया व्याप्तमिदं सर्वमपरिच्छिन्नदेहिना ॥ सन्तीवान्तःस्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि भोः ॥ ४ ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ॥ तेष्वध्यस्तेषु भूतेषु नैवाहं समवस्थितः ॥ ५ ॥ ब्रह्मादिसर्वभूतानि स्वात्मवन्त्यात्मना मया ॥ स्थितानि मय्यधिष्ठाने सत्तास्फूर्तिप्रदे हरौ ॥ ६ ॥ आकाशादपि सूक्ष्मत्वादसंसर्गितयाऽकलः ॥ आधेयत्वेन भूतेषु न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ७ ॥ नाध्यस्तगुणदोषाभ्यां लेपोऽधिष्ठानगोऽप्यणुः॥ रज्जुखण्डे तदज्ञानाध्यस्तैः सर्पादिभिर्यथा ॥ ८ ॥ इह भगवति शुद्धे मायिकं विश्वमेतत्प्रभवति नहि जातु स्प्रष्टमीषद्विभूम्नि ॥ क्वचिदपि गगने नो नीलिमा स्पर्शगन्धो गुण इव भुजगाद्यारोपितं चापि तत्र ॥ ९॥ ४ ॥

भा० टी०—एवमन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च ज्ञानं स्तुत्वा श्रोतारमभिमुखीकृत्य तत्स्वरूपमाह—**मयेति** । मया परमात्मना सच्चिदानन्दघनेनाव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता इन्द्रियागोचरा मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम तेन मया इदं सर्वं जगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं चराचरात्मकं ततं व्याप्तं शुक्त्या तत्र कल्पितं रूप्यमिवात एवाव्यक्तस्वरूपे सच्चिदानन्दघने परमात्मनि अधिष्ठानरूपे मयि स्थितानि कल्पितानि सर्वभूतानि। अधिष्ठानमेव हि अध्यस्तस्य स्वरूपं भवति। नहि रूप्यस्य शुक्त्यतिरिक्तं स्वरूपं केनचिन्निरूपयितुं शक्यम्। अहं च तेषामधिष्ठानत्वादात्मा स्वरूपं निरात्मकं च किंचिद्भूतं व्यवहारयोग्यं न भवति। अतो मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि सर्वेषां भूतानामधिष्ठानत्वादात्मनि स्वरूपभूते मयि सर्वाणि भूतानि स्थितानि नान्यत्रेत्यर्थः । तेषामात्मत्वेन परमात्मापि तेष्ववस्थित इति मूर्खाणामवभासतेऽतो ब्रवीमि नचाहं तेषु मयि कल्पितेषु सर्वभूतेष्ववस्थितः अमूर्तस्य मम केनापि संबन्धेन तत्रावस्थितेरनिरूपणात् ॥ ४ ॥

प० टी०—तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य राजविद्याराजगुह्याख्यधर्मस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति—**मयेति द्वाभ्याम्** । इदमिदंत्वेन भासमानं पुनर्जगद्वत्वरं सर्वं नामरूपकर्मात्मकं दृश्यजातं मयाधिकरणरूपेण कृत्वा ततं विस्तारं प्राप्तम् । किंभूतेन मयाव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता ज्ञाता मूर्तिः स्वरूपं यस्यैवंविधेनाज्ञातेन मया निमित्तभूतेन मदज्ञानान्मय्येवाविर्भूतम् अज्ञाततया शुक्त्या रजतमिवेत्यर्थः । तदुक्तं वासिष्ठे—'मदज्ञानोदितं विश्वं मय्येव लयमागतम्' इति । अथ मयेतितृतीयया परमात्मनो जगत्कारणत्वे प्राप्ते तद्व्यतिरेकेण निषेधयति—**मत्स्थानीति** । ' कारणं हि कार्यमभिव्याप्य तिष्ठति ' इति न्यायेन यद्यपि सर्वभूतानि मयि तिष्ठन्तीति प्रतिभाति तथापि तेषु भूतेष्वहं न व्यवस्थितः । यथा यद्यपि शुक्तौ रजतं प्रतीयते तथापि रजते शुक्त्यंशो न प्रतीयते यदि प्रतीयेत तर्हि संभ्रम एव न स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—यस्य धर्म्यपदेन प्रत्यक्षावगमपदोक्तभगवज्ज्ञानसाधनत्वमुक्तं यच्च प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं यच्च ज्ञात्वेत्यादिना प्रशंसितं यदकरणे च निन्दा कृता तज्ज्ञानविज्ञानयोर्मध्ये ज्ञानशब्दितं ज्ञातव्यं तावदाह—**मयेत्यादिना** अहं क्रतुरितिपर्यन्तेन । इदं सर्वं चराचरात्मकं जगदव्यक्तमूर्तिना बहुव्रीहिः । मया ततं व्याप्तम् । व्याप्तत्वे सर्वत्र कुतो न दृश्यत इत्यतोऽव्यक्तेति विशेषणम् । ततमित्युक्त्या जगत आधारता स्वस्याधेयता घटादेरिव प्राप्ता तां निराह—**मत्स्थानीति** । मदाधारतयैव सर्वभूतानि सजडजीवजातानि । तेषु चाहं नावस्थितः तदाधारतया तदुपजीवनेन न वर्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

त० टी०—**किंच—न च मत्स्थानीति**। मयि स्थितान्यपि भूतानि न च स्थितानि पात्रे घृतादिवन्मयि संसक्तानि न भवन्ति ममासङ्गत्वात् " असङ्गो ह्ययं पुरुषः " इति श्रुतेः। नन्वेवं चेतर्हि

उक्तं व्यापकत्वमाश्रयत्वं च कथं संभावनीयं स्यादित्यत आह–पश्येति । मे परमेश्वरस्यैश्वरमसाधारणं योगमचिन्त्यशक्तिप्रभावं पश्य, अन्यत्रासंभावितत्वेऽपि अघटितघटनापटीयस्त्वसामर्थ्यरूपेण ममाचिन्त्यशक्तियोगेन न किमप्यसंभावनीयमित्यर्थः । तदेवोपपादयति–भूतभृदिति । बिभर्ति धारयति पोषयति वा तथाभूतोऽप्यहं न च भूतस्थो, यथा जीवो देहं धारयन्पालयन्वा तदहंकारेण तत्संसक्तो भवति, अहं तु भूतानां धारणपोषणकर्ताऽपि अहंकाराभावात्तत्संसक्तो न भवामीत्यर्थः । असङ्गत्वे कथं कार्योत्पत्तिरिति चेत्तत्राह–ममात्मा मम संकल्पलक्षण आत्मा मन एव भूतानां भावन उत्पादकः । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

म० टी०–न चेति । अत एव दिविष्ठ इवादित्ये कल्पितानि जलचलनादीनि मयि कल्पितानि भूतानि परमार्थतो मयि न सन्ति त्वमर्जुनः प्राकृतीं मनुष्यबुद्धिं हित्वा पश्य पर्यालोचय, मे योगं प्रभावमैश्वरमघटनघटनाचातुर्यं मायाविन इव ममावलोकयेत्यर्थः । नाहं कस्यचिदाधेयो नापि कस्यचिदाधारस्तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु मयि च सर्वाणि भूतानीति महतीयं माया यतो भूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया बिभर्ति धारयति पोषयतीति च भूतभृत् भूतानि सर्वाणि कर्तृतयोत्पादयतीति भूतभावनः एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोऽपि ममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानन्दघनोऽस द्वितीयस्वरूपत्वान्न भूतस्थः परमार्थतो न भूतसंबन्धी स्वप्नदृगिव न परमार्थतः स्वकल्पितसंबन्धीत्यर्थः । ममात्मेति राहोः शिर इतिवत्कल्पनया षष्ठी ॥ ५ ॥

शं० टी०–नन्वविक्रियस्य पूर्णस्य तव परस्य ब्रह्मणो भूतेष्ववस्थितिर्व्याप्तिश्च मास्तु भूतानि तु त्वयि तिष्ठन्त्येवेत्याशङ्कायामाह–न च मत्स्थानीति । मय्यव्यक्तमूर्तौ चिदेकरसे परिपूर्णे ब्रह्मणि भूतान्यव्यक्तादिस्थूलान्तानि सकार्याणि स्थितानि च न भवन्ति भूतेषु च यथा नाहं तथा मयि च भूतानि न सन्तीत्यर्थः । ननु 'सर्वभूतनिवासोऽसि' इति तव सर्वभूताश्रयत्वं स्मर्यते कथं न च मत्स्थानि भूतानीत्युच्यत इति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः निष्कले निराकारे निर्विशेषे परिपूर्णे ब्रह्मणि किं भूतानि संयोगसंबन्धेन तिष्ठन्ति किं समवायसंबन्धेन वा उत तादात्म्यसंबन्धेन वा तिष्ठन्ति । आद्ये भूतानां ब्रह्मणश्च संयोगः सर्वतो वा उतैकदेशेन वा । नाद्यः परिच्छिन्नानामपरिच्छिन्नेन सर्वतः संयोगायोगात् । न द्वितीयः निरवयवस्य देशकल्पनासंभवात् । परमाणौ द्व्यणुकवत्तिष्ठन्त्विति चेन्न, निरवयवसावयवयोः संयोगानुपपत्तेः । नापि समवायः भूतानां ब्रह्मणश्चायुतसिद्धत्वाभावात् समवायासिद्धेः । नापि तृतीयः जडाजडयोस्तादात्म्यासंभवात् । तर्हि कः संबन्ध इति चेदध्याससंबन्ध इति ब्रूमः । ततो यत्र यदध्यस्तं तत्र तन्नाममात्रमेव भवति न तु वस्तुतोऽस्ति शुक्तिकारजतादौ तद्दर्शनात् । यत एवं ततो मयि परिपूर्णे परे ब्रह्मणि निर्विशेषे भूतानि न सन्त्येव भूतसद्भावे तत्कृतपरिच्छित्त्या पूर्णत्वासंभवात् "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इतिश्रुत्या ब्रह्मणः पूर्णत्वमेवोच्यते "तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" इति "एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म" इति "एक एव हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः" इत्यादिश्रुतिशतैर्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं नियमेन प्रतिपाद्यते यस्मान्मयि निष्कले निष्क्रिये निःसङ्गे निरन्तरे निराश्रये निर्विशेषे परिपूर्णे "नेह नानास्ति किंचन" इत्यादिश्रुतिप्रमाणकः प्रपञ्चाभावः प्रतिपादितस्तस्मान्मे मम पारमार्थिकमप्राकृतमैश्वरं ब्राह्मं योगं युज्यते ज्ञानेन प्राप्यत इति योगं स्वरूपं सद्धनं चिद्धनमानन्दघनमद्वितीयं पश्य. इदमेवाहमिति स्वात्मना पश्य सदिदं ब्रह्मैवाहमिति स्वं ब्रह्मैव विद्धीत्यर्थः । ननु नेतिनेतीति सर्वदृश्यनिषेधे कृते तन्निषेधावधित्वेन जगदभाव एवावशिष्यते तत्र किमस्तीदं ब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञानमिति चेत् सत्यं प्रपञ्चाभावोऽत्र प्रतीयते तथापि श्रूयतामत्रोच्यते–दृश्यप्रपञ्चो येन भास्यमानो यदात्मना यत्र तिष्ठति तदभावोऽपि तेनैव भास्यमानस्तदात्मना तत्रैव तिष्ठति नान्यथा ततो जगत्तदभावयोः स्वरूपभूतं तदवभासकं तदधिष्ठानं निर्विशेषं निर्विकल्पं यत्तद्ब्रह्मेति

सूक्ष्मबुद्धिभिर्युक्तिकुशलैरवबुध्यताम्। तदिदं ब्रह्मस्वरूपं स्वापरोक्षं स्वेनैव वेद्यं स्वारोग्यवत्तत एव भगवानपि न च मत्स्थानि भूतानीति स्वस्मिन्नारोपितभूतजातं सर्वं निषिध्य तदवधित्वेन स्वमवशेषयति पश्य मे योगमैश्वरमिति, सर्वदृश्यनिषेधावधिभूतं तदभावावभासकं स्वं परं ब्रह्म सर्वे मुमुक्षवः शुद्धात्मानः स्वात्मना विजानन्त्विति। एतेन सर्वदृश्यनिषेधावधिलक्षणं सर्वाधिष्ठानं निर्विशेषं प्रज्ञानैकरसं यत्परं ब्रह्म तदेवाहमिति वेदनमेव विज्ञानमिति सूचितं भवति। ननु "सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति "सर्वभूतनिवासोऽसि" इति च ब्रह्मणः सर्वभूताधारत्वं श्रूयते स्मर्यते च, कथं न च मत्स्थानि भूतानीत्युच्यते इति चेत् सत्यं श्रुत्या स्मृत्या चोच्यते मम सर्वभूताश्रयत्वं तथापि न तत्पारमार्थिकं किंतु मायाविलसनमाश्रित्योच्यते लोकदृष्ट्या तत्तु मयाप्यङ्गीक्रियत एवेत्याशयेनाह सार्धेन—भूतभृदिति। अर्जुनः स्वयमयमेव साक्षात्परमेश्वर इति मयीश्वरत्वबुद्धिमत्त्वादहमात्मेत्युक्ते मद्देह एव परमात्मत्वबुद्धिं कुर्यादिति श्रीभगवानात्मशब्दार्थं स्वदेहाद्विभज्य भिन्नत्वेन निर्दिशति—ममात्मेति। अयमात्मा "सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः" इत्यादिश्रुत्युक्तो ममास्येश्वरत्वाभिमानिन आत्माऽव्यक्तमूर्तिः प्रत्यग्लक्षणो भूतभावनः भूतान्याकाशादीनि पृथिव्यन्तानि सकार्याणि सर्वाणि भावयति स्वसत्तया स्वप्रकाशेन सत्तावन्ति प्रकाशवन्ति च करोतीति भूतभावनः सन् भूतभृत् स्वस्मिन्नारोपितानि भूतानि स्वसत्तया स्वमात्राणि बिभर्ति दधातीति भूतभृदेव भवति। चकारस्त्वर्थः। न तु भूतस्थः भूतेष्वात्मरूपेणाभिमानितया न तिष्ठतीति न भूतस्थ इत्युच्यते। आत्मनो भूतस्थत्वे 'विशेषणनाशाद्विशिष्टस्यापि नाशः' इतिन्यायेन भूतनाशात् स्वस्यापि नाशकथाप्रसङ्गात् तदीयकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मानुषङ्गश्च स्यादत उच्यते—न च भूतस्थ इति। नन्वात्मनो भूतस्थत्वाभावे तैः परिच्छित्तिः स्यादिति चेन्न, नभसि नीलिमवन्मयि कल्पितत्वात्तेषां स्वतः सत्ताभावात् परिच्छेदकत्वानुपपत्तेः। यद्वा अधिष्ठानव्यतिरेकेण भूतानां पृथक्स्वरूपाभावात् स्वमात्रेषु तेषु न पुनः स्थातव्यमित्युच्यते—न च भूतस्थ इति। तेन सिद्धं भूतान्येव मयि मरौ जलमिव व्योम्नि नैल्यमिव तिष्ठन्ति न तु भूतेष्वहमिति ॥ ५ ॥

श्री० टी०—किंच—नचेति। न च मयि स्थितानि भूतानि असङ्गत्वादेव मम। ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—पश्येति। मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनाचातुर्यं पश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्न विरुद्धं किंचिदित्यर्थः। अन्यदप्याश्चर्यं पश्येत्याह—भूतेति। भूतानि बिभर्ति धारयतीति भूतभृत् भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः एवंभूतोऽपि ममात्मा परं स्वरूपं भूतस्थो न भवति। अयं भावः—यथा जीवो देहं बिभ्रत् पालयंश्चाहंकारेण तत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहं भूतानि धारयन्पालयन्नपि न तेषु तिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥

स० टी०—मय्यध्यस्तानि भूतानि न सन्ति मयि वस्तुतः ॥ दिविष्ठेऽर्के यथाध्यस्तं जलकम्पादिकं नहि ॥ १ ॥ हित्वा त्वं प्राकृतीं बुद्धिं प्रभावं मे विलोकय ॥ आधेयोऽहं न कस्यापि नाधारः कस्यचित्तथा ॥ २ ॥ तथाप्यहं समस्तेषु समस्तानि मयीति च ॥ भूतानीहास्ति मायेयं महतीत्यैश्वरं मम ॥ ३ ॥ यतो भूतानि सर्वाणि सर्वोपादानभावतः ॥ बिभर्ति धारयत्येष पोषयतीति भूतभृत् ॥ ४ ॥ उत्पादयति भूतानि कर्तृत्वाद्भूतभावनः ॥ ममात्मा भिन्नहेतूपादानभूतोऽपि वस्तुतः ॥ ५ ॥ चिदानन्दघनोऽसङ्गस्वरूपत्वान्न भूतगः ॥ वस्तुतो भूतसंबन्धी नास्त्येवात्मा ममेति च ॥ ६ ॥ राहोः शिर इतीवात्र षष्ठी कल्पनयेरिता ॥ भगवाँल्लोकदृष्ट्या वारोप्यात्राहंकृतिं तनौ ॥ ७ ॥ ममात्मेत्याह भगवद्भाष्यकारैरितीरितम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

भा० टी०—अत एव सर्वसङ्गविवर्जिते मयि परमात्मनि वस्तुतस्तु भूतान्यपि सर्वाणि नच स्थितानि।

पश्य मे योगमैश्वरं योगं युक्तिं घटनां ममैश्वरं याथात्म्यभावम् । तथाच श्रुतिः—"असङ्गो नहि सज्जते" इति । इदं चान्यद्योगमघटितघटनापटीयस्त्वं पश्य भूतभृन्नच भूतस्थो ममात्माऽसङ्गित्वात् भूतेषु न तिष्ठतीति तथा वस्तुत एतादृशोऽपि सन् भूतानि स्थावरजङ्गमादीनि बिभर्ति धारयति पोषयतीति तथा भूतभावनः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति तथा । ममात्मेति तु भेदमारोप्य राहोः शिर इतिवत्प्रयोगः ॥ ५ ॥

प० टी०—अथैतदेव प्रकटयन्नाह—न चेति । च परं भूतानि मत्स्थानि न भवन्ति । तथाच पूर्वं मत्स्थानि सर्वभूतानीति यदुक्तं तत्र नेति निषेधेन प्रातिभासिकत्वं द्योतितम् । तथाच भ्रमनिवृत्तिकाले शुक्तिकायां रजतं नास्त्येव । तदुक्तम् 'सौम्याम्भसि यथा वीचिर्न चास्ति न च नास्ति च । तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतम्' इति । अथाधिकरणं विना भ्रमोत्पत्तिर्नास्तीत्याह—पश्येति । दृश्यजाते प्रतीतेऽपि मे ऐश्वरं योगमीश्वरेण सह जात ऐश्वरो योग आध्यासिकः संबन्ध इति पश्य । तदेवाह—भूतभृदिति । ममात्मा मत्स्वरूपं भूतभृदधिकरणरूपेण भूतानि बिभर्ति परं न भूतस्थोऽसङ्गत्वात् । नह्याकाशे भूतानि तिष्ठन्त्याकाशो वा भूतेष्विति केनापि प्रतीयते । तथा ममात्मा भूतभावनो भूतानि भाव्यन्ते कल्प्यन्ते यस्मिन् स तथा ॥ ५ ॥

रा० टी०—त्वयि चेद्भूतानि तिष्ठन्ति तर्हि भूतले वर्तामहे भूतलशैत्यादिनाऽहं शीतो भवामीति ज्ञानमिव भगवति वयं वर्तामह इति धीः स्यात्, तथा वह्न्याद्यौष्ण्यशैत्याभ्यां भूतलादेरौष्ण्यशैत्यवदन्योन्यधर्मसंक्रान्तिश्च स्यादित्यत आह—न च मत्स्थानीति । त्वगिन्द्रियेण तं ज्ञात्वान्योन्यधर्मसंक्रान्तिं चासाद्य न तिष्ठन्ति भगवतः प्राकृतस्पर्शराहित्यत्वात् "अशब्दमस्पर्शमरूपम्" इत्यादिश्रुतेः । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च' इति स्मृतेः । भूताधारोऽपि कथं तदनाधार इत्यत उक्त पश्येत्यादि । ऐश्वरं ईश्वरसंबन्धिनं मे योगं सामर्थ्यम् 'योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च' इतिवचनात् । पश्य मम तादृशीं शक्तिमित्यर्थः । पूर्वत्राव्यक्तमूर्तिनेति मूर्तावुक्तायां सास्मदादीनामिव भिन्नेति भ्रान्तिनिरासाय स्वलक्षणं भूताधारत्वादिकं स्वदेहस्याप्याह—भूतभृदिति । भूतभावनः भूतानामुत्पत्तिकर्ता ममात्मा मम देहः अहमिव भूतभृत् भूतस्थश्च न भवति इत्यर्थः । अत्र मम देह इति वक्तव्ये ममात्मेत्युक्तिः अचेतनस्य देहस्य कथं भगवल्लक्षणं स्यादितिशङ्का स्यात्तन्निवृत्तये तस्य चेतनत्वं पृथग्वाच्यं स्यादात्मपदप्रयोगे तु देहत्वं चेतनत्वं द्वयमप्युक्तं स्यात् आत्मपदस्य देहचेतनरूपोभयार्थत्वादिति ॥ ५ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

त० टी०—असंसक्तयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह—यथेति । अवकाशात्मके आकाशे नित्यं स्थितो वायुः सर्वत्रगः सर्वत्रोर्ध्वाधस्तिर्यग्गच्छति, महान्महत्परिमाणकः एवंभूतोऽपि यथाऽऽकाशे न संश्लिष्यते असङ्गत्वात् तथाऽसङ्गस्वभावे मयि संश्लेषं विनैव सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमरूपाणि स्थितानि मदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकानीत्युपधारयेत्येवं मम सर्वाधारत्वमसङ्गत्वं च विजानीहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

म० टी०—असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह—यथाकाशेति । यथैवाऽसङ्गस्वभाव आकाशे स्थितो नित्यं सर्वदा उत्पत्तिस्थितिसंहारकालेषु वातीति वायुः सर्वदा चलनस्वभावः अत एव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः एतादृशोऽपि न कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तथैवाऽसङ्गस्वभावे मयि संश्लेषमन्तरेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महान्ति सर्वत्रगानि च स्थितानीत्युपधारय विमृश्यावधारय ॥ ६ ॥

शं० टी०—ननु महान्ति खल्वाकाशादिभूतानि तेषां महतां सकार्याणां त्वय्यवस्थानं कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायाम् "स दिवो ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्" इति "एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इतिश्रवणात् बृहत्तमे मयि परे ब्रह्मणि चन्द्रे नीलिमवदेकदेश एवाव्यक्तादीनि भूतानि तिष्ठन्तीति सदृष्टान्तमुपपादयति—**यथेत्यादिना** । सर्वत्रग आकाशमस्पृश्यैव स्वयं सर्वत्र गच्छत्याविर्भावं तिरोभावं च भजन् सर्वतश्रेष्ठत इति सर्वत्रगो महान् महत्परिमाणवान् वायुराकाशे भूताकाशे नित्यं सदा यथा स्थितो भवति तथा सर्वाणि भूतानि महदादिस्थूलान्तानि मत्स्थानि मयि परिपूर्णे निष्क्रिये निराकारे निरन्तरे परे ब्रह्मणि तिष्ठन्तीति मत्स्थानीत्येवोपधारयावधारयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह—**यथेति** । अवकाशं विनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वत्रगोऽपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि ॥ ६ ॥

स० टी०—आधाराधेयभावं श्रीभगवानाह सर्वगः ॥ दृष्टान्तेन प्रबोधार्थमत्यसंश्लिष्टयोरपि ॥ १ ॥ यथाऽसङ्गस्वभावेऽपि व्योम्नि वायुः स्थितः सदा ॥ सदा चलस्वभावोऽपि महांश्च परिमाणतः ॥ २ ॥ ईदृशोऽपि न वै व्योम्ना सह संसृज्यते कदा ॥ तथैवासङ्गचिद्रूपस्वभावे मयि सर्वगे ॥ ३ ॥ संश्लेषमन्तरेणैव सर्वगानि महान्त्यपि ॥ आकाशादीनि भूतानि स्थितानीत्यवधारय ॥ ४ ॥ गगनकुसुमसाम्यं विश्वमध्यस्तमीशे व्रजति विविधयुक्त्या ब्रह्मभिन्नं समस्तम् ॥ किरणजलमसत्यं रज्जुसर्पो यथा स्याद्भगवति परमात्मन्यद्वितीये तथेदम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०—सर्वसङ्गविवर्जितेऽपि सर्वाणि भूतानि स्थितानीत्युक्तं, श्लोकद्वयेन तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । यथा लोके वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः परिमाणतो महान् एवंभूतोऽपि नित्यं सदा आकाशेऽसङ्गिनि तिष्ठतीति आकाशस्थः तथा सर्वाणि महान्ति सूक्ष्माणि च मयि असङ्गिनि स्थितानीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि । यत्तु किं तद्ब्रह्मेतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् अक्षरं परमं ब्रह्मेत्यक्षरसंज्ञः शुद्धस्त्वंपदार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम् । इदानीं तस्याक्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टान्तमाह—यथेति । वायुः सूत्रात्मा समष्टिलिङ्गत्वात् सर्वत्रगः महानित्यनेन बाह्यवायोर्व्यावृत्तिः । स यथा नित्यं कालत्रयेप्युत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च स्वकारणे आकाशेऽव्याकृते अभेदेन तिष्ठति तथा सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इति प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति विवृतमित्यन्ये । तत्रेदं वक्तव्यं—निरुपाधिकस्याक्षरस्य परब्रह्मणस्तत्त्वंपदलक्ष्यत्वेनोभयपदलक्ष्यत्वात् त्वंपदलक्ष्यत्वबोधकोपपदादेरभावाच्च शुद्धः त्वंपदार्थ एवेत्याद्यसङ्गतं, तत्रेत्यादिना विभागोऽप्यनुपपन्नः, मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यस्य पूर्वमपि विद्यमानत्वात् । सर्वाणि भूतानीत्यस्योपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्ग इति व्याख्यानमप्यसङ्गतं, पूर्वोत्तरश्लोकेषु सर्वभूतानीत्यस्य स्थावरजङ्गमपरत्वेनात्रैवंपरत्वेऽसङ्गततायाः स्पष्टत्वात् । एवं सर्वोऽपि जीववर्ग इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । एतेन नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लयश्चेदुपाधेः का गतिरित्याशङ्क्याह—सर्वेतीति प्रत्युक्तमिति दिक् ॥ ६ ॥

प० टी०—अथासंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेन द्रढयति—**यथेति** । अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो महान् सर्वगोऽपि वायुर्निरवयवेनाकाशेन सह न संश्लिष्यते तथा सर्वाणि भूतानि मयि वर्तमानान्यपि मयि न संश्लिष्यन्ते इत्युपधारय जानीहि । तदुक्तम्—'यथा विशुद्ध आकाशे सहसैवाभ्रमण्डलम् । भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहाखिलं जगद्' इति ॥ ६ ॥

रा० टी०—भगवतः सर्वाधारत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासंक्रान्त्यादिरसंभावित इत्यतो दृष्टान्तेन तदुपपाद-

यति—यथेति । अवकाशं विनावस्थित्ययोगान्नित्यमाकाशे स्थितो महान्वायुः सर्वत्रगोऽपि तत्तद्धर्मान्नाप्नोति । शैत्यसौरभादिकं तु वायुसंबद्धजलाद्यवयवगतमेव न वायुगतं तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि नान्योन्यधर्मसंक्रान्तिमन्तीत्युपधारयेति ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

त० टी०—ननु स्यादेतत्तथाऽपि भवान्भूतानां निमित्तकारणमुपादानं वा, निमित्तत्वे घटादीनां कुलालस्येवाधारत्वमनुपपन्नमुपादानत्वे यथा पृथिव्यां स्थितानां तत्कार्याणां घटादीनां तत्रैव लयः पुनस्तत एवोत्पत्तिर्विकारत्वेन प्रसिद्धा, तथा त्वयि स्थितानां भूतानां त्वय्येव लयः पुनस्त्वत्त एव परिणामेनोत्पत्तिः स्यात्तथात्वे तव परिणामित्वापत्त्या कथमसङ्गत्वमिति चेत्तत्राह—सर्वभूतानीति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि कल्पक्षये प्रलयसमये हे कौन्तेय मामिकां मन्नियम्यभूतां शक्तिं प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां यान्ति, तत्र सूक्ष्मरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृत्यैक्यापन्नानि ततो नामरूपविभागेन व्यक्तीकरोमि अहं सर्वशक्त्याश्रयः परमेश्वरः । एवं च मच्छक्तिभूतायाः प्रकृतेरेवोत्पद्यन्ते, तत्रैव प्रलीयन्ते, स्थितिकालेऽपि तत्रैव तिष्ठन्ति । अत एव नच मत्स्थानि भूतानीत्युक्तम्, शक्तेः शक्तिमतः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यभावादभेदविवक्षया शक्तेः कार्यस्य शक्तिमतोऽप्यभिधानं मुख्यमेवातः शक्तिद्वारेण सर्वभूतोपादानत्वं तदुपादाने कारणान्तरानपेक्षणान्निमित्तत्वं चेत्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं ममैव सिद्धम् । प्रकृतिरूपाया मच्छक्तेर्जडत्वेन स्वरूपाभेदासंभवात्परिणामादीनां तन्निष्ठत्वमेव, शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामाङ्गीकारात् । तस्मादचिन्त्ययोगमायेश्वरस्य मम स्वशक्त्यैव जगदुपादानत्वमाधारत्वं लयस्थानत्वं तद्धर्मास्पृष्टत्वं चेति सर्वमविरुद्धम् ॥ ७ ॥ उक्तार्थमेव स्पष्टयति—प्रकृतिमिति । स्वां स्वकीयां विचित्रपरिणामार्हां त्रिगुणमयीं प्रकृतिमचेतनशक्तिमवष्टभ्य कार्योत्पादनेच्छया स्वेक्षणविषयां कृत्वाऽष्टधा परिणमय्य इमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिरूपं प्रकृतेर्वशात्प्राचीनकर्मनिमित्ततत्तत्स्वभावबलादवशं परतन्त्रं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः सृष्टिसमये विसृजामि ॥ ८ ॥

म० टी०—एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनाऽसङ्गस्यात्मनोऽसंश्लेषमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह—सर्वभूतानीति । सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तित्वेन कल्पितां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यान्ति तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । हे कौन्तेयेत्युक्तार्थम् । पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृतावविभागापन्नानि विभागेन व्यनज्मि अहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥ ७ ॥ किंनिमित्ता परमेश्वरस्येयं सृष्टिर्न तावत्स्वभोगार्था तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रस्य भोक्तृत्वाभावात्तथात्वे वा संसारित्वेनेश्वरत्वव्याघातात् । नाप्यन्यो भोक्ता यदर्थेयं सृष्टिः चेतनान्तराभावात् ईश्वरस्यैव सर्वत्र जीवरूपेण स्थितत्वात् अचेतनस्य चाभोक्तृत्वात् । अत एव नापवर्गार्थापि सृष्टिः बन्धाभावादपवर्गविरोधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्तिः सृष्टेर्मायामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यभिप्रेत्य मायामयत्वान्मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य वक्तुमारभते त्रिभिः—प्रकृतिं स्वामिति । प्रकृतिं मायाख्यामनिर्वचनीयां स्वां स्वस्मिन् कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां दृढीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्मायाया वशादविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेश-

कारणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावावशं परवशीभूतं जायमानमिमं सर्वप्रमाणसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावीव पुनः पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्नदृगिव च स्वप्नप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥

शं० टी०—एवं सर्वेषामपि भूतानामाकाशे वायुवत् स्वस्मिन्नेव स्थितिमुक्त्वा स्वस्मिन्नेव लयमुत्पत्तिं चाह—**सर्वभूतानीति**। अव्यक्ताद्व्यक्तय इति यत्पूर्वमुक्तं भूतानां प्रलयादिकं तत्तु दैनंदिनमिदानीं प्राकृतप्रलयादुच्यते। यानि मत्स्थानि तान्येव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि कल्पक्षये कल्पो ब्रह्मकल्पस्तस्य क्षये सति ब्रह्मप्रलये प्राप्ते सति मामिकां मदीयामपराख्यां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायाम् "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इतिश्रुतिप्रसिद्धां यान्ति स्वोत्पत्तिव्युत्क्रमेण प्रकृतौ प्रलीयन्ते इत्यर्थः। प्रकृतौ यानि लयं गतानि तान्येव भूतानि कल्पादौ ब्रह्मकल्पादौ पुनरप्यहं विसृजामि स्वप्रकृतिद्वारा यथाक्रमं यथालक्षणं च जगदुत्पादयामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ "य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति। विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्ति" इतिश्रवणात् स्वयं कूटस्थासङ्गचिद्रूपोऽपि परमात्मा स्वोपाधिधर्मं भूतसृष्ट्यादिकं स्वधर्मत्वेन निर्दिशति अयमेव जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता सर्वविन्मोक्षप्रदाता च एनमाराध्य वयं कृतार्थाः स्याम इति मुमुक्षवः सगुणं समुपासतामितिसूचयितुं केचन, जगदनीश्वरं मन्यन्ते तन्मतं निरसयितुं वा—**प्रकृतिमिति**। मायाख्यां स्वां स्वोपाधिभूतां प्रकृतिं शुद्धसत्त्वात्मिकामवष्टभ्योपादायाऽहं परमेश्वरः प्रकृतेर्वशात् अविद्यास्मिताभिनिवेशरागद्वेषात्मिकायाः प्रकृतेः स्वभावादवशमस्वतन्त्रमनादिसंसारवासनाग्रस्तमिमं परिदृश्यमानं देवतिर्यगादिलक्षणं भूतग्रामं प्राणिजातं सर्वं संहृत्य पुनः पुनर्विसृजामि तदीयकर्मानुरूपेण नानायोनिषूत्पादयामीत्यर्थः। एतेन प्राणिनां कर्म निमित्तमात्रमहमेव स्रष्टा भर्ता संहर्ता नेता च न मत्तोऽन्यः कश्चिदस्तीति सूचितं भवति। तथाच श्रुतिः—"एष सर्वेश्वर एव भूतानाम्" इति ॥ ८ ॥

श्री० टी०—तदेवमसङ्गस्यैव योगमायया स्थितिहेतुत्वमुक्तं, तयैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वं चाह—**सर्वेति**। कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकायां मायायां लीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विसृजामि विशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥ नन्वसङ्गो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह—**प्रकृतिमिति** द्वाभ्याम्। स्वां स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनं सन्तं चतुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनः पुनर्विविधं वा सृजामि। कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्तत्स्वभाववलात् ॥ ८ ॥

स० टी०—एवं सृष्टौ स्थितौ सङ्गाभावमुक्त्वाऽखिलैर्जडैः ॥ असङ्गत्वमथेदानीं प्रलये प्राह चात्मनः ॥ १ ॥ लये सर्वाणि भूतानि मच्छक्तित्वेन कल्पिताम् ॥ प्रकृतिं यान्ति मायाख्यां लीयन्ते तत्र वै यतः ॥ २ ॥ सर्गकाले विभागेन पुनस्तानि व्यनज्म्यहम् ॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चाविभागत्वं गतान्यपि ॥३॥ ७॥ किंनिमित्तेश्वरस्येयं सृष्टिर्नो भोगसिद्धये ॥ साक्षिचिन्मात्ररूपत्वाद्भोक्तृत्वं नास्ति तस्य वै ॥ १ ॥ अत एव न मोक्षार्था बन्धाभावतयेशितुः ॥ न वाऽप्यन्योऽस्ति भोक्ताऽत्र तदन्यन्नास्ति चेतनम् ॥ २ ॥ जीवरूपेण तस्यैव सर्वत्रस्थितभावतः ॥ अचितो नास्ति भोक्तृत्वमित्याद्यनुपपत्तितः ॥ ३ ॥ सृष्टेर्मायामयत्वं ये साधयन्तोऽत्र वादिनः ॥ प्रतिकूला न चास्माकं निराकार्या न ते किल ॥ ४ ॥ इत्यभिप्रेत्य मिथ्यात्वं जगतो मायिकस्य च ॥ वक्तुमारभते श्रीशस्त्रिभिः श्लोकैरुदारगीः ॥ ५ ॥ प्रकृतिं स्वामनिर्वाच्यां मायां स्वस्मिन्प्रकल्पिताम् ॥ स्वसत्तास्फूर्तिदानेन दृढीकृत्याहमीश्वरः ॥ ६ ॥ मायाया प्रकृतेस्तस्याः प्रभावादखिलं जगत् ॥ स्वाविद्यादिपराधीनं प्रमाणैः सन्निधापितम् ॥ ७ ॥ भूतभौतिकसंघं च मायावीव पुनः पुनः ॥ विविधं स्वप्नदृग्वच्च संकल्पेन सृजाम्यहम् ॥ ८ ॥ गगनपवनतेजोवारि-

मह्यो विवर्ता भगवत इति सिद्धं सर्ववेदान्तजाले ॥ नहि तृणमपि विष्णोर्भिन्नसत्तां लभेत विधिशतमपि तद्वन्नैव विष्णोर्विभिन्नम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

भा० टी०—आकाशे वायुरिवाकाशादीनि समस्तभूतानि स्थितिकाले मयि स्थितानीत्युक्तमिदानीं लयकाले उत्पत्तिकाले च मयि तिष्ठन्तीति वक्तुं स्वाधीनप्रकृतौ सर्वेषां भूतानां लयं स्वस्मादुत्पत्तिं चाह—सर्वेति। सर्वभूतानि प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां मायां मामिकां मदीयां मदधीनामिति यावत् नतु स्वतन्त्रां कल्पक्षये यान्ति तस्यां लीयन्त इत्यर्थः। कल्पक्षय इत्यस्य सर्वभूतानि प्रकृतिमिति स्वारस्यात् ब्राह्मे प्रलयकाले इत्यर्थः। पुनर्भूयस्तानि ब्रह्मादीनि सर्वभूतानि कल्पादावुत्पत्तिकालेऽहं सृजामि पूर्ववदुत्पादयामि। एतादृशोऽहं त्वन्मातृभ्रातृपुत्ररूपेणाविर्भूत इत्यहो तव भाग्यमिति कौन्तेयेतिसंबोधनाशयः ॥ ७ ॥ ननु सृजाम्यहमित्युक्त्या किं प्रकृतिं स्वामनधिष्ठायैव सृजसि नेत्याह—प्रकृतिमिति। प्रकृतिमविद्यालक्षणां त्रिगुणात्मिकां मायां स्वां स्वाधीनामवष्टभ्याधिष्ठायेमं प्रत्यक्षादिसंनिधापितं भूतानां ग्रामं समुदायं कृत्स्नं निखिलं प्रकृतेः स्वभावस्य वशादवशमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं पुनः पुनः सृजामि। अनेन संसारस्यानादित्वं सूचितम् ॥८॥

प० टी०—तदेवासङ्गत्वेऽपि जगत्कारणत्वं जगतश्च मिथ्यात्वसहचरितं नश्वरत्वं मायया कृत्वा भवतीत्याह—सर्वभूतानीति द्वाभ्याम्। भो कौन्तेय कल्पक्षये कल्पप्रलये सर्वभूतानि मामिकां मत्संबन्धिनीं प्रकृतिं यान्ति। तथा कल्पादौ पुनस्तानि विसृजामि कुतः प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तस्वभावबलात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनाय मयेत्यादिना हरेर्व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वा नचेत्यादिश्लोकद्वयेन तदुपपाद्याधुना पुनः प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादिकारणत्वमाह—सर्वेति। कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि सजडजीवजातानि मामिकां मदधीनां त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिं यान्ति तत्र लीयन्ते। पुनस्तानि भूतानि कल्पादौ विशेषेण विविधतया चाहं सृजामि ॥ ७ ॥ सृष्टौ प्रकृतेरनुक्तेः साधनानि विनैव सृष्टिं करोतीति प्रतीतिनिरासायोक्तं विवृणोति—प्रकृतिमिति। स्वां स्वाधीनां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामवष्टभ्य उपादानतयाश्रित्य प्रकृतेर्वशात्तदधीनत्वादवशं स्वानधीनं, यद्वा मदधीनप्रकृतिवशत्वादेवाकारवाच्यब्रह्मरूपमदधीनमिमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि। प्रकृत्यादिसाधनावष्टम्भो न तेन विना स्रष्टुमसामर्थ्यात्। किंतु लीलयैव। प्रकृत्यादेः साधनताशक्तेर्मदायत्तत्वादिति ज्ञापनाय स्वामिति विशेषणोक्तिः। तदुक्तं तदनन्यत्वनये 'युक्तेः शब्दान्तराच्च' इतिसूत्रे ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

त० टी०—नन्वेवं विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बन्धः कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। विषमरूपाण्यपि तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति हे धनञ्जय। तत्र हेतुगर्भितविशेषणमाह—उदासीनवदिति। उदासीनवदासीनं न केवलमुदासीनं कर्तृत्वानुपपत्तेः। उदासीनवद्भावेऽपि हेतुः—असक्तं तेषु कर्मस्विति। तेषु जगत्सर्जनानुग्रहनिग्रहादिषु कर्मसु असक्तमासक्तिशून्यमाप्तकामत्वात्। आप्तकामस्यैव कर्मस्वनासक्तिर्भवति। आसक्तस्यैव कर्माणि बन्धमापादयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०—अतः—न चेति। नच नैव सृष्टिस्थितिप्रलयाख्यानि तानि मायाविनेव स्वप्नदृशेव च मया क्रियमाणानि मां निबध्नन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतदुष्कृतभागिनं कुर्वन्ति मिथ्याभूतत्वात्। हे धनञ्जय युधिष्ठिरराजसूयार्थे सर्वान्राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति महान्प्रभावः सूचितः प्रोत्साहनार्थम्। तानि

कर्माणि कुतो न बध्नन्ति तत्राह—उदासीनवदासीनं यथा कश्चिदुपेक्षको द्वयोर्विवदमानयोर्जयपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसंसृष्टो निर्विकार आस्ते तद्वन्निर्विकारतयाऽऽसीनम्। द्वयोर्विवदमानयोरिहाभावादुपेक्षकत्वमात्रसाधर्म्येण वतिप्रत्ययः । अत एव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तमहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन रहितं मां न निबध्नन्ति कर्माणीति युक्तमेव अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसङ्गाभावे च कर्माणि न बन्धकारणानीत्युक्तमनेन । तदुभयसत्त्वे तु कोशकार इव कर्मभिर्बध्यते मूढ इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

शं० टी०—नन्वेवं भूतग्रामं नानायोनिषु जनयतः पुनः पुनः संहरतः स्वर्गं नरकं च गमयतस्तवापि पुण्यपापकर्मसंश्लेषः स्यादित्याशङ्कायां न भूतानां संहारः सृष्टिः सुखदुःखादिफलप्रापणं न सर्वं प्रकृतेरेव कर्म नात्मनो ममाविक्रियस्यासङ्गस्याव्यक्तमूर्तेस्तत्कर्मलेशसंबन्धो वस्तुतः किंचिदस्तीति प्रकृतिकर्तृकेषु सृष्ट्यादिषु स्वस्यासङ्गोदासीनत्वमेव प्रतिपादयति—**न चेति** । चकारस्त्वर्थः । तानि भूतसृष्टिसंहारादीनि कर्माणि प्रकृतिकर्तृकानि मां तु परमात्मानमसङ्गमविक्रियं तटस्थं न निबध्नन्ति मम बन्धाय न भवन्ति मां न स्पृशन्तीत्यर्थः । स्वस्य तटस्थत्वमेव प्रतिपादयति-उदासीनवदिति । तेषु प्रकृतिकर्तृकेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तं सक्तिर्नाम संयोगसंबन्धस्तद्रहितमसङ्गमत एवोदासीनवद् उदासीनस्तूष्णीमवस्थाता तटस्थस्तद्वदासीनं प्रकृतितत्कार्याणां साक्षित्वेन दूरतः स्थितं मां तत्कर्माणि न स्पृशन्तीत्यर्थः । एतेनोपाधितद्धर्मतत्कर्मस्वसक्तं तत्साक्षित्वेन स्थितमाकाशवदसङ्गमविक्रियमात्मानं यो विजानाति ब्रह्मविद्यतिः स कर्मभिरुपाधिकर्तृकैर्विहितप्रतिषिद्धैर्न निबध्यत इति सूचितं भवति ॥ ९ ॥

श्री० टी०—ननु एवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बन्धः कथं न स्यादित्याशङ्क्याह—**न चेति** । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः सा चाप्तकामत्वान्मम नास्ति । अत उदासीनवद्वर्तमानस्य मे बन्धं नापादयन्ति । उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरुदासीनवत् स्थितमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

स० टी०—भूतवर्गमिमं कृत्स्नं तारतम्यान्वितं सृजन् ॥ न तत्कर्तृत्वसंबन्धं भजामीत्याह मापतिः ॥१॥ सृष्टिस्थितिलयाख्यानि क्रियमाणानि मायया ॥ मायाविनेव कर्माणि तानि स्वप्नदृशेव च ॥ २ ॥ निग्रहानुग्रहाभ्यां वा न निबध्नन्ति मां हरिम् ॥ मिथ्यात्वान्नैव कुर्वन्ति पुण्यपापादिभागिनम् ॥ ३ ॥ उपेक्षको यथा कश्चिद्द्वयोर्विवदमानयोः ॥ जयाजयाद्यसंसर्गी तत्रास्ते निर्विकारधीः ॥ ४ ॥ निर्विकारतया तद्वदासीनं निरहंकृतिम् ॥ तेषु कर्मसु तस्मान्मां न निबध्नन्ति तानि वै ॥ ५ ॥ अन्यस्यापि फलासङ्गाभावो निरभिमानिता ॥ सर्वकर्मस्वबन्धस्य कारणं हरिणेरितम् ॥ ६ ॥ ९ ॥

भा० टी०—ननु यथा जीवो विषमस्वभावत्वाद्बध्यते तथा त्वामपि देवनरतिर्यगादिरूपविषमसृष्टिकर्तारं वैषम्यावश्यंभावाद् धर्माधर्मादिकर्माणि कुतो न निबध्नन्तीत्याशङ्क्यास्य शुभं दास्याम्यस्याशुभमिति तत्तच्छुभाशुभदानात्मकेषु कर्मस्वसक्तं यथा कल्पवृक्षादिकमुदासीनं तत्तत्पुरुषस्य तत्तत्कर्मजन्यतत्तत्संकल्पानुसारितत्तत्फलोत्पत्तिकर्तारं तानि तानि कर्माणि न निबन्धन्ति तथा मामपीत्याह—**न चेति** । मामीश्वरं तानि भूतसमुदायस्य विष्टम्भविसर्गनिमित्तानि कर्माणि न निबध्नन्ति यथा युधिष्ठिरराजसूयार्थं धनं जेतुं प्रवृत्तं त्वां तत्र तत्र कृतानि निग्रहानुग्रहादीनि कर्माणि न निबन्धन्ति तत्तद्राज्ञः कर्मानुसारेण निग्रहानुग्रहादीनां त्वया संपादितत्वादिति धनंजयेतिसंबोधनाभिसंधिः । कर्माणि मां न निबध्नतीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—उदासीनवदासीनमित्यादिना । तथाच फलासक्तिरहितस्याहंकरोमीत्यभिमानवर्जितस्य न तत्तत्कर्मभिः बन्धः अतोऽन्यस्यापि फलासक्तिकर्तृत्वाभावोऽबन्धस्य हेतुरन्यथा कोशकारवन्मूढः कर्मभिर्बध्यत इत्यभिप्रायः॥९॥

प० टी०—नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तवापि जीववद्बन्धः कथं न स्यादित्याह—न चेति । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति । कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः । अवाप्तसकलकामत्वान्मम नास्ति । किंभूतं मामुदासीनवदासीनं वर्तमानम् । ननूदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरत-उदासीनवदित्युक्तम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु नानाविधसृष्टिं कुर्वतस्तव जीवस्येव कर्मबन्धोऽस्ति किमित्यतो नेत्याह—न चेति । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति । कुतः उदासीनवदासीनम् । स्वत एव कर्तृत्वं न मायिकं चे-त्कथमुदासीनतया वर्तनमित्यत उदासीनतयासीनमित्यनुक्त्वा उदासीनवदित्युक्तं वस्तुतोऽनुदासीनोऽप्युदा-सीनसदृशतया वर्तमानमित्यर्थः । किं तत्सादृश्यमित्यत उक्तमसक्तं तेषु कर्मस्विति । उदासीनस्य यथा सक्ति-र्नास्ति तथा ममापि तत्र सृष्ट्यादिकर्माणि सक्तिशब्दितस्यादरस्य आयासस्य वाऽभावान्न निबध्नन्तीत्यर्थः ॥९॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

त० टी०—एकस्यैव कर्तृत्वमुदासीनत्वं चेति परस्परविरोधपरिहारार्थमाह—मयेति । अध्यक्षेणा-धिष्ठात्रा नियन्त्रा च मयेक्षिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सचराचरं जगत्प्रसूयते, उत्पादयति । अनेन मत्सन्निधानेन हेतुना हे कौन्तेय जगदुक्तस्वरूपं विपरिवर्तते, पुनः पुनर्जायते अतो न कश्चि-द्विरोधः ॥ १० ॥

म० टी०—भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च परस्परविरुद्धमिति शङ्कापरिहारार्थं पुन-र्मायामयत्वमेव प्रकटयति—मयाध्यक्षेणेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण नियन्त्रा भास-केनावभासिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सत्त्वासत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत् मायाविनाधिष्ठितेव माया कल्पितगजतुरगादिकम्। न त्वहं सकार्यमायाभासनमन्तरेण करोमि व्यापारान्तरम् । हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हे कौन्तेय जगत्सचराचरं विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते जन्मादिविना-शान्तं विकारजातमनवरतमासादयतीत्यर्थः । अतो भासकत्वमात्रेण व्यापारेण विसृजामीत्युक्तं तावता चादि-त्यादेरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः । तदुक्तम् 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदु-पादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते' इति श्रुतिस्मृतिवादाश्चात्रार्थे सहस्रश उदाहार्याः ॥ १० ॥

शं० टी०—यदुक्तं स्वस्य प्रकृतिकर्तृकेषु कर्मस्वसङ्गत्वमुदासीनत्वं च तदेव विस्पष्टयति—मयेति । राजवद्यस्य संनिधिमात्रेण प्रधानादिप्रवृत्तिः सोऽध्यक्षस्तेनाध्यक्षेण साक्षिणा कूटस्थासङ्गचिद्रूपेण मया स्वप्रवृ-त्तिहेतुनोपहिता सती प्रकृतिरेव सचराचरं चरं जङ्गममचरं स्थावरं चरं च अचरं च चराचरं तेन सह वर्तत इति सचराचरं जगत्सर्वं सूयते जनयति स्थापयति संहरते च अहं तु तत्तत्प्रवृत्तेः साक्षिमात्रः । अनेन साक्षिणो मम सांनिध्यमात्रेणैव हेतुना स्वप्रवृत्तिकारणेनाव्यक्तादि स्थूलान्तं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं जगत्सर्वं विपरिवर्तते सर्वतश्चेष्टते । यथा सर्वसाक्षिणः सूर्यस्य सांनिध्यमात्रेण तत्प्रकाशबलेन सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्ति-र्निवृत्तिश्च सिध्यति तथा सर्वसाक्षिणो मम सांनिध्यमात्रेण मत्प्रकाशबलेन देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां स्वस्वविषये प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च इष्टानिष्टसुखादिज्ञानं च सिध्यति । एतावन्मात्रमेव मम कार्यं न तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं भोक्तृत्वं भोजयितृत्वं दातृत्वं दापयितृत्वं वास्ति कूटस्थासङ्गचिन्मूर्तेरिति भावः ॥ १० ॥

श्री० टी०—तदेवोपपादयति मयेति । मयाऽध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं

सूयते जनयति । अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगत् विपरिवर्तते । पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः ॥ १० ॥

स० टी०—भूतग्रामं सृजामीति तथोदासीनवत्स्थितिः ॥ इत्यन्योन्यविरुद्धं स्यादित्याशङ्क्याह माधवः ॥ १ ॥ मया दृङ्मात्ररूपेणाध्यक्षेणाविक्रियात्मना ॥ नियन्त्रा प्रकृतिर्मायाभासकेनावभासिता ॥ २ ॥ सत्त्वादिभिरनिर्वाच्योत्पादयत्यखिलं जगत् ॥ मायाविनाश्रिता माया यथाध्यस्तं गजादिकम् ॥ ३ ॥ सृजत्यहं तथाध्यस्तं सृजामीदं चराचरम् ॥ नत्वहं सर्वकार्यात्मा मायाभासनमन्तरा ॥ ४ ॥ व्यापारान्तरमप्यत्र विदधे विक्रियातिगः ॥ अनेनाध्यक्षभावेन निमित्तेन चराचरम् ॥५॥ जननादिविनाशान्तं विकारमनुयात्यदः ॥ अतोऽहं भासकत्वाख्यव्यापारेण सृजामि तत् ॥ ६ ॥ तावता सूर्यवन्नास्ति कर्तृत्वं मम सर्वथा ॥ उदासीनवदासीनमित्युक्तेर्न विरुद्धता ॥ ७ ॥ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ॥ अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ ८ ॥ अपूर्वानपरं ब्रह्म तस्य कार्यं न कारणम् ॥ अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्म गीयते ॥ ९ ॥ इत्युक्तेरपि हेतुत्वं मायया न तु वस्तुतः ॥ प्रवृत्तिः सर्वजगतश्चिदधीना सदैव हि ॥ १० ॥ अतस्तदुभयं नैव विरुद्धं स्यात्परस्परम् ॥ ११ ॥ १० ॥

भा० टी०—ननु भूतग्राममिमं कृत्स्नं विसृजामि,उदासीन वदासीनमिति च विरुद्धमिदमुच्यते इति चेत्तत्राह—**मयेति** । मया चेतनरूपेण सर्वविक्रियाशून्येनाध्यक्षेण स्वामिना संनिधिमात्रेण सत्तास्फूर्तिप्रदानेन प्रवर्तकेन प्रवर्तिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा मायाशब्दवाच्याऽनिर्वचनीया सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं जगदुत्पादयति । तथाच मन्त्रवर्णः—"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति मूर्तित्रयात्मना भेदव्यावृत्त्यर्थमेक इति, जाड्यव्यावृत्त्यर्थमुक्तं देव इति, आदित्यवत्ताटस्थ्यं वारयति सर्वभूतेषु गूढ इति, बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं निराकरोति सर्वव्यापीति, आकाशवदनात्मत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति, जीववत्कर्मपराधीनत्वं तस्य निराचष्टे कर्माध्यक्षः कर्मणां तत्तत्फलप्रदानाय प्रवर्तकः, न केवलं कर्माध्यक्ष एवापि तु सर्वाधिष्ठानं कर्मवतां साक्षीचेत्याह सर्वभूताधिवासः, साक्षीति सर्वभूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदानायाधिवसति संनिहित इत्यर्थः । यद्वा सर्वाणि भूतानि अधिवसन्ति यस्मिन्नधिष्ठाने सः, दर्शनकर्तृत्वं वारयति चेता इति, विजातीयकृतं भेदं व्यवच्छिनत्ति केवल इति, अद्वितीय इत्यर्थः । स्वगतभेदं प्रत्याचष्टे निर्गुण इति, तथाच सूर्यवत्प्रकृतिसत्तास्फूर्तिप्रदानेन जगत्कर्तृत्वेऽप्युदासीनत्वमविरुद्धमिति भावः । अनेनाध्यक्षत्वेन हेतुना निमित्तेन सचराचरं जगद्विपरिवर्तते सर्वावस्थासु जाग्रदादिषु बाल्यादिषु चेदमहं भोक्ष्ये इदं पश्यामि इदं शृणोमीदं स्पृशामीदमास्वादयामीदं जिघ्रामीदं सुखदुःखमनुभवामि तदर्थमिदं धर्माधर्मलक्षणं कर्म करिष्ये इत्यादिः सर्वापि जगतः प्रवृत्तिः चेतनव्याप्तिं विना जडवर्गस्य न संभवति । तथाच मन्त्रवर्णः "यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्" इत्यादिः । अस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य जगतो योऽध्यक्षः सत्तास्फूर्तिप्रदानेन प्रवर्तकः सूर्यवन्निर्विकारः सः परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्न्याऽकाशे स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः। एतेनेदं फलितम्—ननु किंनिमित्तेयं परस्येश्वरस्य सृष्टिः किं स्वभोगार्था उत चेतनान्तरभोगार्था, उताचेतनार्था उतापवर्गार्था । नाद्यः एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यस्य परमार्थसत आप्तकामस्य पूर्णस्य सर्वभोगास्पृष्टत्वात् । न द्वितीयः तद्व्यतिरिक्तचेतनान्तरस्याभावात् "एकमेवाद्वितीयम्" इतिश्रुतेः । नापि तृतीयः अचेतनसत्त्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् "नेह नानास्ति किंचन" इति श्रुतेरचेतनस्य भोक्तृत्वायोगाच्च । नापि चतुर्थः सृष्टेरपवर्गविरोधित्वात् । किंच कस्य मोक्षार्था स्वस्योतान्यस्य । नाद्यः स्वस्य नित्यमुक्तत्वात्, नान्त्योऽन्यस्यानिरूपणात् । इत्यादिशङ्का तदनुरूपं प्रतिवचनं च न युक्तं परस्य ब्रह्मणः मायानिबन्धने सर्गे उक्तशङ्कानवकाशत्वेन प्रतिवचनयोग्यताया अभावात् ।

किंच मायासर्गमभ्युपगच्छतां परत्र ब्रह्मणि नानाभावो वास्तवो न संभवतीति वदतामौपनिषदानामियमुक्तिरिष्टैव । तथाच मन्त्रवर्णः "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः" इत्यादिः । परमात्मनो दुर्विज्ञेयत्वं प्रतिपादयन् सृष्टिकर्तृत्वं तस्मिन्नाक्षिपति परमात्मानमद्धा साक्षात् को वेद घटमिव तदिदमिति न कोऽपि जानातीत्यर्थः । तस्मिन्परमात्मनि प्रवक्तापि संसारमण्डले नास्तीत्याह–क इहेति । शुद्धस्य परमात्मनः सर्वशब्दावाच्यत्वान्न कोऽपि प्रावोचदित्यर्थः । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । तर्हि ब्रह्मज्ञानाय श्रवणादौ प्रवृत्तिबोधकानाम् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिकानां च श्रुतीनामप्रामाण्यमिति चेन्नैष दोषः, फलव्याप्तिप्रतिषेधेनाज्ञाननिवर्हणाय वृत्तिव्याप्तिस्वीकारेण चाविरोधात् । शब्दोऽपि साक्षान्न ब्रह्म प्रतिपादयति किंतु अज्ञाननिवर्हण एव तस्याचिन्त्या शक्तिरिति स्वीक्रियते । तथा सुप्ते देवदत्ते देवदत्तेतिशब्दो यथा तन्निद्रां नाशयति एवं तत्त्वमसीतिवाक्यमपि नाहं ब्रह्मेत्यज्ञानं निराकरोति । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः–'दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः ॥ अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाद्याहंब्रह्मेतिधीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम्' इति । ननु जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परमात्मनो ज्ञेयत्वमिति चेत्तत्राह–कुत आजातेति । कूटस्थस्य तस्य स्वतः सृष्टिकर्तृत्वासंभवात् । ननु अन्यस्मान्निमित्ताद्भविष्यतीति चेत्तत्राह कुत इति । अन्यस्य वस्तुनोऽभावादियं विविधा सृष्टिर्न कुतश्चिन्निमित्तादुत्पद्यते इत्यर्थः । ननु "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्राणामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः, ब्रह्मणः सृष्टेरुत्पत्त्यादिप्रतिपादने श्रुत्यादीनां तात्पर्याभावात् 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इतिन्यायात् । तथाच ब्रह्म नास्तीत्यसत्त्वापादकावरणनिवृत्त्यर्थमध्यारोपनिरूपणं, किंचाध्यारोपस्यापि प्रपञ्चात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने एव तात्पर्यं जगतः परमात्मसकाशादुत्पत्त्यादिप्रतिपादनेन तदत्यन्तासत्त्वस्य निरपवादत्वादन्यथा वायौ रूपं नास्तीत्यपवादमात्रेण तेजसि रूपस्य सत्तानपायान्न तस्यासत्त्वं प्रतीयते तथा ब्रह्मणि जगन्नास्तीत्यपवादमात्रेण प्रधानादौ तत्सत्त्वापत्त्या तदसिद्धेः । कथं तर्हि मिथ्याभूते प्रपञ्चे इदमुत्पन्नमिदं नष्टमिति वैदिकलौकिकव्यवहार इति चेत् अनाद्यनिर्वचनीयाज्ञानकल्पितं लौकिकमपवदितुं श्रुतिभिरनूद्यते इति गृहाण । तदुक्तम् 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति । यथा पाण्डुनाध्यक्षेण कुन्ती त्वामुत्पादितवती तथा मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं जगदुत्पादयतीति कौन्तेयेतिसंबोधनस्य गूढाभिसंधिः ॥१०॥

प० टी०–अथैतदेवोपपादयति–मयेति । मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा कृत्वा प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति । अनेनैव मदधिष्ठानरूपेण हेतुना निमित्तभूतेनेदं जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते । सांनिध्यमात्रेणाधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अत्रैतदुक्तं भवति । सत्याश्रयव्यतिरेकेणासत्यावस्थानमेव नोपपद्यते शुक्तिकया विना रजतस्येवैवं सति रजतोत्पत्तिस्थितिविनाशान् शुक्तिर्न स्पृशति तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अथादितो निरूपितार्थे ऋक्शाखीयश्रुतिसंदर्भः–"किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमं स्वित्कथासीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १ ॥ नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भःकिमासीद्गहनं गभीरम् ॥ २ ॥ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं न परः किं च नास ॥ ३ ॥" इति । आसां क्रमेण रावणभाष्यम्–किं स्विदासीदिति पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले जगत्संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् किं न किंचिदित्यर्थः । तथा

ऽऽरम्भणं कतमं स्विद् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं कतमद्भवेत्तदपि नेत्यर्थः। यद्यपि संभवदारम्भणं कथमासीत्कथमभूत्किं सदसद्वा भवेदित्यर्थः। उभयमपि नोत्पद्यते। सच्चेद्द्वैतत्वभङ्गः असच्चेत्तदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् "नान्यत्किंचन मिषत्" इत्यादिश्रुतेश्च। यतो यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा परमेश्वरो भूमिं जनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत्सृष्टवान्। महिना स्वमहित्वेन। अथैतस्य प्रश्नोत्तरस्य प्रतिपादिकां श्रुतिमाह नासदिति। अनया सृष्टेः प्राङ् निरस्तसमस्तप्रपञ्चलयावस्था निरूप्यते। प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसच्छशविषाणवन्नीरूपाख्यं नासीत्। नहि तादृशात्कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति तथा नो सदासीत्। परमार्थसतः परमात्मनोऽन्यत्सदस्तीत्युच्यमाने द्वैतत्वप्रसङ्गः। नापि व्यवहारसत् अग्रे व्यवहाराभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादुभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। अथ व्यावहारिकसत्त्वं निषेधति—तदानीमिति। लोको रजांस्युच्यत इति यास्कः। अत्र सामान्यापेक्षमेकवचनम्। एवं व्यवहारसत्ता पृथिव्यादीनामभावादित्यर्थः। तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते। व्योम्नः परस्ताद्द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन ब्रह्माण्डमपि निषिद्धं भवति। यत एतद्भासमानं भूतजातं पूर्वं नासीत् किं तु शुक्तिकारजतवन्मध्य एवोत्पन्नमिति श्रुत्या निरूपितम्। नत्वासीदिति धातोस्तदानीमित्यव्ययस्य च भूतकालवाचित्वाद्व्योमादीनामसंभवेऽपि किंचित्काल आसीदिति चेन्न "आनीदवातम्" इति श्रुत्या तस्यापि निषेधात्। अतः सकलमपि दृश्यजातं प्राङ्निरूपितसदसद्विलक्षणोपादानकं प्रातिभासिकमिति पर्यवसन्नम्। अथैतस्य ज्ञानैकनाश्यत्वेन प्रातिभासिकत्वं दृढीकुर्वन्नाह किमावरीव इति। प्रागुक्तं दृश्यजातं शर्मन्निति शर्मण्यबाधिते ब्रह्मणि किमावरीवः किमावरक भवति वा नेत्यर्थः। अनेन यत्सदसद्विलक्षणमासीत्तत्स्वाश्रयाव्यामोहकमित्युक्तम्। यथा कुहकस्यैन्द्रजालिकस्य गहनं गभीरमक्षोभ्यमम्भस्तेन मायया रचितमम्भोमध्य एवोत्पन्नं सत्कुहकस्यावरकं भवति किं नेत्यर्थः। किं च न मृत्युरिति। तदानीं शर्मणि केवलस्वरूपे मृत्युर्जन्ममरणात्मको बन्धोऽमृतं मोक्षो वा नासीत्। यथा सूर्ये रात्र्या अह्नश्च प्रकेतो ज्ञानं नास्ति तद्वत्। तर्हि किं त्वानीदिति। एकमवातमप्राणं शुद्धं ब्रह्मैवासीत् "अप्राणो ह्यमना" इति श्रुतेः। तथा अप्राणमनामगोत्रमिति च। एवं तत्स्वधया स्वस्मिन् ध्रियते कल्प्यते सा स्वधा तया कृत्वासीत् कर्तृरूपेणासीदित्यत्र आनीदिति धातुः प्रयुक्तः। एवं मायाशबलितं सूत्रात्मसंज्ञमासीदित्युक्तम्। हेति निश्चयेन तस्मादन्यत्किं च किमपि नास नासीत् परस्तादग्रेऽवसानेऽपि तदेव॥ १०॥

रा० टी०—ननु पूर्वं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामीत्युक्त्या उदासीनवदासीनमित्युक्त्या च निष्क्रियत्वं प्रतीयते। एवं तर्हि प्रकृतिरेव स्वातन्त्र्येण जगत्प्रसूयते त्वयि तु प्रकृतिसान्निधानात्कर्तृत्वोपचारमात्रमित्यापन्नमित्यत आह—मयेति। यद्यप्येषा शङ्का मामिकामिति स्वामिति असक्तं तेषु कर्मस्वित्युक्त्या निरस्ता तथापि स्वस्वातन्त्र्यं स्पष्टं वक्तुं प्रागुक्तपरिहाराच्छादनेनोक्तां शङ्कां हृदि कृत्वा मयेतिश्लोकेन पर्यहार्षीदिति ज्ञेयम्। अध्यक्षेणेति प्रातिपदिकेन साक्षात्कारः तृतीयया च कर्तृत्वमुच्यते। प्रकृतिहेतुकप्रसवं साक्षात्कुर्वता तत्प्रयोजककर्त्रा च मयेति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्यैवमुक्तिः। यद्वा अध्यक्षेणाधिपतिना मया प्रकृतिः सचराचरं जगत्प्रसूयते जनयति। अनेन मत्प्रयोजितप्रकृतिरूपहेतुना दर्शनपूर्वकं मद्रूपप्रयोजककर्तृरूपहेतुना च जगद्विशेषेण परिवर्तते पुनः पुनर्जायते॥ १०॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्॥
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्॥ ११॥

त० टी०—एवंभूतं परमेश्वरं सर्वाधिष्ठातारं सर्वनियन्तारं सर्वज्ञं सर्वकारणत्वेऽपि दोषास्पृष्टस्वभावं त्वामाश्रित्य किमिति सर्वे न मुच्यन्त इत्यत आह—**अवजानन्तीति** । मूढा अनादिपापबाहुल्येन मत्स्वरूपादिविषयकाज्ञानावृतत्वान्मोहमापन्ना विपरीतज्ञाना मां भूतमहेश्वरं सर्वजगज्जन्मादिकारणं दोषास्पृष्टस्वभावं सर्वकर्मफलदं मुक्तोपसृप्यं वासुदेवमवजानन्ति, साक्षात्परमेश्वरोऽयमिति न मन्यन्तेऽतो नाद्रियन्ते इत्यर्थः । तेषामवज्ञाने भ्रमकल्पितं हेतुमाह—मानुषीं तनुमाश्रितमिति । कारुण्यादिगुणपरवशतया सर्वेषां समाश्रयणीयत्वाय भक्तानुग्रहाय च स्वेच्छया मनुष्याकारमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानं प्राकृतमानुषसमं मन्यन्ते । ततो भ्रान्त्या मुषितज्ञाना मम परं भावं कारुण्यादिगुणेक्षया भक्ताभिलाषपूरणाय मनुष्यत्वाद्याकारेणाविर्भवनरूपं परं तात्पर्यमजानन्तो मनुष्यमात्रभावनयेतरसजातीयं मत्वा नाश्रयन्त्यतो न मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० टी०—एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमानन्दघनमनन्तमपि सन्तम्—**अवजानन्ति** मां साक्षादीश्वरोऽयमिति नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा मूढा अविवेकिनो जनाः । तेषामवज्ञाहेतुं भ्रमं सूचयति मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मेच्छया भक्तानुग्रहार्थं गृहीतवन्तं मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्तमिति यावत् । ततश्च मनुष्योऽयमिति भ्रान्त्याच्छादितान्तःकरणाः मम परं भावं प्रकृष्टं पारमार्थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तो यन्नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा तदनुरूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥

शं० टी०—एवं सर्वप्रकाशकं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं मामात्मानं पापिष्ठतमाः पशुकल्पा अवमन्यन्त इत्याह—**अवजानन्तीति** । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥" श्रुतेरयमर्थः—जगतो ब्रह्मादिभेदेन प्राप्तमीश्वरानेकत्वं निरस्यति—एक इति "एक एव हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः" इतिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । एतेन तेषामैश्वर्यं प्राकृतमनित्यं चाभासिकं चेति सूचितम् । तत एकत्वं कारणत्वं चाव्याकृते पर्यवसितं निरस्यति—देव इति । कालत्रयेऽपीतरानपेक्षयाऽखण्डचिदात्मना स्वयमेव दीप्यते प्रकाशत इति देवः अव्याकृतस्य जडत्वेन देवत्वाऽसंभवात् स्वतः कारणत्वानुपपत्तेः । एकत्वदेवत्वसंपत्त्या सूर्यस्य प्राप्तमीश्वरत्वं निरस्यति—सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु चिदेकरसात्मना स्थित इत्यर्थः । एतेन सूर्यस्यैकत्वे देवत्वेऽपि चिदात्मना भूतेष्ववस्थितत्वाऽभावादीश्वरत्वाभावः । सर्वभूतेषु सर्वदैकरूपेण चित्प्रकाशात्मना स्थितत्वे ब्रह्मणः प्राप्तं सर्ववेद्यत्वं निरस्यति गूढ इति । सर्वभूतेषु प्रकाशात्मना विद्यमानत्वेऽपि मेघैः सूर्यवदविद्यातत्कार्यैस्तिरोहितत्वात्परमात्मा न सर्वेषां वेद्यो भवतीत्यर्थः । भूतेषु गूढत्वे सति ब्रह्मणः प्राप्तं बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं निरस्यति—सर्वव्यापीति । घटादिकं मृदिव जगद्बहिरन्तश्च सर्वतः स्वसत्तया व्याप्नोतीति सर्वव्यापी बहिरन्तःपूर्णत्वाद्ब्रह्मणः परिच्छित्त्यभाव इति भावः । गूढात्मना सर्वव्यापकत्वमाकाशे पर्यवसितं निरस्यति—सर्वभूतान्तरात्मेति । सर्वेषां भूतानामन्तर्बुद्धिगुहायामात्मरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वव्यापकत्वेऽप्याकाशस्य जडत्वेन सर्वभूतात्मत्वाऽसंभवाद्ब्रह्मत्वं न संभवति, सर्वभूतात्मत्वे ब्रह्मणः कर्मकर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं संसारित्वं च प्राप्तं निरस्यति—कर्माध्यक्ष इति । उपाधिमधिष्ठाय तद्धर्मानीक्षते इत्यध्यक्षः भूतानां तत्कर्मणां तत्फलभोगानां च साक्ष्येव भवत्यात्मा निरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाच्च स्वयं कर्म किंचिन्न करोति नापि च भुङ्क्ते इत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वभूतान्तरात्मत्वे सर्वभूताश्रयत्वं तदधीनत्वं च प्राप्तं निरस्यति—सर्वभूताधिवास इति । वसत्यस्मिन् सर्वमिति वासः अधिकतमश्चासौ वासश्चेत्यधिवासः अधिवसत्यस्मिन् सर्वमिति वाऽधिवासः शुक्तौ रजतवद्दर्पणे पुरवत्तस्मिन् कल्पितानां भूतानां परमात्माधिवासोऽधिष्ठानमेव भवति नतु स्वयं तदधिकरण इत्यर्थः । न केवलं

कर्मणामेव ज्ञाताऽयं भवत्यात्मा किंतु भूतानां तद्धर्माणां तत्कर्मणां तत्फलानुभूतीनां तदवस्थात्मनां च द्रष्टेत्याह—साक्षीति । बुद्धितद्विकाराणां सर्वेषां साक्षीत्यर्थः । साक्षादीक्षते इति साक्षीत्यात्मन ईक्षणक्रियाकर्तृत्वे प्राप्ते सत्याह—चेतेति । चेतयितृत्वमविक्रियत्वं स्वयमविक्रियात्मना सर्वं पश्यतीत्यर्थः । अविक्रियत्वे हेतुमाह—केवल इति । केवलो निरवयवः निरवयवत्वादविक्रियः स्वयमविक्रियः सन्नेव सर्वं पश्यतीत्यर्थः । शब्दगुणकमाकाशमिति निरवयवस्याप्याकाशस्य यथा गुणवत्त्वं तथा ब्रह्मणो निरवयवस्यापि सत्त्वचित्त्वादिगुणवत्त्वे प्राप्ते परिहरति श्रुतिः—निर्गुण इति । " आत्मन आकाशः संभूतः " इति आकाशस्य जनिश्रवणात्तस्य जनिमत्त्वेन सावयवत्वादाकाशस्य गुणवत्त्वं युक्तं निष्कलमिति ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रवणाद्गुणवत्त्वमनुपपन्नमेव ततः सत्त्वचित्त्वादिस्वरूपमेव भवति न तु गुण इत्यर्थः । परस्य ब्रह्मणः सर्वविशेषाभावप्रतिपादनार्थश्चकारः । एवं श्रुतिनिरूपितलक्षणं भूतमहेश्वरं स्वसन्निधिमात्रेण प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वमीष्टे चेष्टयतीतीश्वरः स्वयमविक्रियोऽप्ययसोऽयस्कान्त इव सर्वस्य प्रवृत्तिहेतुः " महतो महीयान् " इति श्रवणान्महत्तमत्वान्महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरः भूतानामव्यक्तादिस्थूलान्तानां महेश्वरो भूतमहेश्वरस्तं भूतमहेश्वरं सर्वस्य चेष्टाकारणं सर्वमहत्तमं परं नित्यत्वकूटस्थत्वासङ्गत्वसत्त्वचित्त्वानन्तत्वसर्वव्यापित्वसर्वज्ञत्वसर्वप्रकाशकत्वादिधर्मैः सर्वदृश्यविलक्षणं मम परस्य ब्रह्मण आकाशकल्पं सच्चिदानन्दैकरसं भावं स्वरूपमहंशब्दार्थमजानन्तः शास्त्राचार्येभ्यः किंचिदप्यविदितवन्तो मूढाः पशुकल्पा मानुषीं तनुमिति सर्वप्राणिशरीरमात्रस्योपलक्षणं, तनुं शरीरमाश्रितं स्वदेहे बुद्धिगुहायां सर्वप्रकाशकतया सर्वसाक्षित्वेन विद्यमानं मां प्रत्यग्लक्षणमात्मानमवजानन्ति तिरस्कुर्वन्ति मय्यहमर्थे स्वात्मन्यानन्दैकरसे मलमांसास्थिपिण्डं देहमारोप्य तद्धर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन् जरारोगादींश्चाऽध्यस्याऽवमन्यन्ते कर्ताऽहं भोक्ताऽहं बालोऽहं मूढोऽहं पापिष्ठोऽहं बधिरोऽन्धः काणः खञ्जः पङ्गुर्जीर्णोऽहं हतोऽहं मृतोऽहमित्येवं सर्वदा मम वैपरीत्यमेव संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियन्ते तत्राह—अवजानन्तीति द्वाभ्याम् । सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परं भावं तत्त्वमजानन्तो मूढा मूर्खाः मामवजानन्त्यवमन्यन्ते । अवज्ञाने हेतुः—शुद्धसत्त्वमयीमपि तनुं भक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवन्तम् ॥ ११ ॥

स० टी०—एवं नित्यविशुद्धं मामानन्दघनमद्वयम् ॥ नित्यमुक्तस्वभावं तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥ परमेश्वरोऽयं साक्षादित्येवं दृढनिश्चयात् ॥ नाद्रियन्तेऽथ वा मूढा निन्दन्त्येवाविवेकिनः ॥ २ ॥ तेषां सूचयतीशोऽपि ह्यवज्ञाकारणं भ्रमम् ॥ मनुष्यत्वेन तद्बुद्ध्या भासमानो निजेच्छया ॥ ३ ॥ मूर्तिं गृहीतवन्तं मां स्वभक्तानुग्रहाय च ॥ तथा व्यवहरन्तं च नृनाटकतयाद्भुतम् ॥ ४ ॥ मनुष्योऽयमिति भ्रान्त्याऽऽवृतान्तःकरणाः शठाः ॥ प्रकृष्टं वास्तवं तत्त्वमजानन्तो ममेशितुः ॥ ५ ॥ ब्रह्मादिसर्वभूतानां महान्तं परमेश्वरम् ॥ इत्थं मां नाद्रियन्ते वा निन्दन्त्येवाविवेकिनः ॥ ६ ॥ तस्यानुरूपमेवास्ति मूढत्वस्येति च ध्वनिः ॥ ७ ॥ ११ ॥

भा० टी०—नन्वेवंभूतं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानं त्वां किमिति सर्वे आत्मत्वेन भेदेन वा न प्रतिपद्यन्ते प्रत्युतावजानन्तीति चेत्तत्राह—अवजानन्तीति । एवंभूतमपि मामवजानन्ति अवज्ञां परिभवमपरोक्षं परोक्षं च तिरस्कारं निन्दां च कुर्वन्तीति यावत् । भगवदवज्ञायां कारणमाह—मूढा इति विपरीतज्ञानाः । विपरीतज्ञाने निमित्तमाह—मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यसंबन्धिनं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमिति यावत् । तथाच मनुष्यवद्देहाभिमानशून्ये साधकानुग्रहार्थं गृहीतमायामयलीलाविग्रहे मयि परब्रह्मणि देहसंबन्धदर्शनं विपर्ययबुद्धौ निमित्तमिति भावः । देहादिसंबन्धशून्ये परमात्मनि देहादिसंसर्गावलोकने हेतुमाह—परमिति । मम सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां महान्तमीश्वरं परं सर्वोत्कृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमा-

काशवत्सर्वसङ्गविवर्जितमाकाशस्यापि मूलकारणभूतं स्वात्मस्वरूपमजानन्त इत्यर्थः । तथाच मम वास्तवस्वरूपाज्ञानमेव तत्र हेतुरित्याशयः ॥ ११ ॥

प० टी०—अथ प्रागुक्तं स्वकीयमध्यक्षत्वं प्रकटयन् जगत्कारणीभूतमायागतं मौढ्यं जीवेष्वनुवर्तत इत्याह—**अवजानन्तीति** । मम परमुत्कृष्टं भावं तत्त्वं प्रकटमप्यजानन्तो मूढाः सर्वभूतमहेश्वरं मामवजानन्त्यवमन्यन्ते । महच्छब्देन सर्वभूतनिवासत्वे सति तदन्तर्यामित्वेनेश्वरं नियन्तारं न गणयन्ति । कथमवाङ्मनसगोचरं चिन्मात्रं ज्ञास्यन्तीत्याह—मानुषीमिति । किंभूतं मां मानुषीं तनुमाश्रितम् । भक्तानुकम्पया ज्ञातुं सुलभां शुद्धसत्त्वमयीं मनोहारिणीं मनुष्याकारां मूर्तिमधिष्ठायाविर्भूतम् । तदुक्तम् "विश्वप्रकाशमपि योजनषट्सहस्रविस्तारमुक्तमृषिभिर्यदिहार्कविम्बम् । मर्त्यैर्वितस्तिमितमीक्षत एतदेव पश्यन्ति मर्त्यमिव विश्वविभुं विमूढाः" इति । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—"मया सोऽन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधिश्रुतश्रद्धिवन्ते वदामि" इति । भाष्यम्-अम्भृणस्य ब्रह्मरूपस्य महर्षेः कन्या वाङ्नाम्नी ब्रह्मरूपिणी वदति । योऽन्नमत्ति स भोक्तृत्वशक्तिरूपया मयैव कृत्वान्नमत्ति । तथा यो मनोभिरामं विषयं पश्यति सादरमवलोकयति यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिकं करोति य ईं अयं शृणोति स मयैव कृत्वा एवं सति य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेणावस्थितामुपकारिणीं न जानन्ति ते माममन्तवोऽमन्यमाना अजानन्तो मद्विषयज्ञानरहिताः सन्त उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण दीना यातायातयातनाभिर्दीना भवन्ति । हे श्रुतविश्रुतसखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु । किं तच्छ्रोतव्यम् । श्रद्धिवं श्रद्धिः श्रद्धा तया युक्तं श्रद्धानेन लभ्यमित्यर्थः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते वदामि ॥ ११ ॥

रा० टी०—यद्येवं भवान् जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता तर्हि कुतः केचित्त्वामवजानन्ति । अवज्ञानेऽपि तेषामनर्थाभावात्सर्वकर्ता अहमिति प्रागुक्तमयुक्तमत आह—**अवजानन्तीत्यादिद्वयेन** । मानुषीं तनुमाश्रितं मानुषदेहमधिष्ठितोऽयमिति मूढलोकभ्रान्तिविषयं मामिति वा, अज्ञानामवज्ञानकारणतया मानुषीं मनुष्यदेहसादृश्येन प्रतीयमानां तनुमाश्रितमिति वार्थः । एतेनात्र हरेः मानुषदेहोक्तेस्तस्य चाधारेणान्योन्यधर्मसंक्रान्त्यादेरवश्यंभावाद्भूतभृन्न च भूतस्थ इति प्रागुक्तिरयुक्तेति निरस्तम् । तथा तनुतनुमतोरभेदेऽपि आश्रितमित्युक्तिश्चैत्रदेहश्चैत्राधीनो यथा तथा भगवद्देहोऽपि स्वाधीन इति स्वाधीनत्वगुणयोगाद्गौणीति ममात्मेत्यत्रत्याभेदोक्तिर्न विरुद्धेति ज्ञेयम् । एतादृशं मां मूढास्तामसा भूतमहेश्वरं भूतं सदा विद्यमानं महान्तमीश्वरं गुणपरिपूर्णं परमुत्तमं मम भावं याथार्थ्यमजानन्तोऽवजानन्ति अवमतया जानन्ति । ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरित्यादितात्पर्योक्तदिशान्यदप्यवज्ञानं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

त० टी०—ततस्ते मदवज्ञानजनितमहादुरिताः सर्वपुरुषार्थविधुराः क्रूरस्वभावा नरकार्हा इत्याह—**मोघाशा इति** । मामुपेक्ष्य चण्डीभैरवगजाननादय एवास्मद्वाञ्छितं दास्यन्तीत्येवंभूता मोघा निष्फला आशा येषां ते मोघाशा मत्प्रेरणं विना देवतान्तरस्य किंचित्फलदाने सामर्थ्याभावात्, अत एव मोघानि व्यर्थानि श्रममात्रशेषाणि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि देवतान्तराराधनादीनि च येषां ते मोघकर्माणः । "फलमत उपपत्तेः" इति शास्त्रात् कर्मणां जडानां फलदाने शक्त्यभावात्फलदातुर्भगवतो विमुखत्वात् । तथा मोघं परमेश्वराप्रतिपादकं कुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः । सर्वत्र हेतुः—विचेतस इति । चित्ताधीशवासुदेवचिन्ताशून्यत्वाद्विक्षिप्तचित्ताः प्रमादिन इत्यर्थः । अत एव राक्षसीं तामसीं हिंसाद्वेषब-

हुलामासुरीं च काममदमात्सर्यदर्पादिप्रधानां मोहिनीं धर्मज्ञानविवेकमोहकर्त्रीं प्रकृतिं योनिं स्वभावं आश्रिता भवन्तीति शेषः। अथवा एवंभूताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वेणैवान्वयः। तेषां विशेषफलं च—'ममात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभामासुरीष्वेव योनिषु॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' इति वक्ष्यते। अतो व्यर्थजीवनास्ते उपेक्षणीयाः। तथा महाभारते श्रीनारदेनोक्तं सभापर्वणि—'कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः। जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचन' इति॥ तथा वामने प्रह्लादेनोक्तम्—'वृथा वृत्तं वृथा यज्ञा वृथा वेदा वृथा श्रुतम्। वृथा तपश्च कीर्तिश्च यो द्वेष्टि मधुसूदनम्' इति॥ श्रीभागवतेऽपि—धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्वृत्तं धिग्बहुज्ञताम्। धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे। स्कान्दे 'स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव'। स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाच्युत। निःशेषधर्मकर्ता वाऽप्यभक्तो निरयं व्रजेत्' इति॥ १२॥

म० टी०—ते च भगवदवज्ञाननिन्दनजनितमहादुरितप्रतिबद्धबुद्धयो निरन्तरं निरयनिवासार्हा एव—मोघाशेति। ईश्वरमन्तरेण कर्माण्येव नः फलं दास्यन्तीत्येवंरूपा मोघा निष्फलैवाशा फलप्रार्थना येषां ते अत एवेश्वरविमुखत्वान्मोघानि श्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते तथा मोघमीश्वराप्रतिपादककुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुत एवं यतो विचेतसो भगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञानाः। किंच ते भगवदवज्ञानवशात् राक्षसीं तामसीं अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानामासुरीं च राजसीं शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधानां च मोहिनीं शास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता एव भवन्ति। ततश्च त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभ इत्युक्तनरकद्वारभागितया नरकयातनामेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थः॥ १२॥

शं० टी०—"असुर्या नाम ते लोकाः" इत्यादिश्रुत्यर्थं प्रकाशयितुमात्मज्ञानविमुखानामात्मनः सर्वदा विपरीतभावमेव संपादयतां मूढानां स्वभावं वर्णयित्वा तेषामात्मज्ञानवैमुख्यस्य फलं श्रुत्युक्तमेव प्रतिपादयति—मोघाशा इति। ये तु मूढा मत्तत्त्वमविज्ञायात्मानं मामवजानन्ति ते मोघाशाः मोघा वितथा आशा मनोरथा येषां ते मोघाशाः "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इति प्ररोचनोक्त्या स्वर्गे शतकोटिकल्पपर्यन्तं वत्स्याम इति चातुर्मास्यं कृतवतां कामिनामाशायाः श्वोभावामर्त्यस्य यदन्तकैतदिति-न्यायेन स्वल्पकालिकत्वात्तेषां वितथाशत्वं युक्तमेव। किंच मोघकर्माणः मोघानि निष्फलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि येषां ते मोघकर्माणः बहुश्रमसंपादितानां श्रौतादिपुण्यकर्मणां क्षणिकतुच्छजिह्वोपस्थसुखैकप्रयोजनत्वान्मोघकर्मत्वं युक्तम्। किंच मोघज्ञानाः मोघमनर्थसाधकमसद्गोचरं ज्ञानं सकलवेदशास्त्राध्ययनजन्यं येषां ते मोघज्ञानाः। 'ब्रह्मचारिवासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि' इति स्मरणाद्बहुकालिकसकलवेदशास्त्राध्ययनतदर्थविचारजनितं ज्ञानं सर्वं बन्धायैव जातं न तु मोक्षायातो युक्तं मोघज्ञानत्वम्। यतो मोघज्ञानास्तत एव विचेतसो विपरीतबुद्धयः सर्वदा देहमात्रात्मदर्शिनो भूत्वा राक्षसीम् 'अग्निहोत्रं च वेदाश्च राक्षसानां गृहे गृहे। दया सत्यं च शौचं च राक्षसानां न विद्यते' इत्येवंलक्षणा राक्षसास्तेषां संबन्धिनीं दया सत्यं शौचं क्षमा ह्रीर्दानमित्यादिसद्धर्मशून्यां क्रौर्यहिंसादम्भदर्पादिदुर्गुणैकप्रधानां राक्षसीं योनिं चाप्यासुरीम् इदमद्यमयालब्धमित्यादिनोक्तलक्षणवन्त आसुरास्तेषां स्वभावप्रचुरामासुरीं च मोहिनीमुपर्युपरिमूढत्वातिशयसंपादिनीमेव प्रकृतिं योनिं श्रिताः प्राप्ता भवन्ति। भूयो भूयः पुनः पुनरित्यर्थः। यद्वा ये त्वात्ममोक्षणे प्रयत्नमकृत्वा राक्षसीं वासुरीं वा मोहिनीमेव प्रकृतिं संपत्तिमाश्रिता भवन्ति ते जन्मनि जन्मनि मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतस एव भवन्ति अर्थस्तूक्त एव॥ १२॥

श्री० टी०—किंच—**मोघाशा इति** । मत्तोऽन्यद्देवतान्तरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवंभूता मोघा निष्फलैवाशा येषां ते अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि व्यर्थानि कर्माणि येषां ते मोघमेव नानाकुतर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते अत एव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः । सर्वत्र हेतुः—राक्षसीं तामसीं हिंसादिप्रचुराम् आसुरीं च राजसीं कामदर्पादिबहुलां मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावं श्रिता आश्रिताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

स० टी०—ते श्रीनारायणावज्ञानिन्दनोद्भूतपातकैः ॥ विभ्रान्तबुद्धयो नित्यं निरयार्हा इतीर्यते ॥ १ ॥ फलं दास्यन्ति कर्माणि विनैवेश्वरमत्र नः ॥ इत्येवं निष्फलैवाशा येषां ते व्यर्थजीवनाः ॥ २ ॥ अत ईश्वरवैमुख्याच्छ्रममात्रात्मकानि च ॥ अग्निहोत्रादिकर्माणि येषां ते व्यर्थचेष्टिताः ॥ ३ ॥ तथैव निष्फलं येषां ज्ञानं भ्रान्तं कुतर्कजम् ॥ ईशनिन्दादिजैः पापैः प्रतिबद्धधियो यतः ॥ ४ ॥ मदवज्ञावशात्ते च राक्षसीं तामसीं जनाः ॥ वृथाहिंसावृथाद्वेषप्रधानामासुरीं तथा ॥ ५ ॥ शास्त्रनिन्द्यकुभोगादिरागलोभादिकारिणीम् ॥ मोहिनीं शास्त्रजज्ञानभ्रंशहेतुं समाश्रिताः ॥ ६ ॥ प्रकृतिं दुःस्वभावाख्यां निरयार्हास्ततश्च ते ॥ ७ ॥ १२ ॥

भा० टी०—ततश्च तेषामनादरणेन तिरस्करणेन निन्दया च हतानां सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानामतिक्षुद्राणां केनापि कामं प्रार्थना न सिध्यतीत्याह—**मोघाशा इति** । मोघा व्यर्था आशा आशिषस्तत्तद्वस्तुप्रार्थना येषां ते । ननु तेषां प्रार्थना अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानात्सार्था भविष्यतीति चेत् भगवन्तमात्मानमवजानतामग्निहोत्रादिकर्मणां श्रममात्रत्वेन नैष्फल्यान्नेत्याह—मोघकर्माण इति । मोघानि निष्फलान्येव श्रमहेतुभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते । तदुक्तम् ' धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ' इति । ननु भगवन्तमवजानन्तोऽपि ज्ञानिनो दृश्यन्ते ज्ञानाच्च तेषां मोक्षप्रार्थना सार्था भविष्यतीति चेत् भगवदवज्ञानसहितस्य तस्य साक्षात्काराहेतुत्वेन मोक्षाहेतुत्वान्नेत्याह—मोघज्ञाना मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते । तदुक्तम् ' नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे नचार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ' इति । विगतचेतसो विगतविवेकाश्चेति भाष्ये । चो हेतौ । यतो भगवदवज्ञानेन कर्मादीनि निष्फलानि तद्भक्त्या तु सफलानीति विवेकशून्या अत एतादृशास्ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच यतो राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं छिन्धि भिन्धि पिब खादेत्येवंरूपामासुरीमसुराणां च प्रकृतिं न देहि न जुहुधि परस्वमपहरेत्येवंरूपां मोहिनीं मोहकरीं देहात्माभिमानरूपां श्रिता आश्रिताः क्रूरकर्माणस्ते भवन्ति अतोऽपि तेषामुक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः । यद्वा किंच न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेव तेषामपि तु एतादृशा अपीत्याह—राक्षसीमिति । अथवा न केवलं वर्तमानदेह एवैतादृशाः किंतु वर्तमानदेहपातानन्तरमेतेषां तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह—राक्षसीमिति । तथाच श्रुतिः " असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः" इति ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ तेषां मूढत्वमेव प्रकटयति—**मोघाशा इति** । मोघा निष्फला क्षुद्रदेवतोपासनया क्षणभङ्गुरा क्षुद्रफलाशा येषां ते, अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि सान्तानि कर्माणि येषां ते, तथा मोघं कुतर्काश्रितं ज्ञानं येषां ते विचेतसो विक्षिप्तचेतसः । अथ सर्वत्र हेतुमाह—**राक्षसीमित्यादि** । राक्षसीं तामसीं हिंसाप्रचुरामासुरीं कामक्रोधदर्पबहुलां मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वेणान्वयः । तदुक्तम्—'काचिद्व्यामोहमूर्तिः परपुरुषरता राक्षसी प्रादुरासीत्सा गर्भिण्यर्भकौघं विषममजनयत्पञ्चभूताभिधानम् । यात्येकं नीचमार्गैरविजडमपरं धावतीतस्ततोऽन्यद्वाह्यान्तःशून्यमन्यद्दहति तदपरं किं पुनस्तत्समाजे ' इति ॥ १२ ॥

रा० टी०—अवजानतामनर्थाभावादितिहेतुरसिद्ध इतिभावेन फलमाह—मोघेति। मोघाशाः वृथाशाः भगवद्द्वेषिभिराशासितस्य संपदादेः प्राप्तावपि आमुष्मिकस्य न कस्यचिदप्याप्तिरित्यर्थः। मोघकर्माणः यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव। तत्त्वविषयकज्ञानं च तेषा वृथैवेति मोघज्ञानाः। ज्ञानस्य मोघत्वं नाम केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेनानुत्पत्तिरेव। ॐ 'सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात्' इतिसूत्रात्। विचेतसो विरुद्धमनस्काः किं बहुना कोऽप्यामुष्मिकः पुमर्थो नाप्यत एवेति ज्ञेयम्।'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादि नित्यध्यानस्तुत्याद्यर्थमिति भावः। ननु मौढ्यान्मिथ्याज्ञानमस्तु प्रज्वलनात्मको द्वेषः कुत इत्यतो वा अन्येषामविद्यमानं मौढ्यमेव तेषां कुत इत्यतो वा तस्य मूलकारणमाह—राक्षसीमिति। मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीमासुरीमसुरसंबन्धिनीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः तमोयोग्याः मामवजानन्तीति पूर्वेणान्वयः॥ १२॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः॥
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥ १३॥

त० टी०—तर्हि के सफलजन्मानः श्लाघ्या इत्यपेक्षायामाह—महात्मान इति। महान् जन्मान्तरसहस्रार्जितपुण्यसंचयैर्विध्वस्तसमस्तपापतया क्षुद्रकामाद्यनभिभूतः परमतत्त्वविचारार्हत्वादुदार आत्मा चित्तं येषां ते महात्मानस्ते तु अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिता अत एवान्यस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते वस्तुनि नास्ति मनो येषां तेऽनन्यमनसो भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमजहत्स्वरूपगुणशक्तिकं स्वानन्यभक्तानुग्रहार्थं यथाभक्ताभिलाषपूर्त्यर्थं मनुष्यसमानाकारेणावतीर्णं मां भजन्ति॥ १३॥

म० टी०—भगवद्विमुखानां फलकामनायास्तत्प्रयुक्तस्य नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानस्य तत्प्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफलतत्साधनशून्यास्तेनाप्यैहलौकिकं किंचित्फलमस्ति तेषां विवेकविज्ञानशून्यतया विचेतसो हि ते अतः सर्वपुरुषार्थबाह्याः शोच्या एव सर्वेषां ते वराका इत्युक्तम्। अधुना के सर्वपुरुषार्थभाजोऽशोच्याः ये भगवदेकशरणा इत्युच्यते—महात्मानस्त्विति। महानेकजन्मकृतसुकृतैः संस्कृतः क्षुद्रकामाद्यनभिभूत आत्मान्तःकरणं येषां ते अत एव अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणां दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिताः अत एवान्यस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनो येषां ते भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते॥ १३॥

शं० टी०—एवमासुरसंपत्तिमतामविदुषां गतिं प्रतिपाद्याधुना दैवसंपत्तिमतां विदुषां स्थितिं प्रतिपादयितुं तत्रोत्तममध्यमाद्यधिकारिभेदेन ब्रह्मोपास्तेरपि भेदमाह त्रिभिः। तत्र दैवसंपत्तिमत्सूत्तमानाह—महात्मान इति। तुशब्दो ब्रह्मविदां मूढवैपरीत्यद्योतनार्थः। महात्मानः बहुजन्माराधितपरमेश्वरप्रसादातिशयात् सम्यङ्मृदितकषायत्वेन विषयग्रहवैमुख्यं प्राप्य सर्वदा प्रत्यक्प्रवणशीलत्वान्महानुत्कृष्ट आत्मा चित्तं येषां ते महात्मानः प्रसन्नचित्ताः केचिद्यतयो ब्रह्मविदः स्वयं दैवीं देवस्य परमात्मनः प्राप्तेरन्तरङ्गसाधनत्वाद्दैवी तां प्रकृतिं संपत्तिं तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यशमदमतितिक्षोपरमादिसत्त्वगुणपौष्कल्यलक्षणामाश्रिताः सन्तो मां भूतादिमव्ययं च ज्ञात्वा भूतादिर्भूतानामादिराविर्भूतिकारणं भूतादिरित्युक्तिस्तदनन्यत्वमितिन्यायात् कार्यस्य कारणमात्रत्वेन भूतानां पृथक्स्वरूपाभावाद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञापनार्था। कदल्यादेः कार्यनाशेन कारणस्यापि नाशदर्शनाच्चद्वद्भूतनाशाद्ब्रह्मणोऽपि नाशप्रसक्तौ तं वारयति—अव्ययमिति। ज्ञानेन वाऽज्ञानेन वा कारणनाशेन वा कार्यनाशेन वा स्वतो वान्यतो वा येन केनापि न व्येतीत्यव्ययं नित्यं सर्वात्मकमद्वितीयमखण्डानन्दैकरसं मां परं ब्रह्म ज्ञात्वा श्रवणादिभिः स्वात्मना सम्यग्विज्ञायाऽनन्यमनसः मनो नाम

बुद्धिवृत्तिः न विद्यतेऽन्यो मद्व्यतिरिक्तो वृत्तेर्विषयत्वेन येषां तेऽनन्यमनसः वस्त्वन्तरदर्शनरहिताः सन्तो मां भजन्ति सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धवृत्त्या सदा सर्वं ब्रह्मैव पश्यन्तीत्यर्थः। तत एव महात्मान इति विशेषणमर्थवत् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्यत आह—**महात्मानस्त्विति** । महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ता यतः अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता अत एव मद्व्यतिरेकेण नास्त्यन्यस्मिन् मनो येषां ते तु भूतादिं जगत्कारणमव्ययं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

म० टी०—फलाशा कर्म च ज्ञानमैहिकामुष्मिकार्थदम् ॥ भगवद्विमुखानां स्यान्निष्फलं मूढचेतसाम् ॥ १ ॥ अतः सर्वपुमर्थेभ्यो बाह्याः शोच्यास्त एव च ॥ वराका इति संप्रोक्तमिदानीं के त उत्तमाः ॥ २ ॥ भगवच्छरणा ये स्युः पुरुषार्थैकभागिनः ॥ अशोच्याः सन्ति शिष्टास्त इत्याह भगवान् स्वयम् ॥ ३ ॥ बहुजन्मार्जितैः पुण्यैर्येषां धीः संस्कृता भवेत् ॥ कामैरनभिभूतास्ते महात्मानो गुणाकराः ॥ ४ ॥ अभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिप्रकृतिं श्रिताः ॥ अत एव न चान्यस्मिन्मनो येषां हि गोचरे ॥ ५ ॥ ते मां सर्वजगद्धेतुमविनाशिनमीश्वरम् ॥ ज्ञात्वाचार्योपदिष्टेन सेवन्ते वैदिकाध्वना ॥ ६ ॥ १३ ॥

भा० टी०—के पुनस्त्वां भजन्त इति तत्राह—**महात्मान इति** । तुशब्दोऽवधारणार्थः पूर्वेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनार्थ इति वा । ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः महान्प्रकृष्टोऽनेकजन्मार्जितयज्ञदानादिभिः शोधित आत्मा चित्तं येषां तेऽक्षुद्रचित्ताः अत एव दैवीं प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताः सन्तो मां परमेश्वरं भूतानामाकाशादीनामादिं कारणम् । ननु यदि दधिकारणदुग्धवत् वियदादिरूपेण परिणतत्वात् भूतादिः परमेश्वरस्तर्हि परिणामी स्यादित्याशङ्क्य शुक्तिरूप्यस्य शुक्तिरिव कारणमतः परिणामशून्योऽविनाशीत्याह—अव्ययमिति । ज्ञात्वाऽनन्यमनसो अन्यस्मिन्परमेश्वराद्व्यतिरिक्ते विषयादौ न विद्यते मनो येषां ते अनन्यस्मिन्प्रत्यगभिन्ने मनो येषामिति वा ते अनन्यमनसः सन्तो मां भजन्ति सेवन्ते । पार्थेति संबोधयन् त्वं त्वतिपुण्यशीलायाः पृथाया अपत्यत्वात् महात्मत्वादिविशेषणविशिष्टोऽसीति सूचयति ॥ १३ ॥

प० टी०—के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्याशङ्क्य द्वेधा मदुपासकाः सन्तीत्याह—**महात्मान इति** । महान् कामक्रोधजयशील आत्मा मनो येषां ते महात्मानो दैवीं मोक्षसाधनीभूतां प्रकृतिं स्वभावं श्रिताः सन्तोऽनन्यमनसोऽव्यभिचारिण्या भक्त्योपेता मद्भक्ता मां सगुणब्रह्मत्वेन भजन्ति ज्ञानिनस्तु मामव्ययमनाद्यन्तं भूतादिस्थूलप्रपञ्चकारणीभूतं निर्गुणब्रह्मरूपं ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु भगवतो दोषित्वादेवावजानन्तीति किं न स्यात् । तथात्वे दैवप्रकृतयोऽप्यवज्ञां कुर्युः । नचैवमस्तीत्याह—**महात्मानस्त्विति** । दैवीं मुक्तियोग्योत्तमजीवसंबन्धिनीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः महात्मानो महामनस्कास्तु भूतादिं भूतानां कारणमव्ययं चतुर्विधनाशहीनं मां ज्ञात्वानन्यमनसोऽन्यविषयकमनोहीना मदेकमनस्काः सन्तो मां भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

त० टी०—तेषां भजनप्रकारमाह—**सततमिति** । अत्यर्थमत्प्रियतया मत्स्वरूपगुणनामाभिनिविष्टान्तःकरणमद्गुणलीलाविशेषद्योतकनामानि स्मृत्वा पुलकितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा माधव मुकुन्द मधुसूदन कृष्ण वासुदेवेत्येवमादीनि नामानि स्तोत्रप्रबन्धादीनि च सततं सर्वदा कीर्तयन्तः, यतन्तश्च मत्प्रसादासाधारणकारणभूतेषु मदर्चनवन्दननर्तननमस्कारलीलानुकरणादिकर्मसु यतमानाः भजना-

न्तरागतविक्षेपमसहमाना विक्षेपहेतूंस्वसंबन्धिनोऽप्युपेक्षमाणा इत्यर्थः । भक्त्या निरतिशयप्रेम्णा नमस्यन्तश्च 'पद्भ्यां दोर्भ्यां च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रमाणोऽष्टाङ्ग ईरितः' इत्युक्तप्रकारेणाष्टाङ्गैर्मन्मन्दिराजिरादिषु दण्डवत्प्रणामं कुर्वन्तो नित्ययुक्ताः क्षणमात्रमपि मद्वियोगमसहमाना मामुपासते, मत्सेवनैकजीवना भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

म० टी०–ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते द्वाभ्याम्–सततमिति । सततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरूपसदनेतरकाले च प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविषयीकुर्वन्त इति यावत् । तथा यतन्तश्च गुरुसन्निधावन्यत्र वा वेदान्ताविरोधितर्कानुसंधानेनाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितगुरूपदिष्टमत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः श्रवणनिर्धारितार्थबाधशङ्कापनोदकतर्कानुसंधानरूपमननपरायणा इति यावत् । तथा दृढव्रताः दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि येषां ते शमदमादिसाधनसंपन्ना इति यावत् । तथा चोक्तं पतञ्जलिना–'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । ते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति जात्या ब्राह्मणत्वादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समयेन यज्ञाद्यन्यत्वेनानवच्छिना अहिंसादयः सार्वभौमाः क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिष्वपि भाव्यमानाः कस्यामपि जातौ कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किंचिदप्यपर्युदस्य सामान्येन प्रवृत्ता एते महाव्रतमित्युच्यन्त इत्यर्थः । तथा नमस्यन्तश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं चकारात् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इति वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि बोद्धव्यम् । अर्चनं पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे तस्मिन् सुकरमेव । अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपरामर्शार्थम् अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा भक्त्या मद्विषयेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति श्रुतेः । पतञ्जलिना चोक्तम् 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति । तत ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य त्वंपदलक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्कारो भवति अन्तरायाणां विघ्नानां चाभावो भवति इति सूत्रस्यार्थः । तदेवं शमदमादिसाधनसंपन्ना वेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसर्वसाधनाः सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सन्ततं चिन्तयन्ति महात्मानः अनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितम् । एतादृशसाधनपौष्कल्ये सति यद्वेदान्तवाक्यजमखण्डगोचरं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत्सर्वशङ्काकलङ्कास्पृष्टं सर्वसाधनफलभूतं स्वोत्पत्तिमात्रेण दीप इव तमः सकलमज्ञानं तत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न तु भूमिजयक्रमेण भ्रूमध्ये प्राणप्रवेशनं मूर्धन्यया नाड्या प्राणोत्क्रमणमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं तद्भोगान्तकालविलम्बं वा प्रतीक्षते अतो यत्प्राक्प्रतिज्ञातम् इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानमिति तदेतदुक्तम् । फलं चास्याशुभान्मोक्षणं प्रागुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तम् । एवमत्रायं गम्भीरो भगवतोऽभिप्रायः । उत्तानार्थस्तु प्रकट एव ॥ १४ ॥

श्री० टी०–एवमुत्तमानामुपास्तिप्रकारमुक्त्वाथ मध्यमानामुपास्तिप्रकारमाह–सततमिति । केचन मुमुक्षवः स्वात्मतत्त्वजिज्ञासया तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां च ससाधनं कर्माखिलं संन्यस्य दृढव्रताः स्वजीवनादावप्यपेक्षाराहित्येन ब्रह्मचर्याहिंसाद्युत्तमधर्मेण बहिरन्तरिन्द्रियनिग्रहेण च दृढं विच्छित्तिरहितं ज्ञानसंपादनपरत्वलक्षणं व्रतं नियमो येषां ते दृढव्रता भूत्वा सततं सर्वदा 'आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्त-

चिन्तया ' इतिस्मरणादजस्रं मामेव प्रत्यग्लक्षणमात्मानमुद्दिश्य मत्साक्षात्कारसिद्धये सद्गुरुसन्निधौ वेदान्तान् कीर्तयन्तः पठन्तस्तदर्थमुपपत्तिभिर्विचारयन्तो ज्ञानं यथा सिध्येत्तथा यतन्तो यत्नं कुर्वन्तः "तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये " इति श्रवणाच्छ्रद्धया भक्त्या च ज्ञानदातारमीश्वरं मां नमस्यन्तः प्रार्थयन्तश्चैवं नित्ययुक्ता निरन्तरनियमोपेताः शुश्रूषवो मामुपासते, यद्वा नित्यो मोक्षस्तत्सिद्धये युक्ता नियता मामुपासते । सततं कीर्तयन्तो मामित्यनेन नामकीर्तनं विवक्षितमिति मूढबुद्धिभिर्न मन्तव्यमुपक्रमविरोधात् प्रकरणविरोधाद्विशेषणविरोधाच्च तदत्र न सिध्यति ॥ १४ ॥

श्री० टी०—तेषां भजनप्रकारमाह—**सततमिति** द्वाभ्याम् । सततं सर्वदा स्तोत्रमन्त्रादिभिः कीर्तयन्तकेचिन्मामुपासते सेवन्ते । दृढानि व्रतानि नियमा येषां तादृशाः सन्तो यतन्तश्चेश्वरपूजादिषु इन्द्रियोपसंहारादिषु च प्रयत्नं कुर्वन्तश्च केचिद्भक्त्या नमस्यन्तः प्रणमन्तश्चान्ये नित्ययुक्ता अनवरतमवहिताः सेवन्ते । भक्त्येति नित्ययुक्ता इति च कीर्तनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

स० टी०—ते च केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यतेऽधुना ॥ उपसृत्य गुरुं ब्रह्मनिष्ठं वेदान्तसद्गिराम् ॥ १ ॥ विचारेण तथोंकारजपोपनिषदीरणैः ॥ वेदान्तप्रतिपाद्यं मां कीर्तयन्तोऽद्वयं सदा ॥ २ ॥ वेदान्तश्रवणेनैते निश्चिन्वन्तो हि मेति दिक् ॥ यतन्तो मननं नित्यं सत्तर्कैः श्रुतमादरात् ॥ ३ ॥ कुर्वन्तः संयुताः शान्तिदान्तिक्षान्त्यादिसाधनैः ॥ चालयितुमशक्यान्यहिंसासत्यमुखानि च ॥ ४ ॥ व्रतानि प्रतिपक्षैश्च येषां ते दृढसंयमाः ॥ कायेन मनसा वाचा नमस्कुर्वन्त आदरात् ॥ ५ ॥ मां सदा वासुदेवं श्रीभगवन्तं कृपानिधिम् ॥ इष्टदैवतरूपेण गुरुरूपेण च स्थितम् ॥ ६ ॥ भक्त्या मद्विषयेणातिप्रेम्णा युक्ताः सदैव माम् ॥ उपासते सजातीयप्रत्ययेन निरन्तरम् ॥ ७ ॥ विजातीयं तिरस्कृत्य निदिध्यासनतत्पराः ॥ इति साधनपौष्कल्ये सति वेदान्तवाक्यजम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मैक्यगोचरं ज्ञानं साक्षात्कारात्मकं फलम् ॥ भवत्येव ततः सद्यो मुक्तिरित्याशयो हरेः ॥ ९ ॥ १४ ॥

भा० टी०—भजन्तीत्युक्तं तत्र भजनप्रकारजिज्ञासायामाह द्वाभ्याम्—**सततमिति** । निरन्तरं सर्वदा ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसंगम्य तन्मुखादुपनिषच्छ्रवणानन्तरमुपनिषद्भिः हरे गोविन्द वासुदेव दामोदर माधव मुकुन्देत्यादिनामभिश्च कीर्तयन्तः यतन्तश्च शमदमदयाहिंसास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादिभिर्यत्नं कुर्वन्तः अत एव दृढं स्थिरं केनापि चालयितुमशक्यं व्रतं शमदमादिरूपं येषा ते भक्त्या परप्रेम्णा मां हृदयेशयमन्तर्यामिरूपेण प्रत्यक्चेतनरूपेण च हृद्गुहावासिनमात्मानं नित्ययुक्ताः उद्युक्ताः सन्तो उपासते सेवन्ते। सततमित्यनेन कीर्तनादिव्यतिरिक्तकालव्यावृत्तिः। अत्र केचित् गुरूपसदनोत्तरकाले प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविषयीकुर्वन्त इति यावत् । तथा यतन्तश्च गुरुमुखाच्छ्रुतमत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः श्रवणगृहीतार्थबाधकशङ्कानिवर्तकतर्कानुसंधानरूपं मननं यत्नेन संपादयन्त इति यावत् । तथा दृढानि अहिंसादिव्रतानि येषां ते दृढव्रताः शमदमादिसाधनसंपन्नाः इति यावत् । तथा नमस्यन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च । चकारात् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इति वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि बोध्यम्। पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे परमात्मनि सुकरमेव । अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपरामर्शार्थम् अन्यथैकस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा भक्त्या मद्विषयेण परप्रेम्णा नित्ययुक्ता एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः । तथाच श्रुतिः "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति । तदेवं शमदमादिसाधनसंपन्नाः वेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ परप्रेम्णा नमस्कारादिना च विगत-

विघ्नाः परिपूर्णसाधनाः सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सततं चिन्तयन्ति महात्मानोऽनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितमित्यादि वर्णयन्ति, तदेतद्भाष्यस्य सामान्यरूपस्याविरोधेनोपादेयम् ॥ १४ ॥

प० टी०—अथ भक्तानां भजनप्रकारमाह—सततमिति । सततं निरन्तरं कीर्तयन्तो मन्नामघोषं कुर्वन्तस्तथा दृढव्रता निश्चितसंकल्पाः सन्तो यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो भक्त्या न तु दम्भेन मद्विभूतीर्मूर्तीर्वा नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो नित्ययुक्ता नियमवन्त उपासते ॥ १४ ॥

रा० टी०—भजनप्रकारमाह—सततमिति । मां सततं कृष्णकृष्णेत्यादिरूपेण कीर्तयन्तः यतन्तः मत्पूजादौ यत्नं कुर्वन्तः दृढानि उपवासादिनियमव्रतानि येषां ते दृढव्रताः नित्ययुक्ताः नित्यं मयि मनोयोगवन्तः नित्यं कर्मज्ञानोपायवन्त इति वा, भक्त्या नमस्यन्तश्च मामुपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

त० टी०—तेभ्योऽपि विशिष्टा महात्मानो मामुपासत इत्याह—ज्ञानयज्ञेनेति । अन्येऽपि महात्मानो मामुपासते । किं कुर्वन्तो ज्ञानयज्ञेन चकारात्पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिश्च यजन्तः पूजयन्तः । ज्ञानप्रकारमाह—एकत्वेन पृथक्त्वेनेति । सर्वाभेदेन सर्वभेदेन चेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—बहुधा विश्वतोमुखमिति । विश्वतोमुखं विश्वान्तर्यामिणमेकत्वेन, बहुधा बहुप्रकारं व्यष्ट्यन्तर्यामिणं बहुत्वेन तद्वैलक्षण्येन च । तथाहि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इति "आत्मैवेदं सर्वं, वासुदेवः सर्वम्" इति 'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यभिहितसर्वचेतनाचेतनजगदात्मकत्वेन विश्वरूपं सन्तं मामेकत्वेनावगत्य "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च । सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इत्यादिश्रुतिभ्यो बहुधा बहुरूपं सन्तमपि मां तद्धर्मास्पृष्टस्वभावतया पृथक्त्वेन सर्वचेतनाचेतनजगतोऽत्यन्तवैलक्षण्येनोपासते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

म० टी०—इदानीं य एवमुक्तश्रवणमनननिदिध्यासनासमर्थास्तेऽपि त्रिविधा उत्तमा मध्यमा मन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्वानुरूप्येण मामुपासत इत्याह—ज्ञानयज्ञेनेति । अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयज्ञेन "त्वं वा अहमस्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि" इत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानं स एव परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन । चकार एवार्थे, अपिशब्दः साधनान्तरत्यागार्थः । केचित्साधनान्तरनिस्पृहाः सन्त उपास्योपासकाभेदचिन्तारूपेण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्तयन्त्युत्तमाः । अन्ये तु केचिन्मध्यमाः पृथक्त्वेनोपास्योपासकयोर्भेदेन "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" इत्यादिश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपासते । अन्ये त्वहंग्रहोपासने प्रतीकोपासने वासमर्थाः केचिन्मन्दाः कांचिदन्यां देवतां चोपासीनाः कानिचित्कर्माणि वाकुर्वाणा बहुधा तैस्तैर्बहुभिः प्रकारैर्विश्वरूपं सर्वात्मानं मामेवोपासते तेन तेन ज्ञानयज्ञेनेति उत्तरोत्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलाभः ॥ १५ ॥

शं० टी०—एवमात्मतत्त्वजिज्ञासूनां यतीनां मुमुक्षूणां वेदान्तश्रवणलक्षणमुपासनमुक्त्वा श्रवणमननाभ्यां सम्यग्विज्ञाततत्त्वानां यतीनां निदिध्यासादिलक्षणमात्मोपासनं प्रतिपादयति—ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानय-

ज्ञेन ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं तदेव ब्रह्मोपास्तेः साधनत्वाद्यज्ञ इत्युच्यते। इज्यतेऽनेनेति यज्ञो ज्ञानमेव यज्ञो ज्ञानयज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये केचिदपक्रान्तरात्मानो यजन्तो ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेति स्वं ब्रह्मैव भावयन्तः सन्तो मां प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्मोपासते विपरीतभावनाविच्छित्त्यै नित्यमनुसंदधते। अपिशब्दः केचन कर्मिणः कर्मयज्ञेनोपासत इति सूचनार्थः। ननु ज्ञानयज्ञेन कथं तवोपास्तिर्भेदेनाभेदेन वा कर्तव्येत्याकाङ्क्षायाम् "स यश्चायम्" इति "अयमात्मा ब्रह्म" इति "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुत्यर्थं ब्रह्मविदाऽऽचार्यमुखतः सरहस्यं सम्यगवगाह्य तमेवार्थं श्रुत्युक्तविशेषैः स्वात्मना सम्यगनुभूय भूयो भेदमनालम्ब्य तदेकत्वमेव सदा भावयितुं ये तु शक्तास्तैरेकत्वेनोपासितव्यमशक्तैर्भेदेनेति बोधयितुमाह—**एकत्वेन पृथक्त्वेनेति**। ज्ञानयज्ञेन ये तूपासनं कुर्वन्ति मुख्याधिकारिणः परमहंसा यतयस्त एकत्वेनाभेदेन ब्रह्मैवाहमिति स्वाभिन्नं मामुपासते ये तु मध्यमाधिकारिणो हंसकुटीचकादयस्ते तु पृथक्त्वेन भेदेन विश्वतोमुखं सर्वात्मकं मां बहुधानेकप्रकारम् "आदित्यो ब्रह्म" इति "मनो ब्रह्म" इति "ओमित्येतेनैवाक्षरेण" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या बहुधाभेदेनोपासते। तत्राप्यनधिकारिणः केचन मुमुक्षवो वैदिकाः सोमेन यक्ष्य इत्यादिना कर्मयज्ञेन मामिन्द्रादिरूपमुपासते। तत्रापि केचन शिवविष्णुब्रह्मादित्यादिरूपं मां तन्त्रेण वैदिकेनोपासते॥ १५॥

श्री० टी०—किंच—**ज्ञानेति**। वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मत्वदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः पूजयन्तोऽन्येऽप्युपासते। तत्रापि केचिदेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया केचित् पृथक्त्वेन दासोऽहमिति पृथग्भावनया केचित्तु विश्वतोमुखं सर्वात्मकं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते॥ १५॥

स० टी०—भगवद्गोचरं ज्ञानं प्रमारूपं प्रदर्श्य च॥ तत्राक्षमधियां ब्रह्मोपासना बहुधोच्यते॥ १॥ ज्ञानयज्ञेन वेदोक्ताहंग्रहोपासनेन च॥ त्वं वाहमस्मि भगवो देवतेऽहमितीरिते॥ २॥ ज्ञानं तदेव गोविन्दयजनं तेन तत्पराः॥ उपास्योपासकाभेदचिन्तारूपेण निःस्पृहाः॥ ३॥ मामेव भेदव्यावृत्त्या चिन्तयन्त्युत्तमा जनाः॥ अन्ये भेदेन वेदोक्तादित्यो ब्रह्मेति तत्पराः॥ ४॥ प्रतीकोपासनेनैते मध्यमा मामुपासते॥ उभयत्राक्षमा कांचिदुपासीनाश्च देवताम्॥ ५॥ अन्ये कर्माणि कुर्वाणाः प्रकारैर्बहुभिः सदा॥ मामेवोपासते विश्वरूपं सर्वगतं हरिम्॥ ६॥ १५॥

भा० टी०—एवमुपासनाप्रकारः सर्वोपासकसाधारणो दर्शितः। तत्रासाधारणं तमाह—**ज्ञानयज्ञेनेति**। ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव परमात्मविषयं तत्पूजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तः मां परमात्मानमन्ये उत्तमाः। चकारः उक्तानामनुक्तानां च साधारणानामुपासनाप्रकाराणां समुच्चयार्थः। अपिशब्द इन्द्रादिदेवतोपासनापरित्यागार्थः, तथाचान्यामुपासनां परित्यज्य मामुपासत इत्यर्थः। तच्च ज्ञानमेकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनं ते यजन्ते। यत्तु अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्था ज्ञानयज्ञेन "त्वं वाहमस्मि भगवति देवतेऽहं वै त्वमसि" इत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानमिति तच्चिन्त्यं, मुख्यामुख्ययोः मुख्ये संभवति अमुख्यग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। एतेन ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पससमाधिना पातञ्जला इति प्रत्युक्तम्। केचिच्च पृथक्त्वेन स एव भगवान् [illegible]रादित्यचन्द्रादिरूपेण पृथक्पृथगवस्थित इति उपासते मध्यमाः। केचिच्च स एव भगवान् बहुधा व्यवस्थित विश्वतोमुखो विश्वरूपस्तं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते मन्दाः॥ १५॥

प० टी०—अ[illegible] ज्ञानिनः कथं भजन्त इत्याह—**ज्ञानयज्ञेनेति**। अन्ये च ज्ञानयज्ञेन सर्वत्रात्मदर्शनरूपेण मां यजन्त एकत्वे[illegible] स्थूलसमष्टिरूपेण पृथक्त्वेनेन्द्रादिविभूतिरूपेण बहुधा सर्वदेहिषु वा मां विश्वतोमुखं विश्वरूपमुपासते। श्रुति—"हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्" इति। भाष्यम्—एतत्सर्वं व्यष्टिरूपं मिलित्वा ऋतं बृहत्

समष्टिरूपं सत्यं ब्रह्मैवास्ति । तदेवाह—हंस इति । हंसो जीवो ब्रह्मैव तथा शुचौ ज्ञाने ज्ञेयत्वेनास्तीति शुचिषद् वसुः स्थूलप्रपञ्चरूपो विराडप्यन्तरिक्षसदाकाशे वर्तमानः सोऽपि । यद्वा वसुर्यज्ञः, तथा जुहोतीति होता सोऽपि ब्रह्मैव । तथा वेदिषदुत्तरवेद्यां वर्तमानोऽतिथिरग्निः सोऽपि तथा दुरोणे यज्ञार्थस्थापिते द्रोणकलशे वर्तमानं दुरोणसत्, तथा नृषु मनुष्येषु तिष्ठतीति नृषत्, वरेषु देवेषु तिष्ठतीति वरसत्, तथा ऋते प्राणे तिष्ठतीति ऋतसत्, व्योम्नि तिष्ठतीति व्योमसत्, तथाऽब्जा उदकजा जीवा गोजा भूमिजा ऋतजा वायुजा अद्रिजा पर्वतजाश्चेति सर्वं ब्रह्मरूपम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—अन्येऽपि च महात्मानो ज्ञानाख्ययज्ञेन मां यजन्तः पूजयन्तः मामुपासते, श्रवणमननध्यानादि कुर्वन्तः परेभ्य उपदिशन्तश्च नित्यं भगवन्माहात्म्यज्ञाने रता इत्यर्थः । विश्वतोमुखं मुखशब्दोऽत्र सर्वावयवोपेतरूपपरः । विश्वस्मिन्सर्वत्र स्थितं मामेकत्वेन पृथक्त्वेन सर्वजगद्वैलक्षण्येन बहुधा च शुक्लनीलपीतादिभेदेन बहुधोपासत इति वा । बहुधा बहव इत्यर्थः । दैवमेवापरे यज्ञमित्यादिना चतुर्थोक्तदिशा बहव उपासत इति वार्थः । यद्वा एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिक इति तात्पर्योक्तदिशा सर्वरूपात्मकनारायणरूपैकमूर्तित्वेन पृथक्त्वेन वासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वेन बहुधा नारायणवासुदेवादिपञ्चमूर्तित्वेन विश्वतोमुखं द्वादशचतुर्विंशत्यादिभेदेन स्थितं मामुपासत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

त० टी०—उक्तमात्मनो बहुप्रकारत्वं प्रपञ्चयति—अहमित्यादिचतुर्भिः । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिरहमेव । यज्ञो स्मार्तो महायज्ञाख्योऽप्यहमेव । स्वधा पितृगणपुष्टिदायिनी अहम्, औषधं चाहमेव, अहमेव मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । आज्यं होमसाधनमहमेव । अग्निराहवनीयादिरहमेव । हुतं होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

म० टी०—यदि बहुधोपासते तर्हि कथं त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनो विश्वरूपत्वं प्रपञ्चयति चतुर्भिः—अहं क्रतुरहमिति । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपालेऽष्टाकपालत्वादिकथनवत् । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवादिः महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः स्वधान्नं पितृभ्यो दीयमानमौषधमोषधिप्रभवमन्नं सर्वैः प्राणिभिर्भुज्यमानं भेषजं वा मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्य हविर्दीयते देवेभ्यः आज्यं घृतं सर्वहविरुपलक्षणमिदं अग्निराहवनीयादिः हविःप्रक्षेपाधिकरणं, हुतं हवनं हविःप्रक्षेपः, एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव । एतदेकैकज्ञानमपि भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहंशब्दः । क्रियाकारकफलजातं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

शं० टी०—ननु "यत्तदद्रेश्यम्" इति "तद्रूपमनामयम्" "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः" इति परस्य ब्रह्मणो नामरूपाद्यभाव एव श्रूयते कथं नामरूपादिशून्यस्य तव दृश्येष्विन्द्रादिषु शिवादिषु च बहुधोपास्तिरुपपद्यत इत्याकाङ्क्षायाम् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' "एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः" इत्यादिश्रुतिभिः परस्य ब्रह्मणो ममैव मायया सविशेषत्वं सार्वात्म्यं च प्रतिपाद्यते । तत इन्द्रादयः शिवादयः क्रतुयज्ञमन्त्रादयश्च जगच्च सर्वमप्यहमेवेति स्वस्य विश्वतोमुखत्वं प्रतिपादयति—अहमिति चतुर्भिः । यः क्रतुराधानाद्यश्वमेधान्तो यागः श्रुत्युक्तः सोऽहमेव । अद्वितीयार्थे एवकारः सर्वत्रान्वेति । यज्ञः औपासनादीशानबल्यन्तः स्मार्तोऽहमेव । क्रतुयज्ञयोरङ्गिनोर्ब्रह्मत्वे तदङ्गानां देवतायजमानादीनां

ब्रह्मत्वमेव बोद्धव्यम् । स्वधाशब्देन पितृभ्यो यत्क्रियते पार्वणश्राद्धादि तत्स्वधाशब्दितमहमेव । यत्प्राणिभिर्भुज्यते व्रीह्याद्योषधिभ्यः समुत्पन्नमन्नं तदौषधमहमेव भोज्यस्य ब्रह्मत्वे भोक्त्रादीनां ब्रह्मत्वमेव सिद्धम् । येन देवताभ्यः पितृभ्यश्च स्वाहास्वधान्तेन हविर्दीयते स मन्त्रोऽहमेव । आज्यं चरुपुरोडाशाद्यहमेव । अग्निरप्यहमेव । हुतं हवनक्रियाचाप्यहमेव ॥ १६ ॥

श्री० टी०—सर्वात्मतां प्रपञ्चयति—**अहमिति चतुर्भिः** । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तु स्मार्तः पञ्चमहायज्ञादिः स्वधा पित्रर्थे श्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यं होमादिसाधनम् अग्निराहवनीयादिः हुतं होमः एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

स० टी०—बहुधोपासते ते चेत्कथं त्वामेव तत्पराः ॥ सेवन्त इत्यपेक्षायां प्राह स्वस्याखिलात्मताम् ॥१॥ श्रौतोऽध्वरोऽग्निष्टोमादिः क्रतुः स्मार्तस्तु यज्ञकः ॥ प्रसिद्धो वैश्वदेवादिर्महायज्ञतया स्मृतौ ॥ २ ॥ पितृभ्यो दीयमानं च यदन्नं तत्स्वधेरितम् ॥ प्राणिभिर्भुज्यमानं वा भेषजं वौषधं स्मृतम् ॥ ३ ॥ याज्या पुरोनुवाक्यादिमन्त्रो येनाध्वरे हविः ॥ देवेभ्यो दीयतेऽथाज्यं घृतं सर्वोपलक्षणम् ॥ ४ ॥ अग्निराहवनीयादिर्हविःप्रक्षेपणाश्रयः ॥ हुतं हवनमित्येतत्सर्वं विष्णुरहं हरिः ॥ ५ ॥ एतदेकैकविज्ञानमपि विष्णोरुपासनम् ॥ क्रियाकारकमुख्यं यत्सर्वं नास्ति हरेः पृथक् ॥ ६ ॥ १६ ॥

भा० टी०—ननु बहुभिः प्रकारैः यदि उपासते तर्हि कथं तेषां त्वदेकविषयमुपासनं सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्तत्प्रकारभेदेन ध्यायन्तोऽपि मामेव ध्यायन्ति सर्वात्मकत्वान्ममेत्याशयेनाह—**अहमित्यादिना** । अहं क्रतुः श्रौतः कर्मभेदोऽहमेव । ननु क्रतुः संकल्पो देवताध्यानरूप इतिभाष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् यज्ञादिसमभिव्याहारादिति गृहाण । यज्ञः स्मार्तकर्मभेदो वैश्वदेवादिः सोऽप्यहमेव । पितृभ्यो यद्दीयतेऽन्नं तत्स्वधाशब्देन ग्राह्यं सर्वप्राणिभिर्यदद्यतेऽन्नं तदौषधं, यद्वा स्वधाशब्देन साधारणमन्नं गृह्यते औषधशब्देन व्याधिनिवर्तकमौषधं, येन पितृभ्यो देवेभ्यश्च हविर्दीयते स मन्त्र आज्यं हविः यस्मिन्हूयते सोऽग्निः हुतं हवनकर्म क्रियाकारकफलजातं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ सर्वरूपत्वं प्रपञ्चयति—**अहमिति चतुर्भिः** । तत्रापि बाह्यकर्मरूपत्वमादौ वदति । क्रतुः श्रौतो ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञः स्मार्तः पञ्चमहायज्ञादिः स्वधा पित्रर्थं श्राद्धादिरौषधमोषधिप्रभवं भेषजमन्नं वा । मन्त्रः पुरोनुवाक्यादिराज्यं होमसाधनमग्निराहवनीयादिर्हुतं होम एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

रा० टी०—ज्ञानं विज्ञानसहितं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातज्ञानविषयं निरूप्याधुना विज्ञानप्रदर्शनाय तद्विषयमाह—**अहं क्रतुरित्यादिचतुष्टयेन** । क्रतवः दीक्षाद्यवभृथान्तकर्मकलापाः ज्योतिष्टोमादयः यज्ञस्तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं प्रधानं कर्म । कुरुपाण्डववत्सामान्यविशेषभावेन भेदो ज्ञेयः । स्वधा पितॄणां तिलोदकादिदानम् । अहं क्रतुरित्याद्यभेदोक्तिः रसोऽहमप्सु कौन्तेय इत्यादाविव क्रत्वादेः क्रतुत्वादिनियन्तृत्वेन क्रत्वङ्गहविरादिभोक्तृत्वादिना ध्येया ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

त० टी०—किंच—पितेति । अस्य जगतः पितृत्वादिषु वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातृपितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके जनविशेषे वर्तते । वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं पावनमोङ्कारः प्रणवोऽहमेव । ऋगादिवेदाश्चाहमेव ॥ १७ ॥

म० टी०—किंच—पितेति । अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता, माता जनयित्री, धाता पोषयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा, पितामहः पितुःपिता, वेद्यं वेदितव्यं वस्तु, पूयतेऽनेनेति पवित्रं

पावनं शुद्धिहेतुर्गङ्गास्नानगायत्रीजपादि, वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारः, नियताक्षरपादा ऋक्, गीतिविशिष्टा सैव साम, सामपदं तु गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यन्यत्। गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः, एतत्त्रिविधं मन्त्रजातं कर्मोपयोगि। चकारादथर्वाङ्गिरसोऽपि गृह्यन्ते। एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थः ॥१७॥

शं० टी०—किंच—**पितेति**। "मायाशबलं ब्रह्म ब्रह्मणोऽव्यक्तमव्यक्तान्महान् महतोऽहंकारः अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि" इतिश्रवणादस्याकाशादिप्रपञ्चस्य पिता जनको भूतादिरहमेव। माताऽव्यक्तमपरा प्रकृतिरहमेव। पितामहोऽक्षरसंज्ञको मायोपाधिरीश्वरोऽहमेव। धाता पोष्टाऽहम्। यद्यद्वेद्यं शब्दस्पर्शरूपादिलक्षणं वस्तु तत्सर्वमहमेव। अत्र यद्यत्पवित्रं शोधकं सूर्याग्निवाय्वबादि तत्सर्वमहमेव। ओंकारः परावरयोर्ब्रह्मणोर्वाचकः सोऽहमेव। ऋक्सामयजूंषि चकारादथर्वेतिहासपुराणादिकमहमेव ॥ १७ ॥

श्री० टी०—किंच—**पितेति**। धाता कर्मफलविधाता, वेद्यं ज्ञेयं वस्तु, पवित्रं शोधकं प्रायश्चित्तात्मकं वा, ओङ्कारः प्रणवः, ऋग्वेदादयो वेदाश्च अहमेव। स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

स० टी०—सर्वस्य प्राणिजातस्य पिताऽस्य जगतोऽस्म्यहम् ॥ जनयित्री तथा कर्मफलदाता पितामहः ॥ १ ॥ वेदितव्यं पवित्रं च शुद्धिहेतुरहं हरिः ॥ ज्ञानसाधनमोंकारो नियताक्षरपादृक् ॥ २ ॥ साम गीतिविशिष्टा सा यजुर्ह्यनियताक्षरम् ॥ एतत्त्रिविधमन्त्रोक्तं श्रौतकर्मोपयोगि च ॥ ३ ॥ अथर्वाङ्गिरसोऽप्यत्र चाद्गृह्यन्तेऽहमस्मि ते ॥ ४ ॥ १७ ॥

भा० टी०—किंच—**पितेति**। अस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्याहं पितोत्पादयिता, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितुः पिता पितामहः, वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्मादि तद्वेदनसाधनमपि अहमेवेत्याह—पवित्रमित्यादि। पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं यज्ञदानादि, ॐकारः प्रणवः, ऋक् ऋग्वेदः, एवमग्रेऽपि। चकारादथर्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

प० टी०—किंच सूक्ष्मप्रपञ्चरूपोऽप्यहमस्मीत्याह द्वाभ्याम्—**पितेति**। पिता लिङ्गरूपो बीजप्रदत्वान्माता मानाश्रयत्वाद्धाता कर्मफलदाता वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं शोधकम् ॐकारो वाग्जोऽवाग्जश्चाहमृगादिवेदत्रयी चाहमेव ॥ १७ ॥

रा० टी०—किंच—**पितेति**। अस्य जगतः पिता जनकः अहं माता धाता पोषकोऽहमिति सर्वत्रानुवृत्तिः। पितामहः पूज्यः वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं चाहमेव। यद्वा वेद्यपवित्रवस्तुनोर्वेद्यत्वपवित्रत्वप्रदत्वात्तथोच्यते। ॐकारादावोंकारत्वऋक्त्वादिनियन्तृत्वात्तद्वेद्यत्वादिना तदभेदो ध्येयः। यद्वा 'अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च' इत्यादिस्मृत्युक्तदिशा ऋत्वादिभिन्नस्य हरेर्योगवृत्त्या ऋत्वादिनामकत्वमिह ध्येयम्। तथाहि कृतिस्वरूपत्वात्क्रतुः। यदस्ति प्रामाणिकतया तज्जानातीति यज्ञनामा। स्वं स्वात्मानं धत्त इति स्वधा। उषदाहे कर्मणि घञ्। उषाः उष्टाः तापत्रयदग्धाः तेषां निधिरित्यौषधनामा। मानाज्ज्ञानात्त्रातीति मन्त्रनामा। आसमन्ताज्ज्यायस्त्वादाज्यनामा। अगस्य स्वतो गतिहीनस्य जगतो नेतेत्यग्निनामा। यज्ञादावाहूतत्वाद्धुतनामा। ॐ मित्याक्रियत इत्योंकारः। अर्च्यत्वात्पूज्यत्वादृङ्नामा। सर्वरूपेषु समत्वात्सामनामा। याज्यत्वाद्यजुर्नामा ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

त० टी०—गतिरिति। गतिर्गम्यते इति गतिः फलं स्वर्गलोकादिः, भर्ता पोषको धारयिता वा, प्रभुर्नियन्ता, साक्षी साक्षाच्छुभाशुभकर्मद्रष्टा, निवासः निवासस्थानं, शरणमिष्टप्रापकतयाऽनिष्टनिवारकतया रक्षकः, सुहृत् हितांशंसी, प्रभवः प्रकर्षेण भवति कार्यमनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति

प्रलयः संहर्ता, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयते भोगाऽयोग्यतया क्षिप्यतेऽस्मिन्निति निधानं प्रलयस्थानं, तथाऽव्ययं बीजं परं व्ययरहितं तत्तत्कारणं तत्सर्वमहमेव ॥ १८ ॥

म० टी०—किंच—**गतिरिति** । गम्यत इति गतिः कर्मफलम् 'ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः' इत्येवं मन्वाद्युक्तं, भर्ता पोष्टा सुखसाधनस्यैव दाता, प्रभुः स्वामी मदीयोऽयमिति स्वीकर्ता साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभद्रष्टा, निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो भोगस्थानं, शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामार्तिहृत्, सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिः,प्रलयो विनाशः, स्थानं स्थितिः, यद्वा प्रकर्षेण भवन्त्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रकर्षेण लीयन्तेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालान्तरोपभोग्यं वस्त्वास्मिन्निति निधानं सूक्ष्मरूपसर्ववस्त्वधिकरणं प्रलयावस्थानमिति यावत् शङ्खपद्मादिनिधिर्वा, बीजमुत्पत्तिकारणमव्ययमविनाशि नतु ब्रीह्यादिवद्विनश्वरं, तेनानाद्यनन्तं यत्कारणं तदप्यहमेवेति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ १८ ॥

शं० टी०—किंच—**गतिरिति** । गतिर्गम्यते कर्मणा प्राप्यत इति गतिः कर्मफलं स्वर्गादिरहमेव । भर्ता धर्ता जगतः कूर्मादिरहमेव । प्रभुर्नियन्ताहमेव । प्राणिकृतकर्मणां साक्षी आदित्यचन्द्रावनलोऽनिलश्चेत्युक्तः सूर्यादिरहमेव । सर्वाणि भूतानि यस्मिन्निवसन्ति स निवासो भूतधात्र्यहमेव । आर्तानां शरणमार्तिहन्ताऽहमेव । सुहृत् दययैव प्राणिनामुपकर्ता चन्द्रः पर्जन्यो वायुर्वा सोऽहमेव । प्रभवः प्रभवत्यस्मात्सर्वमिति प्रभवः सर्वजगत्सृष्टिकारणं यः सोऽहमेव । प्रलयः सर्वस्य प्रकृष्टो लयो यस्मात्स प्रलयः सर्वजगत्संहर्तापि यः सोऽहमेव । स्थानमिति गर्भितणिजन्तं नाशदशापन्नं सर्वं यः स्थापयति स स्थानं स्थितिकारणमहमेव । निधानं निधीयते सर्वमस्मिन्निति निधानं कार्यकारणप्रपञ्चाधिष्ठानमहमेव । ज्ञानेन विनान्येन न व्येति न नश्यतीत्यव्ययं नाशरहितं जगद्बीजमव्याकृताख्यमप्यहमेव ॥ १८ ॥

श्री० टी०—किंच—**गतिरिति** । गम्यत इति गतिः फलम्, भर्ता पोषणकर्ता, प्रभुः नियन्ता, साक्षी शुभाशुभद्रष्टा, निवासः भोगस्थानम्, शरणं रक्षकः, सुहृद्धितकर्ता प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानं, बीजं कारणं तथाप्यव्ययमविनाशि न तु ब्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

स० टी०—गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा शोभनसाधनैः ॥ प्रभुः स्वामी मदीयोऽयमिति स्वीकारसंमुखः ॥ १ ॥ साक्षी शुभाशुभद्रष्टा सर्वेषां प्राणिनां सदा ॥ भोगस्थानं निवासः स्याच्छरणं चार्तिहृत्सताम् ॥२॥ सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारकः ॥ उत्पत्तिस्थितिरन्तो वा त्रयः स्रष्ट्रादयोऽथवा ॥ ३ ॥ कालान्तरोपभोगार्हवस्त्वाधारो निधानकम् ॥ निधिर्वा पद्मशङ्खादिर्बीजमुत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥ अनाद्यनन्तमेवाहं सर्वं मत्तः पृथङ्न च ॥ ५ ॥ १८ ॥

भा० टी०—किंच—**गतिरिति** । गतिः कर्मणः साक्षात्परंपरया च फलं स्वर्गादि भर्ता कर्मफलप्रदानेन पोषणकर्ता, प्रभुः सर्वस्य नियन्ता स्वामीति यावत्, साक्षी प्राणिनां शुभाशुभयोः पक्षपातविनिर्मुक्तमनुद्रष्टा, निवसन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निवासः प्राणिवासस्थानमित्यर्थः निवसन्ति भोगाय प्राणिनोऽस्मिन्निति निवासो भोगस्थानमिति वा, शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानां पीडाहरः, सुहृत्प्रत्युपकारनिरपेक्षः सन् उपकारकर्ता, प्रभवनमिति प्रभव उत्पत्तिः, प्रलीयते विश्वमस्मिन्निति प्रलयः, यद्वा प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वादविरोधः तिष्ठत्यस्मिन् स्थितिकाले विश्वमिति स्थानं, निधीयते निक्षिप्यते कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां कर्मफलमस्मिन्निति निधानं शङ्खपद्मादिनिधिर्वा, भाष्यं तूपलक्षणार्थमित्युक्तमेव । बीजं प्ररोहधर्मिणां वस्तूनां प्ररोहकारणमव्ययं यावत्संसारभावित्वात्, नह्यबीजं किंचि-

त्प्ररोहति प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततेर्नित्यत्वमिति गम्यते । अव्ययमविनाशि नतु व्रीह्यादिबीजवत् विनश्वरमिति वा। आचार्यैस्तु बीजशब्देन भगवतः सार्वात्म्यप्रतिपादकप्रकरणे पठितेन बीजमात्रं गृह्यते इत्यभिप्रायेणाव्ययपदस्य तत्रोपपत्तिर्दर्शिता । बीजशब्देन जगद्बीजस्य ब्रह्मण उपादाने तु अव्ययपदस्योपपन्नत्वेन सुगमत्वाद्ब्रह्मणः परमकारणतया उक्तत्वाचायं पक्ष उपेक्षित इति ध्येयम् । गत्यादिकं सर्वमहमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—किंच—गतिरिति । गम्यतेऽनेनेति गतिश्चरणव्यापारहेतुर्भर्ता पोषयिता, प्रभुर्नियन्ता, साक्षी शुभाशुभद्रष्टा, निवासो भोगस्थानं, शरणं रक्षकः, सुहृत्प्रियतमः, प्रकृष्ट उत्तमो भवश्चरमदेहो यस्मात्, प्रकर्षेण लयोऽपुनर्भवो यस्मात्, निधीयते यस्मिन्निति निधानं, बीजं कारणं तच्चाव्ययमविनाशि न तु व्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थ ः॥ १८ ॥

रा० टी०—गतिरिति । मुमुक्षुभिरवगम्यत्वाद्गतिः, भर्ता पोषकः, प्रभुः स्वामी, साक्षात्सर्वमीक्षते इति साक्षी निवासः आश्रयः, शरणं भीतरक्षकः मुक्ताश्रय इतियावत्, सुहृदनिमित्तोपकारी, प्रभवः जगदुत्पत्तिकर्ता, प्रलयकर्तृत्वात्प्रलयोऽहम् । स्थानं सर्वाधारोहम् । नितरां धारकत्वाद्वा प्रलयकाले प्रकृत्यादिजगदत्र निधीयत इति वा निधानं प्रकृतिं प्राप्य पश्चात्तया हरौ निधीयत इत्यर्थः । तेन प्रकृतिं यान्ति भूतानीत्युक्त्यविरोधः । जगद्व्यञ्जकत्वाद्बीजं तथात्वेऽप्यविकारित्वप्रदर्शनायोक्तमव्ययमिति ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

त० टी०—आदित्यरूपेण ग्रीष्मेऽहमेव तपामि तापयामि । वर्षं पूर्ववृष्ट्यवशिष्टं रसं पृथिव्या निगृह्णामि शोषयामीत्यर्थः । तमेव निगृहीतं रसं पुनर्बहुगुणमुत्सृजामि च । अमृतं प्राणिनां जीवनं चाहमेव । मृत्युः प्राणिनां विनाशश्चाहम् । सदसच्च स्थूलं सूक्ष्मं चैतत्सर्वमहमेव । हे अर्जुन एवं सर्वात्मानं मामेव ज्ञात्वा यथाधिकारमेकधा बहुधा च मामेवोपासते इति पूर्वोक्तमुपसंहृतम् ॥ १९ ॥

म० टी०—किंच—तपाम्यहमिति । तपाम्यहमादित्यः सन् ततश्च तापवशादहं वर्षं पूर्ववृष्टिरूपं रसं पृथिव्या निगृह्णाम्याकर्षामि । कैश्चिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव निगृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि च वृष्टिरूपेण प्रक्षिपामि च भूमौ अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा। एवकारस्याहमित्यनेन संबन्धः । मृत्युश्च मर्त्यानां सर्वप्राणिनां विनाशो वा सत् यत्संबन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत्, असच्च यत्संबन्धितया यन्न विद्यते तत्तत्रासत्, एतत्सर्वमहमेव । हे अर्जुन तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा स्वस्याधिकारानुसारेण बहुभिः प्रकारैर्मामेवोपासत इत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

शं० टी०—किंच—तपामीति । आदित्यरूपोऽहं वसन्तग्रीष्मयोस्तपामि जगतस्तापक्रियां करोमि, जगत्सर्वं तापयामीत्यर्थः । कार्तिकाद्यष्टौ मासान् वर्षं निगृह्णामि । वर्षासु चतुरो मासान्वर्षमुत्सृजामि । चकारादतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां सुभिक्षं दुर्भिक्षं च करोमि । न म्रियन्ते येन देवतास्तदमृतमहमेव । म्रियन्ते प्राणिनो येन स मृत्युरहमेव । यदिदमस्तीतिनाम्ना रूपेण च निर्दिश्यते तद्व्यक्तं नामरूपात्मकं कार्यं सदित्युच्यते, तद्विलक्षणमव्यक्तं नामरूपकारणमसदित्युच्यते, तदुभयं सच्चाऽसच्चाहमेव चकारस्तयोरुभयोः सदसतोर्व्यक्ताव्यक्तयोर्निषेधे कृते तन्निषेधावधित्वेन स्थितं कार्यकारणभावविकलं निर्विषयं निर्विशेषं यत्परं वस्तु तदहमिति सूचनार्थः । एतेन क्रतुयज्ञादेः सदसदन्तस्य वस्तुनः सर्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वान्मुमुक्षुभिर्ब्रह्मबुद्ध्या यद्यद्वस्तूपास्यते तत्तदात्मना तूपास्यब्रह्मत्वान्मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिः क्रमान्मोक्षसिद्धिश्च भवतीति सूचितम् । नन्वब्रह्मणि ब्रह्मबुद्ध्या क्रियमाणोपासिः कथं फलाय भवति कथं वा दृश्यं ब्रह्म भविष्यतीति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः, दृश्यं नाम यत्किं-

चिद्वस्त्वस्ति वा न वेति । न द्वितीयः, सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गात् । आद्ये दृश्यं वस्तु सद्रूपेणास्ति वा किम सद्रूपेणेति । न द्वितीयः, शशविषाणकल्पस्यासतो वस्तुनोऽस्तीतिनिर्देशायोगात् । तर्हि सद्रूपेणैवेति चेत्तथात्वे सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्त्वाभावात् । ननु सर्वस्य ब्रह्मत्वे घटपटादेर्नाशे सति ब्रह्मणोऽपि नाशप्रसङ्ग इति चेन्न, नाशस्य भ्रमकल्पितव्याप्यांशविषयत्वात्, यथा दण्डादिना कल्पितकम्बुग्रीवाद्याकारवतो घटस्यैव व्याप्यांशस्य नाशो दृश्यते नतु मृदो व्यापकांशस्य तथा भ्रमकल्पितनामरूपादेरेव व्याप्यांशस्य नाशो न तु व्यापकांशस्य सतः तन्नाशे दृश्याभावभानाभावप्रसङ्गात्ततो दृश्यं च दृश्याभावश्च सदात्मनैव तिष्ठतः सर्वं ब्रह्मैवेति सिद्धम् । तेनेष्टे वस्तुनि ब्रह्मबुद्ध्या कृतोपास्तिः फलायैव भवति भावनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—किंच-**तपामीति** । आदित्यात्मना स्थित्वा निदाघसमये तपामि जगतस्तापं करोमि । वृष्टिसमये च वर्षमुत्सृजामि विमुञ्चामि । कदाचित्तु वर्षं निगृह्णामि आकर्षामि । अमृतं जीवनं मृत्युश्च नाशः सत्स्थूलं दृश्यम् असच्च सूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेति मत्वा मामेव बहुधा उपासत इति पूर्वेणैवान्वयः॥१९॥

स० टी०—आदित्यः संस्तपामीदं ततस्तापवशादहम् ॥ वर्षं पूर्वरसं भूमेराकर्षाम्यर्करश्मिभिः ॥ १ ॥ कैश्चिदष्टासु मासेषु निगृहीतं रसं पुनः ॥ कैश्चिच्चतुर्षु मासेषु वृष्ट्या भूमौ क्षिपाम्यहम् ॥ २ ॥ देवानाममृतं सर्वप्राणिनां जीवनं च वा ॥ मर्त्यानां मृत्युरथवा विनाशः सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥ अधिष्ठानतया यत्सदसद्ध्यस्तमस्ति यत् ॥ एतत्सर्वमहं मत्तः पृथङ्नैवास्ति किंचन ॥ ४ ॥ सर्वात्मानं विदित्वा मां स्वाधिकारानुसारतः ॥ एवं प्रकारैर्बहुभिर्मामेवोपासते बुधाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

भा० टी०—किंच-**अहमिति** । अहमादित्यो भूत्वा कैश्चित्किरणैः ग्रीष्मर्तौ तपामि । कैश्चित्किरणैरहं वर्षं पूर्वं मयैव त्यक्तमष्टसु मासेषु निगृह्णामि । कैश्चित्किरणैरहं वर्षं पुनर्वर्षासूत्सृजामि । अमृतं चैव देवानामहमेव । मर्त्यानां मृत्युश्चाहमेव । सदसच्चाहमेव । यस्य कारणस्य संबन्धितया यत्कार्यं नामरूपाभ्यां व्यज्यते तदत्र सच्छब्देनोपादीयते कारणासंबन्धेन नामरूपाभ्यामनभिव्यक्तं कारणात्मना स्थितमसमदित्युच्यते । ननु सदसच्छब्दयोर्मुख्यार्थः कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेत्, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । विमतं मिथ्यादृश्यत्वात् परिछिन्नत्वात् जडत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । तरति शोकमात्मावित्" इति श्रुत्युक्तबन्धोपलक्षितसंसारनिवृत्तेः प्रपञ्चमिथ्यात्वं विनानुपपत्तिरिति श्रुतिसूत्रानुमानार्थापत्तिभ्यः कार्यजातस्यासत्त्वावधारणात् सर्वाधिष्ठानस्य शून्यत्वायोगाच्चेति गृहाण । एवंभूतः सन्नपि वस्तुतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः स्वच्छ एवास्मीति ध्वनयन् संबोधयति—हे **अर्जुनेति** ॥ १९ ॥

प० टी०—अथ स्थूलप्रपञ्चरूपोऽप्यहमेवेत्याह—**तपामीति** । कदाचित्प्रलयकाले द्वादशादित्यरूपेण तपामि भूतजातं शोषयामि । श्रुतिरपि नारायणोपनिषत्सु " आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि " इत्यादि । भाष्यम्—प्रलयकाले आर्द्रं शुक्रशोणितोद्भवं प्राणिजातं ज्वलति द्वादशादित्यरूपेण संकर्षणमुखानलेन दह्यते तदा ज्योतीरूपस्तैजसो विराडस्मि । अथ यदा ज्योतिः सोऽपि ज्वलति तदा लिङ्गरूपं ब्रह्माहमस्मि । तथा वर्षं पर्जन्यं निगृह्णाम्याकर्षयाम्याकर्षणं करोमि । पुनः सृष्टिकाले वर्षं पर्जन्यमुत्सृजामि मुञ्चामि । अमृतं जीवनमहमेव मृत्युः क्रमप्राप्तः । एवमुपसंहरति—सदिति । सद्व्यवहारसत् स्थूलप्रपञ्चरूपमसत् सूक्ष्मप्रपञ्चरूपमहमेव ॥ १९ ॥

रा० टी०—किंच—**तपामीति** । अहमादित्यस्थस्तपामि तापं करोमि । मेघचक्रगतः सन्वर्षं वृष्टिमुत्सृजामि । निगृह्णामि उपसंहरामि । अहमिन्द्रियेषु स्थित्वा तेषां देहधारणेन मृतिं परिहरतीति हेतोरमृतमहम् । प्रलयकालादन्यकाले संहर्तृत्वान्मृत्युरहम् । सत्कार्यजातमहम् । असच्च कारणजातमहमेव । तन्नियन्तृत्वादे-

रभेदोक्तिः । अहमित्यसकृदुक्तिरुपचारनिवृत्त्यर्था । यद्वा साधुगुणपूर्णत्वात्सदित्युक्तोऽहम् । साधुगुणपूर्णपुरुषान्तरराहित्यादसदित्युक्तोऽहमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त० टी०—तदेवं भगवन्तमवजानतामभक्तानां राक्षस्यादिप्रकृतिनिरूपणेन तदनुरूपं फलमप्यर्थादुक्तम्। ततो ज्ञानभक्तिनिष्ठानां महात्मनां भक्तानां दैवीप्रकृतिनिरूपणेन भगवदनुग्रहफलं ज्ञेयम्। इदानीं येन भगवद्विरोधिनो न वा भक्ताः, किंतु स्वर्गादिफलकामुकाः केवलेन्द्रादिदेवभक्तास्तेषामिहामुत्र गतागतमेव फलमित्याह द्वाभ्याम्—त्रैविद्या इति। ऋग्यजुःसामाख्यास्तिस्रो विद्याः स्वाभीष्टार्थबोधिका येषां ते त्रिविद्यास्त्रिविद्या एव त्रैविद्याः वेदत्रय्युक्तकर्मनिष्ठा नतु त्रिविद्याशिरस्कोपनिषन्निष्ठा इत्यर्थः। वेदत्रयविहितैर्यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्वस्तुतो मामिन्द्रादिरूपमिष्ट्वा तथा मामजानन्तः केवलमिन्द्रादिबुद्ध्या पूजयित्वा यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपास्तत एव पूतपापाः स्वर्गादिविरोधिपापान्निर्मुक्ताः सन्तः स्वर्गगतिं स्वर्गप्राप्तिमेव गतिं यज्ञफलं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रलोकमासाद्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् दिवि भवान् देवसंबन्धिभोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

म० टी०—एवमेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चेति त्रिविधा अपि निष्कामाः सन्तो भगवन्तमुपासीनाः सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते। ये तु सकामाः सन्तो न केनापि प्रकारेण भगवन्तमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव कर्माण्यनुतिष्ठन्ति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनधिरूढाः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रबन्धेन सर्वदा संसारदुःखमेवानुभवन्तीत्याह द्वाभ्याम्—त्रैविद्या मामिति। ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिविद्या एव स्वार्थिकतद्धितेन त्रैविद्यास्तिस्रो विद्या विदन्तीति वा, वेदत्रयविदो याज्ञिका यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः क्रमेण सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपिणं मामीश्वरमिष्ट्वा तद्रूपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिष्टुत्य हुत्वा च सोमं पिबन्तीति सोमपाः सन्तस्तेनैव सोमपानेन पूतपापा निरस्तस्वर्गभोगप्रतिबन्धकपापाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते नतु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि ते दिवि स्वर्गे लोके पुण्यं पुण्यफलं सर्वोत्कृष्टं सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमासाद्य दिव्यान् मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान् कामानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

शं० टी०—एवं मुमुक्षूणां मन्दबुद्धीनामुपास्तिसिद्ध्यै क्रत्वाद्यसदन्तं सर्वमहमेवेति सर्वस्य स्वमात्रत्वं प्रतिपाद्य राजविद्येत्यत्र ब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तानां विद्यानां सकलवेदशास्त्राध्ययनजनितानां यदुक्तं संसारवर्धकत्वमेव तदेवाश्रद्दधानाः पुरुषा इत्यत्र निरूप्याधुनापि मुमुक्षूणां विवेकसिद्ध्यै पुनः प्रतिपादयति—त्रैविद्या इति द्वाभ्याम्। ऋग्यजुःसामरूपास्तिस्रश्च ता विद्याश्च त्रिविद्यास्ता ये अधीयन्ते ते त्रैविद्या ऋग्यजुःसामाध्ययनवन्तस्तदर्थज्ञानवन्तोऽपि ये कामिनः स्वयं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः तत एव पूतपापाः पूतानि निर्गतानि बहुविधानि पापानि येषां ते पूतपापाः सन्तो यज्ञैरग्निष्टोमातिरात्रादिभिः क्रतुभिः अष्टौ वसव एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेत्युक्तदेवतास्वरूपं मां परमेश्वरमिष्ट्वा सम्यगाराध्य स्वर्गतिं स्वर्गप्राप्तिं प्रार्थयन्ते "स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति। स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इति स्वर्गफलं श्रुत्वा स्वर्गो मे भूयादिति स्वर्गसुखमेव कामयन्ते ते स्वर्गकामाः पुण्यमग्निष्टोमादि पुण्यकर्मफलं सुरेन्द्रलोकं स्वर्गस्थानमासाद्य तत्र दिवि स्वर्गे दिव्यान्स्वर्गीयान्देवभोगान्देवानां ये भोगाः यच्छरीरं यद्योग्यं यत्सुखं तादृशानेव भोगान्सुखविशेषान् देवैः प्रापितान्वा देवभोगानश्नन्ति

अनुभुञ्जते 'यावत्संपातमुषित्वा' इतिन्यायेन यावत्पुण्यफलानुभूतिनिर्णयस्तावत्पर्यन्तं स्वर्गभोगाननुभवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—तदेवमवजानन्ति मां मूढा इत्यादिश्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशया देवतान्तरं भजन्तो मां नाद्रियन्त इत्यभक्ता दर्शिताः । महात्मानस्तु मां पार्थेत्यादिना च मद्भक्ता उक्ताः, तत्रैकत्वेन पृथक्त्वेन वा परमेश्वरं श्रीवासुदेवं ये न भजन्ति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह द्वाभ्याम्—**त्रैविद्या मामिति** । ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिविद्या एव त्रैविद्याः स्वार्थे तद्धितः तिस्रो विद्या अधीयते जानन्तीति वा त्रैविद्याः वेदत्रयोक्तकर्मपरा इत्यर्थः । वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा ममैव रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि वस्तुत इन्द्रादिरूपेण मामेवेष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपाः तेनैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गं प्रति गतिं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रस्य लोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

स० टी०—एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधेति त्रिधा जनाः ॥ निष्कामाः समुपासीना भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १ ॥ धीशुद्ध्या तत्त्वबोधाप्तिद्वारा मुच्यन्त एव ते ॥ ये सकामाः कथंचिन्न भगवन्तमुपासते ॥ २ ॥ किंतु काम्यानि कर्माण्यनुतिष्ठन्ति स्वकामतः ॥ ते सत्त्वशुद्ध्यभावेन तत्त्वज्ञानपराङ्मुखाः ॥ ३ ॥ पुनः पुनर्जरामृत्युप्रबन्धेनैव सर्वदा ॥ संसारदुःखभाजः स्युरित्याह भगवान् स्वयम् ॥ ४ ॥ तिस्रो विद्या ऋगाद्या हि हौत्रादिज्ञानहेतवः ॥ सन्ति येषां त्रिविद्यास्ते त्रैविद्याः स्वार्थतद्धितात् ॥ ५ ॥ तिस्रो विद्या विदन्तीति याज्ञिका वाध्वरैः क्रमात् ॥ अग्निष्टोमादिभिस्ते मा वस्वाद्यात्मानमीश्वरम् ॥ ६ ॥ तथात्वेनाप्यजानन्तः पूजयित्वा हि वस्तुतः ॥ अभिषुत्य हुत्वा सोमं पिबन्तीति च सोमपाः ॥ ७ ॥ तेनैव ध्वस्तस्वर्गाप्तिप्रतिबन्धककल्मषाः ॥ स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते न तु धीशुद्धिमाकुलाः ॥ ८ ॥ ते स्वपुण्यफलं प्राप्य लब्ध्वा स्थानं शतक्रतोः ॥ देवदेहोपभोग्यांश्च कामानश्नन्ति नाकगान् ॥ ९ ॥ २० ॥

भा० टी०—एवं ये सततं कीर्तयन्तः यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ज्ञानयज्ञेन एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चोपासते इति पूर्वोक्तैर्वृत्तिप्रकारैः मां पूजयन्तस्ते साक्षात्परंपरया च मामेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थादुक्ते इदानीमज्ञानां भगवद्भक्तिवर्जितानां केवलकर्मजडानां स्वर्गप्राप्त्यापि संसारानिवृत्तिरित्याह—**त्रैविद्या इत्यादिना** । ऋग्यजुःसामवेदप्रतिपादितकर्ममात्रज्ञाः याज्ञिकाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतानि पापानि स्वर्गप्रतिबन्धकानि येषां ते शुद्धकिल्विषा धूतपापा इति यावत्, यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्मामिन्द्रवस्वादिरूपिणमजानन्तोऽपि वस्तुवृत्त्या तद्रूपिणं मामिष्ट्वा पूजयित्वा ये स्वर्गतिं स्वर्गगमनं गम्यत इति गतिः फलं स्वरेव गतिरिति वा, तां प्रार्थयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफलं सुरेन्द्रस्य देवराजस्य पुरंदरस्य लोकं स्वर्गलोकमासाद्य संप्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् दिवि भवान् देवभोगान् देवैर्भोक्तुं योग्यान् भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

प० टी०—अथैकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यादिप्रकारेण ये न भजन्ति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह द्वाभ्याम्—**त्रैविद्या इति** । ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्यास्तास्तु कर्मफलप्रशंसनभागत्रैविद्यं तदनुष्ठातारस्त्रैविद्याः यज्ञावशेषीभूतं वल्लीरूपं सोमं पिबन्ति ते सोमपाः पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तो मामिन्द्रादिदेवतारूपिणमिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यं पुण्यफलप्रदं सुरेन्द्रलोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् देवोपभोग्यान् भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

रा० टी०—ननु सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वादिनाहं क्रतुरित्याद्युक्तिरिति प्रथमव्याख्यानं यत्तदयुक्तं तथात्वे त्रैविद्यकृतयज्ञभोक्तृत्वस्यापि प्राप्त्या तेषां भागवतानां च फलभेदो न स्यात् भगवद्भोगनिमित्तकत्वात्कर्मफलस्य

तस्य च सर्वत्र साम्यात् । इतो भागवतानुष्ठितभगवद्भजनस्य त्रैविद्यकृतयज्ञफलादप्यतिशयितफलमाह— त्रैविद्येत्यादित्रयेण । तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामलक्षणा येषां ते त्रिविद्याः त एव त्रैविद्याः । विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वापि त्रय्यां मुखतः प्रतीयमानस्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनं बुद्ध्वा तथैवानुष्ठायान्ते विष्णौ समर्पणं कुर्वन्तस्त्रैविद्याः मां यज्ञैरिष्ट्वान्ते मयि समर्प्य सोमपाः हुतशेषसोमरसपानवन्तोऽत एव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गमार्गं स्वराख्यप्राप्यं वा प्रतिमां प्रार्थयन्ते ते पुण्यं पुण्यलभ्यं सुरेन्द्रलोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् द्युलोकभवान् अलौकिकानिति वा भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

त० टी०—ततश्च—ते तं भुक्त्वेति । ते स्वर्गकामा इह यज्ञोद्भूतपुण्येन यत्प्रार्थितं तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं तज्जन्यं सुखं भुक्त्वा तद्भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति पुनः पुण्योपचयाय मर्त्यलोकं कर्मभूमिं प्रविशन्ति, पुनर्गर्भवासादिदुःखानुभवपूर्वकं पुनरेवमुक्तप्रकारेण त्रयीधर्मं वेदत्रय्या प्रतिपादितं धर्ममनुप्रपन्ना अनुसृताः कामकामाः कामान्भोगान्कामयमाना गतागतं लभन्ते कर्म कृत्वा तत्फलभोगाय स्वर्गं यान्ति तत्र तत्सुखं भुक्त्वा क्षीणपुण्याः पुनरिहागत्य कर्म कुर्वन्तीत्येवं जन्ममरणरूपसंसारप्रवाहमनिशमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० टी०—ततः किमनिष्टमिति तदाह—**ते तमिति** । ते सकामास्तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः । पुनः पुनरेवमुक्तप्रकारेण । हिः प्रसिद्ध्यर्थः । त्रैधर्म्यं हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्म । त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति स एवार्थः । अनुप्रपन्नाः अनादौ संसारे पूर्वप्रतिपत्त्यपेक्षयाऽनुशब्दः पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्नाः कामकामा दिव्यान् भोगान् कामयमाना एव गतागतं लभन्ते, कर्म कृत्वा स्वर्गं यान्ति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासादियातनाप्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

शं० टी०—किंच—**ते तमिति** । ते सोमपाः स्वर्गकामिनः स्वर्गं गताः सन्तः विशालं स्वपुण्याधिक्येन बहुलं स्वर्गीयं सुखविशेषं भुक्त्वानुभूय पश्चात्तत्सुखभोगकारणे स्वपुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति तं देहं त्यक्त्वा पुनरत्र जायन्त इत्यर्थः । एवं त्रयीधर्मं त्रयो वेदास्त्रयी कर्मकाण्डं तेनोक्तो धर्मस्त्रयीधर्मः "त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू दक्षिणावन्तो अमृतत्वं भजन्ते" इत्याद्यर्थवादपूर्वकं वेदैरुक्तं धर्मं कर्मैवानुप्रपन्नाः श्रुत्युक्तं कर्मैव निश्रेयसाभ्युदयसिद्धौ परमकारणं न शमो न च दमो नापि च संन्यासो नैव ज्ञानं नैवेश्वरश्चेति निश्चयमनुसृत्य केवलकर्मैकनिष्ठाः कामकामाः काम्यन्त इति कामाः भौमा दिव्याश्च विषयास्तानेव कामयन्त इति कामकामा विषयभोगलम्पटा मीमांसकाः पण्डिता अप्येवमुक्तप्रकारेण गतागतं गतं चागतं च गतागतं गमनागमनमेवानुपरतं कर्मफलं लभन्ते, तत आगत्य जायन्ते जाताः पुनर्मृत्वा स्वर्गं गच्छन्त्येवं जननमरणप्रवाहे कामिनो मज्जन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—ततश्च—**ते तं भुक्त्वेति** । ते स्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति । पुनरप्येवमेव वेदत्रय्या विहितं धर्ममनुसृताः कामकामाः भोगान्कामयमानाः गतागतं यातायातं लभन्ते ॥ २१ ॥

---

१ 'एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्नाः' इति मधुसूदनसंमतः पाठः ।

स० टी०—विस्तीर्णं स्वर्गलोकं ते भुक्त्वा रम्भामृतादिना ॥ स्वप्नाभेनैव भोगेन क्षीणे पुण्ये सतीष्टदे ॥ १ ॥ तद्देहनाशतो भूयो देहग्रहणसिद्धये ॥ पुनर्गर्भनिवासादियातनां कौ विशन्ति च ॥ २ ॥ एवं ते वैदिकं कर्म ज्योतिष्टोमादिकं पुनः ॥ कृत्वा तेन पुनः स्वर्गं मर्त्यलोकं पुनश्च ते ॥ ३ ॥ इत्थं गतागतं भोगकामुकास्ते निरन्तरम् ॥ लभन्ते संसृतौ दुःखं लभन्ते नैव निर्वृतिम् ॥ ४ ॥ २१ ॥

भा० टी०—एतादृशस्याप्यतिकष्टेनासादितस्यापि स्वर्गलोकस्य सान्तत्वाद्निष्टतां बोधयति—ते इति। ते त्रैविद्याः तं स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं भुक्त्वा पुण्ये यज्ञादिरूपे भोगप्रदे भोगं दत्त्वा क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्त्याविशन्ति गर्भवासादिदुःखमनुभवन्तीत्यर्थः। एवं यथोक्तेन प्रकारेण हि प्रसिद्धं त्रयाणां धर्माणां हौत्राध्वर्यवौद्गात्राणाम् ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयबोधितानां समाहारस्त्रिधर्मं तदेव त्रैधर्म्यमिति। 'त्रयीधर्मम्' इति वा पाठः त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितमित्यर्थः। अयं पाठः कैश्चिद्व्याख्यातोऽपि भाष्यकृद्भिरव्याख्यातत्वान्नादर्तव्यः। अनुप्रपन्नाः प्रकर्षेणानुसृतवन्तः कामान् विषयान् कामयन्त इति कामकामाः गतागतं गमनागमनं मरणवेदनामनुभूय क्षणिकं स्वर्गादिकं प्रति गमनं ततः जन्मादिवेदनामनुभवितुमागमनं च लभन्ते नतु स्वातन्त्र्यं कचिदपि कर्माधीनत्वात्तेषाम् ॥ २१ ॥

प० टी०—ततः किं भवतीत्याह—ते तमिति। ते तमुक्तप्रकारं स्वर्गलोकं विशालं स्थूलफलदं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति देवदेहं त्यक्त्वा पुनर्लिङ्गदेहेन गर्भं प्रविशन्ति। एवममुना प्रकारेण त्रयीधर्मं त्रय्या दर्शितं फलप्रशंसनरूपं धर्ममनु लक्षीकृत्य प्रवृत्ता याज्ञिकाः कामान् विषयान् कामयन्ते ते कामकामाः सन्तो गतागतं यातायातं लभन्ते। श्रुतिरपि शातपथी—" आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते " इति। भाष्यम्—अन्यदेवतोपासनया नावरं(?)फलं प्राप्यत इति पूर्वमुक्तं तस्मादात्मानमेव लोकं लोक्यते प्राप्यते सर्वमनेनेति लोकस्तमेवात्मानमुपासीत नान्यम्। स य आत्मानमुपास्ते तस्य हेति निश्चयेन कर्म न क्षीयते भोगेनोपक्षीणं न भवति किंतु ज्ञानमुत्पाद्य मोक्षं प्रापयति। अथ स विषयसुखापेक्षश्चेत्तर्हि तदप्यात्मन एव प्राप्यत इत्याह—अस्मादिति। अस्मादात्मनः सकाशाद्यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते सिद्ध्यादिकमुत्पादयति किं पुनरन्यत्। तदुक्तं टिप्पणिकासु—' यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना सत्यं यतो लभ्यतेऽसत्योपासनया तथैव च फलं स्वप्नोत्थराज्यादिवत्। आयासे सदृशेऽपि तुच्छफलदे मार्गे प्रवृत्तिः कथं मायावैभवमेतदेव तदिदं भक्त्या हरेर्वाप्यते ' ॥ २१ ॥

रा० टी०—किंच—ते तमिति। ते स्वर्गकामेनान्यदेवतायाजिनस्तं विशालं विपुलं स्वर्गसुखं भुक्त्वा क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं भूलोकं भुक्तावशिष्टपुण्ययुक्ताः सन्तः विशन्ति। तदाह सूत्रे—"कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्" इति। पुनरप्येवं त्रयीधर्मं वेदोक्तं धर्ममनुप्रपन्ना अनुतिष्ठन्तः कामकामाः भोगेच्छवः गतागतं द्वन्द्वैकवद्भावः, गतेन सहितमागतमिति वा। स्वर्गं प्रति गमनं ततो मर्त्यलोकं प्रत्यागमनं च लभन्ते न कदाप्यपुनरावृत्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

त० टी०—एवं सकामाः संसरन्तीत्युक्तं, निष्कामा मद्भक्तास्तु मदनुग्रहात्सर्वपुरुषार्थभाजो भवन्तीत्याह—अनन्या इति। न विद्यतेऽन्यो मद्व्यतिरिक्तः प्राप्य उपास्यो वा येषां तेऽनन्या मां परमप्राप्यं देवदेवं चिन्तयन्तो ये जनाः पर्युपासते परि सर्वतो देहेन्द्रियान्तःकरणैः सेवन्ते तेषां नित्या-

भियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण मयि मनोऽभियुञ्जतां योगं मत्प्राप्तिपर्यन्तस्य सर्वपुरुषार्थस्य प्रापणं-क्षेमं तत्संरक्षणं पुनस्तदपायशङ्कावर्जनमित्यर्थः । अहमेव वहामि प्रापयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०—निष्कामाः सम्यग्दर्शिनस्तु—**अनन्या इति** । अन्यो भेदद्दष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्याः-सर्वाद्वैतदर्शिनः सर्वभोगनिःस्पृहाः अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वात्मा न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यञ्चं सदा चिन्तयन्तो मां नारायणमात्मत्वेन ये जनाः साधनचतुष्टयसंपन्नाः संन्यासिनः परि सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्ति ते मदनन्यतया कृतकृत्या एवेति शेषः । अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषां स्वयमप्रयतमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह—**तेषामिति** । तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयात्रामात्रार्थमप्यप्रयतमानानां योगं च क्षेमं च अलब्धस्य लाभं लब्धस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं सर्वेश्वरः 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति ह्युक्तम् । यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भगवाँस्तथाप्यन्येषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनां तु तदर्थं प्रयत्नमनुत्पाद्य वहतीति विशेषः ॥ २२ ॥

शं० टी०—एवमनीश्वरवादिनां कर्मैकशरणानां बाह्यज्ञानवता कामिनां गतिं प्रतिपाद्याधुना निर्द्वन्द्वानां नित्यसत्त्वस्थानां निर्योगक्षेमाणामात्मवतां निष्कामानां निरहंकारममकाराणां मदेकशरणानां ब्रह्मविदां योगक्षेममहमेव वहामीत्याह—**अनन्या इति** । अनन्याः न विद्यते अन्यो मद्व्यतिरिक्तो विषयस्त्वहंबुद्धेरिदंबुद्धेश्च येषां ते अनन्याः सदाऽद्वैतदर्शननिष्ठाः सन्तो ये यतयो मां निर्विशेषं नित्यानन्दैकरसं परं ब्रह्मैव चिन्तयन्तो बहिरन्तश्चैकवृत्त्या विषयानवगाहिन्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति भावयन्तः पर्युपासते स्वं च सर्वं च सर्वदा ब्रह्मैव ये पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभियुक्तानां नित्यो निरन्तरोऽविच्छिन्नोऽभियोगः आभिमुख्येन बुद्धिवृत्तेर्वस्तुसंयोगः साक्षात्कारलक्षणस्तद्वन्तो ये ते नित्याभियुक्ता निरन्तरसमाहितचित्तास्तेषां नित्याभियुक्तानां ब्रह्मविदां योगक्षेमम् अप्राप्तस्यापेक्षितस्य वस्तुनः प्रापणं योगः, स्थितस्य परिपालनं क्षेमस्तदुभयमहमेव वहामि । यद्वा तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं योगो निरन्तरब्रह्मनिष्ठा तस्य क्षेममाध्यात्मिकाद्युपद्रवैर्विच्छेदराहित्यं तदहं सर्वदा करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह—**अनन्या इति** । अनन्याः नास्ति मद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यं भजनीयं देवतान्तरं येषां तथाभूता ये जना मां चिन्तयन्तः सेवन्ते तेषां नित्याभियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादिलाभं क्षेमं च तत्पालनं मोक्षाख्यं च तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि ॥ २२ ॥

स० टी०—इत्थं सकामतादुःखं विचार्यागमयुक्तिभिः ॥ निष्कामाः सन्त उत्कृष्टा मां भजन्तीति कथ्यते ॥ १ ॥ भेदद्दग्गोचरा येषां नास्ति ते भोगनिःस्पृहाः ॥ अहमेवास्मि भगवान्वासुदेवोऽखिलात्मकः ॥ २ ॥ मत्तः किंचित्पृथङ्नास्तीत्येवं प्रत्यञ्चमद्वयम् ॥ ज्ञात्वात्मत्वेन मां विष्णुं चिन्तयन्तो निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ये जनाः शान्तिदान्त्यादिसंपन्नाः सर्वतो धिया ॥ पश्यन्ति मदभेदेन कृतकृत्यास्त एव हि ॥ ४ ॥ अद्वैततत्त्वनिष्ठानां निष्कामानां त्वदात्मनाम् ॥ तेषामयतमानानां योगक्षेमौ कथं स्वयम् ॥५॥ स्यातामित्यत्र भगवानाह योगविदां गतिः ॥ आदरेण सदा ध्याने व्यापृतानां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ तेषामनच्छतां योगक्षेमं संप्रापयाम्यहम् ॥ सर्वेषां यद्यपीशोऽयं योगक्षेमं वहत्यपि ॥ ७ ॥ तथापि यत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहतीश्वरः ॥ अन्येषां ज्ञानिनां त्वीशोऽनुत्पाद्येच्छाकृती स्वयम् ॥ ८ ॥ वहतीति विशेषोऽस्ति ज्ञानी त्वात्मेतिवाक्यतः ॥ ९ ॥ २२ ॥

भा० टी०—ननु कामकामानां तु तत्तत्कामनया कर्मानुष्ठाने कृते सति भोगादिकं सिध्यति ये पुनर्निष्कामाः तत्त्वदर्शिनस्त्वां पर्युपासते तेषां भोगकामनारहितानामपि शरीरस्थितिहेतुभूतौ योगक्षेमौ कथं स्यातामिति तत्राह—अनन्या इति । मत्तोऽपृथग्भूताः परं देवं वासुदेवं मामात्मत्वेन प्रतिपन्नाः सन्तो जना मां चिन्तयन्तोऽहमेव वासुदेव इति ज्ञात्वा प्रत्यगभिन्नं मां ध्यायन्तः पर्युपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः । तेषां सम्यग्दर्शिनां नित्याभियुक्तानां नित्यं सततमत्यादरेण मच्चिन्तने व्यापृतानां योगक्षेमं वहाम्यहं योगश्च क्षेमश्चेति समाहारद्वन्द्वः अलब्धस्य प्रापणं योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमस्तदुभयं वहामि प्रापयामि यतः कारणात् ज्ञानिनो ममात्मभूतत्वादतिप्रियाः । तदुक्तं उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रिय इति । यद्यप्यन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं भगवान्वहत्येव तथाप्यन्ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु नेति विशेषः ॥ २२ ॥

प० टी०—एवं क्षुद्रदेवतोपासकानां प्रयासवैयर्थ्यमुक्त्वा स्वोपासकानां सुखोपायप्राप्तिं दर्शयति—अनन्या इति । न विद्यते मत्तोऽन्यद्देवतान्तरं येषां तेऽनन्याः सन्तो ये जनाश्चिन्तयन्तः केवलं स्मरन्तो न तु द्रव्यव्ययकायक्लेशं कुर्वाणा मामुपासते तेषां नित्यं निरन्तरमभियुक्तानामभितो मद्योगदर्शिनामहं योगक्षेमं वहामि । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य निर्विघ्नतया रक्षणं क्षेमं निर्वहामि ॥ २२ ॥

रा० टी०—त्रैविद्यानां फलमुक्त्वा भागवतानां फलमाह—अनन्या इति । न विद्यतेऽन्यश्चिन्त्यत्वेन येषां तेऽनन्याः अन्यदचिन्तयन्तो मां चिन्तयन्तो ये जनाः पर्युपासते भक्त्युद्रेकेणोपासते तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमभिसर्वस्मिन्देशे शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा युक्तानां भगवत्सेवायुक्तानां नित्यं तत्स्मरणवतामिति वा योगक्षेमं द्वन्द्वैकवद्भावः योगस्य क्षेम इति वा । अप्राप्तप्राप्तिर्योगो मोक्षरूपः । तस्य क्षेमः अनन्तत्वं वहामि अहमपुनरावृत्तिलक्षणं पुरुषार्थं ददामीत्यर्थः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वाविशेषेऽपि त्रैविद्यभागवतयोः फलभेदो भगवद्भक्तजनरूपोपायभेदकृत इति द्योतनायानन्या इत्यादिविशेषणोक्तिः । तथाहि यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छतीत्यादौ पूर्वं त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वमुक्तं भागवतानां तद्विरोधितयाऽनन्या इत्युक्तम् । नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेनेति त्रैविद्यानामविशयभक्तिज्ञानाभाव उक्तः तत्त्वज्ञानाभावे भक्त्यभावस्य सिद्धत्वात् । भागवतानां तत्प्रतियोगितया भक्त्युद्रेकसूचनाय पर्युपासत इति परिशब्दप्रयोगः । तथोपासनस्यैव पर्युपासनत्वात् । स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते कामकामा इति त्रैविद्यानां कामनमुक्तं तत्प्रतियोगितया भागवतानां चिन्तयन्तो मां मामेव चिन्तयन्ति न काममिति कामनाभाव उक्तः । मामिष्ट्वेति मामेव यजन्त इति त्रैविद्यानामन्ते समर्पणमुक्तं तत्प्रतियोगितया नित्याभियुक्तानामिति सदा तत्स्मरणतदुद्देशयुक्तत्वमुक्तम् । अतो द्वयोर्वैष्णवत्वेऽपि भगवद्भोग्यकर्मवत्त्वेऽपि फलहेतूपायभेदात्फलभेद इति ॥ २२ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

त० टी०—ननु देवतान्तरस्यापि त्वदात्मकत्वात्त्वद्रूपत्वमेवातस्तद्भक्ता अपि त्वामेव भजन्ते । तथा च किं तेषां वैगुण्यं यतस्ते गतागतं लभन्त इत्याशङ्क्याह—येऽपीति । यथा मद्भक्ताः साक्षान्मामेव यजन्ते, तथा येऽपि जना अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धयोपेताः सन्तस्ता एवेन्द्रादिदेवता यजन्ते तेऽपि हे कौन्तेय सर्वात्मानं देवादिदेहेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यम् अपि त्वविधिपूर्वकं यथाऽवस्थितवस्त्वज्ञानेनानुष्ठानमविधिपूर्वकमिन्द्राद्यन्तर्यामिणं मामज्ञात्वा मदुद्देशाभावेन केवलानिन्द्रादीन्यजन्तीत्यर्थः॥२३॥

म० टी०—नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावात्, तथा च देवतान्तरभक्ता अपि त्वामेव भजन्त इति न कोऽपि विशेषः स्यात् तेन गतागतं कामकामा वसुरुद्रादित्यादिभक्ता लभन्ते

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां तु कृतकृत्या इति कथमुक्तं तत्राह—येऽप्यन्यदेवतेति । यथा मद्भक्ता मामेव यजन्ति तथा येऽन्यदेवतानां वस्वादीनां भक्ता यजन्ते ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः तेऽपि मद्भक्ता इव हे कौन्तेय तत्तद्देवतारूपेण स्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति अविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्भिन्नत्वेन वस्वादीन् कल्पयित्वा यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शं० टी०—नन्वहं क्रतुरित्यादिना क्रतुयज्ञमन्त्रदेवतादिकं सर्वमहमेवेति तवैव सार्वात्म्यं त्वयैव साक्षात्प्रतिपादितम् । कामकामा अपि इन्द्रादिदेवतारूपं त्वामेव क्रतुभिरुपासते त्वद्भाक्तानां तेषां कथं मुख्यफलभ्रंशो जन्माद्यनर्थपातश्चेति चेदुच्यते "सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । इन्द्रं मित्रम् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति" इत्यादिश्रुतिभिः 'भूतानि विष्णुः' इत्यादिस्मृतिभिः सर्वं ब्रह्मैवेति प्रतिपाद्यते अहं क्रतुरिति ममैव सर्वात्मत्वं मयाप्युक्तं सर्वदेवात्मक एवाहं सत्यं तेऽपि मामेव क्रतुभिरुपासते तथापि श्रुतौ स्मृतौ मदुक्तौ च विश्वासमकृत्वाऽविद्यास्मितादिदोषेण सर्वं ब्रह्मैवेति मामज्ञात्वा स्वेषु देवेषु मन्त्रादिषु भेदबुद्धिममुञ्चमाना मामुपासते ततस्ते मद्भक्ता न भवन्ति किंतु देवयज एव भवन्ति तेनैव तेषां मुख्यफलभ्रंशोऽनर्थापातश्चेति सिंहावलोकनन्यायेन तत्पूर्वश्लोकार्थमनुसृत्य प्रतिपादयति—येऽपीति त्रिभिः । येऽप्यैहिकामुष्मिकफलार्थिनो ब्राह्मणादयः स्वेष्टदेवतासुतदाराधनेषु च श्रद्धया एषैव परदेवता त्वेतस्या आराधनेनाहं कृतार्थः स्यामित्यास्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः समेताः सन्तः स्वयमन्याः देवता इयं मम एतस्या आराधकोऽहमिति स्वभिन्नत्वेन गृहीताया इन्द्रादिदेवताया एव भक्तास्तदाराधने भक्तियुक्ता भूत्वा यजन्ते वैदिकेनैव तन्त्रेणोपासत इत्यर्थः । तेऽपीन्द्रादिदेवतायाजका यद्यपि मामेवेन्द्रादिदेवतारूपं यजन्ते ब्राह्मणः सर्वात्मकत्वादिन्द्रादिदेवतारूपेणाहमेव तैराराध्ये तथापि ते मामविधिपूर्वकं यजन्ति न विद्यते विधिर्विध्यर्थज्ञानं च यत्र तदविध्यज्ञानं तत्पूर्वकं यजन्ति अहं क्रतुरित्युक्तप्रकारेण इज्यो याजको यजनं यागश्च सर्वं ब्रह्मैवेत्येवंज्ञानशून्या भूत्वा मां यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—ननु च त्वद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावादिन्द्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं लभेरँस्तत्राह—येऽपीति । श्रद्धयोपेता भक्ताः सन्तो येऽपि जनाः यज्ञेनान्यदेवता इन्द्रादिरूपा यजन्ते तेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यं किंतु अविधिपूर्वं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजन्ति । अतस्ते पुनरावर्तन्ते ॥ २३ ॥

स० टी०—नन्वन्येऽपि त्वमेवेशो देवास्त्वत्तः पृथङ्न ते ॥ तद्भक्ता अपि सेवन्ते त्वामेवेत्यत्र का भिदा ॥ १ ॥ येन ते संसृतिं यान्ति त्वद्भक्ता नेति तद्वद ॥ अन्यदेवान्यजन्ते ये फलार्थं भेददर्शिनः ॥ २ ॥ आस्तिकास्तेऽपि मामेव यजन्त्यज्ञानपूर्वकम् ॥ सर्वात्मत्वेन मामीशमज्ञात्वा भेदवत्तया ॥ ३ ॥ कल्पयित्वा च वस्वादीन् यजन्तीत्याशयो हरेः ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० टी०—नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य देवतान्तरादेरभावात्तथाच तद्भक्ता अपि त्वामेव भजन्ते इति चेत्सत्यं तथापि इन्द्रादिदेवा वासुदेवाभिन्ना इति ज्ञानाभावात् तेषां मद्भक्तेभ्यो विशेष इत्याह—येऽपीति । येऽप्यन्यासु इन्द्रादिदेवतासु भक्ताः सन्तः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विता युक्ता अन्यदेवतां यजन्ते पूजयन्ते तेऽपि वस्तुगत्या मामेव यजन्ति यथा कुन्तीसुतोऽपि त्वं वस्तुवृत्त्याऽस्मत्पितामहदौहित्र एवेति संबोधनाशयः । तथापि मद्भजने वासुदेवव्यतिरिक्तं वस्तु नास्तीति ज्ञानं विधिस्तदभावोऽविधिस्तत्पूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प० टी०—ननु पूर्वमुक्तं मामिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त इति तर्हि त्वत्पूजनादधिगतस्वर्गाः पुनः कथं स्वर्गाच्च्यवन्त इत्याशङ्क्याह—येऽपीति द्वाभ्याम् । येऽन्यदेवताभक्ता इन्द्रादिदेवतोपासका येऽपि श्रद्धया-

न्विताः सन्तो यजन्ते तेऽपि तदन्तर्यामित्वेन स्थितं मामेव यजन्ति परं त्वविधिपूर्वकं यजन्ति मोक्षप्रापकमद्वैतोपासनं विधिस्तदितरमविधिस्तत्पूर्वकं यजन्ति ॥ २३ ॥

रा० टी०—भागवतेभ्योऽन्यदेवतायाजिनां फलभेदं सहेतुकं प्रपञ्चयति—येऽपीति । अन्यदेवताभक्ता येऽपि श्रद्धयान्विताः सन्तो अन्यदेवता जयन्ते तदुद्देशेन हविस्त्यागं कुर्वन्ति तेऽपि मामेवाविधिपूर्वकं यजन्ति मदुद्देशेनैव कर्तव्येऽपि अन्योद्देशेन कृत्वा ते तत्कर्म अन्ते मय्यर्पयन्तीत्यविधिपूर्वकमासीन्मद्यजनमिति भावः ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

त० टी०—तेषामविधिपूर्वकयजनं तत्फलं च स्पष्टयति—अहं हीति । हिरवधारणे । सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवताऽऽत्मनाऽहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी च तत्र तत्र यज्ञफलदाता चाहमेव । एवं सर्वकर्मकर्तृदेवताध्यक्षं मां ते सकामास्तु तत्त्वेन नाभिजानन्ति अतः कर्मफलं भुक्त्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति पुनर्देहग्रहणाय धूममार्गेणावर्तन्ते, नतु साक्षान्मामेव तत्त्वेन, देवतासु वा मामेवान्तर्यामिणं यजन्तश्च्यवन्तीति भावः ॥ २४ ॥

म० टी०—अविधिपूर्वकत्वं विवृण्वन् फलप्रच्युतिममीषामाह—अहं हीति । अहं भगवान् वासुदेव एव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च तत्तद्देवतारूपेण भोक्ता च स्वेनान्तर्यामिरूपेण अधियज्ञत्वात् प्रभुश्च फलदाता चेति हि प्रसिद्धमेतत् । देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेव एव वस्वादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिदाराध्य इत्येवंरूपेण न जानन्ति अतो मत्स्वरूपापरिज्ञानान्महताऽऽयासेनेष्ट्वाऽपि मय्यनर्पितकर्माणस्तत्तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति प्रच्यवन्ते तद्भोगजनककर्मक्षयात्तद्देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते । ये तु तत्तद्देवतासु भगवन्तमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ते ते भगवदर्पितकर्माणस्तद्विद्यासहितकर्मवशादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्त इति विवेकः ॥२४॥

शं० टी०—ननु "शुण्ठाख्यो (?) वैष्णवाः अग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुलाः यज्ञो वै विष्णुः" इति त्वां यज्ञेषु भोक्तारं नेतारं च ज्ञात्वैव ते यजन्ते कथमज्ञानपूर्वकं यजन्तीत्यत आह—अहमिति । हिर्निरुक्तश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । यद्यपि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानामिन्द्रादिदेवतारूपेणाऽहमेव भोक्ता च प्रभुर्नेता चास्मि तथैव तेऽपि भोक्तारं प्रभुं च मां जानन्ति तथापि तत्त्वेन नतु जानन्ति "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण मदुक्तरीत्या च यज्ञो यज्ञभोक्ता यज्ञनेता च यजमानो याजकाश्चरुपुरोडाशादि चैतत्सर्वं ब्रह्मैव न ततोऽन्यत्किंचिदप्यस्तीति तत्त्वेन याथात्म्येन यथाभूतस्वरूपेण मां ब्रह्म न जानन्त्यतो मत्तत्त्वाज्ञानादेव ते देवतायाजकाश्च्यवन्ति च्यवन्ते परमपुरुषार्थाद्भ्रश्यन्ति कदापि न मुक्तिं विन्दन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—एतदेव विवृणोति—अहं हीति । सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फलदातापि चाहमेवेत्यर्थः । एवंभूतं मां ते तत्त्वेन यथावन्नाभिजानन्ति अतश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते पुनरावर्तन्ते । ये तु सर्वदेवतासु मामेवान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ति ते तु नावर्तन्ते॥ २४ ॥

स० टी०—अहं विष्णुः समस्तानां यज्ञानामाश्रयः प्रभुः ॥ मत्स्वामिका हि यज्ञास्ते यज्ञभोक्ता महीश्वरः ॥ १ ॥ तथा ते मां न जानन्ति यथावच्छास्त्रगोचरम् ॥ अतस्ते तत्फलं भुक्त्वा पतन्त्यस्यां कुसंसृतौ ॥ २ ॥ ये तु सर्वेश्वरं तत्तद्देवतास्वपि मां हरिम् ॥ प्रपश्यन्तो यजन्ते ते मुक्तिभाजः शनैः शनैः॥३॥२४॥

भा० टी०–एतदेव स्फोरयति–अहमिति । सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च देवतारूपेण भोक्तान्तर्यामिरूपेण फलप्रदातृरूपेण प्रभुरेव चाहं हि प्रसिद्धमेतत् । तथाचैतादृशं मां यतस्तत्त्वेन ये नाभिजानन्ति अतोऽविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलभोगान्ते च्यवन्ति ते मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ २४ ॥

प० टी०–एतदेव विविच्याह–अहमिति । हि यस्मात्कारणादहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एवं सति मां तत्त्वेन याथातथ्येन नाभिजानन्त्यतस्ते च्यवन्ति पुनर्मर्त्यलोके विशन्ति । अत्रैतदुक्तं भवति—देवर्षिपितृपूर्वकास्तावन्नश्वरनामरूपोपेता देहविशेषा मदुपाधयस्तत्तल्लोके वसन्ति तत्र तत्र सर्वेषामन्तर्याम्यहमेवास्म्येवंविधं मामज्ञात्वा पृथक्त्वेन तत्तदुपाध्युद्देशेन यत्कृतं यजनं तेनाहमेव संतर्पितो भवामि ततो मत्संतर्पणशेषेण तेऽपि संतर्पिता भवेयुः । तथा च मामद्वयानन्दमखण्डैकरसमुद्दिश्य यदुपासनं स एव विधिस्तथा मूढानां यदुपाध्युपासनमेवाविधिस्तत्पूर्वकं यजनं नश्वरफलं स्यात् । अत्र श्रुतिरपि शातपथी–“ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवम् ” इति । स्पष्टोऽर्थः। तथा “ अथो अयं वात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान् वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दाति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छन् देवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम्” इति । भाष्यम्–अथो अनन्तरं वा इति प्रकारान्तरेणोच्यते । तत्किम्, अय मात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः संतर्पणस्थानं तथा च सोऽधिकारी ऋत्विग् यज्जुहोति मन्त्रपूर्वकं हविरग्नौ क्षिपति । तथा यद्यजते स्वातन्त्र्येण यज्ञकर्ता यद्वा श्रौतस्मार्तप्रकारेण तेन देवानामिन्द्रसूर्यादीनां लोक आत्मा संतर्पितो भवति । अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते तेन ऋषीणां यत्पितॄणामृणपरिहारिणीं प्रजामिच्छते इच्छति अथवा यत्पितृभ्यो निपृणाति श्राद्धे ददाति तेन पितॄणां तथा मनुष्यान् वासयते आवासं कृत्वा ददाति तथा यदेभ्यो मनुष्येभ्योऽशनमन्नं ददाति तेन मनुष्याणां लोकोऽथ पशुभ्यो महिषीबलीर्दादिभ्यस्तृणोदकं विन्दाति तेन तेषाम् । तथा यदस्य गृहेषु श्वापदाः श्वमार्जारादयो वयांसि पक्षिणः काककलविङ्कादयः पिपीलिका मर्यादीकृत्य कीटविशेषा उपजीवन्ति तेन तेषां लोक आत्मैव संतर्पितः स्यात् । यथा वै इति निश्चयेन स्वाय लोकाय परमात्मनेऽविष्टिं कुशलं वाञ्छति । एवमेतदेव विदितं ज्ञातमिति वदन्ति तथा मीमांसितं विचारितमेतदन्यदज्ञातमविचारितं चेत्यर्थः। तदुक्तं टिप्पणिकासु–‘ सुरर्षिपितृमानवप्रभृति दत्तमेवंविदा तदाहुरमृतप्रदं यदभवत्तदात्मार्पणम् । अदायि पदलब्धये क्रतुभुजामनेवंविदा गतं गतपरिश्रमप्रदमसत्यसंतर्पणात् ॥ १ ॥ ’ तथा ‘ एकोऽनेकैः स्वरूपैर्नटति नटवरो दर्शयन् हावभावांस्तत्तद्रूपान् पृथगभिलषितेष्वत्र सामाजिकेषु । कस्मैचित्काश्चिदर्थं वितरति मुदितस्तेन संतर्पितः स्यादेकः सर्वान्तरात्मार्पणमखिलतनुभ्योऽर्पितं स्यात्तथैव ॥ २ ॥’ इति । ऋग्वेदेऽपि–“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ” इति । भाष्यम्–‘ हिरण्यगर्भः इति दशर्चं सूक्तं त्रैष्टुभम् ’ इति सर्वानुक्रमः । तत्र प्रथमा हिरण्यगर्भ इति । हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भोऽग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात्सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात्समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एवैकोऽद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य

जगातः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीत् किंतु पृथिवीं द्यां दिवं च दाधार धारयति । एवं सति तं सर्वात्मकमपहाय कस्मै देवाय हविषा कृत्वा विधेम परिचरेम सर्वं ब्रह्मार्पणमेव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तद्यज्ञस्यापि भगवद्भोग्यत्वात्कथमविधिपूर्वकतेत्यतो विधिपूर्वकत्वे कारणमाह—अहं हीति । सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुश्च प्रवर्तक उद्देश्यश्च तादृशं मां तु तत्त्वेन अभि सम्यक् न जानन्ति । अभीत्यस्य सर्वोत्तमत्वेन हरिं जानन्तोऽपि यज्ञाद्युद्देश्यत्वादिना सम्यङ् न जानन्तीत्यर्थः। तत्त्वेनेत्यस्य तु ब्रह्माद्यन्यदेवतानां तु तत्परिवारत्वादिकं न सम्यग्जानन्तीत्यर्थः । हि यतोऽतस्ते च्यवन्ति स्वर्गान्मर्त्यलोकं विशन्तीति॥२४॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ॥
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

त० टी०—ननु देवतान्तराराधकानां च्युतिरेव भवति चेत्तर्हि 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ' इति पूर्वं कथं देवतान्तराराधनं फलसहितमुपदिष्टमित्याशङ्क्य नाहं देवताऽऽराधनं निष्फलं ब्रवीमि किंतु यथादेवतानुरूपमेव फलं भवतीत्याह—यान्तीति । देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो भक्तिर्वा येषां ते देवव्रताः, अथवा तेष्वेवेज्यबुद्धयस्ते तानेव देवविशेषान्यान्ति प्राप्नुवन्ति । पितृव्रताः पितृष्वग्निष्वात्तादिष्वेवेज्यबुद्ध्या नियमान्वितास्तानेव पितॄन्यान्ति । भूतेज्या भूतेषु यक्षरक्षोविनायकमातृगणादिषु इज्या पूज्यबुद्धिर्येषां ते तथा तद्यजननिष्ठास्तानि भूतान्येव यान्ति । एवं सत्त्वाधिका रजोऽधिकास्तमोऽधिकाश्चैते त्रिविधा देवव्रतादयः स्वस्वाराध्यदेवपितृभूतानुगृहीतास्तत्तत्समानैश्वर्यसामीप्यसारूप्यसायुज्याद्येकतरं भावं सर्वं वाऽपि प्राप्य तत्तद्भोगावसाने तैः सह मर्त्यलोके पतन्ति । मद्याजिनो मां साक्षाद्भगवन्तं यष्टुं शीलं येषां ते तु सात्त्विका दैवीसंपदमाश्रिता अनादिनिधनं कर्मक्लेशविपाकाद्यस्पृष्टस्वभावं समस्तेतरविलक्षणानन्तासंख्येयनित्यैश्वर्यशक्तिकमनवधिकातिशयानन्दं मामेव यान्ति, न पुनश्च्यवन्तीत्यर्थः । अतोऽन्यदेवभक्तेभ्यो मद्भक्तानां महान्विशेष इति भावः ॥ २५ ॥

म० टी०—देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपक्षुद्रफलावाप्तिर्ध्रुवेति वदन् भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्षण्यमाह—यान्ति देवेति । अविधिपूर्वकयाजिनो हि त्रिविधा अन्तःकरणोपाधिगुणत्रयभेदात् । तत्र सात्त्विका देवव्रताः देवा वसुरुद्रादित्यादयस्तत्संबन्धि व्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणाप्रह्वीभावादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान्यान्ति " तं यथायथोपासते तदेव भवति " इति श्रुतेः । राजसास्तु पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियाभिरग्निष्वात्तादीनां पितॄणामाराधकास्तानेव पितॄन्यान्ति । तथा तामसा भूतेज्या यक्षरक्षोविनायकमातृगणादीनां भूतानां पूजकास्तान्येव भूतानि यान्ति । अत्र देवपितृभूतशब्दाना तत्संबन्धिलक्षणयोष्ट्रमुखन्यायेन समासः मध्यमपदलोपिसमासानङ्गीकारात्प्रकृतिविकृतिभावाभावेन च तादर्थ्यचतुर्थीसमासायोगात् । अन्ते च पूजावाचीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वपर्यायद्वयेऽपि व्रतशब्दः पूजापर एव । एवं देवतान्तराराधनस्य तत्तद्देवतारूपत्वमन्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्य भगवद्रूपत्वमनन्तं फलमाह—यान्तीति । मां भगवन्तं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजिनः सर्वासु देवतासु भगवद्भावदर्शिनो भगवदाराधनपरायणा मां भगवन्तमेव यान्ति, समानेऽप्यायासे भगवन्तमन्तर्यामिणमनन्तफलदमनाराध्य देवतान्तरमाराध्यान्तवत्फलं यान्तीत्यहो दुर्दैववैभवमज्ञानामित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

शं० टी०—तर्हि तेषां का वा गतिरित्याकाङ्क्षायां मुख्यफलाभावेऽपि तत्तद्देवतोपासनानुरूपं फलं भवतीत्याह—**यान्तीति** । देवव्रता देवेष्विन्द्रादिषु यज्ञदानादिनियमो व्रतं शिवविष्ण्वादिषु जपपूजोपवासादिनियमो व्रतं येषां ते देवव्रता देवयाजिनो देवानिन्द्रादीन् शिवविष्ण्वादींश्च यान्ति तत्तत्पदं गच्छन्तीत्यर्थः । पितृव्रताः पितृषु व्रतं श्राद्धभूरिभोजनादिनियमो येषां ते पितृव्रताः पितृनग्निष्वात्तादीन् यान्ति । भूतेज्याः भूतानि विनायकवेतालदुर्गाक्षेत्रपालयक्षिण्यादयस्तानि जपहोमबल्यादिभिर्ये यजन्ति ते भूतेज्याः भूतानि यान्ति । मद्याजिनः मां सगुणं ब्रह्म "आदित्यो ब्रह्म मनो ब्रह्म सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ये भेदेनाभेदेन च यजन्ति ते मद्याजिनः सगुणोपासका अच्यर्चिरादिक्रमेण मां यान्ति । अत्रत्योऽपिशब्दो निर्गुणं परं ब्रह्म स्वात्मना ये विदुस्तेषामुत्क्रमणाभावं प्राप्त्यभावं च सूचयति । यद्वा मद्याजिनो निर्गुणोपासकाः सगुणोपासका अपि मामेव परं ब्रह्म साक्षात्क्रमेण च यान्ति मद्भावं भजन्तीत्यर्थः । यद्यपि विवेकवैराग्यसंन्यासशमदमादिसंपत्त्या वेदान्तश्रवणादिना ब्रह्मज्ञानं सुलभं तत्फलप्राप्तिश्च सुलभा गमनादिश्रमशून्या तथापि नित्यश्रमसाध्यैर्जपहोमोपवासस्तोत्रपाठादिभिरतिदुष्करैः श्राद्धनियमैर्बह्वर्थव्ययैकप्रधानैर्देहायाससाध्यैश्च क्रतुयज्ञदानादिभिरुक्तैरनुक्तैश्च क्रियाविशेषैर्बहुश्रममूलैर्लभ्यं यत्फलं तदल्पकालिकं क्षयिष्णु सप्रतियोगिकं पुनरावृत्तिकरं च भवति पण्डितानामपि तत्रैव कामः संकल्पः प्रयत्नः प्रवृत्तिश्च दृश्यते नतु ज्ञाने ज्ञानशास्त्रे स्वल्पश्रमे नित्यफले अहो एषैव पारमेश्वरी माया जगन्मोहिनीति वयं मन्यामहे ॥ २५ ॥

श्री० टी०—तदेवोपपादयति—**यान्तीति** । देवेषु इन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते अन्तवतो देवान्यान्ति अतः पुनरावर्तन्ते । पितृषु व्रतं येषां श्राद्धादिक्रियापराणां ते पितॄन्यान्ति । भूतेषु विनायकमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतानि यान्ति । मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु मामेवाक्षयं परमानन्दरूपं नारायणं यान्ति ॥ २५ ॥

स० टी०—अनावृत्तिफलाभावेऽप्यन्यदैवतयाजिनाम् ॥ ध्रुवा क्षुद्रफलावाप्तिरित्येवं भगवान्वदन् ॥ १ ॥ भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्षण्यं वदत्यलम् ॥ वसुरुद्रादयो देवास्तत्संबन्धि व्रतं हि तत् ॥ २ ॥ पूजनं चास्ति येषां ते वस्वादीनेव यान्ति वै ॥ अग्निष्वात्तादिपितॄणां ये श्राद्धादिभिरर्चकाः ॥ ३ ॥ तानेव यान्ति पितॄंस्ते राजसास्तत्परायणाः ॥ यक्षोरक्षोगणादीनां भूतानां पूजकाश्च तान् ॥ ४ ॥ यान्त्येवं भगवद्भक्ता मां विष्णुं परमेश्वरम् ॥ सदा पूजयितुं शीलं येषां मद्याजिनश्च ते ॥ ५ ॥ ये देवतासु सर्वासु भगवद्भावदर्शिनः ॥ ते मत्परायणा यान्ति मामेव परमेश्वरम् ॥६॥ अहो समानेऽप्यायासे त्यक्त्वान्यां क्षुद्रदेवताम् ॥ मामेव वासुदेवाख्यं भगवन्तं भजन्ति न ॥ ७ ॥ मदज्ञानादतीवाल्पफलभाजो भवन्ति ते ॥ अज्ञानां मन्दभाग्यानामहो दुर्दैवसंभवम् ॥ ८ ॥ इत्यभिप्राय ईशस्य कृपाब्धेर्जगतां गुरोः ॥९॥२५॥

भा० टी०—अविधिपूर्वकं यजतामपि फलमवश्यं भावीत्याह—**यान्तीति** । देवव्रता देवेषु व्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणाप्रह्वीभावादिरूपो नियमो भक्तिश्च येषां ते देवानुपास्यानिन्द्रवस्वादीन् यान्ति गच्छन्ति "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इतिश्रुतेः । तथा पितृष्वग्निष्वात्तादिषु व्रतं श्राद्धादिक्रियानियमो भक्तिश्च येषां ते पितॄन्यान्ति । तथा भूतेषु विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतयाजका भूतानि यान्ति । तथा मद्यजने मम पूजने शीलं येषां ते मामेव भगवन्तं वासुदेवं यान्ति । आयासस्य समानत्वेऽप्यज्ञानान्मद्यजनमनल्पफलदं विहायान्यदेवादियजनमङ्गीकुर्वन्ति तेनाल्पफलभाजो भवन्तीत्यहो लोकानां मौढ्यमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

प० टी०—एवमुपक्रान्तप्रमेयस्य फलितमर्थमाह—**यान्तीति** । देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते देवानन्तवतो यान्ति । तथा पितृव्रता नियमेन षण्णवतिश्राद्धकर्तारः पितॄन्यान्ति । भूतेषु विनायकमातृका-

दिष्विज्या येषां ते भूतानि यान्ति । तथा मां सर्वात्मकं यजन्ते (ते ?) मद्याजिनो मां यान्ति मद्रूपतां प्राप्नुवन्ति । तथा च मत्संतर्पणेन सर्वे देवाः संतर्पिता भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—' स्मृत्या लोकेषु वर्णाश्रमविहितमदो नित्यकाम्यादिकर्म सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमगिरः संगिरन्तेऽतिरम्ये । यन्नासानेत्रजिह्वाकरचरणशिरःश्रोत्रसंतर्पणेन तुष्येद्वृक्षश्च साक्षात्तरुरिव सकलो मूलसंतर्पणेन ? ॥ २५ ॥

रा० टी०—फलभेदं विविच्य प्रपञ्चयति—यान्तीति । भूतेज्या भूतेषु सप्तमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतेज्याः । शिष्टं व्यक्तम् ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

त० टि०—किंच देवान्तरभजने तद्भक्तानां महान्प्रयासो मद्भक्तानां तु मदुपासनेऽतिसौकर्यमित्याह—पत्रमिति । अनायासलभ्यं पत्रं नवपल्लवं दूर्वाङ्कुरादि पुष्पं वा तोयं वाऽन्यत्किंचिद्वस्तु यः कश्चिदपि पुमान्मे मह्यं परमेश्वरायाप्तकामाय भक्त्या निरतिशयप्रीत्या सर्वं त्वदीयमेव न मम किंचिदिति त्वदनन्यभक्तोऽहं त्वदीयमेव तुभ्यं समर्पयामि पूर्णकामस्त्वं केवलं मदनुग्रहायाङ्गीकुरुष्वेति प्रार्थनया प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धमनसः प्रकर्षेण मदर्चने यतमनस इति वा तत्तथाविधभक्त्युपहृतमहं सर्वेश्वरोऽवाप्तसमस्तकामोऽप्यखिलब्रह्माण्डनायकोऽपि ब्रह्मेशेन्द्राद्याराधनाशक्योऽपि भक्ताधीनस्वभावत्वादश्नामि । तथोक्तं मोक्षधर्मे नारायणीयाख्याने—' यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् । शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ नागाः सुपर्णगन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये । हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते ॥ कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठते । याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च ह्येकान्तगतिबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ' इति ॥ २६ ॥

म० टी०—तदेवं देवतान्तराणि परित्यज्यानन्तफलत्वाद्भगवत एवाराधनं कर्तव्यमतिसुकरत्वाच्चेत्याह—पत्रं पुष्पमिति । पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्यद्वाऽनायासलभ्यं यत्किंचिद्वस्तु यः कश्चिदपि नरो मे मह्यमनन्तमहाविभूतिपतये परमेश्वराय भक्त्या न वासुदेवात्परमस्ति किंचिदितिबुद्धिपूर्विकया प्रीत्या प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यवदुपकल्पयति मत्स्वत्वानास्पदद्रव्याभावात्सर्वस्यापि जगतो मयैवार्जितत्वात् अतो मदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयति जनः तस्य प्रीत्या प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तत्पत्रपुष्पादि तुच्छमपि वस्तु अहं सर्वेश्वरोऽश्नामि अशनवत्प्रीत्या स्वीकृत्य तृप्यामि । अत्र वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारादर्शनलक्षितेन स्वीकारविशेषेण प्रीत्यतिशयहेतुत्वं व्यज्यते " न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति " इति श्रुतेः । कस्मात्तुच्छमपि तदश्नासि यस्मात् भक्त्युपहृतं भक्त्या प्रीत्या समर्पितं तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः । अत्र भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्त्वा पुनर्भक्त्युपहृतमिति वदन्नभक्तस्य ब्राह्मणत्वतपस्वित्वादि मत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसंख्यां सूचयति । श्रीदामब्राह्मणानीततण्डुलकणभक्षणवत् प्रीतिविशेषप्रतिबद्धभक्ष्याभक्ष्यविज्ञानो बाल इव मात्राद्यर्पितं पत्रपुष्पादि भक्तार्पितं साक्षादेव भक्षयामीति वा, तेन भक्तिरेव मत्परितोषनिमित्तं न तु देवतान्तरवद्बल्युपहारादि बहुवित्तव्ययायाससाध्यं किंचिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेतेत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

शं० टी०—नन्वधिकारिणां महात्मनां ब्रह्मज्ञानं सुलभं तत्फलमप्यनावृत्तिलक्षणमनन्तमखण्डानन्दमद्वयं मोक्षाख्यं चातिसुलभमेव भवति तत्रानधिकारिणामतिमन्दप्रज्ञानां तु मुमुक्षूणां का वा गतिरित्याकाङ्क्षायां सतामारुरुक्षूणामपि भक्तानामहं सुलभ एवेत्याशयेनाह—पत्रमिति । पत्रं पुष्पं वा फलं तोयं वा शाल-

ग्रामे प्रतिमायां वा मे मह्यं यो मुमुक्षुर्भक्त्या श्रद्धया च प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धवृत्तेः सद्भक्त्योपहृतं समर्पितं तद्वस्त्वहं परमेश्वरः सम्यगश्नाम्यनुगृह्णामि तेनैव संतुष्टः स्यामित्यर्थः । "धिगनीशार्चनं जन्म" इतीश्वराराधनशून्यस्य जन्मनो निष्फलत्वश्रवणादीश्वराराधनस्य षट्कर्मान्तःपातित्वाच्चेश्वराराधनं मुमुक्षोरवश्यं कर्तव्यमिति सूचितं भवति । यद्वा 'अभ्यागतः स्वयं विष्णुः' इतिस्मरणात्काले प्राप्ताय मे मद्रूपायातिथये पत्रं पक्वं शाकं वा फलं वा पुष्पं पुष्पशब्देन शलाटुरुच्यते, तं वा पक्वं तोयं वा स्वयं यद्भुङ्क्ते तद्भक्त्या श्रद्धया च यः प्रयच्छति दानमेव गृहस्थस्येति नियमात्स्वधर्मनिष्ठस्य भूतदयावतस्तस्य शुद्धात्मनः शुद्धभक्त्या ब्राह्मणमुखे उपहृतं समर्पित पत्रं वा तोयं तद्द्रव्यमहं परमेश्वरः साक्षात्तन्मुखेनाश्नामि भुञ्ज इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—तदेवं स्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम्, अनायासत्वं च स्वभक्तेर्दर्शयति—**पत्रमिति** । पत्रपुष्पादिमात्रमपि मह्यं भक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं तेन भक्त्योपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि । नहि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम क्षुद्रदेवतानामिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात्, किंतु भक्तिमात्रेण अतो भक्तेन समर्पितं यत्किंचित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीति भावः ॥ २६ ॥

स० टी०—अनावृत्तिफलावाप्त्यै कार्या भक्तिर्न केवलम् ॥ श्रीहरेः किंत्वनायासाराध्यत्वादपि सज्जनैः ॥ १ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्यद्वा वस्तु किंचन ॥ यदनायासलभ्यं यः कश्चनापि नृदेहभृत् ॥ २ ॥ अनन्तैश्वर्यपतये मह्यं श्रीविष्णवे सुधीः ॥ वासुदेवात्परं नास्ति किंचनेति मनीषया ॥ ३ ॥ प्रीत्या भृत्यवदेवासावीश्वरायार्पयत्यतः ॥ मत्स्वत्वानास्पदद्रव्याभावात्सर्वस्य वस्तुनः ॥ ४ ॥ मयार्जिततया सर्वं मदीयं मेऽर्पयत्ययम् ॥ प्रीत्या प्रयच्छतस्तस्य शुद्धबुद्धेर्महात्मनः ॥ ५ ॥ पुष्पपत्रादि तत्फल्गु वस्त्वहं परमेश्वरः ॥ स्वीकृत्याशनवत्प्रीत्या तृप्यामि प्रीतिभुग्घरिः ॥ ६ ॥ यस्मात्समर्पितं प्रीत्या मत्स्वीकारेऽस्ति कारणम् ॥ श्रीदामब्राह्मणानीततण्डुलाशनवद्यतः ॥ ७ ॥ परितोषनिमित्तं मे भक्तिरेव न वैभवम् ॥ अतो देवान्तरं हित्वा मामेव सततं भजेत् ॥ ८ ॥ २६ ॥

भा० टी०—न केवलं मम पूजकानां मत्प्राप्तिरूपमनावृत्तिलक्षणमनन्तफलमपि तु मत्पूजनसाधनानामतिसौलभ्यान्मद्यजनमतिसुलभमित्याह—**पत्रमिति** । पत्रं तुलसीपत्रं पुष्पं फलं तोयं जलं यो मे मह्यं भक्त्या परप्रेम्णा प्रयच्छति अर्पयति प्रयतात्मनः तत्पत्रादि भक्त्या उपहृतं समर्पितमश्नामि गृहीत्वा तृप्यामीत्यर्थः । सुदाम्नोपाहृततन्दुलवद्भक्षयामि इति वा । तस्माद्देवतान्तरादिपूजनं विहायाल्पायासलभ्यवस्तुसाध्यमनन्तफलदं मद्यजनमतिभक्त्या कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

प० टी०—तद्देवपित्रादिप्राप्त्यर्थं कायक्लेशार्थव्ययादिना भूयानायासोऽस्ति मत्प्राप्तिस्तथा नेत्याह—**पत्रमिति** । तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य पुरुषस्य तत्पत्रपुष्पादिकमहमश्नामि गृह्णामि नान्यस्य । तस्य कस्य, यो मे मह्यं भक्त्या भावेन प्रयच्छति न दम्भेन । तत्किम्, भक्त्युपहृतम् । भक्त्या भजनेनार्जवेनानीतं न तु बलात्कारेण चौर्येण वा । तस्मादवाप्तसकलकामोऽहं भक्त्यैव लभ्यो नोपचारैरित्यर्थः॥२६॥

रा० टी०—अन्यदेवताभजनस्याल्पफलत्वेऽपि तदेव कार्यं सुशकत्वात्, त्वद्भजनं तु दुर्बलैरशक्यं कर्तुं तवातिमहिमत्वादित्यत आह—**पत्रमिति** । अनिषिद्धपत्रादिकं यो मह्यं भक्त्या ददाति । प्रयतात्मनः यम उपरमे प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्य विषयविरक्तस्य भक्त्या समर्पितमश्नामि भक्त्यैवाहं तुष्टो भवामि न द्रव्यादिनेति भावः ॥ २६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

त० टी०—अहो महान्भक्तेः प्रभावो यतो महाविभूतिपतिरनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकोऽपि भवान भक्त्याऽर्पितमतिफल्गु पत्रपुष्पाद्यपि अश्नाति। हन्त तर्हि भक्तस्यासाधारणं धर्मं वद येनाहमपि त्वद्भक्तः स्यामित्यत आह—यत्करोषीति । यत्स्वाभाविकं लौकिकं किंचित्कर्म तथा यद्देहधारणार्थमश्नासि, यज्जुहोषि वैदिकं होमकर्म करोषि । तथा यद्ददासि यत्तपस्यसि उपलक्षणमेतत्सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणाम् । तथा च यत्किंचित्स्वभावप्राप्तमाहारविहारेक्षणादिकं, यच्च शास्त्रविहितं होमदानव्रतस्नानादिकं सर्वं कर्म मदर्पणं मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा कुरुष्व । कर्म कर्तृत्वमुपायमुपेयं च सर्वं मय्येवार्पयित्वा निर्भरत्वभवनपूर्वकं स्वस्यैहिकामुष्मिकस्य सर्वस्य शुभाशुभस्य मदधीनत्वव्यवसाय इति मदनन्यभक्तासाधारणो धर्मस्तस्मात्त्वं मदाराधनैकनिष्ठो मय्यर्पितसर्वस्वो भवेति भावः ॥ २७ ॥

म० टी०—कीदृशं ते भजनं तदाह—यत्करोषीति । यत्करोषि शास्त्रादृतेऽपि रागात्प्राप्तं गमनादि, यदश्नासि स्वयं तृप्त्यर्थं कर्मसिद्ध्यर्थं वा, तथा यज्जुहोषि शास्त्रबलान्नित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वर्तयसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् , तथा यद्ददासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योऽन्नहिरण्यादि, तथा यत्तपस्यसि प्रविसंवत्सरमज्ञातप्रामादिकपापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघातं संयमयसीति वा, एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणं तेन यत्तव प्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यंभावि गमनाशनादि यच्च शास्त्रवशादवश्यंभावि होमदानादि हे कौन्तेय तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यार्पितं यथा स्यात्तथा कुरुष्व । आत्मनेपदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तु मयि किंचिदिति दर्शयति । अवश्यंभाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव मद्भजनं नतु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

शं० टी०—यस्मादहं साधूनां भक्तिसुलभस्तस्माद्यद्यत्कर्म करोषि तदखिलं मदर्पणं कुर्वित्याह—यदिति । विहितमलोकविद्विष्टं यल्लौकिकं कर्म करोषि यच्च शास्त्रीयमनायासलब्धमन्नमश्नासि यच्च चरुपुरोडाशादिहोम्यमग्न्यादिदेवताभ्यो जुहोषि यच्च पात्रेभ्य ओदनोदकधनधान्यकन्यागवादिविशिष्टं द्रव्यं ददासि यच्च तपस्यसि संध्यावन्दनादि वेदाध्ययनादि वा व्रतोपवासादिकं वा तपः करोषि लौकिकं वैदिकं च यद्यत्कर्म करोषि तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व ब्रह्मार्पणबुद्ध्यैव सर्वं कर्म कुरुष्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—न च पत्रपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्य समर्पणीयम् , किं तर्हि—यदिति । स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्किंचित्कर्म करोषि तथा यदश्नासि यज्जुहोषि यद्ददासि यत्तपस्यसि तपः करोषि तत्सर्वं मय्यर्पितं यथा भवत्येवं कुरुष्व ॥ २७ ॥

स० टी०—यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि स्वतृप्तये ॥ श्रौतं वा स्मार्तमथवा यज्जुहोषि विधेर्बलात् ॥ १ ॥ अतिथिब्राह्मणादिभ्यो हेमान्नादि ददासि यत् ॥ चान्द्रायणादिकं दोषशान्त्यै चरसि यत्तपः ॥ २ ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तेर्वा निरासायात्मसंयमम् ॥ लौकिकं वैदिकं प्राणिस्वभावाद्वा करोषि यत् ॥ ३ ॥ मय्यर्पितं यथा तत्स्यात्कुरुष्व त्वं तथा सदा ॥ समर्पकगतं सर्वं समर्पणफलं यतः ॥ ४ ॥ इत्यात्मनेपदेनात्र हरिणा दर्शितं स्फुटम् ॥ अवश्यंभाविनां सर्वकर्मणां परमेश्वरे ॥ ५ ॥ प्रीत्या समर्पणं नित्यं भजनं मे मयेरितम् ॥ न तु काचित्तदर्थेऽस्ति कर्तव्या व्यापृतिः पृथक् ॥ ६ ॥ इत्येवं वासुदेवस्य श्रीहरेराशयः परः ॥ ७ ॥ २७ ॥

भा० टी०—यतः पत्रादिकमपि भक्त्युपहृतं गृह्णामि अतः सर्वमपि कर्म मय्यर्पितं यथा भवेत्तथा कर्तव्यमिदमेव चातिसुलभं मद्यजनमित्याह—यत्करोषीति । यत्करोषि यद्रागादाचरसि यच्चाश्नासि यच्च जुहोषि श्रौतं स्मार्तं वा हवनं संपादयसि यच्च हिरण्यादि ब्राह्मणादिभ्यो ददासि प्रयच्छसि यत्तपस्यसि तपश्चरसि तन्मदर्पणं कुरुष्वेश्वरप्रेरणया तदर्थमेव सर्वं करोमीति बुद्ध्या मयि वासुदेवेऽर्पितं यथा भवति तथा कुरुष्व। मत्संबन्धित्वात्तवैतदतिसुलभमिति सूचयन्नाह—कौंतेयेति, यद्वा यथा कुन्ती भर्तुराज्ञया भवदादीनिन्द्रादिसङ्गेनोत्पाद्यापि तत्कर्मसंबन्धवर्जिता तथा त्वमप्येवं कुर्वन् कर्मबन्धनैर्मोक्ष्यसे इति संबोधनस्य गूढाभिप्रायः ॥ २७ ॥

प० टी०—तदेवं पत्रपुष्पाद्यर्पणार्थं मत्प्रतिमाविभूतिगवेषणप्रयासो मास्त्वित्याह—यदिति । स्वभावतः शास्त्रतो वा करचरणव्यापारेण यत्किंचित्कर्म करोषि यदश्नासि भोक्तुमिच्छसि जुहोष्यग्नौ क्षिपसि ददासि तपस्यसि च तत्सर्वं मदर्पणं कुरु । संकल्पमात्रेणैव मदर्पणं भवति न पुनर्दर्शनाद्यपेक्ष्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—यतोऽल्पमपि भक्त्यार्पितं मम प्रीतिकरमतस्त्वमपि तथा कुर्वित्युपसंहरति—यदिति ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

त० टी०—एवंवृत्तस्त्वं यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु—शुभाशुभफलैरिति । एवं मदुक्तप्रकारेण संन्यासः मयि सर्वकर्मकर्तृत्वादिसमर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतः सन् शुभाशुभे इष्टानिष्टे फलं येषां तैः कर्मबन्धनैः कर्मरूपैर्बन्धनैर्मोक्ष्यसे कर्मणां मय्यर्पितत्वात्तव तत्संबन्धानुपपत्तेः । ततश्च तैर्विमुक्तः सन्मामेवोपैष्यसि न पुनः संसारे वर्त्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

म० टी०—एतादृशस्य भजनस्य फलमाह—शुभाशुभेति । एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मबन्धनैर्बन्धरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे मयि समर्पितत्वात्तव तत्संबन्धानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्रक्ष्यसे । ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं स एव योग इव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधित आत्मान्तःकरणं यस्य स त्वं त्यक्तसर्वकर्मा वा कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् सम्यग्दर्शनेनाज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्करिष्यस्यहं ब्रह्मास्मीति । ततः प्रारब्धकर्मक्षयात्पतितेऽस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मामुपैष्यसि इदानीमपि मद्रूपः सन् सर्वोपाधिनिवृत्त्या मायिकभेदव्यवहारविषयो न भविष्यसीत्यर्थः ॥२८॥

शं० टी०—श्रौतं स्मार्तं वाऽन्यद्वापीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वतस्तदनुष्ठितेः फलमाह—शुभाशुभफलैरिति। एवमीश्वरार्पणबुद्ध्या वैदिकमवैदिकं च युक्तं कर्म कुर्वाणस्त्वं शुभाशुभफलैः सुखदुःखप्रदैः स्वर्गनरकहेतुभिर्वा कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि कर्मबन्धनानि तैर्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि । ननु कर्मण्येवाधिकारस्त इति, नियतं कुरु कर्म त्वमिति, स्वधर्ममिति च विहितानामेव कर्मणां कर्तव्यत्वविधानात्कथं विहितानामशुभफलत्वमिति चेन्न, विहितानामप्यनुष्ठानवैकल्येऽशुभफलहेतुत्वोपपत्तेः "यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति" इति । "स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति" इत्यादिश्रुतेः स्मृतेश्च मन्त्रस्वरवर्णद्रव्यकालादिनियमवैपरीत्ये स्कन्ने भिन्ने च विहितानामप्यशुभफलकारित्वमुपपद्यते ततो 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते' इतिन्यायेनेश्वरार्पणबुद्ध्या श्रद्धाभक्तिभ्यां च कृतानां तु कर्मणां विपर्यासेऽपि प्रत्यवायाद्यसंभवात् । तथा संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः परमेश्वरे कर्मफलत्यागः स एव योगः कर्मबन्धमोक्षोपायस्तत्र सर्वकर्मफलसंन्यास एव

युक्तः सक्त आत्मा मनो यस्य तथोक्तः सन् कर्मबन्धनैर्विमुक्तः क्रमेण मां परमात्मानमुपैष्यसि विदेहमुक्तिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । यद्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा चेश्वरार्पणबुद्ध्या चाऽनेनेश्वरो मे प्रसीदत्वित्यादिकामनाराहित्येन चैवं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म कुर्वाणस्त्वं स्वानुष्ठितसत्कर्मसमुत्पन्नचित्तशुद्धिद्वारा संप्राप्तात्मविज्ञानः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा नाहं कर्तास्मीति स्वस्य सम्यक्कूटस्थत्वासङ्गत्वविज्ञानेन संचिताद्यशेषकर्मसंबन्धाभावदर्शनमेव संन्यासयोगस्तस्मिन्संचितागामिवर्तमानसर्वकर्मतत्कर्त्रादिसंबन्धाभावदर्शन एव युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य स संन्यासयोगयुक्तात्मा भूत्वा शुभाशुभफलैः स्वर्गनरकसुखदुःखप्रापकैः कर्मबन्धनैः कर्माणि पुण्यापुण्यमिश्ररूपाणि संचितादीनि तान्येव पुरुषो जन्मादिभिर्बध्यते यैस्तानि बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैर्मोक्ष्यसे । एवं विमुक्तः संन्यासयोगेन कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन् मां निर्विशेषं परं ब्रह्मान्तरालं विनैवोपैष्यसि विदेहकैवल्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—एवं च यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु—**शुभेति** । एवं कुर्वन्कर्मबन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि । कर्मणां मयि समर्पितत्वेन तव तत्फलसंबन्धानुपपत्तेः । तैश्च विमुक्तः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

स० टी०—भजनस्येदृशस्येशः फलमाह जगद्गुरुः ॥ एवं सिद्धेऽप्यनायासान्मद्भजने सतीष्टदे ॥ १ ॥ इष्टानिष्टे फले येषां तैस्त्वं कर्माख्यबन्धनैः ॥ मोक्ष्यसे न तु संसर्गं प्राप्स्यसीशसमर्पणात् ॥ २ ॥ संन्यासो मयि गोविन्दे सर्वकर्मसमर्पणम् ॥ धीशोधकतया योगस्तेन युक्तः समाहितः ॥ ३ ॥ शोधितो योग्यतां नीत आत्मा यस्यान्तरं मनः ॥ जीवन्नेव विमुक्तः सन्नज्ञानावृतिबाधनात् ॥ ४ ॥ साक्षात्कृतात्मतत्त्वः सन्मां कैवल्यपदाभिधम् ॥ पतितेऽस्मिन् शरीरे त्वं क्षयात्प्रारब्धकर्मणः ॥ ५ ॥ उपैष्यस्यधुना ब्रह्मरूपः सन्नेव मद्वपुः ॥ सर्वोपाधिनिवृत्त्या स्वे महिम्न्येव प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ भविष्यसीति तात्पर्यं श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ ७ ॥ २८ ॥

भा० टी०—एवं मदर्पणं कुर्वतस्तव यत्फलं भविष्यति तच्छृणु—**शुभेति** । शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां कर्मणां तान्येव बन्धनानि शुभाशुभफलैः कर्मरूपैर्बन्धनैरिति यावत् । एवं मदुक्तं कुर्वन् मोक्ष्यसे कर्मभिर्न बध्यसे इत्यर्थः । सोऽयं मदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणकर्मसंन्यासयोगो नाम फलत्यागात्संन्यासश्चासौ कर्मत्वाद्योगश्च तेन युक्त आत्मा अन्तःकरणं यस्य स त्वं संन्यासः स्वरूपतः सर्वकर्मत्यागः स एव युज्यते ब्रह्मणानेनेति योगस्तेन युक्तस्तस्मिन्युक्तः समाहितो वा आत्मान्तःकरणं यस्य स त्वमित्यर्थस्तु सर्वकर्मत्यागरूपे मुख्यसंन्यासेऽर्जुनाधिकारो भगवतो नाभिप्रेत इत्यभिप्रेत्याचार्यैर्न प्रदर्शितः । संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् ज्ञानप्राप्त्या जीवन्नेव कर्मबन्धनैर्विमुक्तः पतिते च देहे मां परमात्मानं सच्चिदानन्दघनं मोक्षाख्यमुपैष्यसि प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

प० टी०—तत्फलमाह—**शुभाशुभेति** । एवममुना प्रकारेण मदर्पणधिया क्रियमाणानां कर्मणां कर्मबन्धनैः कर्मनिबन्धनैः शुभाशुभफलैरिष्टानिष्टैर्मोक्ष्यसे विमुक्तो भविष्यसि । यथाग्नौ भर्जितबीजानामङ्कुरोत्पादकत्वं नास्ति तथैव ब्रह्मार्पणधिया कृतानां कर्मणां फलजनकत्वं नास्तीत्यर्थः । ततश्च संन्यासयोगेन प्रागुक्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्यैवंविधस्त्वं विमुक्तो जीवन्मुक्तदशां प्राप्य मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

रा० टी०—त्वदर्पणेन किमित्यत आह—**शुभाशुभेति** । शुभाशुभफलैरिति बहुव्रीहिः । एवं मयि सर्वसमर्पणे सति शुभाशुभफलकैः कर्मबन्धनैः मोक्ष्यसे । तदेव व्यनक्ति—**संन्यासेति** । फलत्यागकर्मानुष्ठानाभ्यां युक्तात्मा विमुक्तः सन्मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

त० टी०—ननु यद्येवं त्वं स्वभक्तानेवात्मभावं प्रापयसि नान्यांस्तर्हि तवापि रागद्वेषयोगात्सर्वेश्वरत्वं कथं स्यादिति चेत्तत्राह—सम इति । सर्वेषु देवतिर्यङ्मनुष्यपश्वाद्यात्मनाऽवस्थितेषु जातिस्वभावज्ञानाज्ञानादिनोत्तममध्यमाधमेषु भूतेषु प्राणिषु भजनीयतयाऽन्तर्यामितया च समोऽहं, यतो न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । अपकृष्टजातिस्वभावज्ञानादिमताऽऽराध्यमानस्य मे न कश्चिदपकर्षो भवत्यतस्तथाभूतो मदाराधको मम द्वेषविषयो न भवति । तथोत्कृष्टजातिस्वभावज्ञानादिमता पुरुषेणाराध्यमानस्य मे कश्चिदुत्कर्षो न भवत्यतो जात्यादिभिरुत्कृष्टोऽयमित्येवं मत्प्रीतिविषयो न भवति । एवमपि ये तु जात्यादिनिकृष्टा उत्कृष्टा वा भक्त्या मां भजन्ति ते मयि चित्तवृत्त्या वर्तन्ते, अहमपि तेष्वनुग्राहकतया वर्ते, तेषां मद्वियोगो न भवतीत्यर्थः । यथा जात्यादिनिकृष्टा गजेन्द्रशबरीगुहकप्यादयः, उत्कृष्टाः श्रुतदेवबहुलाश्वभीष्मपाण्डवादयः, सर्वेऽपि मन्निष्ठा मदनुग्राह्यत्वेन समा एव । न त्वभक्ता दुर्योधनादयः । एवं न मे वैषम्यापत्तिः । यथा कल्पवृक्षः स्वाश्रितस्यैव मनोरथं पूरयति, यथा वाऽग्निः स्वाश्रितस्यैव शीतं तमश्च नाशयति, न तेन तस्य किंचिद्वैषम्यं तथा ममापि भक्तानेवानुगृह्णतो न किंचिद्वैषम्यमिति भावः । तथोक्तं श्रीभागवते युधिष्ठिरेण—'न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः । संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥' इति ॥ २९ ॥

म० टी०—यदि भक्तानेवानुगृह्णासि नाभक्तान् ततो रागद्वेषवत्त्वेन कथं परमेश्वरः स्या इति नेत्याह—समोऽहमिति । सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योऽहं सद्रूपेण स्फुरणरूपेणानन्दरूपेण च स्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्यामित्वेन अतो न मम द्वेषविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चिदस्ति सावित्रस्येव गगनमण्डलव्यापिनः प्रकाशस्य । तर्हि कथं भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह—ये भजन्ति तु ये तु भजन्ति सेवन्ते मां सर्वकर्मसमर्पणरूपया भक्त्या अभक्तापेक्षया भक्तानां विशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः । कोऽसौ मयि ते ये मदर्पितैर्निष्कामैः कर्मभिः शोधितान्तःकरणास्ते निरस्तसमस्तरजस्तमोमलस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्यान्तःकरणस्य सदा मदाकारां वृत्तिमुपनिषन्मानेनोत्पादयन्तो मयि वर्तन्ते अहमप्यतिस्वच्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितस्तेषु वर्ते । चकारोऽवधारणार्थस्त एव मयि तेष्वेवाहमिति । स्वच्छस्य हि द्रव्यस्यायमेव स्वभावो येन संबध्यते तदाकारं गृह्णातीति, स्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति, तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष एव स्वभावो यत्स्वसंबद्धस्याप्याकारं न गृह्णातीति, अस्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति । यथा हि सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रः प्रकाशः स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ, तावता न दर्पणे रज्यति न वा द्वेष्टि घटम् । एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्तेऽनभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुत्रचित् न वा द्वेष्मि कंचित् सामग्रीमर्यादया जायमानस्य कार्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् वह्निवत्कल्पतरुवच्चावैषम्यं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—परमात्मा भक्तानां मुक्तिं प्रयच्छति न त्वभक्तानामतो निर्दोषं हि समं ब्रह्मेतिस्मृत्युक्तं परमात्मनो यत्समत्वं तदुक्तिमात्रमेव वैषम्यं त्वस्त्येवेत्याशङ्कायां न, सर्वसमोऽपि भानुः शीतकाले स्वमनावृतदेशमासाद्य ये सेवन्ते तेषां शीतं नाशयति न त्वसेवमानानां ततस्तद्वैषम्यं भानुकृतं न भवति किंतु पुरुषकृतमेव यथा तथैव प्रकृतेऽपीति सूचयितुमाह—समोऽहमिति । सर्वभूतेषु सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु

प्राणिष्वहं परमात्मा परिपूर्णो निर्विशेषः स्वयं घटमठादिष्वाकाशवत्समस्तुल्यस्वभाव एवास्मि न वाय्वादिवद्विषमस्तत एव मम न कश्चिदपि प्रियोऽस्ति नापि द्वेष्योऽप्रियोऽप्यस्ति "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति श्रवणादमनस्कस्य प्रियाप्रियत्वभावनायोगात् । ननु प्रियाप्रियत्वभावनाभावे कथं तर्हि केषांचिन्मुक्तिः केषांचिदमुक्तिरित्याशङ्कायां न, तत्पुरुषतन्त्रं न तु मत्तन्त्रमित्याह—**ये भजन्तीति** । स्वप्रयत्नेन तीव्रमोक्षेच्छया च शुभान्येव कर्माणि बहुजन्मभिः कृत्वा तत्परिपाकाच्छुद्धात्मानः सन्तः सर्वं संन्यस्य सद्गुरुप्रसादात् श्रवणादिना परतत्त्वं ज्ञात्वा ये पुरुषधौरेया भक्त्याऽखण्डवृत्त्या मां भजन्ति ब्रह्मैवाहमिति स्वमेव पूर्णात्मना स्थितं पश्यन्तीत्यर्थः । ते यतयो ब्रह्मनिष्ठाः स्वच्छस्वभावत्वात्सर्वदा मय्यानन्दात्मनि ब्रह्मणि स्वयं वर्तन्ते मयि मद्रूपेण तिष्ठन्तीत्यर्थः । अहं च निर्विशेषः परिपूर्णोऽपि तेषु ब्रह्मवित्सु तद्वृत्तेः सर्वदा चक्षुषो रूपवद्विषयीभूय तिष्ठामि यथा सर्वव्यापकः सर्वसमोऽप्याकाशः स्वच्छेषु जलदर्पणादिषु प्रतिबिम्बते नतु कुड्यादिषु तद्वदहमपि सत्सु भामि न त्वसत्सु । "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रवणाद्ये मां विदुस्ते मुक्ता ये न विदुस्ते बद्धा भवन्त्यतो मद्वेदनमेव पुंप्रयत्नलभ्यं मुक्तिकारणं तदभावो बन्धकारणं न त्वहं न च गुरुर्नापि च शास्त्रं ततो न मम सर्वसमत्वव्याघात इति भावः । एतेन शीतनिवृत्तिः पुरुषप्रयत्नसाध्या यथा तथा भवमुक्तिरपि पुरुषप्रयत्नसाध्या नतु स्वयमेव सिध्यति तस्मान्मुमुक्षुभिर्मुक्त्यै प्रयतितव्यमिति सूचितं भवति ॥ २९ ॥

श्री० टी०—यदि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हि तवापि किं रागद्वेषादिकृतं वैषम्यमस्ति नेत्याह—**सम इति** । समोऽहं सर्वेष्वपि भूतेषु अतो मे मम प्रियश्च द्वेष्यश्च नास्त्येव । एवं सत्यपि ये मां भजन्ति ते भक्ता मयि वर्तन्ते । अहमपि तेषु अनुग्राहकतया वर्ते । अयं भावः—यथाऽग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं, यथा वा कल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातिनोऽपि मम न वैषम्यं किंतु मद्भक्तेरेवायं महिमेति ॥ २९ ॥

स० टी०—अनुगृह्णासि भक्तांश्चेन्नाभक्तांस्त्वं ततः कथम् ॥ रागद्वेषादिवत्त्वेन सर्वेशोऽसीति चेच्छृणु ॥ १ ॥ सर्वप्राणिषु तुल्योऽहं सच्चिदानन्दरूपतः ॥ अन्तर्यामितया तद्वन्न कश्चिद्द्वेषगोचरः ॥ २ ॥ प्रियो वा मे प्रकाशस्य सावित्रस्येव कश्चन ॥ कथं फलेऽस्ति वैषम्यं स्वभक्ताभक्तयोस्तदा ॥ ३ ॥ सेवन्ते ये तु मां भक्त्या सर्वकर्मार्पणाख्यया ॥ चित्तशुद्ध्यात्मबोधेन ते मय्यात्मनि चिद्घने ॥ ४ ॥ स्वभावात्सन्ति तत्त्वैकाकारवृत्त्याऽतिशुद्धया ॥ अहमप्यतिशुद्धायां सद्धीवृत्तौ निरन्तरम् ॥ ५ ॥ प्रतिबिम्बतया तेषु वर्त एव स्वभावतः ॥ यथाग्निर्नापनयति दूरस्थानां नृणां तमः ॥ ६ ॥ शीतं वा तेन न द्वेष्या अग्नेः स्युर्दूरगामिनः ॥ शीतं तमोऽपनयति समीपमुपसर्पताम् ॥ ७ ॥ तेन तेन प्रियास्तस्य तद्वत्कल्पतरोरपि ॥ स्वस्वकामानुसारेण विचित्रफलदायिनः ॥ ८ ॥ तथैव भक्त्यभक्तिभ्यां विचित्रफलदायिनः ॥ न वैषम्यं न नैर्घृण्यं भवेत्सर्वसमस्य मे ॥ ९ ॥ २९ ॥

भा० टी०—ननु मोक्षादिदानेन भक्ताननुगृह्णतस्तददानेनाभक्ताननुगृह्णतस्तव वैषम्यमिति चेत्तत्राह—**सम इति** । अहं परमात्मा सच्चिदानन्दघनः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु समः समानः यतो मम द्वेषविषयः कश्चिदपि न भवति रागविषयश्च । एवं तर्हि कथं भक्ताननुगृह्णासि नेतरानिति तत्राह—**य इति** । तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदार्थः । यथा सवितृप्रकाशः स्वच्छास्वच्छदर्पणेषु समोऽपि स्वच्छेषु विशेषेण वर्तते नास्वच्छेषु, यथा वह्निः सर्वसमोऽपि सन्निहितानां शीतं नाशयति नासन्निहितानां, यथा वा कल्पवृक्षो भक्ताननुगृह्णाति नाभक्तान् एवं ये तु भक्त्या मां भजन्ते सेवन्ते ते स्वभावतो मयि वर्तन्ते मदाकाराकारितचित्तवृत्तयोऽनुग्रहभाजो भवन्तीत्यर्थः । अहं च तेषु स्वभावत एव वर्ते तेषां चित्तवृत्तौ स्वभावादेव प्रतिफलितोऽनुग्राहको भवामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प० टी०—तर्हि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तेन तत्रापि रागद्वेषप्रयुक्तं वैषम्यं स्यादित्याह—**समोऽहमिति**। अहं सर्वभूतेषु समः समस्वभावोऽस्म्यतो मे मम द्वेष्यः प्रियो वा कश्चिदपि नास्ति किं तु ये मां भक्त्या भजन्ति ते मय्यनुग्राह्यत्वेन वर्तन्ते अहमपि तेष्वनुग्राहकत्वेन वर्ते, ये तु न भजन्ति ते यथावस्थिता एव तिष्ठन्ति, मयि तु रागद्वेषव्यवस्था नास्तीत्यर्थः। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति पूर्वमेवोक्तम्। यथा मार्गे स्थितं वृक्षं केऽपि फलार्थिनः केऽपि पुष्पार्थिनः केऽपिच्छायार्थिनः श्रयन्ते ते स्वस्वाभिमतं लभन्ते वृक्षस्य तु नोभयत्रापेक्षोपेक्षा वा। श्रुतिरपि ऋग्वेदे—"या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमाः। शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधा वः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः" इति। भाष्यम्—भो विश्वकर्मन् विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यदर्थमिति विश्वकर्मा परमेश्वरस्तस्य संबुद्धिस्ते तव या यानि परमाण्युत्कृष्टानि धामानि देवशरीराणि तथा यान्यवमान्यपकृष्टानि पश्वादिशरीराणि तथा यानि मध्यमा मध्यमानि मनुष्यशरीराणि सन्ति तेषु मध्ये सखिभ्यः स्वानुकूलेभ्यः शिक्षा ज्ञानोपदेशस्तथा हविषि प्रलयकाले होतव्यत्वेन प्राप्ते स्वप्रतिकूले जीवजाते वो युस्माकं स्वधा स्वस्मिन् ध्रियत आरोप्यते सा स्वधा मायाज्ञानमिति स्वयमेव प्राप्तमस्ति। त्वं तु तन्वं शरीरं वृधानो वर्धमानः प्रकटीकुर्वाणो यजस्व भजस्व अनुग्राहयस्वेत्यर्थः॥ २९॥

रा० टी०—ननु भक्त्युपहृतमश्नामीत्युक्तदिशा यदि त्वं भक्तिप्रियस्तर्हि द्वेषिणामप्रियश्चेति स्यात्। तथाच भक्तेषु द्वेषिषु यथाक्रमं स्नेहद्वेषवत्त्वादल्पभक्तस्य कस्यचित्सुखरूपं बहुफलं ददासि अल्पद्वेषिणो बहुदुःखरूपं ददासि इत्यापद्यते राजादौ तथा दर्शनात्। एवं च वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्नुतस्तवेत्यत आह—**समोऽहमिति**। अहं सर्वेषु भूतेषु समः न वैषम्यादिमान्। यतो मे तदीयं द्वेषमपेक्ष्याधिकं द्वेष्यो नास्ति। तदीयां भक्तिमपेक्ष्याधिकः प्रियश्च नास्ति। किंतु तत्तदीयद्वेषभक्त्यनुसारेण तत्तत्सदृशफलद एवाहं। अतः समोहम्। नहि तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तत्सदृशफलद एवाहं। अतः समोहम्। नहि तत्तत्कर्मानुसारेणानुशासिता यमो विषमो भवति तथात्वे समवर्ती परेतराडितिप्रसिद्धिविरोधात्तथेतिभावेन भक्तिमतां फलमाह—य इति। ये भक्त्या मां भजन्ति सेवन्ते ते मयि मदधीनाः मद्वशाः इति ज्ञानवन्तो भवन्ति। तेषु चाप्यहं तेषां वशोऽहमित्यर्थः। यद्वा सम इति पूर्वार्धे भक्तोऽभक्त इति पदद्वयमध्याहार्यम्। सर्वभूतेषु मे भक्तः द्वेष्यो नास्ति। अभक्तो मे प्रियो नास्ति। अतः समोहं। यदि भक्तेषु द्वेषमभक्तेषु प्रीतिं कुर्यां तर्ह्येव विषमः स्यां नचैवं किंतु भक्त्यनुसारेण फलद इतिभावेनाह—य इति। ये मयि प्रीत्या वर्तन्ते तेष्वहं प्रीत्या वर्त इत्यर्थः॥ २९॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्॥
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०॥

त० टी०—किंचालौकिकं मम भक्तेः प्रभावं शृणु—**अपि चेदिति** द्वाभ्याम्। न तावन्मदनन्यभक्तानां दुराचारः संभवति, यदि कथंचित्स्यात्तत्संभावनापरावपिचेच्छब्दौ "अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" इति सूत्रात्। केनचिज्जन्मान्तरीयेण बलिष्ठेन कर्मणा वैदिकाचारविरोधिनाऽन्त्यजादिसमुद्भवं शरीरं प्रापितः, उत्तमाधिकारार्हकुलजन्मापि केनचिद्बलीयसा भगवदीयापचारात्मकेन पापेन प्राप्तदुःसङ्गजन्यकर्मणा सत्संप्रदायोक्तशास्त्रीयसदाचारात्पतितो वा सुदुराचारशब्दवाच्यः। उभयथाऽपि संप्राप्तवैदिकाचारानर्ह इति यावत्। न तूत्तमाधिकारार्होऽपि यथेष्टाचारेण वर्तमानोऽत्र दुराचारो विवक्षितः, तस्यासुरकोटौ संनिविष्टत्वात्। एवं चोभयविधदुराचारा-

दप्यधिकः पातकातिपातकमहापातकसर्वाशित्वकृतघ्नतादिविशिष्टो दुराचारः, पूर्वं तथाभूतोऽपि यः केनचिद्भाग्योदयेनानन्यभाक् अन्यसाधनान्यप्रयोजनान्यसंबन्धशून्यः सन् मां भजते, सर्वसाधनरूपं सर्वयोगक्षेमकर्तारं मुक्तप्राप्यं तद्भोग्यं सर्वसंबन्धाश्रयं मुमुक्षुध्येयं मां निश्चित्य सर्वात्मना सेवते मद्भजनैकावलम्बनो भवतीत्यर्थः । स साधुरेव मन्तव्यः सदाचारवानेकान्ती भक्त एव ज्ञातव्यः 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एवेति ये श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्' इत्युक्तैकान्तिलक्षणसंपन्नत्वात् । तत्र हेतुमाह—सम्यग्व्यवसितो हि स इति । हि यतः सम्यग्व्यवसायसंपत्तियुक्तः सर्वमुमुक्षुध्येयो जगज्जन्मादिहेतुर्वेदैकप्रमाणगम्यो वेदान्तप्रतिपाद्यो मुक्तप्राप्यो भगवान् श्रीपुरुषोत्तमो रमानिवासो गोपीप्रियो मदुपायोपेयः सर्वसंबन्धरूपो नान्यः कश्चित्साध्यसाधनसंबन्धत्वेन मया समाश्रयणीयोऽस्ति । यद्यपि मम पापबाहुल्येन वैदिकाचारयोग्यता नाभूत्, प्रत्युताधःपातार्हो ह्यभवं तथापि तेन निरतिशयदयाकारुण्यतितिक्षावात्सल्यादिगुणमहोदधिना भगवता स्वासाधारणगुणपारवश्यान्निर्हेतुककारुण्येनैव स्वानन्यभजनार्हमानुषभावं प्रापयित्वा स्वनियम्यभूतैर्मदीयात्मशरीरेन्द्रियादिभिरात्मानं भाजयित्वा स्वदीनानुकम्पित्वस्वभावप्रसिद्ध्यै मां स्वानन्यभक्ततया ख्यापयति । तस्मात्तदुपकृतिं शिरसि निधाय स एवापारकारुण्यसिन्धुः सर्वात्मना मया भजनीय इति व्यवसाययुक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

म० टी०—किंच मद्भक्तेरेवायं महिमा यत्समेऽपि वैषम्यमापादयति, शृणु तन्महिमानम्—अपीति । यःकश्चित्सुदुराचारोऽपि चेदजामिलादिरिव अनन्यभाक् सन् मां भजते कुतश्चिद्भाग्योदयात्सेवते स प्रागसाधुरपि साधुरेव मन्तव्यः हि यस्मात्सम्यग्व्यवसितः साधुनिश्चयवान् सः ॥ ३० ॥

शं० टी०—राजविद्येति विशेषणेन सूचितं ब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तविद्यानां सकलवेदशास्त्राध्ययनसमुत्पन्नानां बन्धकत्वं मोघाशा इति त्रैविद्या मामित्यादौ प्रतिपाद्य ब्रह्मविद्यायाश्च मोक्षप्रदत्वं महात्मानस्त्विवि यान्ति मद्याजिनोऽपि मामित्यादौ प्रतिपाद्याधुना पवित्रमिदमुत्तममिति ज्ञानस्य यत्पावकतमत्वं प्रतिज्ञातं तद्दिशदयति—अपि चेदिति । यः कश्चिद्ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वान्यो वा सुदुराचारः सुतरां जातितो वर्णतः क्रियातो वा स्वभावतो वात्यन्तदुष्ट आचारो वृत्तं यस्य स दुराचारोऽपि यद्यपि पापिष्ठोऽपि वा स्यात्तथापि जन्मान्तरीयपुण्यकर्मातिशयेन सद्गुरुप्रसादात्परतत्त्वं ज्ञात्वा स्वयमनन्यभाक् अन्यदनात्मस्वरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मविशिष्टं देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेन भजतीत्यनन्यभाक् चित्तप्रसादजनितस्वयाथात्म्यविज्ञानेन तथा न भवतीत्यनन्यभाक् सन् मां परं ब्रह्म भजते ब्रह्मैवाहमित्यविक्रियं ब्रह्मैव सदा स्वमनुसंधत्ते स ब्रह्मवेत्ता साधुरेव सन् ज्ञानात्सदाचारवत्तया सत्पुरुष एवेति पण्डितैर्मन्तव्यः पौर्विकीयां पापी दुराचार इति बुद्धिं त्यक्त्वा ब्रह्मविदेष पुण्यतम एवेति विज्ञातव्य इत्यर्थः । तस्य पुण्यतमत्वमेव निश्चिनोति—सम्यगिति । हि यस्मात्कारणात्स पुरुषः सम्यग्व्यवसितः व्यवसीयते वस्तुयाथात्म्यं निश्चीयतेऽनेनेति व्यवसितं विज्ञानं तत्त्वनिश्चयात्मकं सम्यक् समीचीनं व्यवसितं जातिवर्णतद्धर्मतत्कर्मसंबन्धशून्यमाकाशवदतिनिर्मलं निष्क्रियं नित्यमुक्तस्वभावं यत्परं ब्रह्म तदेवाहमिति तत्त्वसाक्षात्कारजनितं स्वभावनिश्चयलक्षणं यस्य स सम्यग्व्यवसितः यस्मात्सम्यग्ज्ञानसंपन्नस्तस्मात्साधुरेवेति सर्वैर्ज्ञातव्यः पूजनीयश्चेति भावः । न वासुदेवभक्तानामिति न मे भक्तः प्रणश्यतीत्येतद्वाक्यार्थे विचार्यमाणे त्वस्यार्थ एवमपि भवति—अपि चेत्सुदुराचारः ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं भ्रमप्रमादाभ्यां सुदुराचारोऽप्यतिनिन्दिताचारोऽपि वा यदि स्यात् एकाकितया मौनितया च भिक्षाटनं कुर्वन्नभिशस्तपतितादीनामप्यन्नाद्यशनेन वा सति देशकालवैषम्ये दुष्टान्नभक्षणेन वा कचिच्चाण्डालादिसंपर्केण वाप्यत्यन्तदोषी भवेच्चेत् तथाप्यनन्यभाक् विष-

याकारं भजतीति भाक् वृत्तिर्न विद्यतेऽन्यो मद्व्यतिरिक्तो विषयो यस्याः साऽनन्या विषयान्तरशून्या भाक् वृत्तिर्यस्य सोऽनन्यभाक् सन् "अहमन्नमहमन्नमहमन्नादोऽहमन्नादः" इत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्या दाता दानं देयं च भोक्ता भोज्यं भोजनं च सर्वमहमेव ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्भूत्वा यो मां निर्विशेषं परं ब्रह्म भजते प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यनुसंधत्ते एवं सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वानुसंधानमात्रेण स ब्रह्मवित्साधुरेव शुद्ध एवेति पण्डितैर्मन्तव्यो ज्ञातव्य इत्यर्थः। ननु तदनुरूपप्रायश्चित्ताभावात् कथं शुद्ध एवेति ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह–सम्यगिति। आत्मलाभान्न परं विद्यते 'सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते। दर्शनेन विहीनस्तु संस्कारं प्रतिपद्यते॥ प्रायश्चित्तं ब्रह्मविदो यतेस्तु ब्रह्मवेदनम्। दोषप्रसक्तावन्यन्न (?) शास्त्रदृष्टं विधीयते॥ अतिपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्। भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मिकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्॥ यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम्। योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन॥ स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः। विपरीतस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः॥" इत्यादिवचनैर्ज्ञानिनो ज्ञानमेव प्रायश्चित्तमिति। मन्वादीनां यन्निश्चितं तत्तु व्यवसितं समीचीनं व्यवसितं यस्य स सम्यग्व्यवसितः समीचीनप्रायश्चित्तवानेवेत्यर्थः। "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ। यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति "न लिप्यते कर्मणा पापकेन। उभे ह्येवैष एते तरति" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिप्रकाशनार्थो हिशब्दः। अतिपापेऽतिवचनस्यायमर्थः अतिपापप्रसक्तोऽपि ब्रह्मविद्यतिर्भ्रमप्रमादाभ्यां वा देशकालादिवैषम्ये दुष्टान्नभक्षणलक्षणमत्यन्तपापं कृत्वापि निमिषं क्षणार्धमच्युतं नित्यकूटस्थमसङ्गमात्मानं ध्यायन् 'अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः' इति कर्तृकरणकार्येभ्यो भिन्नं स्वं निष्क्रियमेव परं ब्रह्म पश्यन्नित्यर्थः। तपस्वी 'शुचिदीनर्षिव्रतिनो वनस्थाश्च तपस्विनः' इत्यभिधानात् भूयः पुनरपि तपस्वी शुचिर्भवति पुनरपि तपःसंपन्नो वा। ननु ब्रह्मध्यानेन शुद्ध एव भवति तथाप्ययं व्यवहाराऽयोग्य एवेत्यत आह–पङ्क्तीति। ये त्रिसुपर्णं पठितारः ये च चतुर्वेदिनः ये वा वाजपेयचयनादिक्रतुकर्तारस्ते सर्वे पाङ्क्तिपावनास्तानप्ययं पूजानमस्कारादिभिः पुनातीति पाङ्क्तिपावनपावनः सर्वेषां पूज्यश्च भवतीत्यर्थः। प्रायश्चित्तानीत्यस्यायमर्थः–यान्यशेषाणि कृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रचान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तानि तपोरूपाणि यानि वाजपेयराजसूयाश्वमेधादीनि कर्मात्मकान्यशेषाणि प्रायश्चित्तानि वै प्रसिद्धौ शास्त्रप्रसिद्धानीत्यर्थः। तेषामशेषाणामपि प्रायश्चित्तानां पञ्चम्यर्थे षष्ठी तेभ्यः सर्वेभ्यः कृष्णानुस्मरणं परम् 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इतिस्मरणात् कृष्णः सदानन्दस्वरूपः परमात्मा परं ब्रह्म तस्यानुस्मरणम् अविक्रियं ब्रह्मैवाहमिति गुरूपदेशानुरूपेण स्वात्मनानुभव एव परममुत्कृष्टतमं सुकरं च प्रायश्चित्तम्। अत्रायमभिप्रायः–यत्पापमुद्दिश्य कृच्छ्रादि क्रियते तेन तत्पापमेव गच्छति न त्वन्यत् संचितं चागामि च, कृष्णानुस्मरणं तु 'अहं ब्रह्मेति मां ध्यायन्नेकाग्रमनसा सकृत्। सर्वं तरति पाप्मानं कल्पकोटिशतैः कृतम्' इतिन्यायेन शतकोटिकल्पार्जितं भूतं भवच्च भावि च सर्वं पापं पुण्यं च विध्वस्य मोक्षं प्रयच्छत्यतो ब्रह्मानुसंधानं सर्वोत्तमं प्रायश्चित्तमिति॥ ३०॥

श्री० टी०–अपि च मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इति दर्शयन्नाह–अपि चेदिति। अत्यन्तं दुराचारोऽपि यद्यप्यपृथक्त्वेन पृथग्देवता अपि वासुदेव एवेति बुद्ध्या नरो देवतान्तरभक्तिमकुर्वन्मामेव श्रीनारायणं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मन्तव्यः। यतोऽसौ सम्यग्व्यसितः परमेश्वरभजनेनैव कृतार्थो भविष्यामीति शोभनमध्यवसायं कृतवान्॥ ३०॥

स० टी०–मद्भक्तेरेव माहात्म्यं यत्समेऽपि मयीश्वरे॥ आपादयति वैषम्यं शृणु त्वं तत्समाहितः॥१॥

अतीवकुत्सिताचारोऽजामिलादिरिवाप्रियः ॥ कुतश्चिद्भाग्यवशतः सेवते मामनन्यभाक् ॥ २ ॥ स प्रागसाधुरप्येष मन्तव्यः साधुरेव हि ॥ साधुनिश्चयवान्यस्मात्प्रवृत्तः सम्यगीश्वरे ॥ ३ ॥ ३० ॥

भा० टी०—शृणु मद्भक्तेर्महिमानं दुराचारानपि यया युक्ताननुगृह्णामीत्याह—अपि चेदिति । अपि चेद्यद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु अत्यन्तं दुष्टः आचारः आचरणं यस्य स पूर्वं सुदुराचारोऽपि यो मां परमेश्वरमनन्यभाक् न विद्यतेऽन्यस्मिन्भक्तिर्यस्य सः भजते सेवते स साधुरेव मन्तव्यः । हि यस्मात्सम्यग्व्यवसितः सम्यक् यथावत् व्यवसायं निश्चयं प्राप्तः ॥ ३० ॥

प० टी०—अपि च मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इत्याह—अपि चेति । सुतरामत्यन्तं दुराचारोऽपि संश्चेन्मां भजते । किंभूतोऽनन्यभाक् मत्तो नान्यदेवतान्तरं भजते तत्पापपरिहारसमर्थे मय्यध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥

रा० टी०—भक्तेः प्रशंसा क्रियते—अपि चेदित्यादिना । सुदुराचारोऽपि भगवद्भक्तो यः कश्चिद्देवांशः ऋष्यादिः स्वयोग्याधिकपुण्यापगमाय दैवादत्यन्तदुराचारोऽपि अनन्यभाक् स्वातन्त्र्येणान्यभजनहीनः सन्मां भजते चेत्स साधुरेव मन्तव्यः । कुतः हि यस्मात्स चन्द्रसूर्यांशः सम्यग्व्यसितः संजातसमीचीनभगवत्तत्वनिश्चयवानत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

त० टी०—ततश्च—क्षिप्रमिति । अनेन विश्वासात्मकेन दृढनिश्चयेन दुराचारं त्यक्त्वा क्षिप्रं शीघ्रमेव धर्मात्मा महाभागवतलक्षणसंपन्नो भवति । ततः शश्वच्छान्तिं मद्भावापत्तिलक्षणां मुक्तिं क्रमेण प्राप्नोति । ननु पूर्वाभ्यस्तदुराचारवशात्पुनस्तत्र रुचिश्चेत्तर्ह्यधर्मात्मत्वात्कथं साधुः कथं वा शान्तिं गच्छेत् किंतु नश्येदित्याशङ्क्य तथाविधव्यवसायवतो मद्भक्तस्य न कदाऽपि नाशशङ्का कार्येत्याह—कौन्तेयेति । हे कौन्तेय त्वं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुर्वित्यर्थः । किं प्रतिजानीयामित्यपेक्षायामाह—न मे भक्तः प्रणश्यतीति । मम परमकारुण्यवात्सल्यसौहार्दक्षमादीनानुकम्पासौशील्यसर्वशरण्यत्वाद्यनन्तकल्याणगुणसागरस्य सत्यसंकल्पस्य ज्ञानैश्वर्यादिषाड्गुण्यनिधेः श्रीपुरुषोत्तमस्य भगवतो माधवस्य भक्तो दुराचारसंपन्नोऽप्यनन्यशरणः सर्वसाधनहीनोऽपि न प्रणश्यति । अन्यजनवन्मामप्राप्य यमाधीनो भूत्वा संसारी न भवतीत्यर्थः । दृष्टान्ताश्चात्राजामिलभिक्षुगजगणिकाव्याधादयः । तथा चोक्तं शास्त्रे—'स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे । भव शरणमुदीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥' इति वैष्णवे । श्रीसात्त्वते च 'दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं हि यः । निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः ॥' वैष्णवधर्मे च—'अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन । मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥' इति । किं च 'मेरुमन्दिरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । केशवं वैद्यमासाद्य दुर्व्याधिरिव नश्यति ॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इत्यादि ॥ ३१ ॥

म० टी०—अस्मादेव सम्यग्व्यवसायात्स हित्वा दुराचारताम्—क्षिप्रमिति । चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मानुगतचित्तः, दुराचारत्वं झटित्येव त्यक्त्वा सदाचारो भवतीत्यर्थः । किंच शश्वन्नित्यं शान्तिं विषयभोगस्पृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरां प्राप्नोत्यतिनिर्वेदात् । कश्चित्त्वद्भक्तः प्रागभ्यस्तं दुराचारत्वमत्यजन्न भवेदपि धर्मात्मा तथा च स नश्येदेवेति नेत्याह भक्तानुकम्पापर-

वशतया कुपित इव भगवान्—नैतदाश्चर्यं मन्वीथाः हे कौन्तेय निश्चितमेवेदृशं मद्भक्तेर्माहात्म्यमतो विप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्वं प्रतिजानीहि सावज्ञं सगर्वं च प्रतिज्ञां कुरु न मे वासुदेवस्य भक्तोऽतिदुराचारोऽपि प्राणसंकटमापन्नोऽपि सुदुर्लभमयोग्यः सन् प्रार्थयमानोऽपि अतिमूढोऽशरणोऽपि न प्रणश्यति किंतु कृतार्थ एव भवति। दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रह्लादध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धा एव। शास्त्रं च 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इति ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—कुर्वन्तु नाम कृच्छ्रचान्द्रायणाश्वमेधादीनि तपःकर्मात्मकानि प्रायश्चित्तानि तथापि तेषु यथोक्तदेशकालद्रव्यमन्त्रतन्त्रादिनियमावैकल्येन कृतेष्वेव शुद्धिः सिध्यति तत्रापि षड्रात्रद्वादशरात्रपक्षमाससंवत्सरादिव्यवधानेन दैर्घकालिकी शुद्धिः सा च पारोक्षिकी न तथा मद्ध्यानेनेत्याह—क्षिप्रमिति। ब्रह्मविद्यातिर्मद्ध्यानेन क्षिप्रं शीघ्रमेवोत्तरक्षणे प्रत्यग्वृत्त्या स्वस्याविक्रियब्रह्मात्मत्वदर्शनसमकाल एव धर्मात्मा पुण्यात्मा शुद्धो भवति न तत्र नियमावैकल्यं कालदैर्घ्यं पापनिवृत्तेः पारोक्ष्यं चास्तीत्यर्थः। एतावन्मात्रमेव न भवत्यपि तु शश्वच्छाश्वतीं शान्तिं मुक्तिं निगच्छति पुनरावृत्तिरहितां विदेहमुक्तिं प्राप्नोत्येवेत्येतदर्थनिश्चयार्थो नीत्युपसर्गः। ब्रह्मविद्यतेरन्तरागतदोषविशेषैर्मुक्तिर्न प्रतिबध्यत एवेत्यस्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्वित्याह—कौन्तेयेति। ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानयोगबलेन ब्रह्मभावं भजतीति भक्तो ब्रह्मवित् हे कौन्तेय मे मम भक्तो ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मविद्यावितिर्न प्रणश्यति मध्येऽप्राप्तब्रह्मनिष्ठो विघ्नदोषेण दुर्गतिं दुर्योनिं वा न गच्छति किंतु विघ्नकोटीः सर्वा मदनुग्रहेण मन्निष्ठया च निर्मूल्य विदेहमुक्तिं प्राप्नोत्येव नात्र संशयस्त्वमस्मिन्नर्थे प्रतिजानीहि भगवद्भक्तो ब्रह्मविन्न नश्यतीति प्रतिज्ञां कुरु। योगक्षेमं वहाम्यहमिति मया प्रतिज्ञातत्वादीश्वरैकशरणानां ब्रह्मविदां ब्रह्मनिष्ठानां न विघ्नैर्मुक्तिः प्रतिहन्यत इति गजघण्टया घोषयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मन्तव्यस्तत्राह—क्षिप्रमिति। दुराचारोऽपि मां भजन्शीघ्रं धर्मचित्तो भवति ततश्च शश्वच्छान्तिं शाश्वतीमुपशान्तिं चित्तोपप्लवोपरमरूपां परमेश्वरनिष्ठां नितरां गच्छति प्राप्नोति। कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शङ्काव्याकुलचित्तमर्जुनं प्रोत्साहयति—हे कौन्तेय पटहकाहलादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु। कथं, मे परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपि तु कृतार्थ एव भवतीति ततश्च ते त्वत्प्रौढिविजृम्भणविध्वंसितकुतर्का निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेनाश्रयेरन् ॥ ३१ ॥

स० टी०—स सम्यङ्निश्चयादस्मान्मत्प्रसादोन्मुखो जनः॥ सुदुराचारतां हित्वा तथा पूर्वार्जितानघान् ॥ १ ॥ मत्सेवनमहिम्नैव शीघ्रं धर्मानुगान्तरः ॥ भूत्वा सम्यक् सदाचारः शान्तिं वैतृष्ण्यनामिकाम् ॥ २ ॥ प्राप्नोति नितरां तत्र मन्वीथा नैतदद्भुतम् ॥ मद्भक्तेरीदृशं यस्मान्माहात्म्यं निश्चितं महत् ॥३॥ अतो विप्रतिपन्नानां त्वं पुरस्तादपि स्वयम् ॥ सावज्ञं च सगर्वं च प्रतिज्ञां कुरु सर्वथा ॥ ४ ॥ मम श्रीवासुदेवस्य भक्तोऽनन्यरतिः सदा ॥ प्राणसंकटमापन्नो दुराचारोऽपि दुर्लभम् ॥ ५ ॥ वस्तु प्रार्थयमानोऽपि मूढोऽप्यशरणोऽपि सन् ॥ न प्रणश्यति किंत्वेष कृतार्थो भवति स्वयम् ॥ ६ ॥ प्रह्लादाजामिलौत्तानपादिहस्त्यादयो यथा ॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ ७ ॥ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादित्यर्थः श्रीहरेर्गिराम् ॥ ८ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—ननु किं त्वामनन्यभाक् भजन्नपि सुदुराचार एव तिष्ठति, नेत्याह—क्षिप्रमिति। अतः मद्भजनरूपसम्यग्व्यवसायसामर्थ्याद्बाह्यतां दुराचारतां च विहाय क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा धर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मचित्त एव भवति तत एव शश्वन्नित्यं शान्तिमुपशमं नितरां गच्छति प्राप्नोति। अस्मिन्नर्थेऽसंभावनां निरस्यन्नाह—कौन्तेय मे मम भक्तो न प्रणश्यतीति प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु। यथा

कुन्ती इन्द्रादिसंसर्गं कृत्वापि मद्भक्तिमहिम्ना सर्वोत्तमा सतीत्वेन परिगणिता नाधर्मसंबन्धेन नाशयोग्या तथेति कौन्तेयेतिसंबोधनस्य गूढाभिप्रायः ॥ ३१ ॥

प० टी०—अथ तदेव सहेतुकमाह—क्षिप्रमिति । मद्भजनेन क्षिप्रं तत्कालमेव धर्मात्मा भवति शुद्धचित्तः सन् शाश्वतीं शान्तिं निगच्छति प्राप्नोति । तदुक्तम्—'विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः' इति । अत्रार्थे संदिहानमर्जुनं प्रोत्साहयन्नाह—न मे भक्त इति । मद्भक्तो मद्भजनशीलत्वा-द्विधूतकल्मषः सन्न प्रणश्यतीति प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । अत्रोदाहरणमुद्धवोऽभूद्यतो मुनिशापेन सर्वया-दवकुलसंहारेऽप्यात्यन्तिकभक्तियोगान्नाशं न प्राप्तवानित्यर्थः । 'नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः' इत्यादिना नाममात्रस्यैतादृक् सामर्थ्यं किं पुनरनन्यभजनस्येति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सम्यग्व्यवसायवत्त्वेऽपि सुदुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्यः इत्यत आह—क्षिप्रमिति । सम्य-ग्व्यवसायवत्त्वात्क्षिप्रं धर्मचित्तो भवति शश्वच्छान्तिं शाश्वतमोक्षं च सम्यगधिगच्छति । हे कौन्तेय मे भक्तः दुराचारोऽपि न प्रणश्यति नरकाद्यनर्थं न प्राप्नोति । एतच्च देवदेवांशऋष्यादिविषयं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

त० टी०—दुःसङ्गादिजन्यदोषदुष्टं भक्तिः पावयित्वा भगवद्भावं प्रापयतीत्युक्तमिदानीं जातिस्व-भावदोषदुष्टानपि परमगतिं प्रापयतीत्याह—मां हीति । येऽपि पापयोनयोऽधमजन्मानोऽन्त्यजादयः स्युः तथाऽध्ययनादिवर्जिताः स्त्रियः वैश्याः कृष्यादिमात्रनिकृष्टवृत्तिरताः न त्वन्यवृत्तयः स्त्रीशूद्रयो-र्मध्ये गणनीयास्तथा शूद्रा उत्तमवैदिकधर्महीना अधमगतियोग्या अपि हे पार्थ तेऽपि मां व्यपाश्रित्या-नन्यतया शरणमागत्य परां श्रेष्ठां गतिं यान्ति । हीति निश्चितम् ॥ ३२ ॥

म० टी०—एवमागन्तुकदोषेण दुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वाभाविकदोषेण दुष्टानामपि तमाह—मां हीति । हि निश्चितं हे पार्थ मां व्यपाश्रित्य शरणमागत्य येऽपि स्युः पापयोनयोऽन्त्यजास्ति-र्यञ्चो वा जातिदोषेण दुष्टाः तथा वेदाध्ययनादिशून्यतया निकृष्टाः स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा शूद्रा जातितोऽध्ययनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । अपिशब्दात् प्रागुक्तदुरा-चारा अपि ॥ ३२ ॥

शं० टी०—एवमुपक्रान्तज्ञानस्य माहात्म्यं तत्फलं च प्रतिपाद्याधुना सुसुखं कर्तुमिति यदुक्तं तद्विशद-यति—मां हीति द्वाभ्याम् । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा येऽपि स्युरन्ये पापयोनयो नीचजन्मानो ये नीचकर्माणश्च म्लेच्छपुक्कसादयस्तेऽपि मां परमात्मानं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा सद्गुरूपदेशजनितज्ञानेन व्यपाश्रित्य सम्यगुपास्य क्रमेण साक्षाद्वा परां गतिं परमपुरुषार्थं कैवल्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हिशब्दः 'किरातहूणान्ध्रपु-लिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खशादयः । येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः । एतेन स्त्रीशूद्रादीनामपि शास्त्रप्रज्ञाशून्यानां ज्ञानतत्फलप्राप्तिप्रतिपादनेन ज्ञानस्यातिसुलभत्वं सूचितं भवति ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—आचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रं यतो मद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधि-कारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह—मां हीति । येऽपि पापयोनयः स्युः निकृष्टजन्मानोऽन्त्यजादयो भवेयुः येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः स्त्रियः शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यान्ति हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥

स० टी०—एवमागन्तुकैर्दोषैर्दुष्टानामपि संसृतेः ॥ भगवद्भक्तिमाहात्म्यान्निस्तारमभिधाय च ॥ १ ॥ इदानीं जातिदोषेण दुष्टानामपि कथ्यते ॥ ये मां शरणमागत्य तिर्यञ्चो वान्त्यजा जनाः ॥ २ ॥ तथा स्त्रियोऽपि निष्कृष्टा वैश्याः कृष्यादितत्पराः ॥ शूद्राश्च जातितो वेदाध्ययनादेरभावतः ॥ ३ ॥ मोक्षायोग्यास्त एतेऽपि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥ ४ ॥ यस्याङ्घ्रिमाश्रितवतां भवपाशहानिर्यस्याङ्घ्रिपद्मविमुखा जनिमृत्युभाजः ॥ यन्नाम शोधकमनन्तभवोन्मुखानां पापीयसामपि स मे शरणं मुकुन्दः ॥ ९ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—किंच—मां हीति । हे पार्थ येऽपि पापं योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानस्तेऽपि मां वासुदेवं व्यपाश्रित्य ईश्वर एव भक्त्या प्रसादितोऽस्माकमुद्धर्तेत्याश्रयत्वेन गृहीत्वा परां प्रकृष्टां गतिं यान्ति गच्छन्ति । के ते पापयोनय इत्यत आह—स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा इति । तत्र स्त्रीशूद्राणां वेदाध्ययनादावनधिकृतानां पापबाहुल्याल्लब्धस्त्रीशूद्रजन्मनां पापयोनित्वं स्पष्टमेव । वैश्या अपि पूर्वजन्मनि ब्राह्मणाः क्षत्रियाः पापकर्मणा वैश्ययोनिमापन्नाः कृष्यादिरता ग्राह्याः । ननु येऽपि स्युः पापयोनयोऽन्त्यजास्तिर्यञ्चो वा जातिदोषेण दुष्टाः तथा स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमित्याचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेदुच्यते निकृष्टा अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति किं पुनरुत्कृष्टा इति ह्यर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र पापनिबन्धना निकृष्टता पुण्यनिमित्ता चोत्कृष्टता तथाच स्त्र्यादीनां निकृष्टत्वेन पापयोनित्वावश्यकत्वेनेदमेव पापयोनय इतिपदं स्त्र्यादौ संबध्यतेऽन्यथा पापयोनयोऽन्त्यजादयोऽपि ये स्युस्तेऽपि मामुपाश्रित्य परां गतिं यान्तीत्येतावतैव निर्वाहे स्त्र्याद्युपादानस्य वैयर्थ्यं स्यादिति दिक् । त्वं तु मत्यैतृष्वस्रेयत्वादत्युत्कृष्ट इति सूचयन् संबोधयति पार्थेति ॥ ३२ ॥

प० टी०—अथ नहि मद्भक्तिः कुलाचाराद्यपेक्षत इति प्रतीतिमुत्पादयन्नाह—मामिति । भो पार्थ हीति निश्चयेन मां व्यपाश्रित्यानन्यतया मदाश्रयं प्राप्य ये पापयोनयः स्युः पापाधिकारिणी योनिरुत्पत्तिर्येषां ते तथाविधास्तेऽपि परां गतिं यान्ति । अत्रार्थे प्रतीतिमुत्पादयति—स्त्रिय इति । 'अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलुब्धता' इत्यादिनिसर्गदोषोपहताः स्त्रियो गोपिकास्तत्रापि जारबुद्ध्या संगतास्तथा वैश्या कृष्यादिना गोरक्षणकर्तारो नन्दगोपप्रमुखास्तथा शूद्रास्तत्परिचारका अपि मदाश्रयेण परमां गतिं यान्तीति वस्तुमहिमा तावदलौकिक इति पूर्वमेव सदृष्टान्तमुक्तं स्पर्शाश्मप्यश्मसारमिति । श्रुतिरपि तैत्तिरीयके "त्वामग्ने यजमाना अनुद्यून्विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजा विवव्रुः" इति । भाष्यम्—भो अग्ने वैश्वानर विश्वरूप विश्वं वैश्वानरो विराडिति परिभाषोक्तेः । त्वामनुद्यून् प्रतिदिवसान् यजमाना यजन्तः पूजयन्तो वार्याणि वारयितुं योग्यान्यदेयान्यपि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि दधिरेऽर्पितवन्तो यत उशिजो मेधाविनो मोक्षार्थिनो वसतिमपेक्षमाणा वा गोमन्तं धनप्रचुरं व्रजं गोकुलाख्यं घोषं विवव्रुर्वरयाञ्चक्रुः । किमुद्दिश्य, त्वया सह त्वत्संनिधानेन द्रविणं विषयभोगमिच्छमाना अपेक्षमाणास्तावतैव कृतार्थाः । ऋग्वेदेऽपि—" ता वां वास्तून्युष्मासि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य कृष्णः परमं पदमवभाति भूरि" । भाष्यम्—वां वयमुष्मसि त्रिविधतापप्राप्तौ सत्यां तानि वास्तूनि गृहाणि गमध्यै गन्तुं प्राप्तुमयासो गन्तारः । तानि कानि, यत्र येषु गृहेषु भूरिशृङ्गा गावः सन्ति । शृङ्गा इत्युपलक्षणं तेन महाप्रमाणा महौषस्का इत्यर्थः । अहेत्यव्ययमेवकारार्थे । अत्रात्रैव गेहेषु तस्योरुगायस्य उरुभिर्वेदैर्गीयमानस्य विष्णोर्भूरि महत्तरमलुप्तशक्तिमत् परमं पदं पारमार्थिकं रूपं कृष्णो यादवोऽस्तीति वेदैरुच्यत इत्यर्थः । सामसंहितास्वपि—"प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः यस्य त्वमावितथ" इति । भाष्यम्—भो अग्ने विश्वरूप स पुरुषस्तवोतिभिस्तव रक्षणैः कृत्वा संसारं प्रतरति । किंभूताभिरूतिभिः, सुवीराभिः सुतरां शक्ताभिरत एव वाजकर्मभिर्वाजस्य बलस्य कर्मभिः

कारणरूपाभिः । यद्रक्षणेन कृत्वा सकलविघ्नमूर्ध्नि पदं धत्त इत्यर्थः । स कः पुरुषो यस्य त्वमावितथ सख्यं प्राप्तोऽसि । अत्रार्थे रैवतं सामापि "रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तु विवाजाः।क्षुमन्तो याभिर्मदेम" इति। भाष्यम्—इन्द्रे परमात्मनि भगवति सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति क्षुमन्तो नयन्तश्चारयन्तो वयं याभिर्गोभिर्मदेम हृष्येम । ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यस्तु विवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु । एतस्य गानं सामदर्पणे—रारेवतीशब्द आत्वम् त्राधाद्रावामार्गाः । एतान्युद्धातकर्षणानि षट्क्षुमन्त इति नकार-लोपः । ईहाऔहोहोइडा एत एव स्तोमाः षट् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—कैमुत्येन च भक्तेर्महिमानमाह—मां हीत्यादिना । हे पार्थ पापयोनयः स्वयमुत्तमवर्णा अपि पापहेतुका योनिर्जन्म येषां ते पापयोनयः । ते क इत्यत उक्तम्—स्त्रिय इत्यादिना । स्वतः पुमांसोऽपि पापात्सुद्युम्नस्येलात्वमिव स्त्रीत्वं प्राप्ता ये, ये च स्वतो ब्राह्मणादिरपि पापाद्वैश्यादिहीनवर्णतां प्राप्ताः शूद्रत्वं वा प्राप्ताः मामाश्रित्य वर्तेरन् मयि भक्तिमन्तो भवेयुस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

त० टि०—श्रेष्ठजातिगुणवतां तु परमां गतिं कैमुत्यन्यायेनाह—किं पुनरिति । यद्येवंभूताः पापयोनयोऽपि परां गतिं यान्ति तर्हि पुण्याः सुकृतिनो ब्राह्मणास्तथा राजर्षयः राजानश्च ते ऋषयः सूक्ष्मदर्शिनः क्षत्रियश्रेष्ठा मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किमु वक्तव्यं नात्र संदेह इत्यर्थः । अतो मम भक्तिमेव परमपुरुषार्थसाधारणहेतुं मत्वा अनित्यमध्रुवमसुखं जन्ममरणाद्यनेकदुःखनिलयमिमं लोकं मनुष्यदेहं प्राप्य लब्ध्वा यावदयं न नश्येत्तावदन्यसुखसाधनं हित्वा शीघ्रमेव मां भजस्व अत्यादरेण सेवनं कुरु, मद्भजनेनैवास्य जन्मनः साफल्यं कुरु । अन्यथोत्तमकुलजन्मक्रियाकौशल्यादि व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥

म० टी०—एवं चेत्—किमिति । पुण्याः सदाचारा उत्तमयोनयश्च ब्राह्मणास्तथा राजर्षयः सूक्ष्मवस्तुविवेकिनः क्षत्रिया मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वाच्यमत्र कस्यचिदपि संदेहाभावादित्यर्थः । यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो महता प्रयत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभं च मनुष्यदेहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलं लब्ध्वा यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्व मां शरणमाश्रयस्व अनित्यत्वादसुखत्वाचास्य विलम्बं सुखार्थमुद्यमं च मा कार्षीस्त्वं च राजर्षिरतो मद्भजनेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्येतादृशं जन्म निष्फलमेव ते स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—श्रवणमननाद्ययोग्यानामनक्षरसुखानामपि स्त्रीशूद्रादीनां ज्ञानतत्फलसिद्धौ किमुत वेदशास्त्राध्ययननिपुणानां सद्धर्मनिष्ठानां ब्राह्मणादीनां ज्ञानं तत्फलं च सेत्स्यतीति कैमुतिकन्यायेन ज्ञानस्याविसुलभत्वं सूचयन् शुद्धात्मनः सदसद्विवेकिनो ब्राह्मणादीन् मुमुक्षून् ज्ञानतत्फलसंपादने प्रवर्तयितुमाह—किं पुनरिति । पुण्या उत्तमजातयः अथवा पुण्यकर्माणः शुद्धात्मानो वा ब्राह्मणाः श्रोत्रियाः पुनस्तथा तथाविधा राजर्षयो राजसत्तमाः श्रवणादिभिर्लब्धज्ञानसंपत्त्या भक्त्या मन्निष्ठासंपन्ना भूत्वा परां निरतिशयानन्दरूपत्वादुत्तमां गतिं ज्ञानेन गम्यत इति गतिर्विदेहमुक्तिस्तां यान्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । ननु पुरुषार्थ इत्यत्र बहुव्रीहिर्वा कर्मधारयो वा तत्पुरुषो वा । नाद्यो न द्वितीयश्च अर्थसाङ्गत्याभावात् । न तृतीयोऽपि द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीतत्पुरुषः अयोग्यार्थत्वात् । ननु पुरुषस्य योग्योऽर्थः पुरुषार्थः इति षष्ठीतत्पुरुष उपयुज्यत एवेति चेन्न, धर्मादौ स्त्रीणामयोग्यत्वप्रसङ्गात्परिशेषात्पुरुषेण साध्योऽर्थः पुरुषार्थ इति मोक्षस्यैव पुरुषार्थत्वं न तु धर्मार्थादेः धर्मार्थकामानां स्त्रीसाध्यत्वसंभवात् 'भर्तृशुश्रूषणं स्त्रीणा-

मग्निहोत्रनिषेवणम् ' इति स्त्रीणामपि स्वधर्मः शास्त्रीयः साध्यो विद्यत एव ततो धर्मस्यास्त्येव स्त्रीसाध्यता। तथैवार्थस्य कामस्यापि न तु मोक्षस्य तासां वेदशास्त्राध्ययनतदर्थविचारयोग्यत्वाभावात्तथैव शूद्रजातेरपि " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः " इत्यात्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रवणविधानात्। ननु तासां वेदान्ताध्ययनयोग्यत्वाभावेऽपि श्रवणयोग्यतास्त्येवेति चेन्न, मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति मननशक्त्यसंभवात् पदवाक्यप्रमाणज्ञस्यैव वेदान्तविचारमननतदर्थाध्यवसायसामर्थ्यं युज्यते नेतरस्य पुरुषस्यापि किमुत स्त्रीणां न युज्यत इत्यतः स्त्रीणां मोक्षसाधनसंपादनायोग्यत्वान्न मोक्षाधिकारः यथा पुरुषाणाम्। ततः पुरुषेण साध्योऽर्थः पुरुषार्थ इति मोक्षस्यैव मुख्यं पुरुषार्थत्वं धर्मादेस्तु गौणम्। ननु धर्मोऽपि मोक्षवत्पुरुषेण साध्य एवार्थो भवति " उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति। अहरहर्यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहोति। विद्वान् यजते " इति धर्मस्यापि पुरुषार्थत्वश्रवणादिति चेन्न, अग्निहोत्रादेः स्त्रीपुरस्कारकत्वेन केवलपुरुषसाध्यत्वासंभवाद्धर्मानुष्ठानस्य ज्ञानसिद्धेरङ्गत्वात्तत्साध्यमोक्षस्यैव प्रधानत्वं धर्मस्य गुणभावस्तेन मोक्ष एव पुरुषार्थ इति स्थितम्। ननु स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा इति स्त्रीशूद्राणामपि ज्ञानतत्फलसिद्धिश्च प्रतिपाद्यत इति चेन्न, तद्वचनस्य स्त्रीशूद्रादीनामपि ज्ञानतत्फलसिद्धौ किमुत ब्राह्मणादीनां ज्ञानं तत्फलं च सिध्यतीति ज्ञानतत्फलसौलभ्यप्रतिपादनपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात्ततो न स्त्रीणां ज्ञानाधिकारः। ननु गार्गीसुलभादिस्त्रीणां धर्मव्याधादिशूद्राणां च ज्ञानसंपत्तिः श्रूयते कथं स्त्रीशूद्रादीनां ज्ञानाऽनधिकार इति चेदुच्यते धर्मव्याधः पूर्वं ब्राह्मणो ज्ञाननिष्ठः सन्नेव ब्राह्मणशापेन शूद्रो जातस्तत्रापि प्राक्तनपुण्यकर्मविशेषादेव ज्ञानी च। यथा ज्ञानिन एव ब्राह्मणस्य दुष्कर्मवशात् शूद्रयोनिस्तथा ब्राह्मणानामेव कर्मविशेषात्स्त्रीयोनिरुपयुज्यते। तासामपि तज्ज्ञानं प्राग्भवीयमेव न त्वाधुनिकं स्त्रीणां वेदान्ताध्ययनतदर्थविचारानधिकारात्। अत एव ततः सिद्धं पुरुषेण साध्योऽर्थः पुरुषार्थो मोक्ष एवेति सोऽयं मोक्षः पुंस्त्वसिद्धेः साफल्याय पुरुषेण सदसद्विवेकवता मुमुक्षुणा सत्साधनसंन्यासपूर्वकं प्रयत्नेन संपादनीय इति बोधयितुमिदमाह—**अनित्यमिति**। नित्यो न भवतीत्यनित्यः "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना" इति देहस्य मृत्युग्रस्तत्वश्रवणादनित्योऽनिश्चितस्वभावः श्वः स्थास्यतीति विश्वसितुमयोग्य इत्यर्थस्तमनित्यं एतेन 'श्वः कार्यमद्य कुर्वीत' इतिन्यायेन कालमविलम्ब्य पुरुषार्थसिद्ध्ये धीमता क्षिप्रमेव प्रयतितव्यमिति सूचितम्। किंच असुखं दुःखात्मकमाध्यात्मिकाद्युपद्रवकोटिग्रस्तत्वाद्दुःखस्वरूपम् एतेन यदा स्वस्थता देहस्य तदैव मोक्षाय यतितव्यमिति सूचितम्। लोक्यत इति वात्मस्वरूपं लोकयतीति वा लोको मानवो देहस्तमिमं मुक्तिसाधनं प्राप्य देहः क्षणभङ्गुरो दुर्लभश्च मानुष इति ज्ञात्वा तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां तु मां परमात्मानं मुक्तिप्रदातारं सोपाधिकं वा निरुपाधिकं वा भजस्व श्रद्धाभक्तिभ्यामनुसंधेहि। यदि निर्विशेषविषयं ज्ञानमुपदिष्टं तेऽस्ति तदा निर्विशेषमेव मां महात्मानंस्त्वित्युक्तरीत्या त्वमभेदेन भजस्व तदभावे सोपाधिकमेव भेदेन भजस्वेत्यभिप्रायः ॥३३॥

श्री० टी०—यदेवं तदा सत्कुलाः सदाचाराश्च मद्भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं वक्तव्यमित्याह—**किमिति**। पुण्याः सुकृतिनो ब्राह्मणाः तथा राजानश्च ते ऋषयश्च क्षत्रियाः एवंभूताः परां गतिं यान्तीति किं वक्तव्यमित्यर्थः। अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लोकं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व। किंच अनित्यमध्रुवमसुखं सुखरहितमिमं मर्त्यलोकं प्राप्यानित्यत्वाद्विलम्बमकुर्वन् असुखत्वाच्च सुखार्थोद्यमं हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स० टी०—ब्राह्मणा ये सदाचारास्तथैवोत्तमयोनयः ॥ तथा राजर्षयः पुण्याः सूक्ष्मवस्तुविवेकिनः ॥१॥ मद्भक्ता यान्ति मोक्षं ते किमु वाच्यमिहास्ति भोः ॥ मद्भक्तेरीदृशो यस्मान्महिमाऽतोऽतियत्नतः ॥ २ ॥ नरदेहमिमं प्राप्य पुरुषार्थैकसाधनम् ॥ क्षणभङ्गुरगर्भान्तर्वासदुःखादिभिर्हतम् ॥ ३ ॥ नश्यत्ययं न यावत्त्वं तावच्छीघ्रं भजस्व माम् ॥ अनित्यत्वादनानन्दरूपत्वाच्चास्य किंचन ॥ ४ ॥ विलम्बं मा कुरु त्वं

भो भोगार्थं मा स्पृहां कुरु ॥ दुर्लभं प्राप्य विप्रत्वं नृपत्वं वाऽथ यो नरः ॥ ५ ॥ शरणं नैति गोविन्दं दुर्दैवेनैष वञ्चितः ॥ अतस्त्वं पार्थ राजर्षिर्मामेव शरणं कुरु ॥ ६ ॥ नो चेत्ते जन्मसाफल्यं कथमित्याशयो हरेः ॥ ७ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः शमादिसंपन्नाः तथा पुण्ययोनयो राजानश्च ते ऋषयः सूक्ष्मदर्शिनो मद्भक्ताः क्षत्रियाः मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। यस्मान्मद्भजनमेव परमपुरुषार्थसाधनमतोऽनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं पुरुषार्थसाधनं प्राप्य मां वासुदेवं परमात्मानं भजस्व। अनित्यमित्यनेन कालान्तरे त्वद्भजनं करिष्यामीति वारितम्। सुखवर्जितमिति तद्भजने न सुखत्यागो भविष्यतीति, इममित्यनेन राजर्षिदेहं मत्संनिधियोग्यमतिदुर्लभमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

प० टी०—सत्येवं सत्कुलाचारवतः किं पुनरित्याह—किं पुनरिति। ब्राह्मणा वेदविदः पुण्याः सदाचारवन्तस्तत्रापि भक्ता मद्भजनशीलास्तथा राजानश्च ते ऋषयश्च जनकाद्याः पृथग्वा राजान ऋषयश्चेति परां गतिं यान्तीति किं चित्रम्। एवं त्वमपि राजर्षिरस्यतो मां भजस्वेत्यर्थः। तदुक्तं बोधसुधाकरे—'अयमुत्तमोऽयमधमो जात्या रूपेण संपदा वयसा। श्लाघ्योऽश्लाघ्यो वेत्थं न वेत्ति भगवाननुग्रहावसरे ॥ १ ॥ अन्तस्थभावभोक्ता यतोऽन्तरात्मा यथा महामेघः। खदिरश्चम्पक इति वा प्रवर्षणे किं विचारयति ॥ २ ॥' इति। श्रुतिरपि शातपथी—" तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम् " इति। भाष्यम्—तदात्माख्यं वस्तु देवानां मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत ज्ञातवान् स एव तदभवद्ब्रह्मरूपोऽभवत् तथैव ऋषीणां मनुष्याणां च तथा चात्मप्राप्तौ न जात्यादितारतम्यमित्यर्थः। ऋक्शाखायामपि—" सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः " इति। भाष्यम्—न तस्य प्रतिमास्ति तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्यशसा परमात्मना गतेन प्राप्तेन सर्वे देहिनो नन्दन्ति परमानन्दाप्लुता भवन्ति। किंभूतेन सभासाहेन सभामिन्द्रियसभां लौकिकव्यवहारं वा सहते आक्रमते तथाविधेन। पुनः किंभूतेन सख्योपकारकेण। किंभूताः सर्वे सखायः सर्वभूतसुहृत्तमास्तथा च सर्वभूतसुहृत्तमत्वमेवात्मप्राप्तेर्निदानं नतूत्तमाधमत्वमिति रावणभाष्यम्। ब्राह्मणं त्वेतां श्रुतिमधिदैविकास्थित्या व्याकरोति यशो वै सोमो राजेत्यादिना। अथ प्रकृतमनुसरामः। अस्मिन्नर्थे मा विलम्बं कुर्वित्याह—अनित्यमिति। इममनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं दुःखैकनिदानं लोकं मर्त्यलोकं मनुष्यदेहं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व नित्यं मदनुसंधानमेव मद्भजनम्, अत्र विलम्बो मास्त्वित्यनित्यानि पदानि। अतोऽप्यमेऽयमयोनिप्राप्तौ किं च लप्स्यतीत्यर्थः। श्रुतिरपि सामसंहितासु—" आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः। अग्निं पुरा तनयित्नोरचिताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्" इति। भाष्यम्—भो यजमाना अणुचित्ताः सर्वेन्द्रियोपरमरूपान्मरणात्स्तनयित्नोराकस्मिकाशनिरूपात्पुरा पूर्वं जीवद्दशायामेवाग्निं प्रकाशमानं हिरण्यरूपं हिरण्यगर्भमीश्वरं राजानं स्वामिनं कृणुध्वं कुरुध्वम्। किमर्थमवसे रक्षणार्थं मरणे जाते सति पश्चान्न किमपि चलतीत्यर्थः। अथ तस्य स्वामित्वे कोऽतिशय इत्याह—किंभूतं रोदस्योर्मायाविलासरूपयोर्द्यावापृथिव्योर्होतारं होमकर्तारम् " य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद् " इति श्रुतेः। अत एव रुद्रं क्रूरम्। अथ न केवलं क्रूरं सत्ययजं सत्यस्यानन्दरूपस्य संगमयितारम्। तथाध्वरस्येति षष्ठ्या द्वितीयार्थोऽवगम्यते तथा च संप्राप्त्यै कृतयागाद्यनुष्ठानं पुरुषमावो रक्षितवान् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—किमिति। पुण्याः पुण्यहेतुकाः ब्राह्मणाः शूद्रादिहीनवर्णा अपि स्वयं यदि पुण्यवशेन ब्राह्मणत्वं प्राप्ताः। तथा राजत्वं ऋषित्वं वा प्राप्ताः परां गतिं यान्ति। किं पुनः स्वाभाविकाः एते स्त्रीवैश्यादयः परां गतिं यान्तीति वाच्यमित्यर्थः। अत्र नैमित्तिकस्त्रीवैश्यादिग्रहणमध्ये नैमित्तिकपुंसां स्त्रियः पुमांसो वैश्याः शूद्रा

इत्यनुक्तिस्तु स्वभावतः स्त्रीणां केनापि हेतुना पुंस्त्वाभावेन नैमित्तिकपुंसामभावादेव न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वे तु स्वभावादेव याः स्त्रिय इत्युक्तेरिति । अतो भक्तेः साधनोत्तमत्वादेव अनित्यमसुखं सुखहीनमिमं भक्त्यादिसाधनभूतं लोकं देहं भूलोकं वा प्राप्य अविलम्बेन मां भजस्व ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

त० टी०—भजनस्वरूपमुपदिशन्नध्यायमुपसंहरति—**मन्मना भवेति**। मयि सर्वेश्वरे भगवति वासुदेवे स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषेऽशेषकल्याणगुणैकराशौ सर्वज्ञे सत्यसंकल्पे सर्वस्य जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणे परब्रह्मणि पुरुषोत्तमाख्ये स्वयमवाप्तसमस्तकामे भक्ताभीष्टप्रदातरि भक्ताशेषदोषनिरसनस्वभावे सर्वशरण्ये सर्वस्वामिनि सौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादिनिधिमूर्तौ ध्यातृमनोहारिणि मनो यस्य स तथा त्वं भवविषयिणां विषयेष्वनपायिनी प्रीतिवदनवच्छिन्नगङ्गाप्रवाहवन्मय्याविष्टमनो भवेत्यर्थः। यदि दृष्टश्रुतानुभूतानेकबाह्यपदार्थासक्तं मनो झटिति मय्यावेष्टुं न शक्नोषि चेत्तर्हि मद्भक्तो भव तत्साधनभूतां मद्भक्तिं कुर्वित्यर्थः। साधनभक्तिश्च 'सुरर्षैर्विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया। सैव भक्तिरिति प्रोक्ता यया भक्तिः परा भवेत् ॥' इति वचनाद्भगवदर्था क्रियैव। तामेव निर्दिशति—मद्याजीति। मद्यजनकरणशीलो भव, प्रत्यहं त्रिकालं द्विकालमेककालं वा विविधगन्धपुष्पतुलसीधूपदीपोत्तमवस्त्रभूषणनैवेद्यादिभिर्मम मूर्तिं शालग्रामादिमतिमीत्याऽर्चय। तथा मम जन्माद्युत्सवानुकरणमेकादश्युपवासजागरणनृत्यगीतादिकं च तच्च विभवे सति बहुधनसाध्यसामग्र्या कर्तव्यं, कृतस्य च साङ्गतासिद्ध्यर्थं कर्तृत्वाभिमानरूपनिवृत्तये च मनोवाक्कायैर्मह्यं प्रणामः कर्तव्य इत्याह—**मां नमस्कुर्विति**। 'सर्वं त्वदीयं न ममास्ति किंचिदहं त्वदीयो न ममाहमस्मि' इत्याद्युक्तप्रकारेण मयि सर्वस्वं समर्प्य स्वाभिमानं त्यजेत्यर्थः। 'द्व्यक्षरं तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम्। ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥' इति भारते व्यासोक्तेः। प्रीत्यतिशयेनाष्टाङ्गं पञ्चाङ्गं वा प्रणामं कुरु। प्रणाममाहात्म्यं च वामने प्रह्लादेनोक्तम्—'वैकुण्ठं खण्डपरशुं भगवन्तं भवच्छिदम्। प्रणिपत्य यथान्यायं न संसारे पुनर्भवेत् ॥' वैष्णवधर्मे च—'नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयाऽन्वितः। तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ॥' इति। एवं साङ्गे मद्यजने कृते सति सुशकं मयि मनो नियोक्तुमित्याह—**एवमुक्तप्रकारेणात्मानं मनो मयि युक्त्वा मत्परायणो** मदेकशरणस्त्यक्तान्ययत्नः सन् **मामेव** नित्यं सच्चिदानन्दं मुक्तप्राप्यं तद्भोग्यं **चैष्यसि** प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

भक्त्याऽन्वितं निजं ज्ञानं भक्तिवैभवमेव च। गुह्यमत्राह कृपया भगवांस्तं समाश्रये ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

म० टी०—भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति राजभक्तस्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा स तन्मना अपि न तद्भक्त इत्यत उक्तम्—**मन्मना भवेति**। तथा मद्याजी मत्पूजनशीलः मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेकशरणः सन्नात्मानमन्तःकरणं युक्त्वा मयि समाधाय मामेव परमानन्दघनं स्वप्रकाशं सर्वोपद्रवशून्यमभयमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दास्वादशुद्धाशयाः संसाराम्बुधिमुत्तरन्ति सहसा पश्यन्ति पूर्णं महः ।
वेदान्तैरवधारयन्ति परमं श्रेयस्त्यजन्ति भ्रमं द्वैतं स्वप्नसमं विदन्ति विमलां विन्दन्ति चानन्दताम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शं० टी०—निर्विशेषज्ञानानधिकारिणो मम सोपाधिकस्य तव भजनं कथं कर्तव्यमिति चेदुच्यते शृणु—**मन्मना इति**। मन्मनाः 'भूतानि विष्णुः' इति न्यायेन सर्वात्मके मयि लग्नं मनो यस्य स त्वं मन्मना भव वासुदेवः सर्वमिति जगत्सर्वं मामेव सदा भावय । यद्वा 'मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति स्मरणान्मय्यानन्दात्मनि मोक्षस्वरूपे संस्थापितं मनो यस्य स मन्मना मोक्ष एवैकस्मिन्पुरुषार्थेऽतिसंसक्तमना भव न तु धर्मफले चार्थे च कामे चेत्यर्थः । मुमुक्षोरेवं मोक्षैककामत्वमुक्त्वा तस्य कर्तव्यमाह—मद्याजीति । मामेव परमेश्वरं श्रौतैः स्मार्तैश्च कर्मभिर्यष्टुं शीलमस्यास्तीति मद्याजी भव मामेव कर्मभिर्यजस्वेत्यर्थः । कर्मकरणे त्वग्न्यादिदेवतासु भेदबुद्धिर्न कर्तव्या किंतु मद्बुद्ध्या भवितव्यमित्याशयेनाह—मद्भक्त इति । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः' इति न्यायेनेज्यो यजनं यजमानो यागश्च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र मद्बुद्ध्या मां भजतीति मद्भक्तो भव सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिं कुर्वित्यर्थः । तथैव मां नमस्कुरु वासुदेवः सर्वमिति सर्वं मामेव मत्वा नमस्कुरु 'आश्वचण्डालगोखरम्' इति स्मरणात् । यद्वा मातृपितृगुरुदेवतादिभ्यो मद्बुद्ध्या प्रणामं च कुरु । किंच मत्परायणः अहमेव परममयनं गतिर्यस्य स मत्परायणः सर्वावस्थासु सर्वदा परमेश्वर एव मम गतिरिति मच्छरणो भव, यद्वा मत्प्रीतय एव लौकिकं वैदिकं च सर्वं कर्म करोतीति मत्परायणः सन्नेवमुक्तप्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा कर्मयोगेन मामुपास्यान्ते आत्मानं परमात्मानं मामेव परं ब्रह्मैष्यसि क्रमेण प्राप्स्यसि विदेहकैवल्यसुखं गमिष्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति—**मन्मना इति**। मय्येव मनो यस्य स मन्मनास्त्वं भव । तथा ममैव भक्तः मत्सेवको भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु । एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन्नात्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवम् ॥ नवमे राजगुह्याख्ये कृपयाऽवोचदच्युतः ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स० टी०—भजनप्रकारं श्रीशो दर्शयन्नाह सद्वचः ॥ मनोमयीश्वरे यस्य सत्त्वं मद्भक्त एव सन् ॥ १ ॥ मद्याजी सततं भूत्वा मामेव त्वं नमस्कुरु ॥ मनोवाक्कायसद्भावैः प्रकारैरेभिरेव च ॥ २ ॥ मदेकशरणो भूत्वा समाधाय मनो मयि ॥ मामेव स्वप्रकाशं त्वं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ ३ ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमभयं प्राप्स्यसि स्वयम् ॥ ४ ॥ यद्विद्या राजविद्या त्रिभुवनविसृतो यस्य भूतेः कणांशो यस्मिन्यस्तान्तरात्मा त्यजति जडरतिं दुःखदां भ्रान्तिमूलाम् ॥ दुष्टाचारोऽपि यस्य प्रथितसुयशसो भक्तिलेशेन साधुस्तं भूमानं विशुद्धं विधिहरशरणं कृष्णमेवाश्रयामि ॥ ५ ॥ ३४ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदाकृते ॥ तदर्थे ज्ञेयताप्रोक्तिर्नवमः पूर्णतां गतः ॥

अध्यायटीकाश्लोकसंख्या ॥ २२६ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २६६२ ॥

भा० टी०—भजनप्रकारमाह—**मन्मना इति** । मन्मना भव मयि परमेश्वरे एव मनो यस्य न रुद्रादौ स तथा भव मम भक्तो न तु भूतादेः । तथा मद्यजनशीलो भव न त्विन्द्रादेः । मामेव च नमस्कुरु न तु

मद्व्यतिरिक्तबुद्ध्यान्यान्। तथा चैवमात्मानमन्तःकरणं समाधाय मद्भजनप्रकारेण मत्परायणः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः। एवमुक्तप्रकारं भक्तियोगं विधाय आत्मानं समस्तभूतप्रत्यगात्माभिन्नपरमात्मानं मामेवैष्यसीति वा संबन्धः। तदनेन नवमाध्यायेन तत्पदलक्ष्यं ज्ञेयं ब्रह्म निरूपयता तदुपायभूतं भगवद्भजनमत्युत्तमफलदमतिसुलभं पापजन्मनामप्युद्धारकमत एवावश्यकमिति दर्शितम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ भजनप्रकारमाह—**मन्मना इति**। मयि मनो यस्यासौ मन्मनाः संकल्पो मदाकार एव तथाविधो भव। मम भक्तो भव नान्यस्य क्षुद्रस्य। मद्याजी भव मदर्थमेव यजस्व। तथा तारतम्यविवर्जनेन मां सर्वत्रावस्थितं नमस्कुरु। तदुक्तम्—"विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम्। प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम्" इति। युक्तो योगयुक्तो भूत्वा मामेवात्मानं परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि। तदुक्तम्—'विलिखितमिवरूपं चित्तभित्तौ मुरारेः सुमन इव मनो यैरर्पितं तत्पदाब्जे। प्रतिपदमुदयद्भिः सात्त्विकैरङ्किताङ्गास्त इह भवपयोधेः पारमुल्लङ्घयन्ति॥' इति ॥ ३४ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम्।

विश्वाभासः किलासौ मदधिकरणकः स्यान्मदज्ञानकार्यं यन्मिथ्या तद्धि सत्याश्रयमिति नियमो नैव मिथ्याश्रितं सत्। सत्ये सत्यं भ्रमान्ते न भजति सहसावस्थितिं मय्यसङ्गे तत्स्पर्शो वा कदाचिन्न भवति नवमेनोक्तमेतद्रहस्यम् ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रा० टी०—भजनप्रकारं दर्शयन् तस्य फलमाह—**मन्मना इति**। एवं मन्मनस्त्वादिप्रकारेण मत्परायणः सन्नात्मानं मनो मयि युङ्क्त्वा मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीति ॥ ३४ ॥

तत्सदिति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच–भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

त० टी०–तदेवं सप्तमाष्टमाध्याययोर्भजनीयस्य परमेश्वरस्वरूपस्य भक्तिप्राप्यतयोक्तस्यैव नवमेऽध्याये ज्ञानमाहात्म्यकथनपूर्वकमभक्तनिन्दया भक्तानां परमफलनिरूपणेन च भक्तेर्माहात्म्यं द्योतितमिदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्वृद्धये च निरङ्कुशं स्वैश्वर्यं वक्तुं तावदुक्तस्यापि महिम्नो बहुभिर्दुर्ज्ञेयत्वात्स्वभक्तहिताकाङ्क्षया पुनरर्जुनं संबोधयति(न् ?) श्रीभगवानुवाच–भूय एवेति । भूय एव पुनरपि हे महाबाहो मे मदीयं परमं प्रकृष्टं सपरिकरपरमतत्त्वप्रकाशकं वचो वाक्यं मम महिमानं श्रुत्वा प्रीयमाणाय अमृतपानेनैव निरतिशयप्रीतिमते ते तुभ्यं हितकाम्यया भक्तिप्राप्तिवृद्धिरूपत्वद्धितकामनया यदहं वक्ष्यामि तदेकाग्रेण मनसा शृणु ॥ १ ॥

म० टी०–एवं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च दर्शितम् । तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपायभूताः रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना सप्तमे, अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना नवमे च संक्षेपेणोक्ताः । अथेदानीं तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्यानाय, तत्त्वमपि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनस्तस्य वक्तव्यं ज्ञानायेति दशमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथममर्जुनं प्रोत्साहयितुम्–भूय एवेति । भूय एव पुनरपि हे महाबाहो शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचः यत्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनादमृतपानादिव प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमाप्तस्तव हितकाम्यया इष्टप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥

शं० टी०–पूर्वाध्यायान्ते मन्मना भव मद्भक्त इत्यर्जुनं प्रति मुमुक्षुस्त्वं चित्तशुद्धये तज्जन्यज्ञानद्वारा कैवल्यसिद्धये च सविशेषं मां श्रद्धोपास्स्वेत्युक्तमिदानीं मन्दप्रज्ञस्य मुमुक्षोस्तस्यैव तीव्रमोक्षेच्छया स्वोपास्तौ क्षिप्रप्रवृत्तिसिद्धये स्वोपास्तेः फलं स्वस्य च परमात्मन उपास्यस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वार्थप्रदातृत्वं भक्तानुग्राहकत्वं विभूतिविशेषं च प्रतिपादयितुं दशमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावर्जुनस्य श्रोतुरुपास्तौ रुच्युत्पत्तये मनो रञ्जयितुमिदं श्रीभगवानुवाच–भूय इति । हे महाबाहो ज्ञातव्यस्य वस्तुनः परमसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयत्वात्सर्वव्यवहारागोचरत्वाच्च भूयः पुनरपि तदेव बोधयितुमुच्यमानं मे मम परमं परमार्थविषयं तन्निष्ठासिद्धिकारणं वचो वचनं शृणु, इदं श्रुत्वा तदर्थं ज्ञात्वा तरिष्यामीति तच्छ्रवणे प्रीयमाणाय प्रीतिं कुर्वते श्रवणोत्सुकायेत्यर्थः । ते तुभ्यं हितकाम्यया हितं नित्यनिरतिशयं सुखं तस्य संपादनेच्छया यद्वक्ष्यामि तच्छृण्वित्यर्थः । एतेन तच्छ्रुत्वा मत्वा तत्त्वं ज्ञात्वा तरिष्यामीति मोक्षैककामाय श्रद्धावत एव तत्त्वोपदेशः कर्तव्य इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्री० टी०–उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः ॥ दशमे ता वितन्यन्ते सर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वररूपं निरूपितम् । तद्विभूतयश्च सप्तमे रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः । अष्टमे किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममित्यादिना अर्जुनाय सप्त पदार्था उपन्यस्तास्ताः परमेश्वरस्य विभूतय एव साधिभूताधिदैवमित्युक्तत्वात् । नवमे च अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना तद्विभूतयो दर्शिताः । अथेदानीं ता एव विभूतीः प्रपञ्चयिष्यन् स्वभक्तेश्चावश्यं करणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच–भूय एवेति । महान्तौ युद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्यायां वा कुशलौ बाहू यस्य हे महाबाहो भूय एव

पुनरपि मे वचः शृणु। कथंभूतम्, परमं परमार्थनिष्ठं मद्वचनामृतेनैव प्रीतिं प्राप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत् ॥ १ ॥

स० टी०—पवित्रं श्रीभूमिं सकलगुणलक्ष्मीर्निधिनिधिं सवित्रन्तर्ध्येयं विमलमतिसेव्यं गतिगतिम् ॥ धराधीशाधीशं निखिलजगदीशं क्रतुपतिं विधीशेशं श्रीशं भज जन मुकुन्दं श्रुतिपदम् ॥ १ ॥ सप्तमादित्रयेणोक्तं सोपाधिनिरुपाधिकम् ॥ श्रीमद्भगवतस्तत्त्वं तत्पदार्थस्य धीकृते ॥ २ ॥ सविशेषस्य तस्य प्राग्ध्यानोपाया विभूतयः ॥ निर्विशेषस्य तस्यैव ज्ञानोपायास्तथेरिताः ॥ ३ ॥ अथेदानीं पुनस्तासां वक्तव्यो विस्तरो यतः ॥ दुर्विज्ञेयं परं तत्त्वं श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ ४ ॥ अतो ज्ञानाय तत्तत्त्वं तद्ध्यानाय विभूतयः ॥ दशमे संप्रपञ्च्यन्ते मुमुक्षूणां हिताय च ॥ ५ ॥ प्रोत्साहयितुमत्रादौ श्रोतारं हरिरब्रवीत् ॥ पुनरप्यत्र शृणु मे प्रकृष्टं वच आदरात् ॥ ६ ॥ यत्तुभ्यं प्रीयमाणाय सुधापानादिवार्जुन ॥ प्रीतिं प्राप्नुवते नित्यं मद्वाक्यादत उत्तमम् ॥ ७ ॥ वक्ष्याम्यहं परो ह्यातस्तवाभीष्टाभिवाञ्छया ॥ ८ ॥ १ ॥

भा० टी०—सप्तमेऽध्यायेऽष्टमे च भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं विभूतयः सविशेषबोधोपयोगिन्यः प्रकाशिताः। नवमे च तत्त्वं निरुपाधिकं विभूतयो निर्विशेषबोधोपयोगिन्यः। अथेदानीं सविशेषध्याने निर्विशेषज्ञाने चोपायभूता येषु येषु भावेषु चिन्त्यः परमेश्वरस्ते ते भावा वक्तव्याः तत्त्वं च यद्यप्युक्तं तथापि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनरपि वक्तव्यमिति मन्यमानः भगवानुवाच—भूय इति। भूय एव पुनरपि हे महाबाहो मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वचनं शृणु। वचसः प्रकृष्टत्वं च प्रकृष्टवस्तुप्रकाशकत्वेन। यत्परमं वचस्ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि। कुत इत्यत आह—प्रीयमाणाय यतस्त्वं मद्वचनं शृण्वन् अमृतमिव पिबन्नत्यन्तं प्रीयसेऽतस्तव हितकाम्यया हितकामनया यद्वक्ष्यामि तच्छृणु इत्यर्थः। श्रुत्वा च महाबाहुत्वं सार्थकं कुर्विति संबोधनाशयः ॥ १ ॥

प० टी०—एवं द्वितीयाध्यायमादीकृत्याध्यायाष्टके क्रमेण देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपदर्शनपूर्वकं तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मनैष्कर्म्याभ्यासभक्तियोगांस्तदधिकारिणश्च निरूप्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चमिथ्यात्वदर्शनप्रसङ्गेन स्वसत्यत्वं च प्रकटयन् मुख्यप्राणापरपर्यायमपञ्चीकृतभूतविग्रहहिरण्यगर्भात्मकं स्वस्वरूपं निरूपितमिदानीं मध्यमप्राणापरपर्यायं पञ्चीकृतभूतविग्रहं स्थूलव्यष्टिसमष्ट्याकारं विराडात्मकस्वरूपं दर्शयितुं दशमैकादशाध्याययोः प्रवृत्तिः। तत्र दशमे व्यष्ट्यपरपर्याया विभूतिर्निरूप्यते। तत्रालौकिकसामर्थ्यवती व्यष्टिरेव विभूतिः सा च विश्वरूपाङ्गोद्भूतदेवदेवर्षिगन्धर्वसिद्धावतारपक्षिसमयछन्दःपशुमनुष्योरगवृक्षादिरूपैरनन्तास्ति। तत्र श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः कियन्त्योऽपि दर्शयितुं भगवानुपक्रमते—भूय इति। महाबाहो इतिसंबुद्ध्यार्जुनस्य स्वाज्ञानोद्भूतप्रपञ्चजये परमपुरुषार्थाधिष्ठानमुक्तम्। भूय एव पुनरपि मे वचः शृणु। भूयःपदेन सप्तमनवमप्रोक्ताः काश्चिद्विभूतयः सन्तीति सूचितम्। किंभूतं वचः, परमं परमार्थनिरूपकं यदमृतोपमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय प्रीतिं प्राप्तवते हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामि ॥ १ ॥

रा० टी०—षष्ठेऽध्याये ध्यानयोग उक्तः। नवमान्ते च मन्मना इत्यादिना तद्ध्यानं स्मारितम्। तच्च ध्येयसापेक्षमतो ध्यानार्थं भगवद्विभूतिरूपाणि अत्राध्याये, अग्रे हन्त ते कथयिष्यामीत्यादिना प्राचुर्येण वक्ष्यन्नादौ बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपं विशेषकारणत्वं च भगवतो वक्ति। यद्यपि भोक्तारं यज्ञतपसामित्यादिना पञ्चमान्तादौ ध्येयमुक्तं तथापि विशिष्टाधिकारिणां भगवद्विभूतय उपास्या इति तदुक्तिरत्रेति। उक्तरूपविशेषकारणत्वमपि विशिष्टाधिकारिध्येयमिति तस्याप्यत्रोक्तिः। ननु विभूतिरूपाण्यपि रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना अहं क्रतुरित्यादिना चोक्तान्येव सत्यं, अत्र विस्तरेणो-

च्यन्त इत्यदोषः । अत एवास्य विभूत्यध्याय इति व्यपदेशः । तदुक्तेर्बहुत्वेनैकवाक्यता चाध्यायस्य । विभूतिशब्दार्थमग्रे वक्ष्यामः । तत्र पार्थस्य श्रोतृत्वसंपत्तिप्रतिपादनाय तद्विशेषणोक्तिपूर्वं संबोध्य प्रतिजानीते—भूय एवेति । हे महाबाहो भूय एव पुनरेव मे परमं वचः माहात्म्यप्रतिपादकं वचनं शृणु श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु । प्रीयमाणाय मद्वचः श्रुत्वा संतोषं प्रस्नुवते । अनेन श्रोतृत्वसंपत्तिरुक्ता । ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

त० टी०—तव तत्त्वं केचिदन्येऽपि तत्त्वज्ञा न जानन्ति किं यतो भूयः स्वयमेव वक्ष्यसीत्यत आह—न म इति । मे मम प्रभवं जीववत्कर्मनिमित्तजन्मरहितस्यापि प्रकृष्टमलौकिकं भवं जन्म नानाविभूतिगुणशक्तिभिराविर्भावविशेषं सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयोऽतीन्द्रियवस्तुदर्शिनो भृग्वादयो न विदुर्न जानन्ति । तदज्ञाने हेतुः—अहमिति । हि यस्मादहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः उत्पादकत्वेन ज्ञानशक्त्यादिदातृत्वेन च आदिः कारणमतस्ते मत्कार्यभूता मद्दत्तपरिमितज्ञानवन्तो मत्स्वरूपैश्वर्यादिकं मदुपदेशं विना न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—प्राग्बहुधोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसीत्यत आह—न मे इति । प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं प्रभवनमुत्पत्तिमनेकविभूतिभिराविर्भावं वा सुरगणाः इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः । तेषां तदज्ञाने हेतुमाह—अहं हि यस्मात् सर्वेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चादिः कारणमतो मद्विकारास्ते मत्प्रभावं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

शं० टी०—ननु मम तत्त्वोपदेष्टारो महान्तो व्यासादयः सन्ति तेषां परमं वचः श्रुतवतो ममापि ज्ञानं भविष्यति किमर्थं त्वयैव वक्तव्यमित्यत आह—न म इति । सुरगणा इन्द्रादयो देवा महर्षयो भृग्वादयो व्यासादयश्च मे मम महदादिसर्वप्रपञ्चस्रष्टुः परमेश्वरस्य प्रभवं प्रभावं सृष्टिस्थित्यदनप्रवेशनियमननिग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यं सर्वशः सर्वप्रकारैर्न विदुः न विजानन्ति । ननु देवा भृग्वादयश्चादिमा दिव्यज्ञानसंपन्नाश्च कथं त्वत्प्रभावं न जानन्तीत्यत आह—अहमिति । हि यस्मात्कारणाद्देवानां महर्षीणां च सर्वेषामुत्पत्तेर्वैभवसिद्धेस्तपःसिद्धेर्योगसिद्धेर्दिव्यज्ञानसिद्धेश्चाप्यहमेवादिः कारणम् "तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः" इति "यस्मिन्युक्ता महर्षयो देवताश्च" इतिश्रवणान्मत्त एव तेषामुत्पत्तिः सर्वार्थसिद्धिश्चातो मत्तोऽर्वाचीनास्ते मम महत्त्वं न विजानन्ति यथा पितृमहत्त्वं शिशुः, ततो मम महत्त्वमहमेवोपदेक्ष्यामीति भावः ॥ २ ॥

श्री० टी०—उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह—न म इति । मे मम प्रकृष्टं भवं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं सुरगणा अपि महर्षयो भृग्वादयोऽपि न जानन्ति । तत्र हेतुः—अहं हि देवानां महर्षीणां चादिः कारणं सर्वशः सर्वप्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च । अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—कुतः पूर्वोक्तमेव त्वं पुनर्वक्ष्यसि चेच्छृणु ॥ नानाविभूतिभिर्दिव्यमाविर्भावं विलक्षणम् ॥१॥ न शक्राद्याः सुरगणा न भृग्वाद्या महर्षयः ॥ सर्वज्ञा अपि मे विष्णोः प्रभावं ते विदुः परम् ॥ २ ॥ यतस्तेषां हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ उत्पादकतया बुद्धिप्रेरकत्वेन सर्वथा ॥ ३ ॥ अहमादिर्जगत्कर्ता नातो जानन्ति मत्कलाम् ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० टी०—ननु किमर्थं वक्ष्यसि त्वया वक्ष्यमाणस्य सुरादिभिर्ज्ञातत्वात्तत एव ममापि ज्ञानसंभवादिति चेत्तत्राह—नेति । मे मम प्रभवं प्रभुत्वातिशयमुत्पत्तिं वा सुरगणा इन्द्रादयो न विदुर्न जानन्ति, नापि भृ-

ग्वादयो महर्षयः । कुत इत्याह—हि यस्मादहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैरुपादानत्वादिभिरादिः कारणं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

प० टी०—अथ स्ववचनस्यातिरहस्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वमाह—**न मे विदुरिति** । मे प्रभवं लीलया प्रादुर्भावं सुरगणास्तथा महर्षयो भृग्वादयोऽपि न विदुर्न जानन्ति । कुत इत्याह—**अहमिति** । हि यस्मात्कारणादहं सर्वशः सर्वेषां देवानां महर्षीणां चादिः कारणम् । अनादिसिद्धतया प्राचीनान्मत्तः सकाशाद्देवर्षीणामुत्पत्तिः। श्रुतिरपि—" मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत " इति । तथा—" सप्तर्षयः प्रविहिताः शरीरे " इति । तथा कण्वा अपि—" तस्या सप्तऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी " इति । भाष्यं तु—तीरे मुखसमीपे नेत्रश्रोत्रनासाजिह्वारूपसप्तेन्द्रियरूपाः सप्तर्षय इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातमहिमानमाह—**नम इति** । सुरगणा महर्षयश्च मे प्रभवं प्रभावं महिमानं न विदुः प्रभवमुत्पत्तिं मदधीनामुत्पत्तिं जगत इति योज्यम् । न विदुः न जानन्ति । देवादिजगतो भगवदधीनामुत्पत्तिं सुरगणादयो न जानन्ति किमुतान्य इत्यर्थः । यद्वा मे प्रभवं ममोत्पत्तिं सुरगणादयो न विदुरित्यर्थः । भगवन्महिमवज्जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिं विद्यमानां न जानन्तीति न भ्रमितव्यं किंतु महिमजगदुत्पत्त्योः सत्त्वमिव भगवदुत्पत्तेः सत्त्वमेव नास्तीति । तदभावादेव न विदुरिति ज्ञेयम् । प्रभावजगत्प्रभवयोरिव मे प्रभवः कुतो नेति चेत्तत्रोच्यते—**अहमादिरिति** । देवानां मनुष्याणां च उपलक्षणमेतत् । देवादिकृत्स्नजगतोऽहमादिः कारणं हि यतोऽतो मे प्रभवो नेति । सर्वस्य मत्सृष्टत्वेन मज्जनकस्यान्यस्याभावात्, असतश्च पूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वायोगात् । आत्माश्रयापत्त्या मयैव मज्जननायोगादिति भावः । तदाह सूत्रे—' ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ' इति ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

त० टी०—एवं देवर्ष्याद्यविज्ञेयमत्स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं भक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकपापनिरसनकारणमित्याह—**यो मामिति** । यस्मादहं देवानां महर्षीणां चादिर्न तु ममान्यः कश्चनादिर्विद्यते अतोऽहमनादिरनादित्वादेवाजः, तं मामजमनादिं लोकमहेश्वरं च यो वेत्ति । " हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे । यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च । न सन्न चासच्छिव एव केवलः । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मरुद्रयोः सर्वदेवादित्वतत्कारणत्वप्रतिपादनाल्लोकेश्वरत्वं तद्भगवतो वासुदेवस्यापि सामान्यं लोकेश्वरत्वमिति केषांचिद्ब्रह्मशिवादिसमत्वबुद्धेर्निरासाय " तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥" इत्यादिविशेषश्रुत्यभिहितपरममहेश्वरपर्यायलोकमहेश्वरशब्दवाच्यं मां वेत्तीत्युक्तम् । स मम लोकमहेश्वरत्ववेत्ता मर्त्येषु मनुष्येषु असंमूढः परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य भगवत इतरदेवसाधारणत्वकल्पनं संमोहो महान् दोषस्तद्रहितः सन्मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः सर्वपापैः प्रमुच्यते । ' यो मोहाद्विष्णुमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः साधारणं सकृद्ब्रूते सोऽन्त्यजो नान्त्यजोऽन्त्यजः ॥ ' इति पञ्चरात्रवचनाद्भगवति विष्णौ इतरदेवसामान्यबुद्धीनां महापातकिनां भगवद्भक्तिर्न जायते, अत एवंभूतः संमोहो यत्नेन त्याज्य इति भावः ॥ ३ ॥

म० टी०—महाफलत्वाच्च कश्चिदेव भगवतः प्रभावं वेत्तीत्याह—**यो मामिति** । सर्वकारणत्वान्न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिमनादित्वादजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः संमोहवर्जितः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकृतैरपि प्रमुच्यते प्रकर्षेण कारणोच्छेदात्तत्संस्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

शं० टी०—ननु त्वयैव त्वन्महत्त्वमुपदिश्यतां तच्छ्रुतवतो मम तेन किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—य इति। मर्त्येषु मरणशीलेषु शतकोटिसंख्याकेषु पण्डितेषु यो मुमुक्षया सदसद्विवेकवैराग्याभ्यासमंमूढः संमोहो विषयेष्विष्टताबुद्धिस्तद्रहितोऽसंमूढो विषयाशापिशाच्यवशो भूत्वा सुखसाधनं सर्वं संन्यस्य मत्प्रसादसंपन्नः सन् श्रवणमननादिसमुत्पन्नज्ञानेनाजं जन्मादिरहितम्। जन्माद्यसंभवे कारणमाह—अनादिमिति। "न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इति श्रवणादादिर्जन्मादिकारणं निमित्तमुपादानं च न विद्यते यस्य सोऽनादिस्त-मत एवाजं नित्यम्। नन्वनादित्वाजत्वयोः शशविषाणस्यापि संभवात्तस्यापि नित्यत्वं स्यादित्यतिव्याप्तौ स्वस्य भावत्वमदृश्यत्वं परममहत्त्वं श्रुत्यनुमानगम्यत्वं च सूचयितुमाह—लोकमहेश्वरमिति। यस्य सन्निधिमात्रेण लोको जगत्सर्वं चेष्टते स ईश्वरः, यथा रथो जडो रथिकेन चेष्टते तथा जडं जगत्सर्वं चेतनेनैव चेष्टते ततो जगच्चेष्टाक्रियया तद्धेतोश्चेतनस्य सत्त्वभावत्वं परममहत्त्वं चानुमीयते—"य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव" इति श्रूयते च। ततोऽनादिमजं महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरो लोकस्य महेश्वरो लोकमहेश्वरस्तं सर्वप्रपञ्चप्रवर्तकं चकारात्कूटस्थासङ्गचिद्रूपं मां निर्विशेषं परं ब्रह्म वेत्ति यः साक्षादिदमेवाहमस्मीति स्वात्मना विजानाति स ब्रह्मविद्यतिः सर्वपापैः सर्वैर्बुद्धिपूर्वकैरबुद्धिपूर्वकैश्च पापैः पापकार्यैर्दुःखदुर्योनिदुर्गतिभिश्च प्रमुच्यते पापैः पापकार्यैश्च न किंचित्संबध्यत इत्यर्थः। ब्रह्मविदः सर्वात्मदर्शिनः बुद्धिपूर्वकं पापाचरणं न संभवति तत्सत्त्वे ब्रह्मवित्त्वासंभवात्। पापपुण्यकर्माचरणस्य देहजातिवर्णाश्रमाद्यभिमानैकमूलत्वात्तत्सत्त्वे त्वमुष्य ब्रह्मवित्त्वमेव न संभवति ब्रह्मवित्त्वं नाम ब्रह्मण्येव सर्वदृश्यविलक्षणे आत्मत्ववेदनं तत्सत्त्वे देहाद्यहंभावाभाव एव तत्सत्त्वे तु ब्रह्मण्यात्मत्वभावनाभावः द्वयोर्विपरीतप्रत्यययोस्तेजस्तिमिरयोरिव युगपत्क्रमाद्वाप्येकाधिकरणत्वं न संभ-वति असत्ये वानात्मन्यहंभावे तदाश्रितजात्याद्यभिमाने च विदुषः कर्मकर्तृत्वं नास्ति ततो न बुद्धिपूर्वकं विदुषः पापाचरणं संभवति। ननु देहात्मना पापं कृत्वा मया पापं कृतमिति क्वचित्कर्तृत्वप्रत्ययः पुनरविक्रियब्रह्मात्मना नाहं कर्तास्मीत्यकर्तृत्वप्रत्ययश्चैकस्य क्रमादुपयुज्यत एवेति चेन्न, तथात्वे सार्वात्म्यदर्शनविच्छित्तिप्रसङ्गात्सार्वा-त्म्यदर्शनं देहाद्यात्मत्वबुद्धिः पापाचरणं च विदुषो न संभवति अहं ब्रह्मविन्न मे दोषोऽस्तीति प्राणिहिंसां वा यथे-ष्टाचरणं वा यः करोति स ब्रह्मविदेव न भवति सर्वभूतसुहृच्छान्त इत्यादिब्रह्मविल्लक्षणाभावादतो न बुद्धिपूर्वकं विदुषः पापाचरणं किंत्वबुद्धिपूर्वकं क्वचित्संभवति ज्ञानेन तस्य निवृत्तिस्तथापि ज्ञानस्य माहात्म्यं स्तूयते द्विविधैरपि पापैः प्रमुच्यत इति, यद्वा अनादिं जन्मादिकारणवर्जितमत एवाजं जन्मादिसर्वविकारशून्यं लोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं निग्रहानुग्रहकर्तारं मोक्षप्रदातारं च मां पर-मात्मानं यो वेत्ति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां ज्ञात्वा मोक्षेच्छया यो मामुपास्ते स मर्त्येषु मृत्युग्रस्तेष्वयमेवासं-मूढः, संमूढः सदसद्विवेकशून्यस्तद्विलक्षणत्वादसंमूढः। यस्मात्कामाग्निना सर्वेषु दंदह्यमानेषु स्वयं तदविषयो भूत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणः सन् श्रद्धाभक्तिभ्यां मामुपास्ते तस्मादसावसंमूढो मद्भक्तः सर्वपापैर्यानि मनोवा-क्कायकृतानि जन्मान्तरीयाण्याधुनिकानि च तैः सर्वैः पापैर्ज्ञानोत्पत्तेः प्रतिबन्धकैर्मदुपास्त्या प्रमुच्यते प्रक-र्षेण निःशेषं मुच्यते प्रमुच्यते 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मरणात्, सत्त्वप्रधानया मदुपास्त्या सर्वपापविनिर्मुक्तः सन् ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भवतीत्यर्थः॥ ३॥

श्री० टी०—एवंभूतात्मज्ञाने फलमाह—यो मामिति। सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिमत एवाजं जन्मशून्यं लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु असंमूढः संमोहरहितः सन्सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ३॥

स० टी०—महाफलतया कश्चिदेव जानाति सज्जनः॥ श्रीमद्भगवतो दिव्यं प्रभावं हर्यनुग्रहात्॥ १॥ सर्वहेतुतया यस्य नास्त्यादिः कारणं हरेः॥ अनादित्वेन जन्मादिशून्यं लोकस्य सर्वतः॥ २॥ महान्त-

मीश्वरं यो मां वेत्ति मर्त्येषु मध्यतः ॥ उत्तमः स च देहादावध्यासेन विवर्जितः ॥ ३ ॥ मुच्यते किल्बिषैः सर्वैर्बुद्धिपूर्वकृतैरपि ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—अजत्वेन सर्वभूतमहेश्वरत्वेन च मज्ज्ञानं केषांचिदसंमूढानां सुरादीनां भवति न तु एतावानीश्वरप्रभावः इदं परमेश्वरस्य जन्मेत्यतस्तावज्ज्ञानेन केवलं सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते न तु प्रभववर्णने शक्ता भवन्तीत्यतः स्वप्रभव महमेव वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह—य इति । यो मामीश्वरं सर्वकारणं कारणवर्जितमत एवाजमुत्पत्तिरहितं लोकानां महान्तमीश्वरं निरतिशयैश्वर्यवन्तं वेत्ति परमात्मानादित्वेनाजः सर्वलोकमहेश्वर इति यो जानाति स मर्त्येषु असंमूढः, संमोहो नाम देहेन्द्रियादिविलक्षणः ईश्वरादभिन्नोऽकर्ताऽभोक्ता चाहमिति स्वस्वरूपास्फुरणं, तेन मत्कृपया रहितः सर्वैः ज्ञाताज्ञातैः संचितक्रियमाणैः प्रकर्षणाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमुच्यते ॥ ३ ॥

प० टी०—अथ स्वज्ञाने फलमाह—यो मामिति । सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिमत एवाजं जन्मरहितं सर्वलोकानां भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपोमुख्यानां महान्तमीश्वरं चालकमेवंविधं मां यो वेत्ति स मर्त्येष्वसंमूढो मोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

रा० टी०—स्वज्ञानान्मोक्षाख्यमहिमानं चाह—यो मामिति । योऽधिकारी अजमुत्पत्तिहीनम् अनश्वासावादिश्च तं सर्वचेष्टकं कारणभूतं च अनितेरन्तर्णीतण्यर्थात्पचाद्यच् । यद्वा अनस्य मुख्यप्राणस्य कारणं च, लोकानां महास्वामिनं मां वेत्ति जानाति स मर्त्येषु मनुष्येषु असंमूढः संमोहहीनः भ्रान्तिहीनः सन्सर्वपापैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

त० टी०—उक्तं लोकमहेश्वरत्वमेव प्रतिपादयति—बुद्धिरित्यादित्रिभिः । बुद्धिः सारासारविवेचनरूपान्तःकरणावस्था, ज्ञानमात्मानात्मपदार्थावबोधनम्, असंमोहो बोद्धव्यवस्तुविषयकभ्रमनिरासेन तत्स्वरूपावधारणम्, क्षमा चित्तविकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्तता, सत्यं यथादृष्टश्रुतवस्तुविषयकभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो नियमनं, शमोऽन्तःकरणस्यानर्थविषयेभ्यो नियमनम् । सुखमनुकूलवेदनीयं, दुःखं प्रतिकूलानुभवः, भव उद्भवः, अभावस्तद्विपर्ययः, भयमागामिदुःखस्य हेतुदर्शनजस्त्रासः, अभयं तन्निवृत्तिः, अहिंसा मनोवाक्कायैः प्राणिहिंसानिवृत्तिः, समता रागद्वेषराहित्यं, तुष्टिर्यथालाभेन संतोषः, तपः शारीरादि वक्ष्यमाणलक्षणं, दानं न्यायार्जितस्य धनादेर्देशे काले पात्रे प्रतिदानं, यश औदार्यादिगुणवत्तया श्लाघा, अयशः कार्पण्यादिदोषेण लोककुत्सनं, बुद्धिरित्यादयस्तद्विपरीताश्च भावाः पृथग्विधाः प्रतिव्यक्तिभिन्नाः प्राणिनां तत्तत्कर्मानुसारेण मत्त एव भवन्ति ॥४॥५॥

म० टी०—आत्मनो लोकमहेश्वरत्वं प्रपञ्चयति—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं, ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थावबोधः, असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु कर्तव्येषु चाव्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः, क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा निर्विकारचित्तता, सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणं, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः, शमोऽन्तःकरणस्य सा, सुखं धर्मासाधारणकारणकमनुकूलवेदनीयं, दुःखमधर्मासाधारणकारणकं प्रतिकूलवेदनीयं, भवः उत्पत्तिः, भावः सत्ता अभावोऽसत्तेति वा, भयं च त्रासस्तद्विपरीतमभयं,

एव च। एकश्चकार उक्तसमुच्चयार्थः अपरोऽनुक्तावुद्धयज्ञानादिसमुच्चयार्थः। एवेत्येते सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्यर्थः। मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनां पीडानिवृत्तिः, समता चित्तस्य रागद्वेषादिरहितावस्था, तुष्टिर्भोग्येष्वेतावताऽलमिति बुद्धिः, तपः शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियशोषणं, दानं देशे काले श्रद्धया यथाशक्त्यर्थानां सत्पात्रे समर्पणं, यशो धर्मनिमित्ता लोकश्लाघारूपा प्रसिद्धिः, अयशस्त्वधर्मनिमित्ता लोकनिन्दारूपा प्रसिद्धिः, एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः सकारणकाः पृथग्विधाः धर्माधर्मादिसाधनवैचित्र्येण नानाविधाः भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मात्तस्मात्किं वाच्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

शं० टी०–स्वोपास्त्या सर्वपापविनिर्मुक्तानां मुमुक्षूणां स्वस्मादेव ज्ञानं ज्ञानसधनं च भवतीत्याह–**बुद्धिरिति द्वाभ्याम्।** ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं परोक्षमपरोक्षं च बुद्धिस्तदेवाहमिति ज्ञातुर्ब्रह्ममात्रत्वनिश्चयात्मिका, असंमोहः पुनर्विपरीतभावनानुदयः, क्षमाऽऽध्यात्मिकाद्युपद्रवसहिष्णुता, सत्यं यथार्थवचनं सत्यमिति ब्रह्मचर्यादीनामुपलक्षणं, दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः, शमोन्तःकरणस्य विषयप्रवृत्त्युपरमः, अहिंसा ब्रह्मनिष्ठया स्वाऽहिंसनं, समता सर्वत्र समदर्शनं, तुष्टिः स्वानन्दानुभवः, तपश्चित्तैकाग्र्यं, दानं दण्डन्यासः मनोवाक्कायकर्मभिः प्रणिनामदण्डनमपीडनमित्यर्थः 'दण्डन्यासः परं दानम्' इति स्मरणात्। यशः ब्रह्मविदयमिति सर्वत्र कीर्तिः, अयशो दुष्कीर्तिः, अयश इत्यबुद्धिरज्ञानं संमोहः अक्षमा असत्यमदमोऽशमो हिंसा इत्यादीनामुक्तविपरीतानामुपलक्षणं, सुखं वैषयिकं, दुःखमाध्यात्मिकाद्युपद्रवनिमित्तकं, भवः उत्पत्तिरभावो विनाशः, भयं भूतेभ्यस्त्रासः अभयं तदभावः, एवं पृथग्विधा नानाप्रकारा उक्ता अनुक्ताः कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाऽहंकारादयो भावा विकारा राजसास्तामसाश्चाबुद्ध्याद्ययशोन्ता बन्धहेतवो गुणा मद्भजनशून्यानां भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वराद्भवन्ति बुद्ध्यादियशोन्तानि मुक्तिसाधनानि मद्भजनवतां मत्त एव भवन्त्यतो मुमुक्षुभिर्मदुपासनमवश्यं कर्तव्यं, मदुपास्त्या सर्वपापनिवृत्तिर्ज्ञानं च ससाधनं सिध्यतीति भावः। एतेन "संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं संसारबन्धतन्मोक्षकारणत्वं स्वस्य प्रतिपादितं भवति, तेन मुमुक्षुभजनीयत्वं च सिद्धमिति द्वयोरर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्री० टी०–लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति–**बुद्धिरिति त्रिभिः।** बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यं, ज्ञानमात्मविषयं, असंमोहो व्याकुलत्वाभावः, क्षमा सहिष्णुत्वं, सत्यं यथार्थभाषणं, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः, शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखमनुकूलसंवेदनीयम्, दुःखं च तद्विपरीतं, भव उद्भवः अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतम्, अस्य श्लोकस्योत्तरेण मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥४॥ किंच–अहिंसेति। अहिंसा परपीडानिवृत्तिः,समता रागद्वेषादिराहित्यं मित्रामित्रतुल्यता च, तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः, तपः शारीरादिवक्ष्यमाणं, दानं, न्यायार्जितधनादेः सत्पात्रार्पणं, यशः सत्कीर्तिः, अयशोऽपकीर्तिः, एते बुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवन्ति ॥ ५ ॥

स० टी०–सर्वलोकमहेशत्वं दर्शयत्यात्मनो हरिः ॥ अन्तःकरणसामर्थ्यं सूक्ष्माद्यर्थावबोधने ॥ १ ॥ बुद्धिर्ज्ञानं तथात्मादिपदार्थेष्वत्यभिज्ञता ॥ उपस्थितेषु कार्येषु बोद्धव्येषु च तत्क्षणे ॥ २ ॥ अव्याकुलतया सम्यक् प्रवृत्तिर्या विवेकतः ॥ असंमोहः क्षमा निन्दाताडनादौ समत्वधीः ॥ ३ ॥ प्रमाणेनावबुद्धस्य तथोक्तिः सत्यमर्थतः ॥ दमः स्यात्स्वस्वविषये बाह्येन्द्रियनिवर्तनम् ॥ ४ ॥ शमोऽन्तःकरणे शान्तिश्चित्तस्याह्लादनं सुखम् ॥ दुःखं चित्तस्य संतापो जन्मनाशौ भवाभवौ ॥ ५ ॥ भयं त्रासोऽभयं तस्माद्विपरीतमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिपीडाया निवृत्तिः समता मुनेः ॥ चित्तस्य द्वेषरागादिशून्यावस्था प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ तुष्टिर्भोगेषु लब्धेषु सदालंप्रत्ययो धियः ॥ तपः शास्त्रीयमार्गेण शरीरेन्द्रियशोषणम्

॥ २ ॥ यथाशक्ति स्ववित्तानां दानं पात्रे समर्पणम् ॥ यशो धर्मोद्भवा कीर्तिरकीर्तिः स्यादधर्मजा ॥ ३ ॥ एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यभेदाः सहेतुकाः ॥ धर्माधर्मादिहेतूनां वैचित्र्येण पृथग्विधाः ॥ ४ ॥ सर्वेषां प्राणिनां मत्तो भवन्ति परमेश्वरात् ॥ तस्माल्लोकमहेशत्वं किं वाच्यं श्रीहरेर्मम ॥ ५ ॥ ५ ॥

भा० टी०–स्वस्य लोकमहेश्वरत्वं देवादिबुद्ध्यगोचरत्वेन साधितं, तदेव प्रपञ्चयति–**बुद्धिरिति** । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं, ज्ञानमात्मादिपदार्थावबोधः, असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु ज्ञातव्येषु विवेकपुरःसरा बुद्धिप्रवृत्तिः, आक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता क्षमा, प्रमाणावगतार्थस्य यथार्थभाषणं सत्यं, बाह्येन्द्रियोपशमो दमः, अन्तःकरणशान्तिः शमः, आह्लादः सुखं, तापो दुःखं, भव उत्पत्तिः, अभावो नाशः, भयं त्रासः, अभयमत्रासः ॥ ४ ॥ **अहिंसेति** । अहिंसा प्राणिनामपीडा, समता समचित्तता, तुष्टिः संतोषोऽलंबुद्धिः, इन्द्रियसंयमपुरःसरं शास्त्रीयं देहपीडनं तपः, देशकालानुरोधेन शक्तिमनतिक्रम्य श्रद्धया पात्रेऽर्थानामर्पणं दानं, धर्मनिदाना कीर्तिर्यशः, अधर्मनिदानापकीर्तिरयशः, एते यथोक्ता भावाः पृथग्विधा नानाप्रकारा भूतानां स्वकर्मानुसारेण मत्त एवेश्वराद्भवन्ति अतोऽहमेव सर्वलोकमहेश्वरः सर्वैर्भोगमोक्षार्थं शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥

प० टी०–लोकमहेश्वरतामेव दर्शयति–**बुद्धिर्ज्ञानमितित्रिभिः** । बुद्धिः सारासारविचारनैपुण्यम्, ज्ञानमात्मविषयम्, असंमोहोऽव्याकुलीभावः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः, शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखमनुकूलवेदनम् दुःखं तद्विपरीतम्, भव उद्भवः अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ **अहिंसेति** । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, समता रागद्वेषराहित्यम्, तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः, तपः शारीरादि, दानं न्यायगतस्य धनस्य पात्रार्पणम्, यशः सत्कीर्तिरयशोऽपयशः, एवमेते बुद्ध्यादयस्तद्विपरीताश्च भूतानां पृथग्विधानां भावाः प्राणिनां स्वभावाः सर्वे मनःकोशरूपान्मत्तः सकाशादुद्भवन्ति । श्रुतिरपि–“ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति ॥ ५ ॥

रा० टी०–मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वमहिमानमुक्त्वा बुद्ध्यादिप्रदत्वमहिमानं चाह–**बुद्धिरिति** । यद्वाऽहमादिर्हि देवानामिति देवाद्युपलक्षितसर्वकारणत्वं स्वस्योक्तम् । तत्र केषांचिद्बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपविशेषकारणत्वोक्त्या प्रागुक्तं प्रपञ्चयति–**बुद्धिरित्यादित्रयेण** । बुद्धिरन्तःकरणं कार्याकार्यनिश्चयो वा, ज्ञानं तु प्रतीतिसामान्यं, असंमोहः अकार्येच्छाभावः मिथ्याज्ञानाभावो वा, क्षमा क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकरणं, सत्यं यथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानं वचनं वा, दम इन्द्रियनिग्रहः, शमो भगवन्निष्ठता, सुखमनुकूलवेदनीयं, दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं, भव उत्पत्तिः, भावः सत्ता, भयं त्रासः, अभयं त्रासविरोधिमनोव्यापारः ॥ ४ ॥ अहिंसा परप्राणिपीडाभावः, समता द्वन्द्वेषु निर्विकारत्वं, तुष्टिर्विषयालंबुद्धिः, तपो ब्रह्मचर्यादि, दानं धर्मार्जितवित्तस्य परस्वत्वापादनं, यशः कीर्तिः, अयशोऽपकीर्तिः, पृथग्विधाः नानाविधाः एते भावाः धर्माः भूतानां प्राणिनां मत्त एव भवन्ति इति ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

त० टी०–किंच–महर्षय इति । महर्षयो वेदतदर्थद्रष्टारः सप्त भृग्वादयः तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमजाश्चत्वारो महर्षयः सनकादयः, तथा मनवः स्वायंभुवाद्याः । उपलक्षणं चैतद्रुद्रस्यापि । सर्वे चैते मानसा जाता हिरण्यगर्भात्मनः ममैव मनसः संकल्पाज्जाता न तु योनिजाः । तत्र सप्तर्षयः सनकाद्या रुद्रश्च मानसा एव । मनुः स्वायंभुवस्तत्पत्नी च हिरण्यगर्भस्य शरीरभागावेव । अन्ये मनवस्तु यो-

निजा इति विवेकः। तथोक्तं पुराणे—'भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्। सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इति। महाभारते मोक्षधर्मे तु—'मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठ इति सप्तैते मनसा निर्मिता हि वै' इत्येवं मरीच्यादय उक्ताः। विष्णुपुराणे तु नवोक्ताः—'भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा। मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान्। नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इति। तथा 'सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्टास्तु वेधसा। न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः प्रजासु ते। सर्वे ते चागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः' इति। पुनः कथंभूतास्ते मद्भावा मदीयो यो भावः जीवानां सृष्टिपालनसंहारमोक्षभावनं स मद्भावो विद्यते येषु ते मद्भावाः मदनुग्रहात्सर्जनपालनसंहरणमोक्षणशक्त्यन्विता इत्यर्थः। तत्र सप्त महर्षयः सर्जनशक्त्यन्विताः वेदोक्तप्रवृत्तिधर्मप्रवर्तका लोकाचार्याः। मनवः पालनशक्त्यन्विताः। रुद्रः संहरणशक्त्यन्वितः। सनन्दनादयस्तु संसारान्मोक्षणशक्त्यन्विता निवृत्तिधर्मप्रवर्तकाः मोक्षशास्त्रेषु लोकाचार्याः। तदुक्तं मोक्षधर्मे सप्तर्ष्युत्पत्त्यनन्तरम्—'एते वेदविदो मुख्या लोकाचार्याः प्रकीर्तिताः। प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्ये प्रकल्पिताः' इति। तथा तत्रैव सनकाद्युत्पत्त्यनन्तरमुक्तम्—'स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्ममाश्रिताः। एते योगविदो मुख्या लोकाचार्याः प्रकीर्तिताः॥ आचार्या मोक्षशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रप्रवर्तकाः' इति। श्रीभागवते ब्रह्माप्याह—'तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात्स्वतपसश्च चतुः स नोऽभूत्। प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग् जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन्' इति। एकादशे श्रीभगवताऽप्युक्तम्—'एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः। सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धाऽऽवेश्यते यथा॥' इति। मनूनां पालनत्वं रुद्रस्य संहर्तृत्वं चोक्तं वैष्णवे 'विष्णुमन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः॥ रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः। चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः' इति। तेषां कार्यदर्शनेन सामर्थ्यं द्योतयति—येषां लोक इमा इति। येषां सप्तर्षीणां चतुर्णां सनकादीनां मनूनां च अस्मिँल्लोके इमा ब्राह्मणक्षत्रियाद्या यथायथं जन्मना विद्यया च पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः संततयो विद्यन्ते। केचित्तु पूर्वे सप्त महर्षयोऽतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्तर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः संभवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिकादयश्चत्वारो मनवः स्थिता येषां संतानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्त्येवं व्याचक्षते, तदसङ्गतार्थकथनादप्रामाणिकम्। तथाहि न तावत्सप्तर्षीणां पूर्वत्वं सङ्गतं, सनकादीनां तेभ्योऽपि पूर्वत्वप्रतिपादनात्। किंच चत्वार इत्यनेनापि न मनूनां ग्रहणमुचितं यतः स्वायंभुवः स्वारोचिष उत्तमस्तामसो रैवतश्चाक्षुषः वैवस्वत एवं सावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णी रुद्रसावर्णिर्देवसावर्णिरिन्द्रसावर्णिरिति मनवश्चतुर्दश पुराणेषु प्रसिद्धास्तत्रातीतान्षड्वर्तमानं वैवस्वतं च विहाय 'सावर्णिर्भविता मनुः' इति वचनाद्भविष्यतां सावर्ण्यादिचतुर्णामेव ग्रहणे भगवतस्तात्पर्याभावात्। किंच भविष्यतां मनूनां ग्रहणे येषां लोक इमाः प्रजा इति प्रत्यक्षनिर्देशो विरुद्धः स्यात्। तस्मात् तद्व्याख्यानस्यासङ्गतत्वादुक्तार्थस्यैव साधुत्वमित्यलं विस्तरेण॥ ६॥

म० टी०—इतश्चैतदेवं महर्षयः वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृग्वाद्याः सप्त पूर्वे सर्गाद्यकालाविर्भूताः। तथा च पुराणम् 'भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इति। तथा चत्वारो मनवः सावर्णा इति प्रसिद्धाः अथवा महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयः मन-

वस्तथा स्वायंभुवाद्याश्चतुर्दश मयि परमेश्वरे भावो भावना येषां ते मद्भावा मच्चिन्तनपराः मद्भावनावशादाविर्भूतमदीयज्ञानैश्वर्यशक्तय इत्यर्थः । मानसाः मनसः संकल्पादेवोत्पन्नाः न तु योनिजाः अतो विशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणिश्रेष्ठा मत्त एव हिरण्यगर्भात्मनो जाताः सर्गाद्यकाले प्रादुर्भूताः, येषां महर्षीणां सप्तानां भृग्वादीनां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चतुर्दशानामस्मिँल्लोके जन्मना च विद्यया च संततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ ६ ॥

शं० टी०–भवन्ति भावा भूतानामिति स्वस्य मुमुक्षूपास्यत्वे कारणं दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यं बन्धमोक्षहेतुत्वं सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च सूचयित्वाऽधुना सामान्येन स्वविभूतिं मन्दप्रज्ञानामुपासनीयं वस्तु निर्दिशति–**महर्षय इति** । पूर्वे सर्वेभ्यः प्राक्तनाः सप्त भृग्वादयो वसिष्ठान्ता महर्षयस्तथा पूर्वे प्राचीनाः स्वायंभुवादयश्चत्वारो मनवश्च मम जगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणः संकल्पात्मकान्मनसो जाता मानसास्तत एव मद्भावा मम परमेश्वरस्य स्वरूपत्वेन भाव्यन्त इति मद्भावा मम विभूतय इत्यर्थः । लोके लोकत्रितये येषां भृग्वादीनां स्वायंभुवादीनां च संबन्धिन्य इमाः सर्वत्र परिदृश्यन्ते स्थावरजङ्गमात्मिकाः प्रजा एताः सर्वा अपि मम विभूतय एवेत्यभिप्रायः । एतेन चराचरात्मकं विश्वं सर्वं मम ब्रह्मणो विभूतिरेवेति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

श्री० टी०–किंच–**महर्षय इति** । सप्त महर्षयो भृग्वादयः 'सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपि पूर्वेऽन्ये चत्वारो महर्षयः सनकादयः तथा मनवः स्वायंभुवादयः- मद्भावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो ममैव मनसः संकल्पमात्राज्जाताः। प्रभावमेवाह–येषामिति । येषां भृग्वादीनां च सनकादीनां मनूनां च इमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्धमाना यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजा जाताः प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

स० टी०–वेदवेदार्थद्रष्टारः सर्वज्ञा ये महर्षयः ॥ सर्गाद्यकाले संभूताः संप्रदायप्रवर्तकाः ॥ १ ॥ सावर्णा मनवस्तद्वच्चत्वारो यदि वाऽपरे ॥ सप्त भृग्वादयस्तेभ्यः प्रथमाः सनकादयः ॥ २ ॥ स्वायंभुवादयस्तद्वन्मनवो ये चतुर्दश ॥ मयीशे भावना येषां मच्चिन्तनपरा हि ते ॥ ३ ॥ मद्भावनावशादाविर्भूतमज्ज्ञानशक्तयः ॥ संकल्पादेव संभूता न तु योनिसमुद्भवाः ॥ ४ ॥ अतो विशुद्धजन्मत्वात्सर्वप्राणिवरा मताः ॥ प्रादुर्भूता हि सर्गादौ मत्तो विश्वसृगात्मनः ॥ ५ ॥ येषां सप्तमहर्षीणां मनूनां च तथैव च ॥ चतुर्णां सनकादीनामस्मिँल्लोके च जन्मना ॥ ६ ॥ विद्यया च प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाद्या इमाः किल ॥७॥६॥

भा० टी०–स्वसामर्थ्ययुक्तानां स्वेनोत्पादितानां भृग्वादीनामपि लोकेश्वरत्वं प्रसिद्धं किं वक्तव्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्याह–**महर्षय इति** । महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनो ' भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान् ' इत्युक्ताश्चत्वारो मनवस्तथा ' सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः । नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय भविता मनुः ॥ एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः । रुद्रपुत्रस्तु सावर्णो भविता द्वादशो मनुः ' इति विष्णुपुराणादौ सावर्णा इति प्रसिद्धाः महर्षयः सप्त भृग्वादयः तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयः मनवस्तथा स्वयंभुवाद्याश्चतुर्दशेति वा । अस्मिन्पक्षे सनकाद्याश्चतुर्दशेत्यध्याहारदोषमभिप्रेत्याचार्यैरयं पक्षो न प्रदर्शितः । ते च मद्भावा मद्गतभावना मयि परमात्मनि भावना येषामतो वैष्णवेन सामर्थ्येन युक्ता मानसा मया मनसैवोत्पादिताः सन्तो जाताः उत्पन्ना यथायथं योनितोऽयोनितश्च । येषां महर्षीणां मनूनां च लोके इमा विद्यया जन्मना च संततिभूताः प्रजाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

प० टी०–अथ सृष्टिकर्तारोऽपि मत्त एवोद्भूता इत्याह–**महर्षय इति** । सप्त महर्षयो ' भृगुं मरीचिमत्रिं

च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान् ' तेभ्योऽपि चत्वारः सनकादयस्तथा मनवश्चतुर्दश स्वायंभुवादयो मद्भावा मत्सामर्थ्यवन्तो हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसाः संकल्पमात्राज्जाता येषां पुत्रपौत्रादिरूपा इमाः प्रजा लोके वर्तन्ते । इत्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं या सृष्टिः सा सांकल्पिकी काल्पनिकी न कार्यकरणसंघातरूपा " यथापूर्वमकल्पयत् " इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

रा० टी०–न केवलं भूतानां बुद्ध्यादिधर्माः मत्तो भवन्ति किंतु भूतान्यपि मत्त एव भवन्तीत्याह–महर्षय इति । ' मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ' इत्युक्ताः पूर्वे पूर्वमन्वन्तरस्थाः सप्त महर्षयः मानसाः ब्रह्मणो मनोपत्यतया जाताः पूर्वे प्राथमिकाश्चत्वारः स्वायंभुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाख्याः मनवः । यद्वा मनु अवबोधने इत्यतः उप्रत्यये बोधवैशेष्याद्ब्रह्माद्या देवाः विप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रभेदेन चतुर्धा स्थितत्वाच्चत्वारः । उक्तं हि बृहद्भाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थेऽव्याकृतब्रह्मणे । ' विष्णोर्ब्राह्मणजातिः संजज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः । इतोऽग्रे जगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत ॥ वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च । कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा ॥ एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवता ब्रह्मनिर्मिताः ' इति । तथा 'विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्ये दितेः सुताः । रुद्रादन्ये तथा रुद्राः वायोरन्ये च वायवः ॥ अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः' तथा 'अश्विनौ पृथिवी चैव कालो मृत्यव एव च । शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः ' इति च । विवस्वदिन्द्रवरुणानां क्षत्रियत्वाद्विष्णोरवर्णत्वात्तेभ्योऽन्येऽष्टावादित्या ग्राह्या इति विष्णुभ्य इत्युक्तम् । अग्नेर्ब्राह्मणत्वादग्नेरन्य इत्युक्तम् । सप्तैव वसवो वैश्याः । सदाशिवस्य क्षत्रियत्वाद्रुद्रान्य इत्युक्तं, दशैव रुद्रा वैश्या इत्यर्थः । मद्भावा मत्तो भावो जन्म येषां ते मद्भावाः मत्त एवोत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । लोके इमाः प्रजा येषां प्रागुक्तमनूनां पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्तन्ते ते मद्भावा इत्यन्वयः । न च ' ततो मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ' इत्युक्त्या ब्रह्मसृष्टानां स्वायंभुवादीनां कथं मद्भावा इत्युक्तिरिति शङ्क्यं, ब्रह्मान्तर्यामिणो मत्तो जनिमन्त इत्यर्थकत्वान्मद्भावा इत्यस्य, ब्रह्मा तु द्वारमात्रम् । न चैवमपि प्रियव्रताद्यपत्यतादशायामेवोत्पन्नानां तेषां मनुसंज्ञकत्वेन मानसत्ववेलायां तदभावेन मनव इति उक्तिरयुक्तेति वाच्यं, मानसदेहात्यागेनैव प्रियव्रतादावुत्पन्नानां द्वयोर्देहयोरैक्येन मनुत्वोपपत्तेः, इत्येतद्भाष्यटीकायामेवोक्तेः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

त० टी०–एवमुक्तबुद्ध्यादेर्महर्ष्यादेर्विभूतित्वं तद्याथात्म्यज्ञानस्य फलं चाह–एतामिति । एतां संप्रत्युक्तां बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां मम विभुतिमैश्वर्यं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं तत्त्वतो याथात्म्येन यो वेत्ति सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन दृढेनेति यावत् , योगेन भक्त्याख्येन युज्यते युक्तो भवति नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

म० टी०–एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह–एतामिति । एतां प्रागुक्तां बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं विविधभावं तत्तद्रूपेणावस्थितिं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं परमैश्वर्यमिति यावत् , मम यो वेत्ति तत्त्वतः यथावत् सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्थैर्यलक्षणेन समाधिना युज्यते नात्र संशयः प्रतिबन्धः कश्चित् ॥ ७ ॥

शं० टी०–एवमात्मीयं योगजमैश्वर्यं विभूतिं च प्रतिपाद्यैतद्द्वयं सम्यग्विदितवतस्तद्वेदनस्य फलमाह–एतामिति । मम निर्विशेषस्यैव परस्य ब्रह्मणः एतां प्रतिपादितां विभूतिं मायया विविधाकारेण भवनं विभूतिस्तां सर्वात्मतां योगं च मायायोगजमैश्वर्यं सृष्टिस्थितिसदनप्रवेशनियमननिग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यं चैतत्सर्वं

तत्त्वतो याथार्थ्येन यो विचक्षणः शास्त्राचार्योपदेशजन्यविवेकविज्ञानेन वेत्ति नेदं जगत्किंतु परमात्मनः स्वरूपमेवेति सर्वं मत्स्वरूपत्वेन मामेव बन्धमोक्षयोः सर्वस्य च कारणत्वेन सम्यग्विजानाति स मुमुक्षुरविकम्पेन विकम्पो विकल्पस्तद्रहितेन योगेन मदुपास्तियोगेन युज्यते युक्तो भवति मोक्षेच्छया सर्वत्र विरक्तो भूत्वा श्रद्धाभक्तिभ्यां वासुदेवः सर्वमिति सर्वत्र मद्बुद्ध्या मामेवोपास्ते नात्र संशयः, मुमुक्षुः सर्वं संन्यस्य श्रवणादिनिष्ठया मामेवोपास्त इत्यत्र संशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह—एतामिति । एतां भृग्वादिलक्षणां मम विभूतिं योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

स० टी०—एवमुक्त्वा भगवतः प्रभावं सविशेषतः ॥ तज्ज्ञानफलमाहात्र भगवान्सात्वतां पतिः ॥ १ ॥ विस्तारसंज्ञिकामेतां विभूतिं पूर्वकीर्तिताम् ॥ योगं च परमैश्वर्यं सर्वसामर्थ्यमद्भुतम् ॥ २ ॥ यथावन्मम यो वेत्ति सोऽत्यन्ताचलितेन च ॥ सम्यग्धीस्थैर्यरूपेण युज्यते सत्समाधिना ॥ ३ ॥ न कश्चित्प्रतिबन्धोऽत्र शङ्कनीयः कदाचन ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० टी०—स्वप्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह—एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विविधभावं विस्तारमिति यावत् । परमात्मनस्तदर्थघटनसामर्थ्यं योगः यल्लेशसंबन्धेन भृग्वादयो ज्ञानादिमन्तो भवन्ति, यद्वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजन्यं योगशब्देनाभिधीयते तं यस्तत्त्वतो यथावद्वेत्ति जानाति सोऽप्रकम्पेनाप्रचलितेन योगेन निरुपाधिब्रह्मसम्यग्ज्ञानलक्षणेन युज्यते युक्तो भवति अस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति ॥ ७ ॥

प० टी०—अथोक्तपरंपरायास्तत्त्वज्ञानस्य फलमाह—एतामिति । एतां भृग्वादिलक्षणां मद्विभूतिं योगमैश्वरलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन स्थिरेण ममैश्वर्येण युज्यते युक्तो भवति, नात्र संशयो नार्थवादोऽयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—उक्तमाहात्म्यज्ञानस्य फलमाह—एतामिति । एतां न मे विदुः सुरगणा इत्यादिनोक्तां विभूतिं विशिष्टभवनं सुरगणाद्यवेद्यत्वरूपां महत्तां वक्ष्यमाणनानाविधभवनं वा योगं च बुद्ध्यादिसर्वस्रष्टृत्वोक्त्या लब्धं प्रभवपदस्य प्रभावमिति व्याख्यानेन प्रभवपदेनोक्तं वा मम सामर्थ्यं च ' युज्यतेऽनेन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च ' इत्युक्तेः तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निश्चलेन योगेन ध्यानरूपोपायेन युज्यते युक्तो भवति, अत्रार्थे संशयो नेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

त० टी०—उक्तविभूतियाथात्म्यज्ञानिनां भक्त्युद्रेकं दर्शयति—अहमिति । अहं जिज्ञास्यभूतजगज्जन्मादिलक्षणलक्षितपरब्रह्मस्वरूपः सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारणम् । मत्त एवास्य सर्वं देवमनुष्यादिलोकगमनागमनं वृद्धिह्रासादिकं प्रवर्तते, इत्येवं मत्वा बुधा यथावदवबोधयुक्ता भावसमन्विताः प्रवृद्धप्रेमप्रवाहा मां निरतिशयप्रीतिविषयं भजन्ते ॥ ८ ॥

म० टी०—यादृशेन विभूतियोगयोर्ज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तद्दर्शयति चतुर्भिः—अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारणमुपादानं निमित्तं च स्थितिनाशादि च सर्वं मत्त एव प्रवर्तते भवति, मयैवान्तर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं जगत्प्रवर्तते चेष्टत इति वा । इत्येवं मत्वा बुधा विवेकेनावगततत्त्वाः भावेन परमार्थतत्त्वग्रहरूपेण प्रेम्णा समन्विताः सन्तो मां भजन्ते ॥ ८ ॥

शं० टी०—तस्य वस्तुतत्त्वनिश्चयप्रकारं चोपास्तिं च विस्पष्टयति—अहमिति। अहं निर्विशेषः परमात्मैव मायाशवलितः सन् सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उपादानं 'कार्यं सर्वं कारणमात्रमेव' इति न्यायेन सर्वं परमात्मस्वरूपमेवेति च मत्तः परमात्मनः सकाशादेव बुद्धिर्ज्ञानमित्युक्तरीत्या मोक्षसाधनं मोक्षश्च बन्धसाधनं संसारश्च सर्गश्चाभ्युदयः सर्वं प्रवर्तते प्राणिनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च सिध्यत्यतः सर्वकारणं परमेश्वर एवेति मत्वा श्रुतियुक्तिभिर्निश्चित्य बुधाः परोक्षज्ञानिनो मुमुक्षवः भावसमन्विताः भावः सर्वं ब्रह्मैवेत्येवंलक्षणस्तेन समन्विताः सर्वत्र मद्भावनायुक्ताः सन्तः सर्वदा मां सर्वात्मकं परमात्मानं भजन्ते शृण्वते मन्वते ध्यायन्त्येवमुपासत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति—अहमित्यादिचतुर्भिः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः भृग्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः। मत्त एव चास्य सर्वस्य बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यादि सर्वं प्रवर्तत इति एवं मत्वाऽवबुध्य बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता मा भजन्ते ॥ ८ ॥

म० टी०—अहं श्रीवासुदेवोऽस्य सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ उपादानं निमित्तं च मत्तः सर्वलयस्थिती ॥ १ ॥ मयान्तर्यामिणा सर्वशक्तिना सर्ववेदिना ॥ प्रेर्यमाणं जगत्सर्वं स्वस्वकार्ये प्रवर्तते ॥ २ ॥ इत्येवं सद्विवेकेन ज्ञाततत्त्वाः सदा बुधाः ॥ प्रेम्णा वास्तवतत्त्वैक्यबोधेनैव समन्विताः ॥ ३ ॥ भजन्ते मां परानन्दघनं श्रीपरमेश्वरम् ॥ ४ ॥ यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषहेतौ मायाविलासपरिभावितमच्छबोधे ॥ कालत्रयेऽर्कमरुभूजलवन्मृषैव मा भाति तत्र रमतां हृदयं हरौ मे ॥ ५ ॥ ८ ॥

भा० टी०—ननु कथं तावकविभूतियोगज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तवोपासनायास्तत्प्राप्तिसाधनत्वादित्याशङ्क्य विभूतियोगज्ञानमहिम्ना प्राप्तया मदुपासनया मद्दत्तेनाविकम्पयोगेन युज्यते इत्याह—अहमिति चतुर्भिः। अहं परमात्मा वासुदेवाभिधः सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रकृतिरभिन्ननिमित्तोपादानं मत्त एव सर्वज्ञात्सर्वेश्वरात्सर्वं स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं जगत्प्रवर्तते इति मत्वा वासुदेव एव सर्वात्मा सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वोपादानं सर्वनियन्ता भजनीय इति श्रुत्वा मननेन निश्चित्य भजन्ते सेवन्ते। के ते इत्यत आह—बुधा अवगतसंसारतत्त्वाः, संसारासारज्ञानवतामेव भगवद्भजनेऽधिकार इति भावः। भावो भावना अयमेव भगवान् वासुदेवः, परमार्थतत्त्वमित्यभिनिवेशस्तेन सम्यग्युक्ताः ॥ ८ ॥

प० टी०—यथा विभूतियोगयोर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानं भवति तद्दर्शयति—अहमिति चतुर्भिः। अहं सर्वस्य भृग्वादिमन्वन्तप्रपञ्चस्य प्रभवः कारणं तथा मत्तः सकाशात्सर्वं प्रवर्तते व्यवहार इति मत्वाऽनुभवेन ज्ञात्वा भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता बुधा ज्ञानिनो मां भजन्ते ॥ ८ ॥

रा० टी०—उक्तफले विश्वासजननार्थं पूर्वोक्तमहिमज्ञानपूर्वं मां भजन्तः सन्तीत्यहमित्यादिद्वाभ्यामुक्त्वा पुनस्तेषामित्यादिद्वाभ्यां फलं च व्यनक्ति—अहमिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वस्याहमुत्पादक इत्यर्थः। मत्तः सर्वं प्रवर्तते इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनुकूलव्यापारवद्भवति । लयादिरपि मदायत्त इत्युपलक्ष्यते इति मत्वा बुधाः ज्ञानिनः भावसमन्विताः भावेन भक्त्या समुपेताः सन्तः मां भजन्ते पत्रपुष्पादिभिरर्चयन्ति ध्यायन्ति चेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेनैव मामित्यस्य लाभात्पुनर्मामित्युक्तिर्जीवेश्वरैक्याभिप्रायेण स्वात्मानमुद्दिश्याहमेव सर्वस्य प्रभव इति मत्वा भजन्त इति प्रतीतिनिरासाय ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

त० टी०—तेषां प्रेमवृद्धिपूर्वकभजनमेव विवृणोति—मच्चित्ता इति। मयि भगवति वासुदेवे चित्तं येषां ते मच्चित्ताः, मद्गतप्राणाः मामेव गताः प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि येषां ते मद्रूपादिदर्शना-

घेकविषयीभूतचक्षुरादिव्यापारा इत्यर्थः, मद्भजनार्थैकजीवना इति वा । स्वसमानविद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योऽन्यं युक्तिभिः श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणैश्च मामेव बोधयन्तः जिगीषाद्यभावान्मत्स्वरूपगुणज्ञापनेन सौहार्दं कुर्वन्त इत्यर्थः । स्वन्यूनबोधेषु च मामेव कथयन्तः, तत्कृपया मदीयान् गुणान् मदीयान्यतिमानुषान्यद्भुतानि कर्माणि च कथयन्तः सन्तस्तुष्यन्ति च रमन्ति च । वक्तारोऽनन्यप्रयोजनेन श्रोतृप्रश्नेन तुष्यन्ति अनुमोदन्ते श्रोतारश्च तदद्भुतगुणकर्मश्रवणेन रमन्ति रमन्ते ॥ ९ ॥

म० टी०—प्रेमपूर्वकं भजनमेव विवृणोति—मच्चित्ता इति । मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गतप्राणा मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मय्युपसंहृतसर्वकरणा वा अथवा मद्गतप्राणाः मद्भजनार्थजीवना मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्यजीवना इति यावत् । विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयन्तः तत्त्वबुभुत्सुकथया ज्ञापयन्तः तथा स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयन्त उपदिशन्तश्च मयि चित्तार्पणं तथा बाह्यकरणार्पणं तथा जीवनार्पणमेवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनेभ्यश्च मदुपदेशनमित्येवंरूपं यन्मद्भजनं तेनैव तुष्यन्ति च एतावतैव लब्धसर्वार्था वयमलमन्येन लब्धव्येनेत्येवंप्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवन्ति च तेन संतोषेण रमन्ति च रमन्ते च प्रियसंगमेनेवोत्तमं सुखमनुभवन्ति च । तदुक्तं पतञ्जलिना—'संतोषादनुत्तमः सुखलाभः' इति । उक्तं च पुराणे—'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्' इति । तृष्णाक्षयः संतोषः ॥ ९ ॥

शं० टी०—तदुपास्तिप्रकारमेवाह—मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि सर्वभूतात्मके सविशेषे ब्रह्मणि चित्तं सर्वं ब्रह्मैवेति वासनापन्नं येषां ते मच्चित्ताः, मद्गतप्राणाः मद्गता मत्तत्त्वप्रतिपादकवाक्योच्चारणे तदर्थश्रवणे तन्निश्चितार्थदर्शने च तत्पराः प्राणा वागादीन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणा भूत्वा बुधाः परस्परं स्वस्वप्रज्ञानुसारेण वाक्यार्थं बोधयन्तस्तथा परस्परं स्वानुभवं कथयन्तश्च सन्तः स्वानुभवानुरूपेण तुष्यन्ति चानन्दन्ति च सदैवं वेदान्तेषु रमन्ते सर्वं मामेव पश्यन्तः शृण्वन्तो भावयन्तश्च कालं नयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह—मच्चित्ता इति । मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः मामेव गताः प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मदर्पितजीवना इति वा, एवंभूतास्ते बुधाः अन्योऽन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तः बुद्ध्वा च मां कथयन्तः संकीर्तयन्तः सन्तो नित्यं तुष्यन्ति अनुमोदनेन तुष्टिं यान्ति रमन्ति च निर्वृतिं यान्ति ॥ ९ ॥

स० टी०—विवृणोति तमेवेशो भजनं प्रेमपूर्वकम् ॥ येषां मयीश्वरे चित्तं मद्गतेन्द्रियवृत्तयः ॥ १ ॥ मद्गतं जीवनं येषां मद्भजनोन्मुखाश्च ते ॥ मामेव सत्सभायां ये श्रुतिभिर्युक्तिभिः सदा ॥ २ ॥ तत्त्वजिज्ञासुकथया ज्ञापयन्तः परस्परम् ॥ स्वशिष्येभ्यश्च मामेवोपदिशन्तो निरन्तरम् ॥ ३ ॥ इत्येवं मत्परप्रेम्णा भजनेनैव सर्वदा ॥ संतोषं प्राप्नुवन्त्यन्तः प्राप्तप्राप्यतयाऽऽदरात् ॥ ४ ॥ संतोषेण रमन्ते च मत्प्रेमविवशीकृताः ॥ प्रियस्य संगमेनैवानुभवन्ति सुखं परम् ॥ ५ ॥ अत्युत्तमसुखप्राप्तिः संतोषादेव नान्यतः ॥ ६ ॥ ९ ॥

भा० टी०—किंचैवं भजन्तीत्याह—मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि वासुदेवे चित्तं येषां ते मां गताः प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मय्युपसंहृतसर्वकरणाः मद्गतजीवना इति वा आचार्यात् श्रुत्वा वादकथया समानेषु परस्परं बोधयन्तः मां ज्ञानबलादियुक्तं शिष्येभ्यः कथयन्तः मद्भजनेनैव तुष्यन्ति संतोषमुपयान्ति तेनैव च रमन्ति रतिं प्राप्नुवन्ति न स्त्र्यादिना ॥ ९ ॥

प० टी०—प्रीतिपूर्वकं भजनमाह—मच्चित्ता इति । मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ता अन्तर्निष्ठा मयि गताः

प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते बहिरपि मद्रूपं जगत्पश्यन्तः । एवमनुभूतमर्थं परस्परं श्रुतिवाक्यैर्बोधयन्तस्तथा भक्त्या मां कथयन्तः कीर्तयन्तः सन्तस्तुष्यन्ति तेन रमन्ति निर्वृतिं लभन्ते ॥ ९ ॥

रा० टी०—पुनर्भजनप्रकारमेवाह—मच्चित्ता इति । मन्निष्ठमनस्काः मद्गतप्राणाः मद्विषयचेष्टावन्तः बोधयन्तः शिष्यान्प्रति बोधयन्तो मामुपदेशेनेति योज्यं, परस्परं मां कथयन्तः कीर्तयन्तश्च । नित्यमिति सर्वत्रान्वेति । तुष्यन्ति तृप्ता भवन्ति विषयेष्वलंबुद्धिमन्तो भवन्ति । तत्र हेतुः रमन्ति च सुखमनुभवन्ति चेति ॥९॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

त० टी०—तथाविधानां फलमाह—तेषामिति । सततं सर्वदा युक्तानां मयि निबद्धहृदयानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं बुद्धियोगं ज्ञानयोगमहं ददामि येन बुद्धियोगेन मामुपयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

म० टी०—तेषामिति । ते यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां सततं सर्वदा युक्तानां भगवत्येकाग्रबुद्धीनामत एव लाभपूजाख्यात्याद्यनभिसंधाय प्रीतिपूर्वकमेव भजतां सेवमानानां तेषामविकम्पेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तं बुद्धियोगं मत्तत्त्वविषयं सम्यग्दर्शनं ददामि उत्पादयामि येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मत्वेनोपयान्ति ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ते ॥ १० ॥

शं० टी०—एवं मुमुक्षूणां श्रवणश्रावणादिभेदेन भजनप्रकारमुक्त्वाऽधुना स्वानुग्रहप्रकारमाह—तेषामिति द्वाभ्याम् । सततयुक्तानां सततं सर्वदा वेदान्तश्रवणादिष्वेव परिनिष्ठितानां प्रीतिपूर्वकं स्वस्वरूपसाक्षात्कारसिद्धये आसक्तिविशेषः प्रीतिस्तत्पूर्वकं श्रवणादिजन्यज्ञानानुरूपेण मां भजतां ध्यायतां तेषामहं परमात्मा तमेव बुद्धियोगं बुद्धिः स्वरूपज्ञानं सैव योगो बुद्धियोगस्तं ददामि तेषां नित्यनिरन्तरश्रवणादिनिष्ठानामत्यन्तप्रीतिपूर्वकया मदुपास्त्या प्रीतः सन्नेवाहं सम्यग्दर्शनलक्षणं सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य चिदेकरसब्रह्ममात्रत्वावगाहकं ज्ञानयोगं मत्प्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तकं प्रयच्छामीत्यर्थः । श्रवणादिभिर्मद्भजननिष्ठा मदनुग्रहपात्रीभूतास्ते मद्भक्ता येन यादृशेन बुद्धियोगेन मां निर्विशेषं व्योमवन्निराकारं नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपं सदानन्दैकरसं परं ब्रह्माद्वितीयमुपयान्ति इदमेवाहमित्यनात्मन्यात्मभावमुत्सृज्य मामेव स्वात्मत्वेन जानन्ति तादृशं मत्साक्षात्कारं प्रयच्छामीत्यर्थः । एतेन दिव्यमणिलक्षणं लक्षणज्ञाच्छृण्वतां तदुक्तिभिर्लक्षणं गृह्णतां लक्ष्ये सूक्ष्मबुद्ध्या युक्त्या च लक्षणमन्वेषयतां लक्ष्यलक्षणयोः साङ्गत्यमालोचयतां तदेव पुनः पुनः शृण्वतां लोचयतां सम्यक्पश्यतामेवेश्वरानुग्रहान्मणितत्त्वं विज्ञायते न मणिं बहिः कीर्तयतामतत्त्वज्ञाच्छृण्वतामनालोचयतामसूक्ष्मबुद्धीनामयुक्तिकुशलानामसम्यग्दृष्टीनामनीश्वरप्रसादवतां दिव्यमणितत्त्वं गोचरीभवति तथैव ब्रह्मतत्त्वमपीति सूचितं भवति ॥ १० ॥ यद्वा मम यो वेत्ति तत्त्वत इत्येतद्वाक्यार्थे सम्यग्विचार्यमाणे एतां विभूतिमित्यादि येन मामुपयान्ति ते इत्यन्तानां चतुर्णां श्लोकानामेवमर्थः । एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ एतां यथोक्तां विभूतिं महत्त्वविस्तारं योगं च सृष्टिस्थितिलयप्रवेशनियमनादिक्रियासामर्थ्यं च सर्वं मम निर्विशेषस्याविक्रियस्य परस्य ब्रह्मणो माययैव न तु वस्तुतोऽस्तीति तत्त्वतो यथाभूतार्थदर्शनेन यो ब्रह्मविद्यतिः सद्गुरुप्रसादलब्धात्मविज्ञानो वेत्ति सर्वमिदं मायिकं मिथ्यैवेति विजानाति स ब्रह्मविदविकम्पेन विकम्पो विक्षेपस्तद्रहितेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानदार्ढ्याद्विकल्पनिर्मुक्तेन योगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन युज्यते देहादावात्मभावमुत्सृज्य ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्येवात्मत्वबुद्ध्या निश्चलो भवति न पुनरहमिदं ममेति विकल्पं भजते नात्र संशयः कर्तव्यः ॥ ७ ॥ "मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाननिष्ठावतामनुभवमाह—अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति

मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ प्रतीयमानस्यास्य सर्वस्य जगतोऽहमेव परं ब्रह्म प्रभवः उपादानं मय्येव सर्वं प्रतीतमित्यर्थः । मत्तो मत्सन्निधानादेव सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्यर्थः । इत्येवं जगत्प्रतीतेस्तत्प्रवृत्तेश्च स्वमेव परं ब्रह्म कारणं मत्वा बुधा ब्रह्मविदो भावसमन्विता भावो ब्रह्मण्येवात्मभावस्तेन समन्विताः समेताः सन्तो मां परं ब्रह्म भजन्ते ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेत्यनुसंदधत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तद्भजनप्रकारमेवाह—मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥ कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥ शास्त्रार्थं शिष्यान्बोधयन्तः परस्परं स्वस्वानुभवं कथयन्तस्ते बुधा मच्चित्ता मय्येव प्रत्यगभिन्ने परे ब्रह्मणि चित्तं मदाकाराकारितं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मद्गता मद्भावं गमिताः प्रत्यग्वृत्त्या मदात्मना प्रविलापिताः प्राणा इन्द्रियादयो येषां ते मद्गतप्राणाः सन्तः वृत्त्यारूढं मामानन्दैकरसमनुभूय तुष्यन्ति च संतोषं वहन्ति नित्यमेवं रमन्ति मय्येव सर्वदा रमन्ते च मामेव नित्यं बोधयन्तः कथयन्तो ध्यायन्तश्च बुधाः कालं नयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं ब्रह्मविदां यतीनां स्वभक्तानां स्वभजनप्रकारमुक्त्वाऽधुना स्वानुग्रहप्रकारमाह—तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥ सततयुक्तानां सततं सर्वदा युक्तानां मयि परे ब्रह्मण्येव सदा समाहितचित्तानामेव भजतां मामेव भजन्तीति भजन्तो भक्तास्तेषां भजतां भक्तानां तेषां बुधानां ब्रह्मविदां प्रीतिपूर्वकं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति वचनादैहिकामुष्मिकं सुखं तत्साधनजातं च सर्वं संन्यस्य स्वदेहजीवनादावप्याशां परित्यज्य मोक्षैकवाञ्छया मदीयमेव परं तत्त्वं सच्चिदानन्दघनमितरानवगाह्यमजस्रं तदेकप्रीत्या भजत्सु तेषूत्तमभक्तेषु समुत्पन्ना या प्रीतिः एते मद्भक्तवर्या मत्प्राप्तयेऽत्यन्तश्रमं कुर्वन्तीति दयारसार्द्रान्तःकरणवृत्तिविशेषः प्रीतिस्तत्पूर्वकमेवाहं बुद्धियोगं बुद्धिर्निःशेषनिर्मुक्तविपरीतप्रत्ययं सन्मात्रैकविषयं सम्यग्दर्शनं तेन योगं वृत्तेः संयोगं ददामि अहमिदमदइत्यादिभेदप्रत्ययशून्यां ब्रह्मैकगोचरामखण्डात्मिकां वृत्तिं प्रयच्छामीत्यर्थः । येन यादृशेन मत्प्रसादप्राप्तेन बुद्धियोगेन ते बुधाः मामद्वितीयं निर्विशेषं सच्चिदानन्दघनं परं ब्रह्मोपयान्ति स्वात्मत्वेन विज्ञाय तद्भावं प्राप्नुवन्ति तं प्रयच्छामीत्यर्थः । एतेन शतधा कृतश्रवणश्रावणानामपि यतीनां सततयुक्तानामेवेश्वरः प्रसीदति प्रसन्नः सन्सम्यग्दर्शनं च प्रयच्छति नेतरेषामतो मुमुक्षूणां विज्ञातात्मतत्त्वानां यतीनां निरन्तरब्रह्मनिष्ठया भवितव्यमिति सूचितम् ॥ १० ॥

श्री० टी०—एवंभूतानां च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह—तेषामिति । एवं सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तेषां तं बुद्धिरूपं योगमुपायं ददामि । तमिति कं येनोपायेन ते भक्ता मां प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

स० टी०—यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां य उत्तमाः ॥ तेषामेकाग्रबद्धीनां सततं परमेश्वरे ॥ १ ॥ लाभाद्यनभिसंधाय प्रीतिपूर्वकमेव हि ॥ भजतां सेवमानानां बुद्धियोगं पुरेरितम् ॥ २ ॥ मत्तत्त्वविषयं सम्यग्दर्शनं तं ददाम्यहम् ॥ येन ते बुद्धियोगेन मामजं परमेश्वरम् ॥ ३ ॥ आत्मत्वेनोपयान्त्येते ये पुरोक्ताश्च मद्रताः ॥ ४ ॥ यस्यावतारचरितश्रवणादिशुद्धस्वान्ता विवेकविरतिप्रभृतीन् गुणांश्च ॥ प्राप्यात्मबोधमवधीरितबन्धपाशा मुक्तास्तमीश्वरमहं हरिमाश्रयेऽन्तः ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० टी०—तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां सततं निरन्तरमभियुक्तानाम् । किमर्थित्वादिपूर्वकं नेत्याह—प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं भजतां प्रेमलक्षणभक्तिमतामित्यर्थः । तं सम्यग्ज्ञानलक्षणमविकम्पबुद्धियोगं ददामि येन बुद्धियोगेन मां परमात्मानमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ये मां मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्भजन्ते ॥ १० ॥

प० टी०—एवंभूतानां ज्ञानप्रदोऽहमेवेत्याह—तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तानां सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां च तं बुद्धियोगं ददामि । येन ज्ञानयोगेन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

रा०टी०–सततयुक्तानां नित्यं मयि निबद्धचित्तानां प्रीतिपूर्वकं मां भजतां तेषां तमेव बुद्धियोगं ज्ञानरूपं मुक्त्युपायं ददामि येन बुद्धियोगेन मामुपयान्ति तमित्यन्वयः ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

त० टी०–किंच–तेषामिति । तेषामेव प्रीतिपूर्वकं भजतामेवानुकम्पार्थमनुग्रहार्थमात्मभावस्थो बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन्नज्ञानजं प्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं तमो धर्मभूतज्ञानावरणं भास्वता प्रकाशमानेन मद्विषयकज्ञानाख्येन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥

म० टी०–दीयमानस्य बुद्धियोगस्यात्मप्राप्तौ फले मध्यवर्तिनं व्यापारमाह–तेषामिति । तेषामेव कथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थमात्मभावस्थ आत्माकारान्तःकरणवृत्तौ विषयत्वेन स्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वयलक्षण आत्मा तेनैव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन दीपसदृशेन ज्ञानेन भास्वता चिदाभासयुक्तेनाप्रतिबद्धेनाज्ञानजमज्ञानोपादानकं तमो मिथ्याप्रत्ययलक्षणं स्वविषयावरणमन्धकारं तदुपादानाज्ञाननाशेन नाशयामि सर्वभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुपादाननाशनिवर्त्यत्वाच्चोपादेयस्य। यथा दीपेनान्धकारे निवर्तनीये दीपोत्पत्तिमन्तरेण न कर्मणोऽभ्यासस्य चापेक्षा विद्यमानस्यैव च वस्तुनोऽभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्य कस्यचिदुत्पत्तिस्तथा ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये न ज्ञानोत्पत्तिमन्तरेणान्यस्य कर्मणोऽभ्यासस्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव च ब्रह्मभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन क्षयित्वं कर्मादिसापेक्षत्वं वा भवेदिति रूपकालंकारेण सूचितोऽर्थः । भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिवासंभावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावः सूचितः । ज्ञानस्य च दीपसाधर्म्यं स्वविषयावरणनिवर्तकत्वं स्वव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं स्वोत्पत्त्यतिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वमित्यादि रूपकबीजं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

शं० टी०–ननु " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इति श्रवणादनन्तस्य परिपूर्णस्य ब्रह्मणस्तव प्राप्तिस्तेषामस्त्येव । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इत्युक्तिरयुक्तेति चेत्सत्यं, सर्वात्मकं मां परं ब्रह्म सर्वे प्राप्ता एव भवन्ति तथाप्यज्ञानेन मां प्राप्तमप्राप्तमेव मन्यन्ते मूढाः, यथा प्राप्तमप्यर्कालोकमप्राप्तमिव मन्यन्ते जात्यन्धास्तद्वत्तत एव मद्भजनशीला ये तेषां मत्प्राप्तिज्ञानावरकमज्ञानमहं नाशयामीत्याह–तेषामिति । मच्चित्तत्वादिभिः सततयुक्तत्वादिभिश्च ज्ञानपरिपाकसाधनैर्ये मां भवमुक्त्यै भजन्ति तेषां मद्भजनैकनिष्ठानां ब्रह्मविदामनुकम्पार्थमेते निरन्तरसमाधिनिष्ठालक्षणे मद्भजने श्राम्यन्त्यमीषां श्रमनिवृत्तिः कथं स्यादिति समुत्पन्ना याऽनुकम्पा दया तदर्थं तन्निमित्तमेवाहं परमात्माऽऽत्मभावस्थः आत्मनः प्रतीचो मम भावो भावना ध्यानात्मिका वृत्तिस्तत्रस्थः मद्ध्यानवृत्तेश्चक्षुषः सूर्य इव सम्यग्विषयीभूयेत्यर्थः । यद्वा आत्मान्तःकरणं तस्य भावो वृत्तिस्तत्र प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः प्रत्यग्वृत्तावाविर्भूतः सन् ज्ञानदीपेन ज्ञायते वस्तुतत्त्वमनेनेति ज्ञानमात्मस्वरूपप्रकाशको बुद्धिवृत्तिविशेषः स एव दीपो ज्ञानदीपस्तेन ज्ञानदीपेन भास्वता नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठासंभाविताप्रतिबद्धभावेन निरङ्कुशप्रकाशवता ज्ञानदीपेनाज्ञानजमज्ञानमनाद्यविद्यालक्षणं तस्माज्जातमज्ञानजमावरणात्मकं तमो नाशयामि घटाद्यावरकं तम उदयाचलारूढः सूर्यः स्वप्रभया यथा विध्वंसयति तथा । मामेव निरन्तरं ध्यायतां सतां धीवृत्तिफलकारूढो भूत्वाऽहं मत्प्रकाशव्याप्तधीवृत्तिविशेषेण मत्स्वरूपावरकमविद्याध्वान्तं निःशेषं विध्वस्य स्वात्मतत्त्वमविद्यातत्कार्यतद्धर्मतत्कर्मतल्लक्षणवदवस्थातदाभाससंबन्धलेशशून्यमाकाशवन्नित्यनिरन्तरं निर्विकल्पं निराकारं निर्विकारं निरञ्जनं निष्क्रियं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मानमनाद्यनन्तमखण्डानन्दैकरसं परिपूर्णमिदमेवाहमिति मय्येव परे ब्रह्मण्यात्मतत्त्वप्रत्ययो विस्पष्टतरो यथा स्यात्तथा प्रकाशयामीत्यर्थः । एतेन " यमेवैष वृणुते

तेन लभ्यः । तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इति एतच्छ्रुत्युक्तरीत्या तीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्याभ्यां निदिध्याससमाधिषु परिश्रान्तस्यैव यतेरीश्वरप्रसादस्तेनैव सम्यग्दर्शनं तत एवाविद्याध्वान्तनिःशेषनिवृत्तिस्तयैव विदेहकैवल्यसुखसिद्धिरिति सूचितम् ॥ ११ ॥

श्री० टी०—बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्ततामापाद्याविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह—तेषामिति । तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यं नाशयामि । कुत्र स्थितः सन्केन वा साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह—आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥

स० टी०—दीयमानस्य योगस्य ब्रह्मप्राप्तौ फले हरिः ॥ सुखबोधाय संप्राह व्यापारं मध्यवर्तिनम् ॥ १ ॥ तेषामेव कथं श्रेयो भवेदित्यनुकम्पया ॥ आत्मैकाकारधीवृत्तौ विषयत्वेन संस्थितः ॥ २ ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दाद्वयात्माहं निरामयः ॥ धीपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ३ ॥ चैतन्याभासयुक्तेनाप्रतिबद्धेन सर्वतः ॥ आज्ञानहेतुकं ध्वान्तं मिथ्याप्रत्ययलक्षणम् ॥ ४ ॥ तद्धेत्वज्ञाननाशेन नाशयामि स्वगोचरम् ॥ यथा निवर्तनीये हि दीपेन तिमिरेऽखिले ॥ ५ ॥ दीपोत्पत्तिं विना नान्यकर्माभ्यासाद्यपेक्षणम् ॥ तथा ज्ञानेन चाज्ञाने नाशनीयेऽत्यनर्थदे ॥ ६ ॥ ज्ञानोत्पत्तिं विना नान्यत्कर्माभ्यासाद्यपेक्षणम् ॥ स्वच्छेन ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययात्मना ॥ ७ ॥ हरिभक्तिप्रसादात्मस्वच्छस्नेहयुतेन च ॥ मत्प्रेमाभिनिवेशानुकूलवातेरितेन च ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यादिसंस्कारयुक्तप्रज्ञासुवर्तिना ॥ विरक्तपुरुषस्यान्तःकरणाधारशोभिना ॥ ९ ॥ रागद्वेषाद्यसंस्पृष्टचित्तसद्मस्थितेन च ॥ ऐकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ॥ १० ॥ नाशितं मोहतिमिरं समूलं सविलासकम् ॥ येषां ते बन्धनिर्मुक्ताः साक्षात्स्युः पुरुषोत्तमाः ॥ ११ ॥ ११ ॥

भा० टी०—मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशकं बुद्धियोगं ददामीत्याशयेनाह—तेषामेवेति । तेषामेव मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्भजतामनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजं मूलाज्ञानाज्जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो मोहान्धकारं ज्ञानदीपेन नाशयामि । अचेतनस्य नाशकत्वासंभवादहमित्युक्तं निखिलभ्रमाधिष्ठानत्वेनाखिलभासकस्य केवलचैतन्यस्यापि तदसंभवात् । आत्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेत्युक्तमात्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नवस्थितः तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तः सन् तेनैव वृत्तिज्ञानदीपेन भक्त्यादिना भास्वता देदीप्यमानेन समूलाज्ञानं मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो नाशयामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—ननु ज्ञानदातृत्वमुपदेशाद्भवति स च साक्षाद्दर्शनाभावात्कथं युज्यत इत्याह—तेषामिति । तेषां प्रीतिपूर्वकं भजतामनुकम्पया कृपया ज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यमहमेव नाशयामि । कुतः स्थित आत्मभावस्थो बुद्धौ वर्तमानः । केन भास्वता प्रकाशवता ज्ञानदीपेन । अत्र श्रुतिरप्यथर्ववल्लीषु "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति । भाष्यम्—अयमात्मा प्रवचनेन प्रकृष्टं वचनं प्रवचनमुपदेशस्तेन न लभ्यो न मेधया युक्त्या लभ्यो नापि बहुना श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन । किं त्वेष आत्मा यं पुरुषं वृणुतेऽनुकम्प्यत्वेन गणयति तस्यैष आत्मा स्वां तनूं स्वस्वरूपं विवृणुते सत्वान्तःकरणवृत्तिस्थितो विवरयति प्रकाशयति । तदुक्तं वासिष्ठे—' न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः । दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ' इति । टिप्पणिकासु—' आदर्शे प्रतिरूपदर्शकमयी शक्तिर्निसर्गास्थिता, द्रष्टा तत्र मलापकर्षणविधिं संपाद्यते केवलम् । तद्वच्चित्परिणामरूपमनसः शाबल्यसंशोधने, सत्कर्मेश्वरभक्तितः स्वत इहैवात्मप्रकाशो भवेत् ' इति । ऋग्वेदेऽपि—"यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्" इति । रावणभाष्यम्—अत्र सचिशब्दः सखिवाची । सचीन् सखीन् परमप्रेमास्पदं विषयान् वेत्तीति सचिवित्तमुपकारकम्

अत एव सखायं परमात्मानं यः पुरुषस्तित्याज त्यक्तवान् आत्मबहिर्मुख इत्यर्थः। तस्य पठनात्मिकाया-मपि वाचि सत्यत्वभागो नास्ति किं पुनर्जल्पनायाम्। तथा ईमित्यव्ययम्। बहिर्मुखं यच्छृणोति शास्त्रश्र-वणं करोति तदलकमलीकमसत्यम्। हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पन्थां पन्थानं मार्गं न वेद न जानाति। तथा " मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु " इति। भाष्यम्—जनासो जना अभितः सर्वप्रकारेण मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु परंत्विह शरीरेऽस्माकं मुमुक्षूणामिन्द्रापरप-र्यायः परमात्मा सूरिरुपदेष्टास्तु ॥ ११ ॥

रा० टी०—अनाद्यज्ञानकृतबन्धसत्त्वात्कथं तत्प्राप्तिरित्यत आह—तेषामेवेति। तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेव न तु किंचित्फलमुद्दिश्य अहमज्ञानजं तेषां तमः सुखदुःखादिक्लेशरूपबन्धं भास्वता विरोधिनाशनदक्षतया प्रकाशमानेन ज्ञानाख्यदीपेन आत्मभावस्थः तदीयचित्तवृत्तिस्थः सन्नाशयामीति ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच—परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

त०टी०—एवं भगवतो निरतिशयैश्वर्यं संक्षेपतो विभूतिं च श्रुत्वा प्रवृद्धश्रद्धया विस्तरेण ज्ञातु-कामस्त्वदुक्तं सर्वं मयाऽवधारितमिति प्रत्याययितुं भगवत्तत्त्वमर्जुन उवाच—परं ब्रह्मेति। परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रमिति ' तद्ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा। श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्। ' पवित्राणां पवित्रं यः ' पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते। पुण्याना-मपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ' इत्यादिशास्त्रे य उच्यते स एव भवान्। यतः शाश्वतं सर्व-दैकरूपं पुरुषं दिवि परमे व्योम्नि भवं विद्यमानं दिव्यम्। आदिश्चासौ देवश्च स्वयंप्रकाशस्तं देवा-नामादिः कारणमिति वा। तथाऽजं जन्मरहितं विभुं व्यापकं त्वामाहुरित्युत्तरेण संबन्धः ॥ १२ ॥ एवंभूतं त्वामृषयः सूक्ष्मार्थदर्शिनः सर्वे भृग्वादय आहुस्तथा देवर्षिर्नारदः, असितो, देवलश्च, व्यासः कृष्णद्वैपायनः, स्वयं त्वमेव च साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि। तथोक्तं भीष्मपर्वणि ब्रह्मस्तवे—' शृणु चेदं महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम। ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ साध्यानामपि देवानामपि सर्वेश्वरः प्रभुः। लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत्। भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह। यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि॥ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान् भृगुः। पुराणं चैव परमं विष्णो रूपं तवेति वै ॥ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा। देव देवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ एवं प्रजापतेः सर्गे दक्षमाहुः प्रजापतिम्। स्रष्टारं सर्वदेवानामङ्गिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ॥ अव्यक्तं ते शरीरस्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम्। देवानां संभवश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी तथा। जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः। आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तम ॥ राजर्षीणामुदाराणां चाहवेष्वनिवर्तिनाम्। सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसू-दन ॥ इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः। सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः " इति। तत्रैव ब्रह्मदेवर्षिसंवादे—' ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः। कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाऽब्रुवन् ॥ को न्वयं भो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो। वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः

श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः। देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ यत्तत् परं भाविष्यं च भविता यच्च यत्परम् । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन नरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ नरनारायणौ तौ तु पुराणावृषिसत्तमौ । अजेयौ हि रणे यत्तौ समेतावमरैरपि ॥ समितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती । मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ यस्याहमात्मजः पुत्रः सर्वस्य जगतः पतिः । वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ न वो मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः । अवज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः । एतदक्षरमव्यक्तमेतद्वै शाश्वतं महत् ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च । एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ॥ एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा। तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमाः ॥ नावज्ञेयो वासुदेवो मनुष्योऽयमिति प्रभुः । यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्स मन्दधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ' इति । हरिवंशे शिवोऽपि देवर्षीन्प्रति-' एवं जानीत हे विप्रा ये भक्ता द्रष्टुमागताः । एतदेव परं वस्तु नैतस्मात्परमस्ति वः ॥ एतदेव विजानीध्वमेतद्वः परमं तपः । एतदेव सदा विप्रा ध्येयं संयतमानसैः ॥ एतद्वः परमं श्रेय एतद्वः परमं धनम् । एतद्वो जन्मनः कृत्यमेतद्वस्तपसः फलम् ॥ एष वः पुण्यनिलय एष धर्मः सनातनः । एष वो मोक्षदाता च एष मार्ग उदाहृतः ॥ एष पुण्यप्रदः साक्षादेतद्वः कर्मणां फलम् । एतदेव प्रशंसन्ति विद्वांसो ब्रह्मवादिनः ॥ एष त्रयीगतिर्विप्राः प्रार्थ्या ब्रह्मविदां सदा । एतदेव प्रशंसन्ति सांख्ययोगं समाश्रिताः ॥ एष ब्रह्मविदां मार्गः कथितो वेदवादिभिः । एवमेव विजानीत नात्र कार्या विचारणा ॥ हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वमास्थितैः । नान्या गतिर्हि देवोऽस्ति विष्णोर्नारायणात्परः ॥' इति । तथा ' अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । मत्तः परतरं नान्यत्, अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ' इत्यादिना च स्वयमेव मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥

म० टी०—परमिति । एवं भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा परमोत्कण्ठितः परं ब्रह्म परं धाम आश्रयः प्रकाशो वा परमं पवित्रं पावनं च भवानेव यतः पुरुषं परमात्मानं शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिवि परमे व्योम्नि स्वस्वरूपे भवं दिव्यं सर्वप्रपञ्चातीतम् आदिं च सर्वकारणं देवं च द्योतनात्मकं स्वप्रकाशमादिदेवमत एवाजं विभुं सर्वगतं त्वामाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ आहुरिति । आहुः कथयन्ति त्वामनन्तमहिमानमृषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सर्वे भृगुवसिष्ठादयः तथा देवर्षिर्नारदः असितो देवलश्च धौम्यस्य ज्येष्ठो भ्राता व्यासश्च भगवान् कृष्णद्वैपायनः एतेऽपि त्वां पूर्वोक्तविशेषणं मे मह्यमाहुः साक्षात् किमन्यैर्वक्तृभिः स्वयमेव त्वं च मह्यं ब्रवीषि । अत्र ऋषित्वेऽपि साक्षाद्वक्तॄणां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणम् ॥ १३ ॥

शं० टी०—एवं मन्दप्रज्ञस्य मुमुक्षोः स्वमुपासितुं सामान्येन विभूतियोगं प्रतिपाद्य स्वोपास्त्या विशुद्धात्मनो विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेर्निर्विशेषोपासनं तत्फलं च भगवता सम्यक्प्रतिपादितं तच्छ्रुत्वा स्वयं निर्विशेषस्वरूपस्य मूढानुपास्यत्वं निश्चित्य मुमुक्षोरतिमन्दबुद्धेः सर्वात्मकमीश्वरस्वरूपं सविशेषमप्युपासितुमशक्यमिति मन्वानस्तदनुजिघृक्षया तद्बुद्धेरनुरूपं सोपाधिकस्यैव परमेश्वरस्य स्वरूपविशेषं विस्तरेण प्रष्टुकामः सन्नर्जुनः परमेश्वरं स्तौति—परमिति द्वाभ्याम् । परं सविशेषाद्विलक्षणमप्राकृतमतिसूक्ष्ममतीन्द्रियमनुदयास्तमयमवृद्धिक्षयमनाद्यन्तमप्रमेयं धाम केवलकूटस्थासङ्गचित्सकृत्स्मृतिमात्रेण शतकोटिकल्पार्जितपापपटलवि-

ध्वंसकत्वात्परमुत्कृष्टतमं वाय्वर्काग्न्यादीनामपि पावकत्वात्तेभ्योऽप्युत्तमं पवित्रं पावनं यत् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति "पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं निर्विशेषं परं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः । ननु त्वमेव परं ब्रह्मेति निर्धार्यते, कथमेतत्त्वया विदितमित्याकाङ्क्षायामाप्तवाक्याद्विज्ञातमिति सूचयितुमाह–पुरुषमिति । देवर्षिर्नारदस्तथैवासितो देवलो व्यास इत्याद्याः सर्वे ऋषयस्त्वां शाश्वतं नित्यं दिवि स्वे महिम्नि स्थातुं योग्यं दिव्यं दिव्यव्याकृताकाशे बुद्धिगुहायां भवति सत्तां भजतीति वा तं दिव्यमादिदेवं सर्वकारणत्वादाद्विद्योतनशीलत्वाद्देवः स चासौ देवश्च तमादिदेवमजं जन्मादिविकारवर्जितं विभुं व्यापकं परिपूर्णं पुरुषं परमात्मानमाहुर्वदन्ति, भक्त्या पृष्टा मह्यं कथयन्तीत्यर्थः । एतेन बहुभ्यः श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वस्त्विति सूचितं भवति । किंच स्वयं चैव त्वमपि भोक्तारं यज्ञतपसामिति, सर्वभूतस्थितं यो मामिति च त्वं परमात्मानं मे मह्यं ब्रवीषि कथयसि यस्मात्तस्मात्त्वमेव परं ब्रह्मेति द्वयोरर्थः ॥ १२ ॥१३॥

श्री० टी०–संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्नर्जुन उवाच–**परं ब्रह्मेति** सप्तभिः । परं ब्रह्म च परं धाम चाश्रयः परमं च पवित्रं भवानेव । कुत इत्यत आह–यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशं च आदिश्चासौ देवश्च तं देवानामादिभूतमित्यर्थः । तथा अजं अजन्मानं विभुं च व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ के त इत्यत आह–**आहुरिति** । ऋषयः भृग्वादयः सर्वे देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव च साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥

स०टी०–एवं भगवतो योगं विभूतिं चाद्भुतोपमाम् ॥ श्रुत्वार्जुन उवाचेदं परमोत्कण्ठितो हरौ ॥ १ ॥ परं ब्रह्माद्वयानन्दं परं धामाश्रयो महः ॥ प्रकृष्टं पावनं यस्माद्भवानेव परं पदम् ॥ २ ॥ पुरुषं परमात्मानं सर्वदैकरसं यतः ॥ दिवि व्योम्नि भवं सर्वप्रपञ्चातीतमद्भुतम् ॥ ३ ॥ समस्तकारणं देवं स्वज्योतिर्द्योतनात्मकम् ॥ अत एव जनैः शून्यं विभुं सर्वगतं ध्रुवम् ॥ ४ ॥ १२ ॥ कथयन्ति वशिष्ठाद्या ऋषयस्त्वां विदां वराः ॥ देवर्षिर्नारदो लोकशास्त्राव्याहतदर्शनः ॥ १ ॥ असितो देवलो धौम्यज्येष्ठभ्राता तथैव च ॥ व्यासश्च भगवान्कृष्णद्वैपायन उदारगीः ॥ २ ॥ एतेऽपि मह्यं त्वामाहुः पूर्वोक्तगुणसंयुतम् ॥ किमन्यैर्वक्तृभिः साक्षात्स्वयमेव ब्रवीषि मे ॥ ३ ॥ नारदादेर्विशिष्टत्वाद्दषित्वेऽपि पृथक् स्मृतिः ॥४॥१३॥

भा० टी०–मच्चित्तत्वादिप्रकारकभक्तिद्वाराऽविकम्पयोगसाधनभूतौ विभूतियोगौ संक्षेपतः श्रुत्वा विस्तरश्रवणोत्सुक अर्जुन उवाच–**परमिति** । भवान् वासुदेवः परमक्षरं निरञ्जनं निर्गुणं ब्रह्म । परस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह–परं धाम परं तेजः सूर्यादितेजसामपि तेजः "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । अस्यार्थस्य निरञ्जने ब्रह्मणि सामञ्जस्यमभिप्रेत्य परं धाम परं स्थानमित्यर्थः आचार्यैरुपेक्षितः । पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं ज्ञानमात्रेण सवासनाऽविद्याकामकर्मभ्यो मोचकत्वादेतादृशं परं ब्रह्म भवानेव नान्यः । नन्वेतत्त्वया कुतो ज्ञातमिति चेदाप्तवाक्यादित्याह–पुरुषं पुरि शयं पूर्णं परमात्मानमत एव शाश्वतं सर्वदैकरसं दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि हृदयाकाशे भवं दिव्यमादिदेवं सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामादिभवमत एवाजं विभुं विभवनशीलं विभवनमित्यस्य विविधं भवनमिति व्यापनमिति वार्थः ॥ १२ ॥ ईदृशं त्वामेव ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वे आहुः । नारदादीनां श्रैष्ठ्यद्योतनार्थं पृथग्ग्रहणम् । किमन्यैरिति सूचयन्नाह–स्वयं चैव ब्रवीषीति ॥ १३ ॥

प० टी०–एवं भगवदुक्तमवधार्यार्जुनः प्राह–**परं ब्रह्मेति** सप्तभिः ॥ १२ ॥ परं ब्रह्मादिभिर्नवभिर्विशेषणैरुपेतं त्वां सर्वे ऋषय आहुस्तेषु विशेषतो नारदो देवर्षिराह असितो देवलश्चाह ततोऽपि विशेषेण व्यासः प्राह तथा नेमे विदुः सुरगणा इत्यादिवाक्यैर्मां प्रति स्वयमपि ब्रवीषि ॥ १३ ॥

रा० टी०–एवं संक्षपेणोक्तं विभूतिं योगं च श्रुत्वा विस्तरेण ज्ञातुकामः तत्स्तुतिपूर्वकं तद्वक्तुं प्रार्थयते–

परमित्यादिभिः सप्तभिः । हे केशवेत्यग्रेतनमाकृष्यते । भवान्परमुत्तमं ब्रह्म परिपूर्णं वस्तु परं धाम उत्तमाश्रयः परमं पवित्रं त्वामृषयो वसिष्ठाद्याः देवर्षिर्नारदोऽसितादयश्च पुरुषं पूर्णषड्गुणं शाश्वतं निर्विकारं दिव्यं लोकविलक्षणमादिदेवमजं जन्महीनं विभुं विशिष्टतया विविधतया च भवनहेतुना विभुशब्दवाच्यमाहुः ॥ १२ ॥ अहं सर्वस्येत्यादिना स्वयं च मे मह्यं ब्रवीषि वदसि ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

त० टी०—एतत्तथ्यमेवेत्याह—**सर्वमिति** । ऋषिभिर्यदुक्तं हे केशव त्वं च यन्मां प्रवदसि, एतत्सर्वमृतं सत्यमेवाहं मन्ये, न मे त्वदैश्वर्यादौ काऽप्यसंभावनेत्यर्थः । अतो यदुक्तम् ‘ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ’ इत्यादि तत्तथैव । हे भगवन् समग्रज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे ते तव व्यक्तिं प्रकटनप्रकारं परिमितज्ञाना देवा न विदुः दानवाश्च न विदुः ॥ १४ ॥

म० टी०—**सर्वमिति** । सर्वमेतदुक्तमृषिभिश्च त्वया च तदृतं सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां प्रति वदसि केशव नहि त्वद्वचसि मम कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्का तत्र सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासीति केशौ ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशावप्यनुकम्प्यतया वात्यवगच्छतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकेन केशवपदेन सूचितम् । अतो यदुक्तं न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय इत्यादि तत्तथैव हि यस्मात् हे भगवन् समग्रैश्वर्यादिसंपन्न ते तव व्यक्तिं प्रभावं ज्ञानातिशयशालिनोऽपि देवा न विदुर्नापि दानवाः न महर्षय इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

शं० टी०—ननु मयापि शतधाप्युक्तमृषिभिरपि सहस्रधा कथितं तदस्तु तव निश्चयः कथमित्यत आह—**सर्वमिति** । हे केशव बहूनि मे व्यतीतानीति, मत्तः परतरं नान्यदिति, न मे विदुः सुरगणा इति महर्षयः सप्त पूर्वे इति च मां प्रति यद्वदसि तदेतत्सर्वमहमृतं सत्यमेव मन्ये परमाप्तत्वात्परेश्वरत्वाद्वेदनकारणत्वाच्च तव वचनं यथार्थमित्येवावधारय इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणाद्देवा दानवाश्चार्वाचीनास्तस्मात्ते व्यक्तिं व्यज्यते सर्वमस्या इति व्यञ्जयतीति वा व्यक्तिस्तां तव स्वरूपमैश्वरमचिन्त्यमनन्तवैभवमप्रमेयप्रभावमनाद्यन्तं देवाः सर्वज्ञा अपीन्द्रादयो न विदुः दानवा मध्वादयोऽपि न विदुस्ततोऽर्वाचीनाः किंचिज्ज्ञा मनुष्या न विदुरिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्ये असंभावना निवृत्तेत्याह—**सर्वमिति** । एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये । यन्मां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सुरगणा इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्य इत्याह—**नहीति** । हे भगवंस्ते तव व्यक्तिं देवा न विदुः अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमिति न विदुरेवेति ॥ १४ ॥

स० टी०— सर्वमेतत्त्वयोक्तं यदृषिभिश्च यदीरितम् ॥ सत्यमेव ह्यहं मन्ये यन्मां प्रति वदस्यज ॥१॥ न मे प्रामाण्यशङ्कास्ति कुत्रापि त्वदुदीरिते ॥ विधीशावप्यनुग्राह्यौ किमज्ञातं तव प्रभो ॥ २ ॥ सर्वैश्वर्यादिसंपन्नं प्रभावं ते सुरा अपि ॥ ज्ञानातिशयसंपन्ना न विदुर्नापि दानवाः ॥ ३ ॥ न वा महर्षयश्चैव तत्सर्वं तत्तथैव हि ॥ ४ ॥ १४ ॥

भा० टी०—**सर्वमिति** । एतत्सर्वं सत्यं मन्ये यन्मां वदसि केशव ब्रह्मादीन्प्रत्यन्तर्यामितया गच्छतीति सः तस्य संबोधनं हे केशवेति ब्रह्मादिमुखेनापि त्वमेव वदसीति भावः । हि यस्मात्ते तव व्यक्तिं प्रभावं देवा न विदुः ‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च ज्ञानस्य षण्णां भग इतीङ्गना ’ इत्युक्तो भगवांस्त्वमेव स्वप्रभावं कथयितुं समर्थोऽसि न त्वन्यः स्वसामर्थ्येनेति सूचयन्नाह—हे भगवन्निति ॥ १४ ॥

प० टी०—सर्वमिति। एवं यद्वदसि तत्सर्वमृतं सत्यं मन्ये। तत्किम्, भो भगवंस्ते व्यक्तिं स्वरूपं देवा दानवाश्च हीति निश्चयबुद्धया न विदुरिति ॥ १४ ॥

रा० टी०—सर्वमिति। हे केशव यन्मां प्रति वदसि सर्वमेतन्माहात्म्यमृतं सत्यमेव मन्ये। केशवशब्दार्थ उक्तः प्रथमाध्याये। हे भगवन् षड्गुणयुक्त ते व्यक्तिं सामर्थ्यातिशयं देवा दानवाश्च न विदुः। हीति 'न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रः' इत्यादौ प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

त० टी०—कस्तर्हि वेदेत्यपेक्षायामाह—स्वयमेवेति। हे पुरुषोत्तम स्वयमेव त्वमात्मानमात्मनाऽऽत्मा साधारणेन ज्ञानेन वेत्थ। पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति—चतुर्भिर्विशेषणैः। हे भूतभावन भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति, तथा हे भूतेश सर्वेषां भूतानां नियन्तः, हे देवदेव देवानामादित्यादीनामपि प्रकाशक, हे जगत्पते सर्वस्य जगतः पालक। एवंभूतं त्वां प्रार्थयामीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

म० टी०—यतस्त्वं तेषां सर्वेषामादिरशक्यज्ञानश्चातः स्वयमेव अन्योपदेशादिकमन्तरेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्त्वेनाविषयतया सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वेन वेत्थ जानासि नान्यः कश्चित्। अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयामित्याशङ्कामपनुदन् प्रेमौत्कण्ठ्येन बहुधा संबोधयति—स्वयमिति। हे पुरुषोत्तम त्वदपेक्षया सर्वेऽपि पुरुषा अपकृष्टा एव अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्यभिप्रायः। पुरुषोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधनैः—भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः, पितापि कश्चिन्नेष्ट(?)स्तत्राह—हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः, नियन्तापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह—हे देवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्य आराध्योऽपि कश्चिन्न पालयितृत्वेन पतिस्तत्राह—हे जगत्पते हिताहितोपदेशक वेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितः। एतादृशसर्वविशेषणविशिष्टस्त्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः सर्वेषां राजाऽतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वाच्यं पुरुषोत्तमत्वं तवेति भावः ॥ १५ ॥

शं० टी०—यस्मात्त्वं देवऋष्यादीनामादिस्तस्मात् स्वयमेवात्मानं जानासीत्याह—स्वयमिति। भूतान्याकाशादीनि स्तम्बान्तानि भावयति स्वस्मादेव संभावयतीति भूतभावन भूतेश तान्येव भूतानीष्टे स्वयमन्तर्यामिरूपेण प्रवर्तयतीति भूतेश अग्न्यादयः खलु वागादीन्यधिष्ठाय जगत्प्रवर्तयन्तीत्यत आह—देवदेवेति। देवानपि वह्न्यादीन्देवयति चेष्टयतीति देवदेव "य आदित्ये तिष्ठन्" इत्यादिश्रुतेः, देवानामपि देव पूज्येति वा, देवदेव स्वेन सृष्टं जगत्सर्वमन्नोदकादिरूपेण नियन्तृत्वरूपेण च पातीति जगत्पते, पूर्णत्वात्पुरुषः सर्वमहत्त्वादुत्तमः पुरुषश्चासावुत्तमश्च हे पुरुषोत्तम, स्वयमेव त्वमात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं वेत्थ पुरुषः स्वाङ्गसंपत्तिं बलपुष्टिजवारोग्यानारोग्याङ्गगुणवैकल्यावैकल्यधैर्यादिलक्षणां यथा तथात्मीयवैभवं मायायोगविशेषविशेषितं त्वमेव जानासि न त्वन्यः परिच्छिन्नः किंचिज्ज्ञ इति भावः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किं तर्हि—स्वयमिति। स्वयमेव त्वमेवात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वत्थ न साधनान्तरेण। अत्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम पुरुषेपूत्तम पुरुषोत्तम। पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि संबोधनानि हे भूतभावन भूतोत्पादक, भूतानामीश नियन्तः, देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक, जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥

स० टी०—यतस्त्वमेषां सर्वेषां पिताऽचिन्त्यगतिः प्रभुः ॥ स्वयमेवोपदेशादिमन्तरेण त्वमेव च ॥ १ ॥ प्रत्यक्त्वेन स्वरूपेण स्वात्मानं निरुपाधिकम् ॥ जानास्यविषयत्वेन तथा सोपाधिकं स्वयम् ॥ २ ॥ त्वं

सर्वातिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्तया ॥ जानासि नापरः कश्चित्त्वां ज्ञातुं पुरुषोत्तमम् ॥ ३ ॥ समर्थोऽस्ति यतः सर्वे पुरुषास्त्वदपेक्षया ॥ अपकृष्टा अतस्तेषामशक्यं ज्ञानमस्ति ते ॥ ४ ॥ सर्वभूतपिता सर्वोत्पादकत्वेन संमतः ॥ पितापि कश्चिन्नैवेष्टे त्वं तु सर्वनियामकः ॥ ५ ॥ नियन्ता कश्चिन्नाराध्यस्त्वं त्वाराध्यो दिवौकसाम् ॥ आराध्योऽपि न कश्चित्स्यात्पालयितृतया पतिः ॥ ६ ॥ त्वं तु वेदप्रणेतृत्वाद्धितादेरुपदेशतः ॥ पतिः सर्वस्य जगतो रक्षकत्वेन संमतः ॥ ७ ॥ सर्वैरेतादृशैरेव विशिष्टस्त्वं विशेषणैः ॥ सर्वेषां जनकः स्वामी गुरू राजा महेश्वरः ॥ ८ ॥ अतः सर्वैः प्रकारैस्त्वमाराध्यः सर्वदेहिनाम् ॥ किं वाच्यं ते जगत्स्वामिन्पुरुषौत्कृष्ट्यमद्भुतम् ॥ ९ ॥ १५ ॥

भा० टी०—अतः —**स्वयमिति**। सर्वेषामादिस्त्वं स्वयमेवान्योपदेशमन्तरेणात्मना नत्वन्तःकरणादिकरणेनात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तं जानासि नत्वन्यस्त्वदननुगृहीतः। भगवतः निरुपाधिकात्मज्ञानसामर्थ्यं संबोधनेनाप्याह—हे पुरुषोत्तमेति । निरुपाधिकः परमात्मा त्वं निरुपाधिकं स्वस्वरूपं वेत्थेति भावः। सोपाधिकोऽपि जगत्कर्तृत्वादिमांस्त्वमेवातस्तमपि त्वमेव जानासीति ध्वनयन् चतुर्धा संबोधयति—भूतभावनेत्यादिना । भूतोत्पादक भूतेश भूतनियन्तर्देवदेव देवानां सूर्यादीनामपि द्योतक जगत्पते जगत्पालक तथा च जगत उत्पत्तिस्थितिनियमनकर्ता त्वमेव । ननु ब्रह्मादयः सूर्यादयो रुद्रादय एतत्कर्तारो दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य देवानां ब्रह्मादीनामपि देव त्वदधिष्ठिता एव ते उत्पत्त्यादिकर्तारो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥ १५ ॥

प० टी०—किंतु—**स्वयमिति**। स्वयमेवात्मना स्वरूपेण प्रमाणान्तरागोचरमात्मानं वेत्थ जानासि। अत एव पुरुषोत्तमेति संबुद्धिः। श्रुतिरपि—"एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः" इति। भूतानि भाव्यन्ते कल्प्यन्ते यस्मिन्निति भूतभावन भूतेश पृथिव्यादिमहाभूतस्वामिन् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तर्हि को जानातीत्यत आह—**स्वयमेवेति**। हे पुरुषोत्तम त्वं स्वयमेवान्यदनपेक्ष्यात्मना स्वसामर्थ्येनात्मानं वेत्थ जानासि। भूतभावन भूतानामुत्पादक भूतेश भूतनियामक ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

त० टी०—प्रार्थनां व्यनक्ति—वक्तुमिति। दिव्याः सर्वोत्कृष्टा आत्मनस्तवासाधारणा या विभूतयस्तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि। ताः काः याभिर्विभूतिभिर्युक्तस्त्वमिमाँल्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

म० टी०—यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्या अवश्यं ज्ञातव्याश्च तव विभूतयः तस्मात्—**वक्तुमिति**। याभिर्विभूतिभिरिमान्सर्वांल्लोकान् व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवाऽसाधारणा विभूतयो दिव्या असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ताः अशेषेण वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

शं० टी०—यतः स्वेनैकेन वेद्यमहिमा त्वमतः स्वतत्त्वमेवेदं मह्यमुपदिशेत्याह—**वक्तुमिति**। दिव्यास्तेजोबलपौरुषशक्तिप्रकाशादिगुणैरप्राकृता आत्मनस्ते परमेश्वरस्य या विभूतयो महत्त्वविस्तारास्ता अशेषेण साकल्येन स्वीयमहत्त्वपारज्ञस्त्वमेव मे मह्यं वक्तुमर्हसि, याभिर्विभूतिभिरात्मनो विविधैर्भावैरिमान्परिदृश्यमानाँल्लोकान् स्वर्गमर्त्यादीन्व्याप्याऽऽपूर्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

श्री० टी०—यस्मात्तवाभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवादयस्तस्मात्—**वक्तुमर्हसीति**। या आत्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमेवार्हसि योग्यो भवासि। याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थम् ॥ १६॥

स० टी०—यस्माज्ज्ञातुं हि सर्वेषामशक्यास्ते विभूतयः ॥ ज्ञातव्याश्चाप्यवश्यं मे तस्माद्याभिर्विभूतिभिः

॥ १ ॥ सर्वांल्लोकानिमान्व्याप्य तिष्ठसि त्वं तवैव ताः ॥ दिव्या ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्तस्मात्त्वमेव च ॥ २ ॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ३ ॥ १६ ॥

भा० टी०–अतो **वक्तुमिति** । प्राकृता हि आत्मनो विभूतयः माहात्म्यविस्तारा: यास्ता वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमान् लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

प० टी०–**वक्तुमिति** । दिव्या देवरूपिण्य आत्मविभूतयोऽशेषेण विस्तरेण वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरिमाँल्लोकान् भूर्भुवःस्वरादीन् व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

रा० टी०–एवं स्तुत्वा प्रार्थयते–**वक्तुमिति** । दिव्याः या विभूतयः, याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमाँल्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः । विभूतयो नाम विविधतया नानारूपतया रामकृष्णादितया भूतानि रूपाणि, यद्वा 'येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानि तानि तु' इत्युक्तदिशा स्वसंनिधिनिमित्तेन वस्तुषु स्वजात्युत्तमतापादकरूपाणि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

त० टी०–किमिह प्रयोजनं विभूतिकथनस्येत्यपेक्षायामाह–**कथमिति** । योगोऽचिन्त्यगुणशक्त्यैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी तत्संबुद्धौ हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यगुणशालिन् अहमत्यल्पज्ञानशक्तिः भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् चिन्तयितुं प्रवृत्तः चिन्तनीयं त्वामचिन्त्यैश्वर्यज्ञानशक्तिकं कथं विद्याम्, साकल्येन त्वां कोऽपि चिन्तयितुं न शक्नोति अतः केषु केषु च भावेषु च पदार्थेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥

म० टी०–किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाभ्याम्–**कथमिति** । योगो निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोऽस्यास्तीति हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन् अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयां सदा परिचिन्तयन् सर्वदा ध्यायन् । ननु मद्विभूतिषु मां ध्यायन् ज्ञास्यसि तत्राह–केषु केषु च भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्विभूतिभूतेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥

शं० टी०–किंच–**कथमिति** । योगिन्मायायोगजमैश्वर्यं योग इत्युच्यते सोऽस्यास्तीति योगी हे योगिंस्त्वां सविशेषं परिचिन्तयन् सदा सर्वत्र ध्यायंस्तुवन्नमस्कुर्वन्नहं शुद्धात्मा सन् त्वामवाङ्मनसगोचरं निर्विशेषं परं ब्रह्म कथं विद्यां केन प्रकारेण जानीयां, तादृशमहत्त्वविशिष्टं तव विभूतिविशेषं मे वक्तुमर्हसीति पूर्वेणान्वयः । त्वां कथं विद्यामिति प्रश्नो वा । हे भगवन् जडाजडभेदेन देवदानवमर्त्यादिभेदेन वा बहुविधेषु भावेषु पदार्थेषु केषु केषु त्वं मया मुमुक्षुणा चिन्त्योऽसि ध्यातव्योऽसि 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इतिन्यायेन त्वदात्मके जगति कुत्र कुत्र तव विशेषस्फूर्तिः कुत्र कुत्र तव ध्यानं विशिष्य मया कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०–कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयते–**कथमिति** द्वाभ्याम् । हे योगिन् कथं कैर्विभूतिभेदैः सदा परिचिन्तयन्नहं त्वां विद्यां जानीयाम् । विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि ॥ १७ ॥

स० टी०–हे निरतिशयैश्वर्यशक्तिशालिन् जगद्गुरो ॥ अतिस्थूलमतिस्त्वाहं देवाद्यैरपि सर्वथा ॥ १ ॥ अशक्यं संपरिज्ञातुं जानीयां कथमीदृशम् ॥ सदा ध्यायंस्तथा केषु केषु चिज्जडवस्तुषु ॥ २ ॥ त्वद्विभूतिस्वरूपेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ ३ ॥ १७ ॥

भा० टी०–कथमिति। हे योगिन् अहं स्थूलबुद्धिस्त्वां केन प्रकारेण परिसमन्ताच्चिन्तयन् सूक्ष्मबुद्धि-र्भूत्वा जानीयाम् अघटितघटनं योगस्तद्वान् त्वं मामपि त्वां ज्ञातुमयोग्यं योग्यं कर्तुमर्हसीति संबोधनाशयः। केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया ध्येयोऽसि तत्तत्पदार्थेषु स्वैश्वर्यादिमत्पदार्थं वदेति द्योतयन्नाह–हे भगवन्निति ॥१७॥

प० टी०–कथमिति। भो योगिन्नचिन्त्यैश्वर्य त्वां व्यष्टिरूपेण स्थितमहं केन कथं प्रकारेण विद्यां विजानीयां, केषु केषु भावेषु स्वकीयावासस्थलेषु मया चिन्त्योऽसि, तत्तद्भावदर्शनेन तव स्मरणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०–नित्यं मच्चिन्तनया विभूतिरूपाणि जानीहि किं मद्वचनप्रार्थनयेत्यत आह–कथमिति। त्वां परिचिन्तयन्नप्यहं त्वद्वचनाभावे हे योगिन्ननन्तशक्ते विभूतीः कथं विद्यां जानीयामतो हे भगवन्मया केषु केषु भावेषु पदार्थेषु तेषां स्वजात्युत्तमतापादकतया स्थितः सन् चिन्त्योऽसि ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

त० टी०–अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना सप्तमे, मया ततमिदं सर्वं, मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमित्यादिना नवमे च मयाऽऽत्मयोगो विभूतिश्चोक्ता एव, किं पुनः पृच्छसीत्यत आह–विस्तरेणेति। यद्यपि पूर्वं त्वयोक्तं तथाऽपि संक्षेपेणैव, इदानीमात्मनो योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः पुनः कथय। सर्वैः स्वं स्वं श्रेयस्त्वमर्द्यसे याच्यसे हे जनार्दन हि यस्मा-न्माहात्म्यवाचकं त्वद्वचनामृतं शृण्वतो मे तृप्तिरमृतं पिबत इवालंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥

म० टी०–अतः–विस्तरेणेति। आत्मनस्तव योगं सर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं च ध्या-नालम्बनं विस्तरेण संक्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय। सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यस इति हे जनार्दन अतो ममापि याच्ञा त्वय्युचितैव। उक्तस्य पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह– तृप्तिरलंप्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिर्नास्ति हि यस्माच्छृण्वतः श्रवणेन पिबतस्त्वद्वाक्यममृतममृतवत्पदे पदे स्वादु स्वादु। अत्र तद्वाक्यमित्यनुक्तेरपह्नुत्यातिशयोक्तिरूपकसंकरोऽयं माधुर्यातिशयानुभवेनोत्क-ण्ठातिशयं व्यनक्ति ॥ १८ ॥

शं० टी०–प्रकृतं प्रश्नमुपसंहरति–विस्तरेणेति। जायत इति जनो दृश्यवर्गस्तमन्तर्बहिश्च सर्वतोऽर्दति व्याप्नोतीति जनार्दनस्तस्य संबुद्धिर्हे जनार्दन सर्वव्यापिन् आत्मनः परमात्मनस्तवेश्वरस्य योगं मायाकृतमैश्वर्य-विशेषं विभूतिं च भूयः पुनरपि विस्तरेण नामरूपादिभेदैर्विशेषेण कथय। ननु अक्षरं ब्रह्म परममिति अहं क्रतुरहं यज्ञ इति, महर्षयः सप्त पूर्वे इत्यष्टमे नवमे दशमे च समासव्यासाभ्यां विभूतिरुक्ता पिष्टपेषण-न्यायेन पुनरुक्त्या किं साध्यमित्यत आह–तृप्तिरिति। हि यस्मात्कारणात्तव परमेश्वरस्य वागमृतं शृण्वतः श्रोत्राभ्यां पिबतो मे तृप्तिर्नास्ति तस्मात्पुनः कथय। अत्रायमभिप्रायः अष्टमे अध्यात्मादिभेदभिन्नं सर्वं ब्रह्मे-त्युपास्स्वेत्युक्तं, तत्र सर्वात्मनि नामरूपजात्यादिभेदवासनादोषदूषितान्तःकरणस्य मूढबुद्धेर्भेदबुद्धिं विना अ-भेदबुद्ध्यनुदयादुपास्तिर्न संभवति, नवमेऽप्यहंक्रतुरिति सार्वात्म्यमेव प्रतिपादितं तत्रापि च मनो विशेषाल-म्बनाभावान्न प्रविशति, दशमेऽपि सामान्येनैवोक्तं न तत्रापि मनसो विशेषालम्बनं दृश्यते ततो मूढ-बुद्धेस्त्वदुपास्तौ बुद्धिस्थैर्याय विभूतिविशेषो विस्तरेण वक्तव्य इति ॥ १८ ॥

श्री० टी०–तदेवं बहिर्मुखेऽपि चित्ते तत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिन्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथ-

त्याह—**विस्तरेणेति** । आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हि यस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥

स० टी०—आत्मनस्तव योगं त्वं सार्वज्ञादिनिरङ्कुशम् ॥ ऐश्वर्यातिशयं तद्वद्विभूतिं ध्यानगोचराम् ॥१॥ संक्षेपेण पुरा प्रोक्तां सप्तमे नवमे त्वया ॥ पुनर्देवेश कथय विस्तरेणाधुना स्फुटम ॥ २ ॥ याच्यसे त्वं जनैः सर्वैर्भोगमोक्षप्रयोजनम् ॥ अतो ममापि याच्ञेयं सर्वथैवोचिता त्वयि ॥ ३ ॥ कथनं पुनरुक्तस्य किमर्थं याचसे शृणु ॥ त्वद्वाक्यममृतं यस्माच्छ्रोत्रेण पिबतो मम ॥ ४ ॥ नास्त्यलंप्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिः स्वादुवत्परम् ॥ माधुर्यातिशयादेव त्वद्वाक्यमिति नेरितम् ॥ ५ ॥ उत्कण्ठातिशयेनोक्तममृतं चेति केवलम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

भा० टी०—ननु सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं च दर्शितं तत्किमिति पुनः पृच्छसि तत्राह—**विस्तरेणेति** । स्वस्य योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च पूर्वोक्तमपि योगादि भूयो विस्तरेण कथय हे जनार्दन देव शत्रुजनानामसुराणां प्राणवियोगनरकादिगमयितृत्वात्, तथाचास्मच्छत्रुजनानां रागद्वेषादीनां नाशनाय ध्येययोगविभूतिकथनं तव नामानुरूपत्वाद्योग्यमित्याशयः । यद्वाऽभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यते इति तथा संबोधयन् ममापि याच्ञा त्वयि युक्तैवेति सूचयति । हि यस्मात्तव वाक्यामृतं शृण्वतो मम तृप्तिर्नास्ति । नीरसत्वप्रयुक्ततृप्तिव्यावृत्तयेऽमृतमित्युक्तं, रसाज्ञानप्रयुक्ततृप्तिव्यावर्तनाय मे रसज्ञस्येत्युक्तं, उदरे पूर्णेऽमृतेऽप्यलंबुद्धिर्भवतीति तद्व्यवच्छेदाय शृण्वत इत्युक्तम्, आकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य शब्देन गुणेन पूर्णताया असंभवात् तृप्तिर्नास्तीति ॥ १८ ॥

प० टी०—**विस्तरेणेति** । पूर्वं सप्तमादिषु सामान्यतः कथिता एव परं तु भूयो विस्तरेण कथयतस्ते वचनामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति ॥ १८ ॥

रा० टी०—**विस्तरेणेति** । तामात्मनो विभूतिं वस्तूनां विशिष्टताप्रदमात्मनो रूपं विविधतया नानाविधतया भूतं रूपं च, एकवचनं समुदायाशयं, योगं सामर्थ्यं च विस्तरेण भूयः पुनः पुनः कथय ते वचोमृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति । जनार्दनशब्दार्थ उक्तस्तृतीयाध्याये ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

त० टी०—एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच—**हन्तेति** । संबोधनेनानुकम्पां द्योतयति । हे कुरुश्रेष्ठ दिव्याः सर्वोत्कृष्टा या आत्मनो मम विभूतयस्ताः प्राधान्यतः ते तुभ्यं कथयिष्यामि हि यतो मम विभूतीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

म० टी०—अत्रोत्तरम्—**हन्तेति** । हन्तेत्यनुमतौ । यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलोऽभूरित्यर्जुनं समाश्वास्य तदेव कर्तुमारभते—कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभूतीर्या दिव्या हि प्रसिद्धा आत्मनो ममासाधारणा विभूतयः । हे कुरुश्रेष्ठ विस्तरेण तु कथनमशक्यं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनामतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

शं० टी०—स्वयं सर्वज्ञोऽप्यर्जुनप्रश्नवाक्येन मूढबुद्धेः प्रज्ञामान्द्यमुद्दिश्य परितपन्निव दयया मन्दप्रज्ञानन्नुग्रहीतुमिदं श्रीभगवानुवाच—**हन्त ते इति** । हन्त बतैवं वा मूढबुद्धेः प्रज्ञा हे कुरुश्रेष्ठ तद्बुद्ध्यनुरूपा मम या दिव्या अप्राकृता विभूतयः स्वरूपविशेषास्तास्ते तुभ्यं कथयिष्यामि प्राधान्यतः प्राधान्येन, येषु येषु मम विभूतिभेदेषु तेजःशक्तिबलपौरुषविद्यामहत्त्वगुणविशेषैर्या या विभूतिः प्रधाना श्रेष्ठा भवति तां

तां विभूतिं मूढानां प्रीत्युत्साहश्रद्धाभक्तिजनयित्रीं कथयामीत्यर्थः । ननु विशिष्टा अविशिष्टाश्च सर्वा विभूतयः कथ्यन्तामित्यत आह—नास्तीति । मे विभूतीनां मायाऽपरिमितशक्तिविजृम्भितानां विस्तरस्य बहुत्वस्यान्तो नास्ति गङ्गावालुकानां समुद्रजलकणानां नक्षत्राणां च संख्यापरिसमाप्तिरस्ति न तु मम विभूतिविस्तरस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्तेत्यनुकम्पासंबोधने । दिव्या या मम विभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि यतोऽवान्तरविभूतिविस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्ति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥

स० टी०—परमोत्कण्ठितं पार्थं विश्रम्भयितुमीश्वरः ॥ प्रोक्तवानुत्तरं सम्यक्करुणानिधिरादरात् ॥ १ ॥ हन्तेत्यनुमतौ ज्ञेयं यत्त्वया प्रार्थितं किल ॥ तत्करिष्यामि माभूस्त्वं व्याकुलोऽनुमतिस्त्वियम् ॥ २ ॥ इत्यर्जुनं समाश्वास्य कर्तुमारभते हि तत् ॥ ममासाधारणा दिव्याः प्रसिद्धा या विभूतयः ॥ ३ ॥ अशक्या विस्तराद्वक्तुं नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ अतः प्रधानभूतास्ता विभूतीः काश्चिदेव हि ॥ ४ ॥ तुभ्यं संकथयिष्यामि कुरुश्रेष्ठो यतो भवान् ॥ ५ ॥ १९ ॥

भा० टी०—एवं पृष्टो भगवानुवाच—हन्तेति । हन्तेदानीं या आत्मनो विभूतयस्ताः कथयिष्यामि प्राधान्यतः प्रधानां तां तां विभूतिमित्यर्थः । कुरुश्रेष्ठेति संबोधयन् त्वमधिकारीति सूचयति । विस्तरेण कथयेत्युक्तं तत्राह—मे विभूतीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

प० टी०—ततः श्रीभगवान् वक्तुमुपक्रमते—हन्तेति । हन्तेत्यादरेण ते तुभ्यं दिव्या आत्मविभूतयः प्राधान्यतो मुख्यत्वेन कथयिष्यामि हि यस्मात् कारणाद्धो कुरुश्रेष्ठ मे विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

रा० टी०—वक्तुमर्हस्यशेषेणेत्यस्योत्तरं वदन्प्रतिज्ञां तावत्करोति—हन्तेति । हन्त हर्षे । या दिव्याः आत्मविभूतयः वस्तूनां विशिष्टताप्रदरूपाणि विविधस्वरूपाणि च तानि रूपाणि प्राधान्यतः प्रधानतया स्थितानि ते तुभ्यं कथयिष्यामि । मे विस्तरस्य विभूतिराशेरन्तः समाप्तिर्नास्ति अतो नाशेषेण वचनं युक्तमिति भावः ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

त० टी०—विभूतिं वक्तुं तावद्विभूतिमदात्मस्वरूपं निर्दिशति—अहमिति । हे गुडाकेश गुडका निद्रा तस्या जयेनेश जितनिद्रेत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां प्राणिनामाशये हृदयेऽन्तर्यामिरूपेण स्थितः आत्माऽहं भूतानामादिरुत्पत्तिश्च मध्यं स्थितिश्च अन्तश्च नाशः, सर्वभूतानामुत्पत्तिस्थितिनाशहेतुरहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

म० टी०—तत्र प्रथमं तावन्मुख्यं चिन्तनीयं शृणु—अहमिति । सर्वभूतानामाशये हृद्देशेऽन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च स्थित आत्मा चैतन्यानन्दघनस्त्वयाऽहं वासुदेव एवेति ध्येयः । हे गुडाकेश जितनिद्रेति ध्यानसामर्थ्यं सूचयति । एवं ध्यानासामर्थ्ये तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि कार्याणि । तत्राप्यादौ ध्येयमाह—अहमिति । अहमेवादिश्च उत्पत्तिर्भूतानां प्राणिनां चेतनत्वेन लोके व्यवह्रियमाणानां मध्यं च स्थितिः अन्तश्च नाशः सर्वचेतनवर्गाणामुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण तत्कारणरूपेण चाहमेव ध्येय इत्यर्थः ॥२०॥

शं० टी०—मुमुक्षूणां चित्तशुद्धयै उपास्यान्विभूतिविशेषान्वक्ष्यामीत्युक्ते मुख्याधिकारिणामेतदुपास्तेरेव 'कर्तव्यत्वप्राप्तौ तेषां निर्विशेष एवोपास्यो न तु सविशेष इति ज्ञापयितुमादौ ब्रह्मविदुपास्यं वस्तु निर्दि-

शति—अहमिति । गुडाका निद्रा तस्या ईशः गुडाकेशः स्ववशनिद्र इत्यर्थः । हे गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां प्राणिनामाशये आ समन्तात्सर्वतः शेते शयान इव नैश्चल्येनात्मा तिष्ठति यत्र स आशयो बुद्धिगुहा तत्र स्वरूपत्वेन सर्वप्रकाशकत्वेन साक्षित्वेन च तिष्ठतीति सर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताधिवासः कूटस्थासङ्गचिद्रूप आत्मा प्रत्यगात्माहं ब्रह्मविदां यतीनामुपास्य इत्यर्थः । "अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः" इत्यादिश्रुतेः । एवं मुख्याधिकारिणामुपास्यं निरूप्य मध्यमाधिकारिणामुपास्यमाह—अहमिति । भूतानामाकाशादीनामादिरुपादानमव्यक्तं तद्रूपश्च भूतानां मध्यं स्थितिर्व्यक्तस्वरूपश्च भूतानामन्त एव चान्तः प्रलयस्तद्रूपश्चाहमुपास्यः प्रपञ्चकारणरूपेण च प्रपञ्चरूपेण च प्रपञ्चप्रलयरूपेणापि च स्थितोऽहं सगुणः परमात्मा मध्यमानामुपास्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—तत्र प्रथममैश्वरं रूपं कथयति—अहमिति । हे गुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेष्वन्तःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माहमादिर्जन्म मध्यं स्थितिः अन्तः संहारः, सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

स० टी०—तत्रादौ चिन्तनीयं यन्मुख्यं तत्प्रथमं शृणु ॥ हृद्देशे सर्वभूतानामन्तर्यामितया स्थितः ॥१॥ प्रत्यगात्मात्मना चैव परानन्दघनोऽच्युतः ॥ त्वयैव वासुदेवोऽहं ध्येयो नित्यं जितालस ॥ २ ॥ चेतनानां समस्तानां यतोऽहं जन्मकारणम् ॥ मध्ये स्थितिर्लयोऽन्ते च मत्तो भिन्नं न किंचन ॥ ३ ॥ सर्वचेतनवर्गाणां जनिस्थितिलयात्मना ॥ तत्कारणात्मना वाहमेव ध्येय इतीरितः ॥ ४ ॥ २० ॥

भा० टी०—योगं विभूतिं च कथयेति त्वया पृष्टं तत्र प्रथमं तावन्मदीयं योगं शृणु—अहमिति । अहं वासुदेव आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःकरणे स्थितः । एतज्जिताज्ञाननिद्रैरेव ज्ञातव्यमिति द्योतयन् संबोधयति—हे गुडाकेशेति । एतदशक्तस्याहमादिः कारणं भूतानां मध्यः स्थितिरन्तः प्रलयश्च, तथाच सर्वभूतान्तरात्मत्वेन ध्यातुमशक्तेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वेनाहं ध्येय इत्याशयः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ विभूतिनिरूपणे तावत्स्वकीयं मूलभूतस्वरूपमाह—अहमिति सपादेन । भो गुडाकेश जितनिद्र अतति व्याप्नोतीत्यहमात्मा हिरण्यगर्भः । किंभूतः, सर्वभूताशयस्थितः सर्वाणि महाभूतानि विद्यन्ते यस्मिन्निति सर्वभूतो विराट् तत्राशयत्वेन लिङ्गरूपेण स्थितः "अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्" इत्यादिश्रुतयः प्राङ्निरूपिता एव । अथ तदेवाह—अहमेव भूतानामादिर्मध्यं चान्तश्च । मय्येव भूतानां जन्मस्थितिलयाः सलिले तरङ्गाणामिव भवन्ति । च परमादित्यानां देवानामपि 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः' इत्यमरोक्तेः । यतोऽहं विष्णुर्व्यापनशीलो मयैव समष्टिरूपेण कृत्वा देवा अपि व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा सर्वादिषु त्यशब्दोऽमूर्तवाची श्रुतिसिद्धस्तेन सर्वेषामादिभूतानि त्यान्यमूर्तानि महदादीनि तेषामादित्यानां व्यापनशीलो विष्णुर्वैकुण्ठवास्यहमस्मीति स्वकीयं सगुणं रूपान्तरं प्रकटीकृतम् । पुंस्याकारो द्विवचने, क्लीबे भूम्नीति । यथा द्वावित्यत्र द्वा विश्वानीत्यत्र विश्वा योऽसावादित्ये पुरुषः । श्रुतिश्च "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा" इति । भाष्यम्—अत्र सर्वानुक्रमस्तावत् अहमित्यष्टर्चं सूक्तम् अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौषीत् । अतः सा ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवतानेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वस्याधिष्ठानत्वेन स्वात्मानं स्तौति । तत्र प्रथमाहं रुद्रेभिरिति । अहं ब्रह्मरूपा रुद्रेभी रुद्रैरेकादशभिश्चरामि, तथा वसुभिरष्टभिश्चरामि, इत्थंभूते तृतीया, तदात्मना चरामि । तथादित्यैर्द्वादशभिर्विश्वेदेवैश्चान्तर्यामित्वेनापि चरामीत्याह—अहमिति । मित्रावरुणा मित्रं वरुणं चेति द्विवचनस्य "वा छन्दसि" इति द्वितीयाया

आकारः । परिभाषास्वपि–पुंस्याकारो द्विवचने, क्लीबे भून्नीति । यथा द्वावित्यत्र विश्वानीत्यत्र द्वा विश्वा । "योसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्" इतिश्रुतेः उभा उभौ मित्रावश्विनौ देवौ च बिभर्मि ॥ २० ॥

रा० टी०–केषु केषु च भावेषु चिन्त्य इत्यस्य प्रश्नस्य सर्वभूतेष्वपि चिन्त्य इति भावेन सर्वभूतस्थत्वं तावत्सामान्यतो वक्ति–अहमिति । हे गुडाकेश जितनिद्र अहमात्मा व्याप्तोऽपि सर्वभूतानां हृदयगुहायां स्थितः, अहमेव भूतानामादिर्मध्यमन्तश्च, सृष्टिस्थितिलयकर्ता चेत्यर्थः ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

त० टी०–इदानीं विभूतीर्दर्शयति–आदित्यानामित्यारभ्य यावदध्यायसमाप्तिम् । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां मध्ये अंशुमान् जगद्व्यापिरश्म्याश्रयो रविः सूर्योऽहं, मरुतां वायूनां मध्ये मरीचिनामाहमस्मि । नक्षत्राणामधिपः शशी चन्द्रमा अहं मद्विभूतिः ॥ २१ ॥

म० टी०–एतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति–आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योऽहं वामनावतारो वा, ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्येऽहं रविरंशुमान् विश्वव्यापी प्रकाशकः, मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिनामाहं, नक्षत्राणामधिपतिरहं शशी चन्द्रमाः । निर्धारणे षष्ठी । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी क्वचित्संबन्धेऽपि यथा भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ । वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिषु पठ्यन्ते । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीत्येतेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् । अतः परं च प्रायेणायमध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥

शं० टी०–एवमुत्तममध्यमानामुपास्यभेदं निरूप्याऽधुनाऽधमानामुपासनार्थमात्मीयानेव विभूतिविशेषान्निरूपयति–आदित्यानामिति । द्वादशादित्याः सर्वेऽपि मम विभूतिरेव नामरूपादिभिर्विशेषाय भवतीति विभूतिस्तेषामादित्यानां मध्ये तु विष्णुरहं विष्णुर्नामादित्यः प्रभावातिशयेन मम विभूतिविशेषः, सोऽयं परमेश्वर एवेति मद्बुद्ध्योपास्य इत्यर्थः । ज्योतिश्चक्रे वर्तमानानि ज्योतींषि सर्वाणि च मम विभूतिरेव तेषां मध्ये त्वंशुमान् रविरहं तेजआधिक्येन मम विभूतिविशेषः, सोऽयं परमेश्वर एवेति मद्बुद्ध्योपास्य इत्यर्थः । मरुत इति देवताविशेषा मम विभूतिरेव तेषां मध्ये मरीचिरहं मरीचिर्नाम देवता मम विभूतिविशेषो मद्बुद्ध्योपास्य इत्यर्थः । अश्विन्यादिनक्षत्राणि सर्वाणि मम विभूतिरेव तेषां मध्ये शश्यहं शोभाधिक्येन मम विभूतिविशेषः सोऽयं मद्बुद्ध्योपास्य इत्यर्थः । एवं सर्वत्र षष्ठ्यन्तानां विभूतित्वं प्रथमान्तानां द्वितीयान्तानां च तद्विशेषत्वं चेश्वरत्वेनोपास्यत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

श्री० टी०–इदानीं विभूतीः कथयति–आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । ज्योतिषां प्रकाशानां मध्येऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहम् । मरुतां देवविशेषाणां मध्ये मरीचिर्नामाहमस्मि, यद्वा सप्त मरुद्गणा वायवस्तेषां मध्य इति । ते च आवहः प्रवहः विवहः परावहः उद्वहः संवहः परिवह इति मरुद्गणाः । नक्षत्राणां मध्ये चन्द्रोऽहम् । अत्र च आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी । क्वचिच्च भूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु संबन्धे षष्ठी । तच्च तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः । विष्णुरित्याद्यवतारेष्वपि प्रभावातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽपि क्वचित् किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥

स० टी०—तत्राशक्तैर्बुधैश्चिन्त्यो येषु तांश्च वदाम्यहम् ॥ आदित्यानां द्वादशानां मध्येऽहं विष्णुसंज्ञितः ॥ १ ॥ आदित्यो वामनो वास्मि, षष्ठी निर्धारणेऽखिला ॥ अत्र प्रायेण संबन्धे क्वचिदेवेति संग्रहः ॥ २ ॥ रामाद्योऽवतारास्तु समस्तैश्वर्यशालिनः ॥ तेन तेन स्वरूपेणाप्यत्र ध्यानविवक्षया ॥ ३ ॥ स्वयं महेश्वराः साक्षात्पठ्यन्ते ते विभूतिषु ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीत्यत्र स्वस्यापि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥ श्रीविष्णोस्तेन रूपेण सम्यक् ध्यानविवक्षया ॥ दर्शितत्वात्तथैवाग्रे वक्ष्यते तत्र तत्र च ॥ ५ ॥ प्रकाशकानां मध्येऽहं रविर्विश्वप्रकाशकः ॥ मरुतां सप्तसप्तानां मरीचिर्नामतोऽस्म्यहम् ॥ ६ ॥ नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रो नक्षत्राणामहं हरिः ॥ ७ ॥ २१ ॥

भा० टी०—एवमात्मनो योगमुक्त्वा तत्र तत्र ध्येया विभूतीराह—आदित्यानामिति । आदित्यानां विष्णुः शक्रोऽर्यमा धाता त्वष्टा पूषा विवस्वान् सविता मित्रो वरुणः अंशो भगश्चेत्युक्तानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योऽहम् वामनावतारो वेति व्याख्यानस्यापि विष्णुर्नामादित्यो वामनावतारोऽहमित्यर्थावगमेनाचार्योक्तव्याख्यानान्तर्भूतत्वाद्वेत्युक्तिरपार्था, यद्वा अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रमा मित्रो हिरण्यवीर्यो रविरर्यमा गभस्तिर्दिवाकरो विष्णुरित्युक्तानामादित्यानां विष्णुरित्यभिप्रायेणाचार्यैरेवमुक्तमिति बोध्यम् । प्रकाशयितॄणां जगद्व्यापिरश्मिवान्सूर्यः, मरुतां देवताभेदानां मरीचिनामास्मि । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

प० टी०—अथ विभूतीर्वर्णयन् प्रत्यक्षदेवरूपिणीं विभूतिं दर्शयति—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां तैजसपदार्थानामग्न्यादीनां मध्येंऽशुमान् स्वकरप्रसरेण त्रिलोकीप्रकाशको रविः सूर्योऽहम् । मरुतां मरुद्गणानां देववैश्यानां मध्ये मरीचिरहम् । तथा नक्षत्राणां तारकाणां मध्ये शशी चन्द्रोऽहम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—द्विविधं भगवतो विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च । तत्र प्रत्यक्षं विष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामादिरूपं, तिरोहितं तु पदार्थेष्वन्यत उत्कर्षप्रदत्वेन सन्निहितम् । द्विविधविभूतिरूपाणि संकलय्याह—आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये अहं विष्णुरस्मि, सर्वत्र व्याप्तत्वात्सर्वेषु प्रविष्टत्वाद्वा विष्णुनामास्मि । विष्लृ व्याप्तावित्यतः क्नुप्रत्ययः । विशप्रवेशन इत्यतः प्रत्यये शकारस्य षत्वे विष्णुरिति सिद्धेः । केषु केष्विति पृष्टस्योत्तरमाह—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां प्रकाशरूपाणां मध्ये अंशुमान्विश्वव्यापिरश्मियुक्तो रविरहमस्मि, ज्योतीरूपेभ्यो रवेराधिक्यहेतुतया रवेण वेदशब्देन ईयते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या रविनामकः सन् रवौ सन्निहितोऽस्मीत्यर्थः । रवशब्द उपपदे इण्गतावित्यतः क्विप् उपपदान्तलोपः । मरुतामेकोनपञ्चाशन्मरुतां मध्ये तेभ्यो मरीचिनाम्नो मरुत आधिक्यहेतुतयाऽमरशब्दोक्तोदकवान् मेघो मरी तं चालयतीति व्युत्पत्त्या मरीचिनामा सन्मरीचिमरुति सन्निहितोऽस्मि । नक्षत्राणां मध्ये तेभ्यः शशिन आधिक्यहेतुतया शशिशब्दितातिसुखवत्त्वहेतुना शशिनामा सन् शशिनि चन्द्रे स्थितोऽस्मि । एवमग्रे सर्वत्र तिरोहितेष्वर्थो ध्येयः । ग्रन्थगौरवभयान्निरुक्तिमात्रं वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

त० टी०—वेदानामिति । चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणोत्कृष्टः सामवेदोऽहमस्मि । देवानां वासव इन्द्र उत्कृष्टः सोऽहमस्मि । इन्द्रियाणामेकादशानां मध्ये प्रधानं मनोऽहमस्मि । भूतानां चेतनावतां या चेतना साऽहमेव ॥ २२ ॥

म० टी०—वेदानामिति । चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोऽहमस्मि । वासव इन्द्रः

सर्वदेवाधिपतिः, इन्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः, भूतानां सर्वप्राणिसंबन्धिनां परिणामानां मध्ये चिद्भिव्यञ्जिका बुद्धेर्वृत्तिश्चेतनाहमस्मि ॥ २२ ॥

शं० टी०—वेदानामिति । भवन्तीति भूतानि शरीराणि जीवाधिष्ठितानि तेषां मध्ये चेतना बुद्ध्यादिस्थूलान्तं सर्वं चेतयतीति चेतना साभासा बुद्धिवृत्तिः साऽहमस्मीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

श्री० टी०—वेदानामिति । वासव इन्द्रः भूतानां संबन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥

स० टी०—मध्ये चतुर्णां वेदानां सामवेदोऽस्म्यहं हरिः ॥ रुद्रादित्यादिदेवानां मध्येऽहं पाकशासनः ॥ १ ॥ एकादशेन्द्रियाणां च मनोऽहं तत्प्रवर्तकम् ॥ कार्यकारणसंघाते चिदाभिव्यञ्जका धियः ॥ २ ॥ वृत्तिः समस्तभूतानां चेतनानामहं हरिः ॥ ३ ॥ २२ ॥

भा० टी०—वेदेति । वासवः इन्द्रः चेतना कार्यकरणसंघातेऽभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः ॥ २२ ॥

प० टी०—वेदानामिति । ऋगादिचतुर्णां वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । सामात्मकः सामवेदः सा चामश्चेति विग्रहात् सा ऋक् अमो गीतरूपः स्वरस्तयोर्मिथुनं साम । ब्राह्मणं च—"सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक्सामोपावदन् मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमा" इति । भाष्यम्—सा चामश्चेति द्वौ पदार्थौ तत्र सेतितच्छब्देन ऋगेव प्रोक्ता । अमश्च गीतिरूपः स्वरस्तत्र । कण्वा अपि—तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वमिति । एतं सा ऋक सामोपसमीपं गत्वा इत्यवदत् । इति किम् आवां प्रजात्यै प्रजायै मिथुनं दाम्पत्यं संभवावेति । ततः साम नेत्यब्रवीन्निषेधं चकार । यतः साम ज्यायानादिभूतम् अतो मम महिमा मत्सामर्थ्यमधिकं वर्तते किमेकया ऋचा । अतस्ते द्वे ऋचौ भूत्वा उपावदतामित्यादि । एवमृगाद्यपेक्षया साम्न उपजीव्यत्वेनाधिकत्वमित्युक्तम् । यद्वा सामसंबन्धिन्यो यास्ताः सर्वा ईश्वरस्तावकत्वेन पावमान्यो भवन्ति "अथातः पावमानामोहः (?)" इति श्रुतेः । एवं ताः पठनमात्रेण पापहन्त्र्यो भवन्ति "तत्पावमानीभिरहं पुनामि" इति परिशिष्टोक्तेस्तेनापि सामवेदस्य विभूतित्वम् । तथा देवानां मध्ये वासव इन्द्रोऽहम् । तथा इन्द्रियाणामेकादशानां मध्ये मनोऽहम् । भूतानां संबन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—वेदेति । साम्यहेतुना सामवेदनहेतुना वेदे स्थितः सामवेदनामा । वसन्त्यत्रेति वासः सर्वदेशः तत्र वर्तत इति वासवः । वसतेरधिकरणे घञ् तस्मिन्नुपपदे वृतुधातोर्डः । अवबोधरूपत्वान्मनः मनुतेरसुन् । चेतो नेतृत्वाच्चेतना । स्त्रीरूपेण चेतनायां स्थितत्वात्स्त्रीलिङ्गम्, यद्वा भूतानां चेतनारूपसारधर्मद इत्यर्थः । चेतना नाम चेतसो व्याप्तिः । सा च 'बहुस्मरणशक्तिश्च चेतनेत्यभिधीयते' इत्युक्तदिशा ज्ञेया ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

त० टी०—रुद्राणामिति । एकादशरुद्राणां मध्ये शंकरोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां पतिर्यो वित्तेशः कुबेरः सोऽहं, वसूनामष्टानां मध्ये पावकोऽग्निश्चास्मि । शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छ्रितो मेरुरहम् ॥ २३ ॥

म० टी०—रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरः, वित्तेशो धनाध्यक्षः कुबेरः यक्षरक्षसां यक्षाणां राक्षसानां च, वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः, मेरुः सुमेरुः शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छ्रितानां पर्वतानाम् ॥ २३ ॥

शं० टी०—रुद्राणामिति । शिखरिणां शिखरवतामत्युन्नतानां मध्ये मेरुरहं, रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकराख्यो यः कश्चिद्रुद्रः सोऽहं, वित्तेशः कुबेरः, वसूनां मध्ये पावकोऽग्निः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—रुद्राणामिति । यक्षरक्षसामिति राक्षसानामपि क्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैः सहैकीकृत्य निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि । पावकोऽग्निः, शिखरिणां शिखरवताम् उच्छ्रितानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥

स० टी०—य एकादशरुद्राणां शंकरः सोऽस्म्यहम् हरिः ॥ यक्षाणां रक्षसां मध्ये कुबेरोऽहं धनाधिपः ॥ १ ॥ वसूनामग्निरष्टानां मध्ये ध्येयोऽहमीश्वरः ॥ मेरुः शिखरिणां मध्ये देवतानां निवासभूः ॥२॥२३॥

भा० टी०—रुद्राणामिति। रुद्राणां वीरभद्रशंभुगिरिशाजैकपादाहिर्बुध्न्यपिनाकिभवानीशकपालिदिक्पतिस्थाणुरुद्रसंज्ञानामेकादशानां शं करोतीति शंकरः शंभुश्चास्मि, शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तेः। वित्तेशः कुबेरः वसूनां ध्रुवाध्वरापसोमानलानिलप्रत्यूषप्रभाससंज्ञानामष्टानामग्निरस्मि। शिखरवतामत्युच्छ्रितानां मेरुरहम्२३

प० टी०—रुद्राणामिति। रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरोऽहमस्मि। तथा यक्षरक्षसामतिक्रूराणां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽहम्। तथा वसूनां मध्ये पावकोऽग्निनामाहम्। तथा शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

रा०टी०—रुद्राणामिति। सुखकारणत्वाच्छंकरनामा, वित्तस्वामित्वाद्वित्तेशनामा कुबेरस्थः, पावकः पावयति शोधयतीति व्युत्पत्त्या पावकनामा पवशुद्धावित्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थाण्ण्वुल् शुद्धिकर्तेत्यर्थः। मेरुरित्यत्र मा ईरुरिति विभागः ईरयति प्रेरयतीति ईरः प्रेरकः माशब्दो निषेधार्थः ईरः प्रेरकोऽस्यान्यो मा नास्तीति मेरः मेर एव मेरुः। ईरप्रेरण इत्यतः ताच्छील्यार्थे उप्रत्ययः। शिखरिणां पर्वतानाम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

त० टी०—पुरोधसामिति। पुरोधसां पुरोहितानां मध्ये य उत्कृष्टो बृहस्पतिस्तं मां विद्धि। सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये स्कन्दोऽहमस्मि। सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

म० टी०—पुरोधसामिति। इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ विद्धि जानीहि। सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दो गुहः अहमस्मि। सरसां देवखातजलाशयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

शं० टी०—पुरोधसामिति। सरांसि पुण्यतीर्थानि तेषां मध्ये सागरोऽहम् ॥ २४ ॥

श्री० टी०—पुरोधसामिति। पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि। सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्मि। सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोऽस्मि॥२४॥

स० टी०—राज्ञां पुरोधसां मध्ये शक्राचार्यो बृहस्पतिः ॥ देवसेनापतिः स्कन्दः सेनानीनामहं बली ॥ १ ॥ सागरः सरसां मध्ये निर्मितानां च दैवतैः ॥ २ ॥ २४ ॥

भा० टी०—पुरोधसामिति। पुरोधसां राजपुरोहितानामिन्द्रपुरोहितत्वान्मुख्यं पुरोहितं बृहस्पतिं जानीहि। यथा त्वं पार्थानां मुख्य इति सूचयन्नाह—पार्थेति। सेनापतीनां कार्तिकेयः देवसेनापतिः। सरसां देवखातजलाशयानां सागरोऽस्मि ॥ २४ ॥

प० टी०—पुरोधसामिति। पुरोधसां देवपुरोहितानां मध्ये मां बृहस्पतिं मुख्यं विद्धि। तथा सेनानीनां देवसेनाधिपतीनां मध्ये स्कन्दोऽहम्। तथा सरसां जलाशयानां मध्ये सागरोऽहम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—पुरोधसामिति। पुरोधसां पुरोहितानां बृहतां पतित्वाद्बृहस्पतिनामानं, सेनानीनां सेनानेतॄणां स्कन्दनात्स्वस्माज्जगतो निष्कासनात्स्कन्दनामा, स्कन्दिर्गतिशोषणयोरिति धातोरच्। सरसां सरोवराणां सागरः, गिरतीति गिरः गॄनिगरणे पचाद्यच्। सारस्य गरः सागरः रशब्दलोपो निरुक्तत्वात्। सारभोक्तृत्वात्सागरनामा समुद्रस्थः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

त० टी०—महर्षीणामिति । उत्कृष्टर्षीणां मध्येऽतितेजस्वी भृगुरहं, गिरां वाचामेकप्रणवाख्य-मक्षरमहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयोऽहमस्मि ॥ २५ ॥

म० टी०—महर्षीणामिति । महर्षीणां सप्तब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वित्वादहं, गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोङ्कारोऽहमस्मि । यज्ञानां मध्ये जपयज्ञोऽहिंसादिदोषशून्यत्वेनात्यन्तशोधकोऽहमस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहं, शिखरवतां मध्ये हि मेरुरहमित्युक्तमतः स्थावरत्वेन शिखरवत्त्वेन चार्थभेदाददोषः ॥ २५ ॥

शं० टी०—महर्षीणामिति । गिरामर्थवाचकपदानां मध्ये एकाक्षरं प्रणवोऽहम् । स्थावराणामचलानां मध्ये हिमालयोऽहम् ॥ २५ ॥

श्री० टी०—महर्षीणामिति । गिरां वाचां पदात्मिकानां मध्ये एकमक्षरमोंकाराख्यं पदमस्मि । यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां मध्ये जपरूपो यज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥

स० टी०—महर्षीणां महातेजा भृगुरस्मि विदां वर ॥ वाचां पदात्मनां मध्येऽक्षरमोंकार ईश्वरः ॥ १ ॥ जपयज्ञोऽस्मि यज्ञानां शोधकः प्राण्यहिंसकः ॥ अहं स्थितिमतां मध्ये ध्येयत्वेन हिमालयः ॥ २ ॥ २५ ॥

भा० टी०—महर्षीणामिति । गिरां वाक्यपदलक्षणानामेकमक्षरमोंकारोऽस्मि । स्थावराणां स्थितिम-ताम् ॥ २५ ॥

प० टी०—महर्षीणामिति । तथा महर्षीणां सप्तानां मध्ये भृगुरस्मि । गिरां चतुर्विधवाणीनां मध्ये एकमक्षरमोङ्कारोऽहम् । यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां मध्ये जपयज्ञोऽहम् । स्थावराणां मध्ये हिमालयोऽहम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—महर्षीणामिति । विरोधिनां भर्जनाद्दहनाद्भृगुनामा भृगुस्थः । मुख्यत्वादेकम् । चतुर्विधनाशहीनत्वादक्षरनामा प्रणवस्थः । जान् जातान्पातीति जपः याज्यत्वाद्यज्ञः जपश्चासौ यज्ञश्चेति व्युत्पत्त्या जपयज्ञनामा जपरूपयज्ञस्थः । स्थावराणां गतिहीनानां हिमालय इति ह्रीश्च मा च तयोरालय आश्रयः ह्रीमालयः स एव हिमालयः ह्रीश्रीशब्दितलक्ष्मीरूपद्वयस्य आश्रयत्वाद्धिमवत्पर्वतस्थः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

त० टी०—अश्वत्थ इति । सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थोऽहम् । देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोहम् । सिद्धानां जन्मनैवाधिगतज्ञानवैराग्यैश्वर्या-दिसर्वपुरुषार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ॥ २६ ॥ **उच्चैःश्रवसमिति** । अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रव-सममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि । गजेन्द्राणां मध्ये ऐरावतममृतमथनोद्भवं मां विद्धि । नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

म० टी०—अश्वत्थ इति । सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनामन्येषां च अश्वत्थः, देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां गानधर्मणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि । सिद्धानां जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ।

॥ २६ ॥ अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि । ऐरावतं गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि । नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धीत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥

शं० टी०—अश्वत्थ इत्यादिद्वयोः स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्री० टी०—अश्वत्थ इति । देवा एव सन्तो मन्त्रदर्शनेन य ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि। सिद्धानां उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थतत्त्वानां मध्ये कपिलाख्यो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति । अमृतार्थं क्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसं नामाश्वं मद्विभूतिं विद्धि । अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपि संबध्यते । नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

स० टी०—पिप्पलः सर्ववृक्षाणां मध्ये ध्येयोऽहमादरात् ॥ मन्त्रदर्शितया देवाः सन्तो ये चर्षितां गताः ॥ १ ॥ ते च देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि सुहृत्सताम् ॥ गानधर्मविशिष्टानां मध्ये चित्ररथोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ जन्मनैव महान्तो ये धर्मज्ञानादिभिर्गताः ॥ सिद्धत्वं कपिलस्तेषां सिद्धानां ध्येय ईश्वरः ॥ ३ ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां मां जानीहि सुधोद्भवम् ॥ ऐरावतमिरावत्या अपत्यं हस्तिनां वरम् ॥ १ ॥ सुधामथनजं विद्धि मामेव ध्येयमीश्वरम् ॥ नृणां मध्ये नृपं विद्धि मामेव जगतः पतिम् ॥ २ ॥ २७ ॥

भा० टी०—अश्वत्थ इति । देवानामेव सतां मन्त्रदर्शित्वात् ऋषित्वं प्राप्तानां नारदोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानादिनिरतिशयं प्राप्तानाम् ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवममृतमथनोद्भवमिदमैरावतेऽपि संबन्धनीयम् । नराधिपं राजानम् ॥ २७ ॥

प० टी०—अश्वत्थ इति । सर्ववृक्षाणां मध्येऽश्वत्थः पिप्पलो मद्विभूतिः । देवाः सन्तो यऋषयस्तेषु नारदोऽहम् । गन्धर्वाणां मध्ये चित्ररथः, उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां सिद्धानां कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति । अमृतोद्भवं क्षीरोदमथनोद्भूतमुच्चैःश्रवसं सप्तमुखमश्वं मद्विभूतिं विद्धि । गजेन्द्राणां मध्ये चतुर्दन्तमैरावतं मद्विभूतिं विद्धि ॥ २७ ॥

रा० टी०—अश्वत्थ इति । अश्ववत्तिष्ठतीत्यश्वत्थनामाश्वत्थगतः, नराणामपेक्षितं नारं तद्ददातीति नारदनामा नारदस्थः, विचित्राधिदेवादिरथवत्त्वाच्चित्ररथनामा तन्नामकगन्धर्वस्थितः, सुखरूपत्वात्कः पाल्यते जगदनेनेति पिः पा रक्षण इत्यतः किः, आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः लीयते जगदनेनेति लः लीं श्लेषण इत्यतो डः, ला दान इत्यतो वा कः, कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति कपिलः, सुखं पिवत्यनुभवति लीलयेति वा कपिलः ॥ २६ ॥ अत्युत्कृष्टकीर्तिमत्त्वहेतुना उच्चैःश्रवोनामानममृतोद्भवं क्षीरसमुद्रजातोच्चैःश्रवःस्थं विद्धि । तदैरं मदीयं सर इति मुक्तिस्थसरसो लक्ष्म्यात्मकत्वोक्तेः ऐरं श्रीः तामवतीति ऐरावतनामानमिन्द्रवाहनस्थं विद्धि । नरेश्वरत्वहेतुना नराधिपनामानं चक्रवर्त्यादिस्थं विद्धि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

त०टी०—आयुधानामिति । आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीच्यस्थिनिर्मितमस्त्रमहम्, धेनूनां हविर्दोग्ध्रीणां च मध्ये कामान्दोग्धीति कामधुक् क्षीरसमुद्रमथनोद्भवा धेनुरहमस्मि । प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामोऽहमस्मि नतु केवलभोगहेतुः । सर्पाणामेकशिरसां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि ॥ २८ ॥

म० टी०—आयुधेति । आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि । धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्धीति कामधुक् समुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य कामधेनुरहमस्मि । कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थो यः कन्दर्पः कामः सोऽहमस्मि । चकारस्त्वर्थो रतिमात्रहेतुकामव्यावृत्त्यर्थः । सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि ॥ २८ ॥

शं० टी०—आयुधानामिति। कामधुक् कामधेनुः, प्रजनयिता कन्दर्पः कामोऽहम् ॥ २८ ॥

श्री० टी०—आयुधानामिति। आयुधानां मध्ये वज्रं, कामान् दोग्धीति कामधुक्, प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामोऽस्मि, न केवलं संभोगप्रधानः कामो मद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणां सविषाणां राजा वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥

स० टी०—आयुधानामहं वज्रं दधीचेरस्थिसंभवम् ॥ सर्वकामैकदोग्ध्रीणां वसिष्ठस्यास्मि कामधुक्॥१॥ प्रजाजनयिता कामो धर्महेतुरहं हरिः ॥ वासुकिः सर्पराजोऽहं सर्पाणामस्मि धार्मिकः ॥ २ ॥ २८ ॥

भा० टी०—आयुधानामिति। वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं प्रजनश्च पुत्रप्रजननहेतुः कामः ॥ २८ ॥

प० टी०—आयुधानामिति। आयुधानां शस्त्राणां मध्ये वज्रमहम्, धेनूनां मध्ये समुत्पन्नां कामधेनुं मद्विभूतिं विद्धि, प्रजनो विधिवत्प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पोऽहमस्मि। सर्पाणां सविषाणां मध्ये वासुकिरस्मि॥२८॥

रा० टी०—आयुधानामिति। सर्वदोषवर्जितत्वादरिभिर्वर्जनाद्वा वज्रनामा इन्द्रायुधस्थः, कामितार्थदोग्धृत्वात्कामधुङ्नामा कामधेनुस्थः, कं सुखं तस्य दरः प्रभेदाः तान्पिबत्यनुभवतीति कन्दर्पनामा, प्रकृष्टजननकारणमन्मथस्थः, सर्पाणामेकशिरसां वासस्य कं वासकमतिशयार्थ उकारः वासुकः तद्दातृत्वेन तद्वान्वासुकिः मत्वर्थक इकारप्रत्ययः 'वासुकिर्वासमुखदः' इति निरुक्तेः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

त० टी०—अनन्त इति। नागास्तेभ्यो भिन्नजातीया अनेकशिरसस्तेषां मध्येऽनन्तः शेषो वैराग्यसत्त्वादिगुणविशिष्टोऽहमस्मि। यादसां जलजन्तूनामधिपो वरुणोऽहं, पितॄणां मध्येऽर्यमा नामाहमस्मि। संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये धर्माधर्मयोः फलदानेनानुग्रहनिग्रहकर्ता यमो वैवस्वतोऽहमस्मि ॥ २९ ॥

म० टी०—अनन्त इति। नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजाऽनन्तश्च शेषाख्योऽहमस्मि। यादसां जलचराणां मध्ये तेषां राजा वरुणोऽहमस्मि। पितॄणां मध्ये अर्यमा नाम पितृराजश्चाहमस्मि। संयमतां संयमं धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहं निग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि ॥ २९ ॥

शं० टी०—अनन्त इति। नागानां मध्ये अनन्तः शेषोऽहं, यादसां जलदेवतानां मध्ये वरुणोऽहं, संयमतां दुष्टनिग्रहं कुर्वतां मध्ये यमोऽहम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—अनन्त इति। नागानां निर्विषाणां राजा अनन्तः शेषोऽस्मि। यादसां जलचराणां राजा वरुणोऽहमस्मि। पितॄणां राजा अर्यमाऽस्मि। संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि ॥ २९ ॥

स० टी०—अनन्तो नागराजोऽहं नागानां भगवत्कला॥जलेश्वराणां वरुणो राजाऽहं सर्वयादसाम्॥१॥ अर्यमा पितृराजोऽहं पितॄणां सर्वभोगदः॥ यमोऽहं धर्मराजाख्यः संयमनं प्रकुर्वताम् ॥ २ ॥ २९ ॥

भा० टी०—अनन्त इति। अनन्तः शेषः यादसा जलदेवतानां, संयमतां सम्यङ्नियमनं कुर्वताम् ॥२९॥

प० टी०—अनन्त इति। नागानां निर्विषाणां मध्येऽनन्तो मद्विभूतिः। यादसां जलाधिवासिनां वरुणोऽहम्। पितॄणां मध्येऽर्यमास्मि ॥ २९ ॥

रा० टी०—अनन्त इति। नागानामनेकशिरसां देशकालगुणानन्त्यहेतुनाऽनन्तनामा शेषगतः,यादसां जलचराणामुत्कृष्टानन्ददत्वाद्वरुणनामा वरुणस्थः 'णश्च निर्वृतिवाचकः' इत्युक्तेः। वरशब्दस्य उकारोऽन्तादेशः वृणोतीति वा वरुणः वृञ्च उणप्रत्ययः। ऋगताविति धातोर्यत्प्रत्यये अर्यं ज्ञेयं तन्माति जानातीत्यर्यमनामा तन्नामकपितृस्थः, संयमतां नियमनं कुर्वतां यमः नियमनहेतुना यमनामा यमाख्यसारधर्मप्रद इत्यर्थः॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

त० टी०—प्रह्लाद इति । दैत्यानां दितिसंभवानां मध्ये प्रकर्षेणाह्लादयति सुखयति साधूनिति प्रह्लादश्चास्मि । कलयतां गणनां कुर्वतां मध्ये कालः सर्वकार्यपरिणामहेतुः कलामुहूर्तादिमयो यः सोऽहं, मृगेन्द्रः सिंहो, वैनतेयो गरुडः ॥ ३० ॥

म० टी०—प्रह्लादेति । दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेण ह्लादयत्यानन्दयति परमसात्त्विकत्वेन सर्वानिति प्रह्लादश्चास्मि । कलयतां संख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहं, मृगेन्द्रः सिंहः मृगाणां पशूनां मध्येऽहं, वैनतेयश्च पक्षिणां विनतापुत्रो गरुडः ॥ ३० ॥

शं० टी०—प्रह्लाद इति । शुभमशुभं वृद्धिं क्षयं च कलयतां कुर्वतां मध्ये कालोऽहम् ॥ ३० ॥

श्री० टी०—प्रह्लाद इति । दैत्यानां राजा प्रह्लादोऽस्मि । कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालोऽहं, मृगेन्द्रः सिंहः । पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥

स० टी०—दितिवंशोद्भवानां च प्रह्लादोऽस्मि सतां वर । गगनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहं सर्वविश्वगः ॥ १ ॥ मृगाणां मृगराजोऽहं पक्षिणां विनतासुतः ॥ २ ॥ ३० ॥

• भा० टी०—प्रह्लादेति । कलयतां वशीकुर्वतां, संख्यां कुर्वतां वा । मृगेंद्रः सिंहः व्याघ्रो वा । विनतासुतो वैनतेयो गरुडः ॥ ३० ॥

प० टी०—प्रह्लाद इति । दैत्यानां मध्ये प्रह्लादो मद्विभूतिः कलयतामाक्रमवतां वस्तूनां मध्ये कालोऽहम् । मृगाणां श्वापदानां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहोऽहम् । पक्षिणां मध्ये वैनतेयो विनतासुतो गरुडोऽहम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—प्रह्लाद इति । प्रकृष्टः ह्लादः सुखं यस्येति प्रह्लादनामा तन्नामकदैत्यस्थः, कलयतामाकलयतां बन्धनादिकुर्वतां वा कालः, कलज्ञान इतिधातोः सर्वमाकलयतीति कालनामा कालस्थः, स्वात्मानं मृगयन्त्यन्वेषयन्तीति मृगाः भक्तास्तदधिपतित्वान्मृगेन्द्रनामा मृगेन्द्रस्थः, विशेषेण नताः विनतास्तेषां आश्रयतया तत्संबन्धी वैनतेयः 'वैनतेयो नतास्पदः' इति निर्वचनात् संबन्धे ढक् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

त० टी०—पवन इति । पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा पवनो वायुरहं, शस्त्रधारिणां मध्ये रामो दाशरथिः परमवीरोऽहमेव साक्षान्नतु मे विभूतिः स्वरूपभेदाभावात्, किंतु शस्त्रभृच्छ्रेष्ठराघवकुले रामरूपो रावणहन्ता कोदण्डधार्यहमेव चिन्तनीय इति भावः । रामः परशुरामो वा । झषाणां मध्ये मकरो मत्स्यविशेषोऽहं स्रोतसां प्रवाहरूपजलानां नदीनां मध्ये सर्वश्रेष्ठा जाह्नवी जह्नुकन्या गङ्गाऽहमस्मि ॥ ३१ ॥

म० टी०—पवन इति । पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये पवनो वायुरहमस्मि । शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिलराक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोऽहमस्मि । साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेण चिन्तनार्थं वृष्णीना वासुदेवोऽस्मीतिवदत्र पाठ इति प्रागुक्तम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः, स्रोतसां वेगेन चलज्जलानां नदीनां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जाह्नवी गङ्गाऽहमस्मि ॥ ३१ ॥

शं० टी०—पवन इति । पवतां पावनकर्तॄणां मध्ये पवनो वायुरहं, शस्त्रभृतां मध्ये रामो दाशरथिरहं, स्रोतसां स्रोतोवतीनां नदीनां मध्ये जाह्नवी गङ्गाहम् ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—पवन इति । पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये वायुरस्मि । शस्त्रभृतां वीराणां रामो दाशरथिः यद्वा परशुरामः, झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो मत्स्यविशेषस्तिमिङ्गिलः, स्रोतसा प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥

स० टी०—पवनः पावयितॄणां सर्वप्राणकलेश्वरः ॥ शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये रामो दाशरथिर्विभुः ॥१॥ सर्वरक्षःकुलध्वंसी महावीरोऽहमीश्वरः ॥ साक्षाद्धि स्वस्वरूपस्यानेन रूपेण देहिनाम् ॥ २ ॥ चिन्तनार्थं दाशरथेः पाठो ज्ञेयो विभूतिषु ॥ ३ ॥ धनुष्पाणी रक्षःकुलवनदवाग्निर्द्विजगतिः प्रतापी संश्लिष्टो जनकतनयाबाहुलतया ॥ शरच्चन्द्राकारं स्मितमधुरवक्त्रामृतरुहं दधानो ध्येयोऽसौ रघुकुलरविर्लक्ष्मणसखः ॥ ४ ॥ कृतज्ञो मेधावी स्मृतिधृतिनिधिः शान्तिजलधिः कृपासिन्धुर्वीरो निरवधिसुखागारपददः ॥ प्रभुर्लावण्याब्धिर्दशरथकुमारोऽत्यभयदः सदा ध्येयो हीत्थं रघुकुलहिमांशुः स्वहृदये ॥ ५ ॥ अनेकमत्स्यजातीनां मकराख्योऽहमीश्वरः ॥ चलज्जलानां वेगेन गङ्गाहं सरितां वरा ॥ ६ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—पवन इति । पवतां पावयितॄणाम्, रामः श्रीरामचन्द्रः । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषः । स्रोतसां स्रवन्तीनां नदीनां जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

प० टी०—पवन इति । प्लवता वेगवता मध्ये पवनः, शस्त्रभृतां वीराणां मध्ये रामो दाशरथिरहम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो यादोविशेषः । स्रोतसां प्रवाहाणां मध्ये जाह्नवी मद्विभूतिः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—पवन इति । पवतां शोधकानां वेगवतां वा पान्तीति पाः पा रक्षणे क्विप् । पाभिः पालकैः वननीयत्वाद्भजनीयत्वात्पवनः पवनस्थः, लोकं रमयतीति रामः लोकोऽस्माद्रमत इति वा रामः रमेर्घञ् । झषाणां मीनानां माङ् मान इत्यतो माशब्देन ज्ञानं तस्याल्पताज्ञापनाय ह्रस्वतया निर्देशः ‘ऊनार्थे चोनमिष्यते, इत्युक्तेः । लोकस्य मम् अल्पज्ञानं करोतीति मकरनामा मकराख्यजन्तुगतः, असारतया संसारं जहतस्त्यजतोऽवति रक्षतीति जाह्नवीनामा गङ्गास्थः ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

त० टी०—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृज्यानामाकाशाद्यचेतनानामादिरन्तश्च मध्यं च उत्पत्तिस्थितिलया अहमेव । हे अर्जुन विद्यानां श्रेयःसाधनभूतानां मध्ये अध्यात्मविद्या आत्मानौ तत्त्वंपदार्थावधिकृत्य या विद्या तत्स्वरूपगुणसंबन्धवेदनात्मिकाऽध्यात्मविद्या परमनिःश्रेयोरूपमोक्षसाधनभूतत्वादतिश्रेष्ठाऽहं, प्रवदतां प्रकर्षेण वदतां वादिनां संबन्धिन्यो या वादजल्पवितण्डात्मिकास्तिस्रः कथास्तासां मध्ये वादोऽहं, तत्र वीतरागद्वेषयोस्तत्त्वबुभुत्स्वोः सतीर्थयोर्गुरुशिष्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयार्थं युक्तिप्रमाणाभ्यां स्थापनदूषणाभ्यां च स्वपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहरूपा कथा वादः । तत्त्वसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजरोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरणवत् । यत्र द्वयोर्जिगीष्वोस्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वपक्षस्थापनपूर्विका छलजातिनिग्रहैः परपक्षनिरासफला कथा जल्पः । यत्र तु छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यते एव नतु स्वपक्षः स्थाप्यते सा कथा वितण्डा । तत्राभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् । असदुत्तरं जातिः । सा च साधर्म्यवैधर्म्यादिभेदाद्बहुधा । अपजयहेतुर्निग्रहस्थानम् । तदपि प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरादिभेदादनेकविधम् ॥ ३२ ॥

म० टी०—सर्गाणामिति । सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चोत्पत्तिस्थितिलया अहमेव, हे अर्जुन भूतानां जीवाविष्टानां चेतनत्वेन प्रसिद्धचेतनत्वेन प्रसिद्धानामेवादिरन्तश्च मध्यं चेत्युक्तमुपक्रमे-

इह त्वचेतनसर्गाणामिति न पौनरुक्त्यम् । विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या मोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहं, प्रवदतां प्रवदत्संबन्धिनां कथाभेदानां वादजल्पवितण्डात्मकानां मध्ये वादोऽहं, भूतानामस्मि चेतनेत्यत्र यथा भूतशब्देन तत्संबन्धिनः परिणामा लक्षितास्तथेह प्रवदच्छब्देन तत्संबन्धिनः कथाभेदा लभ्यन्ते अतो निर्धारणोपपत्तिः । यथाश्रुते तूभयत्रापि संबन्धे षष्ठी । तत्र तत्त्वबुभुत्स्वोर्वीतरागयोः सब्रह्मचारिणोर्गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणात्मा सपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः । तदुक्तम् 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः' इति गौ० १।४१ । वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुरूढवादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथे जल्पवितण्डे जयपराजयमात्रपर्यन्ते । तदुक्तम् 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरणवत्' इति । छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यत इति जल्पे वितण्डायां च समानम् । तत्र वितण्डायामेकेन स्वपक्षः स्थाप्यत एव अन्येन च स दूष्यत एव, जल्पे तूभाभ्यामपि स्वपक्षः स्थाप्यते उभाभ्यामपि परपक्षो दुष्यत इति विशेषः । तदुक्तम् 'यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः' १।४२। 'स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा' इति १।४३। अतो वितण्डाद्वयशरीरत्वाज्जल्पो नाम नैका कथा किंतु शक्त्यतिशयज्ञानार्थं समयबन्धमात्रेण प्रवर्तत इति खण्डनकाराः। तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वादस्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ॥ ३२ ॥

शं० टी०—आदित्यादिविभूतीनां विष्ण्वादिविभूतिविशेषाणां च स्वमात्रत्वं सूचयितुं विकाराणां सर्वेषामादिर्मध्यं चान्तश्चाहमेव सर्वात्मा परिपूर्ण इत्याह—**सर्गाणामिति** । सृज्यन्त इति सर्गा महदादिस्थूलान्ता विकारास्तेषामादिरुपादानकारणमहमेव, घटकरकादेर्मृद्वन्मत्त एव सर्वं समुत्पन्नमित्यर्थः "तस्मात्सर्वमभवत्" इतिश्रुतेः। ननु सर्वविकारकारणत्वेनादौ सत्यपि सद्भावे तव कार्यदशायां सत्ताऽदर्शनात्सार्वात्म्यं पूर्णत्वं च न संभवतीत्याशङ्कायामाह—**मध्यं चैवेति**। मृत्कार्ये घटादौ गन्धवत्त्वादेर्मृद्धर्मस्य संदर्शनान्मृद एव समन्वयस्तेन घटादि सर्वं मृदेव यथा तथा महदादिषु सत्तास्फूर्त्यादेर्मद्धर्मस्य संदर्शनान्ममैव समन्वयस्तेन सर्वमहमेव यस्मादेवं तस्मात्प्रपञ्चस्य मध्यं चाहमेव विकारात्मना स्थितोऽस्मीति सिद्धम् । ननु विकारात्मना स्थितत्वे तव विकारनाशान्नाशप्रसक्तौ तव सत्ताऽभावादनित्यत्वमसर्वात्मत्वमपूर्णत्वं च स्यादित्याशङ्कायामाह—**अनन्तश्चेति**। कार्यस्यान्तस्त्वदर्शनलक्षणो यः सोऽप्यहमेव कल्पितरूपस्य घटस्य नाशे सति तत्कारणस्य तदनुवृत्ताया मृदो नाशाभावादस्त्येव कपालतच्चूर्णाद्यनुवृत्ताया मृदः सत्ता तद्वन्महदादिसर्वविकारनाशेऽपि तत्कारणभूततदनुवृत्तमत्सत्ताया नाशाभावादस्त्येव मम सद्भावो नित्यत्वं सार्वात्म्यं पूर्णत्वं च यतो विकाराणामादिरन्तश्च मध्यं चाहमेव मदतिरिक्तस्य वस्तुनः प्रमाणतो निरूपयितुमशक्यत्वादत आदित्यादिविभूतयो विष्ण्वादिविभूतिविशेषाश्च सर्वेऽप्यहमेवेति सिद्धम् । यद्वा 'सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः' इतिवचनात्सृजन्त इति सर्गाः प्राणिनस्तेषामादिः सृष्टिकारणं ब्रह्माहमेव, अन्तश्च अन्तं करोतीत्यन्तः संहारकर्ता शिवः सोऽप्यहमेव, तथा मध्यं च मध्यशब्देनात्र तदुभयमध्यवर्ती स्थितिकर्ता विष्णुर्लक्ष्यते सोऽप्यहमेवेत्यर्थः । विद्या ज्ञानहेतवः सर्वे वेदाः शास्त्राणि च तासां मध्ये मोक्षहेतुत्वादध्यात्मविद्या उपनिषदस्त्वहमेव, प्रवदतां विवादं कुर्वताम् अत्र प्रवदच्छब्देन वादजल्पवितण्डादयो लक्ष्यन्ते तेषां मध्ये त्वर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादोऽहमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—**सर्गाणामिति** । सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहं अहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्यमुक्तम् अत्र तूत्पत्तिप्रलयस्थितयो मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यत इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदतां वादिनां संबन्धिन्यो वादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्रः कथाः

प्रसिद्धाः तासां मध्ये वादोऽहम्। यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्च छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम। यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं साधयति सा वितण्डा नाम कथा। तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले, वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयफलः, अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स० टी०—जन्मस्थितिलयाः सर्वसृष्टीनामहमर्जुन ॥ जीवाधिष्ठितभूतानां पूर्वमुक्तमुपक्रमे ॥ १ ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षहेतुरहं हरिः ॥ वादजल्पवितण्डानां मध्ये वादोऽहमीश्वरः ॥ २ ॥ तत्र तत्त्वबुभुत्स्वोर्वा शिष्यदैशिकयोस्तथा ॥ प्रमाणेन च तर्केण साधने दूषणात्मकः ॥ ३ ॥ तत्त्वनिर्णयपर्यन्तः पक्षद्वयपरिग्रहः ॥ वादः स्याच्छास्त्रसिद्धान्तनिर्णये हेतुरुत्तमः ॥ ४ ॥ विजिगीषुकथे जल्पवितण्डे भ्रान्तिशालिनाम् ॥ जयाजयफले लोकप्रतिष्ठामात्रहेतुके ॥ ५ ॥ यत्रैकेन स्वकः पक्षः स्थाप्यते दूष्यतेऽन्यतः ॥ सा वितण्डा कथा ज्ञेया लौकिकी चातुरी कला ॥ ६ ॥ स्वपक्षः स्थाप्यते जल्पे उभाभ्यामेव युक्तिभिः ॥ दूष्यते परपक्षश्च विशेषोऽयं तयोर्द्वयोः ॥ ७ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—सर्गाणामिति। सर्गाणां सृष्टीनामुत्पत्तिस्थितिप्रलया अहमेतादृशोऽपि परमार्थतः शुद्धः एवेति द्योतयन्नाह—हे अर्जुनेति। एतज्ज्ञानं शुद्धात्मज्ञानसाधनमिति वा संबोधनाशयः। अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव चेत्युपक्रमे भूतानां जीवाविष्टानामहमाद्यादिरित्युक्तमिह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति न पौनरुक्त्यम्। नन्वहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं परमैश्वर्यमुक्तमत्र तूत्पत्तिप्रलयस्थितयो मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यते इति विशेष इत्यनेन प्रकारेण विशेष आचार्यैः कुतो नोक्त इति चेत्, आद्यादिशब्दानामुभयत्रैकरूपत्वेन विशेषाश्रुतत्वात्। उपक्रमे पूर्वार्धभूतशब्दानुरोधेन भूतशब्दस्य जीवाविष्टभूतबोधकत्वेन सृज्यमात्रबोधकसर्गशब्दे च विशेषस्य श्रुतत्वात्, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयादिति गृहाण। विद्यानामध्यात्मविद्याहमस्मि मोक्षार्थत्वादध्यात्मविद्यायाः। प्रवदतामित्यनेन वादजल्पवितण्डानां ग्रहणम्। वादादिस्वरूपबोधकानि गौतमसूत्राणि—'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः। यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः। स प्रतिपक्षस्थापनहीना वितण्डा' इति। पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहो वादः साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसंदर्भः। ननु तावन्मात्रं कथान्तरसाधारणमत आह—प्रमाणेत्यादिना। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः। अत्र कारणस्याव्याप्यस्योपपत्तित आरोपादूह इत्यन्वयः। उपालम्भः दूषणं प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स तथा। ज्ञानमत्रानाहार्यं विवक्षितं सिद्धान्तेनाविरुद्धः पञ्चावयवैरुपपन्न इत्येतद्विशेषणद्वयं निग्रहस्थानविशेषनियमार्थम्। जल्पं लक्षयति—यथेति। यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः। तथाच प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितमारोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात्, छलादिभिः साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्रेत्यर्थः। छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते। विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति। तथाचोभयपक्षस्थापनवती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः। वितण्डां लक्षयति—सेति। स जल्पः स्थापनद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः प्रतिपक्षो द्वितीयः पक्षः, तथाच प्रतिपक्षस्थापनहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। तथाचार्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादस्य श्रेष्ठत्वाद्वादोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥

प० टी०—सर्गाणामिति। सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिर्मूलमन्तः पर्यन्तो मध्यं स्थिति-

रहमेव । विद्यानां चतुर्दशानां मध्ये आत्मप्रतिपादिकाध्यात्मविद्याहम्, अन्यासां तु स्वस्वमताभिनिवेशेन मत्सरादिजनकत्वात् । उक्तं च—' रे रे मत्सर जीव वत्सरशतं येन त्वया निर्जितं, शास्त्राणामिदमूर्जितं प्रयततां त्वद्वंशविच्छित्तये । यस्मात्तद्गुरुतामपास्य च कृथाः स्वान्यायुधान्यन्यथा, स्वीयं स्थापयितुं मतं परमतच्छेदं कथं कुर्वते ' इति । अत एवाह—वादः प्रवदतामिति । प्रवदतां परस्परं विवादजल्पवितण्डारूपाः कथाः कुर्वतां मध्ये तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपो वादोऽहम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गाः भूतानि तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थः । आत्मनो जीवानधिकृत्य पतित्वेन वर्तते ज्ञाप्तिस्वरूपश्चेत्यध्यात्मविद्यानामा ब्रह्मविद्यास्थः, प्रवदतां जल्पवितण्डादिकथां कुर्वतां वाच्यत्वहेतुना वादनामा वादकथास्थः ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ॥
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं [1]विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

त० टी०—अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानां मध्ये सर्ववाङ्मयत्वाच्छ्रेष्ठोऽकारोऽहमस्मि " अकारो वै सर्वा वाक् " इति श्रुतेः । द्वन्द्वः सामासिकस्य च समासानां समूहः सामासिकस्तस्य मध्ये द्वन्द्वः समासोऽहं, स चोभयपदार्थप्रधानत्वाच्छ्रेष्ठः । अक्षयः सर्वसंहारकः कालोऽहमेव । कालः कलयतामहमित्यत्र तु क्षणादिरूपः क्षयी काल उक्तः, इह तु तस्यापि प्रवर्तकः कालकाल इति । "ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" इति श्रुतौ प्रसिद्धः । महाभारते चोद्योगपर्वणि—'कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥' धाता विश्वतोमुखः प्राणिमात्रभर्ताऽहम् ॥ ३३ ॥

म० टी०—अक्षराणामिति । अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारोऽहमस्मि " अकारो वै सर्वा वाक् " इति श्रुतेस्तस्य श्रेष्ठत्वं प्रसिद्धम् । द्वन्द्वः समास उभयपदार्थप्रधानः सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्येऽहमस्मि । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति तेषामुभयपदार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् । क्षयिकालाभिमानी अक्षयः परमेश्वराख्यः कालस्यापि कालः " ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोऽहमेव । कालः कलयतामहमित्यत्र तु क्षयी काल उक्त इति भेदः । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलदातेश्वरोऽहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—अक्षराणामिति । वर्णानामकारोऽहं, सामासिकस्य समासानां समूहः सामासिकस्तत्र द्वन्द्वः समासोऽहं, विश्वतोमुखः धाता कर्मफलप्रदाताहम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तथाच श्रुतिः—"अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति । सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि, उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुःस्वरूपः काल उक्तः स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मकोऽक्षयः काल उच्यत इति विशेषः । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स० टी०—वर्णानां सर्ववाग्रूपतयाकारः श्रुतेर्मतः ॥ समासस्य समूहेऽहं द्वन्द्वोऽस्म्युभयतो वरः ॥ १ ॥ कालोऽहं परमेशाख्यः कालकालोऽक्षयः परः ॥ क्षयी कालाभिमानी यः पूर्वोक्तः स विलक्षणः ॥ २ ॥ धाताहं सर्वतः पूर्णः प्राणिकर्मफलप्रदः ॥ ३ ॥ ३३ ॥

१ सर्वतोमुख इति क्वचित्पाठः ।

भा० टी०—अक्षराणामिति। अक्षराणामकारो वर्णोऽस्मि ' अकारो वै सर्वा वाक्। अकारो वासुदेवः स्यात् ' इत्युक्तेः। सामासिकस्याव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वसमाससमुदायस्य द्वन्द्वः समासोऽस्मि तस्योभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात्। ननु सममेकत्र आसनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थं कथार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकं चातुर्थिकष्ठक् "ठस्येकः" इतीकादेशः "यस्येति च—" इत्यलोपः। तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽर्थोऽहम्। द्वन्द्वं रहस्येति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति भाष्यकारैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् समासशब्दस्याव्ययीभावादौ द्वन्द्वशब्दस्य द्वन्द्वसमासे च योगरूढेः केवलयोगापेक्षया प्रबलत्वात्, प्रकृते द्वन्द्वशब्दस्य पुंस्त्वेन निर्देशात्। अक्षराणामकारोऽस्मीति समभिव्याहाराच्चेति गृहाण। अन्यथाक्षराणाम् " अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनां सुकृतं भवति। प्राणा वै सत्यम्" इत्यादिनाऽक्षयत्वेन प्रतिपादितानां न करोतीत्यकारः कर्तृत्वादिवर्जितः परमात्माहं, तस्य परमार्थसत्यत्वात्। यद्वाऽक्षराणां व्यापकानां करोतीति करः कर एव कारः स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्प्रत्ययः नकारोऽकारः आकाशोऽहम्। एकत्र रणभूमौ आसनमासोऽवस्थानं तत्र भवं युद्धजातं सामासिकं तस्य मध्ये द्वन्द्वः द्वन्द्वयुद्धमहं, इत्यादि यत्किंचित्कल्पयितुं शक्यं तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यगिति दिक्। अक्षयः क्षयवर्जितः कालोऽहमेव, यद्वा कालस्यापि कालः परमेश्वरोऽहमेव। फलदातॄणां मध्ये सर्वस्य विश्वस्य कर्मफलस्य विधाता सर्वतोमुखोऽहमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प० टी०—अक्षराणामिति। अक्षराणां स्वरवर्णानां मध्येऽकारः प्रथमः स्वरस्तस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात् स चाहम्। सामासिकस्य तत्पुरुषादिसमाससमूहस्य द्वन्द्वो रामकृष्णावित्युभयपदप्रधानोऽहम्। अक्षयोऽनाद्यन्तः कालोऽहमेव। विश्वतोमुखो विराड् धाता कर्मफलदाता ॥ ३३ ॥

रा० टी०—अक्षराणामिति। अइत्याक्रियमाणत्वादकारनामा अकारस्थः, सामासिकस्य समाससमूहस्य। बहिरन्तर्द्विरूपत्वेन द्वन्द्वनामा द्वन्द्वसमासस्थः, क्षयहीनत्वादक्षयनामा, संहर्तृत्वात्कालनामा सन् अक्षयकालस्थः, उत्तरावधिशून्यांशिकालगतः कलच्छेदने इति धातोः। धाता धारणपोषणकर्ता डुधाञ् धारणपोषणयोः। सर्वदिङ्मुखत्वहेतुना विश्वतोमुखनामा चतुर्मुखस्थ इत्येके, सर्वत्रस्थितमुखोपलक्षितसर्वावयववानित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

त० टी०—मृत्युरिति। संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहं, भविष्यतामुत्पत्स्यमानानामुद्भव उद्भावनमुत्पादनमहमित्यर्थः। नारीणां मध्ये कीर्तिश्च श्रीश्च वाक्चाहं, स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति सप्तधर्मपत्न्योऽहमेव, यासां लेशयोगेनापि नरः सर्वलोकप्रशस्यो भवति ताः कीर्त्याद्याः सप्तस्त्रियो मम विभूतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

म० टी०—मृत्युरिति। संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहं, भविष्यतां भाविकल्याणानां य उद्भव उत्कर्षः स चाहमेव, नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्त धर्मपत्न्योऽहमेव, तत्र कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता प्रशस्तत्वेन नानादिग्देशीयसर्वलोकज्ञानविषयतारूपा ख्यातिः। श्रीधर्मार्थकामसंपत् शरीरशोभा वा कान्तिर्वा। वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी। चकारान्मूर्त्याद्योऽपि धर्मपत्न्यो गृह्यन्ते। स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः। अनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिर्मेधा। धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसंघातोत्तम्भनशक्तिः, उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापलप्राप्तौ तन्निवर्तनशक्तिर्वा। क्षमा हर्षविषाद-

योरविकृतचित्तता यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि जनः सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्त्रीपूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ॥ ३४ ॥

शं० टी०—मृत्युरिति । सर्वं हरतीति सर्वहरो मृत्युरहं, भविष्यतां भाविनां मध्ये उद्भवोऽभ्युदयोऽहं, नारीणां मध्ये कीर्त्यादिक्षमान्ता देवताः स्त्रियोऽहम् ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—मृत्युरिति । संहारकारिणां मध्ये सर्वहरो मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहं नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियोऽहं, यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतयः ॥ ३४ ॥

स० टी०—संहारकारिणां मध्ये मृत्युः सर्वहरो ह्यहम् ॥ भाविकल्याणरूपाणां समुत्कर्षोऽहमेव च॥१॥ कीर्तिः सद्धर्मतः ख्यातिः श्रीर्धर्मार्थादिसंपदा ॥ वाग्वाणी संस्कृता सर्वपदार्थानां प्रकाशिका ॥ २ ॥ स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणे शक्तिरद्भुता ॥ मेधा ह्यनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिरान्तरी ॥ ३ ॥ अवसादेऽपि देहादिसंघातोत्तम्भिका धृतिः ॥ क्षमा हर्षविषादादिहेतौ धीर्निर्विकारता ॥ ४ ॥ धर्मपत्न्य इमा मुख्या नारीणामहमेव च ॥ यासामाभासमात्रस्य संबन्धेनापि जन्तवः ॥ ५ ॥ आदर्तव्याः समस्तेषु सन्ति लोकेषु साधवः ॥ ६ ॥ ३४ ॥

भा० टी०—मृत्युरिति । मृत्युः सर्वहरः प्राणहरस्तस्य सर्वहरत्वात् धनादिहरस्तु न सर्वहरः,यद्वा प्रलयकाले सर्वहरः परमेश्वररूपो मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानां मध्ये उत्कर्षाभ्युदयप्राप्तिहेतुरहम्, नारीणां कीर्त्यादयो नार्योऽहं यासामाभासमात्रेणापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥

प० टी०—मृत्युरिति । सर्वहरः सर्वसंहारको मृत्युरहम्, भविष्यतां भाविनां प्राणिनामुद्भवो वर्तमानकल्पानन्तरमागामिकल्पे प्राण्युद्भवकर्ताहमेव, नारीणां स्त्रीलिङ्गवाचकानां मध्ये कीर्त्यादयः सप्तदेवता यदर्जनेन लोकः श्लाघ्यो भवति ता मद्विभूतयः । तत्र कीर्तिर्नाम सद्भिर्या गीयते न नटविटादिभिः, श्रीः शोभा, वाग्वाणी यया सर्वप्राणिनां व्यवहारश्चलति सा चतुर्विधा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी च "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि" इति श्रुतेः । तासां पृथक् स्वरूपं तु " बृहस्पतेः प्रथमं वाचो अग्रम् " इति श्रुत्या दर्शितं मण्डलब्राह्मणेऽपि " सैषा त्रय्येव विद्या तपति" इति "वाग्वै तत्पश्यन्ती वदति" इति एवं ताल्वोष्ठपुटसंयोगाज्जाता वैखरी । तदुक्तं शतश्लोके—'यो वर्णोच्चारहेतोर्घटयति रसनाम्' इति । सा द्वेधा राष्ट्री मन्द्रा च । तत्र राष्ट्रसंबन्धाज्जाता राष्ट्री देशभाषेत्यर्थः । मन्द्रा मननगम्या वेदवाणी " यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि " इति श्रुतेः । एवं साम निश्वासरूपत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः । एताः श्रुतयः शतश्लोकभाष्येऽस्माभिः सम्यग्व्याख्याता इह तु विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—मृत्युरिति । सर्वहरो मारकत्वहेतुना मृत्युनामा मृत्युस्थः भविष्यतामुत्पत्स्यमानानामुद्भावयतीति व्युत्पत्त्योद्भवनामा उद्भवस्थः, कीर्त्यत्वाश्रयत्ववक्तृत्वहेतुभिः कीर्तिश्रीवाङ्नामा सन् कीर्तौ श्रियां वाचि च स्थितः, स्मरणीयत्वात्स्मृतिनामा स्मृतिस्थः, मेधाधृतिक्षमारूपत्वात्तत्तन्नामा मेधाधृतिक्षमास्थः ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

त० टी०—बृहत्सामेति । पूर्वं वेदेषु साम्नो वैशिष्ट्यमुक्तं साम्नामपि विशेषो " यं त्वामिन्द्र हवामहे " इत्यस्यामृचि गानविशेषभूतं बृहत्साम, तच्च सर्वप्राणिनामीश्वरत्वेनेन्द्रस्तोत्रत्वादन्यतः श्रेष्ठं मद्विभूतिरित्यर्थः । छन्दसां नियताक्षरपादत्वरूपछन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये द्विजत्वापादकत्वेन

प्रातरादिसवनत्रयवाचित्वेन च सोमाहरणेन च सर्वर्चां श्रेष्ठा गायत्री ऋगहमित्यर्थः । मासानां द्वादशानां मध्ये मार्गशीर्षः। षण्णामृतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तः,। "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादिशास्त्रेण ब्राह्मधर्मसंबन्धितयाऽभिधीयमानत्वाच्छ्रेष्ठोऽहम् ॥ ३५ ॥

म० टी०—बृहदिति । वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रायमन्यो विशेषः साम्नामृगक्षरारूढानां गीतिविशेषाणां मध्ये "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गीतिविशेषो बृहत्साम तच्चातिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठत्वादहं, छन्दसां नियताक्षरपादत्वरूपछन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये। द्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःसवनादिसवनत्रयव्यापित्वेन त्रिष्टुप्जगतीभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमो न लब्धोऽक्षराणि च हारितानि जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति चत्वारि तैरक्षरैः सह सोमस्याहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायत्री ऋगहं, चतुरक्षराणि ह्वा अग्रे छन्दांस्यासुस्ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा जगाम ततस्त्रिष्टुप् सोममच्छापतत्सैकमक्षरं हित्वाऽपतत्ततो गायत्री सोममच्छापतत्सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्री"इत्युपक्रम्य तदाहुः"गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्येवैतदुपसृजमाना:" इति शतपथश्रुतेः "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" इत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्च मासानां द्वादशानां मध्येऽभिनवशालिवास्तूकशाकादिशाली शीतातपशून्यत्वेन च सुखहेतुर्मार्गशीर्षोऽहं, ऋतूनां षण्णां मध्ये कुसुमाकरां सर्वसुगन्धिकुसुमानामाकरोऽतिरमणीयो वसन्तः "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत। तद्वै वसन्त एवाभ्यारभेत। वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धोऽहमस्मि ॥ ३५ ॥

शं० टी०—बृहत्सामेति । सामवेदे यानि सामानि रथन्तरादीनि तेषां मध्ये बृहत्सामाहं, छन्दसां गायत्र्यादिछन्दोयुक्तानां मन्त्राणां मध्ये चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री अहं, कुसुमाकरो वसन्तोऽहम्। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—बृहत्सामेति। "त्वामिन्द्र हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रैष्ठ्यं दर्शितम्। छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्र्यहं द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात्। कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

स० टी०—वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रापरा भिदा॥ साम्नामृगक्षरारूढगीतिभेदात्मनामहम्॥ १ ॥ बृहत्सामातिरात्रे तत्पृष्ठं स्तोत्रं महत्तरम्॥ सर्वेश्वरतयेन्द्रस्य स्तुतिरूपमितोऽप्यहम् ॥ २ ॥ गायत्री वा इदं सर्वमित्यादौ ब्रह्मरूपतः॥ छान्दोग्ये संस्तुता सम्यक् तथा शतपथश्रुतौ ॥ ३ ॥ मध्ये छन्दोविशिष्टानां नियताक्षरभागृचाम्॥ सर्वात्मत्वेन निर्णीता गायत्री छन्दसामहम् ॥ ४ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहं सुखहेतुतया वरः॥ नातिशीतं न चात्युष्णं यस्मिन्धान्यादिशालिनि ॥ ५ ॥ पुष्पाणामाकरो यस्माद्ब्राह्मणानामृतुर्यतः॥ रमणीयवसन्तोऽसावृतूनामहमित्यतः॥ ६ ॥ ३५ ॥

भा० टी०—बृहदिति । साम्नां गीतिविशेषाणां बृहत्साम "त्वामिन्द्र हवामहे" इत्यस्यामृचि गीतिविशेषे सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपमतिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं श्रेष्ठत्वादहम् । नियताक्षरपादरूपच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजत्वादिहेतुर्गायत्री ऋगहम्। मासानां मार्गशीर्षः सस्यादिसंपन्नत्वेन सुखजनकत्वात्। कुसुमाकरो वसन्तः पुष्पाकरत्वेन शोभनत्वात् ॥ ३५ ॥

प० टी०—बृहदिति। साम्नां चतुर्दशाधिकाष्टसहस्रसंमितानां मध्ये ईश्वरस्तावकानि कानिचित्पावमान्यानि रथन्तरादीनि सन्ति तेषु बृहत्साम मद्विभूतिः। एतदग्रिमाध्याये स्पष्टं निरूपयिष्यामः। तथा छन्दसामुष्णिगादीनां मध्ये गायत्री प्रथमा। गायन्तं त्रायते सा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा ततश्चतुरक्षरवृ-

द्वयोष्णिगादिच्छन्दसां निष्पत्तिः सापि परमेश्वरप्रतिपादिकेति मद्विभूतिरुक्ता । तथाहि " तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् " अत्र कण्वसंहिताभाष्यकारस्तु तत्सवितुरिति विश्वामित्रः सावित्री गायत्री तदिति षष्ठ्या विपरिणाम्यते तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुरादित्यान्तर्गतपुरुषस्य " योऽसावादित्ये पुरुषः " इति श्रुतेः देवस्य द्योतमानस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य विज्ञानानन्दस्वभावस्य ब्रह्मणो वरेण्यं सर्वोत्कृष्टं भर्गस्तेजो धीमहि ध्यै चिन्तायाम्, अस्य छान्दसं संप्रसारणं ध्यायामश्चिन्तयामः । यद्वा किंभूतं भर्गः, सवितुः सूर्यस्यापि वरेण्यमुपजीव्यम् ' यदादित्यगतं तेजः ' इत्युक्तत्वात् । तस्य कस्य, यो नोऽस्माकं धियो धीः प्रचोदयात् । चुद प्रेरणे प्रकर्षेण प्रेरयति । तस्य सवितुः संबन्धि वरेण्यं वीर्यं तेजो ध्यायाम इति संबन्धः । अत्रैतदुक्तं भवति । सत्यज्ञानानन्दात्मकः सविता सर्वजगदुपादानाश्रयतया जगत्कर्ता सर्वोपाधिभिश्चिक्रीडिपुस्तत्तदुपाधिधर्मान् विजिगीपुः स्वकमनीयत्वादिमहिम्नो दिदर्शयिषुः स्वयं वशीकृतमायः सर्वात्मनामात्मभूतोऽन्तर्यामी देवोऽस्माकं धियो धीः प्रचोदयात्, ददामि बुद्धियोगं तमिति भगवदुक्तेः । तस्य सवितुर्देवस्यात्मभूतं वरेण्यं ध्यातॄणां संसारक्लेशमूलभर्जकं भर्गस्तेजः परं ज्योतिः सततं ध्यायाम इत्यर्थः । तथा मासानां द्वादशानां मध्ये मार्गशीर्षोऽहम् । मासास्तावच्चान्द्रमानेन भवन्ति चन्द्रनक्षत्रनामकाश्च यथा यस्यां पौर्णमास्यां चित्रानक्षत्रं स चैत्रमासः । तद्वद्विशाखावैशाखादयः । प्रकृते तु मृगशिरःसंबन्धान्मार्गशीर्षः । एवं मृगशिरःस्वामी चन्द्रस्तथा ' स्वनामनक्षत्रसमाननाथा मासाः ' इत्युक्तत्वान्मासेशोऽपि स एव, पूर्णिमास्वामी च स एव । एवं मासनक्षत्रतिथीनामेकदैवतत्वेन पुण्यतमत्वं, अतो मद्विभूतिरित्यर्थः । यद्वा मृगशिरःपूर्णिमासंबन्धेन वर्षादिरभिहितः 'स्तस्मिन्नेवाग्रहायणी' इत्यभिधानात्, आग्रहायणं यस्यां साऽऽग्रहायणीत्यर्थः । अत एवाग्रहायणिक इति मार्गशीर्षनाम, अतोऽस्य मासस्य मुख्यत्वाद्विभूतित्वम् । तथा शिशिरादिषण्णामृतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽस्मि सर्वेषामानन्दकरत्वाद्विपुवाश्रयत्वाच्च ॥ ३५ ॥

रा० टी०—बृहदिति । बृहत्सारत्वाद्बृहत्सः अमेयत्वादमः बृहत्सश्चासावमश्चेति बृहत्सामनामा रथन्तरवैरूपवैराजशाक्करादिसाम्नां मध्ये तदाधिक्यहेतुतया बृहत्सामस्थः स्वगायकांस्त्रातीति व्युत्पत्त्या गायत्रीनामा, त्रिष्टुब्जगत्यादिच्छन्दोभ्य आधिक्यहेतुतया गायत्रीछन्दःस्थः, मार्गाणां शीर्षस्थानत्वान्मार्गशीर्षनामा मासेभ्य आधिक्यहेतुतया मार्गशीर्षमासस्थः, कुत्सितां सुष्ठुभूतां च मां ज्ञानं करोतीति कुसुमाकरनामा, अन्यऋतुभ्य आधिक्यहेतुना वसन्तऋतुस्थः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

त० टी०—द्यूतमिति । छलयतां छलं परवञ्चनं कुर्वतां संबन्धि द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणमहं, तेजस्विनां प्रतापिनां संबन्धि तेजः पराभिभवसामर्थ्यमहं, जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां ज्ञानवैराग्यादिलक्षणं सत्कार्यरूपं सत्त्वमहमस्मि ॥ ३६ ॥

म० टी०—द्यूतमिति । छलयतां छलस्य परवञ्चनस्य कर्तॄणां संबन्धि द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि । तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबन्धि तेजोऽप्रतिहताज्ञत्वमहमस्मि । जेतॄणां पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणो जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायः फलाव्यभिचार्युद्यमोऽहमस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां धर्मः ज्ञानवैराग्यैश्वर्यलक्षणं सत्त्वकार्यमेवात्र सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥

शं० टी०—द्यूतमिति । छलं कपटत्वं कुर्वतां मायया परस्वहारिणां मध्ये द्यूतमहम् । सारिकाभिः क्रीडनं

द्यूतं सर्वस्वहरणकारणम् । तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजोऽहं, जेतॄणां जयोऽहं, व्यवसायः उद्योगस्तद्वतां व्यवसायोऽहम् ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—द्यूतमिति । छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणां संबन्धि द्यूतमस्मि । तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥

स० टी०—द्यूतं छलस्य कर्तॄणां यत्सर्वस्यापहारकृत् ॥ अतीवोग्रप्रभावानां तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १ ॥ जेतॄणामहमुत्कर्षलक्षणो जय एव च ॥ शश्वत्फलोद्यमोऽहं च जनानां व्यवसायिनाम् ॥ २ ॥ सात्त्विकानामहं सत्त्वं धर्मज्ञानादिलक्षणम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—द्यूतमिति । छलस्य परवञ्चनस्य कर्तॄणां मध्ये द्यूतं, अक्षदेवनादिरूपम् । जेतॄणां जयस्य कर्तॄणां व्यवसायो निश्चयः फलहेतुरुद्यमो वा ॥ ३६ ॥

प० टी०—द्यूतमिति । छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणामुत्कृष्टमोहकशक्तिरूपं द्यूतम् । येन धर्मादयोऽपि मोहिताः सन्तः किंचिन्न विदुः सा मद्विभूतिः । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसायोऽहम् । सात्त्विकानां सत्त्वगुणोऽहम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—द्यूतमिति । छलयतां कापट्यमाचरतां क्रीडापरत्वहेतुना द्यूतनामा द्यूतस्थः, प्रकाशत्वात्तेजोनामा तेजःस्थः, जयिनां जयरूपसारप्रदत्वहेतुना जयोऽस्मि । व्यवसायो निश्चयः व्यवसायिनां व्यवसायरूपसारधर्मदातास्मीत्यर्थो ज्ञेयः । सत्त्ववतां सत्त्वरूपसारधर्मप्रदोऽस्मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ॥
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

त० टी०—वृष्णीनामिति । वृष्णीनां प्रवरो वासुदेवो वसुदेवसूनुर्यो लोके प्रसिद्धः सोऽहं साक्षात्त्वदुपदेष्टा परमात्मैव नतु विभूतिरर्थान्तराभावात् किंतूक्तवक्ष्यमाणविभूतीशोऽहमित्यर्थः । विभूतिमध्ये पाठस्तु विभूतिमानहमनेनैव रूपेण चिन्तनीय इत्येतदर्थः । पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव मद्विभूतिः । मुनीनां मननेनात्मयाथात्म्यदर्शिनां मध्ये वेदव्यासोऽहमस्मि । कवयः क्रान्तदर्शिनस्तेषां मध्ये उशना कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

म० टी०—वृष्णीनामिति । साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन रूपेण चिन्तनार्थ इति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धस्त्वदुपदेष्टाऽयमहं, तथा पाण्डवानां मध्ये धनञ्जयस्त्वमेवाहं, मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्यासोऽहं, कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उशना कविरिति ख्यातः शुक्रोऽहम् ॥ ३७ ॥

शं० टी०—वृष्णीनामिति । कवीनां तत्त्वज्ञानां मध्ये उशना शुक्रोऽहम् ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—वृष्णीनामिति । वासुदेवो योऽहं त्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेव मद्विभूतिः । मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि । कवीनां काव्यदर्शिनां मध्ये उशना नाम कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

स० टी०—वृष्णीनां त्वत्सखः साक्षाद्वासुदेवोऽहमव्ययः ॥ साक्षाच्छ्रीवासुदेवस्य महामायाविनो हरेः ॥ १ ॥ विभूतिमध्ये श्रीशस्य पाठो ध्यानार्थ इष्यते ॥ वसुदेवसुतत्वेन चिदानन्दघनात्मनः ॥ २ ॥ सुरप्रार्थ्योद्भूतिर्यदुकुलपयोधौ रसमयः समाह्लादाह्लादो भ्रमतिमिरविध्वंसिकरजः ॥ भृशं शृङ्गाराद्रौ परिमितगतिः स्वच्छवलयो

हृदाकाशे ध्येयोऽद्भुतवपुरयं कृष्ण उडुपः ॥ २ ॥ पाण्डवानां त्वमेवासि मद्विभूतिर्धनंजयः । मुनीनां सर्ववेदार्थाभिज्ञानां वादरायणः ॥ ४ ॥ कवीनामस्म्यहं शुक्रः सुसूक्ष्मार्थविवेकिनाम् ॥ ५ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—वृष्णीनामिति । मुनीनां मौनशीलानां सकलपदार्थविदां कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

प० टी०—वृष्णीनामिति । यादवानां मध्ये वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवो बलभद्रोऽस्मि । अन्यथैकस्यैव मुख्यत्वं विभूतित्वं च नोपपद्यते । पाण्डवानां मध्ये धनंजयस्त्वं मद्विभूतिः, मुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये वेदव्यासोऽस्मि । कवीनां क्रान्तदर्शिनां मध्ये उशना भृगुपुत्रः कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—वृष्णीनामिति । वासयति सर्वमाच्छादयति निवासयतीति वा वासुः, वस आच्छादने वस निवास इत्यतो वा ण्यन्तादुण् । सर्वत्र वसतीति वा वासुः वसतेरुण् । स चासौ देवश्च क्रीडादिगुणविशिष्टश्चेति वासुदेवः । धनं जयतीति धनंजयनामा धनंजयस्थः, सर्वस्माद्विशिष्टत्वाद्विः आ समन्तात्सः गतः, सृगतावित्यतो डः । विश्वासावासश्च सर्वगतश्चेति व्यासः, यद्वा विशिष्टा आसा स्थितिर्यस्यासौ व्यासः, आस उपवेशने इतिधातोः । उश इच्छायामितिधातोः सर्गादीच्छावत्त्वादुशनानामा सन्नुशना कविः उशनसि कवौ स्थित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

त० टी०—दण्ड इति । दमयतां उत्पथवर्तिनो जनान् पथि प्रवर्तनार्थं दण्डं कुर्वतां निग्रहहेतुर्दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयोपायो नीतिरहमस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनं वाचो यमोऽहमस्मि । ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यज्ज्ञानं तदहम् ॥ ३८ ॥

म० टी०—दण्ड इति । दमयतामदान्तानुत्पथान् पथि प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो जयोपायस्य प्रकाशकोऽहमस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनं वाचंयमत्वमहमस्मि, नहि तूर्ष्णीस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । गुह्यानां गोप्यानां मध्ये सन्यासश्रवणमननपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनलक्षणं मौनं चाहमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानिनां यच्छ्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवमद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वाज्ञानविरोधि ज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥

श्रीं० टी०—दण्ड इति । दमयतां दुष्टशिक्षां कुर्वतां दण्डो दण्डनक्रियाहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छता नीतिर्न्यायो धर्ममार्गः शास्त्रीयो यः सोऽहमस्मि । गुह्यानां गोपनीयानां मध्ये मौनं मननशीलत्वं यत्तदहमस्मि । ज्ञानवतां यज्ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यविषयं मुक्तिसाधनं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—दण्ड इति । दमयतां दमनकर्तॄणां संबन्धी दण्डोऽस्मि, येन असंयता अपि संयता भवन्ति स दण्डो मद्विभूतिः । जेतुमिच्छतां संबन्धिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि, नहि तूर्ष्णीं स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिना यज्ज्ञानं तदहम् ॥ ३८ ॥

स० टी०—दान्तिहेतुरदान्तानां दण्डो दमयतामहम् ॥ नीतिरस्मि जयेप्सूनां जयोपायप्रकाशकः ॥१॥ वाचंयमत्वं गोप्यानामभिप्रायस्य गूढता ॥ निदिध्यासनमेवात्र मौनं वा गुह्यमस्म्यहम् ॥ २ ॥ अज्ञाननाशकं ब्रह्मज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—दण्ड इति । दण्डोऽदान्तदमनकारणं दमयतां दमनकर्तॄणां, जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयहेतुर्नीतिरहम् । गुह्यानां गोप्यानां मौनं तूर्ष्णीभावोऽहम् ॥ ३८ ॥

प० टी०—दण्ड इति । दमनकर्तॄणां संबन्धी दण्डोऽस्मि, येनासंयताः संयता भवन्ति । जेतुमिच्छतां संबन्धिनी नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनीयानां मौनमवचनमास्मि । तथा ज्ञानवतां ज्ञानमस्मि ॥ ३८ ॥

रा० टी०—दण्ड इति । दमयतां दण्डं कुर्वतां दण्डनहेतुना दण्डनामा दण्डनरूपधर्मदातास्मीत्यर्थः । जिगीषतां नीतिरस्मि नीतिरूपसारप्रदोऽस्मि । गुह्यानां गोपनीयानां मुनीनामीडयत्वसंबन्धेन मुनीनामिदं मौनं शब्दस्वभावान्नपुंसकता, मुनिसंबन्धितया मौननामा मौनस्थः, ज्ञानवता ज्ञानाख्यसारदोऽहमित्यर्थः । स्वयं च ज्ञानरूपत्वेन ज्ञाननामा । अत्र शश्यादिषु विजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम्, नक्षत्रादीनां विजातीयत्वात् । सत्त्वं सत्त्ववतामित्यादौ धर्मिषु सत्त्वादिसारधर्मदं विभूतिरूपमुक्तं ज्ञेयम् । तथैव दर्शितमस्माभिस्तत्र तत्रैव । रुद्राणां शंकर इत्यादौ सजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम् । वासवोशनोधनंजययज्ञवज्रसामवेदानां सजातीयैकदेशाधिक्यदं विभूतिरूपमुक्तं तेषां सजातीयसर्वश्रैष्ठ्याभावात् । देवेषु कवित्वादिगुणेषु च ब्रह्मणः, पार्थेषु भीमस्य, यज्ञेषु ज्ञानयज्ञस्य, आयुधेषु चक्रस्य, वेदेषु ऋग्वेदस्याधिक्यात् ॥३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

त० टी०—यच्चेति । यदपि च सर्वभूतानां सर्वावस्थाऽवस्थितानां चराचरप्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं तदहं, हे अर्जुन तत्र हेतुः आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं व्यापकेन मया विना यत्स्याच्चरमचरं वा वस्तु नास्त्येव, सर्वस्य मदविनाभावात् । सर्वकारणव्यापकत्वात् सर्वं कार्यमेव । कारणकारणोऽहमित्यर्थः "सकारणं कारणाधिपाधिपः" इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

म० टी०—यच्चेति । यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायोपाधिकं चैतन्यमहमेव, हे अर्जुन मया विना यत्स्याद्भवेच्चरमचरं वा भूतं वस्तु तन्नास्त्येव यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शं० टी०—एवं विभूतिविशेषमुक्त्वा तदुपक्रान्तमुपसंहर्तुम् 'कार्यं सर्वं कारणमात्रमेव' इतिन्यायमनुसृत्य सामान्येन सर्वमहमेवेत्याह—यच्चेति । यच्च सर्वेषामप्याकाशादीनां बीजं संभूतिकारणमव्याकृताख्यं जगद्योनिस्तदहं, एतेन कार्यस्य कारणमात्रत्वात्सर्वमहमेवेति सूचितम् । सिद्धमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनाह—न तदस्तीति । मया सच्चिदानन्दस्वरूपेणानन्तेन ब्रह्मणा विना भूतं मत्सत्ताऽव्याप्तं मद्भिन्नं चरमचरं वा यद्वस्तु स्यात्तज्जगत्त्रयेऽपि नास्ति, मद्व्यतिरिक्तं सद्वाऽसद्वा यत्किंचिद्यत्र कुत्रापि येनकेनापि संभावयितुं न शक्यमित्यर्थः । एतेन सर्वमहमेवेति सिद्धम् " ब्रह्मैवेदं सर्वम् " इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—यदिति । यदपि च सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं, तत्र हेतुः—मया विना यत्स्यात् भवेत् तच्चराचरं भूतं नास्त्येवेति ॥ ३९ ॥

स० टी०—मायोपाधिकचैतन्यं बीजं यत्सर्वदेहिनाम् ॥ तदहं न पृथङ्मत्तः किंचिदस्ति चराचरम् ॥१॥ मदात्मना ततं सर्वं चराचरमिदं जगत् ॥ २ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—यच्चेति । बीजं प्ररोहकारणमेतन्माद्विभूतिज्ञानमन्तःकरणशोधकमिति सूचयन्नाह—हे अर्जुनेति । प्रकृतमुपसंहरन्विभूतिसंक्षेपमाह—नेति । स्थावरजङ्गमभूतं मया विना यद्भवेत्तन्नास्ति, मया त्यक्तस्य निरात्मकस्य शून्यत्वापत्तेर्मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

प० टी०—यच्चेति । सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमस्मि । तदेव द्रढयति—चराचरं न तदस्ति यन्मया विना स्यान्मद्व्यतिरेकेण भवति । यतोऽन्नरूपोऽहमन्नाद्रेतो रेतसः सर्वम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—यच्चेति । बीजं कारणं तदप्यहमेव श्रैष्ठ्यदत्त्वेन । भगवतः सर्वगतत्वं कुतो मानादित्यत आह—न तदिति । मया विना यद्भूतं स्यात्तच्चराचरं नास्ति, यतोऽतोऽहं सर्वत्र स्थित इत्यर्थः । यद्वा रविप्रभृतिषु श्रैष्ठ्यदत्त्वेन तत्र सन्निधावुक्ते, ज्योतिरादिषु नेति प्राप्तमतः सर्वत्राहमस्मीति व्यतिरेकमुखेनाह—न तदिति ॥३९॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

त० टी०—विभूतिं संक्षिपंस्तादियत्तां विनिषेधति—नान्त इति । हे परन्तप मम दिव्यानां विभूतीनामन्त इयत्ता नास्ति । अतस्ताः साकल्येन न केनापि विदुषा ज्ञातुं वक्तुं वा शक्याः, एष तु विभूतेर्विस्तरस्तुभ्यमुद्देशत एकदेशेन मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥

म० टी०—प्रकरणार्थमुपसंहरन् विभूतिं संक्षिपति—नास्तीति । हे परंतप परेषां शत्रूणां कामक्रोधलोभादीनां तापजनक मम दिव्यानां विभूतीनामन्त इयत्ता नास्ति अतः सर्वज्ञेनापि सा न शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा सन्मात्रविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः । एष तु त्वां प्रत्युद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया ॥४०॥

श्रं० टी०—यस्माज्जगत्सर्वं ममैव विभूतिस्तस्मान्मद्विभूतीनामन्तो नास्तीत्याह—नान्तोऽस्तीति । निर्विशेषे परे ब्रह्मणि स्वविकारैर्महदादिभिः साकमाविर्भावतिरोभावाभ्यां दीव्यति क्रीडतीति दिव्या त्रिगुणात्मिका माया ततो जाता दिव्या विभूतयस्तासां दिव्यानां मम ब्रह्मणो विभूतीनामन्तो नास्ति, मन्मायाशक्तीनां तद्विकाराणां चानन्तत्वान्मम विभूतयोऽनन्तास्ततस्तासामन्तः इयत्ता नास्तीत्यर्थः । नन्वादित्यानामहं विष्णुरित्यादिना कथमुक्तमित्यत आह—एष इति । य इदानीं ते विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः स एष तूद्देशतस्त्वामुद्दिश्य संक्षेपेण प्रोक्तो न तु विस्तरेण, मम ब्रह्मणो विभूतिः साकल्येन शतकोटिकल्पैरपि वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्री० टी०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—नान्त इति । अनन्तत्वाद्विभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्यन्ते एष तु विभूतेर्विस्तर उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

स० टी०—इयत्ता नास्ति दिव्यानां विभूतीनां ममेशितुः ॥ सर्वज्ञेनापि वक्तुं वा ज्ञातुं वा नैव शक्यते ॥ १ ॥ इयत्ता मद्विभूतीनामनन्तानां कथंचन ॥ विभूतेरेष विस्तारः प्रोक्तस्ते चैकदेशतः ॥२॥४०॥

भा० टी०—नेति । मम दिव्यानामन्तो नास्ति परमेश्वरविभूतीनामियत्तारहितानामियत्ता केनचिद्वक्तुं ज्ञातुं वा न शक्या । एषतूद्देशत एकदेशेन विभूतीनां विस्तरो मया प्रोक्तः । उक्तविभूतिपरिचिन्तनेन परान् रागद्वेषादीञ्छत्रूँस्तापयेति संबोधनाशयः ॥ ४० ॥

प० टी०—इदानीमुपसंहरन्नाह—नान्त इति । भो परंतप मम दिव्यानां विभूतीनामन्तो नास्ति, किं त्वेष विभूतीनां विस्तरो मयोद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

रा० टी०—संक्षेपकरणे कारणं दर्शयन्नुपसंहरति—नान्त इति । अन्तः पर्यवसितिः । अत्र एष इति पदमावर्तते एष अहमात्मा गुडाकेशेति आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिना विभूतिरूपसंक्षेप उद्देशतः शृङ्ग्राहिकया इदमिति विशिष्य निर्देशेन मया प्रोक्तः । एष तु वक्ष्यमाणतया हृदिस्थस्तु विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः प्रोच्यते । वर्तमाने निष्ठाप्रत्ययः, पुरा प्रोक्त इति वार्थः ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥

त० टी०—एवमपि सर्वासां विभूतीनां कश्चिदन्योऽप्युद्देशो मदनुग्रहाय भवता कर्तव्य इति चेत्तत्राह—**यद्यदिति** । विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं, श्रीमत् श्रीः संपत् कान्तिर्वा तया युक्तम्, ऊर्जितं ज्ञानबलशक्त्याद्यतिशययुक्तं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन संभवं संपन्नमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

म० टी०—अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संग्रहीतुमुपलक्षणमिदमुच्यते—**यद्यदिति** । यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीर्लक्ष्मीः संपत् शोभा कान्तिर्वा तया युक्तं, तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शक्तेरंशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

शं० टी०—नन्वेवं चेत्तर्हि तव विभूतिविशेषः सर्वत्र कथं ज्ञातव्य इत्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणलक्षणैर्ज्ञातव्य इत्याशयेनाह—**यद्यदिति** । लोकेऽत्र परत्र यद्यत्सत्त्वं द्रव्यं चेतनमचेतनं वा विभूतिमद्विभूतिः प्राजापत्यस्य वा प्रभावस्य वा धनस्य वा पुण्यकर्माणां वा विद्याया वा तपसो वा शौर्यधैर्यौदार्यशमदमादिसद्गुणानां वा ज्ञानस्य वा समृद्धिरस्यास्तीति विभूतिमत् दृश्यते तथोर्जितमोजसा तेजसा वा तरसा वा बलेन वा पौरुषेण वा सारेण वाप्याकारेण वा दार्ढ्येन वा उत्साहेन वा महत्तरमूर्जितं यद्यद्दृश्यते तथा श्रीमच्छ्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा कान्तिर्वा सरस्वती वा बुद्धिर्वा कीर्तिर्वा स्फूर्तिर्वाऽस्यास्तीति श्रीमद्यद्यद्दृश्यते तत्तद्वस्तु मम परमेश्वरस्य तेजोंशसंभवं सद्गुणैर्मे प्रभावं तेजयति प्रकाशयतीति तेजो मम शक्तिस्तस्या अंशः कला स एव संभव उत्पत्तिकारणं यस्य तन्मम तेजोंशसंभवमवगच्छ एतत्परमेश्वरस्य विभूतिविशेष इति त्वं जानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—पुनश्च साकाङ्क्षं प्रति कथंचित् साकल्येन कथयति—**यद्यदिति** । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिना गुणेनातिशयितं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन संभूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

स० टी०—संग्रहीतुमनुक्ता हि विभूतीरीशितुर्हरेः ॥ सम्यक् बोधाय तदिदमुपलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥ लोके विभूतियुक्तं यद्यत्प्राणि श्रीयुतं भवेत् ॥ बलाद्यैश्वर्ययुक्तं वा तत्तत्सर्वं मदंशजम् ॥ २ ॥ जानीहि त्वं न मत्तोऽन्यत्किंचिद्वस्त्वस्ति जागतम् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—इदं त्ववधेयमित्याह—**यदिति** । यद्यत्सत्त्वं वस्तु विभूतिरैश्वर्यं तद्युक्तं श्रीर्लक्ष्मीस्तया युक्तम् ऊर्जितमेव वा उत्साहयुक्तमेव वा तत्तन्मत्तेजसोंऽशः एकदेशः संभवो यस्य तदवगच्छ त्वं विजानीहि ॥ ४१ ॥

प० टी०—अथ विभूतीनां साधारणलक्षणमाह—**यदिति** । यद्यद्विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं सत्त्वं प्राणिविशेषः श्रीमच्छोभातिशयशाल्यूर्जितं केनापि भावेनातिशयितं तत्तन्मम तेजोंशसंभवमवगच्छ ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तमेव विभूतिविस्तरं लक्षणोक्त्याह—**यद्यदिति** । यद्यत्सत्त्वं वस्तु विभूतिमत्स्वजातितः श्रैष्ठ्योपेतं श्रीमत्संपद्युक्तमूर्जितमभिवृद्ध्युपेतं वा तत्तद्वस्तु मम तेजोरूपेण प्रकाशरूपेणांशेन सह भवतीति तेजोंशसंभवमेवावगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त० टी०—एवं संक्षिप्य विभूतिमुक्त्वा पुनः प्रकारान्तरेण संक्षिप्य वदन्नध्यायमुपसंहरति—अथवेति । अथ वा पक्षान्तरे । हे अर्जुन बहुनैतेन पृथक् पृथक् ज्ञातेन तव किं कार्यं स्यात् । सर्वसनिष्कर्षार्थमुच्यमानं शृणु—विष्टभ्येति । इदं कृत्स्नं निखिलं जगदेकांशेन एकदेशस्याप्यत्यल्पांशेन अयुतायुतांशेनेत्यर्थः । विष्टभ्य धृत्वा स्थितोऽहम् । तथोक्तं वैष्णवे पराशरेण—"यस्यायुतायुतयशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता" इति । तस्मात्सर्वस्य चेतनाचेतनस्य जगतो मदायत्तस्थितिप्रवृत्तितया मद्व्यतिरेकाभावान्मद्रूपमेव सर्वमनुसंधत्स्वेति भावः ॥ ४२ ॥

विभूतिज्ञानतो यस्य नृणां भक्तिर्भवेदिति ॥ विभूतिः कृपया प्रोक्ता तं श्रीमाधवमाश्रये ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरि-
भट्टाचार्यविरचितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

म० टी०—एवमवयवशो विभूतिमुक्त्वा साकल्येन तामाह—अथवेति पक्षान्तरे । बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन किं तव स्यात् हे अर्जुन इदं कृत्स्नं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य विधृत्य व्याप्य वाहमेव स्थितो न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति श्रुतेः । तस्मात् किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

कुर्वन्ति केऽपि कृतिनः क्वचिदप्यनन्ते स्वान्तं विधाय विषयान्तरशान्तिमेव ।
त्वत्पादपद्मविगलन्मकरन्दबिन्दुमास्वाद्य माद्यति मुहुर्मधुभिन्मनो मे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शं० टी०—एवं मुमुक्षूणामतिमन्दबुद्धीनामुपासनार्थमयं परमात्मनो विभूतिविशेषत्वात् परमेश्वर एवेति ज्ञानार्थं च आदित्यानामहं विष्णुरित्येतदारभ्य ज्ञानं ज्ञानवतामहमित्येतदन्तेन ग्रन्थेन स्वविभूतिविशेषान्प्रतिपाद्याधुना विभूतिविशेषज्ञानस्य तदुपास्तेरप्यकिंचित्करत्वसूचनद्वारा सविशेषमेव परमेश्वरमधिकारिणां प्रज्ञावतामुपासनीयं वस्तूपदिशन्नध्यायमुपसंहरति—अथवेति । मदीयविभूतयस्त्वनन्तास्ता वक्तुं ज्ञातुं न शक्यन्ते अथवा अयमयं मम विभूतिविशेष इति बहवो मम विभूतिविशेषा उक्ता अपि शुद्धात्मनो मुख्याधिकारिणस्तव बहुना बहुप्रकारेण अनेन मद्विषयकेण ज्ञानेन किं किं फलं स्यात्तज्ज्ञानेन तदुपास्त्या च चित्तशुद्धिर्वा मोक्षो वा न किंचित्फलं सिध्यतीत्यर्थः । ननु विष्ण्वादिव्यक्तिविशेषाणामपि तत्स्वरूपत्वात्तदुपास्त्या तज्ज्ञानेन च मुख्यं फलं स्यादेवेत्याशङ्कायां न, विभूतिविशेषाणामप्यनन्तत्वात्तेष्वीश्वरत्वबुद्धौ सत्यामनेकेश्वरत्वज्ञानं स्यान्न तन्मोक्षहेतुर्भवति विभूतीनामानन्तत्वे तदुपास्तिरेकेन कर्तुं न शक्यते तासां च गुणविशेषतारतम्याच्चित्तस्य रागादिकालुष्यं विना प्रसादोऽपि न सिध्यत्यतो मुमुक्षुर्मुख्याधिकारी त्वं मामेवैकं सर्वात्मकं परमेश्वरं भवमुक्त्यै भजस्वेति सूचयितुमाह—विष्टभ्येति । अहं निर्विशेष एव परमात्मा स्वयमिदं परिदृश्यमानं मायाकार्यं स्थावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं जगदेकांशेन यथा निरवयवस्याप्याकाशस्य मेघावच्छेदेन मेघाकाश इति भागकल्पना तथा निरंशस्यापि परस्य ब्रह्मणो मायातत्कार्यावच्छेदेन तदुपहितचैतन्यस्यांशत्वं कल्प्यते तेन कल्पितेनांशेन "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इति श्रवणान्मायोपाधिकेन पादेन विष्टभ्य सर्वतो व्याप्य स्थितोऽस्मि विश्वात्मनाऽहमेव तिष्ठामि "सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षं देवम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं विश्वरूपं मामेकमेवेश्वरं भजस्व मद्भजनेन कृतार्थो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीमच्छंकरानन्द-
सरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्री० टी०—अथवा किमनेन परिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्र समदृष्टिमेव कुर्वित्याह—**अथवेति** । बहुना पृथग् पृथग् ज्ञातेन किं तव कार्यं यस्मादिदं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य धृत्वा व्याप्येति वा अहमेव स्थितः न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियद्वारतश्चित्ते बहिर्धावति सत्यपि । ईशदृष्टिविधानाय विभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स० टी०—श्रीभगवान्विभूतिं स्वामुक्त्वाऽवयवशोऽधुना ॥ साकल्येनैकतामाह करुणामृतसागरः ॥ १ ॥ ज्ञानेन सविशेषेण किं ते स्यादेवमादिना ॥ व्याप्यैकदेशमात्रेण जगत्सर्वमहं स्थितः ॥ २ ॥ किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन तवार्जुन ॥ मद्दृष्टिं कुरु सर्वत्र सर्वानर्थक्षयंकरीम् ॥ ३ ॥ पादोऽस्य विश्वा भूतानी-त्यादिश्रुत्याहमीश्वरः ॥ एक एव विनिर्णीतस्तं त्वं मां विद्धि सर्वथा ॥ ४ ॥ ४२ ॥ यस्यैश्वर्यादिभावं मुनिदिविजगणा नैव जानन्ति सर्वे यस्येक्षामात्रसिद्धं चरमचरमिदं सृज्यजालं सहेशैः ॥ यस्यान्तो नास्ति भूतेरतिगहनगतेरंशतो येन सर्वं विश्वं व्याप्तं तमीशं सकलसुरपतिं कृष्णमाद्यं नतोऽस्मि ॥ १ ॥ यं योगिनो विगतभोगभराभिलाषाः शान्ताः समाधिनिरता विगतैषणाङ्काः ॥ प्राणान्नियम्य हृदि सौख्यपदं विशुद्धं ध्यायन्ति तं यदुपतिं हृदि चिन्तयामि ॥ २ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ तदर्थध्येयनिष्ठाख्यो दशमः पूर्णतां गतः ॥ १० ॥

एतदध्यायगतटीकाश्लोकसंख्या ॥ १७६ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २८३८ ॥

भा० टी०—एवं संक्षेपविस्तराभ्यां विभूतीरुक्त्वाऽशक्तं प्रत्याह—**अथवेति** । एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं चित्तशोधकस्यैतज्ज्ञानस्य शुद्धचित्ते शक्ते त्वयि प्रयोजनाभावादिति ध्वनयन्संबोधयति—हे अर्जुनेति । तर्हि मया किं चिन्तनीयमित्यपेक्षायामाह—इदं सर्वं जगदेकांशेनावष्टभ्य स्तम्भनं कृत्वाऽहं स्थितः। तथाच श्रुतिः— " पादोऽस्य विश्वा भूतानि " इति । अथवाऽनेन श्लोकेनार्जुनपृष्टो योग उक्तः । एवं दशमाध्यायेन ज्ञेयं ज्ञानोपायभूतं योगविभूतिमद् ध्येयज्ञानं प्रदर्शयता तत्पदार्थो निरूपितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यश्रीदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधन-पतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प० टी०—अथ किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन वृक्षन्यायेन समष्टिव्यष्ट्यात्मकोऽहमेवेत्याह—**अथवेति** । अथवा बहुना पृथक्त्वेन ज्ञातेन तव किं कार्यम् । किं त्विदं कृत्स्नं समग्रं जगच्चराचरं एकांशेनैकदेशमा-त्रेण विष्टभ्याभिव्याप्य स्थितोऽहमेवास्मि " पादोऽस्य विश्वा भूतानि " इति श्रुतेः । ऋग्वेदे च—" किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेव तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् " भाष्यम्—पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति तदेवानयोः प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते। लोको हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढवने कंचिन्महान्तं वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तंभादिकं संपादयति। इह तु परमेश्वरः प्रेरयिता । जगत्स्रष्टारो यतोऽस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तस्तद्वनं किं स्वित् किंनामकं स्यात् तथा उ इति निर्धारणे कः स वृक्ष आस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे मनीषिणो मनस ईश्वरास्तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेव पृच्छतैव किंचेश्वरो भुव-नानि धारयन् यत्स्थानमध्यतिष्ठदपि पृच्छत एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मवनं ब्रह्मवृक्षः समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्मै-वासीदित्यादिकम् । अनेनाग्रिमाध्यायस्य संगतिरपि दर्शिता ॥ ४२ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

अत्यन्तोत्कर्षशाली ननु सततमिहामुत्रसर्वोत्तमोऽहं त्वेकैकोत्कर्षभाजः सुरमुनिमनुजश्वापदाद्यास्त एते ।
व्यष्टीरूपा मदंशा इति खलु भवता पूजनीयाः क्रमेण तेन द्रष्टव्यरूपो मामिह मयि दृशे प्राह पार्थं परात्मा ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

रा० टी०–लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादभ्यधिकविभूतिविस्तरमाह–अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे। एतेन बहुना विभूत्यादियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां विस्तरेण ज्ञातेन तव किं न किमपि फलम्, वक्ष्यमाणव्याप्तज्ञानफलादल्पफलत्वादाक्षेपः न तु वैफल्यादिति भावः । तर्हि किं ज्ञातव्यमित्यत आह–विष्टभ्येति। इदं प्रमाणावगतं कृत्स्नं जगदेकांशेन अनन्तांशमध्ये एकांशेनैव विष्टभ्य व्याप्य स्थितः सर्वांशेन व्याप्तुं जगत्सहस्रमपि नालमतः तादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहमतस्तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः । नचैतज्ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ प्रागुक्तपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां ज्ञानं व्यर्थमिति तदुक्तिर्व्यर्थेति शङ्क्यं, "अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धात्" इति श्रुत्या प्रागुक्तज्ञानस्यावश्यकत्वात् । महाफलाधिकारित्वात्तवोभयज्ञानमावश्यकं न विशेषज्ञानमात्रेणालमिति तवैतेन ज्ञातेन किमितिभावेन तवेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच–मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

त० टी०–तदेवं भक्त्युत्पत्तये तद्वृद्धये च भगवता स्वविभूतिरुक्ता, तदन्ते च विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वव्यापकं पारमेश्वरं रूपं निर्दिष्टं, तद्दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच–मदनुग्रहायेति चतुर्भिः। देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय मां शोकसागरादुद्धर्तुं परमं गुह्यं परमरहस्यमध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मशब्दवाच्यं देहादिभ्य आत्मविवेकविषयं वचो वाक्यं न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य तस्माद्योगी भवार्जुनेत्येतदन्तं यत्त्वयोक्तं तेन ममायं मोहोऽहमेषां हन्ता मयैते हन्यन्ते इत्यादिलक्षणो भ्रमो विगतो विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाभावनिश्चयात् ॥ १ ॥

म० टी०–पूर्वाध्याये नानाविभूतीरुक्त्वा विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकं पारमेश्वरं रूपं भगवतान्तेऽभिहितं श्रुत्वा परमोत्कण्ठितस्तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन् पूर्वोक्तमभिनन्दन्–मदिति। मदनुग्रहाय शोकनिवृत्त्युपकाराय परमं निरतिशयपुरुषार्थपर्यवसायि गुह्यं गोप्यं यस्मै कस्मैचिद्वक्तुमनर्हमपि अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्ममितिशब्दितमात्मानात्मविवेकविषयमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि षष्ठाध्यायपर्यन्तं त्वंपदार्थप्रधानं यत्त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेनोक्तं वचो वाक्यं तेन वाक्येनाहमेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यादि विविधविपर्यासलक्षणो मोहोयमनुभवसाक्षिको विगतो विनष्टो मम तत्रासकृदात्मनः सर्वविक्रियाशून्यत्वोक्तेः ॥ १ ॥

शं० टी०—दशमे मन्दप्रज्ञानां मनःशुद्धिद्वारा मोक्षसिद्धये स्वविभूतिविशेषानुपासनार्थं प्रतिपाद्याऽमन्दप्रज्ञानां तु विष्टभ्याहमित्यादिना विश्वात्मकमैश्वरमेव सोपाधिकं स्वरूपमुपास्यत्वेन सूचयित्वेदानीमर्जुनप्रार्थनया विश्वरूपं मायाविलासविजृम्भितं स्वरूपमत्यद्भुतं दर्शयितुं स्वत एव सृष्ट्यादिक्रियां प्रकाशयितुं स्वसाक्षात्कारस्यातिदुर्लभत्वं भक्त्येकगम्यत्वं च प्रतिपादयितुमेकादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ सर्वजगत्कारणं सर्वात्मकं सर्वैश्वर्यसंपन्नं स्वरूपं स्वस्योपास्यत्वेन बोधितं श्रुत्वा तत्साक्षात्कर्तुकामः सन् भगवत्कृतानुग्रहानुवादेन भगवन्तमभिमुखीकर्तुमर्जुन उवाच—मदिति । मदनुग्रहाय एते भ्रातृपुत्रादयो मदीया म्रियन्ते हन्तैतेषामहमिति शोकमोहसागरे मज्जतो ममानुग्रहाय मोहेन शोचन्तं मां कृपयाऽनुग्रहीतुमित्यर्थः । यदध्यात्मसंज्ञितमात्मयाथात्म्यप्रकाशकम् अशोच्यानन्वशोचस्त्वं, नायं हन्ति न हन्यते, न जायते म्रियते वा कदाचित्, वेदाविनाशिनं नित्यं, अच्छेद्योऽयमित्यादिलक्षणं परमं परमार्थविषयमात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रमापनोदकमत एव गुह्यं गोपनीयमयोग्यानामसद्धर्माणामश्रद्धात्मनामदेयं यद्वचस्त्वयोक्तमुपदिष्टं तेन वचसाऽऽत्मानात्मस्वरूपप्रकाशकेन मिथ्याज्ञाननिवर्तकेनायं पूर्वोक्तलक्षणो मोहश्चित्तभ्रमो विगतः विशिष्य गतो विगतः, त्वत्कृपया विनष्टमोहो जातोऽस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—विभूतिवैभवं प्रोच्य कृपया परया हरिः । दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति विश्वात्मकं पारमेश्वरं रूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तये परमं परमार्थनिष्ठं गुह्यं गोप्यमपि अध्यात्ममितिसंज्ञितं आत्मानात्मविवेकविषयं यत् त्वयोक्तं वचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि षष्ठाध्यायपर्यन्तं यद्वाक्यं तेन ममायं मोहोऽहं हन्ता एते हन्यन्त इत्यादिलक्षणो भ्रमो विगतः विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥

म० टी०—सदा लक्ष्म्यावासे सकलमुनिवन्द्ये सुखनिधौ महाभाग्यैर्ध्येये चिदणुमकरन्दे सुमतिदे ॥ विधीशाद्यास्वाद्येऽङ्कुशयवसुचिह्ने रतिपदे मनोभृङ्गो मे श्रीहरिपदसरोजे प्रविशतु ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये विभूतीः स्वाः प्रोक्त्वान्ते प्रोक्तवानिति ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ २ ॥ इति विश्वात्मकं रूपं श्रुत्वा भगवतेरितम् ॥ तत्साक्षात्कर्तुकामः सन्पूर्वोक्तमभिनन्दति ॥ ३ ॥ अर्जुनो भगवद्भक्तिविशुद्धान्तर्मना यतः ॥ मम शोकनिवृत्त्यर्थं वाक्यं गोप्यं त्वयेरितम् ॥ ४ ॥ यदुत्कृष्टफले मोक्षे पर्यवसायि सर्वथा ॥ आत्मानात्मविवेकैकविषयं संशयापहम् ॥ ५ ॥ तेन मोहो विनष्टो मे देहाद्यध्यासलक्षणः ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्य विवेचनम् ॥ ६ ॥ षष्ठाध्यायान्तमेवोक्तं त्वंपदार्थस्य मुख्यतः ॥ तेन हन्ताऽहमेतेषां हन्यन्ते ते मयेति च ॥ ७ ॥ मोहो नष्टोऽक्रियं श्रुत्वा स्वात्मानमजरामरम् ॥ तथैव सप्तमाध्यायादारभ्य दशमान्ततः ॥ ८ ॥ तत्पदार्थो विनिर्णीतः श्रीहरेर्वचसा श्रुतः ॥ कृष्णपादारविन्दे यन्मानसं षट्पदायते ॥ ९ ॥ माया दुरत्यया तीर्णा तेनेत्थं तेन निश्चितम् ॥ १० ॥ १ ॥

भा० टी०—एवं विभूतीर्निरतिशयैश्वर्यं च श्रुत्वा साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच—मदन्विति । मदनुग्रहार्थं परममुत्कृष्टं परमपुरुषार्थसाधनत्वाद्गोप्यमध्यात्मसंज्ञितं वचस्त्वंपदार्थप्रधानमशोच्यानित्यादि यत्त्वयोक्तं तेन ममायं मोहोऽहंममेतिप्रत्ययजनकः कर्तृत्वादिरहितात्मस्वरूपावरको विगतो विशेषेण निवृत्तः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्युक्तं तर्हि तादृग्रूपं कीदृग्भविष्यतीति द्रष्टुमपेक्षमाणोऽर्जुनः प्रार्थयन् पृच्छति—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तये परमं रहस्यं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकरूपं देही नित्यमवध्योऽयमिति, तथा-

ऽव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति, तथा मया ततमिदं विश्वमिति, तथा समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादि यद्वच उक्तं तेन मे मोहो विगतो निःशेषो गतः ॥ १ ॥

रा० टी०–पूर्वान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमिति व्याप्तरूपोपासनं संक्षेपेणोक्तं, संक्षेपेणोक्तरूपस्य बुद्ध्यावनारोहेणाशक्यध्यानत्वात्तद्ध्यानसौकर्याय प्राक्संक्षेपेणोक्तविश्वरूपास्थितिरत्र विस्तरेणोच्यत इति पूर्वानन्तर्यमर्थभेदश्चास्येति ध्येयम् । विश्वरूपं ज्ञातुं तत्प्रष्टुकामः प्रागुक्तमनुवदत्यर्जुनः–मदनुग्रहायेति द्वाभ्याम् । परमं गुह्यमतिगोप्यमात्मानं भगवन्तमधिकृत्य स्थितमध्यात्ममध्यात्मनामकं यद्वचस्त्वया मदनुग्रहायोक्तं तेन बन्धुस्नेहादिरूपोऽयं मोहो विगतोऽपगतः मम ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

त० टी०–किंच–भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ मत्त एव भवत इति त्वत्त एव विस्तरशो मया श्रुतौ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादिना । कमलपत्रे इव विशाले सुप्रसन्ने अक्षिणी यस्य तव हे कमलपत्राक्ष उपलक्षणं चैतन्माधुर्यसौकुमार्यादिविग्रहगुणानां, तथा च निरतिशयसौन्दर्यसौकुमार्यमाधुर्यलावण्यादिगुणनिधे इत्यर्थः । न केवलं त्वत्तो भूतानां भवाप्ययावेव श्रुतौ अपि तु सर्वेश्वरस्य तव माहात्म्यमपि अव्ययमक्षयं श्रुतं, सृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वं, सर्वनियन्तृत्वेऽप्यौदासीन्यं, सर्वव्यापित्वेऽपि तद्दोषास्पृष्टत्वं, शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽप्यवैषम्यं, तत्तत्फलदातृत्वेऽप्यनैर्घृण्यं, बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपि समत्वं, प्रकृतिकालकर्मादिनियन्तृत्वं, सर्वोपास्यत्वं, सर्वानतिक्रमणीयत्वं, स्वभक्तदोषक्षपणस्वभावत्वमित्याद्यपरिमितमहत्त्वं च श्रुतमित्यर्थः ॥२॥

म० टी०–तथा सप्तमादारभ्य दशमपर्यन्तं तत्पदार्थनिर्णयप्रधानमपि भगवतो वचनं मया श्रुतमित्याह–भवेति । भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्त एव भवन्तौ त्वत्त एव विस्तरशो मया श्रुतौ नतु संक्षेपेणासकृदित्यर्थः । कमलस्य पत्रे इव दीर्घे रक्तान्ते परममनोरमे अक्षिणी यस्य तव स त्वं हे कमलपत्राक्ष अतिसौन्दर्यातिशयोल्लेखोयं प्रेमातिशयात् । न केवलं भवाप्ययौ त्वत्तः श्रुतौ महात्मनस्तव भावो माहात्म्यमनतिशयैश्वर्यं विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यविकारित्वं शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽप्यवैषम्यं बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽप्यसङ्गौदासीन्यमन्यदपि सर्वात्मत्वादि सोपाधिकं निरुपाधिकमपि चाव्ययमक्षयं मया श्रुतमिति परिणतमनुवर्तते चकारात् ॥ २ ॥

शं० टी०–एवं भगवत्कृतोपकारानुवादेन भगवन्तं स्तुत्वा तत्स्वरूपदिदृक्षया तन्माहात्म्यं प्रस्तौति–भवाप्ययाविति । कं ब्रह्मसुखं स्वरूपानन्दस्तमलति प्रकाशयतीति कमलमात्मज्ञानं यत्तदेव पतनात्त्रायत इति पत्रं कमलं च तत्पत्रं च कमलपत्रं तेनाऽक्ष्यते प्राप्यत इति हे कमलपत्राक्ष ज्ञानैकगम्य परमात्मन् हि यस्मात्कारणादहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा, प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य, अहं सर्वस्य प्रभव इति त्वत्तः ईश्वरादेव भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां च सर्वेषां भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो बहुशो मया त्वत्सकाशाच्छ्रुतौ, किंच अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च, सर्वभूतमहेश्वरं, मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति माहात्म्यं महान् सर्वव्यापक आत्मा स्वरूपं यस्य स महात्मा तस्य भावो माहात्म्यं सार्वात्म्यमपि चकारात्सर्वेश्वरत्वं च बहुशो मया त्वत्तः श्रुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

श्री० टी०–किंच–भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ त्वत्तः सकाशादेव भवतः इति श्रुतौ मया अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा इत्यादौ विस्तरशः पुनः पुनः कमलपत्रे इव सुप्रसन्ने विशाले अक्षिणी यस्य तव हे कमलपत्राक्ष । माहात्म्यमपि चाव्ययम् अक्षयं श्रुतं विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि

सर्वनियन्तृत्वेऽपि शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपि बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपि अविकारावैषम्यासङ्गौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितं महत्त्वं च श्रुतम् । अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते, मया ततमिदं सर्वं, न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति, समोऽहं सर्वभूतेषु, इत्यादिना अतस्त्वत्परतन्त्रत्वादपि जीवानामहं कर्तेत्यादिर्मदीयो मोहो विगत इति भावः ॥ २ ॥

स० टी०—भूतानां जन्मविलयौ विस्तराद्भवतः श्रुतौ ॥ पद्मपत्रविशालाक्ष तवैश्वर्यमपि श्रुतम् ॥ १ ॥ विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यविकारित्वमात्मनः ॥ शुभादेः कारयितृत्वेऽप्यवैषम्यं महेशितुः ॥ २ ॥ विचित्रफलदातृत्वेऽप्यौदासीन्यमसङ्गता ॥ इत्यादि तव माहात्म्यमक्षयं च श्रुतं मया ॥ ३ ॥ २ ॥

भा० टी०—किंचायं वासुदेवो मम मातुलेय इति त्वयि मनुष्यत्वप्रतीत्युत्पादकस्येश्वरस्वरूपावरकस्य मोहस्य निवर्तकमपि वचो मया श्रुतमित्याशयवानाह—**भवेति** । भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ भूतानां त्वत्तो भवत इति त्वत्तो मया श्रुतौ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इत्यादिना । तदपि न संक्षेपतोऽपि त्वसकृदित्याह—विस्तरश इति । कमलपत्रे इव विशाले रक्तान्ते अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्ष इत्यङ्गीकृतकमलपत्राक्षरूपात्त्वत्त एव भूतानां पालनमिति द्योतनाय तथा संबोधनम् । महात्मनो भावो माहात्म्यमपि त्वदीयमव्ययमपक्षयरहितमैश्वर्यं मया श्रुतमिति विपरिणामेनानुषज्यते ॥ २ ॥

प० टी०—भवाप्ययाविति । ततस्त्वत्तः सकाशाद्भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय इत्यादिवाक्यैर्विस्तरशो विस्तरेण मया श्रुतौ । अव्ययमविनाशि माहात्म्यं सामर्थ्यमपि श्रुतम् । विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वं सर्वनियन्तृत्वेऽप्यसङ्गत्वं विचित्रफलदातृत्वेऽप्युदासीनत्वलक्षणं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—भवेति । हे कमलदलवदायतनेत्र त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादिना सप्तमाध्यायादिषु विस्तरशो मया श्रुतौ अव्ययं माहात्म्यमपि च श्रुतम् ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

त० टी०—किंच—एवमिति । हे परमेश्वर यथा येन प्रकारेण निरतिशयैश्वर्याश्रयमात्मानं त्वमात्थ ब्रवीषि एवमेवैतत् त्वद्वचसि मेऽविश्वासो नास्तीत्यर्थः । तथाऽपि हे पुरुषोत्तम तवैश्वरं शक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमद्भुतं रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

म० टी०—एवमिति । हे परमेश्वर यथा येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमात्थ कथयसि त्वम् एवमेतन्नान्यथा, त्वद्वचसि कुत्रापि ममाविश्वासशङ्का नास्त्येवेत्यर्थः । यद्यप्येवं तथापि कृतार्थीबुभूषया द्रष्टुमिच्छामि ते तव रूपमैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमद्भुतम् । हे पुरुषोत्तमेति संबोधनेन त्वद्वचस्यविश्वासो मम नास्ति दिदृक्षा च महती वर्तत इति सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासि सर्वान्तर्यामित्वाच्चेति सूचयति ॥ ३ ॥

शं० टी०—तस्मात्तत्सर्वं सत्यमेवेत्याह—**एवमिति** । सर्वातिशयमहत्त्वात्परमः सर्वव्याप्तृतिहेतुत्वादीश्वरः हे परमेश्वर सर्वज्ञस्त्वं मम भूतमहेश्वरमित्यात्मानमात्मस्वरूपं यथाऽऽत्थ येन प्रकारेण स्थितं वक्षि एतदेवं यथार्थमेव सर्वकारणं सर्वव्यापकं च सर्वनियन्तृ चैव तवैश्वरं रूपं नान्यथेश्वरवचनमस्ति न तत्र परीक्षा कर्तव्या किंतु त्वदनुग्रहपात्रीभूतस्य ममैवं तृष्णेत्याह—**द्रष्टुमिति** । पुरुषाभ्यां व्याकृताव्याकृताभ्यां स्वमहिम्नोत्तमत्वात् हे पुरुषोत्तम मज्जन्मसाफल्याय तवैश्वरं समग्रैश्वर्यज्ञानतेजःशक्तिसंपन्नं सर्वात्मकं स्वरूपं द्रष्टुमिच्छामि तथा ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—किंच—एवमिति । भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा चेदानीमात्मानं त्वमात्थ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमित्येवं कथयसि हे परमेश्वर एवमेतदत्राप्यविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः । तथापि हे पुरुषोत्तम तवैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं त्वद्रूपं कौतूहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

स० टी०—यथा येन प्रकारेण परमेश्वर मापते ॥ सोपाधिकात्मना तद्वन्निरुपाधिकरूपतः ॥ १ ॥ परमैश्वर्यसंपन्नं स्वात्मानं कथयस्यलम् ॥ एवमेवैतदस्तीह नास्ति शङ्का मनागपि ॥ २ ॥ यद्यप्येवं तथाप्यत्राहं कृतार्थीबुभूषया ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं ज्ञानैश्वर्यादिसंयुतम् ॥ ३ ॥ सर्वशक्त्याश्रयं श्रीमत्पारमेश्वरमद्भुतम् ॥ त्वद्वाक्ये नास्त्यविश्वासो दिदृक्षा महती च मे ॥ ४ ॥ अन्तर्यामितया वेत्सि पुरुषोत्तम चान्तरम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० टी०—त्वदुक्तं सर्वं यथार्थमित्यभिनन्दन्नभीष्टमाविष्करोति—एवमिति । यथा येन प्रकारेण त्वं कथयसि एतदेवमेव न ममासंभावना विपरीतभावना वा परमेश्वरे त्वयि वक्तरि असंभावनादेरसंभवादिति सूचयन्संबोधयति—हे परमेश्वरेति । यद्यप्येवं तथापि कृतार्थीबुभूषया ते रूपं द्रष्टुमिच्छामि । निरुपाधिकदर्शनासंभवमभिप्रेत्य रूपं विशिनष्टि—ऐश्वरमैश्वर्यशक्त्यादिसंपन्नम् । पुरुषोत्तमेति संबोधयन् वस्तुतः क्षराक्षरातीतस्य तव क्षराक्षरात्मकमैश्वरं रूपमत्यद्भुतमिति तद्दर्शने ममोत्कण्ठा महती वर्तते इति ध्वनयति ॥ ३ ॥

प० टी०—एवमिति । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमितीदानीमात्मानं त्वं यदात्थ यद्वक्ष्यसि एतच्चे ऐश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं रूप द्रष्टुमिच्छामि । पुरुषोत्तमेति संबुद्ध्या अलौकिकदर्शनकौतूहलदिदृक्षाऽस्तीति सूचितम् । श्रुतिरपि वामदेव्येन साम्नोपदिशति—"कया नश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता" इति । भाष्यम्—वामदेवः वृधः सदा सदा वर्धमानः समष्टिरूपः परमात्मा चित्रश्चायनीयः पूजनीयः । यद्वा विचित्राकृतिमयः सखा मित्रभूतः परमात्मा कया ऊती ऊत्या संतर्पणेन कर्मणा वा नो अस्मानानुभवत् आभिमुख्येनाभवत् । अनुभवगोचरोऽभवत्यादिवाक्यैरेतादृग्रूपदर्शने वेदोऽपि वामदेवस्य मनोरथं प्रकटीकरोति किं पुनरहमित्यर्थः । तदुक्तं हरिवंशे—'भाण्डीरे सुखमासीनं विहरन्तं जनार्दनम् । वामदेवभरद्वाजौ द्रष्टुं प्राप्तौ जगन्मयम् । तथा यान्तौ समालोक्य विज्ञाय च तदीप्सितम् । उभयोर्दर्शयामास विश्वरूपं स्ववर्ष्मणि । ततस्तावूचतुः कृष्णं सर्वदेवात्मकं विभुम् । त्वमादिः सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् । यान्येव वस्तुजातानि लोकजातानि माधव । तव गात्रेषु पश्यामस्त्रिमूर्तीः सर्वदेवताः । जितषड्वैरिणः शान्ता दान्ता योगेश्वरेश्वराः । त्वामीदृशं ते पश्यन्ति नान्य इत्येव विद्महे' इति । अथ वामदेवस्य साम्नः प्रवृत्तिरापस्तम्बशाखायाम्—"विश्वेभिर्देवैः पृतना जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेण" इति । अत्र सामगायने स्तोभस्तोमादिलक्षणमस्माभिः सामभाष्ये प्रोक्तम् । तत्रैव भरद्वाजोऽपि—'कर्मणां फलदाता च फलदः कर्म कुर्वताम् । निषेद्धा दुष्टसत्त्वानां ग्रहदैत्योग्ररक्षसाम्' श्रुतिरपि—"रक्षोहणम्" इति सूक्तेन । एतदप्यग्रे निरूप्यते ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनं स्तुवञ्ज्ञातव्यविश्वरूपाविर्भावं प्रार्थयते—एवमित्यादिद्वाभ्याम् । हे परमेश्वर यथा येन प्रकारेणात्मानं त्वमात्थ वदसि एतद्वचनमेवमेव सत्यमेव । हे पुरुषोत्तम ऐश्वरमचिन्त्यशक्तिकं ते रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

त० टी०—ननु मद्रूपदर्शने तवेच्छाऽस्तीति स्यादेतत्तु देवादिदर्शनाशक्यं कथं द्रष्टुमर्हसीत्याशङ्क्याह—मन्यस इति। हे प्रभो सर्वसामर्थ्याश्रय तत्सर्वस्याधारभूतमैश्वरं रूपं मयाऽर्जुनेन त्वदनुग्राह्येण द्रष्टुं शक्यमिति यदि जानासि, तर्हि योगेश्वर योगः सर्वसाधनकदम्बस्तस्येश्वर सर्वसाधनानां त्वदनुग्रहं विनाऽकिंचित्करत्वमित्यर्थः। ततः स्वानुग्रहादेव मेऽनन्यसाधनाय त्वं करुणार्णव अव्ययं नित्यमात्मन ऐश्वरं रूपं दर्शय दृष्टिविषयीकारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—द्रष्टुमयोग्ये कुतस्ते दिदृक्षेत्याशङ्क्याह—मन्यसे इति। प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेष्विति प्रभुः हे प्रभो सर्वस्वामिन् तत्तवैश्वरं रूपं मयार्जुनेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे जानासीच्छसि वा हे योगेश्वर सर्वेषामणिमादिसिद्धिशालिनां योगानां योगिनामीश्वर ततस्त्वदिच्छावशादेव मे मह्यमत्यर्थमर्थिने त्वं परमकारुणिको दर्शय चाक्षुषज्ञानविषयीकारय आत्मानमैश्वररूपविशिष्टमव्ययमक्षयम्॥४॥

शं० टी०—तदेव प्रार्थयते—मन्यस इति। सृष्टिस्थितिलयप्रवेशनियमनसमर्थत्वात् हे प्रभो तव स्वरूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे जानासीच्छसि वा ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनलक्षणो ज्ञानयोगो योगस्तस्येश्वर हे योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानं स्वरूपमव्ययं, अव्ययस्योपाधित्वादव्ययफलहेतुत्वाद्वाऽव्ययं यदुपास्त्या शुद्धात्मा सन् पुमान् मुक्तो भवति ॥ ४ ॥

श्री० टी०—न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्शयितव्यं किं तर्हि—मन्यस इति। योगिन एव योगास्तेषामीश्वर मया अर्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि तद्रूपवन्तमात्मानमव्ययं नित्यं मम दर्शय ॥ ४ ॥

स० टी०—सृष्टिस्थितिलयादिभ्यः प्रभुः प्रभवतीह यः ॥ हे प्रभो सकलस्वामिन् रूपं यत्तत्तवैश्वरम् ॥१॥ मयार्जुनेन शक्यं चेद्द्रष्टुं चिन्तयसीश्वर ॥ हे योगेश्वर सर्वेषां योगिनां सिद्धिशालिनाम् ॥ २ ॥ योगानां चैव सर्वेषामीश्वरोऽसि रमापते ॥ त्वदीयेच्छावशादेव मह्यमत्यर्थिने विभो ॥ ३ ॥ आत्मानमैश्वरं रूपमक्षयं करुणानिधे ॥ चाक्षुषज्ञानविषयीकारय त्वमिहाधुना ॥ ४ ॥ ४ ॥

भा० टी०—मन्यस इति। यदि मया द्रष्टुं शक्यं त्वं मन्यसे चिन्तयसि ततो मे मह्यं मदर्थमात्मानमव्ययमपक्षयराहितं दर्शय दृष्टिगोचरं कुरु नत्वाज्ञां करोमि किंतु प्रार्थयामि ब्रह्मादिप्रभौ त्वय्याज्ञाया अयुक्तत्वादिति सूचयन्नाह—हे प्रभो इति। मम दर्शनासामर्थ्येऽपि त्वं दर्शयितुं समर्थोऽसीति वा संबोधनाशयः। यतो योगानां मत्वर्थलक्षणया योगिनामैश्वररूपदर्शने समर्थानां त्वमीश्वरस्तस्मान्मामपि योगिनं विधायात्मानं दर्शयेति ध्वनयन्संबोधयति—हे योगेश्वरेति ॥ ४ ॥

प० टी०—अथैतद्रूपदर्शनं केवलमनुग्रहैकलभ्यमित्याह—मन्यस इति। योगेश्वर योगिन एव योगास्तेषामीश्वरस्ततस्तर्ह्यात्मानं दर्शय ॥ ४ ॥

रा० टी०—मन्यस इति। हे प्रभो समर्थ तद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि योगेश्वर सर्वोपायपते त्वमव्ययमात्मानं स्वरूपं मे मह्यं दर्शय। प्रार्थनायां लोट्। प्रभो इति वचनं तवातिसमर्थत्वात्त्वच्छक्त्यैवातीन्द्रियस्यापि दर्शनं स्यादिति ज्ञापनाय ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥
पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

त० टी०—एवं स्वानन्यभक्तेनार्जुनेन प्रार्थितः स्वैश्वरं रूपं दर्शयितुकामस्तद्दर्शनेऽर्जुनं द्रढयन् श्रीभगवानुवाच—**पश्येति**। हे पार्थ पृथाया मम भक्तायाः पुत्र शतशोऽथ सहस्रशोऽपरिमितानि नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिव्यान्यलौकिकानि नानानीलपीतादयो वर्णा आकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां तानि नानावर्णाकृतीनि मम रूपाणि पश्य दर्शनयोग्यो भवेत्यर्थः। तस्य दुर्दर्शत्वात्। रूपस्यैकत्वेऽपि विचित्राऽपरिमितत्वाद्रूपाणीति बहुवचनम्। तान्येव निर्दिशति—**पश्येति द्वाभ्याम्**। हे भारत मम देहे आदित्यान् द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुत एकोनपञ्चाशत्पश्य। उपलक्षणमिदमन्येषां देवानाम्। तत्रापि नैतावदेव अपि तु बहूनि अन्यानि अदृष्टपूर्वाणि इह लोके त्वयाऽन्येन वा केनचिदपि पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याणि अद्भुतानि पश्य॥ ५॥ ६॥

म० टी०—एवमत्यन्तभक्तेनार्जुनेन प्रार्थितः सन्—**पश्येति**। अत्र क्रमेण श्लोकचतुष्टयेऽपि पश्येत्यावृत्त्याऽत्यद्भुतरूपाणि दर्शयिष्यामि त्वं सावधानो भवेत्यर्जुनमभिमुखीकरोति भगवान्। शतशोऽथ सहस्रश इत्यपरिमितानि तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिव्यान्यत्यद्भुतानि नाना विलक्षणा वर्णा नीलपीतादिप्रकारास्तथा आकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च मे मम रूपाणि पश्य। अर्हे लोट् द्रष्टुमर्हो भव हे पार्थ॥ ५॥ दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्त्वा तान्येव लेशतोऽनुक्रामति द्वाभ्याम्—**पश्येति**। पश्यादित्यान् द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतः सप्तसप्तकानेकोनपञ्चाशत्, तथाऽन्यानपि देवानित्यर्थः। बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि हे भारत। अत्र शतशोऽथ सहस्रशः नानाविधानीत्यस्य विवरणं बहूनीति आदित्यानित्यादि च, अदृष्टपूर्वाणीति दिव्यानीत्यस्य, आश्चर्याणीति नानावर्णाकृतीनीत्यस्येति, द्रष्टव्यम्॥ ६॥

शं० टी०—एवं प्रार्थितोऽर्जुनेन श्रीभगवानुवाच—**पश्येति**। दिवो मायाया जातानि दिव्यानि नानावर्णानि नानाकाराणि च नानाप्रकाराणि शतशः सहस्रशश्च बहून्यथानन्तरमेव पश्य नतु कालान्तरे। ननु द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमिति, दर्शयात्मानामिति चार्जुनेन तवैश्वरं रूपं दर्शयेत्युक्ते त्रिविक्रमाकारवत् स्वाकारं वैष्णवं रूपमदर्शयित्वा पश्य मे पार्थ रूपाणीति बहूनामादित्यादिरूपाणां प्रदर्शनं भगवतस्त्वयुक्तमेव औषधमानयेत्युक्ते पर्वतानयनवदिति न शङ्कनीयं,अव्यक्तादि स्तम्बपर्यन्तं स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चरूपेण च समष्टिव्यष्टिरूपेण च सर्वात्मना स्थितम् "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायु प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा। सहस्रशीर्षं देवं" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं प्रकृतं प्राकृतं च सर्वमीश्वरस्य कारणब्रह्मणः स्वरूपमेव बहुधा विश्वतोमुखमिति स्वेनैवोक्तत्वात्। ननु केवलशङ्खचक्रादिचिह्नितं रूपं तस्यापि प्राकृतत्वेनात्रैवान्तर्भूतत्वात्ततः सर्वात्मकं सर्वकारणं सर्वोत्तममैश्वरं रूपं यत्तदेवार्जुनस्य द्रष्टुमिष्टत्वाद्भगवता दर्शितं न किंचिदत्रानुपयुक्तमस्ति। किंच—अदृष्टपूर्वाणि पूर्वं येन केनाप्यदृष्टानि बहून्यसंख्यान्याश्चर्याण्यद्भुतानि रूपाणि पश्येति द्वयोरर्थः॥ ५॥ ६॥

श्री० टी०—एवं प्रार्थितः सन्नत्यद्भुतं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच—**पश्येति चतुर्भिः**। रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनम्। अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि दिव्यान्यलौकिकानि मम रूपाणि पश्य, वर्णाः शुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः नाना अनेके वर्णा आकृतयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च॥ ५॥ तान्येवाह—**पश्येति**। आदित्यादीन्मम देहे पश्य मरुत एकोनपञ्चाशद्देवविशेषान् अदृष्टपूर्वाणि त्वया वाऽन्ययेन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याण्यत्यद्भुतानि॥ ६॥

म० टी०—एवमत्यन्तभक्तेन प्रार्थितो हरिरब्रवीत् ॥ अत्यद्भुतानि रूपाणि दर्शयिष्यामि सर्वशः ॥ १ ॥ सावधानो भवेत्येमावभिमुख्याय तस्य च ॥ पश्येत्यस्येरिता वृत्तिरत्र श्लोकचतुष्टये ॥ २ ॥ अनन्तानि स्वरूपाणि दिव्यान्यत्यद्भुतानि मे ॥ तथानेकप्रकाराणि द्रष्टुमर्हो भवार्जुन ॥ ३ ॥ वर्णा नानाविधा येषां नीलपीतारुणादयः ॥ तथावयवसंस्थानभेदो येषामनेकधा ॥ ४ ॥ तानि मे पश्य रूपाणि सावधानेन चेतसा ॥ ५ ॥ ५ ॥ पश्येत्युक्त्वांशतो द्वाभ्यां तान्यनुक्रामतीश्वरः ॥ पश्य त्वं द्वादशादित्यान्वसूनष्टाश्विनावुभौ ॥ १ ॥ रुद्रानेकादशैकोनपञ्चाशन्मरुतस्तथा ॥ तथान्यानपि देवांस्त्वं द्रष्टुमर्हो भवार्जुन ॥ २ ॥ बहूनि प्रागदृष्टानि त्वया वान्येन केनचित् ॥ अत्यद्भुतैकरूपाणि पश्य भारतभूषण ॥ ६ ॥

भा० टी०—एवं प्रेरितो भगवानुवाच—**पश्येति** । पश्य मम शतशोऽथ सहस्रशः असंख्यातानि रूपाणि नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिव्यानि अप्राकृतानि नाना नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः येषां तानि यतस्त्वं पृथापुत्रः मम प्रेमास्पदः सखाऽतः पश्येति द्योतयन् संबोधयति—हे पार्थेति ॥ ५ ॥ आदित्यान्द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुत एकोनपञ्चाशत्, तथा बहून्यन्यानि मनुष्यलोके त्वया अन्येन वा पूर्वं न दृष्टानि उत्तमवंशोद्भवत्वात्तव दर्शनेऽधिकार इति सूचयन्नाह—भारतेति । यस्मिन् वंशे त्वमुत्पन्नस्तत्रोत्पन्नैः कैश्चिदप्येतन्न दृष्टमिति वा संबोधनाशयः ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ भगवानप्यलौकिकं रूपं दिदृक्षन्तमर्जुनं संमुखीकरोति—**पश्येत्यादिचतुर्भिः** । भो पार्थ मे शतशः सहस्रशश्च रूपाणि पश्य । शतशो मुख्यविभूतिरूपाणि सहस्रशोऽवान्तररूपाणि । सहस्रशब्दोऽनन्तसंख्यावाची वा । नानाविधानि नानाप्रकाराणि । तदेवाह—नानावर्णाः शुक्लादयो नानाकृतय आकारा येषां तानि ॥ ५ ॥ अथ तान्येवाह—**पश्येति** । द्वादशादित्यानष्टवसून् । द्वावश्विनौ । एकोनपञ्चाशन्मरुतस्तथान्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टान्यत एवाश्चर्यजनकानि । मे रूपाणीति पूर्वमुक्तं तर्हि मत्तः पृथङ् न तिष्ठन्तीति तान्यन्वेष्टुं देशतः कालतो वा प्रयासो नास्तीत्याह ॥ ६ ॥

रा० टी०—एवं कौतूहलान्वितेन पार्थेन प्रार्थितो भगवान् रूपं दिदर्शयिषुरादौ दर्शनं कुर्विति विधत्ते—**पश्येत्यादिना** चतुष्टयेन । ते रूपं द्रष्टुमिच्छामीत्येकरूपदृष्टिप्रार्थनेऽपि दिव्यान्यप्राकृतानि, नानाभूताः शुक्लादिवर्णाः आकृतयः संस्थानविशेषाः येषां तानि, शतशः सहस्रशः बहूनीति यावत् मे रूपाणि हे पार्थ पश्येति बहुरूपदर्शनोक्तिः एकस्यैव रूपस्याचिन्त्यशक्त्या विशेषबलेन चानन्तरूपसमुदायात्मकत्वाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । नानाविधानीत्यस्य विवरणं नानावर्णेत्यादि ॥ ५ ॥ पश्येत्युक्तौ कस्तत्र विशेष इत्यत आह—**पश्येति** । द्वादशादित्यानष्टौ वसूनेकादश रुद्रानेकोनपञ्चाशन्मरुतः । तथाशब्दः समुच्चये । अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि बहूनि आश्चर्याणि अद्भुतानि च ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

त० टी०—किंच—**इहैकस्थमिति** । इहास्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्थम् एकस्मिन्नवयवदेशे स्थितं कृत्स्नं सचराचरं जङ्गमस्थावरसहितं जगत् अद्याधुनैव पश्य । हे गुडाकेश यच्चान्यद्भयाभयोद्भवनाशजयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि तदप्येकदेहे देश एव संदेहनिरासाय पश्य ॥ ७ ॥

म० टी०—न केवलमेतावदेव समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह—**इहेति** । इहास्मिन्मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नेवावयवरूपेण स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं सचराचरं जङ्गमस्थावरसहितं तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यमद्याधुनैव पश्य हे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि तदपि संदेहोच्छेदाय पश्य ॥ ७ ॥

शं० टी०—कुत्र द्रष्टव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—इहेति । गुडा वर्तुलत्वप्रधाना आसमन्तात्केशा यस्य स गुडाकेशः हे गुडाकेश सचराचरं स्थावरजङ्गमोपेतं सर्वमेकत्रैव तिष्ठतीत्येकस्थं कृत्स्नं जगदिहास्मिन् मम देहे विश्वात्मके अद्य पश्य यच्चान्यत्परेषां पराजयं नाशनं वा द्रष्टुमिच्छसि तदपि मय्येव पश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—किंच—इहेति । तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगदिहास्मिन्मम देहेऽवयवरूपेणैकत्रैव स्थितमद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपं जगतश्चावस्थाविशेषादिकं जयपराजयादिकं च यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥

स० टी०—त्वं ममास्मिन् शरीरेऽद्य ह्येकस्मिन्सकलं जगत् ॥ एकावयवरूपेण स्थितं सस्थाणुजङ्गमम् ॥ १ ॥ वर्षकोटिसहस्रेण भ्रमता तत्र तत्र यत् ॥ अशक्यं द्रष्टुमद्य त्वं तत्पश्य जितनिद्रक ॥ २ ॥ जयाजयादिकं यद्यत्संदिग्धं द्रष्टुमिच्छसि ॥ पश्य संदेहनाशाय तत्सर्वं मच्छरीरगम् ॥ ३ ॥ ७ ॥

भा० टी०—न केवलमेतावदेवापि तु—इहेति । इह मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नवयवे स्थितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमसहितमद्येदानीं पश्य यच्चान्यज्जयपराजयादि द्रष्टुमिच्छसि तदपि यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति संदेहापनुत्तये पश्य । यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपं जगतश्चावस्थाविशेषादिकमतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं चेति आदिशब्दार्थः । हे गुडाकेशेति संबोधयन् द्रष्टुं सावधानो भवेति सूचयति ॥ ७ ॥

प० टी०—इहैकस्थमिति । इह पुरोवर्तिनि बीजं मां सर्वभूतानामित्युक्तत्वात् सकलबीजभूते मनुष्याकृतिके मम देहे कृत्स्नं सर्वं जगदेकस्थमेकत्र स्थितमद्याधुनैव पश्य । तदुक्तम्—'पार्थो रथस्थं द्विभुजस्वरूपं ददर्श देहं खलु विश्वरूपम् । न विश्वरूपे ददृशे रथस्थं यद्विश्वरूपस्य निदानमेतत्' इति । यतः पूर्वं स्वशरीरान्तर्मार्कण्डेयमुनयेऽनन्तरं शरीरैकदेशे जनन्यै विश्वरूपं दर्शितवान् । तदुक्तमारण्यके पर्वणि काम्यकवनोपविष्टं कृष्णसहितं युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयेन—'ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन् सलिलविप्लवे । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै तच्छाखायां नराधिप ॥ उपविष्टं तु पर्यङ्के पूर्णेन्दुसदृशाननम् । फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं श्रीवत्सलाञ्छनम् ॥ ततो बालेन तेन स्वं सहसा विवृतं मुखम् । तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ तत्र प्रविष्टस्तत्कुक्षावपश्यन्निखिलं जगत् । यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ॥ स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः । अस्यैव वरदानेन स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ॥ दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं च वै । स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणः पुरुषोत्तमः । आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ भागवतेऽपि—'सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः । साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम्' इति । एवं सति किं पुनः सकलदेह इत्यर्थः । अथ किं पुनर्भूते जातमित्याह—यच्चेति । यच्चान्यत्कारणीभूतं ब्रह्मादिदेवताविशेषादिकं वा द्रष्टुमिच्छसि तदपि पश्येत्यर्थः । अथ शतशोऽथ सहस्रश इत्यत्र श्रुतिरपि—"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" इति । भाष्यम्—सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं सूक्तं, नारायणो नाम ऋषिः, अन्त्या त्रिष्टुप्, शेषा अनुष्टुभः, अव्यक्तादिमहदादिचेतनो यः पुरुषः स देवतेति सर्वानुक्रमस्तत्र प्रथमा सहस्रशीर्षेति । सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वात् अनन्तैः शीर्षैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्, एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्त्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणं तेन ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । यद्वा "ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यं ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः सुवरोम्" इति दशप्रणवात्मकगायत्र्युपदिष्टप्रदेशं दशाङ्गुलमत्यतिष्ठदिति केचित् ॥ ७ ॥

रा० टी०—इहेति । मम देहे मदीये रूपे पश्य । कृत्स्नमित्यस्य विवरणं सचराचरमिति । जगदिह तव प्रदर्शनीये मम देहे एकस्थमेकदेशस्थमद्य पश्य हे गुडाकेश जितनिद्र यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं मम देहे पश्य ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

त० टी०—यदुक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यमिति तस्योत्तरमाह—**न तु मामिति** । अहं दिव्यं स्वकीयं रूपं दर्शयिष्यामि त्वं तु अनेनैव प्राकृतेन प्राकृताल्पवस्तुदर्शनक्षमेण स्वचक्षुषा मामप्राकृतमपरिमेयं द्रष्टुं न शक्यसे समर्थो योग्यो न भविष्यसि अतस्त्वदनुग्रहाय दिव्यमप्राकृतरूपदर्शनक्षमं चक्षुस्ते तुभ्यं ददामि तेन ममासाधारणं योगमघटनघटनापटीयस्त्वसामर्थ्यमैश्वरमीश्वरासाधारणं पश्य ॥ ८ ॥

म० टी०—यत्तूक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्र विशेषमाह—**न त्विति** । अनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वभावसिद्धेन चक्षुषा मां दिव्यरूपं द्रष्टुं नतु शक्यसे न शक्नोषि तु एव । शक्ष्यस इति पाठे शक्तो न भविष्यसीत्यर्थः । सौवादिकस्यापि शक्नोतेर्दैवादिकः श्यन् छान्दस इति वा दिवादौ पाठो वेत्येव सांप्रदायिकम् । तर्हि त्वां द्रष्टुं कथं शक्नुयामत आह दिव्यमप्राकृतं मम दिव्यरूपदर्शनक्षमं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन दिव्येन चक्षुषा पश्य मे योगमघटनघटनासामर्थ्यातिशयमैश्वरमीश्वरस्य ममासाधारणम् ॥ ८ ॥

शं० टी०—किंच—**न त्विति** । यथा पूर्वमिन्द्रादीन् दृष्टवानसि तथा मां त्वप्राकृतं दिव्यं तेजःपुञ्जं विश्वरूपधरमप्रमेयमनेन प्राकृतेन चर्ममयेन चक्षुषा त्वं द्रष्टुं न शक्यसे न शक्नोषीत्यर्थः । तर्हि मम का वा गतिरित्याकाङ्क्षायामाह—**दिव्यमिति** । ते तुभ्यं मद्दर्शनयोग्यं तेजोमयं चक्षुर्ददामि येन मां द्रष्टुं शक्यसे तेन चक्षुषा मे ममैश्वरमीश्वरत्वकारणं योगं योगमायाविजृम्भितं स्वरूपं पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति, तत्राह—**न त्विति** । अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे शक्तो न भविष्यसि अतोऽहं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥

स० टी०—अनेन प्राकृतेन त्वं न शक्नोषि स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं विश्वात्मकं द्रष्टुं सर्वाश्चर्यमयं हि माम् ॥ १ ॥ ददाम्यप्राकृतं चक्षुः क्षमं यद्दिव्यदर्शने ॥ दिव्येन चक्षुषा तेन महामायाश्रयं परम् ॥ २ ॥ ममासाधारणं रूपं पश्य त्वं चाद्भुतोपमम् ॥ ३ ॥ ८ ॥

भा० टी०—एवमुक्ते स्वचक्षुषा द्रष्टुं प्रवृत्तं न किमपि दृष्टवन्तमतो खिन्नमर्जुनमालक्ष्याह—**नेति** । मां विश्वरूपधरं परमप्राकृतमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा द्रष्टुं न तु शक्यसे तर्हि किमर्थं पश्येति त्वयोक्तमिति तत्राह—**दिव्यमिति** । दिव्यमप्राकृतमैश्वररूपदर्शनयोग्यं चक्षुस्तुभ्यं ददामि तेन चक्षुषा ममैश्वरं योगं शक्त्यतिशयं पश्य ॥ ८ ॥

प० टी०—अथैतादृगद्भुतरूपदर्शनं चर्मचक्षुषा कथं स्यादित्याह—**न त्विति** । अनेन वर्तमानेनैव स्वचक्षुषा म ऐश्वरमलौकिकं योगं द्रष्टुं न शक्यसे तर्हि तुभ्यमहमन्तर्यामी दिव्यं सत्त्वाकारान्तःकरणवृत्तिसहकृतं ज्ञानात्मकं चक्षुर्ददामि, ततः पश्य, यथाञ्जनसंस्कारेणातीन्द्रियमपि निधानं दृश्यते तथैवेत्यर्थः । दैवात्मकृष्णाञ्जनादिव्यदृष्टिरिति पूर्वमेवोक्तम् । टिप्पणिकास्वपि—'देवकीतनयसेवकीकृतं यैर्मनागपि मनो विनोदवः । अञ्जनीभवति कञ्जलोचनस्तादृशो गतिनिधानसाधने' इति । एवमेवान्यैरपि दिव्यदृष्टिदानपूर्वकं कृ-

१ शक्ष्यसे इति पाठः ।

ष्णदेहावयवेषु विश्वरूपं दृष्टमित्युद्योगपर्वणि पाण्डवदौत्येन कौरवसभां प्रति भगवद्याने प्रोक्तम्–' विदुरेणै-वमुक्ते तु केशवः परवीरहा। दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन। परिभूय तु दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः। इहादित्याश्च रुद्राश्च तथैव च महर्षयः ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा। तस्यास्यात्स्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥ अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः। तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ॥ प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनञ्जयौ। भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः। अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्तथा। आविर्बभूवुः कृष्णाङ्गात्समुद्यतमहायुधाः। शंखचक्रगदाशक्तीः शार्ङ्गलाङ्गलनन्दकम्। अदृश्यान्युद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः। नेत्राभ्यां वक्षसश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः॥ प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः। रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः। तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं केशवस्य महात्मनः। न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ ऋते भीष्मं च द्रोणं च विदुरं सञ्जयं तथा। प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥' इति ॥ ८ ॥

रा० टी०–त्वं द्रष्टुमिच्छसि मयाप्युच्यते पश्येति तथापि–न त्विति। त्वं त्वनेन स्वचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे न शक्तो भविष्यसि अतस्ते दिव्यमलौकिकं चक्षुर्ददामि दर्शनशक्तिं ददामि। ऐश्वरम् ईश्वरभूतमत्सं-बन्धि योगं सामर्थ्यं पश्येति ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच–एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

त० टी०–एवं भगवद्रूपदर्शनाय भक्त्याऽर्जुनेन प्रार्थितो भगवान् दिव्यं चक्षुः प्रदाय यादृशं पारमेश्वरं रूपं तस्मै कृपया दर्शयामासैतद्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच–एवमुक्त्वेत्यादिषड्भिः। हे राजन् एवमुक्तप्रकारेणोक्त्वा महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिः पार्थाय परमं दिव्यमैश्वरं रूपं दर्शयामास ॥ ९ ॥

म० टी०–भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् स च तद्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति–एवमिति। एवं न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेन चक्षुषाऽतो दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्युक्त्वा ततो दिव्यचक्षुःप्रदानादनन्तरं हे राजन् धृतराष्ट्र स्थिरो भव श्रवणाय महान्सर्वोत्कृष्टश्चासौ योगेश्वरश्चेति महायोगेश्वरो हरिर्भक्तानां सर्वक्लेशापहारी भगवान् दर्शनायोग्यमपि दर्शयामास पार्थाय एकान्तभक्ताय परमं दिव्यं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

शं० टी०–एवमिति। योगो योगमाया सकार्या तस्याः प्रवृत्तेः कारणत्वादीश्वरो महांश्चासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः स्वसाक्षात्कारवतामविद्यां सकार्यां हरतीति हरिः परमात्मा ऐश्वरमीश्वरसंबन्धि परमं निरतिशयं रूपं दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०–एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शितवान्। तच्च रूपं दृष्ट्वार्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीममर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच–एवमिति। हे राजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिः परममैश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ९ ॥

स० टी०–समस्ताश्चर्यनिलयं समस्तैश्वर्यसंयुतम् ॥ भगवान्प्रार्थितो रूपं दर्शयामास जिष्णवे ॥ १ ॥ तद्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः स विज्ञापितवान्हरिम् ॥ इतीमं सर्ववृत्तान्तं धृतराष्ट्रनृपं प्रति ॥ २ ॥ उवाच संजयः

षड्भिः श्लोकैरैश्वर्यतत्परैः ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुरेवमुक्त्वार्जुनं प्रति ॥ ३ ॥ सर्वोत्कृष्टोऽस्ति यो योगस्तस्यासौ परमेश्वरः ॥ दिव्यचक्षुः प्रदायादौ दर्शयामास तद्वपुः ॥ ४ ॥ भक्तक्लेशहरः स्वामी दर्शनानर्हमप्यसौ ॥ दर्शयामास पार्थाय दिव्यं तत्पारमेश्वरम् ॥ ५ ॥ ९ ॥

भा० टी०—एतादृशो भगवतो वासुदेवस्य महिमार्जुनपक्षपातश्चेति सूचयन् धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—एवमिति । एवं यथोक्तेन प्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं महांश्चासौ योगेश्वरो हरिः पार्थाय परमप्रेमास्पदाय परममैश्वररूपं दर्शयामास । हरिरित्यनेन स्वभक्तानां पार्थानां दुःखहरण उद्यत इत्युक्तं महायोगेश्वर इत्यनेन विश्वरूपप्रदर्शनादिना येनकेनापि प्रकारेण तद्धरणेऽतिसमर्थ इति सूचितम् एतादृशकृष्णानुगृहीतैः पाण्डवैस्त्वं संधिं न कृतवान्न करोषि चातो राजनीतिहीनो नाममात्रेण राजासीति हे राजन्निति संबोधनेन ध्वनितम् ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ प्रकृतमनुसरामः । एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वेति । षड्भिः श्लोकैः भो राजन् धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो हरिः महान्तश्च ते योगेश्वराश्च महायोगेश्वराः, योगो हि जीवब्रह्मैक्यं तत्रेश्वराः समर्थाः शुकवामदेवयाज्ञवल्क्यप्रभृतयस्तेषामपीश्वरः कृष्णः पार्थाय परमं पारमार्थिकं रूपमैश्वरमघटितघटनापटीयो दर्शयामास ॥ ९ ॥

रा० टी०—अनन्तरवृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच । तदाह—एवमिति, पश्य मे पार्थ रूपाणीत्यादिप्रकारेणोक्त्वेत्यर्थः । महतां योगानामुपायानामनन्तशक्तीनां वेश्वरः । कुत एतदित्यत उक्तम्—हरिरिति । सर्वयज्ञादिभागहरणाद्धरिः (परममनेकविभवोपेतं) । 'इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णो मे हरितः श्रेष्ठः तस्माद्धरिरिति स्मृतः' इति मोक्षधर्मोक्तेः । गेहेषु इष्टिगृहेष्वित्यर्थः । हरतेरिकारप्रत्ययः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यानन्तपूजास्थानेषु युगपत्सन्निधानेन भागहारिणो महायोगेश्वरत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

त० टी०—तदेव रूपं विशिनष्टि द्वाभ्याम्—अनेकेति । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तत्, अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तत्, अनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् तत्, दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ दिव्येति । दिव्यानि माल्याम्बराणि च धारयति तथा दिव्यगन्धवदनुलेपनं यस्य तत्, सर्वाश्चर्यमयम् अनेकाश्चर्यप्रचुरं देवं द्योतनात्मकमनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सर्वतो मुखानि यस्य तत् ॥ ११ ॥

म० टी०—तदेव रूपं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे, अनेकानामद्भुतानां विस्मयहेतूनां दर्शनं यस्मिन्, अनेकानि दिव्यान्याभरणानि भूषणानि यस्मिन्, दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि अस्त्राणि यस्मिंस्तत्तथा रूपम् ॥ १० ॥ दिव्यानि माल्यानि पुष्पमयानि रत्नमयानि च तथा दिव्याम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन तद्दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यो गन्धोऽस्येति दिव्यगन्धस्तदनुलेपनं

यस्य तत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाद्भुतप्रचुरं देवं द्योतनात्मकं अनन्तमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिन् तद्रूपं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः, अर्जुनो ददर्शेत्यध्याहारो वा ॥ ११ ॥

शं० टी०—तद्रूपमेव वर्णयति—**अनेकेति द्वाभ्याम्** । अनेकान्यपरिमितान्यद्भुतान्याश्चर्यकराणि दर्शनान्यूर्ध्वाधस्तिर्यक्पश्यन्त्यो विकृताः सौम्याः साधारणा भयंकराश्चित्रा दृष्टयो यस्य तदनेकाद्भुतदर्शनं, दिव्यानि प्रचण्डप्रकाशवन्त्यनेकान्युद्यतान्युद्धृतानि चक्रगदाद्यायुधानि यस्य तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं रूपम् ॥ १० ॥ किंच—**दिव्येति** । सर्वाश्चर्यमयं तेजोबलवीर्यशक्तिरूपगुणावयवावस्थानादिविशेषैः सर्वैराश्चर्यप्रचुरं सर्वतः स्वयमेव दीव्यते प्रकाशत इति देवं सर्वतोमुखं सर्वात्मकमत एवानन्तमपरिच्छिन्नं स्वरूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—कथंभूतं तदित्यत आह—**अनेकेति** । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिँस्तत् अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिँस्तत्, अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिँस्तत्, दिव्यान्यनेकानि उद्यतानि आयुधानि च यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ किंच—**दिव्येति** । दिव्यानि माल्यान्यम्बराणि च धारयतीति तथा, दिव्यो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत्, सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायं देवं द्योतनात्मकम् अनन्तमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिंस्तत् ॥ ११ ॥

• **स०, टी०—**तदेव रूपं श्रीविष्णोर्विशिनष्टि स संजयः ॥ यस्मिन्वक्त्राण्यनेकानि नेत्राणि तत्तथा वपुः ॥ १ ॥ अद्भुतानामनेकेषां यस्मिन्रूपेऽस्ति दर्शनम् ॥ यस्मिन्दिव्यान्यनेकानि भूषणानि च तत्तथा ॥२॥ यस्मिन् दिव्यान्यनेकानि प्रोद्यतान्यायुधानि तत् ॥ ३ ॥ १० ॥ ध्रियन्ते येन दिव्यानि माल्यानि वसनानि तत् ॥ दिव्यो गन्धोऽस्य तेनानुलेपनं यस्य तत्तथा ॥ १ ॥ अनेकाश्चर्यप्रचुरमनन्तं द्योतनात्मकम् ॥ तद्रूपमपरिच्छिन्नं सर्वतोमुखसंयुतम् ॥ २ ॥ दर्शयामास पार्थायेत्यनेनान्वय इष्यते ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—परमैश्वरं रूपं विशिनष्टि—**अनेकेति** । अनेकानि मुखानि नेत्राणि च यस्मिंस्तत्, अनेकानि विस्मायकानि दर्शनानि यस्मिंस्तत्, तथानेकानि दिव्यान्यलौकिकानि भूषणान्यङ्गदादीनि यस्मिंस्तत्, तथा दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तत्, दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ उक्तरूपवन्तं भगवन्तं विशिनष्टि दिव्यानि पुष्पाणि वस्त्राणि ध्रियन्ते येन तं दिव्यगन्धस्यानुलेपनं यस्य तं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं सर्वभूतात्मकत्वात् सर्वतोमुखं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेत्यध्याहारो वा । अत्र यद्यप्येतानि रूपविशेषणानि प्रतिभान्ति यथापि देवशब्दस्येश्वरवाचकस्य विशेष्यत्वमभिप्रेत्याचार्यैरित्थं व्याख्यातम्॥ ११॥

प० टी०—अनेकेति । ततोऽनेकवक्त्रनयनमित्यादितः श्लोकद्वयं रूपवर्णनार्थं स्पष्टार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—तद्रूपमाह—**अनेकेति** । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि यस्य तत् । अनेकशब्दोऽनन्तवाची । अनेकेषामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन्नित्यनेकाद्भुतदर्शनं रूपं दर्शयामासेत्यनुषङ्गः । सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् । तादात्म्यार्थे मयट् । देवं क्रीडादिगुणमनन्तं देशकालगुणापरिच्छिन्नं विश्वतोमुखं सर्वदिक्षु मुखं यस्य तद्विश्वतोमुखमनन्तमुखमिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

त० टी०—देवमित्युक्तं, कीदृशी तस्य दीप्तिरित्यपेक्षायां तस्या अभूतोपमामाह—**दिवीति** । दिवि

आकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भाः प्रभा यदि भवेत्तदा सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः सदृशी उपमा स्यात्, अन्योपमा तु नास्त्येवेत्यर्थः । एवं चैकदा दिवि सूर्यसहस्रस्योत्थानमसंभावितं तदभावे तत्सादृश्याभाव इत्यभूतोपमया निरुपमत्वमेव व्यक्तीकृतम्॥१२॥

म० टी०—दैवमित्युक्तं विवृणोति—दिवीति । दिवि अन्तरिक्षे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्यसमूहस्य युगपदुदितस्य युगपदुत्थिता भा: प्रभा यदि भवेत् तदा सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तेः सदृशी तुल्या यदि स्याद्यदि वा न स्यात् ततोऽपि नूनं विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येतेत्यहं मन्ये, अन्या तूपमा नास्त्येवेत्यर्थः । अत्राविद्यमानाध्यवसायात्तदभावेनोपमाभावपरादभूतोपमारूपेयमतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षां व्यञ्जयन्ती सर्वथा निरुपमत्वमेव व्यनक्ति, उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतामित्यादिवत् ॥ १२ ॥

शं० टी०—विश्वरूपस्य यद्देवत्वं तदेव विशदयति—दिवीति । दिव्याकाशे युगपदेकदैवोत्थितस्य सर्याणां सहस्रस्य युगपदुत्थिता समकालोदिता मेघाद्यावरणवर्जिता च या भा: प्रभा विद्यते सा विश्वरूपस्य भास: प्रकाशस्य स्फुरणसंपत्त्या स्वयं यदि सदृशी स्यात् समानकक्षा भवेच्चेत्तदा विश्वरूपप्रकाशस्य सदृशीति वक्तुं शक्यते, द्वयो: स्फुरणसंपत्तौ विचार्यमाणायां सूर्यसहस्रप्रभापेक्षया विश्वरूपप्रकाश एवाधिको भविष्यतीति मन्य इति भावः॥ १२ ॥ .

श्री० टी०—विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमाह—दिवीति । दिव्याकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भा: प्रभा भवेत् तर्हि सा तदा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथंचित्सदृशी स्यात् नान्योपमाऽस्तीत्यर्थः । तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

स० टी०—अन्तरिक्षेसहस्रस्य समूहस्य विवस्वताम् ॥ युगपच्चोत्थितस्य स्यात्प्रभा युगपदुत्थिता ॥१॥ तदा सा विश्वरूपस्य दीप्तेस्तुल्या भवेन्न वा ॥ ततोऽपि विश्वरूपस्य प्रभा सैवातिरिच्यते ॥ २ ॥ इत्यहं स्वधिया मन्ये नान्यास्तीहोपमैव हि ॥ ३ ॥ १२ ॥

भा० टी०—तत्र दृष्टान्ताकाङ्क्षायामाह—दिवीति । दिवि अन्तरिक्षे स्वर्गे वा सूर्याणां सहस्रस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भा यदि भवेत् सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः दीप्तेः सदृशी तुल्या स्यात् यदि वा न स्यादिति विश्वरूपस्य भा अतिरिच्यत इत्याशयः ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ वैश्वरूपतेजसो दृष्टान्ताभावं दर्शयति—दिवीति । तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तेः सदृशी समाना भा दीप्तिस्तर्ह्येव स्यात् । तर्हि कथम्, यदि दिव्याकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदेकवारमुत्थिता उदिता स्यादित्यभूतोपमालंकारः ॥ १२ ॥

रा० टी०—किंच—दिवीति । दिव्याकाशे सूर्यसहस्रस्यानन्तसूर्यराशेः युगपदुत्थितस्येति शेषः । प्रभा युगपदुत्थिता स्यात्सा प्रभा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः सदृशी स्यात् नान्यास्त्युपमेत्यर्थः॥१२॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

त० टी०—ततो यथा भगवतोक्तं तथार्जुनस्तद्देहे दृष्टवानित्याह—तत्रेति । तत्र तस्मिन्ननुपमे देवदेवस्य विश्वरूपे शरीरे एकत्र स्थितमनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिपृथिव्यन्तरिक्षनदीपर्वतस्वर्गपातालादिभेदभिन्नं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् भगवत्प्रसादलब्धतत्पदर्शनार्हदिव्यचक्षुः पाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥

म० टी०—इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरमिति भगवदाज्ञप्तमनुभूतवानर्जुन इत्याह—तत्रेति। एकस्थमेकत्र स्थितं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिनानाप्रकारैः अपश्यद्देवदेवस्य भगवतः तत्र विश्वरूपे शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा विश्वरूपाश्चर्यदर्शनदशायाम् ॥ १३ ॥

शं० टी०—इहैकस्थं जगत्कृत्स्नमिति यथोक्तं भगवता तथैवार्जुनोऽपि दृष्टवानित्याह—तत्रेति। यदा यस्मिन् क्षणे दिव्यं चक्षुर्दत्तं तदैव पाण्डवो देवदेवस्य तत्रैव विश्वात्मके शरीरे एकस्थमपि देवर्षिगन्धर्वादिभेदेनानेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगदपश्यत् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः—तत्रेति। अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्य शरीरे तदवयवत्वेनैकत्रैव पृथक् पृथगवस्थितं तदापाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥

स० टी०—तत्रैकत्र स्थितं सर्वं प्रविभक्तं जगत्पृथक्। देवपितृमनुष्यादिप्रकारैर्भिन्नमद्भुतम् ॥ १ ॥ दृष्टवानर्जुनो देहे देवदेवस्य शार्ङ्गिणः। तदाश्चर्यमयानेकदर्शनावसरे किल ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० टी०—न केवलं विश्वरूपधरं देवमर्जुनो दृष्टवानपि तु देवस्य देहे एकस्थं सर्वं जगदनुभूतवानित्याह—तत्रेति। तत्र तस्मिन् विश्वरूपे देवदेवस्य शरीरे एकत्र स्थितं सर्वं जगद्देवपितृमनुष्यादिभेदैरनेकप्रकारेण प्रकर्षेण विभागयुक्तं पाण्डवोऽर्जुनो दृष्टवान्। अहो भगवद्भक्तस्यार्जुनस्य पितुः पाण्डोर्भाग्यातिशयः ईश्वरविमुखस्य दुर्योधनस्य पितुस्तवाभाग्यातिशयश्चेति पाण्डवपदेन ध्वनितम् ॥ १३ ॥

प० टी०—तत्रेति। तत्र देवदेवस्य शरीरेऽनेकधा प्रविभक्तं भिन्नभिन्ननामरूपकर्मात्मकं कृत्स्नं समग्रं जगदेकस्थमेकाश्रयं तदा तस्मिन्नवसरे पाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—ततः किं जातमित्यत आह—तत्रेति। भगवता प्रदर्शिते सति देवदेवस्य शरीरे विश्वरूपे देवदानवमानवादिभेदेनानेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगदेकस्थमेकदेशस्थं तदापश्यत् ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

त० टी०—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—तत इति। ततस्तदद्भुतरूपदर्शनाद्विस्मयो योऽलौकिकान्तश्चमत्कारस्तेनाविष्टो व्याप्तस्तत एव हृष्टरोमा उत्पुलकिततनूरुहः स धनंजयः देवं तमेव विश्वरूपं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तो भूत्वा अभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥

म० टी०—एवमद्भुतदर्शनेऽप्यर्जुनो न बिभयाञ्चकार नापि नेत्रे संचचार नापि संभ्रमात्कर्तव्यं विसस्मार नापि तस्माद्देशादपससार किंत्वतिधीरत्वात्तत्कालोचितमेव व्यवजहार महति चित्तक्षोभेऽपीत्याह—तत इति। ततस्तद्दर्शनादनन्तरं विस्मयेनाद्भुतदर्शनप्रभवेनालौकिकचित्तचमत्कारविशेषेणाविष्टो व्याप्तः अत एव हृष्टरोमा पुलकितः सन् स प्रख्यातमहादेवसंग्रामादिप्रभावः धनञ्जयः युधिष्ठिरराजसूये उत्तरगोग्रहे च सर्वान् वीरान् जित्वा धनमाहृतवानिति प्रथितमहापराक्रमोऽतिधीरः साक्षादग्निरिति वा महातेजस्वित्वात् देवं तमेव विश्वरूपधरं नारायणं शिरसा भूमिलग्नेन प्रणम्य प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा नमस्कृत्य कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तयुगः सन्नभाषतोक्तवान्। अत्र विस्मयाख्यस्थायिभावस्यार्जुनगतस्यालम्बनविभावेन भगवता विश्वरूपेणोद्दीपनविभावेनासकृत्तद्दर्शनेनानुभावेन सात्त्विकरोमहर्षेण नमस्कारेणाञ्जलिकरणेन चाव्यभिचारिणा चानुभावाक्षिप्तेन वा धृतिमतिहर्षवितर्कादिना परिपोषात्सवासनानां श्रोतॄणां तादृशश्चित्तचमत्कारोऽपि तद्भेदानध्यवसायात्परिपोषं गतः परमानन्दास्वादरूपेणाद्भुतरसो भवतीति सूचितम् ॥ १४ ॥

शं० टी०—दृष्ट्वा किंकृतवानित्यत आह—तत इति। स्पष्टम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह—**तत इति** । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन् हृष्टान्युत्पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनंजयो देवं तमेव शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तो भूत्वाऽभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥

स० टी०—एवं दिव्याद्भुतं रूपं दृष्ट्वा भगवतोऽर्जुनः ॥ न बिभयाञ्चकारासौ संचचार न चक्षुषी ॥ १ ॥ विसस्मार न कर्तव्यं स्थानान्नापससार ह ॥ किंतु धीरतया चक्रे व्यवहारं यथोचितम् ॥ २ ॥ चित्तक्षोभेऽपि महति प्राहेत्येवं स संजयः ॥ तद्रूपदर्शनाज्जातविस्मयेनावृतस्ततः ॥ ३ ॥ हृष्टरोमाञ्चनो भूत्वा विश्वरूपधरं हरिम् ॥ भूमिलग्नेन शिरसा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ ४ ॥ प्रकर्षेण नमस्कृत्य स्वाभिमानं विहाय च ॥ संपुटीकृतहस्तः सन्नुवाचानतकन्धरः ॥ ५ ॥ १४ ॥

भा० टी०—ततः किमकरोदित्यपेक्षायामाह—**तत इति** । तत एकस्थकृत्स्नजगद्दर्शनानन्तरं सः प्रथितप्रभावो धनंजयोऽर्जुनो विस्मयाविष्टः आश्चर्यबुद्धियुक्तः, तल्लिङ्गमाह हृष्टानि पुलकितानि रोमाणि यस्य प्रणम्य प्रकर्षेणोत्कटभक्त्या नमनं कृत्वा शिरसा देवं विश्वरूपधरं नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन् उक्तवान् विश्वरूपदर्शनात्पूर्वमपि खाण्डवदाहादिना प्रथितप्रभावो राजसूये गोग्रहे च राजभ्यो धनस्य भीष्मादिभ्यो गोधनस्य च हरणात् धनंजयोऽधुना पुनर्दृष्टविश्वरूप इति राज्याशां त्वं मा कुर्विति स धनंजय इति पदाभ्यां ध्वनितम् ॥ १४ ॥

प० टी०—ततः किमासीदित्याह—**तत इति** । ततो दर्शनानन्तरं धनञ्जयोऽर्जुनोऽद्भुतदर्शनोत्पन्नेन विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः । एवमद्भुतरसाविर्भावेन हृदयरोमाञ्चाङ्कितः सन् देवं कृष्णं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

रा० टी०—दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यत आह—**तत इति** । ततः दर्शनानन्तरम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ॥
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

त० टी०—**अर्जुन उवाच—पश्यामीति** । हे देवदेव तव देहे सर्वानिन्द्रवस्वादीन्देवान् पश्यामि । तथा सर्वान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मकानां जरायुजाण्डजादिभेदभिन्नानां वा संघान् समूहान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखं ब्रह्माण्डाधिपं, तथेशं शङ्करं, कथंभूतं कमलासनस्थं कमलासने ब्रह्मणि स्थितं तदानुकूल्ये वर्तमानं, तथा सर्वान् भृगुमरीच्यादीनृषीन्, तथोरगान् वासुकितक्षकप्रभृतीन्सर्पान् पश्यामीति सर्वत्रान्वेति ॥ १५ ॥

म० टी०—यद्भगवता दर्शितं विश्वरूपं तद्भगवद्दत्तेन दिव्येन चक्षुषा सर्वलोकादृश्यमपि पश्याम्यहो मम भाग्यप्रकर्ष इति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्—**पश्यामीति** । पश्यामि चाक्षुषज्ञानविषयीकरोमि हे देव तव देहे विश्वरूपे देवान्वस्वादीन्सर्वान् तथा भूतविशेषाणां स्थावराणां जङ्गमानां च नानासंस्थानानां संघान्समूहान् तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं सर्वेषां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नाभिकमलासनस्थमिति वा तथा ऋषींश्च सर्वान्वसिष्ठादीन् ब्रह्मपुत्रान् उरगांश्च दिव्यानप्राकृतान् वासुकिप्रभृतीन् पश्यामीति सर्वत्रान्वयः ॥ १५ ॥

शं० टी०—पश्य मे पार्थ रूपाणि, पश्यादित्यान्वसूनिति त्वया यथोक्तं तथैव पश्यामीत्याहार्जुनः—**पश्यामीति** । हे देव तव देहे भूतविशेषसंघान् भूतविशेषा देवतिर्यगादिविभेदभिन्नाः प्राणिविशेषास्तेषां संघान् । तानेव विशेषयति—**देवानिति** । तत्रापि विशेषयति—**ब्रह्माणमिति** । ईशं सर्वप्राणिनां नियन्तारं कमलासनस्थं ब्रह्माणं चतुर्मुखं ऋषीन् नारदसनकादीन् दिव्यानुरगान् शेषवासुक्यादीन् पश्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०–भाषणमेवाह–पश्यामीति सप्तदशभिः । हे देव तव देहे देवानादित्यादीन् पश्यामि तथा सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजाण्डजादीनां संघांश्च, तथा दिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् उरगांश्च तक्षकादीन्, तथा तेषां देवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं च । कथंभूतं कमलासनस्थं पृथ्वीपद्मकर्णिकायां मेरौ स्थितम्, यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥ १५ ॥

स० टी०–दर्शितं विश्वरूपं यच्छ्रीमद्भगवताद्भुतम् ॥ तद्दत्तेनैव दिव्येन सर्वोदृश्यमपीह तत् ॥ १ ॥ अहो पश्यामि नेत्रेण मम भाग्यप्रकर्षतः ॥ इति स्वानुभवं प्रादुष्कुर्वन्प्रोवाच पाण्डवः ॥ २ ॥ पश्यामि तव देहेऽस्मिन्विश्वरूपे सुरानहम् ॥ समस्तानेव वस्वादींस्त्वद्दत्तेनैव चक्षुषा ॥ ३ ॥ तथा भूतविशेषाणां स्थाणुजङ्गमरूपिणाम् ॥ नानासंस्थानयुक्तानां समूहान्नेत्रगोचरान् ॥ ४ ॥ चतुर्मुखं समस्तानामीशितारं त्वयि स्थितम् ॥ भूपद्ममध्ये मेर्वाख्यकर्णिकासनसंस्थितम् ॥ ५ ॥ तथैवर्षीन्वसिष्ठादीन्समस्तान्मन्त्रदर्शिनः ॥ वासुकिप्रभृतीन्सर्पान्दिव्यान्दिविभवांस्तथा ॥ ६ ॥ १५ ॥

भा० टी०–स्वानुभवमाविष्कुर्वन्नर्जुन उवाच–पश्यामीति । हे देव तव देहे देवानिन्द्रादीन् सर्वान्पश्यामि तथा भूतविशेषाणां चराचराणां समूहान्पश्यामि किंच ब्रह्माणं प्रजानां नियन्तारं पद्मासनस्थमृषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् पश्यामीति सर्वत्र संबन्धनीयं, देवादीनां भूतविशेषान्तर्भूतत्वेऽपि तेषामुत्कर्षात्पृथगुपादानं ब्रह्मणो देवत्वेऽपि तज्जनकत्वात्पृथग्ग्रहणम् ॥ १५ ॥

प०.टी०–किमभाषतेत्याह–पश्यामीति सप्तदशभिः । भो देव दीप्यमान तव देहे स्वर्गस्थान् देवान् पश्यामि । तथा भूमिस्थान् सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजाण्डजादीनां संघान् समूहांस्तथा दिव्यन्तरिक्षे वर्तमानानृषीन् पुलस्त्यक्रत्वादींस्तथा पाताले स्थितानुरगांश्च पश्यामि । किं च । सत्यलोकनिवासिनं ब्रह्माणं तथा कैलासनिवासिनमीश्वरं पश्यामि । किं च कमलया लक्ष्म्या सहासने गरुडासने स्थितो विष्णुस्तमपि वैकुण्ठवासिनं पश्यामीति दिव्यदृष्टिदानस्य फलमुक्तम् ॥ १५ ॥

रा० टी०–किमभाषतेत्यतो दृष्टरूपानुवादपूर्वं स्तुतिमकरोदित्याह–अर्जुन उवाचेत्यादिना । पश्यामीति । सर्वान्देवान् सर्वान्प्राणिविशेषसमूहांश्चेत्यर्थः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं, कमलासने चतुर्मुखे स्थितमीशं रुद्रम् । तदुक्तं पाद्मे–' विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः । हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ' इति । तव देहे देवानित्यत्रापि परंपरयेति ज्ञेयम् । दिव्यानद्भुतानुरगान्सर्पांश्च तव देहे पश्यामि ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ॥
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

त० टी०–किंच–अनेकेति । अनेकानि बाहूदरवक्त्रनेत्राणि यस्य तमनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि । हे विश्वेश्वर विश्वनियन्तः हे विश्वरूप यतस्त्वमनन्तः अतस्तव नान्तमवसानं न मध्यं न पुनरादिं पश्यामि ॥ १६ ॥

म० टी०–यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टवान् तमेव विशिनष्टि–अनेकेति । बाहवश्च उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि चानेकानि यस्य तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्र अनन्तानि रूपाणि यस्येति तं तव तु पुनर्नान्तमवसानं न मध्यं नाप्यादिं पश्यामि सर्वगतत्वात् हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप संबोधनद्वयमतिसंभ्रमात् ॥ १६ ॥

शं० टी०–किंच–अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनन्तरूपमनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि हे विश्वेश्वर विश्वरूप तव नान्तं न मध्यं पुनरादिं च न पश्यामि ॥ १६ ॥

श्री० टी०—किंच अनेकेति। अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वां पश्यामि अनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि तव तु अन्तं मध्यमादिं च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥

स० टी०—बाह्वश्चोदराणीह वक्त्राणि नयनानि च॥ यस्यानेकानि तं त्वाहं पश्यामि विश्वरूपिणम्॥ ॥ १ ॥ सर्वत्रानन्तरूपं चापरिच्छिन्नं महत्तरम्॥ नावसानं न मध्यं ते नादिं पश्याम्यहं तव ॥ २ ॥ हे विश्वेश समस्तात्मन्नित्येवं संभ्रमाद्वचः ॥ ३ ॥ १६ ॥

भा० टी०—यस्य देहे सर्वं दृष्टं तं देहवन्तं विशिनष्टि—अनेकेति। अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तं त्वां सर्वत्रानन्तानि रूपाण्यस्येति तं पश्यामि तवादिमन्तं मध्यं पुनर्न पश्यामि विश्वदर्शनं तव देहे युक्तं, विश्वरूपत्वात्तवेति सूचनार्थं हे विश्वरूपेति संबोधनम्। विश्वस्याद्यन्तमध्यवत्त्वेऽपि तव तद्वत्त्वं नास्ति विश्वरूपत्वेऽपि विश्वेश्वरत्वात्तवेति द्योतनार्थं विश्वेश्वरेति संबोधनम् ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ विश्वरूपं वर्णयति—अनेकेति द्वाभ्याम्। भो विश्वेश्वर ते विश्वरूपं विश्वात्मकं रूपं यद्वा 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारः' इत्यादिना विश्वं विष्णुस्वरूपं रूपे शरीरे यस्य तथाविधं ते इति त्वां पश्यामि किं भूतम्, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनेकेषां बाहूदरवक्त्रनेत्राण्येव बाहूदरवक्त्रनेत्राणि यस्य। सर्वतः समन्ततोऽनन्तरूपमसंख्यातरूपमेव सर्वं पश्यामि। परं त्वेतत्त्रितयं न पश्यामि। तत्किम्, ते अन्तं पर्यवसानं मध्यं स्थितिमादिमाविर्भावं पूर्वं कमलासनस्थमिति पदेन सामान्यतो विष्णोः स्वरूपं यद्द्रष्टुमित्युक्तं तदेव गदाचक्राद्यायुधोपलक्षणं यथा पुराणेषु श्रुतमभूत्तथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति श्रुतिप्रतिपादितं त्रिविक्रमाकारेण दृष्टमित्याह ॥ १६ ॥

रा० टी०—अनेकेति। अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमित्यत्रापि अनेकनयनमित्यत्रेवानेकशब्दोऽनन्तवाची। प्रागुक्तानुवादरूपत्वादपौनरुक्त्यम्। सर्वतः सर्वस्मिन्देशे अनन्तान्यपरिमितानि रूपाणि यस्य तम्। हे विश्वरूप पूर्णरूप सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव चेत्युक्तेः विश्वेश्वरजगत्पते तवादिं मध्यमन्तं वा न पश्यामि। नञः त्रिरुक्तिरादरार्था। अत एवाद्यन्तयोरभावादेव मध्याभावसिद्धौ पुनर्मध्यं नेत्युपचारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्॥
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

त० टी०—पुनर्विश्वरूपं भगवन्तं विशिनष्टि—किरीटिनमिति। किरीटमुकुटादिमन्तं तेजोराशिं तेजःपुञ्जभूतं तत एव सर्वतो दीप्तिमन्तमत एव दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन द्रष्टुं शक्यम्। सर्वतो दीप्तिमन्तमित्युक्तमिदानीं तस्य दीप्तेरुपमामाह—दीप्तानलार्कयोर्द्युतेरिव द्युतिः प्रकाशो यस्य तमतएवाप्रमेयम् इयानिति प्रमातुमशक्यं त्वां समन्तात् पश्यामि ॥ १७ ॥

म० टी०—तमेव विश्वरूपं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किरीटगदाचक्रधारिणं च सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजोराशिं च अत एव दुर्निरीक्षं दिव्येन चक्षुषा विना निरीक्षितुमशक्यं, सयकारपाठे दुःशब्दोपह्नववचनः अनिरीक्ष्यमिति यावत्। दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तमप्रमेयमित्थमयमिति परिच्छेत्तुमशक्यं त्वा त्वां समन्तात्सर्वतः पश्यामि दिव्येन चक्षुषा। अतोऽधिकारिभेदाद्दुर्निरीक्षं पश्यामीति न विरोधः ॥ १७ ॥

शं० टी०—किंच—किरीटिनमिति। तेजोराशिं तेजःपुञ्जमत एव सर्वतो दीप्तिमन्तं प्रकाशयुक्तमत एव दीप्तानलार्कद्युतिं जाज्वल्यमानसूर्यानलसन्निभमत एवाप्रमेयं परिच्छेदरहितं चक्षुःप्रमाणागोचरमत एव समन्तात्सर्वतो दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन द्रष्टुं शक्यं पश्यामि शिष्टं स्पष्टम् ॥ १७ ॥

श्री० टी०–किंच–**किरीटिनमिति** । किरीटिनं मुकुटवन्तं गदिनं गदावन्तं चक्रिणं चक्रवन्तं च सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजःपुञ्जरूपम् च, तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् । तत्र हेतुः–दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तम्, अत एवाप्रमेयमेवंभूत इति निश्चेतुमशक्यम् त्वां समन्ततः पश्यामि ॥ १७ ॥

स० टी०–तं प्रकारान्तरेणेशं विशिनष्टि चिदद्वयम् ॥ गदाकिरीटचक्रादिधारिणं तेजसां निधिम् ॥१॥ सर्वतो दीप्तियुक्तं च पश्यामीशानमद्भुतम् ॥ विना दिव्येन नेत्रेण त्वामशक्यं निरीक्षितुम् ॥२॥ सर्वतो दीप्तयोर्वह्निसूर्ययोरिव भायुतम् ॥ अत्यशक्यं परिच्छेत्तुमित्थं चायमियानिति ॥ ३ ॥ १७ ॥

भा० टी०–किंच किरीटिनं शिरोभूषणविशेषवन्तं गदास्यातीति गदी तं, चक्रमस्यातीति चक्री तं, अत एव समन्ततः सर्वत्र दीप्ताग्निसूर्ययोः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तं, अत एव दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यं किरीटादिमत्त्वेऽप्यप्रमेयमशक्यपरिच्छेदं त्वां पश्यामि ॥ १७ ॥

प० टी०–**किरीटिनमिति** । किरीटिनं मुकुटवन्तं गदिनं गदाहस्तं चक्रिणं सुदर्शनवन्तं पश्यामि । अनेनोर्ध्वहस्ताभ्यां क्रमेण गदाचक्रे तथाधरहस्ताभ्यां पद्मशङ्खौ बिभ्राणमेवं चतुर्भुजं त्रिविक्रमरूपं पश्यामीत्युक्तम् । तथा त्वां सर्वतस्तेजोराशिं तेजःसमूहरूपं दीप्तिमन्तं प्रसरप्रकाशं समन्ताद्दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं दीप्तानलार्कद्युतिं ज्वलदग्निसूर्ययोर्दीप्तिर्यस्य । अप्रमेयं मनसाप्यतर्क्यम् । अयमर्थः–त्रिविक्रमस्वरूपं तु स्वरूपेणैव चरणविक्षेपमात्रव्याप्तब्रह्माण्डकटाहं तादृशमपि तव देहे पश्यामि किं पुनरन्यत् । एतदेव मनसि निधाय महापुराणेऽप्युक्तम्–'क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूःसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः' इत्यादि ॥१७॥

रा० टी०–दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिः प्रकाशो यस्य तमित्युक्त्वा प्राप्तपरिमितत्वशङ्काव्युदासायोक्तमप्रमेयमिति अमितद्युतिमित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त० टी०–अप्रमेयमहित्वात्त्वमेवं मतोऽसीत्याह–त्वमिति । उपनिषत्सु " एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः " इत्यादिना वेदितव्यं परममक्षरं त्वमेव । अस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः, यतस्त्वमव्ययः स्वरूपतो गुणतो महिम्नश्च न व्येषि न हीयसे अत एव शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वेदप्रतिपाद्यस्य धर्मस्य यज्ञादेः त्वदाराधनभूतस्य भागवतस्य धर्मस्य वा गोप्ता रक्षकः । यतः सनातनः सदैकरसस्वरूपः पुराणः पुरुषो मे मया मतो ज्ञातोऽसि ॥ १८ ॥

म० टी०–एवं तवातर्क्यनिरतिशयैश्वर्यदर्शनादनुमिनोमि–**त्वमिति** । त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिना त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः अत एव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यतया नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता, शाश्वतेति संबोधनं वा तस्मिन्पक्षेऽव्ययो विनाशरहितः अत एव सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो यः परमात्मा स एव त्वं मे मतो विदितोऽसि ॥ १८ ॥

शं० टी०–त्वदीयैतन्महामायायोगसंभाविताद्भुतस्वरूपमहत्त्वदर्शनेनैव त्वामेवमहं मन्य इत्याह—**त्वमक्षरमिति** । अक्षरं निरवयवत्वान्निराश्रयत्वात्क्रियानाश्रयत्वात्क्रियाऽविषयत्वादनन्तत्वाच्च न क्षरतीत्यक्षरं नित्यकूटस्थं "एतद्वै तदक्षरं गार्गि इति श्रुतेः" तत एव परममुत्तमोत्तमं "अव्यक्तात्तु परः पुरुषः" इति श्रुतेः । तत एव परमार्थत्वात्परमपुरुषार्थत्वाच्च वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं " स आत्मा स विज्ञेयः " इति श्रुतेः ।

वेदितव्यं परमं यदक्षरं निर्विशेषं परं ब्रह्म तत्त्वमेव । तथापि जगद्बीजं मत्तोऽन्यदस्तीत्यत आह—त्वमस्येति । अस्य महदादिस्थूलपर्यन्तस्य विश्वस्य सर्वविकारजातस्य यन्निधानं निधीयते सर्वमस्मिन्निति निधानं जगद्बीजमव्याकृताख्यं त्वमेव 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इति "परस्मान्न सन्नासन्न सदसादिति आत्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपि " इति श्रुतेः ' मत्तः परतरं ' इति स्मृतेश्च । ननु यद्यप्यहमेव परं ब्रह्म निर्विशेषं जगत्कारणं चाऽहमेव तथापि मत्तोऽन्यः कश्चिदीश्वरोऽस्ति ज्ञातव्य उपास्यश्चेत्यत आह—त्वमव्यय इति । न विद्यते व्ययो ज्ञानाज्ञानाभ्यामन्यैर्वा विनाशो यस्य सोऽव्ययो नित्यः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवतीति शाश्वतो वेदस्तेनोक्ता ये धर्मा ज्ञानकर्मादयस्तेषां गोप्ता वर्णाश्रमधर्मरक्षकः सृष्ट्यादिकर्ता ईश्वरोऽपि त्वमेव " एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति श्रुतेः । ननु निर्विशेषं परं ब्रह्म सविशेषमपरं ब्रह्माप्यहमेव तथापि मत्तोऽन्यो जीवोऽस्ति भेदायेत्यत आह—सनातन इति । " न जीवो म्रियत इति श्रवणात् सनातनो नित्यः पुरुषः पुरि शयनात्पुरुष आत्मापि त्वमेव " अयमात्मा ब्रह्म " इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात्—त्वमिति । त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म । कथंभूतं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानम् निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टाश्रयः अत एव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालकः सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो मे मतः संमतोऽसि ॥ १८ ॥

स० टी०—एवं तवात्यतर्क्यश्रीतेजऐश्वर्यदर्शनात् ॥ इत्थं शास्त्रोत्थया बुद्ध्या सम्यगनुमिनोम्यहम् ॥ १ ॥ त्वमक्षरं परं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षिभिः ॥ वैराग्यादियुतैः सम्यग्वेदान्तश्रवणादिना ॥ २ ॥ विश्वस्यास्य समस्तस्य परोत्कृष्टस्त्वमाश्रयः ॥ अत एवासि नित्यस्त्वं शाश्वतो धर्मरक्षकः ॥ ३ ॥ धर्मस्य नित्यवेदेन प्रतिपाद्यतयास्य च ॥ त्वं हि पालयिता नाशशून्यस्तस्माच्चिरंतनः ॥ ४ ॥ परमात्मासि पुरुषो विदितो मे परात्परः ॥ ५ ॥ १८ ॥

भा० टी०—दृष्ट्वा चानुमिनोमि—त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमं ब्रह्म श्रवणादिना मुमुक्षुभिर्वेदितव्यं ज्ञातव्यं त्वमेव यतोऽस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं परः आश्रयस्त्वमेव किंच त्वमव्ययो विनाशरहितः पुनश्च शश्वद्भवस्य नित्यस्य नित्यवेदबोधितस्य धर्मस्य गोप्ता रक्षकोऽतस्त्वं चिरंतनः पुरुषो ममाभिमतः ॥ १८ ॥

प० टी०—अथाप्रमेयत्वमेवाह—त्वमक्षरमिति । न क्षरतीत्यक्षरं परं ब्रह्म त्वमेव परममात्यन्तिकं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः । त्वमस्य दृश्यमानस्य विश्वस्य परमुत्कृष्टं निधानं निधीयते यस्मिन् प्रकृष्ट आश्रयः । अव्ययो नित्यः शाश्वता ये मोक्षप्रापका धर्मास्तेषां गोप्ता रक्षिता निर्वाहकः सनातनः पुराणः । एवं विधस्त्वं पुरुषः पुरुषोत्तमो मे मतः ॥ १८ ॥

रा० टी०—त्वमिति । परं निधानं मुख्याश्रयः । शाश्वतधर्मगोप्ता अनादिपरंपराप्राप्तधर्मरक्षकः । अव्ययो ह्रासहीनः सनातनोऽनादिर्नित्यः पुरुषो मे मतः ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

त० टी०—पुनरनुभूतरूपमेव वर्णयति—अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यं निरतिशयप्रभावम्, अनन्ता बाहवो यस्य तं, शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य शशिवत्सूर्यवच्च तापहरम-

तापके च नेत्रे यस्येति वा, स्वभक्तानां देवादीनां तापहरं तद्विपरीतानामसुराणां तापकरं च नेत्रं यस्य तम्। दीप्तहुताशवक्त्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारकं वक्त्रं यस्य अत एव स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं स्वकीयेन तेजसा विश्वं तापयन्तं पराभवं कुर्वन्तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

म० टी०—किंच अनादीति । आदिरुत्पत्तिर्मध्यं स्थितिरन्तो विनाशस्तद्रहितमनादिमध्यान्तमनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तं, अनन्ता बाहवो यस्य तं, उपलक्षणमेतन्मुखादीनामपि शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं, दीप्तो हुताशो वक्त्रं यस्य वक्त्रेषु यस्येति वा तं, स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं संतापयन्तं त्वा त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

शं० टी०—ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यतो वा इमानि । एष सर्वेश्वरः प्रज्ञानं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यं त्वया यदुक्तं तत्सत्यमेव तथापि मत्तो भिन्नं जगदस्तीत्याशङ्कायां "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्यर्थमवष्टभ्य तदपि त्वमेवेत्याह—अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिमध्यान्तरहितं वीराणां कर्म वीर्यमनन्तमपारं वीर्यं यस्य तमनन्तवीर्यम्, अनन्तबाहुमनन्ताः संख्यातीता बाहवो यस्य तमनन्तबाहुं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं शशिसूर्यनेत्रं दीप्तः शिखाभिर्जाज्वल्यमानो हुताशो वक्त्रं यस्य तं दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा सूर्यवत्तपन्तं प्रज्वलन्तं त्वामिदं विश्वं पश्यामि इदं विश्वं त्वमेवेति त्वदभिन्नं विश्वं पश्यामि, त्वां विश्वात्मना स्थितं पश्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—किंच—अनादीति । अनादिमध्यान्तमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तम्, अनन्तबाहुं अनन्ता वीर्यवन्तो बाहवो यस्य तम्, शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तम्, तादृशं त्वां पश्यामि तथा दीप्तो हुताशोऽग्निर्वक्त्रेषु यस्य तम्, स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं संतापयन्तं पश्यामि ॥ १९ ॥

स० टी०—आदिर्मध्यं तथान्तश्च यस्य ते नास्ति कर्हिचित् ॥ अपरिच्छिन्नवीर्यत्वादनन्ता यस्य बाहवः ॥ १ ॥ नेत्रे यस्येन्दुसूर्यौ स्तः प्रचण्डाग्निसमाननम् ॥ स्वतेजसाखिलं विश्वं तापयन्तमिदं तथा ॥२॥ तं त्वां पश्यामि विश्वेशं व्याप्तं येन जगत्त्रयम् ॥ ३ ॥ १९ ॥

भा० टी०—भगवतः परमपुरुषत्वं प्रकारान्तरेण निरूपयति—अनादीति । आदिमध्यान्तवर्जितमनन्तवीर्यमपरिमितपराक्रमं यतोऽनन्ता बाहवो यस्य चन्द्रसूर्यौ नेत्रे यस्य दीप्तश्चासौ वह्निश्च वक्त्रं यस्य तं, अतः स्वतेजसा इदं विश्वं संतापयन्तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

प० टी०—किं च स्वजनमात्रहिंसाभयाद्रणान्निवृत्तेन कालरूपपरमेश्वरदर्शनप्रार्थनया त्रैलोक्यहिंसापि मयैव कारितेति मन्यमानः पश्चात्तापमनुवदन्नाह—अनादीति । न विद्यन्ते आदिमध्यान्ता यस्य । अनन्तवीर्यमनन्तशक्तिम् । अनन्ता बाहवो यस्य । शशिसूर्यनेत्रं सांमुख्येन वर्तमानौ पूर्णचन्द्रसूर्यौ नेत्रे यस्य यद्वा शशिसूर्ययोरपि नेत्रभूतम् । दीप्तहुताशो ज्वलदग्निर्वक्त्रं मुखं यस्य । स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं संतापयन्तम् । जगत्संहारं कर्तुमिव प्रवृत्तं पश्यामि ॥ १९ ॥

रा० टी०—अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिमध्यान्तशून्यं गुणतोऽत्रादिमध्यान्तहीनत्वमुच्यते । नान्तं न मध्यमित्यत्र देशतः । अतो न पौनरुक्त्यम् । शशिसूर्यौ नेत्रयोर्यस्य तमिति वा जन्यजनकभावेन वाऽभेदोक्तिः । देवानां बहुरूपत्वादनेकाश्रयत्वं युक्तमिति "चन्द्रमा मनसो जातः" इति मनोजाततया तदाश्रयत्वमप्यविरुद्धम् । दीप्तहुताशवक्त्रमिति जन्यजनकभावेनाश्रयाश्रयिभावेन वेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

त० टी०—तद्रूपस्य सर्वलोकासह्यत्वमाह—द्यावापृथिव्योरिति । द्यौश्च पृथिवी च तयोर्मध्ये

इदमन्तरमवकाशं त्वयैवैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, एवमद्भुतमत्याश्चर्यं तवेदमुग्ररूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमिति भीतियुक्ततया व्याकुलं पश्यामि । हे महात्मन् महानात्मा दीनानुकम्पी स्वभावो यस्य स त्वमनुकम्पिस्वभावत्वादेतद्रूपोपसंहारेणैताननुगृहाणेति भावः ॥ २० ॥

म० टी०—प्रकृतस्य भगवद्रूपस्य व्याप्तिमाह—**द्यावेति** । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरमन्तरिक्षं हि एव त्वयैवैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः दृष्ट्वाद्भुतमत्यन्तविस्मयकरमिदमुग्रं दुरधिगमं महातेजस्वित्वात्तव रूपमुपलभ्य लोकत्रयं प्रव्यथितमत्यन्तभीतं जातं हे महात्मन् साधूनामभयदायक इतःपरमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः॥२०॥

शं० टी०—तदेव विस्पष्टयति—**द्यावेति** । हि यस्मात्कारणात् द्यावापृथिव्योः भूम्यन्तरिक्षयोरन्तरमन्तरालं सर्वं त्वयैकेन विश्वात्मना स्थितेन व्याप्तं पूर्णं तथा प्राच्याद्याः सर्वा दिशश्च व्याप्ताः पूर्णाः उपलक्षणमेतच्चराचरात्मकं विश्वं सर्वं त्वया व्याप्तं ' येन यद्व्याप्तं तत्तन्मात्रमेव ' इति न्यायेन त्वद्व्याप्तं विश्वं त्वन्मात्रमेवातः सर्वं विश्वं त्वमेवेत्यर्थः । ब्रह्मैवेदं सर्वं " इति श्रुतेः । एवं सार्वात्म्यं प्रतिपाद्य प्रकृतं विश्वरूपं प्रस्तौति—**दृष्ट्वेत्यादिना** । महात्मन् महान् महत्तरो विश्वमय आत्मा देहो यस्य स महात्मा तस्य संबुद्धिर्हे महात्मन् अद्भुतमाश्चर्यकरमुग्रमतिभयंकरं च तवेदं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं त्रिलोकस्थं प्राणिजातं सर्वं प्रव्यथितं, क्षुब्धं व्याकुलं च भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—किंच—**द्यावापृथिव्योरिति** । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः अद्भुतमदृष्टपूर्वं त्वदीयमिदमुग्रं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं पश्यामि इति पूर्वस्यैवानुषङ्गः ॥ २० ॥

स० टी०—विश्वरूपभृता व्याप्तं द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् ॥ दिशः सर्वास्त्वयैकेन व्याप्तास्ते रूपमीदृशम् ॥ १ ॥ अतिविस्मापकं दृष्ट्वा महातेजस्वतस्तव ॥ उग्ररूपमिदं लोकत्रयं भीतमतीव च ॥ २ ॥ साधूनामभयं देहि त्वं महात्मतया हरे ॥ ३ ॥ २० ॥

भा० टी०—**द्यावेति** । द्यावापृथिव्योरन्तरमन्तरिक्षं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण व्याप्तं दिशश्च सर्वा त्वया व्याप्ताः हि यस्मात्तस्मात्तवेदमुग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रय प्रव्यथितं पीडितमत इदमुपसंहर । महात्मनोऽक्षुद्रस्वभावस्य तव निर्दोषलोकपीडनं नोचितमित्याशयेनाह—हे महात्मन्निति ॥ २० ॥

प० टी०—**द्यावापृथिव्योरिति** । द्यावापृथिव्योरन्तरमन्तरिक्षं त्वयैकेनैव व्याप्तम् । तथा सर्वा दिशश्च व्याप्ताः । भो महात्मन् विश्वरूप एवमेतादृशमुग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितम् । प्रकर्षेण संहारं प्राप्तमिवेति पश्यामि । श्रुतिरपि वाजसनेयसंहितासु—" परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश " । भाष्यम्—ऋतस्य सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमजां प्रथमजातां शबलत्वेनोपस्थितां तनुमुपस्थायाधिष्ठाय आत्मना स्वरूपेण कृत्वात्मानमभितः संविवेश प्रविष्टवान् । किं कृत्वा, भूतानि पृथिव्यादीनि परीत्याभिव्याप्य लोकान् भूर्भुवःस्वरादीन् दिशश्च प्रदिशश्चेति तद्वत् ॥ २० ॥

रा० टी०—**द्यावेति** । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं मध्यमेकेन त्वया एकरूपेण त्वया व्याप्तं रूपान्तरैस्तु सर्वा दिशो व्याप्ता इत्यर्थः । त्वयेत्येकवचनेनैवैकेनेति लाभे पुनरेकेनेत्युक्तिः एकेन रूपेण द्यावापृथिव्यन्तरव्याप्तिसूचनाय । हे महात्मंस्तवेदमुग्रं भयंकरमद्भुतं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं पश्यामीत्यन्वयः । भूमेर्भारहाराय प्रवृत्तत्वादुग्रमिव नतूग्रमेव तदुग्रत्वमपि केषांचित्संहार्यत्वकारणविशेषादनभ्यासरूपकारणाद्वा । अभ्यासे तु आनन्द एव तद्दर्शनाद्भवति । अत्र लोकत्रयपदेन लोकत्रयस्थभक्तवर्गग्रहः अभक्तानां तद्दृष्टेरेवाभावात् । यद्वा तद्रूपमदृष्ट्वापि मनसा तदनुसंधायैव बिभ्यज्जनं दृष्ट्वार्जुनोऽहमिव एते-

ऽपि दृष्ट्वा बिभ्यतीति बुद्ध्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं पश्यामीत्याहेति ज्ञेयम् । अस्मिन्पक्षे लोकत्रयशब्दो भक्ताभक्तवर्गपरः ॥ २० ॥

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

त० टी०—लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तं तदेव विवृणोति--अमी हीति त्रिभिः । अमी सुरसंघाः शरणार्थिनस्त्वमेव परमाश्रयं विशन्ति आश्रयन्ते । तेषु केचित्तवात्युग्ररूपं दृष्ट्वा भीताः सन्तो दूरत एव स्थिताः प्राञ्जलयो भूत्वा गृणन्ति । जय जय पाहीत्यादिवाक्यान्युच्चारयन्ति । महर्षिसिद्धसंघा जगद्विनाशनिमित्तानि वक्राण्यग्निज्योतींषि महोल्कानीवोपलक्ष्य जगतः स्वास्ति भूयादित्युक्त्वा सर्वलोकसंरक्षणाय त्वां पुष्कलाभिर्महदर्थयुक्ताभिः स्तुतिभिर्भगवन्माहात्म्यप्रतिपादिकाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति ॥२१॥

म० टी०—अधुना भूभारसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयन्तं भगवन्तं पश्यन्नाह—अमी हीति । अमी हि सुरसंघा वस्वादिदेवगणा भूभारावतारार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्णाः युध्यमानाः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते एवमसुरसंघा इति पदच्छेदेन भूभारभूताः दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यम् । एवमुभयोरपि सेनयोः केचिद्भीताः पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वां, एवं प्रत्युपस्थिते युद्धे उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु सर्वस्य जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा नारदप्रभतयो युद्धदर्शनार्थमागता विश्वविनाशपरिहाराय स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिर्गुणोत्कर्षप्रतिपादिकाभिर्वाग्भिः पुष्कलाभिः परिपूर्णार्थाभिः ॥ २१ ॥

शं० टी०—किंच अमी हीति । हि यस्मात्त्वं शाश्वतधर्मगोप्ता तस्मादुग्रमप्यत्यद्भुतस्वरूपं त्वां द्रष्टुं केचिद्बलाधिकाः सुरसंघाः सुराणां देवानां संघाः सुरसंघा स्तव समीपं विशन्ति केचिदबला भीताः सन्तो दूरादेव प्राञ्जलयो भूत्वा गृणन्ति स्तुवन्ति तत्र महर्षिसिद्धसंघाः महर्षयो भृग्वादयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां संघाः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिः शब्दार्थपुष्टियुक्ताभिः स्तुतिभिस्त्वां स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

श्री० टी०—किंच—अमी हीति । अमी सुरसंघाः भीताः सन्तः त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति तेषां मध्ये केचिदतिभीताः दूरत एव स्थित्वा कृतसंपुटकरयुगुलाः सन्तो गृणन्ति जयजय रक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

स० टी०—अथ भूभारसंहारकारित्वं स्वात्मनः परम् ॥ पश्यन्प्रकटयन्तं श्रीभगवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥ भुवो भारावतारार्थं देवसंघाः सहस्रशः ॥ नृरूपेणावतीर्णा ये युध्यमाना विशन्ति ते ॥ २ ॥ त्वामेवासुरसंघाश्च दुर्योधनमुखा नृपाः ॥ दृश्यन्ते प्रविशन्तोऽत्र भीताः प्राञ्जलयो विभुम् ॥ ३ ॥ स्तुवन्ति त्वां परे शक्ताः सन्तोऽप्यत्र पलायने ॥ उत्पातादिनिमित्तानि ह्युपलभ्य महारणे ॥ ४ ॥ स्वस्त्यस्तु सर्वभूतेभ्य इत्युच्चार्य पुनः पुनः ॥ महर्षीणां च सिद्धानां समूहास्त्वां स्तुवन्ति च ॥ ५ ॥ स्तुतिभिः परिपूर्णाभिर्गुणैरैश्वर्यबोधकैः ॥ ६ ॥ २१ ॥

भा० टी०—इदानीं यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनसंशयनिर्णयाय पाण्डवानां जयमैकान्तिकं दर्शयितुं प्रवृत्ते भूभाराहरणार्थिनं भगवन्तं पश्यन्नाह—अमीति । अमी हि युध्यमानाः भूभारहरणार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्णा वस्वादिदेवसंघास्त्वां प्रविशन्तीति त्वामिति पाठ आचार्यैर्व्याख्यात इति भात्यन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षितः असुरसंघा इति पदं छित्त्वा भूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारोक्तिस्तु त्वेति पाठे संगच्छत इति ज्ञेयम् । तत्र केचिद्भीताः पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयः

सन्तो गृणन्तः स्तुवन्ति । किंच युद्धदर्शनार्थमागता महर्षिसिद्धसंघा नारदादयो युद्धे प्रत्युपस्थिते तु जगत्क्षयहेतूत्पातादीनि उपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा संपूर्णाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

प० टी०–तदेवाह–अमी हीति । सुरसंघा देवसमूहास्त्वामतिभीषणं दृष्ट्वेतः परं क गन्तव्यमिति व्याकुलचित्तास्त्वामेव प्रविशन्ति । तथा महर्षयश्च सिद्धसंघा गन्धर्वचारणादयस्त्वां त्रिलोकीप्रभुं मत्वा स्वस्तीत्याशीर्वचनमुक्त्वा त्वां पुष्कलाभिर्दीर्घाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति । एतदर्थे नौधसं सामास्ति–" तं वोदस्समृषीषहं वसोर्मदानमन्धसः । अभिवत्सं न स स्वरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे " इति । भाष्यम्–नौधा ऋषिः इन्द्रं परमात्मानं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमाना दस्मं दर्शनीयं ऋषीषहं ऋषीषा बाधकास्तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशं, वसोर्दुःखस्य वासयितारमाच्छादकम् । तथान्धसः सोमलक्षणस्यान्नपानेन मदानं मोदमानं तादृशमिन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरभिनवामहेऽभिष्टुमोऽभितः शब्दयामः । कुत्र सस्वरेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः, तत्र दृष्टान्तः वत्सं यथा नवप्रसूतिका धेनवः सस्वरेषु सुष्ठु अस्यन्ते दीयन्ते गावोऽत्रेति सस्वराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत्परमप्रेमास्पदं त्वामित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०–अन्यदपि स्वदृष्टमाहार्जुनः–अमी हीति । सुरसंघाः मुक्तदेववर्गाः 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्' इति वचनात् । तेन पश्यामि देवांस्तव देव देह इत्यनेन न पौनरुक्त्यम्, अत्रमुक्तानां तत्रामुक्तानामुक्तेः । पुष्कलाभिर्गुणपूर्णाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्याः विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥
गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

त० टी०–किंच–रुद्रादित्या इति । रुद्रादय ऊष्मपाः पितरः " ऊष्मभागा हि पितरः " इति श्रुतेः । 'यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः' इति स्मृतेश्च । एते सर्वेऽपि विस्मितास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

म० टी०–किंचान्यत्–रुद्रेति । रुद्राश्चादित्याश्च वसवो ये च साध्या नाम देवगणा विश्वे तुल्यविभक्तिकविश्वेदेवशब्दाभ्यामुच्यमाना देवगणाः अश्विनौ नासत्यदस्रौ मरुत एकोनपञ्चाशद्देवगणाः ऊष्मपाश्च पितरः गन्धर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां च जातिभेदानां संघाः समूहा वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां तादृशाद्भुतदर्शनात्ते सर्व एव विस्मिताश्च विस्मयमलौकिकचमत्कारविशेषमापद्यन्ते च ॥ २२ ॥

शं० टी०–एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह–रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवस्तथान्ये ये च साध्या देवताभेदा विश्वे विश्वेदेवा अश्विनौ मरुतो देवविशेषाश्चोष्मपाः पितरस्ते च "ऊष्मभागा हि पितरः" इति श्रवणात् गन्धर्वा यक्षा असुराः सिद्धास्तेषां संघाश्च सर्वे विस्मिता आश्चर्यवन्तो भूत्वा त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

श्री० टी०–किंच–रुद्रेति । रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च ये च साध्या नाम देवाः विश्वेदेवाः अश्विनौ देवौ मरुतो मरुद्गणाः ऊष्माणं पिबन्तीत्यूष्मपाः पितरः " ऊष्मभागा हि पितरः " इत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च–' यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ' इति । गन्धर्वाश्च यक्षाश्चासुराश्च विरोचनादयः सिद्धानां संघाश्च ते सर्व एव विस्मिताः सन्तस्त्वां वीक्षन्त इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

स० टी०–रुद्रा वसव आदित्याः साध्या विश्वेऽश्विनौ तथा ॥ मरुतः पितरश्चैते गन्धर्वाणां समूहकाः ॥ १ ॥ यक्षाणामसुराणां च सिद्धानां ये व्रजास्तथा ॥ त एते विस्मिताः सन्तस्तादृशाद्भुतदर्शनम् ॥ २ ॥ पश्यन्ति त्वां महद्भूतं विश्वरूपमलौकिकम् ॥ अलौकिकचमत्कारमापद्यन्तेऽखिला अपि ॥ ३ ॥ २२ ॥

भा० टी०—किंचैतद्रूपं दृष्ट्वा नाहमेव विस्मयाविष्टोऽपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह—रुद्रेति। ऊष्माणं पिबन्तीत्यूष्मपाः पितरः 'ऊष्मभागा हि पितरः' यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः। पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः॥ इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः यक्षाः कुबेरादयः असुरा विरोचनादयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां संघाः समूहास्त्वां पश्यन्ति सर्वे विस्मिता विस्मयं प्राप्ता एव च॥ २२॥

प० टी०—अथ केऽप्यतिचकितत्वेन स्तोतुमशक्तास्तूष्णीं तस्थुरित्याह—रुद्रादित्या इति। रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश, वसवोऽष्टौ, ये च साध्या विश्वेदेवा अश्विनौ मरुद्गणा ऊष्म पिबन्ति ते ऊष्मपाः पितरः, गन्धर्वयक्षास्तथासुरसिद्धसङ्घा अद्भुतदर्शनाद्विस्मिताः सन्तस्त्वां वीक्षन्ते तूष्णीमवलोक्य स्थिताः॥ २२॥

रा० टी०—रुद्रेति। ऊष्मपाः पितरः "ऊष्मभागा हि पितरः" इति श्रुतेः। गन्धर्वादीनां संघाः॥२२॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम्॥
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्॥ २३॥

त० टी०—किंच—रूपमिति। हे महाबाहो ते तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोका जनाः प्रव्यथिता भयाकुलचित्ता भवन्ति। तथाऽहं प्रव्यथितोऽस्मि। कीदृशं ते रूपं महदतिप्रमाणं, बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत्,। बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तत्। बहून्युदराणि यस्मिन् तत्, बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालमतिभयानकम्॥ २३॥

म० टी०—लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति—रूपमिति। हे महाबाहो ते तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रव्यथितास्तथाऽहं प्रव्यथितो भयेन। कीदृशं ते रूपं महत् अतिप्रमाणं बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिन् तत्, बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तत्, बहून्युदराणि यस्मिन् तत्, बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालमतिभयानकं दृष्ट्वैव मत्सहिताः सर्वे लोका भयेन पीडिता इत्यर्थः॥ २३॥

शं० टी०—एवं देवादीनां प्रवेशनं स्तवनं विस्मयदर्शनं चोक्त्वाऽधुना भयंकराकारदर्शनेन लोकानां स्वस्य च भयकार्यं प्रतिपादयति—रूपमिति त्रिभिः। बहूनि बहुविधानि च वक्त्राणि च नेत्राणि च यस्मिंस्तद्बहुवक्त्रनेत्रं बहवो बाहव ऊरवश्च पादाश्च यस्मिंस्तद्बहुबाहूरुपादं बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं महदतिपरिमाणं ते रूपं स्वरूपं दृष्ट्वा लोकाः प्राणिनः सर्वे प्रव्यथिताः प्रकर्षेण व्यथिताः प्रव्यथिता महाव्यथां प्राप्तास्तथैवाहमपि व्यथितोऽस्मीत्यर्थः॥ २३॥

श्री० टी०—किंच—रूपमिति। हे महाबाहो! महदत्यूर्जितं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिताः अतिभीताः तथाऽहं च प्रव्यथितोऽस्मि। कीदृशं रूपं दृष्ट्वा बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत्, बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् बहूनि उदराणि यस्मिंस्तत् बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः॥२३॥

स० टी०—अतिप्रमाणं ते रूपं बहुनेत्रमुखान्वितम्॥ बहवो बाहवो यस्मिन्पादाः सन्ति तथोरवः॥१॥ उदराणि बहून्येवं बहुदंष्ट्राभिरुग्रकम्॥ तथारूपममी लोका दृष्ट्वा भीता अहं तथा॥ २॥ २३॥

भा० टी०—रुद्रादयः किमर्थं विस्मयापन्ना इति चेत् यस्मात्सर्वे लोकाः करालं तव रूपं दृष्ट्वा पीडिता इत्याह—रूपमिति। तव रूपं महदतिप्रमाणं तदेवाह—बहूनि मुखानि चक्षूंषि च यस्मिंस्तत् बहूनि बाह्वादीनि यस्मिंस्तत् अत एव हे महाबाहो बहूनि उदराणि यस्मिंस्तत बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तत दृष्ट्वा लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिता भयेन प्रचलिताः। ननु प्रव्यथितैर्लोकैः किं तव त्वं तु न व्यथित इत्यत आह तथाहमपि व्यथितः॥ २३॥

प० टी०—एवं स्थितिरूपेण विश्वरूपं दर्शयन्निदानीं संहाररूपेण पश्यति । अतिभयानकरूदर्शनेन तदुदरवर्तिनां लोकानां स्वस्य च भयं नाटयति—रूपमिति । ते तव रूपं करालमत्युल्बणं दृष्ट्वा लोकाः कौरवसैनिकाश्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरित्यादिवक्ष्यमाणवाक्यैः प्रव्यथिता नाशं पर्यवसिता (?) इति च दृष्ट्वा एते दैवान्नष्टा एव परं तु मया क्षात्रधर्मप्रतिष्ठापकजगद्गुरुवाक्यमविगणय्य व्यर्थं संग्रामादुपरतमित्यहमपि प्रव्यथितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—रूपमिति । बहुदंष्ट्राभिः करालं विरूपम् । लोकाः भक्तवर्गाः भक्ताभक्तवर्गार्थत्वे तु लोकत्रयमित्यत्रैवाभिप्रायो ध्येयः । तथाहमपि प्रव्यथितः ॥ २३ ॥

नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो॥२४॥

त० टी०—अहं त्वतिव्याकुलचित्तोऽस्मीत्याह—नभःस्पृशमिति । अत्र नभःशब्दो "योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् तदक्षरे परमे व्योमान्" इत्यादिश्रुत्यभिहितप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाचकः सर्वविकाराश्रयभूतत्रिगुणाश्रयप्रकृतेः सर्वावस्थावस्थितस्य पुरुषस्य चाश्रयतया वर्तमानत्वान्नभः परमव्योम स्पृशते इति नभस्पृशं, दीप्तं प्रज्वलितम्, अनेके सितकृष्णपीतादयो वर्णा यस्य तमनेकवर्णं व्यात्तानि विवृतानि आननानि यस्य तं, दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तमेवंभूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितान्तःकरणोऽहं धृतिं देहधारणं न विन्दामि न लभे । शमं चेन्द्रियाणां शान्तिं च न लभे । हे विष्णो बाह्याभ्यन्तरव्यापक मम बाह्याभ्यन्तरव्यथां त्वं जानासीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

म० टी०—भयानकत्वमेव प्रपञ्चयति—नभ इति । न केवलं प्रव्यथित एवाहं त्वां दृष्ट्वा किंतु प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यं देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं शमं च मनःप्रसादं न विन्दामि न लभे हे विष्णो । त्वां कीदृशं नभःस्पृशमन्तरिक्षव्यापिनं दीप्तं प्रज्वलितम् अनेकवर्णं भयंकरनानासंस्थानयुक्तम् व्यात्ताननं विवृतमुखं दीप्तविशालनेत्रं प्रज्वलितविस्तीर्णचक्षुषं त्वां दृष्ट्वा हि एव प्रव्यथितान्तरात्माहं धृतिं शमं च न विन्दामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

शं० टी०—व्यथाप्राप्तिकारणमेव स्पष्टयति—नभःस्पृशमिति । हिशब्दोऽवधारणार्थः । हे विष्णो सर्वव्यापिन् नभःस्पृशमभ्रंकषं, यद्वा नभोवत्सर्वं स्पृशतीति नभःस्पृशं सर्वव्यापकं तेजोविशेषेण दीप्तं जाज्वल्यमानं, अनेकवर्णं वर्ण्यन्त इति वर्णा रूपाण्यनेकान्यनेकविधानि यत्र तदनेकवर्णं ब्रह्मादिनानाविधविचित्ररूपविशेषविशिष्टं, व्यात्तानि विस्फारितान्याननानि यत्र तं व्यात्ताननं, सूर्यमण्डलवद्दीप्तानि विशालानि विकृतानि च नेत्राणि यत्र तं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वैव प्रव्यथितान्तरात्मा भयक्षुब्धान्तरङ्गः सन् धृतिं धैर्यं शमं मनःस्वास्थ्यं च न विन्दाम्यतिचकितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—न केवलं भीतोऽहमित्येतावदेव अपितु—नभःस्पृशमिति । नभः स्पृशतीति नभःस्पृक् तं अन्तरिक्षव्यापिनमित्यर्थः । दीप्तं तेजोयुक्तम् अनेके वर्णा यस्य तमनेकवर्णम् । व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्य तम्, दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तम्, एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यमुपशमं च न लभे ॥ २४ ॥

स० टी०—नभोव्यापिनमत्यन्तं प्रज्वलन्तं समंततः ॥ नानासंस्थानसंयुक्तं भीषणं विवृताननम् ॥ १ ॥ दीप्तविस्तीर्णनेत्रं त्वां दृष्ट्वा भीतं मनो मम ॥ नापि धैर्यं लभे विष्णो न शान्तिं मनसो लभे ॥२॥ २४ ॥

भा० टी०—स्वव्यथायां कारणमाह—नभ इति । नभःस्पृशं द्युस्पृशं दीप्तं ज्वलितं, अनेके नाना भयं-

करा वर्णा यस्मिंस्तं, व्यात्तानि विवृतानि भयंकराणि मुखानि यस्मिंस्तं, प्रज्वलितानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्तं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितश्चलितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धैर्यं न लभेऽअत एव शमं मनस्तुष्टिं न लभे। व्यापनशीलता तव मया दृष्टाऽधुना द्रष्टुमसमर्थोऽस्मीति सूचयन्नाह—हे विष्णो इति। व्यापनशीलस्त्वं मनोगतमपि जानासीति वा संबोधनाशयः ॥ २४ ॥

प० टी०—किं च-नभ इति। नभोऽन्तरिक्षं स्पृशतीति नभःस्पृक् तं नभःस्पृशम्। दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णम्, व्यात्तं प्रसारितमाननं यस्येति। दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि नेत्राणि यस्य। विष्णो व्यापक एवंविधं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंविधोऽहं धृतिं धैर्यमुपशमं वा न विन्दामि ॥२४॥

रा० टी०—नभ इति। व्यात्ताननं विवृतमुखम्। अन्तरात्मा मनः। न विन्दामि न प्राप्नोमि। शमं सुखं च न विन्दामि न प्राप्नोमि। विष्णुशब्दार्थ उक्तः दशमेऽध्याये ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ॥
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

त० टी०—किंच दंष्ट्रेति। दंष्ट्राभिः करालानि भयानकानि कालानलवत्सर्वसंहारे प्रवृत्तानि ते मुखानि दृष्ट्वैव भयावेशेन दिशो न जाने, शर्म सुखं च न लभे। तस्माद्धे देवेश ब्रह्मादिदेवानां लोकेश्वराणामपीश्वर हे जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव। यथाऽहं भयनिवृत्त्या प्रकृतिस्थो भवेयं तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

म० टी०—दंष्ट्रेति। दंष्ट्राभिः करालानि विकृतत्वेन भयंकराणि प्रलयकालानलसदृशानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव नतु तानि प्राप्य भयवशेन दिशः पूर्वापरादिविवेकेन न जाने अतो न लभे च शर्म सुखं त्वद्रूपदर्शनेऽपि अतो हे देवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव मां प्रति यथा भयाभावेन त्वद्दर्शनजं सुखं प्राप्नुयामिति शेषः ॥ २५ ॥

शं० टी०—उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण वदन् भगवत्प्रसादं प्रार्थयते—दंष्ट्रेति। जगतां निवासो यः स हे जगन्निवास देवेश अन्यानपेक्ष्या स्वयमेव दीप्यते प्रकाशत इति देवः स्वसन्निधानात्सर्वमीष्टे चेष्टयतीति ईशः दिशो न जाने भयेन चित्तस्वास्थ्यजं शर्म सुखं च न लभे न प्राप्नोमि भीतोऽस्मि प्रसीद प्रसन्नो भव। शिष्टं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

श्री० टी०—किंच-दंष्ट्रेति। भो देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि शर्म च सुखं न लभे भो जगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलयाग्निस्तत्सदृशानि ॥ २५ ॥

स० टी०—भयंकाराणि दंष्ट्राभिर्विकृतत्वान्मुखानि ते ॥ प्रलयानलतुल्यानि दृष्ट्वैवातिभयान्वितः ॥१॥ पूर्वापरविवेकेन न जानेऽहं दिशो भ्रमात् ॥ न लभेऽहं सुखं स्वामिंस्त्वद्रूपस्यापि दर्शने ॥ २ ॥ प्रसन्नो भव देवेश जगदाधार मां प्रति ॥ यथाऽहं निर्भयो भूत्वा त्वद्दर्शनसुखं लभे ॥ ३ ॥ २५ ॥

भा० टी०—दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि प्रलयकालाग्निसदृशानि च दृष्ट्वैव न तु प्राप्य दिशः पूर्वापरविवेकेन न जानामि शर्म सुखं च न लभेऽतो हे देवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव तव देवेशत्वं जगन्निवासत्वं च प्रत्यक्षेण मयोपलब्धं यदर्थं मम प्रार्थना आसीदिति द्योतनार्थं संबोधनद्वयम् ॥ २५ ॥

प० टी०—अथ भयातिशयेन स्वस्य कांदिशीकत्वमनुवदति—दंष्ट्रेति। दंष्ट्राभिः कारालानि भयानकानि। कालानलः संकर्षणमुखानलस्तत्सदृशानि ते मुखानि दृष्ट्वाहं दिशो न जाने प्रागपरादिभागेन दिशां ज्ञानं

सूर्येण कृत्वा भवति सोऽपि तव नाभिभूतोऽस्तीत्यर्थः । तथेतःपरं किं भवतीति व्याकुलचित्तत्वेन शर्म विश्रमं न लभे । अथ भयोपशमस्त्वयैव विधेय इत्याह प्रसीदेति । स्पष्टम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—दंष्ट्रेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिर्विरूपाणि कालेति प्रलयकालाग्निसन्निभानि समप्रभाणि । न जाने न जानामि शर्म सुखं च न विन्दामि । जगन्निवास जगदाधार ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

त० टी०—प्रसीद देवेशेत्यनेन भयनिवृत्तिलक्षणप्रसादार्थं प्रार्थितेन भगवता देवासुरसंग्रामे निहतानामुभयसैन्ये राजच्छद्मनाऽवस्थितानां भूभाररूपाणामसुराणां धार्तराष्ट्रादीनां संहारार्थं भवतो जयकीर्तिप्रख्यापनाय च मयैतद्रूपमाविष्कृतमतस्त्वं मा भैषीरिति सूचनाय पार्थाय प्रदर्शितम् । स च पार्थो भाविनमपि स्वविजयं परेषां पराजयं च, 'मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' इत्यादिष्टं तत्प्रसादलब्धदिव्येन चक्षुषा पश्यन्नाह—अमीत्यादिपञ्चभिः । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां शल्यजयद्रथादीनां राज्ञां संघैः समूहैः सह तव वक्त्राणि विशन्तीत्युत्तरेणान्वयः । न केवलं दुर्योधनादयो विशन्त्यपि तु सर्वैरजेयत्वेनाभिमतो भीष्मः परशुरामादधिगतास्त्रविद्यः तथा द्रोणः तथाऽसौ सदा मम द्वेषी सूतपुत्रः कर्णः, न केवलमेत एव विशन्ति, किंतु अस्मदीयैरपि योधमुख्यैस्तत्प्रतियोद्धृभिः शिखण्डिधृष्टद्युम्नादिभिः सह ॥ २६ ॥

म० टी०—अस्माकं जयं परेषां पराजयं च सर्वदा द्रष्टुमिष्टं पश्य मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीति भगवदादिष्टमधुना पश्यामीत्याह पञ्चभिः—अमीति । अमीच धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः शतं सोदरा युयुत्सुं विना सर्वे त्वां त्वरमाणा विशन्तीत्यग्रेतनेनान्वयः अतिभयसूचकत्वेन क्रियापदन्यूनत्वमत्र गुण एव सहैवावनिपालानां शल्यादीनां राज्ञां संघैस्त्वां विशन्ति न केवलं दुर्योधनादय एव विशन्ति किंतु अजेयत्वेन सर्वैः संभावितोऽपि भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सर्वदा मम विद्वेष्टा- सहास्मदीयैरपि परकीयैरिव धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैस्त्वां विशन्तीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

शं० टी०—यच्चान्यद्द्रक्ष्यसीति यदुक्तं स्वजयं परेषां पराजयं च द्रष्टासीति तदप्यत्र दृष्ट्वाह—अमीचेति चतुर्भिः । चकारस्य सर्वपदेन संबन्धः । अमी पुरोदृश्यमाना धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे चावनिपालसंघैः सहैव त्वा त्वां विशन्ति विशधातोरत्रापि संबन्धः भीष्मो द्रोणस्तथासौ सूतपुत्रः कर्णश्चास्मदीयैरपि योधमुख्यैर्द्रुपदधृष्टद्युम्नादिभिः सह ॥ २६ ॥

श्री० टी०—यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन् संग्रामे भाविजयपराजयादिकं च मम देहे पश्येति यद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह—अमी चेति पञ्चभिः । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सहैव तव वक्त्राणि विशन्तीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रः कर्णश्च न केवलं त एव विशन्ति अपि तु प्रतियोद्धारो येऽस्मदीया योधमुख्याः शिखण्डीधृष्टद्युम्नादयस्तैः सह ॥ २६ ॥

स० टी०—येभ्यः पराजयाशङ्का ममासीत्ते नृपा अमी ॥ दुर्योधनप्रभृतयो धृतराष्ट्रसुताः शतम् ॥ १ ॥ शल्यादीनां महीपानां समूहैः सह तेऽखिलाः ॥ त्वां विशन्ति तथा भीष्मद्रोणकर्णादयोऽप्यमी ॥ २ ॥ अजेयत्वेन ये लोके शूराः संभाविता हि ते ॥ अस्मदीयैः सहानेकैर्धृष्टद्युम्नादिभिस्तथा ॥ ३ ॥ योधमुख्यैर्विशन्ति त्वामित्यनेनान्वयोऽस्य च ॥ ४ ॥ २६ ॥

भा० टी०—पराजयाशङ्कापि मम निवृत्ता इत्याशयेनाह—**अमी चेति** । अमी च त्वा त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयस्त्वरमाणा विशन्तीति परेणान्वयः सर्वे युयुत्सुव्यतिरिक्ता अवनिपालानां राज्ञां जयद्रथादीनां समूहैः सहैव किंच येषु परेषा जयाशा तेऽपि भीष्मादयः सूतपुत्रः कर्णोऽसौ ममातीवशत्रुः अस्मदीयैरपि योधानां प्रधानैः शिखण्डिधृष्टद्युम्नादिभिः सहैव ॥ २६ ॥

प० टी०—अथान्यदपूर्वं पश्यामीत्याह—**अमीचेति पञ्चभिः** । तत्र रणे मरिष्यमाणानां भक्तानां च भाविनीं दृश्यमानां गतिं प्रथमतो निरूपयामि । तत्र भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्ते धर्म्ययुद्धकर्तारो भगवद्भक्ताश्च तथाविधैरेवास्मदीयैर्योधमुख्यैः शिखण्डिधृष्टद्युम्नादिभिः सहापुनर्भवप्रदं त्वां विशन्ति ॥ २६ ॥

रा० टी०—अमीति । त्वा त्वां सूतपुत्रः कर्णः योधमुख्यैः योधेषु भटेषु प्रधानैः अस्मदीयैः सह ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

त० टी०—एते सर्वे त्वरमाणा वेगवन्तस्ते तव दंष्ट्राभिः करालानि भयङ्कराणि वक्त्राणि विशन्ति । तत्र केचित् चूर्णितैरुत्तमाङ्गैश्चूर्णीकृतशिरोभिरुपलक्षिता दशनान्तरेषु दन्तानां संधिषु विशेषेण लग्ना दृश्यन्ते ॥ २७ ॥

म० टी०—अमी धृतराष्ट्पुत्रप्रभृतयः सर्वेऽपि ते तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणा विशन्ति तत्र च केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्विशिष्टा दशनान्तरेषु विलग्नाः विशेषेण संलग्नाः दृश्यन्ते मया सम्यगसंदेहेन ॥ २७ ॥

शं० टी०—**वक्त्राणीति** । त्वरमाणाः सन्तः भयानकानि भयंकराणि दंष्ट्राकरालानि ते वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति तत्र केचिद्योधमुख्याश्चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिताः सन्तो दशनान्तरेषु दन्तविवरेषु संदृश्यन्ते ॥ २७ ॥

श्री० टी०—**वक्त्राणीति** । य एते सर्वे त्वरमाणा धावन्तस्तव दंष्ट्राभिः करालानि भयंकराणि वक्त्राणि विशंति तेषां मध्ये केचिच्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिता दन्तसंधिषु संश्लिष्टाः संदृश्यन्ते ॥ २७ ॥

स० टी०—तव दंष्टाकरालानि वक्त्राणि ते त्वरान्विताः ॥ विशन्ति भीषणान्येते सर्वे दुर्योधनादयः ॥१॥ तत्र चूर्णीकृतैः केचिच्छिरोभिः संयुता भटाः ॥ दन्तान्तरेषु संलग्ना दृश्यन्ते ते मया स्फुटम् ॥ २ ॥२७॥

भा० टी०—किंच **वक्त्राणीति** । तव मुखानि दंष्ट्राकरालानि अत एव भयंकराणि त्वरायुक्ता विशन्ति तत्र प्रविष्टानां मध्ये केचिद्दन्तान्तरेषु चूर्णितैः शिरोभिर्विलग्ना भक्षितमांसमिव संदृश्यते उपलभ्यन्ते ॥२७॥

प० टी०—**वक्त्राणीति** । तथामी कूटकारित्वेनाततायित्वेनात्रैव प्रसिद्धा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनदुःशासनादय एकोत्तरशतं तथाविधैरेवावनिपालानां संघैः सह त्वरमाणा यातनार्थं वेगवत्तरास्तव वक्त्राणि विशन्ति । किंभूतानि वक्त्राणि दंष्ट्राकरालान्यत एव भयानकानि तत्र केचिद्दुष्कृतिनश्चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्दशनान्तरेषु दन्तसन्धिषु विलग्नाः संश्लिष्टा दृश्यन्ते ॥ २७ ॥

रा० टी०—**वक्त्राणीति** । ते प्रागुक्तधृतराष्ट्रपुत्रादयस्ते तव वक्त्राणि विशन्तीत्यत्र तेषां भगवन्मुखाभिमुखचेष्टाभावेऽपि भगवानेवानेकमुखैः सेनाद्वयस्थयोधान् ग्रसित्वा तिष्ठतीत्युपचारेण विशन्तीत्युक्तिर्ज्ञेया । एवमग्रेऽपि । केचित्तस्मिन्मुहूर्त एव मरिष्यमाणाः । केचिद्दशनांतरेषु विलग्नाः चूर्णितैः शतशः सूक्ष्मरेखोपेतशीर्णघटवत् शतशः सक्ष्मरेखोपेततया भिन्नैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिताः सन्तः दृश्यन्ते मयेत्यर्थः । मन्ददृष्टीनामन्येषां तथादृष्टयभावेऽप्यर्जुनस्य दिव्यदृष्टिमत्त्वात्तथा दर्शनं युक्तमिति ज्ञेयम् । यथान्यैरदृष्टापि पुरूरवसो जराश्विभ्यां दृष्टा तथेति व्यक्तमेतद्विष्णुधर्मे एकोनविंशेऽध्याये ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

त० टी०—ते कथं प्रविशन्तीत्यपेक्षायां तेषां प्रवेशस्य दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा नदीनां नानामार्गगानां बहवोऽम्बूनां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा नरलोकवीरा अभिविज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥

म० टी०—राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशने निदर्शनमाह—**यथेति**। यथा नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवोऽम्बूनां जलानां वेगा वेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितः सर्वतो ज्वलन्ति अभिविज्वलन्तीति वा पाठः ॥ २८ ॥

शं० टी०—पुनरपि तेषां भगवद्वक्त्रप्रवेशनमेव सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—**यथेति**। नरलोके मर्त्यलोके वीराः शूरा नरलोकवीरा भीष्मादयः। शिष्टः स्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—प्रवेशमेव दृष्टान्तेनाह—**यथेति**। नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अम्बूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तो यथा समुद्रमेव द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा अमी ये नरलोकवीरास्ते अभिविज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि प्रविशन्ति ॥ २८ ॥

स० टी०—कथं ते प्रविशन्त्येतद्दृष्टान्ताभ्यां निदर्श्यते ॥ बहुमार्गप्रवृत्तानां नदीनां बहवोऽप्यपाम् ॥ १ ॥ वेगवन्तः प्रवाहा वै समुद्राभिमुखा यथा ॥ समुद्रं प्रविशन्त्येवं नृणां वीरा महत्तराः ॥ २ ॥ भीष्मद्रोणादयः सर्वे तव वक्त्राणि सर्वतः ॥ प्रविशन्ति ज्वलन्त्येते महाकालेन योजिताः ॥ ३ ॥ २८ ॥

भा० टी०—तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवो जलानां वेगाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति विशन्ति तथाऽमी नरलोकवीरा तव मुखान्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि विशन्ति ॥ २८ ॥

प० टी०—अथोभयत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा बहवो नानामार्गप्रवृत्ता नदीनामम्बुवेगाः प्रवाहाः समुद्रमेव द्रवन्ति प्रविशन्ति प्रविश्य च समुद्राकारा भवन्ति तथा तवाभिमुखा अनुकूला नरलोकवीरा उत्साहशालिनो भीष्मद्रोणादयस्त्वां विशन्ति। तथा ये त्वभिविज्वलन्ति अभितो जाज्वल्यमानानि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥

रा० टी०—**यथेति**। विज्वलन्ति दीप्यमानानि वक्त्राणि ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

त० टी०—अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगं दृष्टान्तमुक्त्वा बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा पतङ्गाः शलभाः समृद्धवेगाः सन्तः प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं बुद्धिपूर्वकं नाशाय मरणायैव विशन्ति, तथैव नाशायैवैते लोका दुर्योधनादयः सर्वेऽपि समृद्धवेगास्तव वक्त्राणि प्रविशन्ति ॥ २९ ॥

म० टी०—अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगं दृष्टान्तमुक्त्वा बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा पतङ्गाः शलभाः समृद्धवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वं प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति नाशाय मरणायैव तथैव नाशाय विशन्ति लोका एते दुर्योधनप्रभृतयः सर्वेऽपि तव वक्त्राणि समृद्धवेगाः बुद्धिपूर्वमनायत्या ॥ २९ ॥

शं० टी०—किमर्थं वक्त्राणि प्रविशन्तीत्याकाङ्क्षायां प्रवेशनप्रयोजनं सदृष्टान्तमुपपादयति—**यथेति**। समृद्धवेगाः प्रचण्डवेगाः पतङ्गाः शलभाः लोकाः शत्रुजनाः शिष्टं स्पष्टम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—अवशत्वेन प्रवेशे नदीवेगदृष्टान्त उक्तः। बुद्धिपूर्वक प्रवेशे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः सूक्ष्मपक्षिविशेषा बुद्धिपूर्वकं समृद्धो वेगो येषां ते यथा नाशाय मरणायैव विशन्ति तथैव लोका ऐते जना अपि तव मुखानि प्रविशन्ति ॥ २९ ॥

स० टी०—यथा पतङ्गा उद्भूतवेगास्ते बुद्धिपूर्वकम् ॥ विशन्त्यग्निं ज्वलन्तं च स्वनाशाय तथैव ते॥१॥ दुर्योधनादयः सर्वे वेगवन्तो मुखानि ते ॥ मरणाय विशन्तीमे बुद्धिपूर्वं प्रवाहतः ॥ २ ॥ २९ ॥

भा० टी०—अम्बुवेगाः समुद्रं विशन्ति न तु जलभावविनाशं प्राप्नुवन्ति। एते तु नाशाय प्रविशन्तीत्यतो दृष्टान्तान्तरमाह—**यथेति**। यथा प्रदीप्तमग्निं पतङ्गाः क्षुद्रपक्षिविशेषाः समृद्धवेगा विनाशाय विशन्ति तथैव समृद्धवेगा लोकाः प्राणिनस्तवापि मुखानि विनाशाय विशन्ति ॥ २९ ॥

प० टी०—यथेति। ते तथा बुद्धिपूर्वकं, समृद्धो वेगो येषां ते शलभा नाशाय मृत्यवे प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति तथैव लोकास्तदनुवर्तिनोऽपि तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

रा० टी०—यथेति। तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा इत्यत्र भगवता अतितीव्रं ग्रस्यमानत्वात्तथोपचर्यन्त इति भावः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

त० टी०—एवं त्वेतान्निरवशेषान् ग्रसन् हृष्टः प्रतीयस इत्याह—**लेलिह्यस इति**। वेगेन विशतो लोकान् दुर्योधनादीन्समग्रान् राज्ञो ज्वलद्भिर्वदनैः समन्तात्सर्वतः कोपावेशेन ग्रसमानः तद्रुधिरासिक्तावोष्ठपुटौ महासिंह इव लेलिह्यसे पुनःपुनरास्वादयसि किंच हे विष्णो तवोग्रा घोरा असह्या भासो रश्मयस्तेजोभिः प्रकाशैर्जगत्समग्रमापूर्य व्याप्य प्रतपन्ति संतापयन्ति ॥ ३० ॥

म० टी०—योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारमुक्त्वा तदा भगवतस्तद्ग्रासां च प्रवृत्तिप्रकारमाह—**लेलिह्यस इति**। एवं वेगेन प्रविशतो लोकान्दुर्योधनादीन्समग्रान्सर्वान्ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन् ज्वलद्भिर्वदनैः समन्तात्सर्वतस्त्वं लेलिह्यसे आस्वादयसि तेजोभिर्भाभिरापूर्य जगत्समग्रं यस्मात्त्वं भाभिर्जगदापूरयसि तस्मात्तवोग्रास्तीव्रा भासो दीप्तयः प्रज्वलतो ज्वलनस्येव प्रतपन्ति संतापं जनयन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥३०॥

शं० टी०—एवं प्रवेशनप्रयोजनमुक्त्वा तद्दशायां परमेश्वरस्य कृत्यमाह—**लेलिह्यस इति**। ज्वलद्भिर्बहिःप्रवर्ग्याग्निवज्जाज्वल्यमानैर्वदनैः समन्तात्सर्वतः प्रविष्टान् समग्रानशेषान् लोकान् शत्रुजनान् ग्रसमानोऽन्तर्गिलन् सन् त्वं च जिह्वाभिर्लेलिह्यसे तालुलेहनं करोषि। हे विष्णो तेजोभिः स्वप्रकाशैः समग्रं सर्वं जगदापूर्य व्याप्य तवोग्राः प्रचण्डा भासो दीप्तयः प्रतपन्ति ग्रीष्मार्कवत्तापं कुर्वन्ति ॥ ३० ॥

श्री० टी०—ततः किमत आह—**लेलिह्यस इति**। ग्रसमानो गिलन् समग्रान् लोकान् सर्वानेतान्वीरान् समंतात्सर्वतो लेलिह्यसे अतिशयेन भक्षयसि कैः ज्वलद्भिर्वदनैः। किंच हे विष्णो ! तव भासो दीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्य उग्रास्तीव्राः सत्यः प्रतपन्ति संतापयन्ति ॥ ३० ॥

स० टी०—नृपाणां योद्धुकामानां श्रीमद्भगवतो मुखे ॥ प्रवेशप्रकारं प्रोच्य तदा भगवतो हरेः ॥ १ ॥ तद्ग्रासां संप्रवृत्तेश्च प्रकारं प्राह पाण्डवः ॥ आस्वादयसि तान्सर्वान्दुर्योधनमुखान्नृपान् ॥ २ ॥ ग्रसमानोऽतिवेगेन विशतस्त्वां समन्ततः । अन्तः प्रवेशयन्वक्त्रैः प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३ ॥ समस्तं जगदापूर्य तेजोभिः सर्वतस्तव ॥ दीप्तयस्तीव्रवह्न्याभाः संतापं जनयन्त्यमूः ॥ ४ ॥ ३० ॥

भा० टी०—लेलिह्यस इति। सर्वे स्वनाशाय तव वक्त्राणि विशन्ति त्वं पुनः समन्ततः समग्राँल्लोकान्

ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानोन्तःप्रवेशयन् लेलिह्यसे आस्वादयसि । किंच तवोग्रा अतिक्रूरा भासो दीप्तयः सर्वं जगत्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति यतस्त्वं व्यापनशीलोऽतस्ता अपि तादृशा इति द्योतयन्संबोधयति—हे विष्णो इति ॥ ३० ॥

प० टी०—लेलिह्यस इति । समग्रान् लोकान् समन्ततो वदनैर्ज्वलद्भिर्ग्रसमानो गिलन् सन् पुनरतृप्तो लेलिह्यसे सृक्किणीः स्पृशसि भो विष्णो व्यापनशील तव भासो दीप्तयस्तेजोभिः स्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्य तीव्राः सत्यः प्रतपन्ति तापयन्ति । अत्र ऋग्वेदश्रुतिरपि—"रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥ अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपस्पृश जातवेदः समिद्धः । आजिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादोऽवृक्त्व्यापिधत्स्वासन्" ॥ २ ॥ भाष्यं—रक्षोहणमिति पञ्चविंशत्यृचं सूक्तं भरद्वाजऋषिः । अनुक्रान्तं च रक्षोहणं पञ्चाधिकं संहाराभिहरणे परित्वाग्नेरित्येषा जप्येति सर्वानुक्रमः । तत्र प्रथमा रक्षोहणमिति । रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तं चाग्निमाजिघर्मि अग्निं वैश्वानराख्यं विश्वरूपमीश्वरम् आजिघर्मि घृतेन जुहोमि प्रदीप्तं तीक्ष्णीकृतमित्यर्थः । शरणमुपयामि । सोऽयमग्निः शिशानो ज्वालाभिस्तीक्ष्णीभूतः क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः प्रज्वालितः किं च सोऽग्निर्नोऽस्मान् दिवा अहर्निशो हिंसकाद्रक्षसः सकाशात्पातु रक्षतु । अथ द्वितीया हि जातवेदः वैश्वानरेश्वर त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रः लोहशलाकावत्तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् यातुधानानर्चिषा ज्वालयोपस्पृश दहेत्यर्थः । किं च त्वं मूरदेवान् मूलदेवान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया रभस्व मारयस्वेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादो मांसभक्षकान् वृक्त्व्य छित्वा आसन् आस्ये पिधत्स्व आच्छादय ॥ ३० ॥

रा० टी०—लेलिह्यस इति । समग्रांल्लोकान् जनान् ज्वलद्भिर्वदनैः समन्ताद्ग्रसमानः मुखांतःकुर्वाणः लेलिह्यसे कोपेन रुधिरासिक्तमोष्ठपुटादिकं जिह्वाग्रेणास्वादयसीवासकृत्स्पृशसि । हे विष्णो तवोग्रास्तीक्ष्णा भासः प्रभाः तेजोभिः प्रकाशनशक्तिभिः समग्रं जगदापूर्य व्याप्य प्रतपन्ति देहादिपदार्थेषूष्माणं जनयन्ति ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

त० टी०—पूर्वं द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तमेति पारमेश्वरं रूपं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भगवता निरङ्कुशैश्वर्ययुक्तं रूपं प्रदर्शितमिदानीमतिघोररूपमाविष्कृतं दृष्ट्वा संदिह्य पृच्छति—आख्याहीति। उग्ररूपोऽतिकरालाकृतिः को भवानिति मे मह्यमनुग्राह्याय आख्याहि कथय । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव । भवन्तमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि । ननु त्वत्प्रार्थनयैव मयैतदैश्वरं रूपमाविष्कृतं स एव वासुदेवोऽस्मि कथं पुनः को भवानिति पृच्छसीत्यत आह—नहीति । हि यतस्तव प्रवृत्तिं न जानामि । एवं संहर्तृरूपेण किं कर्तुं प्रवृत्तोऽसि मदनुग्रहायैश्वररूपप्रदर्शने प्रवृत्तस्य घोररूपाविष्करणे कोऽभिप्राय इति भावः ॥ ३१ ॥

म० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—आख्याहीति । एवमुग्ररूपः क्रूराकारः को भवानित्याख्याहि कथय मे मह्यमत्यन्तानुग्राह्याय अत एव नमोऽस्तु ते तुभ्यं सर्वगुरवे हे देववर प्रसीद प्रसादं क्रौर्यत्यागं कुरु विज्ञातुं विशेषण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं सर्वकारणं, नहि यस्मात्तव सखाऽपि सन् प्रजानामि तव प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—यस्मात्कल्पान्ते प्राणिनः कालान्तक इव महाशूरानपि प्रज्वलद्वदनैर्गिलसि विचार्यमाणे

महाद्भुतं तव कृत्यं तस्मात् को भवानिति पृच्छन्तं मां तव स्वरूपं ब्रूहीत्याह—आख्याहीति। हे देववर देवताश्रेष्ठ ते नमोऽस्तु त्वां नमस्कृत्य पृच्छामि प्रसीद औग्र्यं त्यक्त्वा प्रसन्नो भव। उग्ररूपः उग्रस्य प्रलयकालरुद्रस्य रूपमिव रूपमाकारो यस्य, यद्वा उग्रं सर्वलोकभयंकरं रूपं यस्य स उग्ररूपः को भवान् प्रलयकालरुद्रो वा प्रलयाग्निर्वा महामृत्युर्वा कालान्तको वा परमपुरुषो वाऽन्यो वा तव स्वरूपं प्रवृत्तिं च मे मह्यमाख्याहि कथय। आसमन्तादत्तुं प्रवृत्त आद्यः, यद्वा आदौ भव आद्यस्तं जगतः संहारकर्तॄणामग्रेसरं जगदाद्यमीश्वरं वा भवन्तं विज्ञातुमिच्छामि कथयेत्यर्थः। ननु मदीयं स्वरूपं मच्चेष्टादर्शनेनैव ज्ञातुं शक्यते को भवानिति कोऽयं प्रश्न इत्यत आह—नहीति। हि यस्मादहं मनुष्यः किंचिज्ज्ञश्च तस्मात्तव प्रवृत्तिं न प्रजानाम्यतस्त्वमेव ब्रूहीत्यर्थः॥ ३१॥

श्री० टी०—यत एवं तस्मात्—आख्याहीति। भवानुग्ररूपः क इत्याख्याहि कथय ते तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव भवन्तमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्तामपि न जानामीति वा॥ ३१॥

स० टी०—को भवानुग्ररूपस्त्वं मह्यं कथय सद्गुरो॥ अत एव नमस्तुभ्यमस्तु सर्वेश्वराय च॥ १॥ प्रसन्नो भव भक्तायानुग्राह्यायादिदैवत॥ भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि सर्वहेतुं विशेषतः॥ २॥ तव चेष्टां न जानामि यस्मात्तव सखापि सन्॥ ३॥ ३१॥

भा० टी०—आख्याहीति। यत एवमुग्रस्वभावोऽत आख्याहि कथय को भवान् शुद्धसत्त्वप्रधानः सौम्यस्वभावस्त्वं विष्णुर्मया पूर्वं ज्ञात इदानीं तमःप्रधान उग्रस्वभाववान् क इत्यर्थः। नाहमाज्ञां करोमि अपि तु नम्रीभूय पृच्छामीत्याशयवान्नमस्करोति। ते तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर देवानां मुख्य प्रसीद प्रसादं कुरु देववरस्य तवैव प्रसादो ममापेक्षितो न तु देवानामिति संबोधनाशयः। भवन्तमाद्यमादिकारणं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि। ननु स्वयमेव जानीहि किमर्थं पृच्छसीति तत्राह—हि यस्मात्त्वदीयां चेष्टां न जानामि॥ ३१॥

प० टी०—अथ भविष्यदर्थदर्शनादाश्चर्यवान् पुनः पृच्छति—आख्याहीति। उग्ररूपो भवान् क इति मे आख्याहि कथयस्व ते तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर प्रसन्नो भव भवन्तमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि। यतो दृष्टेऽपि रूपे तव प्रवृत्तिं किमर्थं प्रवृत्तोऽसीति तव चेष्टां न जानामि॥ ३१॥

रा० टी०—भगवत्स्वरूपं तदीयगुणकर्माणि जानन्नप्यर्जुनः अज्ञातगुणकर्मविशेषज्ञानार्थं पृच्छति—आख्याहीति। उग्ररूपो भवान्कः किंधर्मकः किमर्थमुग्ररूप इत्यर्थः॥ ३१॥

श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः॥
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥३२॥

त० टी०—एवं प्रार्थितः स्वस्य घोररूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञापयन् श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मीति। कलयति गणयति लोकानामवसानमिति कालः सोऽहमस्मि। अत एव लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः स्वशक्तिसामर्थ्येन वृद्धिं गतः। किं कर्तुं तव प्रवृत्तिरित्यस्योत्तरमाह—लोकान्दुर्योधनादीन् जनान्समाहर्तुं भक्षयितुमिहास्मिन्समये प्रवृत्तोऽस्मि। अत ऋतेऽपि त्वामर्जुनं योद्धारमृतेऽपि त्वदुद्योगं विनाऽपि मत्संकल्पादेव प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु ये योधा योद्धारो भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि न भविष्यन्ति विनङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः॥ ३२॥

म० टी०—एवमर्जुनेन प्रार्थितो यः स्वयं यदर्थां च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं त्रिभिः श्लोकैः भगवानुवाच—काल इति। कालः क्रियाशक्त्युपहितः सर्वस्य संहर्ता परमेश्वरोऽस्मि भवामीदानीं प्रवृद्धो वृद्धिंगतः यदर्थं प्रवृत्तस्तच्छृणु लोकान् दुर्योधनादीन् समाहर्तुं सम्यगाहर्तुं भक्षयितुं प्रवृत्तोऽहमिहास्मिन्काले। मत्प्रवृत्तिं विना

कथमेवं स्यादिति चेन्नेत्याह ऋतेऽपि त्वा त्वामर्जुनं योद्धारं विनाऽपि त्वद्व्यापारं विनाऽपि मद्व्यापारेणैव न भविष्यन्ति विनङ्क्ष्यन्ति सर्वे भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयो यान्द्धुमनर्हत्वेन संभाविता अन्येऽपि येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु योधा योद्धारः सर्वेऽपि मया हतत्वादेव न भविष्यन्ति तत्र तव व्यापारोऽकिंचित्कर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शं० टी०—स्वं स्वप्रवृत्तिं चाख्यातुं श्रीभगवानुवाच—**कालोऽस्मीति** । लोकक्षयकृल्लोकानां भूमेर्भारायमाणानां प्राणिनां क्षयं नाशनं करोतीति लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः प्रचण्डः कालोऽस्मि सर्वप्राणिसंहारहेतुः कालोऽहमित्यर्थः । इति स्वं ख्यापयित्वा स्वप्रवृत्तिमाह—लोकानिति । इहात्र समवेतान् लोकान् जनान् समाहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मि । ननु लोकसंहारार्थं प्रवृत्तेन त्वया मां विना संहारः कर्तुं न शक्य इत्यत आह—ऋतेऽपीति । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसेनास्ववस्थिताः सज्जीभूय वर्तमानास्तव दुर्जया भीष्मद्रोणकर्णादयस्ते-च सर्वे त्वामृतेऽपि त्वत्प्रवृत्त्यभावेऽपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्ति मयि महामृत्यौ समुपस्थिते के नु जीविष्यन्ति सर्वेऽपि म्रियन्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच—**कालोऽस्मीति त्रिभिः** । लोकानां क्षयकर्ता प्रवृद्धोऽत्युग्रः कालोऽस्मि लोकान्प्राणिनः संहर्तुमिह लोके प्रवृत्तोऽस्मि अतः—ऋतेऽपि त्वामिति । त्वां हन्तारं विनाऽपि न भविष्यन्ति न जीविष्यन्ति यद्यपि त्वया न हन्तव्या एते तथापि मया कालात्मना ग्रस्ताः सन्तो मरिष्यन्त्येव । के ते प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानि प्रति भीष्मद्रोणादीनां सर्वासु सेनासु ये योद्धारोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥

स० टी०—एवं संप्रार्थितो विष्णुर्जिष्णुनाऽतिप्रियेण सः ॥ स्वयं यश्च यदर्था च प्रवृत्तिस्तत्त्रिभिर्वदन् ॥ १ ॥ उवाच परमैश्वर्यनिधिः श्रीभगवानिति ॥ कालोऽहं सर्वसंहर्ता क्रियाशक्त्युपबृंहितः ॥ २ ॥ सर्वेश्वरो भवामीहेदानीं वृद्धिं गतः पराम् ॥ लोकान्दुर्योधनादींश्च सर्वान्भक्षयितुं ह्यहम् ॥ ३ ॥ प्रवृत्तोऽस्मि जगत्कर्ता पाता संहारकृद्विभुः ॥ मत्प्रवृत्तिं विना ह्येवं कथ स्यादिति चेच्छृणु ॥ ४ ॥ त्वामर्जुनं विना शूरं त्वद्व्यापारं विनापि ते ॥ मद्व्यापारेण शुद्धेन भीष्मद्रोणादयोऽखिलाः ॥ ५ ॥ विनङ्क्ष्यन्त्यत्यजेयत्वाल्लोके संभाविता अपि ॥ ये चाप्यवस्थिता अन्ये प्रतिपक्षचमूषु भोः ॥ ६ ॥ योद्धारस्ते मया सर्वे हतत्वादेव सन्ति नो ॥ व्यापारस्तव तत्र स्यादकिंचित्कर एव हि ॥ ७ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—एवं पृष्टः श्रीभगवानुवाच—**कालेति** । लोकक्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्कालोऽस्मि प्रवृद्धः प्रवृद्धिं प्राप्तः इहास्मिन्काले । नन्विहास्मिँल्लोके संग्रामे वेत्याचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् कालस्यैव प्रकृतत्वात् प्रधानत्वाच्च सर्वनाम्नश्च प्रधानपरामर्शित्वनियमात् । लोकान्समाहर्तुं प्रवृत्तः किं सर्वे लोका न भविष्यन्तीत्यत आह—ये सैन्यं प्रत्यवस्थिता भीष्मद्रोणादयस्ते सर्वे नभविष्यन्ति । ननु मां युद्धकर्तारं विना कथं सर्वेषां नाश इति चेत्तत्राह—ऋतेऽपि त्वा त्वां त्वयि त्यक्तयुद्धव्यापारे सत्यपि मया कालरूपेणावश्यं विनाशनीया इति भावः ॥ ३२ ॥

प० टी०—एवं प्रार्थितः सन् भगवानाह—**काल इति** । प्रकर्षेण वृद्धो वृद्धिं प्राप्तो लोकक्षयकृज्जगद्भक्षकः कालः सन् लोकान् समाहर्तुमेव प्रवृत्तोऽस्मि । तदेवाह ये प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानि प्रति प्रत्यनीकं भूयःसेनासु येऽवस्थिताः संमुखीभूता योधाः सुभटास्ते सर्वे नभविष्यन्ति न जीविष्यन्ति तर्हि मम गतिः केत्याह त्वा इति । त्वामृते त्वां विना न मे भक्तः प्रणश्यतीत्युक्तत्वात् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवमर्थितो भगवान्स्वगुणादीनाह—**कालोऽस्मीति** । कल बन्धने कल संहरणे कल ज्ञाने कल विद्रावणे कल कामधेनुरिति धातुपाठात् । पूर्णसद्गुणैः कलितत्वात्संबद्धत्वात्कालः पूर्णसद्गुणोऽस्मीत्यर्थः ।

तथा जगद्वन्धनसंहरणबोधनविद्रावणादिकर्मयुक्तत्वाच्च कालोऽस्मीत्यर्थः । कलतेः कर्मणि कर्तरि च अण् घञ्प्रत्ययो वा । किमर्थमुग्ररूप इत्यस्योत्तरं लोकक्षयकृदित्यादि । प्रवृद्धो देशकालतः परिपूर्णः, अनादिरित्य इति वा। लोकस्य क्षयकृद्भवन्निह युद्धमण्डलगतान् लोकान् जनान्प्रत्यक्षत एव संहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मि तर्हि पार्थानामपि संहर्तुं प्रवृत्तः किमित्यत आह—ऋतेऽपीति । अपिर्धर्मादिसमुच्चये । धर्मादिपञ्चपाण्डवान् अश्वत्थामकृतवर्मकृपांश्च विनेत्यर्थः । प्रत्यनीकेषु परस्परं प्रतिस्पर्धितया स्थिते सेनाद्वये । अक्षौहिणीबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम् । येऽवस्थिता योधास्ते सर्वे न भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

त० टी०—एवं च यथाऽहं स्वातन्त्र्येण सर्वलोकस्य पालकस्तथा संहर्ताऽप्यहमेव स्वतन्त्रोऽन्येषां मदधीनं कर्तृत्वमनुसंधेयमित्याह—तस्मादिति । यस्मादहमेव संहर्ता तस्मात्त्वं तान्प्रति युद्धायोत्तिष्ठ । देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व । ऊर्जिताञ्छत्रून् दुर्योधनादीन् जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । एते च तव शत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहता हृतायुषः अतस्त्वमेतेषां हनने निमित्तमात्रं भव, मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वामहस्तेनापि शरान्सचितुं संधातुं शीलं यस्येति तथा हस्तद्वयेन संप्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० टी०—यस्मादेवं तस्मात्त्वद्व्यापारमन्तरेणापि यस्मादेते विनङ्क्ष्यन्त्येव—तस्मादिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ उद्युक्तो भव युद्धाय देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽतिरथा झटित्येवार्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व महद्भिः पुण्यैरेव हि यशो लभ्यते अयत्नतश्च जित्वा शत्रून् दुर्योधनादीन् भुङ्क्ष्व स्वोपसर्जनत्वेन भोग्यतां प्रापय समृद्धं राज्यमकण्टकम् एते च तव शत्रवो मयैव कालात्मना निहताः संहृतायुषः त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव केवलं तव यशोलाभाय रथान्न पातिताः अतस्त्वं निमित्तमात्रं, अर्जुनेनैते निर्जिता इति सार्वलौकिकव्यपदेशास्पदं भव हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि शरान् सचितुं संधातुं शीलं यस्य तादृशस्य तव भीष्मद्रोणादिजयो नासंभावितस्तस्मात्त्वद्व्यापारानन्तरं मया रथात्पात्यमानेष्वेतेषु तवैव कर्तृत्वं लोकाः कल्पयिष्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—एवं स्वं स्वप्रवृत्तिं चोक्त्वा फलितमाह—तस्मादिति । महामृत्युना मयैव सर्वेष्वेतेषु म्रियमाणेषु सत्सु न योत्स्य इति तव प्रवृत्त्यभावो निष्फलो यस्मात्तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय सन्नद्धो भव यशो लभस्व देवानामप्यजय्यान् भीष्मादीनर्जुनो जितवानिति कीर्तिमाप्नुहि शत्रून् दुर्योधनादीन् जित्वा शत्रुजयेन लब्धं समृद्धं सर्वैश्वर्यसंपन्नं राज्यं भुङ्क्ष्व । भीष्मादिष्वतिरथेषु सत्सु शत्रुजयो दुर्लभ एवेत्यर्जुनस्याशङ्कां निःशेषयितुमाह—मयैवेति । यद्यपि शस्त्रास्त्रबलपराक्रमसंपत्त्या भीष्मादयो दुर्जया एव तथाप्येते त्वत्प्रवृत्तेः पूर्वं मयैवेश्वरेण तेजोबलपौरुषमाकृष्य निःसारतां गमयित्वा निहताः जीर्णपर्णवत्पतनोन्मुखीकृता भवन्तीत्यर्थः । सव्येन वामहस्तेन शरान् सचितुं प्रयोक्तुं शीलमस्यास्तीति सव्यसाची तस्य संबुद्धौ हे सव्यसाचिन् । पर्णपातने वायुवत्तेषां पातने त्वं निमित्तमात्रं भव न तत्र तव प्रयत्नविशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मादिति । तस्मात्त्वं युद्धयोत्तिष्ठ देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व प्राप्नुहि अयत्नेन शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व एते च तव शत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्रायाः तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वामहस्तेन सचितुं शरान् संधातुं शीलं यस्येति व्युत्पत्त्या वामेनापि बाणक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यते ॥३३॥

स० टी०–त्वद्व्यापारं विनाऽप्येते मयैव निहता यतः ॥ तस्मात्त्वं भव युद्धाय समुद्यक्तोऽत्र केवलम् ॥ १ ॥ भीष्मादयो महाशूरा अजेया अमरैरपि ॥ अर्जुनेन जिता इत्थं लभस्व त्वं यशोऽमलम् ॥ २ ॥ जित्वाशत्रूननायासाद्भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ मयैवैते हताः पूर्वं निमित्तं केवलं भव ॥ ३ ॥ रथान्न पातितास्ते त्वद्यशोलाभाय केवलम् ॥ शरान्वामेन संधातुं शीलं यस्य तवेति सः ॥ ४ ॥ त्वद्व्यापारोत्तरं तस्मान्मयैवैतेषु तद्वधात् ॥ पात्यमानेषु कर्तृत्वं कल्पयिष्यन्ति ते त्वयि ॥ ५ ॥ ३३ ॥

भा० टी०–तस्मादिति । यस्मात्त्वां विनाप्येते न भविष्यन्त्येव तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ स्थित्वा युध्यस्व । ननु माम् ऋतेऽपि कार्यनिर्वाहे किमर्थं युद्धाय मां नियोजयसीति चेत् त्वदीययशःप्रख्यापनायेत्याशयेनाह–यशो लभस्व देवैरपि जेतुमशक्याः भीष्मादयोऽतिरथा अर्जुनेन जिता इति यशः मदाराधनादिजन्यपुण्यजनितं लभस्व शत्रून्दुर्योधनादीन् जित्वा समृद्धमसपत्नमकण्टकं राज्यं भुङ्क्ष्व एतेषां विजये तव परिश्रमो नास्तीत्याशयेनाह–एते तव शत्रवः पूर्वमेव मयैव निश्चयेन हताः । ननु कथं स्थिता इति चेत्तव यशोदानाय त्वां निमित्तीकर्तुमित्याशयेनाह–निमित्तमात्रं त्वं भव हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि बाणान्सचितुं संधातुं शीलमस्येति तथा तं संबोधयन् निमित्तमात्रं भूत्वा सव्यसाचित्वं सार्थकं कुर्विति सूचयति ॥ ३३ ॥

प० टी०–अत एवाह–तस्मादिति । तस्मात्कारणात् त्वं युद्धायोत्तिष्ठ । तत्फलं देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निर्जिता इति यशो लभस्व । ततः शत्रून् जित्वा समृद्धं देशबलकोशदुर्गाद्युपेतं राज्यं भुङ्क्ष्व । अथ शत्रुजये एवमेवोद्दिश्य बृहत्सामापि परमेश्वरं स्तौतीत्याशयो नृहरेः तथा हि "औ हो इत्वामिद्धि हवामहा एसातौवाजास्थाकारावाः तुवाऔहोवावृत्रायिषुवा इन्द्राः सत्पतिं नारात्वां काष्ठाऔहोवासूअर्वाता उहुवाहाउअसा" अत्र तु औहोइति च संबुद्धौ विकल्पे हाउगद्यत इति ऊहग्रन्थोक्तेः । तथा अदीर्घं दीर्घवत्कुर्यादिति सामशिक्षासु गानक्रमो दर्शितः । अथ संहितापाठस्तु । त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्रसत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः" इति । भाष्यं–भो इन्द्र परमात्मन् वयं नरो मनुष्याः कारवः स्तोतारो वाजस्य बलस्य सातौ लाभे काङ्क्षमाणे त्वामिच्छामेव हवामहे आहूयाव आकारयाम इत्यर्थः । तथा वृत्रेष्वावरकेषु उपस्थितषु सत्सु त्वामेवाह्वयामः तथा अर्वतः संग्रामस्य काष्ठासु मर्यादासु व्यूहरचनया धर्म्ययुद्धेषु त्वामेव सत्पतिं भक्तपक्षपातिनं प्रभुमाह्वयामो नान्यमित्यर्थः । आपस्तम्बशाखायां च–" इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण सहजानिति" । भाष्यम्–इन्द्रेण परमात्मना देवेन कृत्वा पृतनाः शत्रुसेना जयामि । तत्रानुष्ठानमाह बृहता साम्ना तदुपासनया । किंभूतेन त्रैष्टुभेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरेण छन्दसा तथा पञ्चदशस्तोमेन । ब्राह्मणं च "पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकयेति ।" अयमर्थः–एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः द्वितीयावृत्तौ मध्यमायास्तितीयावृत्तावुत्तमायाः सोऽयं पञ्चदशस्तोमस्तेन एवमनयोपासनया वषट्कारो वज्रीभूय शत्रून् हिनस्ति । प्रकृते तु शत्रवः सहजास्तानित्यर्थः । सायनभाष्यकारैराधिदैविकाभिप्रायेण बाह्यसंग्रामविषयो दर्शितः । रावणभाष्ये तु अध्यात्मरीत्याभ्यन्तरसंग्रामविषयो दर्शितः । वोटभाष्ये तूभयमपि । अत्रार्थे ऋक्शाखायाः श्रुतिरपि–" संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः । भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजिता सो अपनिलयन्ताम् " । भाष्यम्–अस्मभ्यमस्मदर्थं परमेश्वरेण समाकृतं यथायोग्यमुभयं धनं संसृष्टं सम्यक्प्रकारेणनिर्मितमाध्यात्मिकमाधिदैवतं च । तयोर्दातारौ द्वौ । आध्यात्मिकस्य दाता वरुणः प्रकाशकः परमात्मा । अन्यस्य मन्युरिन्द्रो बृहस्पतिरिति श्रुतेरिन्द्र ऐश्वर्यवान् देवतासु इन्द्रः । अथोभयधनस्य फलमाह–भियमिति । येन धनेन हृदयेषु प्राणिनाम-

न्तःकरणेषु शत्रवः षट् सपत्ना भियं दधानाः सन्तः स्वत एव युद्धं विनापि अपनिलयन्तां नाशं प्राप्नुवन्तीत्यध्यात्मपक्षे। अपरत्र तु हृदयेषु स्वान्तःकरणेषु भियं दधानाः सन्तः स्वत एव युद्धं विनापि अपनिलयन्तां नाशमायान्त्विति । अथ प्रकृतमनुसरामः एवं शत्रुपराजये तव प्रयासो नास्ति । कुतः एते पूर्वं मयैव निहताः सन्तीति त्वयैव दृष्टम् । अतः परं भोः सव्यसाचिन्नर्जुन त्वं निमित्तमात्रं भव । अत्रैतदुक्तं भवति । पूर्वमहं रुद्रं निमित्तमात्रं कृत्वा स्वनिर्मिते धनुषि कल्पान्तकालानलसमः स्वयं बाणो भूत्वा दुर्जयमपि त्रिपुरमधाक्षम् । संप्रति त्वां निमित्तमात्रं कृत्वा यतो जगत्सृष्टिप्रलयसमर्थसंकल्पानामस्माकं कुरुकुलदलने कियानायासोऽस्तीत्यर्थः । श्रुतिरपि—" अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उ "—भाष्यम्—अहं रुद्राय महादेवार्थं मेरुतुल्यमलौकिकं धनुरातनोमि विस्तारयामि किमुद्दिश्य । ब्रह्मद्विषे ब्रह्मद्वेष्टारं शत्रुं त्रिपुरं दैत्यं हन्तवे हन्तुं नाशयितुं तदुक्तं ' रथः क्षोणी यन्ता' इत्यादि ॥ ३३ ॥

रा० टी०—पूर्वं द्वितीये 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति वदन्तं पार्थं प्रति संदेहेऽपि युद्धे प्रवृत्तिर्युक्ता पक्षद्वयेऽपि फललाभात् । हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमित्युत्तरमुक्तम् । इदानीं तव पराजयशङ्का नास्तीत्याह—तस्मादितिद्वयेन । यस्मादहमेव लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । तस्माद्विजये संदेहाभावादुत्तिष्ठ योद्धुं सन्नद्धो भव । शत्रून् जित्वा यशो लभस्व समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । पूर्वमेव मया निहताः निहतप्रायाः अपहृतायुष्ट्वेन सन्निहितमरणाः सन्ति । तान्प्रत्यक्षतो हन्तुं हे सव्यसाचिंस्त्वं निमित्तमात्रं भव । पश्चादपि त्वयि स्थित्वाहमेव हनिष्यामीति भावः ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ॥
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्॥३४॥

त० टी०—ननु द्रोणो मम गुरुर्धनुर्वेदाचार्यः परशुरामाल्लब्धदिव्यास्त्रस्तथा भीष्मोऽपि शन्तनुवरलब्धस्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च द्वन्द्वयुद्धे परशुरामेणाप्यजेयः, तथा जयद्रथोऽस्मज्जयार्थमाराधितगिरिशो दिव्यास्त्रसंपन्नश्च, तथा कर्णः सूर्यस्यानन्यभक्तो दिव्यास्त्रसंपन्नश्च, अन्ये च कृपाश्वत्थामप्रभृतयो दुर्जयवीरा विद्यन्ते तेषु सत्सु कथं शत्रून् जित्वा राज्यं भोक्ष्ये कथं वा यशो लप्स्ये इत्यर्जुनस्याशङ्कां निरासयन्नाह—द्रोणं चेति । द्रोणभीष्मकर्णादींस्त्वयाऽजेयत्वेन कल्पितान्सर्वानेव योधवीरान्कृतापराधतया मयैव कालात्मना हतान् हृतायुषस्त्वं जहि । त्वत्संयुगमात्रावशेषितप्राणानां हनने न ते प्रयासो भविष्यति । अतो मा व्यथिष्ठाः तदजेयत्वनिमित्तां गुरुबन्धुवधनिमित्तां वा व्यथां पीडां मा गाः । अतो निःशङ्को युध्यस्व, रणे संग्रामे सपत्नान् शत्रून् जेता जेष्यसि ॥ ३४ ॥

म० टी०—ननु द्रोणो ब्राह्मणोत्तमो धनुर्वेदाचार्यो मम गुरुर्विशेषेण च दिव्यास्त्रसंपन्नस्तथा भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमुपगम्यापि न पराजितस्तथा यस्य पिता वृद्धक्षत्रस्तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो यो भूमौ पातयिष्यति तस्यापि शिरस्तत्कालं भूमौ पतिष्यतीति स जयद्रथोऽपि जेतुमशक्यः स्वयमपि महादेवाराधनपरो दिव्यास्त्रसंपन्नश्च तथा कर्णोऽपि स्वयं सूर्यसमः तदाराधनेन दिव्यास्त्रसंपन्नश्च वासवदत्तया चैकपुरुषघातिन्याऽमोघीकर्तुमशक्यया शक्त्या विशिष्टस्तथा कृपाश्वत्थामभूरिश्रवःप्रभृतयो महानुभावाः सर्वथा दुर्जया एवैतेषु सत्सु कथं जित्वा शत्रून् राज्यं भोक्ष्ये कथं वा यशो लप्स्य इत्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह तदाशङ्काविषयान्नामभिः कथयन्—द्रोणमिति । द्रोणादींस्त्वदाशङ्काविषयीभूतान् सर्वानेव योधवीरान् कालात्मना मया हतानेव त्वं जहि हतानां हनने को वा परिश्रमः अतो मा व्यथिष्ठाः कथमेवं शक्ष्यामीति व्यथां भयनिमित्तां पीडां मा गाः भयं त्यक्त्वा युध्यस्व जेतासि जेष्यस्यचिरेणैव रणे संग्रामे सपत्नान् सर्वानपि शत्रून् । अत्र द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं चेति चकारत्रयेण

पूर्वोक्ताजेयत्वशङ्कानूद्यते तथाशब्देन कर्णेऽपि अन्यानपि योधवीरानित्यत्रापिशब्देन तस्मात् कुतोऽपि स्वस्य पराजयं वधनिमित्तं पापं च माशङ्किष्ठा इत्यभिप्रायः । ' कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हौ ' इत्यत्रेवात्रापि समुदायान्वयानन्तरं प्रत्येकान्वयो द्रष्टव्यः ।। ३४।।

शं० टी०—उक्तमेवार्थं निर्विचिकित्सत्वाय विस्पष्टयति—**द्रोणमिति** । द्रोणं भीष्मं कर्णं जयद्रथं च तथान्यानपि भगदत्तसौमदत्त्यादींश्च योधवीरान्मया तेजोबलपौरुषाकर्षणेन हतान् हतप्रायांस्त्वं जहि बाणैः पातय तत्र मा व्यथिष्ठाः द्रोणो दिव्यास्त्रसंपन्न इति तथाविधः स्वच्छन्दमरणो भीष्म इति वा सर्ववीर्यशक्तियुक्तः कर्णो दुर्जय इति पितृवरेणावध्यः सैन्धव इति चेतसीषदपि व्यथां मा कुरु किंतु मदनुग्रहेण रणे सपत्नान् दुर्योधनादीन् शत्रून् जेतासि जेष्यस्यत्र न संशयः । यस्मादेवं तस्माद्युध्यस्वेति नात्र विधिः किंतु मुक्तेः कारणं ज्ञानं तत्कारणं चित्तशुद्धिस्तत्कारणं स्वधर्मानुष्ठितिरिति सूचयन्निव वक्ति—**युध्यस्वेति** । मुमुक्षुस्त्वं स्वधर्ममनुवर्तस्वेति तात्पर्यार्थः । एतेन भक्त्या समाराधितः परमेश्वरः स्वभक्तानां दुर्लभमपि कार्यं सुलभं करोतीति सूचितं भवतीत्यर्थः ।। ३४ ।।

श्री० टी०—न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीय इत्यादिर्या शङ्का साऽपि न कार्येत्याह—**द्रोणं चेति** । येभ्यस्त्वं शङ्कसे तान् द्रोणादीन्मयैव हतांस्त्वं जहि घातय मा व्यथिष्ठाः शोकं माकार्षीः सपत्नान् शत्रून् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ।। ३४ ।।

स० टी०—धनुर्वेदाचार्यो मम गुरुरयं द्रोण उचितैः स्वयं दिव्यैरस्त्रैर्युत इह विजेतुं न सुशकः ।। तथा भीष्मो वीरो रणभुवि गतोऽत्यन्तसुबलो न जेतुं शक्योऽभूद्युधि परशुरामेण च पुरा ।। १ ।। तथा जयद्रथो यस्य पितोग्रे तपसि स्थितः ।। यः शिरो मम पुत्रस्य पृथिव्यां पातयिष्यति ।। २ ।। पतिष्यति स्वयं तस्य शिरश्चेति विनिश्चयः ।। तथा कर्णोऽपि संपन्नशक्त्या वासवदत्तया ।। ३ ।। एकातिवीरघातिन्या मोघीकर्तुमशक्यया ।। स्वयं च सूर्यपुत्रोऽस्ति दिव्यास्त्रबलसंयुतः ।। ४ ।। तथान्येऽपि महाशूरा अश्वत्थामकृपादयः ।। सर्वथा दुर्जयाः सन्ति तेषु सत्सु कथं जयः ।। ५ ।। कथं निष्कण्टकं राज्यं यशो लप्स्येऽथवा कथम् ।। इत्यर्जुनाशयं श्रीशोऽभिलक्ष्याहोत्तरं वचः ।। ६ ।। द्रोणं भीष्मं तथा कर्णं जयद्रथमथापरान् ।। योधवीरांस्त्वदाशङ्कागोचरानखिलानिलानिमान् ।। ७ ।। कालात्मना मयेशेन हतांस्त्वं जहि संगरे ।। हतानां हनने को वा तव पार्थ परिश्रमः ।। ८ ।। यथा बोधप्रतापेन ध्वस्तं विश्वं सहेतुकम् ।। तत्त्वमस्यादिवाग्जन्मधीर्हिनस्ति प्रमात्मिका ।। ९ ।। तथा त्वं मत्प्रतापेन विध्वस्तं शत्रुसैनिकम् ।। जहि स्थैर्यं समाश्रित्य न ते तद्धनने श्रमः ।। १० ।। शक्ष्याम्यहं कथं त्वेवं पीडां मा गा भयोद्भवाम् ।। युध्यस्व त्वं भयं त्यक्त्वा जेष्यस्येव रणे रिपून् ।। ११ ।। तस्मात्कुतोऽपि स्वस्य त्वं मा शंकिष्ठाः पराजयम् ।। पापं वधनिमित्तं वा श्रीहरेरयमाशयः ।। १२ ।। ३४ ।।

भा० टी०—येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्का तांस्तान्व्यपदिशति—**द्रोणमिति** । द्रोणं च धनुर्वेदाचार्यं दिव्यास्त्रसंपन्नमात्मनश्च विशेषतो गुरुं भीष्मं च स्वच्छन्दमृत्युं दिव्यास्त्रसंपन्नं परशुरामेणापि द्वन्द्वयुद्धेऽपराजितं जयद्रथं चास्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ यः पातयिष्यति तस्यापि शिरः पतिष्यतीति तं कर्णं च कन्यया कुन्त्या संतुष्टाद्दुर्वाससो लब्धेन मन्त्रेणाहूतात्सूर्यादुत्पादितमिन्द्रदत्तया शक्त्या त्वमोघया दिव्यास्त्रैश्च संपन्नं तथान्यानपि योधमुख्यान् भगदत्तादीन्मया कालरूपेण हतान् निमित्तमात्रेण त्वं जहि अतो मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीः भयं त्यक्त्वा च युध्यस्व यतः सपत्नान् शत्रून्दुर्योधनादीन् रणे युद्धे निःसंशयं जेतासि ।। ३४ ।।

प० टी०—द्रोणं चेति । द्रोणं भीष्मं जयद्रथं कर्णं च तथान्यानपि योधेषु वीरान् मया संहारकालरूपेण

हतानपहृतशक्तीन् जहि मारय परं तु मा व्यथिष्ठा मा भैषीः। निर्भयः सन्युध्यस्व। रणे संग्रामे सपत्नान् शत्रून् जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

रा० टी०—ननु द्रोणो धनुर्विद्याचार्यः भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युः। योऽस्य शिरः छित्वा भूमौ पातयेत्त-च्छिरो भेत्स्यत इति पितुर्वरेण बलिष्ठः सैन्धवः। वासवशक्त्या कर्णो बलवान्। एवमन्ये च बलिष्ठाः सन्ति। ते कथं मया जेया इत्यत आह—द्रोणं चेति ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच—एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ॥
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

त० टी०—ततः किंवृत्तमिति धृतराष्ट्रापेक्षायां सञ्जय उवाच-एतदिति। एतत्पूर्वं पद्यत्रयेणोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तः वेपमानोऽत्याश्चर्यघोरासह्यतेजोरूपदर्शनेन कम्पमानः किरीटी अर्जुनः कृष्णं स्वभक्तपापकर्षकं नमस्कृत्वा नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवान्। कथमाह भयहर्षाद्यावेशेनाव्यक्तस्खलिताक्षरोच्चारणादिरूपः कण्ठविकारो गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा स्यात्तथा भीतभीतः भीतादपि भीतोऽतिशयेन भीतः सन् अतिनम्रीभूयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

म० टी०—द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयाशाविषयेषु हतेषु निराश्रयो दुर्योधनो हत एवेत्यनुसंधाय जयाशां परित्यज्य यदि धार्तराष्ट्रः संधिं कुर्यात्तदा शान्तिरुभयेषां भवेदित्यभिप्रायवान् ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां—एतदिति। एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः किरीटी इन्द्रदत्तकिरीटः परमवीरत्वेन प्रसिद्धो वेपमानः परमाश्चर्यदर्शनजनितेन संभ्रमेण कम्पमानोऽर्जुनः कृष्णं भक्ताघकर्षणं भगवन्तं नमस्कृत्वा नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवान् सगद्गदं भयेन हर्षेण चाश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति कफरुद्धकण्ठतया वाचो मन्दत्वसकम्पत्वादिर्विकारः सगद्गदस्तद्युक्तं यथा स्यात् भीतभीतः अतिशयेन भीतः सन् पूर्वं नमस्कृत्य पुनरपि प्रणम्यात्यन्तनम्रो भूत्वाहेति संबन्धः ॥ ३५ ॥

शं० टी०—प्रवृत्तमर्थं सर्वं धृतराष्ट्राय संजय उवाच—एतदिति। किरीट्यर्जुनो भयभक्तिभ्यां वेपमानः कम्पमानः सन् कृताञ्जलिर्भूत्वा केशवस्यैतदुक्तप्रकारकं वचनं श्रुत्वा हस्ताभ्यां नमस्कृत्वा साष्टाङ्गं च भूमौ प्रणम्य सगद्गदं हर्षातिशयेनानन्दाश्रुजलवेगेन च कुण्ठितकण्ठध्वनिर्यथा तथा भीतभीतोऽत्यन्तभययुक्तः सन् भूय एवेदं वचनं कृष्णमाह ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—तयोर्यद्वृत्तं तद्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—एतदिति। एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीट्यर्जुनः कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान्। कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा। किंच भीतादपि भीतः सन् प्रणम्य अवनतो भूत्वा ॥ ३५ ॥

स० टी०—हते भीष्मे तथा द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ॥ जयद्रथप्रभृतिषु हतेषु जयशंसिषु ॥ १ ॥ हतो दुर्योधनो नूनं तैर्विना स निराश्रयः ॥ इत्यन्तरनुसंधाय धृतराष्ट्रो नृपो यदि ॥ २ ॥ स्वजयाशां परित्यज्य संधिं कुर्यात्तदा स्वयम् ॥ उभयेषां भवेच्छान्तिरित्याभिप्रायवांस्ततः ॥ ३ ॥ किं वृत्तमित्यपेक्षाया-मुवाचेति स संजयः ॥ पूर्वोक्तं वच आकर्ण्य केशवस्य महेशितुः ॥ ४ ॥ इन्द्रदत्तकिरीटेन युक्तोऽसौ शूरसत्तमः ॥ निवातकवचादीनां रणे संहारकोऽर्जुनः ॥ ५ ॥ कृताञ्जलिः कम्पमानः परमाश्चर्यदर्शनात् ॥ नमस्कृत्य पुनः कृष्णं भक्तक्लेशापहं विभुम् ॥ ६ ॥ प्राह सगद्गदं वाक्यं श्रवणेऽतिसुखावहम् ॥ हर्षेण च भयेनाश्रुपूर्णाक्षित्वे सति स्वयम् ॥ ७ ॥ कफरुद्धगलत्वेन विकारो यो गिरां भवेत् ॥ मन्दत्वसप्रक-

म्पत्वरूपः सोऽयं हि गद्गदः ॥ ८ ॥ तद्युक्तं वचनं प्राहात्यन्तभीतश्च संस्तथा ॥ प्राङ्नमस्कृत्य भूयोऽपि प्रणम्यानतकन्धरः ॥ ९ ॥ ३५ ॥

भा० टी०–भीष्मस्य पतनमुक्तमेव द्रोणादीनामपि ईश्वरेण निहतानां पतनं भविष्यत्येवेति श्रुत्वा द्रोणादिषु जयाशाविषयभूतेषु चतुर्षु अजेयेष्वपि अर्जुनेन निहतेषु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रः जयं प्रति निराशः सन् संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीत्याशयेन संजय उवाच–**एतदिति** । एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीटी अर्जुनः कृताञ्जलिः सन्नमस्कृत्वा भयाविष्टस्य दुःखेनाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधाद्गद्गदया मन्दया वाचा सह वर्तत इति सगद्गदं यथा स्यात्तथा भूय एव कृष्णमाह–उक्तवान् भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचित्तः प्रणम्य नम्रीभूयाहेति संबन्धः । यत्तु अत्राहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यादतः प्रणम्यार्जुन उवाचेत्येव संबन्धः नतु प्रणम्याहेति का तर्हि आहेतिक्रियायाः गतिः नेयं क्रिया अहेति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययमित्यदोषः इति तत्प्रामादिकं ततः सविस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत अर्जुन उवाचेत्यादौ एवमेव शैलीदर्शनेन पुनरुक्त्यापादनस्य तत्समाधानस्य चाकिंचित्करत्वात् ॥ ३५ ॥

प० टी०–अथ धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच–**एतदिति** । किरीटी अर्जुन एतत्केशवस्य वचनं श्रुत्वा वपमानः कम्पमानः सन् कृताञ्जलिर्भूत्वा सगद्गदं कम्पितस्वरं यथा भवति तथा भीतभीतः सन् प्रणम्य दण्डवत्पतित्वा भूयः पूर्वोपन्यस्तं भक्ताभक्तकोटिद्वयगतिं कृष्णं प्रत्याह ॥ ३५ ॥

रा० टी०–ततः किं जातमिति धार्तराष्ट्रहार्दं परिहर्तुं संजय उवाच किमित्यत आह–**एतदित्यादिना** । वेपमानः भयकम्पिताङ्गः । भीतभीतः अत्यन्तभीतः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच–स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति, सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

त० टी०–अर्जुन उवाच–स्थान इत्येकादशभिः । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यास्मिन्नर्थे । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक यतस्त्वमेवंभूतात्य तत्प्रभावो भक्तवत्सलश्च अतस्तव प्रकीर्त्या यशःप्रकीर्तनेन श्रवणेन च न केवलमहमेव हृष्यामि किंतु देवगन्धर्वयक्षकिन्नरादिजगत् चेतनमात्रं प्रहृष्यति, प्रकर्षेण हर्षमाप्नोति । तथाऽनुरज्यते चानुरागमुपैति, एतत् स्थाने युक्तमित्यर्थः । तथा रक्षांसि रक्षोगणानि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वासु दिक्षु पलायन्ते इति यत् । तथा सिद्धानां तपोमन्त्रादिसिद्धिं प्राप्तानां संघाः समूहा नमस्यन्ति चेति यत्, एतत्सर्वं स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

म० टी०–अर्जुन उवाच एकादशभिः–**स्थाने इति** । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक यतस्त्वमेवमत्यन्ताद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्या प्रकृष्टया कीर्त्या निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्तनेन श्रवणेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु सर्वमेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत्तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । तथा सर्वं जगदनुरज्यते च तद्विषयमनुरागमुपैतीति च यत्तदपि युक्तमेव । तथा रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि सन्ति दिशो द्रवन्ति सर्वासु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव, तथा सर्वे सिद्धानां कपिलादीनां संघा नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव, सर्वत्र तव प्रकीर्त्येत्यस्यान्वयः । स्थाने इत्यस्य च । अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

शं० टी०—स्थाने इति। हे हृषीकेश तव प्रकीर्त्या त्वन्महत्त्वकीर्तनेन श्रुतेन सर्वं जगत् प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षं वहतीति यत्तत् स्थाने युक्तं तव सर्वजगद्धर्षविषयत्वमित्यर्थः। तव प्रकीर्त्या जगत्त्वय्यनुरज्यते अनुरागं चोपैतीति यत्तत् स्थाने युक्तं तव तदनुरक्तिविषयत्वमित्यर्थः। तव प्रकीर्त्या भीतानि रक्षांसि दिशो द्रवन्तीति यत्तत् स्थाने युक्तं तव रक्षःपलायनहेतुत्वमित्यर्थः। सिद्धसंघाः सिद्धानां देवताविशेषाणां संघास्त्वां नमस्यन्तीति यत्तत्स्थाने युक्तं तव सर्वदेवनमस्काराविषयत्वमित्यर्थः। यद्वा हे हृषीकेश 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः' इति भूमेर्भारायमाणसर्वदुष्टलोकसंहारार्थं प्रवृत्तोऽस्मीत्युक्तलक्षणया तव प्रकीर्त्या प्रकृष्टवचनेन श्रुतेन जगत्साधुलोकः प्रहृष्यति संतोषमुपैतीति यत्तत् स्थाने युक्तं सर्वेश्वरेण सर्वलोकत्राणपरायणेन भवता सर्वदुष्टसंहारे क्रियमाणे साधूनां प्रहर्षणं युक्तमेवेत्यर्थः। तव प्रकीर्त्या जगत्साधुलोकस्त्वयि भक्तवत्सले सर्वभूतहृदि परमात्मन्यनुरज्यते अनुरागं वहतीति यत्तत् स्थाने युक्तं, लोकोपद्रवनिवारणोद्युक्ते परमकृपालौ परमेश्वरे त्वयि साधूनामनुरागजननं युक्तमेवेत्यर्थः। तव प्रकीर्त्या दुष्टान् संहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीति तव प्रकृष्टवचनेन श्रुतेन रक्षांसि भीतानि राक्षसाः सर्वे भीताः सन्तो दिशो द्रवन्ति दिक्कोणान् प्रति पलायन्ते तव प्रकीर्त्या सर्वलोकसुखकाङ्क्षिणः सिद्धसंघाः सर्वे त्वां नमस्यन्ति सिद्धा इति देवजात्युपलक्षणं देवऋषिसिद्धगन्धर्वचारणादयः सर्वे स्वामिंस्तत्तथैव कर्तव्यमिति प्रार्थनापूर्वकं त्वां प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—स्थान इत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः। स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे। हे ऋषीकेश यत एवं त्वमद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च अतस्तव प्रकीर्त्या माहात्म्यसंकीर्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत्तु स्थाने युक्तमित्यर्थः। तथा जगदनुरज्यते अनुरागं चोपैति इति यत् तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशः प्रति द्रवन्ति पलायन्त इति यत् सर्वे योगतपोमन्त्रादिसिद्धानां संघा नमस्यन्ति प्रणमन्तीति यत् एतच्च स्थाने युक्तमेव न चित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स० टी०—सर्वेन्द्रियगणाधीश त्वमत्यन्ताद्भुतेश्वरः ॥ कीर्तनेन तवात्यन्तप्राशस्त्यश्रवणेन च ॥ १ ॥ नाहमेव प्रहृष्यामि केवलं किं तु सर्वतः ॥ जगच्चेतनमात्रं हि दुष्टरक्षोविरोधि यत् ॥ २ ॥ प्रकृष्टं हर्षमाप्नोतीत्येवं यद्युक्तमेव तत् ॥ त्वद्विषये जगत्सर्वमनुरागमुपैति यत् ॥ ३ ॥ युक्तं तदपि तद्वच्च भयाविष्टानि सन्ति यत् ॥ सर्वासु दिक्षु रक्षांसि पलायन्तेऽति सांप्रतम् ॥ ४ ॥ सिद्धानां कपिलादीनां समूहास्त्वां जगद्गुरुम् ॥ नमस्यन्तीति यत्तच्च युक्तमेव जगद्गुरो ॥ ५ ॥ प्रकीर्त्येत्यस्य सर्वत्र तवेत्यस्य तथान्वयः ॥ स्थानेइतिपदस्यार्थो विषये तद्विशेषणम् ॥ ६ ॥ स सर्वात्मा सुहृत्स्वामी हर्षादिविषयो हरिः ॥ ७ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—हे हृषीकेश तव माहात्म्यप्रकीर्तनेन यज्जगत् प्रहर्षं प्राप्नोत्यनुरागं चोपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः। यद्वा तव प्रकीर्त्या यज्जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च तत् स्थाने हर्षादिस्थितियोग्यविषये यतस्त्वं हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता सर्वान्तर्यामी सर्वसुहृदिति सूचनार्थं संबोधनम्। किंच यद्रक्षांसि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति पलाय गच्छन्ति यच्च सिद्धानां कपिलादीनां समुदायाः नमस्कुर्वन्ति तच्च स्थाने इति पूर्ववत्॥३६॥

प० टी०—स्थान इति। तवाद्भुतसामर्थ्यं भक्तवात्सल्यरूपया कीर्त्या त्वदनुपथं जगत्प्रहृष्यति संतुष्टं भवति त्वद्विश्वासेनानुरज्यतेऽनुरागं प्राप्नोतीति स्थाने युक्तमेव। एतदुभयमवलोक्य सर्वे सिद्धसङ्घाः कपिलादयस्त्वा नमस्यन्तीति स्थाने युक्तमेव ॥ ३६ ॥

रा० टी०— तद्वचनमाह—**स्थान इत्यादिना।** हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रेरक तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यति अनुरज्यते चेत्यादि स्थाने। अव्ययमेतत् युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त० टी०–युक्ततामेवोपपादयति–**कस्मादिति** । हे महात्मन् ते तुभ्यं महर्षिसिद्धसंघाः कस्मान्न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः, कथंभूताय ते ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि गरीयसे गुरुतमाय । आदिकर्त्रे ब्रह्मणोऽपि जनकाय । हे अनन्त त्रिविधपरिच्छेदशून्य देवेश सर्वदेवाधीश जगन्निवास सर्वचेतनाचेतनजगदाश्रय चेतनाचेतनसर्ववस्तुरूपोऽपि त्वमेवेत्याह–**त्वमक्षरमिति** । न क्षरतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञस्वरूपं " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " इत्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्माऽक्षरशब्दवाच्यस्त्वमेव । सदसच्छब्दवाच्यं कार्यकारणोभयावस्थं प्रकृतितत्त्वं त्वमेव । तत्परं यत् यस्मात्सदसद्रूपप्रकृतितत्संसृष्टाज्जीवात्परं तुरीयं तत्त्वं यत्तदपि त्वमेव । तस्मात्सर्वे नमन्तीति न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

म० टी०–भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुमाह–**कस्मादिति** । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्युः सिद्धसंघाः सर्वेऽपि हे महात्मन् परमोदारचित्त हे अनन्त सर्वपरिच्छेदशून्य हे देवेश हिरण्यगर्भादीनामपि देवानां नियन्तः हे जगन्निवास सर्वाश्रय तुभ्यं कीदृशाय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे । ब्रह्मणोऽपि जनकाय नियन्तृत्वमुपदेष्टृत्वं जनकत्वमित्यादिरेकैकोऽपि हेतुर्नमस्कार्यताप्रयोजकः किं पुनर्महात्मत्वानन्तत्वजगन्निवासत्वादिनानाकल्याणगुणसमुच्चित इत्यनाश्चर्यतासूचनार्थं नमस्कारस्य–**कस्माच्चेति** । वाशब्दार्थश्चकारः । किंच सत् विधिमुखेन प्रतीयमानमस्तीति असन्निषेधमुखेन प्रतीयमानं नास्तीति अथवा सत् व्यक्तम् असत् अव्यक्तं त्वमेव, तथा तत्परं ताभ्यां सदसद्भ्यां परं मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तदपि त्वमेवं त्वद्भिन्नं किमपि नास्तीत्यर्थः । तत्परं यदित्यत्र यच्छब्दात्प्राक् चकारमपि केचित्पठन्ति । एतैर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्यन्तीति न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शं० टी०–भगवतः सर्वदेवनमस्कार्यत्वे हेतून् वदन् काक्वा सर्वनमस्कार्यत्वमापादयति–**कस्मादिति** । चकारस्त्वर्थः । महान्महत्तरः सर्वोत्कृष्ट आत्मा स्वभावो यस्य स हे महात्मन् ते तुभ्यं सिद्धादयः सर्वे देवाः कस्मात्तु हेतोर्न नमेरन् केन हेतुना त्वां न नमेयुः सर्वप्रकारैर्विचार्यमाणे त्वामेव नमस्करिष्यन्तीत्यर्थः । नन्वहमपि लोकसाधारणः केन विशेषेण मह्यं नमस्कुर्युरित्याशङ्कायां न ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तिविशेषैः परमार्थतश्च भवानेव सर्वोत्तमः सर्वनमस्कार्य इति । सर्वनमस्कार्यत्वे हेतूनाह–गरीयसे इत्यादिना । गरीयसे ज्ञानादिभिरुक्तैर्विशेषैर्यः सर्वोत्तमः सर्वगरीयांस्तस्मै गरीयसे गुरुतराय ज्ञानादिभिः सर्वेभ्यो गरीयस्त्वादित्यर्थः । किंच ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य सर्वभूतपतेरपि सर्वाराध्यस्यादिकर्त्रे आदिर्जनिकारणं कर्ता नियामकः स चासौ कर्ता च तस्मै, तस्यापि स्रष्टृत्वादीश्वरत्वाच्च तव सर्वनमस्कार्यत्वे किं वक्तव्यमित्यर्थः । पुनरपि हेत्वन्तराण्याह–**अनन्तेति** । हे अनन्त देवेश जगन्निवासेत्यनन्तत्वाद्देवानामीश्वरत्वाज्जगन्निवासत्वाच्च सर्वदेवनमस्कार्योऽसीत्यर्थः । " अनन्तश्चात्मा यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः " इति श्रुतेः । ननु ममानन्तत्वं न संभवति जगत्तत्कारणाभ्यां व्यवधानादित्याशङ्कायामाह–**सदसदिति** । नामरूपाभ्यामस्तीति यन्निर्दिश्यते तत्सत्कार्यं जगत्तद्विलक्षणमसज्जगत्कारणमव्याकृतं तदुभयं सदसच्च त्वमेव " सर्वं ह्येतद्ब्रह्म " इति श्रुतेः । ननु सदसद्रूपत्वेऽपि ममानन्तत्वं न संभवति परेण ब्रह्मणा व्यवधानादित्यत आह–त्वमक्षरमिति । तत्परं तयोर्जगदव्याकृतयोः कार्यकारणयोर्नित्यत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वेन निरतिशयमहत्त्वेनातिसूक्ष्मत्वेन परं विलक्षणं कारणं च "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यदक्षरं कदापि केनापि कथंचिदपि न क्षरतीत्यक्षरं नित्यकूटस्थं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं

निर्विशेषं तत्परं ब्रह्म त्वमेव त्वत्तो नान्यत्ततोऽनन्तत्वं सिद्धं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति श्रुतेः । यत एवं ततः सर्वदेवनमस्कार्यत्वं तव युक्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुमाह—**कस्मादिति** । हे महात्मन् हे अनन्त हे देवेश हे जगन्निवास कस्माद्धेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः । कथंभूताय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय । किंच सत् व्यक्तमसदव्यक्तं च ताभ्यां परं मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्यन्तीति न चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

स० टी०—हर्षादिविषयत्वेऽपि हेतुमाह जगत्पतेः ॥ कस्माद्धेतोर्न ते तुभ्यं नमस्कुर्युः पुरेऽरिताः ॥ १ ॥ सर्वेऽपि हे महात्मंस्त्वं परमोदारचिद्घनः ॥ अपरिच्छिन्न देवेश नियन्ता त्वं विधेरपि ॥ २ ॥ हे समस्ताश्रयेशान तुभ्यं कीदृग्विधाय च ॥ ब्रह्मणोऽपि नियन्त्रे तात्पित्रे तद्दैशिकाय च ॥ ३ ॥ किं च प्रतीयमानं यत्तत्सद्विधिमुखेन वै ॥ नास्तीति भानविषयमसत्तद्यन्निषेधतः ॥ ४ ॥ व्यक्ताव्यक्तं च वा सर्वं सदसद्भ्यां परं तथा ॥ यदक्षरं परं ब्रह्म तदपि त्वं परात्पर ॥ ५ ॥ त्वत्तो भिन्नं नच स्थूलं न सूक्ष्मं नापि कारणम् ॥ त्वमात्मा सर्ववस्तूनां त्वामेतैर्हेतुभिर्विभुम् ॥ ६ ॥ सर्वे लोका नमन्तीति न चित्रं किमपीश्वरे ॥ ७ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—इदं भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमेवेत्याशयेनाह—**कस्मादिति** । कस्माच्च ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्युः, नमस्काराकरणे हेतुर्नास्तीत्यर्थः । नमस्कारादिकरणे तु हेतुर्वर्तते इत्याशयेनाह—हे महात्मन् परमात्मन् । महात्मत्वं लक्षयति—गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्त्रे आदिकारणायाभिन्ननिमित्तोपादानत्वद्योतनायादिपदं भगवतो गुरुतरत्वं ब्रह्मण आदिकर्तृत्वं च प्रतिपादयन्नाह—हे अनन्त यस्य देशकालवस्तुकृतः परिच्छेदो नास्ति तस्य तवैव गुरुतरत्वमुपपद्यत इति भावः । हे देवेश देवानां ब्रह्मादीनामीश जगन्निवास जगदधिष्ठान तथाच सर्वनियन्ता सर्वाधिष्ठानं त्वमेवादिकर्तेत्याशयः । एवं तत्पदवाच्यं निरूप्य लक्ष्यं निरूपयति—त्वमक्षरमिति । यद्वेदान्तप्रतिपाद्यं किं तत् सदसत्सद्यद्विद्यमानं विद्यत इति विधिमुखेन प्रतीयमानं व्यक्तं कार्यमिति यावत् असच्च यन्नास्तीति बुद्धिः निषेधमुखेन प्रतीयमाना अव्यक्तविषया कारणबुद्धिरिति यावत् सदसदुपाधिकत्वादक्षरत्वमपि सदसत् तत्त्वतस्तु सदसद्भ्यां परं तत्त्वमेवातस्ते कस्मान्न नमेरन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

प० टी०—तत्र हेतुमाह—**कस्मादिति** । भो महात्मन् महाशब्दव्यपदेश्य भोऽनन्त देवेश जगन्निवास ते सिद्धाः कपिलादयस्ते तुभ्यं वा कस्माद्धेतोर्न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः । किंभूताय तुभ्यम् । ब्रह्मणो जगत्स्रष्टुरपि गरीयसे श्रेष्ठतमाय आदिकर्त्रे च । किं पुनरन्यस्य । यद्यस्मात् कारणात् त्वमक्षरं ब्रह्म सद् व्यक्तम् असदव्यक्तम् ताभ्यां परं मूलकारणम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—कथं युक्तमित्यत आह—**कस्मादिति** । हे महात्मन्महांश्चासावात्मा च तस्य संबुद्धिः महात्मन् । महच्छब्दोऽत्र पूर्णवाची । आत्मशब्दोऽपि यच्चाप्नोतीत्यादिस्मृतेराद्यादानविषयानुभवानित्यसत्तारूपार्थचतुष्टयवाची, पूर्णाद्याद्यादिमन्निसर्थः । गरीयसे गुरुतमाय ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्याप्यादिकर्त्रे ते तुभ्यं कस्मान्न नमेरन् नमेयुरेव । अनन्त अन्तशून्य । देवानामीश जगदाश्रय यत्सदसद्भावाभावात्मकं जगत्तत्परं तदुत्तममक्षरं त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त० टी०—किंच–त्वमिति । त्वमादिदेवो देवानामादिः, यतः पुराणोऽनादिः पुरुषः अतस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं विश्वस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः । विश्ववेत्ता प्रत्यक्षतया ज्ञाता त्वमसि । वेद्यं च वस्तुजातं त्वमेव । परं च धाम स्थानं वैष्णवं पदं वैकुण्ठाख्यं त्वमेव । अत एव हे अनन्तरूप त्वया विश्वं ततं व्याप्तम् । एतैरपि विशेषणैस्त्वमेव नमस्कार्य इति भावः ॥ ३८ ॥

म० टी०—भक्त्युद्रेकात्पुनरपि स्तौति–त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः सर्गहेतुत्वात् पुरुषः पूरयिता पुराणोऽनादिः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानत्वान्निधीयते सर्वमस्मिन्निति एवं सृष्टिप्रलयस्थानत्वेनोपादानत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वेन प्रधानं व्यावर्तयन्निमित्ततामाह वेत्ता वेदिता सर्वस्यापि द्वैतापत्तिं वारयति यच्च वेद्यं तदपि त्वमेवासि वेदनरूपे वेदितरि परमार्थसंबन्धाभावेन सर्वस्य वेद्यस्य कल्पितत्वात् अत एव परं च धाम यत्सच्चिदानन्दघनमविद्यातत्कार्यनिर्मुक्तं विष्णोः परमं पदं तदपि त्वमेवासि त्वया सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च कारणेन ततं व्याप्तमिदं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं विश्वं कार्यं मायिकसंबन्धेनैव स्थितिकाले हे अनन्तरूप अपरिच्छिन्नस्वरूप ॥ ३८ ॥

शं० टी०—"ब्रह्मैवेदं सर्वं" इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भेन सविशेषं निर्विशेषं च सर्वं त्वमेवेति भगवतः सार्वात्म्यं प्रतिपादयति–त्वमिति । पूर्णत्वात्पुरुषः स्वयं निर्विकारत्वात्पुराणः सनातनः आदिदेवः जगत्कारणत्वादादिः स्वयमेव दीव्यत इति देवः आदिश्चासौ देवश्चादिदेवः सृष्ट्यादिकर्ता मायोपाधिकः परमेश्वरस्त्वमेवास्य परिदृश्यमानस्य विश्वस्य निधानं मृदि घटादय इव जले तरङ्गादय इव यत्र महदादयो विकाराः सर्वे निधीयन्ते तन्निधानं जगद्बीजं माया च त्वमेवासि बुद्धिं तद्विकारानहंकारममकारादीन् साक्षादव्यवधानेन सर्वदा यो वेत्ति जानाति स वेत्ता सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मापि त्वमेवासि, तद्वेद्यं बुद्धितद्विकारादिसर्वदृश्यजातं त्वमेवासि । किंच परं सर्वदृश्यविलक्षणतया सर्वमहत्तमं मायातत्कार्यलेशसंबन्धशून्यं जीवेशजगदाभासकल्पनाधिष्ठानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं निर्विशेषं निराभासं नित्यानन्दैकरसमद्वितीयं यत्तुरीयं परं धाम परं ज्योतिः परं ब्रह्म तच्चापि त्वमेवासि अनन्तमन्तशून्यं रूपं चिदात्मकं स्वरूपं यस्य स हे अनन्तरूप यतस्त्वया ब्रह्मणा सद्रूपेण भ्रमकल्पितमिदं सर्वं ततं व्याप्तं 'येन यद्व्याप्तं तत्तन्मात्रमेव' इतिन्यायेन त्वया व्याप्तमिदं सर्वं त्वन्मात्रमेवातः सर्वं त्वमेव तेनैवानन्तरूपोऽसि त्वमद्वितीय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—किंच–त्वमिति । त्वमादिदेवः देवानामादिः यतः पुराणः अनादिपुरुषस्त्वम् अत एव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा विश्वस्य वेत्ता वेदिता ज्ञाता च त्वम् । यच्च वेद्यं वस्तुजातं परं च धाम वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि अत एव हे अनन्तरूप त्वयैव विश्वमिदं ततं व्याप्तं एतैश्च सप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कार्य इति भावः ॥ ३८ ॥

स० टी०—भक्त्युद्रेकात्पुनः स्तौति भगवन्तमुदारधीः ॥ जगतः सर्गहेतुत्वादादिदेवः सनातनः ॥१॥ त्वमनादिरशेषस्य लयस्थानतयास्य च ॥ निधानं जगतः सर्वोपादानत्वेन कारणम् ॥२॥ वेदिता सर्वविश्वस्य वेदनार्हं त्वमेव च ॥ समस्तस्यापि वेद्यस्य ज्ञातरि ज्ञानरूपिणि ॥ ३ ॥ कल्पितत्वान्न संबन्धो वास्तवो दृश्यसाक्षिणोः ॥ अविद्यादिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ ४ ॥ यत्परं धाम विष्णवाख्यं तत्त्वमेव परं पदम् ॥ सत्तास्फूर्तिस्वरूपेण त्वया व्याप्तमिदं जगत् ॥ ५ ॥ स्वतः सत्तादिशून्यं तद्विश्वं कार्यं हि मायिकम् ॥ त्वयि मायिकसंबन्धात्स्थितिकालेऽस्ति सर्वग ॥ ६ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—पुनरपि स्तौति–त्वमादीति । त्वमादिदेवः ब्रह्मादिजनकत्वात् भगवतस्ताटस्थ्यं वारयति, पुरि शयनात्पुरुष इति पुरिविनाशान्नाशाशङ्कां वारयति, पुराणः चिरंतनः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं

महाप्रलयादौ सर्वं जगन्निधीयतेऽस्मिन्निति परं प्रकृष्टं निधानं लयस्थानमतो न कर्तृमात्रमपि तु प्रकृतिरपीति भावः। किंच—वेत्तासि ज्ञातासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य भेदं वारयति वेद्यं च यच्च ज्ञातुं योग्यं वस्तु तच्चासि प्राप्यमपि परं त्वमेवेत्याह—परं च धाम परमं वैष्णवपदं मोक्षाख्यं स च मोक्षाख्यस्त्वं न क्वचिन्मेरुपृष्ठादौ तिष्ठसि किंतु त्वया परमधाम्ना ततं व्याप्तं समस्तं विश्वं यतस्तव रूपाणां कैवल्यादीनामन्तः परिच्छेदो न विद्यते इति हेऽनन्तरूप ॥ ३८ ॥

प० टी०—तदेवाह—त्वमिति। आदिभूतो देवः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चकारणीभूतः सूत्रात्मा त्वमेव स एव पुराणः पुरुषो हिरण्यगर्भस्त्वमेव। ततो विश्वस्य चराचरस्य निधानं लयस्थानं विराडाख्यं त्वमेव। ततो जीवरूपेण वेत्ता त्वमेवासि भो अनन्तरूप समष्टिरूप परं धाम निवासस्थानं ब्रह्माण्डं त्वया ततं विस्तारितं तदपि त्वमेव एवमेक एव त्वं निरूपितप्रकारैर्वर्तस इत्यर्थः। श्रुतिरपि—"योनः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नु भुवना यन्त्यन्ये" इति। भाष्यम्—यो नोऽस्माकं पिता बीजरूपः सूत्रसंज्ञो जनिता निर्मापकः सूक्ष्मभूतरूपो हिरण्यगर्भस्ततः स्थूलभूतैर्विदधातीति विधाता विराट् ततो विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि शरीराणि भुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि जीवरूपेण यो वेदैवं यो देवानामुक्तस्वरूपाणां नामधा सूत्रादिनामप्रकारैरनेकोऽप्येक एव। तमेवंविधं भुवना भुवनानि चराचरादीनि प्रश्नयन्ति कीदृशः परमेश्वर इति प्रश्नं कुर्वन्तीत्यर्थः। अथोक्तार्थवैलोम्येन श्रुतिरेव प्रश्नोत्तरं वदति "एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात्। चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः" इति। भाष्यम्—जीवो ब्रह्मैकपादमित्युक्तत्वादेकपाज्जीवो भूयोऽभ्यासादिना द्विपदो विराड्रूपं प्रचक्रमे प्राप्नोति। पश्चादनन्तरं द्विपादाद्वैराजं ब्रह्म मे पादं हिरण्यगर्भाख्यम्। "त्रिपादूर्ध्वउदैद्" इति श्रुतेः। तदपि चतुष्पात्पूर्णं ब्रह्मेति। एवं द्विपदां मनुष्याणामभिस्वरे हृदयाकाशे एकपादादिपङ्क्तीः संपश्यन् साक्षित्वेन पश्यन्नुपतिष्ठमानोऽस्ति स एव परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—त्वमिति। निधानमाश्रयः वेत्तासि वेदितासि परिज्ञातासि। वेद्यं च त्वमेव। परं धाम तेजोजातं च त्वमेव। अनन्तरूप कालतोऽन्तहीनं रूपं यस्य तस्य संबुद्धिः। नच नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामीत्यनेन त्वया ततमित्यस्य पौनरुक्त्यं शङ्क्यं, नान्तं पश्यामीत्युक्ते विद्यमानमप्यन्तं स्वयं न पश्यामीत्यपि प्रतीत्या परिमाणानन्त्यं नेश्वरस्य सिध्यतीत्यतो न केवलमहं न पश्यामि त्वया ततं च विश्वमित्युक्तत्वेन सप्रयोजनत्वान्न पुनरुक्तिरिति ज्ञेयमिति। द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः इति। त्वया ततं विश्वमनन्तरूपमित्याद्यभ्यासो विष्णोर्देशकालगुणैः आनन्त्ये स्वस्य महातात्पर्यज्ञापनार्थ इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

त० टी०—किंच—वायुरिति। वाय्वादिरूपस्त्वं, सर्वप्रजायाः सन्ततेः पतिः सर्वस्य जनकः पितामहस्त्वं तस्यापि जनकत्वात् प्रपितामहश्च त्वमेव। एवं सर्वात्मभूतोऽसि, तस्मात्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रवारान्नमो नमोऽस्तु। पुनश्च भूयोऽपि नमो नमः ॥ ३९ ॥

म० टी०—वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः सूर्यादीनामप्युपलक्षणमेतत्, प्रजापतिर्विराट् हिरण्यगर्भश्च प्रपितामहश्च पितामहस्य हिरण्यगर्भस्यापि पिता च त्वं यस्मादेवं सर्वदेवात्मकत्वात्त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्योऽसि तस्मान्ममाऽपि वराकस्य नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि पुनरपि नमो नमस्ते। भक्तिश्रद्धातिशयेन नमस्कारेष्वलंप्रत्ययाभावोऽनया नमस्कारावृत्त्या सूच्यते ॥ ३९ ॥

शं० टी०—यस्मादेवं तस्मात्सर्वं त्वमेवेति त्वं यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमर्थं प्रतिपादयति—वायुरिति । वायुः यमः अग्निः वरुणः शशाङ्कश्चन्द्रः प्रजापतिः सर्वलोकपितामहश्चतुर्मुखश्च प्रपितामहस्तत्पिता विष्णुरपि त्वमेवेत्यर्थः । एवं सर्वं त्वमेवेति भगवतः सार्वात्म्यं सार्धेन प्रतिपाद्याधुना श्रद्धाभक्तिवेगेन सर्वात्मानं परमेश्वरं नमस्करोति सार्धेन—नमो नमस्तेऽस्त्वित्यादिना । स्पष्टोऽयमर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—इतश्च त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादिति स्तुवन्स्वयमपि नमस्करोति—वायुरिति । वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् । प्रजापतिः पितामहः तस्यापि जनकत्वात् प्रपितामहस्त्वमतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमो नम इति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेण नमस्कारेषु तृप्तिमनधिगच्छन्बहुशः प्रणमति ॥ ३९ ॥

स० टी०—वायुः सर्वजगत्प्राणो यमः प्राणिनियामकः ॥ अग्निः समस्तदेवानां मुखं प्राण्यन्नपाचकः ॥ १ ॥ प्राणाप्यायनकर्ताऽसौ वरुणो रसपालकः ॥ शशाङ्क ओषधिस्वामी तथा सूर्यादयोऽधिपाः ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विराट्संम्राट्सृष्टिकर्ता च विश्वसृक् ॥ पितामहस्य स्रष्टुश्च पिता त्वं जगदीश्वरः ॥ ३ ॥ सर्वदेवात्मकत्वेन नमस्कार्योऽसि सर्वकैः ॥ यतस्तस्माद्वराकस्य ममाप्यस्तु नमो नमः ॥ ४ ॥ तुभ्यं सर्वात्मने भूयो भूयोऽप्यस्तु सहस्रशः ॥ सहस्रकृत्वो भूयोऽपि तुभ्यमस्तु नमो नमः ॥ ५ ॥ भक्त्याधिक्यान्नमस्कारेष्वलंबुद्धेरभावतः ॥ अत्रानया नमस्कारावृत्त्या सूच्यत इत्यपि ॥ ६ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—किंच वाय्वादिस्त्वं शशाङ्कश्चन्द्रः प्रजापतिः कश्यपादिर्हिरण्यगर्भान्तः पितामहस्य हिरण्यगर्भस्यापि पिता तथाच "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" इत्यादिमन्त्रब्राह्मणवादाः यत एतादृशस्त्वं जगदुत्पत्त्यादिकर्ता सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वगम्यः सर्वात्माऽपरिच्छिन्नः सर्वनमस्कार्योऽतोऽपरिमितनमस्कारेणापि मम तृप्तिर्नास्तीत्याशयेनाह—नमो नमस्ते इत्यादिना ॥ ३९ ॥

प० टी०—अथानन्तरूपत्वमेव प्रकटयति—वायुरिति । वाय्वादिभिः सप्तभिः प्रकारैस्त्वमेवासि तस्मै ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु, आदरे वीप्सा । अथ किं पुनः सप्तरूपात्मने सहस्रकृत्वः सहस्रप्रकारात्मने भूयोऽपि नमो नमः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—गुणान्तरयुक्तत्वेन पुनः स्तौति—वायुरिति । वायुर्बलज्ञानरूपः, यमः दोषोपरतिमान् । अग्निः स्वतो गतिहीनजगन्नेता, वृणुते भक्तानिति वरुणः, अतिसुखाङ्कितत्वाच्छशाङ्कः । प्रजापालनात् प्रजापतिः ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

त० टी०—अत्याश्चर्यरूपं भगवन्तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतभक्तिप्रवाहवेगेन सर्वतो नमस्करोति—नम इति । ते तुभ्यं पुरस्तादग्रभागेऽथ पृष्ठतोऽपि नमोऽस्तु । किं बहुना सर्वत एव ते नमोऽस्तु । सर्वतः कृतो नमस्कारो मे कथं स्यादित्यत आह—हे सर्वेति । कथमहं सर्व इति चेत्तत्राह—हे अनन्तवीर्यामितविक्रमोऽपरिमितपराक्रमस्त्वं यतः सर्वं जगत्सम्यगात्मतयाऽऽप्नोषि, व्याप्नोषि ततः सर्वोऽसि । एतेन पूर्वोक्तवाय्वादिसर्वचेतनाचेतनजगत्सामानाधिकरण्यनिर्देशस्तदात्मतया व्याप्त्यैव सूपपन्नः नतु मायावाद्यभिमतविवर्ताधिष्ठानत्वेनेति सिद्धम् ॥ ४० ॥

म० टी०—नम इति । तुभ्यं पुरस्तात् अग्रभागे नमोऽस्तु तुभ्यं पुरो नमस्तात् इति वा । अथशब्दः समु-

भये । पृष्ठतोऽपि तुभ्यं नमस्तात् नमोऽस्तु ते तुभ्यं सर्वत एव सर्वासु दिक्षु स्थिताय हे सर्व वीर्यं शारीरबलं विक्रमः शिक्षा शस्त्रप्रयोगकौशलम् 'एकं वीर्याधिकं मन्य उतैकं शिक्षयाधिकम्' इत्युक्तेर्भीमदुर्योधनयोरन्येपु च एकैकं व्यवस्थितं त्वं तु अनन्तवीर्यश्चामितविक्रमश्चेति समस्तमेकं पदम् , अनन्तवीर्येति संबोधनं वा । सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यगेकेन सद्रूपेणाप्नोषि सर्वात्मना व्याप्नोषि ततस्तस्मात्सर्वोऽसि त्वद्तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

शं० टी०—भक्तिवेगोत्थसंतोषातिशयेन स्तुवन् पुनः सर्वतो नमस्करोति—**नम इति** । हे सर्व सर्वात्मन् सर्वात्मने ते पुरस्तात्पृष्ठतोऽपि नमः सर्वतः सर्वत्रापि ते नमोऽस्तु हे सर्वेति विशेषणात्सर्वात्मनः प्रागादिदिग्विभागो यद्यपि न संभवति दिग्विभागहेतोः सूर्यस्यापि सर्वात्मन्यन्तर्भूतत्वात्तथापि नमः पुरस्तादिति स्वदृष्टिगत्योक्तं नतु वस्तुगत्या नतु हे सर्वेति नाम्नोक्तं नत्वर्थत इति मन्तव्यं तथात्वे अनन्तजगन्निवासेति त्वमादिदेव इत्यादिवाक्यार्थव्याघातप्रसंगात्तत एव सर्वशब्दार्थं स्वयमेव निर्वक्त्यानन्तेत्यादिना तत्सिद्धौ हेतुमाह—**अनन्तवीर्यामित**विक्रम इति । सर्वतो विशिष्य ईरयितुं प्रसारयितुं योग्यं वीर्यं तेजः विक्रमशब्देन व्यापनशीलत्वं लक्ष्यते अनन्तं वीर्यं यस्य सः अमितो विक्रमो यस्य सः उभयोः कर्मधारये अनन्तवीर्यामितविक्रमः हेतुगर्भितमिदं विशेषणं, अनन्तवीर्यामितविक्रमत्वात्त्वं सर्वं जगद्यतः समाप्नोषि बहिरन्तः सर्वतो वह्निरयःपिण्डमिव वीर्येण तेजसा स्फूर्त्या विक्रमेण सत्तया च सम्यग्व्याप्तवानसि तत एव सर्वोऽसि सर्वात्मकोऽसीत्यर्थः । एतेन नामरूपात्मकं जगत्सर्वं त्वमेव त्वत्तोऽन्यदणुमात्रमपि निरात्मकत्वान्निरूपयितुं न संभवतीति सूचितम ॥ ४० ॥

श्री० टी०—किंच—**नम इति** । हे सर्व सर्वात्मन् सर्वास्वपि दिक्षु तुभ्यं नमोऽस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह—अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य तथापि अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य सः, एवं भूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यगन्तर्बहिश्च समाप्नोषि व्याप्नोषि, सुवर्णमिव कटककुण्डलादि स्वकार्यं व्याप्य वर्तसे ततः सर्वस्वरूपोऽसि ॥ ४० ॥

स० टी०—अग्रभागे नमस्तुभ्यं पृष्ठतोऽपि नमोऽस्तु ते ॥ दिक्षु स्थिताय सर्वासु सर्वरूप नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ अपरिच्छिन्नवीर्यस्त्वं तथाऽमितपराक्रमः ॥ जगत्सर्वं त्वमेकेन सद्रूपेणाखिलात्मना ॥ २ ॥ सम्यग्व्याप्नोष्यतः सर्वस्त्वं त्वत्तो न पृथङ्मनाक् ॥ ३ ॥ ४० ॥

भा० टी०—पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तत्तद्रूपेण स्थिताय ते तुभ्यं अथ पृष्ठतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु सर्वत एव सर्वासु दिक्षु स्थिताय यतो हे सर्व । यद्वा पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ सर्वतः मध्येऽपि ते नमोऽस्त्विति, अस्मिन्पक्षे कर्मणामित्यध्याहारदोषः सर्वत इत्यादिसंकोचे मानाभावश्च बोध्यः । हे सर्वेत्युक्तं निरूपयति—अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य अमितः पराक्रमः शस्त्रादिविषये यस्य अनन्तवीर्यश्चासौ अमितविक्रमश्च सः त्वं हेऽनन्तवीर्येति व्यस्तपक्षस्त्वाचार्यैः गौरवात् विशेषाभावाच्च न प्रदर्शितः सर्वमखिलं विश्वं सम्यगाप्नोषि व्याप्नोति यतस्ततोऽसि सर्वः त्वया विनाभूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प० टी०—अथापरिच्छिन्नायापि तुभ्यं नमस्कार इति रथन्तरसामाभिप्रायेण नमस्करोति—**नम इति** । भो सर्वात्मक पुरस्तादग्रतः पृष्ठतश्च ते तुभ्यं नमः किं पुनः दिग्द्वयसंस्थिताय सर्वतः सर्वदिक्षु स्थिताय नमोऽस्तु । अथ न केवलं दृश्यमात्रत्वेन स्थितोऽसीत्याह भो स्वामिन्ननन्तवीर्यः सन्नमितविक्रमबलौजसा समेतः । श्रुतिश्च—"विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति । भाष्यम्—नुकमिति निपातोऽवधारणार्थः तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि यः पृथिव्यन्तरिक्षसंबन्धीनि रजांसि लोकान् विममे निर्मितवान एवं त्वं सर्वं समाप्नोषि अन्तर्बहिर्व्याप्नोषि ततस्तेन कारणेन सर्वोऽसि

सर्वात्मकोऽसि । " तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः " इति श्रुतेः । तथा रथन्तरं सामापि " अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः " इति संहिताषाठः । सामगानं च " अभित्वा शूरनो नुमो वा आदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्यजगतः सुवादृशाम् आईशानमयिद्रातास्थुषावहाउअस्" । भाष्यम्-भो इन्द्र परमात्मन् शूर शत्रुनिबर्हण वयं त्वामभि अभितः समन्ततो नुमः नमस्कुर्मः । कथं भूतं त्वाम् अस्य जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्यापीशानं नियामकम् । क इव वयम् , अदुग्धा अकृतदोहना धेनव इव क्षीरेण पूर्णाः सत्यः वत्सानि विस्मृत्य त्वां यान्ति तथा वयमपि सर्वं विषयजातं विस्मृत्य त्वामेव सर्वगतं नमस्कुर्मः । स्वर्दृशं जगत्प्रकाशकमीशानमपि पादस्यावृत्तिरादरार्था । तथापस्तंबोऽपि " अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् भ्रातृव्यानधरान्पातयामि " इति । भाष्यम्-अग्निना विश्वरूपेण देवेन दीप्यमानेन कृत्वा पृतनाः शत्रुसेना जयामि गायत्रेण चतुर्विंशत्यक्षरेण त्रिवृता स्तोमेन ब्राह्मणं ' तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया ' इत्यादि । अयमर्थः । सूक्तत्रयगतानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कृतं तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेष्वाद्यास्तिस्र ऋचः, द्वितीये मध्यमातिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी हिंकरोति गायति शेषं स्पष्टम् ॥ ४० ॥

रा० टी०-सर्वतः दक्षिणोत्तरादिसर्वपार्श्वेभ्यः नमोऽस्तु ते हे सर्व परिपूर्ण । ननु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुतौ इदं सर्वं च जगद्ब्रह्मेति सर्वस्य जगतो ब्रह्मात्मकत्वोक्तेस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वया ततमिदं विश्वमित्याद्ययुक्तमित्यतः श्रुतिगतसर्वशब्दार्थमाह-सर्वमिति । सर्वं विश्वं समाप्नोषि व्याप्नोषि यतस्ततःसर्वोऽसि " सर्वं खल्विदं ब्रह्म । पुरुष एवेदं सर्वं " इत्यादिश्रुतिस्थसर्वशब्दवाच्योऽसि । इदं ब्रह्म सर्वं खलु सर्वजगद्व्यापि खल्वित्यादिरूपेण श्रुत्यर्थो ज्ञेयः न तु जगदात्मकत्वेनेत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

त० टी०-अहो पुनः पुनरग्रतः पृष्ठतश्च भूयो भूयः किमिति नमस्करोषीत्यपेक्षायां त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानाद्यत्ते बहुशो मयाऽपराधाः कृतास्तन्निवृत्तये इदानीं परमकारुणिकं त्वां क्षमापयामीत्याह-सखेतीति द्वाभ्याम् । इदं सर्वगरीयस्त्वब्रह्मादिकर्तृत्वसर्वनमस्कार्यत्वादिकं तव महिमानमजानता मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन स्नेहेन वा सखेति त्वं मम समानवया इति मत्वा प्रसभं विनयोपेतं हठेन वा हे कृष्ण हे यादव हे सखेति यदुक्तम् , । यच्चावहासार्थं परिहासार्थं विहारशय्यासनभोजनेषु सहकृतेषु मयाऽसत्कृतोऽसि, तिरस्कृतोऽसि एकः सखीन्विहाय रहसि स्थितः, अथवा तत्समक्षं तेषां परिहसतां सखीनां समक्षं साक्षात् हे अच्युत सर्वदा नित्यैकरस तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिन्त्यप्रभावं क्षामये क्षमापये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

म० टी०-यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधानजस्रमकार्षं ततः परमकारुणिकं त्वां प्रणम्यापराधक्षमां कारयामीत्याह द्वाभ्याम्-सखेति । त्वं मम सखा समानवया इति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षख्यापनरूपेणाभिभवेन यदुक्तं मया तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानमैश्वर्यातिशयमजानता पुंलिङ्गपाठे इमं विश्वरूपा-

१ [illegible]

त्मकं महिमानमजानता प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्प्रणयेन स्नेहेन वापि। किमुक्तमित्याह–हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थं परिहासार्थं विहारशय्यासनभोजनेषु विहारः क्रीडा व्यायामो वा, शय्या तूलिकाद्यास्तरणविशेषः, आसनं सिंहासनादि, भोजनं बहूनां पङ्क्त्यावशनं तेषु विषयभूतेषु असत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि एकः सखीन्विहाय रहसि स्थितो वा त्वम् अथवा तत्समक्षं तेषां सखीनां परिहसतां समक्षं वा हे अच्युत सर्वदा निर्विकार तत्सर्वं वचनरूपमसत्करणरूपं चापराधजातं क्षामये क्षामयामि त्वामप्रमेयमचिन्त्यप्रभावमचिन्त्यप्रभावेन निर्विकारेण च परमकारुणिकेन भगवता त्वन्माहात्म्यानभिज्ञस्य ममापराधाः क्षन्तव्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शं० टी०–एवं स्तुत्वा नत्वा प्राक्तनं स्वापराधं क्षमापयति–**सखेति द्वाभ्याम्**। तवाऽपरिमिततेजोबलवीर्यसमग्रैश्वर्यसंपन्नस्य सर्वोत्तमस्य सृष्ट्यादिकर्तुः परमेश्वरस्य इदं परिदृश्यमानं महिमानं विश्वात्मकं स्वरूपमजानताऽज्ञातवता मया ममायं सखा स्निग्ध इति मातुलेय इति च मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखेति प्रमादाद्वा प्रणयेन स्नेहेन वापि प्रसभं हठादुच्चावचं वचनं यद्यदुक्तं तत्सर्वं क्षामये क्षम्यतामिति प्रार्थय इत्युत्तरेण संबन्धः। अत्र हे सखेति संधिरार्षः। महिमानं तवेदमिति प्रचुरः पाठः। तवेममिति पाठान्तरमप्यस्ति तवेदं महिमानमितीदंपदस्य महिमानमित्यस्य च कन्येयं कुलभूषणमितिवल्लिङ्गव्यत्ययेन सामानाधिकरण्यम्। इदंशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वे न विचारः॥ किंच–**यच्चेति**। न च्यवते सदैकरूपेणाविक्रियात्मना कूटवत्तिष्ठतीत्यच्युतः हे अच्युत परमात्मन् विहारशय्यासनभोजनेषु विहारः क्रीडा, शय्या शयनं, सिंहासनपरिस्तरणादिषूपवेशनमासनं, भोजनमन्नोदकादिस्वीकारस्तेषु त्वमेकः रहस्येक एव स्थितः सन् अथवा बहूनां समक्षं मया मातुलेय इति बुद्ध्याऽवहासार्थं परिहासाय यद्यच्चकाराद्यावदसत्कृतोऽवमानितोऽसि तत्तदपराधजातं सर्वं त्वामप्रमेयमचिन्त्यमहिमानं परमेश्वरं क्षामये क्षमस्वेति प्रार्थय इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्री० टी०–इदानीं भगवन्तं क्षमापयति–**सखेति द्वाभ्याम्**। त्वं प्राकृतः सखेति मत्वा प्रसभं हठेन तिरस्कारेण यदुक्तं तत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः। किं तत् हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च संधिरार्षः। प्रसभोक्तौ हेतुः–तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानता मया प्रमादात्प्रणयेन स्नेहेनापि वा यदुक्तमिति ॥ ४१ ॥ किंच–**यच्चेति**। हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि एकः केवलः सखीन्विना रहसि स्थित इत्यर्थः। अथवा तत्समक्षं तेषां परिहसतां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमाचिन्त्यप्रभावं क्षामये क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥

म० टी०–त्वत्प्रभावापरिज्ञानाद्यतोऽहं नित्यशो हरेः॥ अपराधमकार्षं यत्तत्त्वां करुणाकरम् ॥१॥ कारयामि प्रणम्याहमपराधक्षमामिति ॥ मया तुल्यवया हीति मत्वा स्वोत्कर्षताभ्रमात् ॥ २ ॥ हे कृष्ण यादव सखे चेति मूढेन साम्यतः ॥ अभिभूय यदुक्तं ते महिमानमजानता ॥ ३ ॥ प्रमादाच्चित्तविक्षेपाद्योक्तं स्नेहेन वा मया ॥ ४ ॥ ४१ ॥ यच्चैव परिहासार्थं क्रीडाशय्यासनादिषु ॥ मया त्वं परिभूतोऽसि रहसि स्थित एव वा ॥ १ ॥ यद्वा तेषां सखीनां च समक्षं हाससंसदि ॥ हे निर्विकार तत्सर्वमपराधसहस्रकम् ॥ २ ॥ क्षमां त्वां कारयेऽचिन्त्यप्रभावाहं कृपां कुरु ॥ अतोऽचिन्त्यप्रभावेण निर्विकारेण च त्वया ॥३॥ अतिकारुणिकेनैव त्वन्माहात्म्याप्रवेदिनः ॥ ममापराधाः क्षन्तव्याः श्रीमद्भगवताऽधुना ॥४॥४२॥

भा० टी०–एवं स्तुत्वा स्वापराधमज्ञानकृतं क्षमापयते–**सखेति**। सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभं प्रसह्याभिभूय यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति। सखेति संधिरार्षः। तत्त्वां क्षामये इत्युत्तरेण संबन्धः। क्षमायोग्यतां सूचयन् अपराधस्याज्ञानपूर्वकत्वमाह–अजानता तव महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपमजानता अज्ञानिना मूढेन। इममितिपाठे तु इमं महि-

मानमिति सामानाधिकरण्यम् । आविर्भूतैश्वर्यस्याप्यज्ञाने हेतुमाह–प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन स्नेहनिमित्तविश्रम्भेण वापि मया यदुक्तमिति संबन्धः ॥ यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि विहरणं विहारः क्रीडा पादव्यायामो वा, शयनं शय्या, आसनमास्थापिका सिंहासनादि, भोजनमदनमित्येतेषु विहारादिषु असत्करणं चोत्कृष्टेन सह निकृष्टस्य समानतया प्रवृत्तिः एकः परोऽक्षः रहसि सन्नसत्कृतोऽसि अथवा समक्षं प्रत्यक्षमपि तत् असत्कृतोऽसि परोक्षं वा प्रत्यक्षं वा तदसत्करणं यन्मया परिभूतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमां कारये । पूर्वं मातुलेयं स्वसमानं ज्ञात्वाऽसत्कृत्येदानीमप्रमेयं बुद्ध्वा क्षामय इत्याशयेनाह–अप्रमेयमिति । असत्कृतोऽहं क्षमां न करोमीति न वाच्यं यतो सत्करणेन स्वपदात्सर्वोत्तमात् सदैवाप्रच्युत इति ध्वनयन् संबोधयति हेऽच्युतेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प० टी०–इदानीं स्वापराधं क्षमापयन्नाह–**सखेति द्वाभ्याम्** । त्वां प्राकृतः सखेति मया प्रसभं तिरस्कारेण यदुक्तं तत्कथम् हे कृष्ण हे यादव हे सखे इत्येकवचनेन सखेति शिलोपे जाते सन्धिश्छान्दसः । किंभूतेन मया इदमनुभूयमानं तव महिमानमजानता । अथ तिरस्कारप्रकारानाह–प्रमादात्प्रश्रयेणानवधानेन वा प्रणयेन प्रीत्या वा ॥ ४१ ॥ **यच्चेति** । यद्वाऽवहासार्थं परिहासनिमित्तं विहारे क्रीडायामेकत्र शयने सभासंनिवेशे भोजने च पङ्क्तावसत्कृतोऽस्यवज्ञातोऽसि । किं भूतस्त्वमथ वा एकलः रहसि स्थितस्तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिन्त्याप्रमेयप्रभावं क्षमापये क्षमां कारयामि । अयमर्थः । सामवेदे बृहद्रथन्तरादिपावमान्यस्तुतिभिः प्रसन्नाद्भगवतो यशो लभस्वेत्यादि नश्वरं फलं न वृणे किं स्वपराधमेव क्षमापये तेन पुनश्चतुर्भुजरूपदर्शनान्मुक्तिं प्राप्नुयां यतः कृतापराधस्यैव पुंसो नश्वरफलप्राप्तिरित्याशयोऽर्जुनस्य । श्रुतिरपि वाजसनेयारण्यके–"अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमय" इति । भाष्यम्–अथात ईश्वरस्य स्तावकवाक्योपक्रमात्पवमानानां पावमान्यश्रुतीनामभ्यारोह उत्कर्षः । वै यस्मात्स प्रस्तोता परमेश्वरस्य प्रकर्षेण स्तोता सन् सामरूपं परमेश्वरं स्तौति । स यत्र यदा प्रस्तुयात् स्तुतिं कुर्यात् तदैतानि त्रीणि यजूंषि जपेत् । तान्याह " असतो मा सद्गमय ॥ १ ॥ तमसो मा ज्योतिर्गमय ॥ २ ॥ मृत्योर्मामृतं गमय ॥ ३ ॥ " भाष्यम्–असतोऽसद्रूपात्प्रपञ्चान्मां सद्गमय ब्रह्म बोधय । तथा तमसोऽज्ञानान्मां ज्योतिः प्रकाशरूपं गमय । तथा मृत्योः संसारान्मामसृतं गमयेति । तैत्तिरीयकेऽपि–" यथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्वर्जेयुस्तादृक् तदनुत्सर्गबृहद्रथन्तराभ्यां मित्वा प्रतिष्ठां गच्छति " । यथा समुद्रस्य मध्ये पतिताः प्लवं नौकामन्वर्जेयुः श्रयन्ति तादृक्तदनुत्सर्गे तन्निर्विशेषं बृहद्रथन्तराभ्यामज्ञानाब्धिं मित्वा स्वल्पं ज्ञात्वा प्रतिष्ठां ब्रह्मणि स्थितिं गच्छन्ति । अथ नश्वरं फलमिन्द्रादिस्तुतिभिर्लभ्यते । श्रुतिरपि–" अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मात्तदुत्तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयते तमागायेत्" इति । भाष्यम्–अथेत्यनन्तरं यानीतराणि पावमान्यश्रुत्यतिरिक्तानि स्तोत्राणि स्तुतिवाक्यानि तेष्वात्मने स्वात्मार्थमन्नाद्यं फलमागायेत प्रार्थयेत् । तस्मात्प्रसन्नाद्देवताविशेषाद्यं कामं कामयते यद्वरं वृणीत तदाप्नुयेत् प्राप्नुयात् ॥ ४२ ॥

रा० टी०–एतादृशमाहात्म्यं भगवन्तं प्रति यदपराद्धं तत्क्षन्तव्यमित्याह–**सखेत्यादिना** । इदं प्रागुक्तं जगत्स्रष्टत्वादिकं महिमानमजानता मया प्रमादात्पारवश्यात्प्रणयेन वा स्नेहेन वा सखेति मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखेति प्रसभमबहुमानं यथा तथा यदुक्तं तत्क्षामये क्षमापये इत्यग्रेतनेनान्वयः । हे सख इति विच्छिद्य वक्तव्ये संधिश्छान्दसः ॥ ४१ ॥ किंच–**यच्चेति** । अथवेति पक्षान्तरे । हे अच्युत सर्वगुणैश्च्युतिहीन विहारः क्रीडा तदादिषु एकोऽपि त्वं सर्वोत्तमोऽपि असत्कारानर्होऽपि इति यावत् । यदपहासार्थ-

मसत्कृतोऽसि अवमतोऽसि तदप्रमेयं त्वां समक्षं त्वत्पुरतोऽहं क्षमापये क्षमस्वेति प्रार्थये । एकशब्दे एशब्द एकवाची कशब्दस्तु करोतेरन्तर्णीतण्यर्थात् केवलाद्वा डप्रत्यये क इति कर्तृवाची कारयितृवाची च । ए एकोऽसहाय एव कः कर्ता कारयिता चेत्येकः सर्वोत्तमः अन्यनिरपेक्षकर्तृत्वादिमत एव सर्वोत्तमत्वादिति । अत्र एकशब्दः सर्वोत्तमपरो ध्येयः ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

त० टी०—अप्रमेयत्वमेवोपपादयति—पितेति । अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकस्त्वमसि पूज्यश्चासि गुरुश्च शास्त्रोपदेष्टा अतो गरीयान् गुरोरपि गुरुत्वेन पूज्यतमः । हे अमितप्रभाव यत एवंभूतस्त्वं तस्मात्त्वत्समो लोकत्रये नास्ति । यदि त्वत्सम एव नास्ति तर्हि अभ्यधिकः कुतोऽन्यः, त्वदधिकः कुतः स्यात् , नास्ति नासीन्न भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

म० टी०—अचिन्त्यप्रभावतामेव प्रपञ्चयति—पितेति । अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकस्त्वमसि पूज्यश्चासि सर्वेश्वरत्वात्, गुरुश्चासि शास्त्रोपदेष्टा, अतः सर्वैः प्रकारैर्गरीयान् गुरुतरोऽसि अत एव न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि हे अमितप्रभाव यस्य समोऽपि नास्ति द्वितीयस्य परमेश्वरस्याभावात् तस्याधिकोऽन्यः कुतः स्यात्सर्वथा न संभाव्यत एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं० टी०—ननु यथा गदादयस्तव तथैवाहमपि, किं क्षामये त्वामिति प्रार्थनयेत्याशङ्कायां न, भवान् सर्वलोकपूज्यः परमेश्वर इति सहेतुकं पूज्यत्वमेव प्रतिपादयति—पितेति । चराचरस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्यास्यानुभूयमानस्य लोकस्य सर्वप्राणिजातस्य त्वं पिता जनकोऽसि "यतो वा इमानि" इति श्रवणात् त्वं सर्वेषां भूतानां जनयितेत्यर्थः । न केवलं पितैव त्वं सर्वलोकस्य किंतु महान् गुरुरप्यसीत्याह—गुरुरिति । सकलानर्थबीजभूताऽविद्या तत्कार्यविध्वंसकतत्त्वज्ञानोपदेशेन गरीयान् सर्वोत्तमो गुरुश्चासि यस्मात्तस्मात्त्वं पूज्यः सर्वलोकानां किमुत ममैवेति । ननु मत्तोऽप्यधिका ब्रह्मादयो महनीयाः सन्त्येवेत्यत आह—न त्वत्सम इति । " आत्मन आकाशः संभूतः " इति " अस्य महतो भूतस्य " इति च श्रवणादाकाशादिसर्वभूतजनकत्वे धर्मज्ञानमूलसकलवेदोपदेष्टृत्वे च लोकत्रयेऽपि गरीयान् महत्तमस्त्वत्समोऽन्यो नास्ति तत्सत्त्वे चेश्वरान्तरसिद्ध्या सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गात् , नहीश्वरे द्वितीये सत्येकस्य सिसृक्षायामन्यस्य संजिहीर्षायां सत्यां व्यवहारः सिद्ध्यत्यतस्त्वत्समो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । त्वत्समस्यैवासंभवे सत्युक्तधर्मैरभ्यधिकस्त्वत्तो महत्तमोऽन्यः कुतः स्यात् न कुत्रापि संभवतीत्यर्थः " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " इति श्रुतेः । त्वत्समस्यैव पुरुषस्यासंभवे हेतुमाह—अप्रतिमेति । प्रतिमीयतेऽनयेति प्रतिमा सादृश्यं न विद्यते यस्यासावप्रतिमः प्रभावः सामर्थ्यं मायायोगजं प्रपञ्चबन्धमोक्षादिकार्यघटनाऽघटनपटीयस्त्वलक्षणं यस्य सोऽप्रतिमप्रभावस्तस्य संबुद्धिर्हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयमहत्त्वसंपन्नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्री० टी०—अचिन्त्यप्रभावतामेवाह—पितेति । न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सोऽप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिमप्रभाव त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकोऽसि अत एव पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान गुरुतरः अतो लोकत्रयेऽपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात् त्वत्तोऽभ्यधिकः पुनः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥

स० टी०—अत्यचिन्त्यप्रभावत्वं प्रपञ्चयति पाण्डवः ॥ चराचरस्य लोकस्य पिता त्वं पूज्य ईश्वर ॥ १ ॥ गुरुः शास्त्रोपदेष्टाऽसि गरीयान्सर्वथाऽप्यसि ॥ त्वत्समो नास्ति कुत्रापि कुतः स्यादधिको हरेः ॥ २ ॥ त्वत्तोऽन्यस्येश्वरस्यैवाभावादप्रतिमेश्वर ॥ ३ ॥ ४३ ॥

भा० टी०–मयाऽतीवानुचितमेव कृतं क्षमापनं च कर्तव्यमेव त्वया च क्षन्तव्यमेव यतः–पितेति । त्वं प्राणिनिकायस्य स्थावरजङ्गमस्य पिता जनकोऽसि पूज्यः पूजार्हश्चासि यतो गुरुर्धर्मब्रह्मोपदेष्टा गरीयान् गुरुतरोऽसि । भगवतो गुरुतरत्वे हेतुमाह–न त्वत्समस्तुल्योऽस्ति द्वितीयस्येश्वरस्याभावात् ईश्वरसत्त्वे प्रत्येकमैकमत्ये कारणाभावान्नानामतित्वे चैकस्य संजिहीर्षायामपरस्य सिसृक्षासंभवाद् अपरस्य पालनेच्छायामेकस्य संजिहीर्षासंभवाद् व्यवहारलोपप्रसङ्गापत्त्यानेकेश्वरवादस्यायुक्तत्वादिति भावः । त्वत्तुल्य एवान्यो न संभवति कुत एव लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिँल्लोकेऽन्योऽभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपीति वा हेतुहेतुमद्भावः भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वादविरोधः । हेऽप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा उपमा न विद्यते उपमा यस्य स चासौ प्रभावो यस्य स तथा अतस्त्वमेव सर्वेषां पित्रादीति भावः ॥ ४३ ॥

प० टी०–अथ क्षमापने बीजमाह–पितेति । पितोत्पादकः पूज्यः पूजनीयः गुरुरुपदेष्टा ततोऽपि गरीयान् । दृष्टान्ताभावं कथयति–अप्रतिमप्रभावः त्वत्सदृशोऽन्यः परमेश्वरो नास्ति कुतस्त्वत्तोऽधिकः । श्रुतिरपि रथन्तरसामोत्तरा । " न त्वा वामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते " इति । अत्र वामिति विना । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०–असत्कारानर्हतामेव गुणान्तरोक्त्या व्यनक्ति–पितासीत्यादिना । त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पितासि जनकोऽसि । अत एव पूज्यो गरीयान् गुरुरत्यन्तं गुरुश्च अप्रतिमप्रभाव अनुपमैश्वर्य ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

त० टी०–एवं सर्वोत्तमत्वेन संस्तुत्य, पूर्वपरिचितसौम्यरूपदर्शनाकाङ्क्षया लोकसिद्धप्रियसंबन्धनिदर्शनेन भगवन्तं प्रसादाभिमुखीकरोति–तस्मादिति । यस्मात्त्वं सर्वस्य पिता गुरुतमः पूज्यश्चातिशयसाम्यरहितश्च तस्मात् प्रणम्य, कथं प्रणिधाय कायं भूमौ दण्डवन्निपत्य ईशं सर्वलोकस्वामिनमीड्यं स्तुत्यं त्वामहं प्रसादये मद्विषयानुग्रहाभिमुखं कामये । हे देव सर्वसंबन्धिरूपेण दीव्यति व्यवहरतीति तथा, कृतापराधस्यापि पुत्रस्य पितेव, सख्युः सखेव, प्रियायाः प्रिय इव, प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः सर्वापराधं सोढ्वा प्रसीदति तथा ममापराधं सोढुमर्हसि । प्रियः प्रियायार्हसीत्यत्रेवशब्दस्य लोपः संधिश्चार्षः ॥ ४४ ॥

म० टी०–यस्मादेवम्–तस्मादिति । तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य त्वां प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं दण्डवद्भूमौ पतित्वेति यावत् प्रसादये त्वामीशमीड्यं सर्वस्तुत्यमहमपराधी अतो हे देव पितेव पुत्रस्यापराध सखेव सख्युरपराधं प्रियः पतिरिव प्रियायाः पतिव्रताया अपराधं, ममापराधं त्वं सोढुं क्षन्तुमर्हसि अनन्यशरणत्वान्मम । प्रियायार्हसीत्यत्रेवशब्दलोपः सन्धिश्च छान्दसः ॥ ४४ ॥

शं० टी०–जगद्गुरुत्वेन जगज्जनकत्वेन च सर्वलोकपूज्यस्य तव परमेश्वरस्य मया नापराद्धव्यं प्रमादेन यदपराद्धं तत्क्षन्तव्यमिति प्रार्थय इत्युक्त्वा प्रणामपूर्वकं प्रसादयति–तस्मादिति । यस्मान्निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमेश्वरस्त्वं तस्मात्कायं प्रणिधाय अष्टभिरङ्गैः संश्लेषो यथा स्यात्तथा भूमौ स्थापयित्वा प्रणम्य ब्रह्मादिभिरीड्यं स्तुत्यमीशं परमेश्वरं प्रसादये प्रसन्नो भवेति प्रार्थये हे देव मया प्रार्थितस्त्वं पुत्रस्यापराधं पितेव सख्युरपराधं सखेव प्रियायाः प्रेयस्याः स्त्रियोऽपराधं प्रिय इव ममापराधं सोढुं क्षन्तुमर्हसीत्यर्थः । प्रियायार्हसीत्यत्र संधिरार्षः ॥ ४४ ॥

श्री० टी०–यस्मादेवम्–तस्मादिति । तस्मात्त्वामीशं जगतः स्वामिनमीड्यं स्तुत्यं प्रसादये प्रसादयामि । कथं कायं प्रणिधाय दण्डवन्निपात्य प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोढुं क्षन्तुमर्हसि । कस्य क इव पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यथा सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा निरुपाधिबन्धुर्यथा प्रियश्च प्रियाया अपराधं तत्प्रियार्थं यथा तद्वत् ॥ ४४ ॥

स० टी०–तस्मात्त्वाऽहं नमस्कृत्य पतित्वा दण्डवत्क्षितौ ॥ प्रसादयेऽखिलस्तुत्यं त्वामीश्वरपदास्पदम् ॥ १ ॥ यथा पुत्रस्य क्षमते ह्यपराधं पिता यथा ॥ सख्युः सखा पतिः सत्या भार्यायाः क्षमते यथा ॥ २ ॥ तथा ममापराधं त्वं सोढुमर्हसि केशव ॥ अनन्यशरणत्वाच्च कल्याणगुणसागर ॥ ३ ॥ इत्थं स्तुवन्तमनिशं जगतामधीशः कृष्णः कृपाजलधिरात्मवतां शरण्यः ॥ स्वीयं पदं नयति शान्तिसुखैकधाम यस्तं भजे सततमीशमहं मुकुन्दम् ॥ ४ ॥ ४४ ॥

भा० टी०–यस्मादेवं–तस्मादिति । तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैः कृत्वा दण्डवद्भूमौ पातयित्वा प्रणम्य त्वामहं प्रसादये प्रसादं कारये । इदमत्यावश्यकमित्यत्रान्यदपि हेतुद्वयमाह–ईशं ईशितारं सर्वनियन्तारमीड्यं स्तोतुं योग्यम् । त्वं च पिता यथा पुत्रस्यापराधं क्षमते यथा च सख्युः सखा यथा च प्रियायाः भार्यायाः प्रियः भर्तेति तद्वत्क्षन्तुं योग्योऽसि । जगज्जनकत्वात् पितृत्वं, "सयुजौ सखायौ" इतिमन्त्रवर्णात्सखित्वं, निखिलप्रपञ्चपोषकत्वात् भर्तृत्वं च तवास्तीति पित्रादिवन्मुख्यपित्रादिस्त्वमवश्यं सोढुमर्हसीति सूचयन्दृष्टान्तत्रयोपादानम् । प्रियायार्हसीति संधिरार्षः । किंच नरनाट्यात्मकक्रीडाविधानार्थं मम बुद्ध्यावरणं त्वयैव कृतमिति ध्वनयन्संबोधयति हे देवेति ॥ ४४ ॥

प० टी०–यद्येवं तस्मात्कायं प्रणिधाय दण्डवन्निपात्य त्वामहं प्रसादये प्रसन्नं करोमि । किंभूतमीशं नियन्तारमीड्यं स्तुत्यम् । अनेन प्रकारेण त्वमप्यपराधं सोढुमर्हसि । कस्य क इव पिता पुत्रस्येव, सख्युः सखेव, प्रियः सुहृत् प्रियार्थं प्रियाय । अथ नश्वरफलार्थं श्रुतिः–" त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवम् " इत्यादिः । अथ प्रमेयसंग्रहश्लोकश्च 'युद्धानध्यवसायिनोऽपि भगवद्भूमानभिज्ञस्य मे तद्वाक्यास्तमितादरस्य नृहरिप्रोक्ता इमा आशिषः । युक्ता यन्मृतमारणाप्तयशसां साम्राज्यभोगश्चिरादास्तामिलपराधजातमधुना श्लाघ्यं हरेर्दर्शनम्' ॥ ४४ ॥

रा० टी०–यस्मादुक्तमहिमा तस्मात्कायं भूमौ प्रणिधाय ईशमीड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां प्रणम्य प्रसादये । हे देव पित्रादिः पुत्रादेरिवापराधं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

त० टी०–एवं संबन्धज्ञापनेन क्षमापयित्वा भगवन्तं प्रसन्नमुपलक्ष्य स्वाभिलषितं प्रार्थयते–अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्याम् । पूर्वं कदाऽप्यदृष्टं तवेदं रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हृष्टोऽस्मि । घोररूपदर्शनजेन भयेन मे मनः प्रव्यथितं व्याकुलीकृतम् । अतो हे देव तदेव पूर्वपरिचितं प्रसन्नं रूपं मे दर्शय । हे देवदेवेश देवानां ब्रह्मादीनामपीश, जगन्निवास सर्वजगदाश्रयभूत, प्रसीद तत्सौम्यरूपप्रदर्शनात्मकं प्रसादं मे कुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तद्रूपमेवानुवदति–किरीटिनमिति । तथैव पूर्ववदेव किरीटिनं

गदिनं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छामि । अतो हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदं रूपमुपसंहृत्य तेनैव पूर्वेण किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेणैव भव प्रकटो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

म० टी०—एवमपराधक्षमां प्रार्थ्य पुनः प्राग्रूपदर्शनं विश्वरूपोपसंहारेण प्रार्थयते द्वाभ्याम्—**अदृष्टेति** । कदाप्यदृष्टपूर्वं पूर्वमदृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि तद्विकृतरूपदर्शनजेन भयेन च प्रव्यथितं व्याकुलीकृतं मनो मे अतस्तदेव प्राचीनमेव मम प्राणापेक्षयाऽपि प्रियं रूपं मे दर्शय हे देव हे देवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्राग्रूपदर्शनरूपं प्रसादं मे कुरु ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विवृणोति—**किरीटिनमिति** । किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वा त्वां द्रष्टुमिच्छाम्यहं तथैव पूर्ववदेव अतस्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन वसुदेवात्मजत्वेन भव इदानीं हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं, पूर्वरूपेणैव प्रकटो भवेत्यर्थः । एतेन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपमर्जुनेन भगवतो दृश्यत इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

शं० टी०—देवेश जगन्निवासेति प्रसादयन् स्तुवन् विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते—**अदृष्टपूर्वमिति** । अदृष्टपूर्वं कदाचिदप्यदृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टः संतुष्टोऽस्मि तथापि बहूदरवक्त्रादिभिर्विकृतत्वाद्भयेन मे मनो व्यथितं व्याकुलं च भवति हे देव प्रसीद प्रसन्नो भव, तदेव प्राक्तनमेव सौम्यं कार्ष्णं रूपं मे मह्यं दर्शय दृष्टिविषयं कुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदेवेत्युक्त्वा त्वनिर्धारितत्वाद्दृष्टव्यं रूपं विशेषणैर्विशिनष्टि—**किरीटिनमिति** । पूर्वं यथा तथैव किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छामि यत इदं रूपं भयानकं ततश्चतुर्भुजेन भुजचतुष्टयवता तेनैव वासुदेवेन रूपेण शान्तेन युक्तो भव । तदा चतुर्भुजविशिष्टरूपाभावं सूचयितुमाह—**सहस्रेति** । सहस्रं बाहवो यस्य हे सहस्रबाहो विश्वं मूर्तिर्यस्य हे विश्वमूर्ते सर्वात्मन् एतद्रूपमुपसंहृत्य प्राचीनं शान्तं रूपं दर्शयेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते—**अदृष्टपूर्वमिति** द्वाभ्याम् । हे देव पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं तस्मान्मम व्यथानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषयन्नाह—**किरीटिनमिति** । किरीटिनं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छामि पूर्वं यथा दृष्टोऽसि तथैव । अतो हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदं विश्वरूपं संहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव । तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति गम्यते । यत्तु पूर्वमुक्तं विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामीति तद्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण, यद्वा एतावन्तं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च सुप्रसन्नमपश्यं तमेव इदानीं तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्येवं तत्र बहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥

स० टी०—अपराधक्षमां प्रार्थ्य पुनः प्राग्रूपदर्शनम् ॥ विश्वरूपोपसंहारद्वारा प्रार्थयतेऽधुना ॥ १ ॥ कदाप्यदृष्टं पूर्वं यद्विश्वरूपं महत्तरम् ॥ दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि तद्रूपं श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ २ ॥ भीषणत्वाद्भयेनैव मनो मे व्याकुलीकृतम् ॥ अतस्तदेव प्राचीनं मम प्राणादपि प्रियम् ॥३॥ मह्यं दर्शय देवेश प्रसीद जगतां पते ॥ ४॥४५॥ प्रार्थनीयं स्वरूपं तद्विवृणोति हरेर्जयः ॥ किरीटिनं गदावन्तं चक्रहस्तमहं प्रियम् ॥ १ ॥ पूर्ववद्द्रष्टुमिच्छामि त्वां श्रियो वासमच्युतम् ॥ चतुर्भुजेन तेनैव रूपेण प्रकटो भव ॥ २ ॥ सहस्रबाहो विश्वात्मन्नुपसंहृत्य सर्वतः ॥ विश्वरूपं स्वसौम्येन रूपेण प्रकटो भव ॥ ३ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—एवमपराधक्षमां प्रार्थ्याभिलषितं प्रार्थयते—**अदृष्टेति** द्वाभ्याम् । मयान्यैर्वा कदाचिदपि न दृष्टपूर्वमिदं तव विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हर्षं प्राप्तोऽस्मि । अदृष्टपूर्वत्वादेव भयेन च व्यथितं दुःखितं मे मनः अतो यस्मिन्निदं विश्वरूपं त्वया प्रदर्शितं तदेव मुख्यरूपं मम प्रदर्शय । प्रदर्शनं चैतद्रूपाधिष्ठानत्वेन स्थितस्यैव प्रद्योतनमात्रं त्वया कर्तव्यमस्ति न तूत्पाद्य प्रदर्शयितव्यमिति देवेतिसंबोधनस्य गूढाभिसंधिः ।

देवरूपं द्योतनात्मकं रूपमित्येकं वा पदं तव देवेशत्वं जगन्निवासत्वं च मया प्रत्यक्षीकृतमतो मज्जिज्ञासासमाप्त्या मदर्थस्यैतद्रूपस्य तिरोधानमेवोचितमिति द्योतनार्थं संबोधनद्वयं हे देवेश हे जगन्निवासेति ॥ ४५ ॥ तदेवेत्युक्तं विशदयति—किरीटिनमिति । किरीटवन्तं तथा गदावन्तं चक्रं सुदर्शनं हस्ते यस्य तादृशं त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि तस्मान्मदिच्छानुसारेणैव हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते मदिच्छापरिसमाप्त्या पुनरपि विश्वमूर्तित्वं तिरोधाय तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्रमूर्तिरूपेण सहस्रबाहुत्वं तिरोधाय चतुर्भुजेन तथैव पूर्वरूपेण प्रकटीभवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प० टी०—अथ क्षमाप्य प्रार्थयते—अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्याम् । पूर्वं जन्म जन्मान्तरेऽपि न दृष्टमित्यदृष्टपूर्वं विश्वरूपान्तश्चतुर्भुजं रूपं दृष्ट्वा मादृशानामयमलभ्यलाभ इति हृषितोऽस्मि । अनन्तरं दंष्ट्राकरालानि रूपाणि दृष्ट्वा भयेन मे मनः प्रव्यथितम् । अतः परं भो देवेश जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव । प्रसादे किं याचनीयमित्याह—तदेव प्रथममुपलब्धं हर्षजनकं चतुर्भुजं रूपं मे इति मां दर्शय । तावतैव कृतार्थः स्यामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अथोपक्रमे दृष्टपूर्वं कीदृशमित्याह—किरीटिनमिति । मुकुटवन्तं गदिनं चक्रिणं चेत्युपलक्षणं तेन सर्वायुधयुतमिति ज्ञेयम् । अत्रायमर्थः । विश्वरूपदर्शनोपक्रमे दिव्यदृष्ट्या यच्चतुर्भुजं तेजोरूपमिति मनोरमं रूपं दृष्टं तद्वैकुण्ठं विना नान्यत्रानुभवगोचरं भवतीति पूर्वं पुराणादिभ्यः श्रुतमासीत्तदप्रयासतो मयात्र दृष्टमिति हर्षजनकं तथानन्तरं दंष्ट्राकरालमत्युग्रं यत्तद्भयजनकमतस्तदेव किरीटाद्युपस्कृतं रूपं द्रष्टुमिच्छामि न तु भयजनकम् तस्माद्भो विश्वमूर्ते सहस्रबाहो तेनैव चतुर्भुजेन रूपेण भवाविर्भव । अथ विश्वरूपदर्शनात् प्राक् निरन्तरमर्जुनश्चतुर्भुजमेव रूपं दृष्टवानिति चेत्तर्हि पश्यामि देवांस्तव देव देहे इत्यत्र किरीटिनं गदिनं चक्रिणं चेति पुनर्वक्तुं न युज्यते किं च चतुर्भुजं रूपं हि दैवं न मानुषं तथा च प्रथमतो दैवरूपप्रतीतौ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि इति न युज्यते, किं च अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं, तथा दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दनेत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां सर्वमनुष्यसाधारणस्य द्विभुजरूपस्यैव निर्देशात् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—एवं क्षमाप्य प्रार्थयते—अदृष्टेति । हे देव पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि । तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितम् । अतो हे देवेश जगन्निवास तदेव रूपं मे दर्शय प्रसीद ॥४५॥ तदेवेत्युक्तं रूपमाह—किरीटिनमिति । यथा विश्वरूपं दृष्टवानस्मि तथैव तेनैव चतुर्भुजेन रूपेण त्वां द्रष्टुमिच्छामि । हे सहस्रबाहो अनन्तबाहो विश्वमूर्ते गुणपूर्णविग्रहेति वा विश्वस्मिन्मूर्तिर्यस्येति वार्थः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच—मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

त० टी०—एवमर्जुनेन प्रसादितस्तदेव स्वं रूपं दर्शयितुं तावद्विश्वरूपं मया तवानुग्रहायैव दर्शितमित्याश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन किमिति त्वं भीतोऽसि यतो मया प्रसन्नेन त्वत्प्रसादार्थं तेजोमयं विश्वं सर्वात्मभूतमनन्तमन्तरहितमाद्यं कृत्स्नस्यादिभूतं यत्त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं तदिदं परं श्रेष्ठतरं रूपं तव आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसंकल्पत्वयोगाद्दर्शितम् ॥ ४७ ॥

म० टी०—एवमर्जुनेन प्रसादितो भयबाधितमर्जुनमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपमुचितेन वचनेन तमाश्वासयन् त्रिभिः—मयेति । हे अर्जुन मा भैषीः यतो मया प्रसन्नेन त्वद्विषयकृपातिशयवता इदं विश्वरूपात्मकं परं श्रेष्ठं रूपं तव दर्शितमात्मयोगात् असाधारणान्निजसामर्थ्यात् । परत्वं विवृणोति—तेजोमयं तेजःप्रचुरं विश्वं समस्तमनन्तमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥

शं० टी०—स्थाने हृषीकेशेत्यादिना स्तुतवन्तं विश्वरूपसंदर्शनेन प्रहृष्टं तद्भयेन च क्लिष्टमर्जुनमाश्वासयितुं विश्वरूपसंदर्शनमतिदुर्लभं मदनुग्रहेण ते लब्धमित्युपश्लोकयितुं च श्रीभगवानुवाच—मयेति । हे अर्जुन त्वदीयभक्त्यतिशयात्प्रसन्नेन त्वय्यनुग्रहवता मया तेजोमयं कोटिसूर्यप्रकाशं विश्वं विश्वात्मकं तत एवानन्तमन्तवर्जितमिदं दृश्यमानं रूपमात्मयोगादात्मनः स्वस्य योगान्मायायोगसामर्थ्यात्ते भक्ताग्रगण्यस्य दर्शितम्, इतरेषां श्रवणविषयमेव तवैव दृष्टिविषयं गमितमित्यर्थः। ननु धृतराष्ट्रगृहे भीष्मादीनां बाल्ये यशोदायाश्चाक्रूरस्यापीदं त्वया दर्शितमेव मया प्रसन्नेन दर्शितमिति कथमित्याशङ्कायां तदवान्तरं रूपमुत्तमं न भवति इदं तु सर्वाग्र्यमन्यैरदृष्टं चेत्याह—यन्म इति । त्वदन्येन भक्तवर्यात्त्वत्तोऽन्येन येन केनापि न दृष्टपूर्वं मे मम परमेश्वरस्य यत्स्वरूपमाद्यमादिकालीनमीश्वरत्वकारणं सर्वोत्तमं तदेवैतत्ते दर्शितं तव भाग्याल्लब्धं, ममैतद्रूपसंदर्शनेन कृतार्थोऽसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्री० टी०—एवं प्रार्थितः संस्तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन किमिति त्वं बिभेषि यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमुत्तमं रूपं दर्शितम् आत्मनो मम योगाद्योगमायासामर्थ्यात् । परत्वमेवाह—तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकमनन्तमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन न पूर्वं दृष्टं तत् ॥ ४७ ॥

स० टी०—एवं प्रसादितो विष्णुर्भीतं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रियम् ॥ उपसंहृत्य तद्रूपमुवाचाश्वासयन् गिरा ॥१॥ मा भैषीस्त्वं यतः पार्थ प्रसन्नेन मया तव ॥ विश्वरूपात्मकं श्रेष्ठं दर्शितं करुणावशात् ॥ २ ॥ असाधारणसामर्थ्यादात्मयोगाभिधात्परम् ॥ तेजोमयं समस्तं यच्चाद्यमन्तविवर्जितम् ॥ ३ ॥ त्वदन्येन न केनापि दृष्टपूर्वं कथंचन ॥ ४ ॥ ४७ ॥

भा० टी०—अर्जुनं भीतमुपलक्ष्य विश्वरूपं तिरोधाय प्रियवचसा आश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मयेति । मया प्रसन्नेन त्वय्यनुग्रहबुद्धिमता इदं परं पारमेश्वरं रूपं तव दर्शितं यतस्त्वं फलाभिसंधिरहितत्वात् शुद्धो मद्भक्त इति ध्वनयन्संबोधयति हेऽर्जुनेति । आत्मनो योगैश्वर्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्त सर्वात्मकमनन्तमन्तविधुरमादिभवमाद्यं सर्वादौ सत् यन्मे विश्वरूपमिदं त्वदन्येन केनचित्पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥

प० टी०—अथाश्वासयन् भगवानाह—मयेति त्रिभिः । त्वया यदुक्तं प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामीति तर्ह्याकस्मिकाद्भुतभयानकरूपदर्शनेन भयमुत्पद्यते प्रकृते तु प्रसन्नेन मया दिव्यदृष्टिदानपूर्वकं तव तुभ्यमात्मयोगान्निजमायावैभवेन परमुत्कृष्टं रूपं दर्शितम् । अत एव चतुर्भिर्विशेषणैराह तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यत्त्वदन्येन केनाप्यदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

रा० टी०—भक्त्यातिशयोत्पादनाय विश्वरूपप्रदर्शनस्य दौर्लभ्यमाह—मयेति । हे अर्जुन प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् स्वरूपसामर्थ्यात्परमुत्तममिदं रूपं तव दर्शितम् । तद्विशिनष्टि—तेजोमयं प्रचुरतेजस्स्वरूपम् । विश्वं पूर्णमनन्तं देशकालाद्यपरिच्छिन्नम् । त्वदन्येन न दृष्टपूर्वमित्यस्य त्वत्तोऽधमैरदृष्टपूर्वमित्यर्थः । तैरपि स्वयोग्यतानुरोधेन दृष्टत्वेऽपि अर्जुनवन्न दृष्टमित्यदृष्टत्वोक्तिः । तथा त्वया त्विन्द्रशरीरेण दृष्टपूर्वमित्यपि त्वदन्येनेति विशेषणाल्लभ्यते । यन्मे रूपं दर्शितमित्यन्वयः । अत्र विश्वरूपस्य परमित्युत्तमत्वोक्तिः अज्ञजनापेक्षयैव ब्रह्मादीनां कृष्णाद्यवतारेष्वपि परत्वधीसत्त्वादिति ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

त० टी०–एतद्रूपदर्शनं मत्प्रसादेन विना दुर्लभम् अतो मदनुग्रहेणैव तद्दृष्ट्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह–न वेदेति । न वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनैर्गुरुमुखादक्षरराशिग्रहणरूपैस्तथा यज्ञानां मीमांसाकल्पसूत्रादिलक्षणानां यज्ञविद्यानां साङ्गयज्ञकर्मप्रतिपादकानामध्ययनैरर्थविचाररूपैः न दानैर्भूमितुलाकन्यान्नादीनां पात्रेष्वर्पणरूपैः, नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिश्रौतकर्मभिः न चोग्रैस्तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः, एवंरूपोऽहं नृलोके मनुष्यलोके हे कुरुप्रवीर त्वदन्येन मदनुग्रहरहितेन द्रष्टुं शक्यः, अपि तु मत्प्रसादभाजनेन त्वादृशेनैव द्रष्टुं शक्य इत्यर्थः । शक्य अहमित्यत्र विसर्गलोप आर्षः । एकेनापि नकारेणोक्तार्थसिद्धौ चतुर्भिर्नकारैर्दर्शनप्रतिषेधाभ्यासः स्वसाक्षात्कारं प्रति स्वानुग्रहस्यैवासाधारणहेतुत्वज्ञापनाय । तथा च श्रुतिः " शृण्वन्तोऽपि बहवोऽयं न विद्युः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् " इति ।। ४८ ।।

म० टी०–एतद्रूपदर्शनात्मकमतिदुर्लभं मत्प्रसादं लब्ध्वा कृतार्थ एवासि त्वमित्याह–नेति । वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनैरक्षरग्रहणरूपैः तथा मीमांसाकल्पसूत्रादिद्वारा यज्ञानां वेदबोधितकर्मणामध्ययनैरर्थविचाररूपैर्वेदयज्ञाध्ययनैः दानैस्तुलापुरुषादिभिः क्रियाभिरग्निहोत्रादिश्रौतकर्मभिः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरुग्रैः कायेन्द्रियशोषकत्वेन दुष्करैः एवंरूपोऽहं न शक्यः नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन मदनुग्रहहीनेन हे कुरुप्रवीर । शक्योऽहमिति वक्तव्ये विसर्गलोपश्छान्दसः । प्रत्येकं नकाराभ्यासो निषेधदार्ढ्याय । न च क्रियाभिरित्यत्र चकारादनुक्तसाधनान्तरसमुच्चयः ।। ४८ ।।

श्रीं० टी०–एतद्रूपदर्शनस्य दुर्लभत्वमेव प्रतिपादयति–न वेदेति । वेदयज्ञाध्ययनैर्द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्याध्ययनशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः वेदाध्ययनैर्यज्ञाध्ययनैरिति नियमेन ऋगादीनां चतुर्णां वेदानामध्ययनानि वेदाध्ययनानि तैर्यज्ञियमन्त्रदेवताप्रयोगप्रतिपादकवेदार्थज्ञानाध्ययनानि यज्ञाध्ययनानि तैः । ननु वेदाध्ययनेनैव यज्ञाध्ययनस्य संभवात्पुनर्यज्ञार्थमध्ययनं न कर्तव्यमेवेति चेन्न, वेदाध्ययनकाल एव बहूनां तदर्थविचारयोग्यत्वासंभवात्पदप्रमाणाध्ययनपूर्वकत्वाद्विचारस्य "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति धर्मजिज्ञासाया वेदतदङ्गाध्ययनानन्तरभावित्वश्रवणात् प्रथममक्षरग्रहणार्थमनन्तरमर्थज्ञानार्थं चाध्ययनं कर्तव्यमेवेति सिद्धम् । दानैः कन्यागवादिभिः क्रियाभिः श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानैरुग्रैः कर्तुमशक्यैस्तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरपि पुण्यकर्मविशेषैरपि एवंरूपो विश्वात्मकोऽहं परमेश्वरो नृलोके भूलोके त्वदन्येन मद्भक्तवर्यात्त्वत्तोऽन्येन द्रष्टुमशक्योऽस्मि मत्प्रसादविमुखानां द्रष्टुमशक्योऽहमित्यर्थः । शक्यतेऽहं नृलोक इति सिद्धे सत्यपि संधौ कारकक्रियायामर्थगौरवं बुद्ध्वा वा शक्य इत्युक्तम् (?) । आर्षत्वात्संध्यभावो न दोषाय ।। ४८ ।।

श्री० टी०–एतद्दर्शनमतिदुर्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह–नेति । वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावाद्यज्ञशब्देन यज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्या लक्ष्यन्ते वेदानां यज्ञविद्यानां चाध्ययनैरित्यर्थः । नच दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः नचोग्रैस्तपोभिश्चान्द्रायणादिभिः एवंरूपोऽहं त्वदन्येन मनुष्यलोके द्रष्टुं शक्यः अपि तु त्वमेव केवलं मत्प्रसादेन दृष्ट्वा कृतार्थोऽसि ।। ४८ ।।

स० टी०–एतन्मद्रूपमैश्वर्यपदं दृष्ट्वा सुदुर्लभम् ।। कृतार्थोऽसि त्वमित्याह तद्दौर्लभ्यं वदन्हरिः ।।१।। अध्ययनेन वेदानां वेदार्थसुविचारणैः ।। तुलापुरुषादिदानैः श्रौतकर्मभिरप्युत ।। २ ।। कृच्छ्रादिभिस्तपोभिर्वा दुष्करैर्देहशोषकैः ।। एवंरूपो न शक्योऽहं त्वदन्येन महीतले ।। ३ ।। द्रष्टुं कुरुकुलश्रेष्ठ मदनुग्रहमन्तरा ।। ४ ।। ४८ ।।

भा० टी०–मम विश्वरूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संपन्न इत्याशयेनाह–नेति । न वेदानां चतुर्णामप्यध्ययनैः गुरूच्चारणानुच्चारणलक्षणैः यज्ञाध्ययनैर्यज्ञविज्ञानस्य मीमांसाकल्पसूत्रादेरध्ययनैर्न दानैर्गोदाना-

दिभिर्न च क्रियाभिः श्रौतस्मार्तक्रियाकलापैर्न तपोभिश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैः घोरैर्देहशोषणैरेवं यथाप्रदर्शितं विश्वरूपं यस्य स एवंरूपोऽहं त्वदन्येन मदनुग्रहवर्जितेन द्रष्टुं शक्यः अन्ये कुरवः केचित्कुरुवीराश्च त्वं तु मदेतद्रूपदर्शनलब्धप्रकर्षः कुरुप्रवीरः संपन्न इति सूचयन्नाह—हे कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

प० टी०—अथास्य दुर्लभत्वमाह—**न वेदयज्ञैरिति** । वेदा ऋगादयो यज्ञा अश्वमेधादयः अध्ययनं शास्त्रपठनं तैः नापि तुलापुरुषादिदानैर्न च क्रियाभिः श्रौतस्मार्तकर्मभिः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृलोके मनुष्यलोके अर्जकभूमौ त्वदन्येन द्रष्टुमशक्यः कुरुप्रवीरेति निर्भयत्वेऽपि भयोत्पत्तिरयुक्तेति सूचितम्॥४८॥

रा० टी०—ननु अर्जुनादपरैः स्वतोऽर्जुनवन्न दृष्टमपि विश्वरूपं वेदादिसाधनैरर्जुनेनेव तदपरैरपि तथा दृश्यतामित्यत आह—**न वेदेति** । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैरग्निहोत्रक्रियाभिः उग्रैः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोभिरेवंरूपः प्राक्प्रदर्शितविश्वरूपोऽहं नृलोके त्वदन्येन त्वत्तोऽपरेण त्वद्वद्द्रष्टुं न शक्य इत्यर्थः । सर्वात्मनाऽर्जुनादन्येनादृष्टार्थत्वे दृष्टाद्भुतं रूपमिति प्रागुक्तविरोध इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

त० टी०—एवं त्वदनुग्रहार्थमाविष्कृतमिदं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा भवति चेत्तर्हि तदेव रूपं दर्शयामीत्याह—**मा ते इति** । ईदृक् घोरं मदीयमिदं रूपं दृष्ट्वा या ते व्यथा यश्च विमूढभावोऽन्तःकरणविभ्रमः तदुभयं मा भूत् किंतु व्यपेतभीर्विशेषेणापगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म० टी०—एवं त्वदनुग्रहार्थमाविर्भूतेन रूपेणानेन चेत्तवोद्वेगस्तर्हि—मेति । इदं घोरमीदृक् अनेकबाह्वादियुक्तत्वेन भयंकरं मम रूपं दृष्ट्वा स्थितस्य ते तव या व्यथा भयनिमित्ता पीडा सा मा भूत् तथा मद्रूपदर्शनेऽपि यो विमूढभावो व्याकुलचित्तत्वमपरितोषः सोऽपि मा भूत् किंतु व्यपेतभीरपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेव चतुर्भुजं वासुदेवत्वादिविशिष्टं त्वया सदा पूर्वदृष्टं रूपमिदं विश्वरूपोपसंहारेण प्रकटीक्रियमाणं प्रपश्य प्रकर्षेण भयराहित्येन संतोषेण च पश्य ॥ ४९ ॥

शं० टी०—यद्रूपसंदर्शनेन तव मनसो व्यथाऽऽसीत्तद्रूपमुपसंहरिष्यामि व्यथा मास्त्वित्याह—**मा त इति** । बहुबाहूदरादियुक्तमीदृगेवंलक्षणं घोरं भयंकरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा परितापो मास्तु विमूढभावश्चित्तव्यामोहश्च मास्तु, किंतु व्यपेतभीः गतभयो भूत्वा प्रीतमनाः सन् तत्क्षणमेव ममेदं रूपं पुनरपि पश्य दृष्ट्वा प्रशान्तो भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्री० टी०—एवमपि चेत्तवेदं घोरं रूपं दृष्ट्वा व्यथा भवति तर्हि तदेव रूपं दर्शयामीत्याह—**मा त इति** । ईदृक् ईदृशं मदीयं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु, विमूढभावो विमूढत्वं च मास्तु, व्यपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षेण पश्य ॥ ४९ ॥

स० टी०—मा ते भयनिमित्तेयं पीडा भून्मा विमूढता ॥ इदं घोरं महद्रूपमीदृक् चातिभयंकरम् ॥१॥ दृष्ट्वा सर्वात्मकं नानाकारयुक्तं ममैश्वरम् ॥ निर्भयो भव प्रीतात्मा पुनस्त्वं पश्य मद्वपुः ॥ २ ॥ तदेव च घनश्यामं चतुर्बाहुं श्रियोज्ज्वलम् ॥ ३ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—तव प्रसन्नतायै प्रदर्शितेन विश्वरूपेण तव व्यथादिकं चेत्तर्हि तदेव मे रूपं पश्येत्याह—**मा ते इति** । ईदृक् घोरं ममेदं रूपं दृष्ट्वा तव व्यथा भयं मा भूत्, मा च विमूढभावो व्याकुलचित्तता । तथाच व्यपेतभीः व्यथारहितः प्रीतमनाश्च सन् तदेव स्वेष्टं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं घनश्यामं मम रूपमिदं मया प्रत्यक्षीकृतं प्रकर्षेण विश्वरूपदर्शनजनितव्यथादिनिवृत्त्यर्थं पश्य ॥ ४९ ॥

प० टी०—अत एवाह—मा ते व्यथेति। इदं घोरं भयानकं मे रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा भयभङ्गुरत्वं विमूढभावो भ्रान्तत्वं मास्तु। अतःपरं व्यपेतभीः प्रीतमनाः सन् तदेव पूर्वानुभूतं पुनः पश्य ॥ ४९ ॥

रा० टी०—अदृष्टपूर्वमित्यादिना प्रार्थितस्योत्तरमाह—मा त इति। घोरं संहर्तृरूपमीदृगीदृशमनन्तबाह्वादिरूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु, विमूढभावो विमूढत्वं च मास्तु, व्यपगतभयः प्रीतमनाश्च सन्पुनस्त्वं तदेव रूपं पूर्वदृष्टमेव रूपं प्रपश्येति ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच—इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा॥५०॥

त० टी०—एवमुक्त्वा भगवान्पूर्वरूपमेवार्जुनाय दर्शयामासेति सञ्जय उवाच—इतीति। इत्येवमर्जुनं वसुदेवसूनुरुक्त्वा भूयः पुनः किरीटादियुक्तं चतुर्भुजं स्वकीयं रूपं दर्शयामास, घोररूपदर्शनेन भीतमेनमर्जुनं पुनः सौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास च महात्मा परमकारुणिकः सार्वज्ञवात्सल्यादिमहद्गुणाश्रयः ॥ ५० ॥

म० टी०—इतीति। वासुदेवोऽर्जुनमिति प्रागुक्तमुक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथा स्वकं रूपं किरीटमकरकुण्डलगदाचक्रादियुक्तं चतुर्भुजं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालापीताम्बरादिशोभितं दर्शयामास भूयः पुनः आश्वासयामास च भीतमेनमर्जुनं भूत्वा पुनः पूर्ववत्सौम्यवपुरनुग्रशरीरो महात्मा परमकारुणिकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञ इत्यादिकल्याणगुणाकरः ॥ ५० ॥

शं० टी०—इत्यर्जुनमिति। महानप्रमेय आत्मा स्वभावो यस्य स महात्मा वासुदेवस्तथा तदैव व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव रूपं मे पश्येत्युक्त्वैव तत्क्षणे स्वकं रूपं दर्शयामास उपसंहारदर्शनयोर्निमीलनोन्मीलनवत्स्वायत्तत्वज्ञापनार्थं तथेत्युक्तम्। पुनः सौम्यवपुर्भूत्वा धैर्यवचनैरेनमाश्वासयामासाभयं चकार ॥ ५० ॥

श्री० टी०—एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवानिति संजय उवाच—इतीति। श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथैव किरीटादियुक्तं चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शयामास, एनमर्जुनं भीतमेव प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ॥ ५० ॥

स० टी०—इत्येवमर्जुनं प्रोच्य स्वकीयं रूपमीश्वरः ॥ किरीटिनं गदाशङ्खचक्रादियुतमद्भुतम् ॥ १ ॥ चतुर्भुजं च श्रीवत्सकौस्तुभप्रभयाऽन्वितम् ॥ वनमालापरीताङ्गं हारकेयूरशोभितम् ॥२॥ पीताम्बरधरं सर्वसौन्दर्यरसवारिधिम् ॥ दर्शयामास भीतं तं भूत्वा सौम्यवपुर्हरिः ॥ ३ ॥ पुनराश्वासयामास पूर्ववत्करुणाकरः ॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च कल्याणगुणसागरः ॥ ४ ॥ ५० ॥

भा० टी०—एतद्वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय संजयो निवेदितवानित्याह—संजय उवाचेति। इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा वासुदेव इत्यनेन स्वकमित्यस्य वसुदेवगृहे जातं स्वकीयं रूपमित्यर्थं सूचयति। दर्शयामास दर्शितवान् पुनः पुनराश्वासितवान् च पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो भूत्वा। नन्वेवं क्षणिकचित्तेऽर्जुने क्षोभं कुतो न कृतवानित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—महात्मा कारुण्यादिगुणगणाकरः, तस्य भगवतो युक्तमेव पूर्वपरिचितसौम्यवपुःप्रदर्शनेनार्जुनाश्वासनमिति भावः ॥ ५० ॥

प० टी०—पुनः सञ्जय आह—इतीति। इत्युक्तप्रकारं वासुदेव उक्त्वा स्वकं रूपं चतुर्भुजं दर्शयामास। पुनरनन्तरं महात्मा विष्णुर्विश्वरूपः सौम्यवपुर्मनुष्याकृतिर्भूत्वा भीतमेनमर्जुनमाश्वासयामास ॥ ५० ॥

रा० टी०—ततः किं जातमिति धार्तराष्ट्रहार्दं निरसितुं संजय उवाच—इत्यर्जुनमित्यादिना। इत्युक्त्वेत्य-

न्वयः । तथाशब्दः समुच्चये । स्वकं रूपं दर्शयामास चेत्यर्थः । स्वं स्वकीयतया प्रदर्शनीयमित्यर्थः । विश्वरूपं न स्वकीयमिदं तु स्वकीयमिति लोकभ्रान्तिविषयमिति यावत् । भीतमेनं भूय आश्वासयामास च । किं कृत्वा महात्मा सौम्यवपुर्भूत्वेति ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

त० टी०—भगवतैवमाश्वासितो व्यपेतभयः सन्नर्जुन उवाच–दृष्ट्वेति । हे जनार्दन निरतिशयसौन्दर्यसौकुमार्यमाधुर्यलावण्यादिदिव्यगुणनिधि मानुषं मनुष्यसंस्थानविशिष्टमतिसौम्यं तवेदं रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेता अव्याकुलचित्तः संवृत्तोऽस्मि, तथा प्रकृतिं साध्वसनिवृत्त्या स्वास्थ्यं गतोऽस्मि ॥५१॥

म० टी०—दृष्ट्वेति । ततो निर्भयः सन् इदानीं सचेताः भयकृतव्यामोहाभावेनाव्याकुलचित्तः संवृत्तोऽस्मि तथा प्रकृतिं भयकृतव्यथाराहित्येन स्वास्थ्यं गतोऽस्मि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५१ ॥

शं० टी०—मानवरूपदर्शनेनाश्वासवचनेन च स्वस्थः सन्नर्जुन उवाच–दृष्ट्वेदमिति । सौम्यं शान्तं तवेदं रूपं दृष्ट्वेदानीं विकृतिं भयकम्पादिलक्षणां त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वभावं गतोऽस्मि सचेताः स्वस्थचित्तः संवृत्तो जातोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

श्री० टी०—ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच–दृष्ट्वेति । सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तः जातोऽस्मि-प्रकृतिं स्वास्थ्यं च प्राप्तोऽस्मि । शेषं स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

स० टी०—ततोऽसौ निर्भयो भूत्वा वाक्यमाहार्जुनो हरिम् ॥ दृष्ट्वेदं सौम्यरूपं ते वासुदेवाभिधं परम् ॥ १ ॥ इदानीं निर्भयो भूत्वा स्वास्थ्यं प्राप्यात्मतां गतः ॥ २ ॥ ५१ ॥

भा० टी०—स्वाभिलषितं रूपं दृष्ट्वाऽर्जुन उवाच–दृष्ट्वेति । दृष्ट्वेदं प्रत्यक्षं मानुषं नराकारं मत्सखं सौम्यं प्रसन्नं तव रूपमिदानीं सचेताः प्रसन्नमनाः प्रकृतिं स्वभावं गतः प्राप्तः संवृत्तः संजातोऽस्मि । जनार्दनेति संबोधयन् जनानसुरानर्दयति पीडयतीति जनार्दनस्तद्दर्शनजन्यं भयमिदानीं सौम्यरूपदर्शनेन निवृत्तमिति सूचयति ॥ ५१ ॥

प० टी०—पुनरर्जुनः प्राह–दृष्ट्वेदमिति । मानुषं मनुष्यैर्द्रष्टुं योग्यं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तो जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

रा० टी०—विश्वरूपतिरोधानेन कृष्णरूपप्रदर्शनेनाश्वासितोऽस्मीत्याहार्जुनो–दृष्ट्वेति । किंच मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषमिदं सौम्यमक्रूरं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तो जातोऽस्मि । प्रकृतिं पूर्वस्वभावं स्वस्थतां गतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच–सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

त० टी०—दर्शितस्य विश्वरूपस्य स्वानुग्रहं विना दुर्दर्शत्वं श्रीभगवानुवाच–सुदुर्दर्शमिति । सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं मम विश्वरूपं यत्त्वं दृष्टवानसि, तदिदं सुदुर्दर्शं सुतरां द्रष्टुमशक्यं, यतो देवा अपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः नतु दृष्टवन्तो न वा द्रक्ष्यन्ति ॥ ५२ ॥

म० टी०—स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् चतुर्भिः–सुदुरिति । मम यद्रूपमिदानीं त्वं दृष्टवानसि इदं विश्वरूपं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं यतो देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो न तु त्वमिव पूर्वं दृष्टवन्तो न वाऽग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः दर्शनाकाङ्क्षाया नित्यत्वोक्तेः ॥ ५२ ॥

शं० टी०—प्रशान्तमर्जुनं दृष्ट्वा प्राह्लादयितुं श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिति । अपरिमिततेजोमयत्वाद्दुःखेन दर्शनं यस्य तद्दुर्दर्शं सुतरां दुर्दर्शं सुदुर्दर्शं यदिदं दर्शितलक्षणं मम विश्वाख्यं रूपं तत्त्वं दृष्टवानसि खलु एतद्दर्शनमलभ्यं भाग्यात्तव लब्धमित्यर्थः । अलभ्यत्वमेव विशदयति—देवा इति । तेजोबलपौरुषैरुत्कृष्टा देवा इन्द्रादयोऽपि ममाऽस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः सर्वदैवं रूपं द्रष्टुमपेक्षन्ते न तु त्वं यथा दृष्टवानसि तथा दृष्टवन्तो भवन्ति, देवानामपि दुर्लभं मद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्री० टी०—स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिति । यन्मम विश्वरूपं त्वं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं यतो देवा अप्यस्य रूपस्य सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति केवलं न पुनरिदं पश्यन्ति ॥ ५२ ॥

स० टी०—स्वकृतस्य प्रसादस्य दुर्लभत्वं प्रदर्शयन् ॥ उवाच भगवानेवं स्वभावस्थं जयं प्रति ॥१॥ विश्वरूपं मदीयं यत्त्वमिदं दृष्टवानसि ॥ तदत्यन्तमशक्यं हि द्रष्टुं देववरैरपि ॥ २ ॥ देवास्तद्द्रष्टुमिच्छन्ति सततं सात्त्विका अपि ॥ न तु त्वमिव पूर्वं ते दृष्टवन्तः कदाचन ॥ ३ ॥ नचैवाग्रेऽपि द्रक्ष्यन्ति श्रीहरेरयमाशयः ॥ ४ ॥ ५२ ॥

भा० टी०—एवं श्रुत्वा स्वकृतस्यातिदुर्लभस्यानुग्रहस्य वैयर्थ्यपरिहाराय श्रीभगवानुवाच—सुदुरिति । यन्मम रूपं मदनुग्रहेण त्वं दृष्टवानसि तदिदमन्येषां सुष्ठु दुःखेनात्यन्तकष्टेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शं यतोऽत्युत्तमाः सात्त्विकास्तद्दर्शनार्थिनश्च देवा इन्द्रादयोऽपि न तत्त्वमिव दृष्टवन्तो न च द्रक्ष्यन्तीत्याशयेनाह—देवा इति ॥ ५२ ॥

प० टी०—पुनर्भगवान्—सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुतरां दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यं मम रूपं यद्दृष्टवानसि, अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनमिच्छन्ति मनोरथमात्रं कुर्वन्ति परं तु न प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

रा० टी०—भयंकरं रूपं किमर्थं दर्शितवानसीत्यतः विश्वरूपदृष्टेर्महिमानमाह भगवान्—सुदुर्दर्शमिति । यन्मम रूपं दृष्टवानसि, अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणो ये देवाः तेऽपि यद्दृष्टवन्तस्तादिदं सुदुर्दर्शं, केषांचित्सुखेन दर्शनीयं केषांचित्सुखेन दुःखेन च दर्शनीयमित्यर्थः । देवानामप्यपेक्षितत्वात्तव शत्रुवधे निमित्तमात्रत्वज्ञापनाय चैतद्रूपं दर्शितमिति भावः ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

त० टी०—एतत्कुतस्तत्राह—नाहमिति । वेदैरध्ययनाध्यापनश्रवणार्थमननादिविषयैरुपनिषद्व्यतिरिक्तैः तपोदानेज्यादिभिश्च एवंविधोऽहं द्रष्टुं न शक्यः, यथा मां त्वं दृष्टवानसि ॥ ५३ ॥

म० टी०—कस्माद्देवा एतद्रूपं न दृष्टवन्तो न वा द्रक्ष्यन्ति मद्भक्तिशून्यत्वादित्याह—नाहमिति । न वेदयज्ञाध्ययनैरित्यादिना गतार्थः श्लोकः परमदुर्लभत्वख्यापनाय पुनरभ्यस्तः ॥ ५३ ॥

शं० टी०—जन्मान्तरेषु भोगेच्छया यथोक्तविधिना वेदाध्ययनादिपुण्यकर्मातिशयानुष्ठानाद्देवभावं गतानां मद्भक्तिशून्यानां तेषामिन्द्रादीनां मद्दर्शनमलब्धमिति सूचयितुं वेदादीनां स्वस्वरूपसाक्षात्कारे साधनत्वं निषेधति—नाहमिति । न वेदैः सकलवेदाध्ययनैर्न तपसा कृच्छ्रादिना, न दानेन कन्यादिना न चेज्यया श्रौतस्मार्तकर्मभिरप्येवंविधो विश्वरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्योऽस्मि यथा मां त्वं दृष्टवानसि तथा वेदाध्ययनादिपुण्यकर्माणो मां सविशेषमेव द्रष्टुं न शक्नुवन्ति कुतो निर्विशेषं साक्षात्कुर्युरित्यर्थः । एतेन न वेदयज्ञाध्ययनैरिति प्रतिपादितस्यैवार्थस्य नाहं वेदैरिति पुनः प्रतिपादनेन कर्मणां मोक्षं प्रति साक्षात्साधनत्वं कथंचिदपि न सिध्यतीति सम्यक्सूचितं भवति ॥ ५३ ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुः—**नाहमिति** । स्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥

स० टी०—कुत एतन्न देवास्ते दृष्टवन्तो न वा पुनः ॥ द्रक्ष्यन्तीति शृणु त्वं मद्भक्तिर्या प्रेमलक्षणा ॥१॥ न येषां सा समुत्पन्ना न ते तत्राधिकारिणः ॥ वेदैरधीतैस्तपसा दानैर्यज्ञैरहं हरिः ॥ २ ॥ द्रष्टुमेवंविधो नास्मि शक्यो दृष्टो यथा त्वया ॥ ३ ॥ ५३ ॥

भा० टी०—तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह—**नेति** । यथा विश्वरूपं मां त्वं दृष्टवानसि एवंविधोऽहं न वेदैः ऋगादिभिः न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोदानादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वाऽन्यैर्मदत्यन्तानुग्रहरहितैर्द्रष्टुं शक्यः ॥ ५३ ॥

प० टी०—**नाहं वेदैरिति** । गतार्थम् ॥ ५३ ॥

रा० टी०—किंचातिदुर्लभदर्शनं ते मया कारितमिति भावेनाह—**नाहमिति** । यथा दृष्टवानसि एवंविधो विश्वरूपवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

त० टी०—यद्येतैर्न द्रष्टुं शक्यस्तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्यो भवानित्यपेक्षायामाह—**भक्त्येति** । तुशब्दः भक्तेः सर्वसाधनेभ्यः स्वातन्त्र्येणोत्कर्षद्योतनपरः । अनन्यया साधनसाध्यसंबन्धरूपतया मदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः, हे अर्जुन तत्त्वेन द्रष्टुं च साक्षात् कर्तुं शक्यः । प्रवेष्टुं च मच्छक्त्यात्मना मदाधेयतयाऽवस्थातुं शक्यः । हे परंतप परापरशक्तिरूपत्वाच्चेतनाचेतनरूपविश्वस्य 'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चेतनाख्या तथाऽपरा' इति वैष्णवे जनकवाक्यात् 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इति स्वयमप्युक्तवात् । तस्माद्देवादीनां वेदादिभिर्दर्शनाशक्यत्वं यदुक्तं तद्भक्तिहीनानामेवेति फलितम् ॥ ५४ ॥

म० टी०—यदि वेदतपोदानेज्याभिर्द्रष्टुमशक्यस्त्वं तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्योऽसीत्यत आह—**भक्त्येति** । साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः । भक्त्यैवानन्यया मदेकनिष्ठया निरतिशयप्रीत्या एवंविधो दिव्यरूपधरोऽहं ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो हे अर्जुन । शक्य अहमिति छान्दसो विसर्गलोपः । पूर्ववत् न केवलं शास्त्रतो ज्ञातुं शक्योऽनन्यया भक्त्या किंतु तत्त्वेन द्रष्टुं च स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं च शक्यो वेदान्तवाक्यश्रवणमननिदिध्यासनपरिपाकेण ततश्च स्वरूपसाक्षात्कारादविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ तत्त्वेन प्रवेष्टुं च मद्रूपतयैवाप्तुं चाहं शक्यो हे परंतप अज्ञानशत्रुदमनेऽतिप्रवेशयोग्यतां सूचयति ॥ ५४ ॥

शं० टी०—ननु वेदादीनामसाधनत्वं तर्हि केन तव साक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—**भक्त्येति** । तुशब्दोऽन्यस्यासाधनत्वनिर्धारणार्थः । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिशास्त्रार्थोपदेशजन्यज्ञानसमुत्पन्नयाऽनन्यया श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं मतं विज्ञातं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वावगाहिन्या प्रत्ययान्तरशून्यया भक्त्या त्वनुसंधानेनैव एवंरूपो विश्वात्मकोऽहं परमात्मा सम्यगाराधितः सन् तत्त्वेन यथार्थस्वरूपेण इदमेव परमार्थं वस्त्विति ज्ञातुं निश्चेतुं द्रष्टुमिदमेवाहमिति स्वात्मना साक्षात्कर्तुमपि प्रवेष्टुं च विदेहीभूय मदात्मनाऽवस्थातुमपि च शक्योऽस्मि, निर्विशेषब्रह्मात्मना ज्ञानस्य विषयो भवामीत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः मुमुक्षोर्मुख्याधिकारिणश्चित्तशुद्धये सविशेषविश्वरूपस्य ब्रह्मण उपास्तौ श्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति कृतायां तया भेदप्रत्ययनाशात्परिशुद्धात्मनो निर्विशेषं परं ब्रह्म ज्ञातुं साक्षात्कर्तुं तदात्मनावस्थानलक्षणां विदेहमुक्तिं च प्राप्तुमपि त्वयमेव विषयो भवतीति ॥ ५४ ॥

श्री० टी०—केनोपायेन तर्हि त्वं द्रष्टुं शक्य इति तत्राह—भक्त्येति। अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतः द्रष्टुं प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं च तादात्म्येन शक्यो नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥

स० टी०—यदि द्रष्टुमशक्यस्त्वं तपोवेदाध्वरादिभिः ॥ केनोपायेन तत्तर्हि द्रष्टुं शक्योऽसि चेति चेत् ॥ १ ॥ साधनान्तरव्यावृत्त्यै तुशब्दो बोध्य उत्तमैः ॥ मदेकनिष्ठया प्रेमभक्त्यैवाहं महेश्वरः ॥ २ ॥ दिव्यरूपधरो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रान्नरोत्तमैः ॥ साक्षात्कर्तुं स्वरूपेण वेदवाक्योत्थया धिया ॥ ३ ॥ शक्यश्चास्मि सदा प्रेमभक्त्यैवाराधितो जनैः ॥ साक्षात्कारादविद्यातत्कार्यहान्या च तत्त्वतः ॥ ४ ॥ मत्स्वरूपतयैवाप्तुं शक्योऽहं हे परंतप ॥ अनन्ययैव भक्त्या त्वं सदा मामाश्रयार्जुन ॥ ५ ॥ ५४ ॥

भा० टी०—उक्तसाधनैस्त्वं द्रष्टुमशक्यस्तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्य इत्यत आह—भक्त्येति। भक्त्या तु भक्तीतरसाधनव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः। किं भक्तिमात्रं त्वद्दर्शनहेतुरित्यतस्तां विशिनष्टि—अनन्यया भगवतो वासुदेवादन्यत्र पृथक् कदाचिदपि या न भवति तया ईश्वरे परानुरक्तिलक्षणया वासुदेवादन्यत्र सर्वकरणप्रवृत्तिनिवारकया अहमेवंविधो विश्वरूपधरः शास्त्रेणासंभावनादिनिवृत्तिपुरःसरं ज्ञातुं द्रष्टुं च त्वमिव साक्षात्कर्तुं च तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च श्रवणादिना तत्त्वसाक्षात्कारेण मोक्षमेकीभावलक्षणं जीवन्मुक्तिं विदेहकैवल्याख्यं च गन्तुमित्यर्थः। ननु "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति श्रुत्या साधनत्वेन बोधितानां वेदानुवचनादीनां का गतिरित्याशङ्क्य साङ्गैस्तैरेतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा कृतैश्चित्तशुद्ध्या मय्यनन्या मनआदिशत्रुतापनशमदमादिसंपन्ना भक्तिस्ततो मत्स्वरूपज्ञानादीति भक्तिद्वारा तेषां साधनत्वाददोष इत्याशयेन संबोधनाभ्यां समाधत्ते हेऽर्जुन हे परंतपेति ॥ ५४ ॥

प० टी०—किं तु—भक्त्येति। भोऽर्जुन एवंविधोऽहमनन्ययाऽव्यभिचारिण्या भक्त्या तत्त्वेन ज्ञातुं शास्त्रतः प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं तादात्म्येन शक्यो नान्यथा ॥ ५४ ॥

रा० टी०—केनोपायेन द्रष्टुं शक्य इत्यत आह—भक्त्येति। वेदादितो विशेषद्योतकस्तुशब्दः। अनन्ययाऽन्यासाधारणया असहाययेति वा। तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं सायुज्यं प्राप्तुं च शक्योऽहमिति ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनयोगोनाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

त० टी०—एवमनन्यया भक्त्या येन पुरुषेण स्वस्य ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं च शक्यत्वमुक्तं तस्य वृत्तिं फलं च वदन्नध्यायमुपसंहरति—मत्कर्मकृदिति। यत्किंचिद्वेदाध्ययनादि सर्वं कर्म मदाराधनरूपं यः करोति स मत्कर्मकृत्, तथा मत्परमः अहमेव परमः प्राप्यभूतः पुरुषार्थो यस्य नतु स्वर्गस्त्रीपुत्रधनादिर्मत्कर्मफलं तथा सः अत एव मद्भक्तः मत्कीर्तनश्रवणध्यानार्चनादिमद्भजनेनैव कालक्षेपं यः करोति स तथा। ननु पूर्वसिद्धस्त्रीपुत्रादिस्नेहे तद्भरणार्थमावश्यककर्मान्तरे च सति कथमुक्तप्रकारस्त्वद्भक्तः स्यादिति चेत्तत्राह—सङ्गवर्जित इति मद्भक्तेतरसर्वसङ्गशून्यः। एवमपि सर्वभूतेषु यो निर्वैरः अपकारिजनेष्वपि द्वेषाभिनिवेशवर्जितो यः स मामेति विश्वमायानिवृत्तिपूर्वकमद्भावापत्तिमाप्नोति, न पुनरावर्तते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

म० टी०—अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थिनामनुष्ठानाय पुञ्जीकृत्योच्यते—**मत्कर्मेति**। मदर्थं कर्म वेदविहितं करोतीति मत्कर्मकृत्। स्वर्गादिकामनायां सत्यां कथमेवमिति नेत्याह—मत्परमः अहमेव परमः प्राप्तव्यत्वेन निश्चितो न तु स्वर्गादिर्यस्य सः अत एव मत्प्राप्त्याशया मद्भक्तः सर्वैः प्रकारैर्मम भजनपरः। पुत्रादिषु स्नेहे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह—सङ्गवर्जितः बाह्यवस्तुस्पृहाशून्यः। शत्रुषु द्वेषे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह—निर्वैरः सर्वभूतेषु अपकारिष्वपि द्वेषशून्यो यः स मामेत्यभेदेन हे पाण्डव अयमर्थस्त्वया ज्ञातुमिष्टो मयोपदिष्टो नातः परं किंचित्कर्तव्यमस्तीत्यर्थः॥ ५५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां विश्वरूपदर्शननिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

शं० टी०—इत्येवं भक्तैर्ब्रह्मप्राप्तौ कारणत्वमुक्त्वाऽधुना वक्ष्यमाणसाधनपञ्चकसंपत्त्या यो मां भजति तस्यैव चित्तप्रसादः सम्यग्ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यतीति सूचयन्नध्यायमुपसंहरति—**मत्कर्मकृदिति**। मत्कर्मकृत् मदर्थमेव कर्म लौकिकं वैदिकं च चेष्टामात्रं सर्वमपि करोति न तु स्वार्थमीषदपि यः स मत्कर्मकृत्, मत्परमः यदर्थं पुरुषः कर्म करोति तदेव फलं प्रतिपद्यते नान्यत्तद्वदयमपि मदर्थं कर्म कुर्वन् सन् मामेव प्रतिपद्यते ततोऽहमेव कृतकर्मणां फलभूता परमाऽत्युत्तमा गतिरस्येति मत्परमः, यद्वा स एव रक्षकः स एवाश्रयणीयः स एव प्रार्थनीयः स एव प्राप्तव्यः स एवाधारः स एव गतिश्चास्माकमिति निरतिशयप्रीत्याहमेव परमो रक्षकत्वादिधर्मैरुत्कृष्टतमो यस्य स मत्परमः, यद्वा मीयते पदार्थोऽयनेति मा मा नामेन्द्रियाणां वृत्तिः मत्परा सर्वत्र मत्स्वरूपग्रहणपरा मा इन्द्रियवृत्तिर्यस्य स मत्परमस्तत एव मद्भक्तः सर्वात्मानं मां सर्वत्र सर्वदा भजति चक्षुरादीनां विषयभूतं वस्तु सर्वं ब्रह्मैवेत्यनुसंदधातीति मद्भक्तः सङ्गवर्जितः पुत्रमित्रकलत्रादिषु रक्तिहेतुष्वसद्बुद्ध्यानुषक्तिरहितः। तर्हि तेष्वनुरागाभावे द्वेषस्तु स्यादेवेत्याशङ्कायामाह—**निर्वैर इति**। सर्वभूतेषु स्वस्योपद्रवकारिषु सत्स्वपि निर्वैरः वैरं शत्रुत्वबुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मभावनया सा निर्गता यस्य स निर्वैर उपशान्तसर्वविकारो यो मुमुक्षुर्भवति स भक्तवर्यो निर्विशेषब्रह्मविज्ञानेनात्मप्रसादसंपन्नः सन्मां परं ब्रह्मैति विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ५५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीमच्छंकरानन्दसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यामेकादशोऽध्यायः॥ ११॥

श्री० टी०—अतः सर्वशास्त्रसारं परमं रहस्यं शृण्वित्याह—**मत्कर्मकृदिति**। मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य सः ममैव भक्तो मामेवाश्रितः पुत्रादिषु सङ्गवर्जितो निर्वैरश्च सर्वभूतेषु एवंभूतो यः स मां प्राप्नोति नान्य इति॥ ५५॥

देवैरपि सुदुर्दर्शं तपोज्ञानादिकोटिभिः॥ भक्ताय भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत्॥ १॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

स० टी०—गीताशास्त्रस्य सर्वस्य सारभूतोऽर्थ आदरात्॥ निःश्रेयसार्थिनां सम्यगनुष्ठानाय चाधुना॥ १॥ पुञ्जीकृत्योच्यते श्रीमद्धरिणा करुणाब्धिना॥ मदर्थं कर्म वेदोक्तं कुर्वन्यो मत्परायणः॥ २॥ सुप्राप्यत्वेन यस्याहं निश्चितो नापरोऽर्थकः॥ मदवाप्त्या शयानश्च मद्भक्तः सर्वथोत्तमः॥ ३॥ मामेव सर्वथा प्रीत्या सर्वोत्साहेन सर्वदा॥ सर्वात्मना यो भजते मत्प्रेम्णाऽऽविष्टमानसः॥ ४॥ पुत्रवित्तकलत्रादौ भोगेषु स्नेहवर्जितः॥ सर्वभूतेषु मद्दृष्ट्या त्यक्तशत्रुमतिः पुमान्॥ ५॥ स्वस्यात्यन्तापकारादिवृत्तेष्वप्युपकारकृत्॥ ईदृशो दम्भशून्यो यो मद्भक्तो मामुपैति सः॥ ६॥ परा गतिरहं तस्य हरिरेव न चापरा॥ अयमर्थस्त्वया ज्ञातुमिष्टोऽतस्ते मयोदितः॥ ७॥ नातः परं च कर्तव्यं किंचिदित्याशयो हरेः॥८॥५५॥

सम्यग्वेदैरधीतैः श्रुतिमतिविधिना कृत्वनुष्ठानतोऽपि स्वान्तः क्लेशैस्तपोभिर्निजसमकनकैर्ब्राह्मणेभ्योऽपि दत्तैः।यः शक्यो नैव लोके कथमपि दिविजैर्द्रष्टुमिच्छद्भिरीशः शक्यो योऽनन्यभक्त्या प्रविशतु हृदयं मे स कृष्णः सभक्तिः ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ हरिप्रसादमाहात्म्यं पूर्तिमेकादशो गतः ॥

एतदध्यायगतटीकासंख्या ॥२२७॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥३०६५॥

भा० टी०—इदानीं शास्त्रसारभूतस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतमर्थं निःश्रेयसप्रयोजनकं संगृह्यावश्यमनुष्ठानायातिकारुणिको भगवानाह—मत्कर्मेति । मदर्थं मत्प्रीत्यर्थं वेदविहितं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् यतोऽहमेव परमः प्रकृष्टः प्राप्यो यस्य नतु स्वर्गादिः स तथा मत्प्राप्तिसाधनेन सर्वात्मना सर्वप्रकारैः सर्वोत्साहेन मद्भजनेन युक्तः । धनाद्यासक्त्या भगवद्भजनं न सिद्ध्यत्यत आह—धनपुत्रमित्रकलत्रादिषु सङ्गवर्जित आसक्तिरहितः । भूतेषु सवैरस्य मदनन्या भक्तिरतिदूरतरेत्याह—सर्वभूतेषु निर्वैरः साधारणेषु स्वस्यात्यन्तापकारकेष्वपि शत्रुभाववर्जितः य ईदृशो दम्भरहितो मद्भक्तः स मामेति अभेदेन साक्षात्करोति, अहमेव तस्य परा गतिर्नान्येत्यर्थः । अयं सारसंग्रहो मया तवोपदिष्टः यतो भवान् मत्पितृभामापत्यत्वादतिप्रेमास्पद इत्याशयेनाह—पाण्डवेति ॥ ५५ ॥ तदनेनैकादशाध्यायेन विश्वरूपप्रतिपादकेन सर्वेश्वरस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्यानन्यया भक्त्या तत्स्वरूपज्ञानादिप्रदर्शकेन तत्पदवाच्योऽर्थो निरूपितः ॥

चिदानन्दे यत्रादितिजनरयक्षासुरयुतं विभातं त्रैलोक्यं सति भवति नाश्चर्यजनकम् ।
अनन्ताण्डाधारे तमजमजरात्मानममृतं शिवं कृष्णं वन्दे निखिलहृदिगं द्रष्टुमभयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प० टी०—अत्र रहस्यं शृण्वित्याह—मत्कर्मकृदिति । मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत्, अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य, मयि भक्तो मदाश्रितः, पुत्रकलत्रादिषु सङ्गवर्जितः, सर्वभूतेषु निर्वैरो भवति स मां प्राप्नोति नान्यः । तदुक्तमस्माभिर्भक्तिशते—' नानारङ्गैरनङ्गायुधमभिलिखिताश्चित्रिणोऽभ्यासलभ्यं सौरभ्यं नैव तस्मिन् न च सरथहयं मण्डलं चण्डरश्मेः । तीव्रं तेजस्त्रिलोकीतिमिरनिरसनं तद्वदानन्दसान्द्रं संन्यासाभ्यासभाजो न सुलभमपि तु श्रीयदूत्तंसभक्त्या ' ॥ ५५ ॥

अध्यायतात्पर्यं तु ।

मानुष्यं मन्यसे चेन्मयि तदिदमये भूर्भुवःस्वर्महोऽन्तःस्वीकारं वैभवं चाभयममृतगतिं द्रष्टुमिच्छास्ति ते चेत् ।
तत्पश्यारातिवर्गं निहतमिह मया दत्तया दिव्यदृष्ट्या ब्रह्मादीन् देवदेवानिति यदुपतिना प्रोक्तमेकादशेऽस्मिन् ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां विश्वरूपाख्यमध्यमप्रमाणनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अनन्ययेत्युक्त्या जातान्यत्यागभ्रान्तिं निराह—मत्कर्मकृदिति । अहमेव परमो यस्य स तथा, मदुत्तमताज्ञानवानित्यर्थः । सङ्गवर्जितः फलस्नेहहीनः यः स मामेतीति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

त० टी०—पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेत्यनेन भगवदनन्यभक्तस्य भगवत्प्राप्तिफलमित्युक्तम् । अष्टमेऽध्याये परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातन इत्यादिश्लोकेन प्रकृतिसंसृष्टाद्धिरण्यगर्भात्प्रकृतिवियुक्ततयोत्कृष्टो भावो भिन्नो लौकिकपदार्थविलक्षणः शास्त्रमन्तरेण केनापि प्रकारेण न व्यज्यत इत्यव्यक्तः सनातनो नित्यः प्रत्यगात्मोक्तः । तस्यैव अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिमित्यनेनाक्षरत्वपरमागतित्वं परमत्वं चोक्तम् । एवं द्वयोः प्राप्यत्वाभिधानादुभयोः कस्य श्रैष्ठ्यफलत्वं, कस्य वा सुखप्राप्यत्वं प्राप्यानुगुणं, के वा साधकाः श्रेष्ठा इति विशेषजिज्ञासया अर्जुन उवाच—एवमिति । एवं मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण सततयुक्तास्त्वन्निष्ठाः सन्तो ये भक्ताः सर्वज्ञं सर्वशक्तिं निरवधिकातिशयैश्वर्यं परमप्राप्यं भगवन्तं त्वामेव पर्युपासते सर्वतः सेवन्ते, ये चाप्यक्षरमविनाशि प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चक्षुरादिकरणेनानभिव्यक्तमुपासते, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः योगमुत्तमप्राप्त्युपायं विदन्ति ते योगविदस्तेषु परमफलप्राप्तिसाधनवित्त्वाद्योगवित्तमाः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥

म० टी०—पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेत्युक्तं तत्र मच्छब्दार्थे संदेहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति उभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् , बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इत्यादौ निराकारं वस्तु व्यपदिष्टं, विश्वरूपदर्शनानन्तरं च नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथेति साकारं वस्तु, उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारिभेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यं अन्यथा विरोधात्, तत्रैवं सति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा साकारमिति स्वाधिकारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विशेषबुभुत्सया—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ सावधानतया प्रवृत्ता भक्ताः साकारवस्त्वेकशरणाः सन्तस्त्वामेवंविधं साकारं ये पर्युपासते सततं चिन्तयन्ति ये चापि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्माणोऽक्षरं न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरम् " एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् " इत्यादि श्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिरहितं निर्गुणं ब्रह्म अत एवाव्यक्तं सर्वकरणागोचरं निराकरं त्वां पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः अतिशयेन योगविदः योगं समाधिं विन्दन्ति विदन्तीति वा योगविदः उभयेऽपि तेषां मध्ये के श्रेष्ठा योगिनः केषां ज्ञानं मयानुसरणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

शं० टी०—नवमाध्यायान्ते मन्मना भव मद्भक्त इति चित्तशुद्धये स्वोपास्तिः कर्तव्येत्युक्ते तव स्वरूपे ज्ञाते खलूपास्तिः कर्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां मन्दप्रज्ञानामुपासनार्थं विष्ण्वादिविभूतिविशेषानुपदिश्य तत्र मुख्याधिकारिण एकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकमैश्वरं रूपमुपास्यमिति सूचयित्वा यदेतद्रूपं मुमुक्षूपासनीयं तदहं पश्येयमिति प्रार्थितवतेऽर्जुनाय तद्दर्शयित्वा ममैतद्रूपमुक्तसाधनसंपत्त्या यः समुपास्ते स ज्ञानेन कैवल्यं परमपुरुषार्थं प्राप्नोतीति स्वोपास्तेर्महाफलवत्त्वं प्रतिपाद्याधुना सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषं सगुणोपासकानां स्वोपास्तेः साधनान्तराणि च निर्गुणब्रह्मविदां समुत्पन्नज्ञानरक्षार्थं साधन-

विशेषं च निरूपयितुं द्वादशाध्याय आरभ्यते। तत्रादौ न जायते म्रियते वेत्यादिना परं ब्रह्म ज्ञेयत्वेनोक्त्वा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति तद्बुद्धय इति महात्मानस्तु मां पार्थेति मद्भक्ता यान्ति मामपीति च परस्य ब्रह्मण उपासनं तत्फलं च निरुक्तं सप्तमेऽष्टमे नवमे दशमे एकादशे च सगुणब्रह्मणोऽपि स्वरूपमुपासनं च सफलं प्रतिपादितं तदेतद्रूपद्वयं श्रुत्वा द्वयोरेतयोः पक्षयोर्विशेषे विज्ञाते सुकरे मुमुक्षवः प्रवर्तेरन्निति बुद्ध्या सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषं ज्ञातुमिच्छया भगवन्तं प्रष्टुमर्जुन उवाच—**एवमिति** । एवमेवं-प्रकारैस्त्वत्कर्मकृत्त्वत्परमत्वत्वद्भक्तत्वासङ्गत्वनिर्वैरत्वलक्षणैः साधनैः सततयुक्ताः सततं सर्वदाऽभिन्नतया युक्ता विशिष्टा भूत्वा ये भक्ताः सगुणनिष्ठास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वकारणं परमेश्वरं पर्युपासते भजन्ते। किंच अव्यक्तं शब्दादिविशेषाभावान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरमस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिश्रुति-प्रसिद्धमक्षरं स्वस्मिन्नध्यस्तं सर्वं महदादिस्थूलान्तमश्नुत इत्यक्षरमपि निर्विशेषं त्वां परं ब्रह्म ये च ब्रह्मविदः शमदमादिभिरद्वेष्टृत्वादिभिः सत्साधनैः संपन्नाः सन्तः पर्युपासते निरन्तरमनुसंदधते तेषामेतेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः योगः समाधिस्तं विदन्ति प्राप्नुवन्तीति योगविदस्तेषां मध्ये के विशिष्टयोगिन इत्यर्थः। अत्रायमभिप्रायः। मुमुक्षूणां सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं चोभयमपि मोक्षसाधनं त्वयोपदिष्टं तत्र सुकरं किं साक्षान्मोक्षहेतुः किं तद्वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

श्री० टी०—निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च ॥ श्रेयः कतरदित्येवं निर्णेतुं द्वादशोद्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्। कौन्तेय प्रतिजानीहीत्या-दिना च तत्र तत्र तस्यैव श्रेष्ठत्वं वर्णितं, तथा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इत्यादिना सर्वं ज्ञान-प्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसीत्यादिना च ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्। एवमुभयोः श्रैष्ठ्येऽपि विशेषजिज्ञासया भगवन्तं प्रति अर्जुन उवाच—**एवमिति**। एवं सर्वकर्मार्पणादिना सततं युक्तास्त्वन्निष्ठाः सन्तो ये भक्ता-स्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषा-मुभयेषां मध्ये अतिशयेन के योगविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥

स० टी०—अनादौ संसारे जनिमृतिमये भ्रान्तिनिबिडे निमग्नानां पुंसां क्वचिदपि सुखं नास्ति विम-लम् ॥ तपोभिर्वा दानैः क्रतुभिरपि वेदानुवचनैर्ऋतेऽत्यन्तप्रेम्णा हरिपदसरोजेऽच्छसुखदे ॥ १ ॥ अतोऽहं ते नाथ श्रुतिविशदकीर्तेर्मधुरिपोः शरण्यं पादाब्जं भ्रमर इव शान्त्यादिनिलयम् ॥ सदा ध्यातुं प्रेम्णा रति-मतिगतीनां निजगृहं धिया याचे ज्ञातुं तव निजवपुश्चाद्वयमजम् ॥ २ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तो यः स एति माम् ॥ पूर्वाध्यायान्त इत्यत्र मच्छब्दार्थोऽस्ति संशयः ॥ ३ ॥ किं निराकारमेवोक्तं वस्तु मच्छ-ब्दतोऽथवा ॥ साकारमिति मच्छब्द उभयत्रापि दृश्यते ॥ ४ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५ ॥ इत्येवमुभयोर्विष्णोरूपदेशोऽस्ति वस्तुनोः ॥ तत्रा-धिकारिभेदेन भवितव्यं व्यवस्थया ॥ ६ ॥ तत्र किं चिन्तनीयं स्यान्मया वस्तु मुमुक्षुणा ॥ साकारं वा निराकारमिति संदेहशान्तये ॥ ७ ॥ विद्ययोरुभयोर्मध्ये का स्याच्छ्रेष्ठतरा मता ॥ हरेरेवं बुभुत्सुः सन्न-र्जुनः परिपृच्छति ॥ ८ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यत्रोक्तप्रकारतः ॥ सावधानतया नित्यं ये प्रवृत्ता महो-त्सवे ॥ ९ ॥ अनन्यशरणाः सन्तस्त्वत्कर्मादौ त्वयेरिते ॥ त्वामेवं विश्वरूपं श्रीभगवन्तं गुणालयम् ॥ १० ॥ नैरन्तर्येण साकारं चिन्तयन्ति विचक्षणाः ॥ ये च संन्यस्तकर्माणस्त्यक्तसर्वैषणा बुधाः ॥ ११ ॥ परं ब्रह्माक्षरं शुद्धं निर्गुणं निष्कलं शिवम् ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं निराकारं निरामयम् ॥ १२ ॥ त्वां पर्यु-पासते नित्यमखण्डात्मानमव्ययम् ॥ के विशिष्टतरास्तेषामुभयेषां हि योगिनाम् ॥ १३ ॥ मया मुमुक्षुणा स्थेयं केषामाश्रित्य सन्मतम् ॥ १४ ॥ १ ॥

भा० टी०—यत्कृपालवमात्रेण मूर्खो भवति पण्डितः ॥ तं वन्दे परमानन्दं विष्णुं जिष्णुं शिवं

गुरुम् ॥ १ ॥ द्वितीयाद्यध्यायेषु विभूत्यध्यायान्तेषु त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ योन्तःसुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ ७ ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ८ ॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ९ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥ इत्यादिना परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषस्योपासनमुक्तम् । एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ १ ॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ १० ॥ इत्यादिना तत्र तत्र सर्वयोगैश्वर्यादिमत्सत्त्वोपधिकस्येश्वरस्योपासनमुक्तं विश्वरूपाध्याये च ऐश्वर्यं परमेश्वरस्योपासनार्थं प्रदर्शितं तच्च दर्शयित्वा मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेति उक्तं, अतः अनयोर्निर्विशेषसविशेषोपासनरूपयोः पक्षयोः को वा विशिष्टतर इति ज्ञातुकामोऽर्जुन उवाच—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्युक्तप्रकारेण सततयुक्ताः नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ समाधानतया प्रवृत्ता ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां तत्र तत्र प्रदर्शितं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधिमीश्वरं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये च त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषूक्तमक्षरं न क्षरतीत्यश्नुते वेत्यक्षरं ब्रह्माद्वयं परमात्मानं विध्वस्तसर्वविशेषमव्यक्तम् इन्द्रियैर्न व्यज्यत इति अव्यक्तमकरणगोचरं पर्युपासते प्रत्यगभिन्नत्वेनानुसंधानं कुर्वन्ति तेषामुभयेषां मध्ये केऽतिशयेन योगज्ञा इत्यर्थः । अत्र केचित्पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृदित्युक्तं तत्र मच्छब्दार्थे संदेहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति उभयत्रापि पूर्वं प्रयोगदर्शनात् । उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारिभेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यं तत्रैवंसति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा साकारमिति निश्चयाय सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विशेषबुभुत्सयाऽर्जुन आह—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेणेत्यादि वर्णयन्ति तद्विचार्य, एवं सततयुक्ता ये भक्ता इत्यत्र एवमित्यव्यवहितं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तं प्रकारं

परामृशन्नर्जुनः मच्छब्दार्थे संदेहवानिति वक्तुमशक्यत्वात् । नचैवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां सगुणं पर्युपासते ये चाप्येवं सततयुक्ता अक्षरमव्यक्तं पर्युपासते तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः मत्कर्मकृदित्यत्र भगवतो मच्छब्दार्थः को वाऽभिप्रेत इत्यर्थे नादोष इति वाच्यं, येऽपि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्माणोऽक्षरमिति स्वपरग्रन्थविरोधात् एवमित्यस्योत्तरार्थेनान्वेतुमशक्यत्वात् । किंच सन्निहितेन सगुणप्रतिपादकप्रकरणेन मत्कर्मकृदिति लिङ्गेन च निर्णयस्य सत्त्वात्संदेह एव न घटते प्रत्युत्तरं चैतत्संशयानुरूपं न भवतीति दिक् ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यनेन सर्वोपायैरगम्यस्य विश्वरूपस्वरूपस्य ज्ञाने दर्शने प्राप्तौ वा श्रेष्ठोऽधिकारी प्रोक्तः पूर्वं तु ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं तथा स योगी परमो मतस्तथा "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति श्रुतेश्च योगज्ञानादिसंपदुपेतः श्रेष्ठ उक्तस्तयोर्मध्ये कस्य श्रेष्ठत्वमिति प्रश्नव्याजेन परं ब्रह्म जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वकर्मार्पणादिना सततयुक्तास्त्वन्निष्ठा ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति। ये चाप्यक्षरं ब्रह्माव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषामुभयेषां मध्ये योगवित्तमाः के इति प्रश्नः ॥ १ ॥

रा० टी०—देवदेव्युपासनयोर्मध्ये देवोपासनस्याधिक्याय तदुपासनमाहात्म्यमिन्नध्याये । भगवदुपास्त्याधिक्यपरत्वादस्य भगवन्माहात्म्यपरदूषकान्तर्भावश्च । तमेवं विद्वानित्यादौ भगवदुपास्तेरिव "श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्" इत्यादिश्रुतौ श्रियं प्रत्युपासीना अमृतत्वं प्राप्ता इति श्रीदेव्युपास्तेरपि मुक्तिहेतुत्वावगमेन जायमानपरकीयसंदेहमाहृत्य विशेषयुक्तिबुभुत्सया पृच्छति—एवमिति । नच देव्युपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुपचरितम्, अन्तवत्तु फलं तेषामिति साप्तमिकन्यायात् । अतो नास्य संदेहहेतुत्वमिति शङ्क्यं, ब्रह्मादिदेवानां जनिमृतिमत्त्वेन तदुपास्तेरन्तवत्फलकत्वेऽपि श्रियस्तु चतुष्कपर्दैत्यादौ नित्ययौवनज्ञानमयत्वदेवपूज्यत्वादिमहामहिम्नः श्रवणेन तदुपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वसंभवेन संदेहहेतुत्वं मन्वानस्यायं प्रश्नः । ये भक्ताः सततयुक्ताः सततं ध्यानकर्मयोगवन्तः एवं दृष्टश्रुतरूपं त्वामेवं मत्कर्मकृदित्याद्युक्तप्रकारेण पर्युपासते, येऽपि चाक्षरनामकमव्यक्तं चित्प्रकृतिं परिश्रद्धया भक्त्यादिपूर्वकमुपासते तेषां मध्ये के योगवित्तमाः मोक्षोपायज्ञेषु श्रेष्ठाः, इत्युवाचार्जुनः इत्यन्वयः। एवमित्यस्य त्वामित्यत्रोपासत इत्यत्र चान्वयः । एवमित्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वानन्तर्यमप्यस्याध्यायस्य ध्येयम् । अत्राव्यक्तमित्येव वाच्ये अक्षरमिति तद्विशेषणोक्तिः क्षरणवद्भ्यो ब्रह्मादिदेवान्तरेभ्यो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन प्रश्नसंभावनार्था ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

त० टी०—तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच—मयीति । सार्वज्ञ्यवात्सल्यादिगुणाब्धौ स्वाश्रितदोषक्षपणस्वभावे मयि मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ताः क्षणाद्यपरिच्छेदेन मदनुध्यानसंपन्नाः सन्तः परयोत्कृष्टया श्रद्धयोपेता युक्ता ये मामुपासते आराधयन्ति, ते मे मम युक्ततमा मता अभिमताः ॥ २ ॥

म० टी०—तत्र सर्वज्ञो भगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्यंस्तं प्रति तां विधास्यति यथाधिकारं तारतम्योपेतानि च साधनानि अतः प्रथमं साकारब्रह्मविद्यां प्ररोचयितुं स्तुवन् प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरम्—मयीति । मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्यानन्यशरणतया निरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य हिङ्गुलरङ्ग इव जतु तन्मयं कृत्वा ये मां सर्वयोगेश्वराणामीश्वरं सर्वज्ञं समस्तक-

ल्याणगुणनिलयं साकारं नित्ययुक्ताः सततोद्युक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया सात्त्विक्योपेताः सन्त उपासते सदा चिन्तयन्ति ते युक्ततमाः मे मम मता अभिप्रेताः ते हि सदा मदासक्तचित्ततया मामेव विषयान्तरविमुखाश्चिन्तयन्तोऽहोरात्राण्यतिवाहयन्ति अतस्त एव युक्ततमा मता अभिमताः ॥ २ ॥

श्रीं० टी०—एवं पृष्टवते आरुरुक्षोः प्रथममेवोत्तमं साधनं सुकरं द्वितीयं त्वारूढस्येति सूचयन्नारुरुक्षवेऽर्जुनायादिममेव प्ररोचनपूर्वकमुपदेष्टुं श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मोक्षस्वरूपे मयि मनः सम्यगावेश्य मोक्षमेव वाञ्छन्तः सन्त इत्यर्थः, यद्वा मयि मत्स्वरूपे दृष्टं स्पृष्टं श्रुतं मतं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य मन्मात्रत्वग्रहण एव मन आवेश्य सम्यङ्निधाय, यद्वा मयि मद्ध्यान एव न तु विषयचिन्तने मन आवेश्य नित्ययुक्ता मत्कर्मकृत्त्वादिधर्मेषु नित्यमजस्रं युक्ता नियता भूत्वा परया निश्चलया श्रद्धया उक्तसाधनैः परमेश्वरोपास्तौ कृतायां चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं च तेन मोक्षोऽपि सिध्यति वा न वेत्यादिसंशयनिर्मुक्तयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या समुपेताः सन्तः स्वधर्मं स्वाश्रमं स्वजनं स्वलक्षणं चापरित्यज्यैवातिभक्त्या ये मां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वात्मकं परमेश्वरमुपासते सदा सर्वत्र सर्वं मामेव भावयन्ति त एव युक्ततमा योगिश्रेष्ठा इति मे मता मया निश्चिता इत्यर्थः । गृह एव वर्तमाना मोक्षैककामनया मत्कर्मकृत्त्वादिमोक्षसाधनपरिनिष्ठिता भूत्वा सदा सर्वं मामेव भावयन्तः सन्तो ये कालं नयन्ति तेषामेव युक्तं योगिवरिष्ठत्वमित्यभिप्रायः । एतेन स्वाधिकारानुरूपं सगुणोपासनमेवारुरुक्षोर्मुमुक्षोः सुकरं स्वार्थदं साधनमिति सूचितं भवति ॥ २ ॥

श्री० टी०—तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः सन्तः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयन्ति ते युक्ततमा मता ममाभिमताः ॥ २ ॥

स० टी०—अनयोर्योगयोर्मध्ये पृच्छ्यते सुशकोऽस्ति कः ॥ योगो वा पृच्छ्यते साक्षान्मोक्षहेतुरिति क्रमात् ॥ १ ॥ विकल्प्य भगवानेवं सर्वज्ञो भक्तवत्सलः ॥ उत्तरं प्राह सगुणब्रह्मनिष्ठाप्रशंसया ॥ २ ॥ वासुदेवे भगवति मयीड्ये परमेश्वरे ॥ सगुणे ब्रह्मणि स्वच्छमनन्यशरणं मनः ॥ ३ ॥ प्रवेश्य मन्मयं कृत्वा ये मां योगेश्वरेश्वरम् ॥ सर्वज्ञं सर्वकल्याणनिधिं साकारमद्भुतम् ॥ ४ सात्त्विक्या श्रद्धयोपेताः सदोद्युक्ता निरन्तरम् ॥ चिन्तयन्ति त एते मेऽभिप्रेता योगवित्तमाः ॥ ५ ॥ सुशको योग एतेषां मत इत्याशयो हरेः ॥ ६ ॥ २ ॥

भा० टी०—सविशेषनिर्विशेषोपासनयोः सुशकत्वगुणेन किमुपासनं श्रेष्ठमिति पृच्छ्यते किं वा साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन गुणेनेति विकल्प्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन श्रैष्ठ्यं निर्विशेषोपासनस्योक्तं वक्ष्यमाणं च सुशकत्वेन तु प्रथमस्य शृण्वित्याशयवान् श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे त्रिगुणमायानटीनर्तके सर्वात्मनि परमप्रेमास्पदे ये मनः आवेश्य समाधाय भक्ताः सन्तो मां समस्तयोगादीश्वराधीश्वरं सर्वज्ञं त्यक्तरागादिरूपक्लेशनिमित्तभूतानाद्यज्ञानाविद्यालक्षणमिथ्यादृष्टिं नित्ययुक्ता मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेत्येवं सततयुक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया ईश्वरभजनादेवोद्धार इति निश्चयापन्नाः उपासते ते मम युक्ततमाः श्रेष्ठतमा मता अभिप्रेता यतो विषयान्तरविमुखाः नैरन्तर्येण मयि मन आवेश्य मामेवाहर्निशं चिन्तयन्तीत्यत इति भावः । ये तु मे मम ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मता इति वदन्ति तेषां पक्षेऽस्मिन्प्रकरणे एतदुक्तेः सामञ्जस्यं चिन्त्यं भगवता कारुण्यात्पक्षपातेन युक्ततमत्वेनाभिमतानां भगवद्भक्तानां सुशकोपासने प्रवृत्ता अतो युक्ततमा इति वस्तुवृत्त्याऽभिप्रेतस्य श्रेष्ठतमत्वस्यासिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ २ ॥

प० टी०—तत्र भगवानुत्तरयति—मयीति द्वाभ्याम् । मयि परमेश्वरे सर्वज्ञादिगुणोपेते मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः सन्तः परया श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्योपेतास्ते युक्ततमा इति मे मताः ॥ २ ॥

रा० टी०—अव्यक्तोपासकान्मदुपासका एवोत्तमा इत्याह—मयीति । ये मयि सम्यङ्मन आवेश्य नित्ययुक्ताः नित्यं कर्मयोगध्यानयोगवत्त्वेन नित्ययुक्ताः परया श्रद्धयोपेताश्च सन्तः मामुपासते ते युक्ततमाः मोक्षोपायवत्सु श्रेष्ठाः मे मता इत्यर्थः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

त० टी०—तर्हीतरे न श्रेष्ठास्ते किं वा फलं प्राप्नुवन्तीत्यत आह—ये त्विति द्वाभ्याम् । ये तु मदुपासकेतरा अक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपमनिर्देश्यं देहादिविलक्षणत्वाद्देवमनुष्यादिशब्दनिर्देशानर्हमत एवाव्यक्तं चक्षुराद्यविषयं सर्वत्रगमचिन्त्यं च सर्वत्र देवमनुष्यादिदेहे वर्तमानमपि तद्विलक्षणत्वाद्देवादिरूपेण चिन्तयितुमनर्हमत एव कूटस्थं कूटे देवमनुष्यादिदेहसमूहे क्रमेणावस्थितमपि तदाकारं न भवति स्वासाधारणाकार एव सर्वत्र तिष्ठति, निर्विकारमपरिणामीत्यर्थः । अपरिणामित्वेनैव स्वासाधारणाकारान्न चलतीत्यचलमत एव ध्रुवं नित्यम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्येति । इन्द्रियग्रामं सर्वेभ्यः स्वव्यापारेभ्यः सम्यङ्नियम्य सर्वत्र देवादिविषमाकारेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारदर्शनेन समबुद्धयः समबुद्धित्वादेव सर्वभूतहिते रताः, एवंभूताः सन्तो येऽक्षरमुपासते, ते मामेव मत्समानाकारं मदंशमेव प्राप्नुवन्ति, नतु संसरन्तीत्यर्थः । "तं यथा यथोपासते तथा तथा भवन्ति" इति श्रुतेः अक्षरोपासका अक्षरात्मानमेव मां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—निर्गुणब्रह्मविदपेक्षया सगुणब्रह्मविदां कोऽतिशयो येन त एव युक्ततमास्तवाभिमता इत्यपेक्षायां तमतिशयं वक्तुं तन्निरूपकान्निर्गुणब्रह्मविदः प्रस्तौति द्वाभ्याम्—ये त्विति । येऽक्षरं मामुपासते तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वितीयगतेनान्वयः । पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनाय तुशब्दः । अक्षरं निर्विशेषं ब्रह्म वाचक्नवीब्राह्मणे प्रसिद्धं तस्य समर्पणाय सप्तविशेषणानि । अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यं यतोऽव्यक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासंबन्धै रहितं जातिं गुणं क्रियां संबन्धं वा द्वारीकृत्य शब्दप्रवृत्तेर्निर्विशेषे प्रवृत्त्ययोगात् । कुतो जात्यादिराहित्यमत आह—सर्वत्रगं सर्वव्यापि सर्वकारणमतो जात्यादिशून्यं परिच्छिन्नस्य कार्यस्यैव जात्यादियोगदर्शनात् आकाशादीनामपि कार्यत्वाभ्युपगमाच्च । अत एवाचिन्त्यं शब्दवृत्तेरिव मनोवृत्तेरपि न विषयः तस्या अपि परिच्छिन्नविषयत्वात् "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । तर्हि कथम् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति च श्रुतिः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रं च, उच्यते अविद्याकल्पितसंबन्धेन शब्दजन्यायां बुद्धिवृत्तौ चरमायां परमानन्दबोधरूपे शुद्धे वस्तुनि प्रतिबिम्बितेऽविद्यातत्कार्ययोः कल्पितयोर्निवृत्त्युपपत्तेरुपचारेण विषयत्वाभिधानात्, अतस्तत्र कल्पितमविद्यासंबन्धं प्रतिपादयितुमाह—कूटस्थं यन्मिथ्याभूतं सत्यतया प्रतीयते तत्कूटमिति लोकैरुच्यते यथा कूटकार्षापणः कूटसाक्षित्वमित्यादौ अज्ञानमपि मायाख्यं सह कार्यप्रपञ्चेन मिथ्याभूतमपि लौकिकैः सत्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नाध्यासिकेन संबन्धेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूट-

स्थमज्ञानतत्कार्याधिष्ठानमित्यर्थः, एतेन सर्वानुपपत्तिपरिहारः कृतः। अत एव सर्वविकाराणामविद्याकल्पितत्वात्तदधिष्ठानं साक्षिचैतन्यं निर्विकारमित्याह–अचलं चलनं विकारः तद्रहितं, अचलत्वादेव ध्रुवं अपरिणामि नित्यम् एतादृशं शुद्धं ब्रह्म मां पर्युपासते श्रवणेन प्रमाणगतामसंभावनामपोह्य मननेन च प्रमेयगतामनन्तरं विपरीतभावनानिवृत्तये ध्यायन्ति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारावदविच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहेण निदिध्यासनसंज्ञकेन ध्यानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः। कथं पुनर्विषयेन्द्रियसंयोगे सति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारः अत आह–संनियम्य स्वविषयेभ्य उपसंहृत्येन्द्रियग्रामं करणसमुदायम्, एतेन शमदमादिसंपत्तिरुक्ता। विषयभोगवासनायां सत्यां कुत इन्द्रियाणां ततो निवृत्तिस्तत्राह–सर्वत्र विषये समा तुल्या हर्षविषादाभ्यां रागद्वेषाभ्यां च रहिता मतिर्येषां सम्यग्ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वाद्विषयेषु दोषदर्शनाभ्यासेन स्पृहाया निरसनाच्च ते सर्वत्र समबुद्धयः, एतेन वशीकारसंज्ञावैराग्यमुक्तम्। अत एव सर्वत्रात्मदृष्ट्या हिंसाकारणद्वेषरहितत्वात् सर्वभूतहिते रताः "अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा" इति मन्त्रेण दत्तसर्वभूताभयदक्षिणाः कृतसंन्यासा इति यावत् 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा संन्यासमाचरेत्' इतिस्मृतेः एवंविधाः सर्वसाधनसंपन्नाः सन्तः स्वयं ब्रह्मभूता निर्विचिकित्सेन साक्षात्कारेण सर्वसाधनफलभूतेन मामक्षरं ब्रह्मैव ते प्राप्नुवन्ति पूर्वमपि मद्रूपा एव सन्तोऽविद्यानिवृत्त्या मद्रूपा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः, "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति। ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादि श्रुतिभ्यः। इहापि च ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

शं० टी०–मुमुक्षूणां मन्दप्रज्ञानां सगुणोपास्तौ प्रवृत्तिसिद्धये ते मे युक्तमा इति कर्मयोगिनः स्तुत्वाऽधुना परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं साधकानां साधनसंपत्तिं च प्रतिपादयन्निर्गुणोपासकानां युक्ततमत्वं तदुपास्तेः साक्षान्मोक्षैकसाधनत्वं च फलप्रकाशनेन स्वयमेव सिध्यतीति ब्रह्मविदां ब्रह्मोपास्तेः फलमाह–**ये त्विति द्वाभ्याम्**। उपासकानामुपास्तेरुपास्यस्य च क्रमात्साधनतः फलतः स्वरूपतश्च पूर्वस्माद्वैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः। इन्द्रियग्रामं संनियम्य सन्निरुध्य विषयग्रहणायेन्द्रियेषु चलितेषु मनोऽपि चलति तेन समाधिर्भिद्यते तत इन्द्रियाणां विषयग्रहणवैमुख्यं संपाद्येत्यर्थः। सर्वभूतहिते मशकपिपीलिकादीनां च सर्वेषां भूतानां हिते उपद्रवानाचरणे 'जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम्' इति न्यायेनाहिताऽनाचरणे च रता निरताः, यद्वा सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां भूतानां प्राणिनां हिते परमप्रेमास्पदत्वात्प्रियतमे प्रत्यगात्मनि रताः सर्वत्र प्रत्यग्रूपेण स्थितमात्मानं सर्वात्मकोऽहमिति स्वात्मना पश्यन्त इत्यर्थः। तत एव सर्वत्र प्रपञ्चे समबुद्धयो ब्रह्मदृष्टयः सन्तो ये तु यतयो ब्रह्मविदः स्वयमव्यक्तं शब्दस्पर्शरूपाद्यभावान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरं तत एवानिर्देश्यं वागादिभिरिदमिति निर्देष्टुमशक्यं सर्वत्रगं गगनवन्निराकारं परिपूर्णमव्यक्तत्वादचिन्त्यमत एव कूटस्थं कूटवदकम्प्यतया तिष्ठतीति कूटस्थं तत एवाचलं चलनवर्जितं तत एव ध्रुवं शाश्वतमेवंलक्षणमक्षरं परं ब्रह्म पर्युपासते सर्वदानुसंदधते, सर्वं निर्विशेषं ब्रह्मैव ये पश्यन्तीत्यर्थः। ते ब्रह्मनिष्ठा मामेव सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति, सगुणोपासकाः पूर्वोक्ता भक्तास्त्वग्न्यादिदेवान् प्राप्य क्रमेण मां प्राप्नुवन्ति। अक्षरोपासकास्तूत्क्रान्तिं देवतान्तरप्राप्तिं च विना साक्षाद्ब्रह्मैव मां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यत एवं ततः साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मविदामब्रह्मविदां च युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं च विस्पष्टयति। यथा पराऽनपेक्षया तदपेक्षया च राजसान्निध्यं प्राप्तवतामाप्ततमत्वमनाप्ततमत्वं च तत्प्राप्तिरेव विशदयति तद्वत्तेन युक्ततमत्वं पूर्वेषामौपचारिकमिति सिद्धम्। निर्गुणोपास्तेरेव साक्षात्साधनत्वं ब्रह्मप्राप्त्या सूचितं भवति। एतेन सदसद्विवेकवतां पण्डितानां शुद्धात्मनां तीव्रमोक्षेच्छावतां सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं श्रवणादिना ब्रह्म ज्ञात्वा तदुपास्तिरेव कर्तव्या विदेहकैवल्यसिद्धय इति सूचितं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्री० टी०—तर्हि इतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत आह—ये त्विति द्वाभ्याम् । ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायन्ति तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वयोरन्वयः । अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यं शब्देन निर्देष्टुमशक्यम् । यतोऽव्यक्तं रूपादिहीनं सर्वत्रगं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिन्त्यं कूटस्थं कूटे मायाप्रपञ्चे अधिष्ठानत्वेन स्थितम् अचलं स्पन्दनरहितम् अत एव ध्रुवं नित्यं वृद्ध्यादिरहितम् । संनियम्येति । स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स० टी०—द्वितीयश्चेत्तदा तस्य वक्ष्यमाणतयाऽधुना ॥ नास्ति प्रष्टव्यता तत्रेत्याह श्रीमद्रमापतिः ॥१॥ येऽक्षरं निर्विशेषं मां निर्गुणं पर्युपासते ॥ मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वितीयेनान्वयोऽस्त्यपि ॥ २ ॥ वैलक्षण्यं च पूर्वेभ्यस्तुशब्देनात्र सूच्यते ॥ अनिर्देश्यमशक्यं यद्व्यपदेष्टुं गिराऽक्षरम् ॥ ३ ॥ यतोऽव्यक्तं गिरां वृत्तिहेतुजातिगुणोज्झितम् ॥ गुणजातिक्रियायोगं द्वारीकृत्य गिरां यतः ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिर्निर्विशेषे तु नास्ति तेषामभावतः ॥ कुतो जात्यादिराहित्यमित्यत्राह रमापतिः ॥ ५ ॥ सर्वत्रगं यतो व्यापि सर्वकारणमद्वयम् ॥ परिच्छिन्नस्य कार्यस्य जात्यादेर्योगदर्शनात् ॥ ६ ॥ अपरिच्छिन्नचिद्धातोर्नास्ति तद्योग इत्यतः ॥ अचिन्त्यं तन्मनोवृत्तेरप्यगोचरमक्षरम् ॥ ७ ॥ माया तत्कार्यरूपे यत्कूटेऽधिष्ठानभावतः ॥ तिष्ठत्याध्यासिकेनैव संबन्धेनाविकारि च ॥ ८ ॥ कूटस्थत्वेन सर्वेषां दोषाणां वारणं कृतम् ॥ अतो मायाविकाराणामधिष्ठानतया चलम् ॥ ९ ॥ अत एव ध्रुवं नित्यं परिणामविवर्जितम् ॥ शुद्धमेतादृशं ब्रह्म वेदान्तश्रवणादिभिः ॥ १० ॥ उपास्यार्थं यथाशास्त्रं विषयीकृत्य संततम् ॥ तुल्यप्रत्ययसंतत्या तैलधारावदासनम् ॥ ११ ॥ यदस्त्युपासनं तेन निदिध्यासनसंज्ञिना ॥ साक्षात्कुर्वन्ति मां प्रत्यगभिन्नं चिद्घनं सुखम् ॥ १२ ॥ ३ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगे सति विक्षेपकारणे ॥ कथं पुनर्विजातीयप्रत्ययानां तिरस्कृतिः ॥ १ ॥ अत आहेन्द्रियग्राममुपसंहृत्य सर्वतः ॥ उक्ता शमादिसंपत्तिरेतेन सुविपश्चिताम् ॥२॥ सति भोगाभिलाषे स्यादिन्द्रियाणां न संयमः ॥ अतः सर्वत्र भोगेषु तुल्या येषां मतिः सदा ॥३॥ शून्या हर्षविषादाभ्यां रागद्वेषोज्झिता मतिः ॥ सम्यग्ज्ञानेन तद्धेतोरज्ञानस्य विनाशनात् ॥ ४ ॥ विषयेषु पुराभ्यस्तदोषदृष्टेर्बलात्स्वयम् ॥ अभिलाषनिवृत्तेः स्यादिन्द्रियाणां सुसंयमः ॥५॥ एतेनैव वशीकारसंज्ञं वैराग्यमीरितम् ॥ अत एवात्मदृष्ट्यैते हिंसाकारणवर्जिताः ॥ ६ ॥ सर्वदा सर्वभूतानां हित एव रता बुधाः ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति मन्त्रतः ॥ ७ ॥ दत्ता यैः सर्वभूतेभ्योऽप्यभयात्मकदक्षिणा ॥ एतेन कृतसंन्यासाः स्मृतौ सिद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा संन्यासमाचरेत् ॥ सर्वसाधनसंपन्नाः सन्त एवंविधा जनाः ॥ ९ ॥ ब्रह्मभूताः स्वयं साक्षात्कारेण फलरूपिणा ॥ मामक्षरं परं ब्रह्म शुद्धमेवाप्नुवन्ति ते ॥ १० ॥ प्रागपि स्वात्मभूता मेऽविद्याहान्याऽद्वये मयि ॥ तिष्ठन्तीत्याशयो विष्णोः श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ ११ ॥ ४ ॥

भा० टी०—निर्गुणोपासनस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वेनातिश्रैष्ठ्यं बोधयन् सुशकत्वेन सगुणोपासनस्य श्रेष्ठतां बोधयति—ये त्विति । तुशब्दो निर्विशेषोपासनस्य सविशेषोपासनफलत्वात्पूर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यद्योतनार्थः । ये तु अक्षरं न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरम् "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमपूर्वमनपरम्" इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यत्वेन बोधितं ब्रह्मणो निर्विशेषं स्वरूपं लक्षयति निर्देष्टुं न शक्यते शब्दाप्रतिपाद्यमित्यर्थः । यतोऽव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं रूपादिभिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैः संज्ञाजातिगुणक्रियासंबन्धैश्च रहितत्वादित्यर्थः । यतोऽनिर्देश्यमतोऽव्यक्तं रूपादिहीनमिति वाऽस्मिन्पक्षे हेतुहेतुमद्भावासामञ्जस्यमभिप्रेत्यायं पक्ष आचार्यैरुपेक्षितः । अव्यक्तत्वं कुत इत्यत आह—सर्वत्रगं सर्वाधिष्ठानत्वात् सर्वस्मिन्नाकाशवद्व्यापकमतः केनापि प्रमाणेन परिच्छेत्तुमशक्यमव्यक्तमित्यर्थः । यद्वा ननु एवं तर्हि शून्यत्वमेव ब्रह्मण आगतमिति तत्राह—सर्वत्रगं सर्वेषु व्यभिचरत्सु घटपटादिष्वव्यभिचरितसद्रूपेण व्यापकं सर्वस्य सत्तास्फूर्तिप्रदातुः शून्यत्वासंभवादिति भावः । अव्यक्तत्वादचिन्त्यं करणागोचरस्य मनसा चिन्तयितुमशक्यत्वात् । तथाच श्रुतिः—" यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह "

इति । एतेन सर्वत्रगं चेत्सर्वैः कुतो नावगम्यते इति शङ्का निरस्ता सर्वप्रमाणापरिच्छेद्यस्यातिकुशलेनापि चिन्तयितुमप्यशक्यस्य सर्वावगतिविषयताया दूरनिरस्तत्वात् । नन्वेवं चेत् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । मनसैवानुद्रष्टव्यम् । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः" 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्राणां का गतिरिति चेत्तत्राह–कूटस्थं दृश्यमानगुणकमन्तर्दोषं वस्तु कूटशब्दप्रतिपाद्यं कूटरूपकं कौटसाक्ष्यं कूटकार्षापण इत्यादौ तथाभूते कूटशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'। 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्यादौ मायादिशब्दितया प्रसिद्धमविद्यादि तदिहानेकसंसारबीजमन्तर्दोषं कूटशब्देन ग्राह्यं तस्मिन् कूटेऽध्यक्षतयाऽधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थं भाष्येऽविद्यादीति आदिपदात् अहंकारादिकं ग्राह्यं, तथाच ब्रह्मण्यारोपितस्याविद्यादेर्निवृत्तये उपचारेण निर्विशेषस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः । यद्वा अत एव राशिरिव स्थितं कूटस्थं निर्विकारमत एवाचलं, अध्यस्तस्याविद्यादेर्गुणदोषाभ्यां गुणदोषवत्त्वेन स्वस्वरूपान्न चलतीत्यचलमित्यर्थः । अत एव ध्रुवं नित्यं सदैकरसमिति यावत् एतादृशमक्षरं ये पर्युपासते परि समन्तादुपासते श्रवणमननाभ्यामुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्यानवच्छिन्नतैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालमासनं निदिध्यासनं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥ उपासनस्य प्रकारं फलं चाह–संनियम्येति । इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं संनियम्य स्वविषयेभ्य उपसंहृत्य सर्वत्र समबुद्धयः सर्वस्मिन्काले इष्टानिष्टप्राप्तौ समा रागद्वेषरहिता बुद्धिर्येषां तेऽत एव सर्वेषां भूतानां हिते रताः प्रीतिमन्तः ये एवंप्रकारेणाक्षरमुपासते ते मां परमात्मानं प्राप्नुवन्ति । एवकारेणैषामेव साक्षान्मोक्षप्राप्तियोग्यतां बोधयति । प्राप्तिरप्यत्र विस्मृतग्रैवेयकस्य प्राप्तस्य प्राप्तिरिव बोध्या नत्वप्राप्तस्य ग्रामादेः प्राप्तिरिव "विमुक्तश्च विमुच्यते" इतिश्रुतेः 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

प० टी०–तर्हीतरे किं न श्रेष्ठा इत्याह–ये त्विति । ये त्वनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यमत एवाक्षरमव्यक्तं च सर्वत्रगं व्यापकमचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यं कूटे मायाप्रपञ्चेऽधिष्ठानत्वेन स्थितम् अचलं वृद्ध्यादिरहितं स्वरूपं सर्वत्र समदर्शिनः पुरुषा इन्द्रियग्रामं संनियम्य पर्युपासते ते मामेव प्राप्नुवन्ति । उभयोः फलेऽविसंवादोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०–नन्वव्यक्तोपासकानां मोक्षाभावे "श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्" इत्यादिश्रुतिविरोधः, मोक्षसत्त्वे च कथं त्वदुपासकानामेव युक्ततमत्वं फलसाम्यादित्यत आह–ये त्विति । यद्वोक्तश्रुत्यादिनाऽव्यक्तोपासकानां मत्प्राप्तिरूपमोक्षसत्त्वेऽपि तदुपासनं कष्टसाध्यं मदुपासनं न तथा अतो मदुपासका एवोत्तमा इत्याह–ये त्वित्यादिना श्लोकपञ्चकेन । अक्षरमविनाशि सूक्ष्मत्वाद् अनिर्देश्यमप्रसिद्धत्वात्, जगदुपादानप्रकृत्याभिमानित्वाच्चाव्यक्तनामकं श्रीतत्त्वं पर्युपासते विष्णुभक्तिविष्णूत्तमत्वज्ञानविष्णूपासनादिपूर्वकमुपासते । तद्विशिनष्टि–सर्वत्रगमिति देशतो व्याप्तं, गुणबाहुल्यादचिन्त्यं, कूटस्थं कूटेऽव्याकृताकाशे अभिमानितया स्थितं, कदापि स्वपदादभ्रष्टत्वादचलं ध्रुवं निर्विकारमिति ॥ ३ ॥ तदुपासनायामितिकर्तव्यतामाह–संनियम्येति । इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं संनियम्य विषयेभ्य उपसंहृत्य सर्वत्र समबुद्धयः षष्ठाध्यायोक्तदिशा सम्यग्ज्ञानवन्तः सर्वभूतहिते रताश्च सन्तः पर्युपासत इत्यन्वयः । अत्राक्षरत्वादिविशेषणं मोक्षदानशक्तिद्योतनाय । ते मामेव प्राप्नुवन्तीति ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

त० टी०—ननु यद्यक्षरोपासका अपि तद्रूपं त्वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हि पूर्वोक्तानामेतेभ्यः को विशेषो यतस्तेषां युक्ततमत्वमुक्तमित्यपेक्षायामाह—क्लेश इति । अव्यक्ते पूर्वोक्तेऽक्षरे आसक्तं चेतो येषा तेषामव्यक्तचेतसां क्लेशोऽधिकतरः हि यतोऽव्यक्ता गतिरव्यक्तविषया गतिर्मनोनिष्ठा देहवद्भिर्देहात्माभिमानयुक्तैर्दुःखं दुःखेनावाप्यते, देहाभिमानवतां तद्विलक्षणशुद्धात्मनिष्ठाया दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०—इदानीमेतेभ्यः पूर्वेषामतिशयं दर्शयन्नाह—क्लेश इति । पूर्वेषामपि विषयेभ्य आहृत्य सगुणे ब्रह्मणि मनआवेशे सततं तत्कर्मपरायणत्वे च परश्रद्धोपेतत्वे च क्लेशोऽधिको भवत्येव किंतु अव्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणब्रह्मचिन्तनपराणां तेषां पूर्वोक्तसाधनवतां क्लेश आयासोऽधिकतरः अतिशयेनाधिकः । अत्र स्वयमेव हेतुमाह भगवान्—अव्यक्ता हि गतिः हि यस्मादक्षरात्मकं गन्तव्यं फलभूतं ब्रह्म दुःखं यथा स्यात्तथा कृच्छ्रेण देहवद्भिर्देहमानिभिरवाप्यते सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यानां तेन तेन विचारेण तत्तद्भ्रमनिराकरणे महान् प्रयासः प्रत्यक्षसिद्धस्ततः क्लेशोऽधिकतरस्तेषामित्युक्तम् । यद्यप्येकमेव फलं तथापि ये दुष्करेणोपायेन प्राप्नुवन्ति तदपेक्षया सुकरेणोपायेन प्राप्नुवन्तो भवन्ति श्रेष्ठा इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

शं० टी०—अपक्वचित्तानामक्षरोपास्तौ क्लेशाधिक्यमिति सूचयितुमाह—क्लेश इति । यद्यपि व्यक्तस्य ममेश्वरस्योपासकानामपि मत्कर्मकृत्त्वादिधर्मसिद्धावस्त्येवाधिकक्लेशस्तथाप्येतदपेक्षया अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते सर्वेन्द्रियागोचरे अदृश्यादिगुणकेऽतर्क्येऽचिन्त्येऽप्रमेये परे ब्रह्मण्यासक्तं तद्भावापत्त्यै यतमानं चेतो येषां तेषामव्यक्तासक्तचेतसां निराकारं परं ब्रह्म निदिध्यासयतां यतीनां विषयत्यागकृत आश्रमधर्मकृतो यमनियमाद्यभ्यासकृतोऽसत्प्रत्ययनिरासकृतो निराकारे ब्रह्मणि मनःस्थापनकृतश्च क्लेशोऽधिकतरो भवति । एकैकस्य साधनस्य सिद्धेर्दुष्करत्वात्तत्राप्यनात्मन्यहंभावपरित्यागो ब्रह्मणापि कर्तुं न शक्यते । तथा ब्रह्मणि जगत्प्रत्ययपरित्यागोऽपि तत्त्यागस्य निरन्तरक्लेशसाध्यत्वाद्ब्रह्मविदामधिकतर एव क्लेश इत्यर्थः । इममर्थं स्वयमेव विस्पष्टयति श्रीभगवान्—अव्यक्तेति । हि यस्मात्कारणादव्यक्ताऽव्यक्तात्मिका गतिस्तद्भावापत्तिर्देहवद्भिर्देहतादात्म्यवद्भिः पुंभिर्दुःखं यथा तथाऽवाप्यते, दुःखेनात्यन्तक्लेशेन प्राप्यत इत्यर्थः । न हि सामान्यप्रयत्नेन देहाद्यहंकारः पुंसो निवर्तते चिरकालनित्यनिरन्तरनियतनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाविशेषाधिक्येन विना सति यस्मिन्निःशेषविनष्टे ब्रह्मण्येवात्मत्वं सिध्यत्यतो युक्तमव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिकतरत्वं तेषां या देहाद्यहंकारविच्छित्तिः साधनसंपत्तिः साऽग्रे कथ्यते ॥ ९ ॥

श्री० टी०—ननु च तेऽपि चेत्त्वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्ततमत्वं कुत इत्यपेक्षायां क्लेशाक्लेशकृतं विशेषमाह—क्लेश इति त्रिभिः । अव्यक्ते निर्विशेषे अक्षरे आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिः दुःखं यथा भवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनां नित्यं प्रत्यक्प्रवणत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

स० टी०—किमाधिक्यं वदा तेषामेतेभ्यः पूर्वयोगिनाम् ॥ इत्यत्राह जगन्नाथः सर्वनिष्ठास्पदास्पदम् ॥ १ ॥ पूर्वेषामपि भोगेभ्य आहृत्य सगुणे हरौ ॥ मनःप्रवेशे तत्कर्मरतत्वे च निरन्तरम् ॥ २ ॥ परश्रद्धान्वितत्वे च तेषां क्लेशोऽधिकोऽस्त्यपि ॥ परंतु निर्गुणब्रह्मचिन्तनासक्तचेतसाम् ॥ ३ ॥ आयासोऽतिशये नास्ति हेतुमत्राह मापतिः ॥ यतोऽक्षरात्मकं ब्रह्म गन्तव्यं तत्फलात्मकम् ॥ ४ ॥ दुःखं यथा तथा चैव कृच्छ्रेणैतदवाप्यते ॥ सर्वसाधनसंपन्नैरपि देहाभिमानिभिः ॥ ५ ॥ अतोऽक्षरधियां देहाभिमानत्यागहेतुकः ॥ वेदान्तश्रवणाद्यैश्च संदेहापनयात्मकः ॥ ६ ॥ क्लेशोऽधिकतरः प्रोक्तः पूर्वापेक्षो विपश्चिताम् ॥

यद्यप्येकफलं तेषामुभयेषा तथापि तु ॥ ७ ॥ सगुणब्रह्मनिष्ठाना सुकरोपायतो हरेः ॥ पदं प्राप्नुवता श्रैष्ठ्यं संमतं तदपेक्षया ॥ ८ ॥ यथा ब्रह्मविदां तत्त्वसाक्षात्कारेण मुक्तता ॥ तथा सगुणनिष्ठानामीश्वराराधनेन च ॥ ९ ॥ निरस्तप्रतिबन्धाना विनाऽऽचार्योपदेशनम् ॥ श्रवणादेर्विना वृत्तिमीश्वरानुग्रहेण च ॥ १० ॥ तत्त्वज्ञानोदयेनैव सकार्याज्ञानबाधनात् ॥ प्रह्लादादिवदेवैषां कैवल्यं भवति स्वयम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मलोकगतानां वा भोगैश्वर्यावसानतः ॥ भवेत्कैवल्यसंसिद्धिर्ब्रह्मविद्याफलं परम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

भा० टी०—एवं चेत्तर्हि एतेषां सत्तमतां कुतो न ब्रूषे कुतश्च सगुणोपासकान् सत्तमानुक्तवानसीत्याशङ्क्य स्वस्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वस्यायुक्ततमत्वस्य वाऽवक्तव्यत्वात् सगुणोपासने क्लेशाऽधिकतराभावाच्चेत्याशयेनाह—क्लेश इति । यद्यपि सगुणोपासकानां मत्कर्मपरायणतादौ क्लेशोऽधिकोऽस्त्येव तथाप्यक्षरोपासकानां देहाभिमानपरित्यागनिबन्धनोऽधिकतरः क्लेशः अव्यक्ते करणागोचरे तत्प्राप्त्यर्थमासक्तं चेतश्चित्तं येषां तेषामव्यक्तासक्तचेतसां हि यस्मादव्यक्ताक्षरात्मिका गतिर्देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिर्दुःखं यथा स्यात्तथाऽतिकष्टेनेति यावत्, अवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतर इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

प० टी०—तत्रापि पूर्वः श्रेष्ठ इत्याह—क्लेश इति । अव्यक्तेऽक्षर आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः, हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुःखं यथा स्यात्तथा प्राप्यते ॥ ५ ॥

रा० टी०—अव्यक्तोपासकानामपि त्वत्प्राप्तिरूपमोक्षसत्त्वे कथं त्वदुपासकानामुत्तमतेत्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ते विष्णुविनाकृतश्रीतत्त्वे आसक्तचित्तानां तेषां क्लेशः अधिकतरः । अत्यन्ताधिकः कथमित्यत आह—अव्यक्ता हीति । गतिशब्दो गम्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या मार्गपरः, अव्यक्तशब्दस्तदुपासनं लक्षयित्वा तद्वारकलक्षकः, अव्यक्तोपासनद्वारको भगवत्प्राप्तिमार्गः दुःखं यथा भवति तथा देहवद्भिरवाप्यते हि । प्रागुक्तपरिशब्दार्थपूर्वकमुपासनम् । इन्द्रियग्रामातिनियमनं षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वत्र समबुद्धित्वं सर्वभूतहितकरत्वं शुद्धाचारं च विना न देवीप्रसादः, तेन विना नेश्वरप्रसादः, तेन विना न तत्प्राप्तिरिति तदुपास्तिद्वारकभगवत्प्राप्तिमार्गस्य क्लेशतरत्वं ध्येयम् ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

त० टी०—मद्भक्तानां तु अनायासेनाल्पकालेनैव मत्प्राप्तिर्भवतीत्याह—ये त्विति द्वाभ्याम् । ये तु जन्मसमये मत्कृपाकटाक्षावलोकिता लौकिकानि देहयात्रार्थकानि वैदिकानि यागदानाग्निहोत्रप्रभृतीनि सर्वाणि कर्माणि फलाभिसंधिवर्जितानि मत्प्रसादैकप्रयोजनानि अत्यर्थप्रेष्ठे मयि संन्यस्य सम्यक्तयाऽर्प्य मत्परा अहमेव परं प्राप्यं येषां ते तथा भूत्वा मां भगवन्तं वासुदेवं ध्यायन्तश्चिन्तयन्तोऽनन्येनैव योगेन न विद्यतेऽन्यो भजनीयः प्राप्यश्च यस्मिन् तेन भक्तियोगेनोपासते, ध्रुवास्मृतिरूपां चित्तवृत्तिं मयि निवेशयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामुक्तप्रकारेण मय्यावेशितचेतसाम् अहं वात्सल्यकारुण्यदयादिनिधिः मृत्योरपि मृत्युः स्वभक्तदुःखासहिष्णुर्मृत्युयुक्तात्संसारसागरादचिरेणैव समुद्धर्ता भवामि, हे पार्थ उद्धृत्य च नित्यनिरतिशयानन्दरूपामात्मभावापत्तिं मुक्तिं ददामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

म० टी०—ननु फलैक्ये क्लेशाल्पत्वाधिक्याभ्यामुत्कर्षनिष्कर्षौ स्यातां तदेव तु नास्ति निर्गुणब्रह्मविदां हि फलमविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या निर्विशेषपरमानन्दबोधब्रह्मरूपता सगुणब्रह्मविदां त्वधिष्ठानप्रमाया अभा-

वेनाविद्यानिवृत्त्यभावादैश्वर्यविशेषः कार्यब्रह्मलोकगतानां फलं, अतः फलाधिक्यार्थमायासाधिक्यं न न्यूनतामापादयतीति चेन्न, सगुणोपासनया निरस्तसर्वप्रतिबन्धानां विना गुरूपदेशं विना च श्रवणमननादिध्यासनाद्यावृत्तिक्लेशं स्वयमाविर्भूतेन वेदान्तवाक्येनेश्वरप्रसादसहकृतेन तत्त्वज्ञानोदयादविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मलोक एवैश्वर्यभोगान्ते निर्गुणब्रह्मविद्याफलपरमकैवल्योपपत्तेः "स एतस्मात् जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इति श्रुतेः। स प्राप्तहिरण्यगर्भैश्वर्यो भोगान्ते एतस्माज्जीवघनात् सर्वजीवसमष्टिरूपात् पराच्छ्रेष्ठात् हिरण्यगर्भात्परं विलक्षणं श्रेष्ठं च पुरिशयं स्वहृदयगुहानिविष्टं पुरुषं पूर्णं प्रत्यगभिन्नमद्वितीयं परमात्मानमीक्षते स्वयमाविर्भूतेन वेदान्तप्रमाणेन साक्षात्करोति तावता च मुक्तो भवतीत्यर्थः। तथा च विनापि प्रागुक्तक्लेशेन सगुणब्रह्मविदामीश्वरप्रसादेन निर्गुणब्रह्मविद्याफलप्राप्तिरितीममर्थमाह द्वाभ्याम्—ये त्विति। तुशब्द उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः। ये सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य सगुणे वासुदेवे समर्प्य मत्पराः अहं भगवान् वासुदेव एव परः प्रकृष्टः प्रीतिविषयो येषां ते तथा सन्तोऽनन्येनैव योगेन न विद्यते मां भगवन्तं मुक्त्वाऽन्यदालम्बनं यस्य तादृशेनैव योगेन समाधिना एकान्तभक्तियोगापरनाम्ना मां भगवन्तं वासुदेवं सकलसौन्दर्यसारनिधानमानन्दघनविग्रहं द्विभुजं चतुर्भुजं वा समस्तजनमनोमोहिनीं मुरलीमतिमनोहरैः सप्तभिः स्वरैरापूरयन्तं वा दरकमलकौमोदकीरथाङ्गसङ्गिपाणिपल्लवं वा नरसिंहराघवादिरूपं वा यथादर्शितविश्वरूपं वा ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते समानाकारमविच्छिन्नं चित्तवृत्तिप्रवाहं संतन्वते समीपवर्तितया आसते तिष्ठन्ति वा ॥ ६ ॥ तेषां मय्यावेशितचेतसां मयि यथोक्ते आवेशितमेकाग्रतया प्रवेशितं चेतो यैस्तेषामहं सततोपासितो भगवान् मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तो यः संसारो मिथ्याज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चः स एव सागर इव दुस्तरस्तस्मात् समुद्धर्ता सम्यगनायासेन उद्धूर्वं सर्वबाधावधिभूते शुद्धे ब्रह्मणि धर्ता धारयिता ज्ञानावष्टम्भदानेन भवामि नचिरात् क्षिप्रमेव तस्मिन्नेव जन्मनि। हे पार्थेति संबोधनमाश्वासार्थम् ॥ ७ ॥

शं० टी०—यस्मादेवं तस्मादनायासेनाक्षरोपास्तिसिद्धेः कारणं सगुणोपास्तिः सावश्यं मुमुक्षुभिः कर्तव्या ये तु तन्निष्ठास्ते सुखेनाक्षरोपास्तिं तत्प्राप्तिं च गच्छन्तीत्युभयसाध्यसाधनभावमङ्गीकृत्य साधनस्यैवावश्यकर्तव्यतां सूचयितुमाह—ये त्विति। तुशब्दः पूर्वोपासकव्यावृत्त्यर्थः। ये तु सगुणोपासका मद्भक्ताः सर्वाणि वैदिकान्यवैदिकानि च कर्माणि मयि परमेश्वरे संन्यस्य मदर्पितानि कृत्वा मत्पराः मदेकप्रवणाः सन्तः, यद्वा अहमेव विश्वरूपः परमात्मा परः स्वस्मादन्यः श्रोतव्यो द्रष्टव्यः स्प्रष्टव्यो मन्तव्यो ज्ञातव्यश्च पदार्थो येषां ते मत्पराः स्वव्यतिरिक्ते वस्तुनि सर्वत्र मद्बुद्धय इत्यर्थः। तत एवानन्येन न विद्यते मद्व्यतिरिक्तं बुद्धेरालम्बनं यत्र सोऽनन्यस्तेनैव योगेन समाधिना मां विश्वरूपं सर्वात्मकं परमेश्वरं ध्यायन्त उपासते मदाकारवृत्त्या सदा मामेव ये भजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं सगुणोपास्त्या शुद्धात्मनामक्षरोपास्तिस्तत्फलप्राप्तिश्च सुलभेति सूचयितुं सगुणोपास्तेः फलमाह—तेषामिति। मयि विश्वरूपे "एष सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे परमेश्वर एवावेशितं सर्वं ब्रह्मैवेतिभावनायामेव स्थापितं चेतो येषां तेषां सर्वदा सर्वथा मामेव भजतां मद्भजनेन संप्राप्तसत्त्वशुद्धीनां तेषां मद्भक्तानां नचिराच्छीघ्रं मदुपास्त्या सम्यक्चित्तशुद्ध्युत्पत्त्युत्तरक्षण एव तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ इत्युक्तप्रकारेणाहं परमेश्वरः सम्यग्दर्शनलक्षणं ज्ञानयोगं दत्त्वा ज्ञानदीपेनाज्ञानध्वान्तविध्वंसनं च कृत्वा सम्यङ्निर्गुणब्रह्मनिष्ठां संपादयेत्यर्थः। मृत्युसंसारसागरात् म्रियन्ते पुनः पुनः प्राणिनो यस्मात्स मृत्युरज्ञानं सर्वानर्थकारणं तेन युक्तस्तत्कार्यभूतोऽहंममेत्यादिप्रवृत्तिलक्षणः संसारः सोऽयं निरवधिकत्वात् दुस्तरत्वात्तापत्रयवडवानलमयत्वाच्च सागरवद्भवतीति मृत्युसंसारसागरस्तस्मादुद्धर्तास्मि समुद्धरणकर्ता भवामि, ब्रह्मज्ञानं तन्निष्ठा तत्प्रा-

सिद्धेश्च यथा सिद्ध्येत्तथाऽनुग्रहं करोमीत्यर्थः । एतेन सगुणोपास्तिरङ्गं निर्गुणोपास्तिरङ्गी तयोः फलं तु मोक्ष एव मत्प्रसादैकलभ्य इति सूचितं भवति ॥ ७ ॥

श्री० टी०—मद्भक्तानां तु मत्प्रसादादनायासत एव सिद्धिर्भवतीत्याह—**ये त्विति द्वाभ्याम्** । मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य मत्परा भूत्वा मां ध्यायन्तः अनन्येन न विद्यते अन्यो भजनीयो यस्मिँस्तेनैव एकान्तभक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ **तेषामिति** । एवं मयि आवेशितं चेतो यैस्तेषां मृत्युयुक्तात्संसारसागरादहं सम्यगुद्धर्ता अचिरेणैव भवामि ॥ ७ ॥

स० टी०—योगिनामुभयेषां प्राङ्मुमुक्षूणां विभज्य वै ॥ निष्ठोक्ता तत्फलं मोक्षः सद्यः कालान्तरे स्मृतः ॥ १ ॥ इदानीं भक्तिरसिका भोगमोक्षादिनिःस्पृहाः ॥ ये सन्ति विरलाः कृष्णपादपद्मरसग्रहाः ॥ २ ॥ तेषामनिच्छतामप्याशु मोक्षपदे परे ॥ सतां धारयितेत्याह प्रेमभक्तिप्रियो हरिः ॥ ३ ॥ यद्यपीशोऽस्ति सर्वेषां मोक्षदाता जनार्दनः ॥ तथापि यत्नमुत्पाद्य मुमुक्षुत्वं च योगिनाम् ॥ ४ ॥ मोक्षे धारयिता स्वामी ज्ञानद्वाराधिकारिणाम् ॥ निष्कामानां तु भक्तानां कृष्णपादानुरागिणाम् ॥ ५ ॥ न मुमुक्षाबुभुक्षे स्तः प्रह्लादेन तथेरितम् ॥ नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ॥ ६ ॥ तेषु तेष्वच्युता भक्तिरस्त्वय्यच्युत सदास्तु मे ॥ या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥ ७ ॥ त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ अतस्तेभ्योऽप्यनिच्छद्भ्यः स्वयं मोक्षं जनार्दनः ॥ ८ ॥ ददातीति विशेषोऽपि तुशब्देनात्र सूच्यते ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि वासुदेवे मयीश्वरे ॥ ९ ॥ समर्प्यात्यन्तमत्प्रेम्णा मत्पराः सन्त आदरात् ॥ नान्यदालम्बनं यस्य भगवन्तं विहाय माम् ॥ १० ॥ तेन भक्त्याख्ययोगेन वासुदेवं रमापतिम् ॥ मामेव सर्वसौन्दर्यसारसर्वस्वमीश्वरम् ॥ ११ ॥ चिन्तयन्तः सदानन्दं विषयीकर्तुमुद्यताः ॥ चित्तवृत्त्यैकसंतत्या तिष्ठन्त्यान्तरगे मयि ॥ १२॥ ॥ ६ ॥ तेषामेकाग्रभावेन मय्यावेशितचेतसाम् ॥ मिथ्याज्ञानं च तत्कार्यं मृत्युस्तद्रूपसागरात् ॥ १ ॥ अनायासेन सर्वोर्ध्वे शुद्धे ब्रह्मणि चिद्घने ॥ सर्वबाधावधौ तत्त्वज्ञानदानेन सत्वरम् ॥ २ ॥ अहं धारयिता पार्थ तस्मिन्नेवैकजन्मनि ॥ ३ ॥ यस्यातिसौष्ठवगुणामृतसारवार्धेः सौन्दर्यसाररसिकाः प्रशमेऽप्यनीप्साः ॥ लोकान्पुनन्ति कृपयाङ्घ्रिरजोभिरद्धा तं वासुदेवमुपयामि सतां शरण्यम् ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० टी०—अक्षरोपासका मामेव प्राप्नुवन्तीत्युक्त्या तेषां साक्षात्स्वप्राप्तियोग्यत्वमुक्तं ये तु पूर्वे ते तु बहुश्रवणादिनाऽधिकतरक्लेशमन्तरेणैव मद्दत्तज्ञानेन संसारान्मुच्यन्त इत्याशयेनाह—**ये त्विति द्वाभ्याम्** । ये तु सगुणोपासकाः सर्वाणि कर्माणि मयि परमेश्वरे संन्यस्य समर्प्य अहं परः परमपुरुषार्थत्वेनोपास्यो येषां ते मत्पराः न स्वर्गादिपराः एतादृशाः सन्तोऽनन्येनैव योगेन न विद्यते विश्वरूपं देवमात्मानमीश्वरमनन्तगुणनिधिं तत्तद्रूपेण भूतलेऽवतीर्णं मुक्त्वान्यदालम्बनं यस्य तेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते मयि परमेश्वरे विश्वरूपे आवेशितं प्रवेशितं चित्तं येषां तेषां नचिरात् शीघ्रमेव मृत्युयुक्तात्संसारसमुद्रादहमुद्धर्ता भवामि अनन्यभक्त्या संतुष्टः सन् बुद्धियोगं दत्त्वा मूलाज्ञानसहिततत्कार्यरूपात्संसारादुद्धरामीत्यभिप्रायः। तदुक्तम् मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ हे पार्थेति संबोधयन् यथा पृथासुतानां भवतां भक्त्या वशीकृतस्तत्तत्संकटादुद्धर्ता तथेति ध्वनयति ॥ ६ ॥ ७ ॥

प० टी०—मद्भक्तानां त्वप्रयासेन प्राप्तिर्भवतीत्याह—**ये त्विति** । तथा—**तेषामिति**। मयि आवेशितं प्रवेशितं चित्तं यैस्तेषां पुरुषाणां मृत्युसंसारसागरादहमचिरेण समुद्धर्ता भवामि । मृत्युः संसरणं संसारो जन्म एवं जन्ममरणरूपात्सागरात् । तेषां केषां, ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परा मदेकनिष्ठाः सन्तः न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्मिन्नित्यनन्ययोगस्तेन मां ध्यायन्त उपासते उपासनां कुर्वते

तेषामिति । अत्रायमर्थः—दुःसाध्यं कर्माश्रयं विना न सिध्यति । यथा तरणाभ्यासवतोऽपि बाहुभ्यां भागीरथीं तितीर्षोस्तुम्बिकाश्रयेण भवितव्यम्, अन्यथा श्रान्तहस्तपादः सन् मध्य एव निमज्जति । एवं कर्मयोगज्ञानवानपि मदाश्रयं विना ब्रह्मसायुज्यं न प्राप्नोति, यतः सिद्ध्यादिविक्षेपशतैः पुनर्निवर्तते । तदुक्तं महापुराणे—' तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ' इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—मदुपासने न तथा क्लेश इत्याह—ये त्विति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य सर्वस्वतन्त्रो हरिरेव मयि स्थित्वा स्वपूजात्वेन कर्माणि स्वाधीनकर्त्रा मया कारयतीत्यनुसंधाय समर्प्येति वा, मत्पराः अहमेवोत्तम इति जानन्तः अनन्येनैव योगेन अव्यक्तोपासनां विना कृतेन ध्यानेन केवलमद्विषयध्यानेनापीति यावत् , मां ध्यायन्त उपासते । अत्र उपासत इत्युक्त्या पर्युपासत इत्युक्ताव्यक्तोपासनमिव नातिशयितोपासनम् । अतीन्द्रियनियमनादिकं मत्प्रसादेनापेक्षितमिति न क्लेश इति सूचितम् । तथा नचिरादित्यनेनाव्यक्तापरोक्षे यावान् प्रयासस्तावता यदि मामुपासते तदूनेन वा तदा मदपरोक्षमेव भवतीत्यतोऽपि न क्लेश इति सूचितम् । तेषामहं समुद्धर्ता भवामीत्यनेनेन्द्रियसंयमाद्यूनभावेऽपि देवीवद्देवो नोपेक्षते किंतु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेवाप्रयत्नेन ददातीति चातिसौकर्यं भक्तानां भगवदुपासने इति भावः । यद्वा क्लेशोऽधिकतर इति श्लोके अव्यक्तोपास्तिमार्गस्य क्लेशतरत्वोक्त्यैव शुद्धाचारादेरूनत्वेऽपि मत्प्रसादो भवत्येवेत्यक्लेशत्वान्मदुपास्तिमार्ग एव श्रेष्ठ इति तात्पर्यगत्योक्तप्रायत्वाद्धेत्वन्तरेणापि भगवदुपास्तिमार्गः श्रेष्ठ इत्याह—ये त्विति । पूर्वार्धस्य प्रागिवार्थः । अनन्येनैव अन्यशब्दो लक्ष्म्याद्यन्यदेवतावाची सन् तन्निष्ठस्वातन्त्र्यापरिवारत्वविषयपरः स न भवतीत्यनन्यः तेन योगेन ध्यानेन भगवदधीनतया तत्परिवारत्वेन लक्ष्मीब्रह्मादिसहितेन ध्यानयोगेनेति यावत् । 'अङ्गावबद्धास्तु' इत्यादिसूत्रात् मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषां मय्यावेशितचेतसामहं मृत्युसंसारसागरात् मृत्युरूपसंसारसमुद्रान्नचिराच्छीघ्रं समुद्धर्ता भवामीत्यर्थः । अत्र नचिरादित्युक्त्या श्रिया सह भगवदुपासने द्वयोरपि परमप्रसादसंभवेन अचिरान्मोक्षो भवति पृथगव्यक्तोपासनपक्षे तु पूर्वं किंचिद्भगवदुपासनं कृत्वा बहुकालं पृथक् श्रियमुपास्य पुनः श्रिया सह भगवदुपासनं तु निरन्तरं कार्यम् । ततो मुक्तिरिति चिरेणैव भवतीत्यतोऽचिरेण मुक्तिहेतुत्वाच्च भगवदुपासनमेवाधिकमित्युक्तं भवति । तदुक्तम्—'विष्णुना सहिता ध्याता देवी तुष्टिं परां व्रजेत् ' इत्यादि ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

त० टी०—एवं स्वानन्यभक्तानां मृत्युसंसारसागरान्मोचकः परमानन्ददाता चाहमेवातस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह—मय्येवेति । चेतसः शुभाश्रये भक्तप्रिये ईश्वरेश्वरे मय्येव नतु देवान्तरे फलान्तरे वा मन आधत्स्व समाधानं कुरुष्व । मय्येव बुद्धिमध्यवसायात्मिकां निवेशय, भगवान् वासुदेव एव भजनीयः प्राप्यश्चेति निश्चयं कुर्वित्यर्थः । एवं मय्यावेशितमनोबुद्धिः सन्नत ऊर्ध्वमेतद्देहान्ते मय्येव निवसिष्यसि नितरां वत्स्यसि, मदाश्रितो भूत्वा न कदाऽपि वियोक्ष्यसे इत्यर्थः, अत्र संशयो नास्ति ॥ ८ ॥

म० टी०—तदेवमियता प्रबन्धेन सगुणोपासनां स्तुत्वेदानीं साधनातिरेकं विधत्ते—मय्येवेति । मय्येव सगुणे ब्रह्मणि मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय । सर्वा मनोवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु । एवकारानुषङ्गेण मय्येव बुद्धिं मद्व्यवसायलक्षणां निवेशय, सर्वा बुद्धिवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु विषयान्तरपरित्यागेन सर्वदा मां चिन्तये-

त्यर्थः । ततः किं स्यादित्यत आह—निवसिष्यसि निवत्स्यसि लब्धज्ञानः सन्मदात्मना मय्येव शुद्धे ब्रह्मण्येव अत ऊर्ध्वं एतद्देहान्ते न संशयो नात्र प्रतिबन्धशङ्का कर्तव्येत्यर्थः । एव अत ऊर्ध्वमित्यत्र संध्यभावः श्लोकपूरणार्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—यस्मादक्षरज्ञानं तत्फलं च मत्प्रसादैकलभ्यं मत्प्रसादोऽपि मदुपास्त्येकलभ्यस्तस्मान्मदुपासनं कुर्वित्याह—मय्येवेति । मकारं प्रयुज्य संधिः कर्तुं शक्यते तथापि स्वस्य बहुव्याकरणज्ञत्वप्रकाशनार्थमत ऊर्ध्वमित्युक्तम् । मय्येव विश्वरूपे सगुणे न तु निराकारे केवलेऽक्षरे मदुपास्त्या विना तज्ज्ञानस्य तदुपास्तेश्चातिदुर्लभत्वात् मन आधत्स्व सर्वत्र वृत्तेर्विषयं मामेव कुरु न तु शब्दादिकमित्यर्थः । किंच मय्येवोक्तलक्षणे बुद्धिं वस्तुतत्त्वावधारणशीलामन्तःकरणवृत्तिं विशेषात्मिकां निवेशय इदं सर्वं ब्रह्मैवेति निश्चयवत्या बुद्ध्या सदा मामनुसंधेहीत्यर्थः । अत ऊर्ध्वं निर्विशेषज्ञानं प्राप्य तद्बलेन देहसंबन्धमुत्सृज्य निर्विशेषात्मना मय्येव निर्विशेषे परे ब्रह्मणि निवसिष्यसि विदेहकैवल्यं प्राप्स्यसि । नास्त्यत्र संशयः । मद्भक्तस्य तव प्रतिबन्धासंभवात् कैवल्यं सिध्यति वा न वेति संदेहो न कर्तव्यः किंतु मदेकाश्रयस्य मदुपास्त्या चित्तशुद्धिस्तया ज्ञानं तेन विदेहकैवल्यं च निष्प्रत्यूहेनैव सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—मय्येवेति । मय्येव संकल्पविकल्पात्मकं मन आधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपि व्यवसायात्मिकां मय्येव प्रवेशय एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन्नत ऊर्ध्वं देहान्ते मरणानन्तरं मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः । तथा च श्रुतिः—"देहान्ते देवस्तारकं परब्रह्म व्याचष्टे" इति ॥ ८ ॥

स० टी०—प्रबन्धेनेयता ह्येवं सगुणोपासनां हरिः ॥ स्तुत्वेदानीं विधत्तेऽत्र मय्येवेत्यादिना स्फुटम् ॥ १ ॥ मय्येव सगुणे विष्णौ संकल्पाद्यात्मकं मनः ॥ स्थापय त्वं तथा बुद्धिं निश्चयैकस्वरूपिणीम् ॥ २ ॥ विषयान्तरसंत्यागान्मामीशमनुचिन्तय ॥ एवं चिन्तयतस्ते यत्फलं स्याच्छृणु तत्स्फुटम् ॥ ३ ॥ निवत्स्यसि मयि ध्येये लब्धज्ञानो मदात्मना ॥ एतद्देहलयादूर्ध्वं नात्र शङ्कास्ति काचन ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयोऽपि सततं श्रुतिसारविज्ञा यस्मिन् रता ह्यवगणय्य पदं स्वकीयम् ॥ पद्मा रता कमलपद्मविहाय यत्र श्रीशं तमेव मनसा हरिमाश्रयामि ॥ ५ ॥ ८ ॥

भा० टी०—यतोऽधिकतरक्लेशमन्तरेण भगवदुपासकानामुद्धारस्तस्मात्—मयीति । मय्येव विश्वरूपे परमात्मनि एवकारेणोपास्यान्तरस्य फलस्य च व्यवच्छेदः । मनः संकल्पविकल्पात्मकं स्थापय मय्येव निश्चयं कुर्वन्तीं बुद्धिं निवेशय ततः किं स्यादत आह—अतः शरीरपातादूर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि वासं करिष्यस्येवास्मिन्नर्थे संशयो न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

प० टी०—यद्येवं तर्हि—मय्येवेति । संकल्पविकल्पात्मकं मनो मय्येवाधत्स्व स्थिरीकुरु । तथा बुद्धिं व्यवसायात्मिकां मयि निवेशय प्रवेशय । अत ऊर्ध्वमतोऽनन्तरं मय्येव निवसिष्यसि मदाकारो भविष्यसि । तदुक्तम्—'चेतो मत्तमतङ्गजं मदभरभ्रान्तं भ्रमन्तं दिशो दुःसंकल्पविकल्पदन्तदलितप्रोद्दामधैर्यद्रुमम् । व्यद्गाढतरप्रबोधनिगडं भूयः समाक्रामितुं धात्रा योजितमद्भुतं नरहरेरालानमङ्घ्रिद्वयम्' ॥ ८ ॥

रा० टी०—एवमुक्तदिशा भगवदुपास्तेरेवोत्तमत्वात्तदेव कुरु । तदशक्तौ तत्सिद्ध्यर्थमुपायान्तराणि संपादयेत्याह—मयीत्यादिचतुष्टयेन । मय्येव मन आधत्स्व आधेहि मामुपास्स्वेति यावत् । तदलाभे मयि बुद्धिं निवेशय मद्विषयं ज्ञानं संपादय । अत ऊर्ध्वं मत्संपत्त्यनन्तरं मय्येव निवसिष्यसि निर्दुःखानन्दानुभवात्मिकां स्थितिं प्राप्स्यसि ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

त० टी०—अत्राशक्तस्य सुकरोपायमाह—अथेति । अथ पक्षान्तरे । स्थिरं निश्चलं यथा स्यात्तथा मयि चित्तं समाधातुं यदि न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन निरतिशयसौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादिगुणनिधेर्मदिव्यमूर्तेः पुनः पुनश्चिन्तनेन मत्प्रियदिव्यनामस्तोत्रादिकीर्तनादिरूपेण वाऽभ्यासयोगेन मां प्राप्तुमिच्छ, हे धनंजय ॥ ९ ॥

म० टी०—इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तानामशक्तितारतम्येन प्रथमं प्रतिमादौ बाह्ये भगवद्ध्यानाभ्यासस्तदशक्तौ भागवतधर्मानुष्ठानं तदशक्तौ सर्वकर्मफलत्याग इति त्रीणि साधनानि त्रिभिः श्लोकैर्विधत्ते—अथेति । अथ पक्षान्तरे स्थिरं यथा स्यात्तथा चित्तं समाधातुं स्थापयितुं मयि न शक्नोषि चेत्तत एकस्मिन् प्रतिमाद्यावालम्बने सर्वतः समाहृत्य चेतसः पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधिस्तेनाभ्यासयोगेन मामाप्तुमिच्छ यतस्व हे धनञ्जय बहून् शत्रून् जित्वा धनमाहृतवानसि राजसूयाद्यर्थमेकं मनःशत्रुं जित्वा तत्त्वज्ञानधनमाहरिष्यसीति न तवाश्चर्यमिति संबोधनार्थः ॥ ९ ॥

शं० टी०—विश्वरूपोपासनमनेकविपरीतप्रत्ययकोटिप्रतिबन्धकमुक्तरीत्या कर्तुमशक्तानामतिमन्दप्रज्ञानां साधनान्तराण्युपदिशति—अथेति । प्रज्ञाबलेन ज्ञानधनं जयतीति हे धनंजय, अथवोक्तरीत्या मयि विरूपे परमात्मनि स्थिरं निश्चलं यथा तथा चित्तं समाधातुं सम्यक् स्थापयितुं यदि न शक्नोषि तर्हि त्वमभ्यासयोगेन विपरीतप्रत्ययान् तिरस्कृत्य सजातीयप्रत्ययावृत्तिरभ्यासः घटपटादिप्रत्ययप्रविलापनपूर्वकं सर्वमिदं भौतिकमेवेति सर्वप्रमाणसिद्धे सर्वस्य भौतिकत्वप्रत्यये चिरकालं नित्यं निरन्तरं तात्पर्येण समभ्यस्यमाने सदा सर्वत्र भौतिकप्रत्ययो विपरीतप्रत्ययानन्तरितो दृढतरः समुदेति तेन मनश्चलनहेतूनां घटादिप्रत्ययानां सवासनानां संक्षये सति मनः सुस्थिरं भवति। एवं सर्वस्य भौतिकमात्रत्वप्रत्ययाभ्यासः सगुणब्रह्मोपास्तिसिद्धेरुपायत्वाद्योग इत्युच्यते । स चासौ योगश्च तेनाऽभ्यासयोगेन मनसि निश्चले सति ततस्तदनन्तरं विश्वरूपं मां परमेश्वरमाप्तुं सर्वत्र भौतिकत्वप्रत्ययं त्यक्त्वा सर्वं ब्रह्मैवेति सगुणं ब्रह्म मां विश्वरूपं ब्रह्म प्रत्ययैरुपासितुमिच्छ त्वमिच्छां कुरु, सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वं मामेव भावयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—अत्राशक्तं प्रति सुगमोपायमाह—अथेति । स्थिरं यथा भवत्येवं मयि चित्तं धारयितुं यदि शक्तो न भवसि तर्हि विक्षिप्तं चित्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य ममानुस्मरणलक्षणो योऽभ्यासस्तेन मां प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥

स० टी०—इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तौ नृणां हरिः ॥ अशक्तितारतम्येन विधत्ते साधनत्रयम् ॥ १ ॥ प्रतिमादौ हरिध्यानाभ्यासः स्यात्प्रथमं नृणाम् ॥ तदशक्तौ नृभिः कार्यो धर्मो भागवतः सदा ॥ २ ॥ सर्वकर्मफलत्यागस्तदशक्तौ च साधनम् ॥ अशक्तितारतम्येन साधनत्रयमुच्यते ॥ ३ ॥ मदुक्तरीत्या चित्तं चेन्न त्वं स्थापयितुं क्षमः ॥ मयीश्वरे वासुदेवे निश्चलं तर्हि सर्वदा ॥ ४ ॥ आहृत्य सर्वतो बाह्यादेकस्मिन्नवलम्बने ॥ चेतसः स्थापनं भूयो भूयोऽभ्यासः स उच्यते ॥ ५ ॥ तत्पूर्वकसमाधिर्यस्तेन मां प्राप्नुमीश्वरम् ॥ यतस्व प्रतिमादौ त्वं चित्तं कुरु समाहितम् ॥ ६ ॥ ९ ॥

भा० टी०—एतत्कर्तुमशक्तस्य स्वप्राप्तावुपायान्तरमाह—अथेति । अथैवमुक्तप्रकारेण मयि चित्तमचलं यथा स्यात्तथा समाधातुं स्थापयितुमसमर्थोऽसि चेत्ततश्चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने आभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादौ सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेन मां विश्वरूपमाप्तुं

प्राप्तुं इच्छ प्रार्थयस्व । धनंजयेति संबोधयन् यथा धनुर्विद्याभ्यासबलाद्राजभ्यो धनं भीष्मादिभ्यो गोधनं चाहृतवानसि तथाभ्यासयोगेन मामप्याहर्तुं योग्योऽसीति सूचयति ॥ ९ ॥

प० टी०—अथोक्तोपायाशक्तत्वे पुनरुपायान्तरमाह—अथेति । अथ मयि चित्तं स्थिरं निश्चलं समाधातुं कर्तुं न शक्नोषि तर्हि प्रत्याहृत्य मदनुस्मरणरूपोऽभ्यासस्तेन मामाप्तुं प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥

रा० टी०—अथेति । अथेत्यर्थान्तरे । स्थिरं यथा तथा मयि चित्तं समाधातुं न शक्नोषि । ततो मनःसमाधानाशक्तत्वात्पुनः पुनः प्रत्याहारेण भगवन्मनःसमाधानरूपाभ्यासलक्षणोपायेन मामाप्तुं ज्ञातुमिच्छ ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

त० टी०—तत्राप्यशक्तस्योपायान्तरमाह—अभ्यासेऽपीति । यद्येवंविधमद्रूपस्मरणनामकीर्तनाद्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि चेत्तर्हि मत्कर्मपरमो भव । मदीयानि कर्माणि मन्दिरनिर्माणतुलसीपुष्पादिवाटिकाकरणमन्दिरमार्जनलेपनदीपप्रकाशनतुलसीपुष्पाहरणमन्मूर्तिस्नापनोद्वर्तनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यार्पणप्रदक्षिणनमस्कारस्तुत्यादीनि श्रद्धाप्रीत्यतिशयेन तत्परमो भव । एवंभूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन्नचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

म० टी०—अभ्यास इति । मत्प्रीणनार्थं कर्म मत्कर्म श्रवणकीर्तनादिभागवतधर्मस्तत्परमस्तदेकनिष्ठो भव । अभ्याससामर्थ्ये मदर्थं भागवतधर्मसंज्ञकानि कर्माण्यपि कुर्वन् सिद्धिं ब्रह्मभावलक्षणां सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

शं० टी०—उक्तलक्षणाभ्यासयोगेनापि ब्रह्मोपासितुमशक्तस्यातिमन्दबुद्धेः साधनान्तरमाह—अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणाभ्यासेऽपि यदि त्वमसमर्थोऽशक्तोऽसि तर्हि त्वमभ्यासयोगमकृत्वैव नियमेन मत्कर्मपरमो मत्कर्म वैदिकं लौकिकं च सर्वं कर्म मदर्थमेव न तु स्वार्थमीषदपि तत् परमं प्रधानं तात्पर्येण कर्तव्यं न तु ध्यानादिकं यस्य स मत्कर्मपरमो भव यथा राजार्थं भटस्तथा मदर्थमेव सर्वं कर्म कुर्वित्यर्थः । एवमीश्वरार्थमेव कर्म कुर्वतस्तदनुष्ठानस्य फलमाह—मदर्थमिति । नियमेन श्रद्धया च मदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि कुर्वन्नपि तदनुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानद्वारा सिद्धिं कैवल्यसिद्धिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । एतेनाज्ञस्येश्वरोद्देशेन सर्वकर्माचरणमभ्यासापेक्षया मुक्तेः सुखसाधनमिति सूचितं भवति ॥ १० ॥

श्री० टी०—यदि पुनर्नैवं तत्राह—अभ्यास इति । अभ्यासेऽपि यद्यशक्तोऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थानि यानि कर्माणि एकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यस्य तादृशो भव । एवंभूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन्मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

स० टी०—तत्रापि यद्यशक्तोऽसि तदा मत्प्रीतिसाधनम् ॥ मत्कीर्तनं मच्छ्रवणं मदर्चेत्यादिकर्म यत् ॥ १ ॥ धर्मो भागवतः स स्यात्तस्मिन्नेकरतो भव ॥ एवं भागवतान्धर्मान्कुर्वन्निष्कामचेतसा ॥ २ ॥ सत्त्वशुद्ध्यात्मविज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मत्पराम् ॥ सिद्धिं प्राप्स्यसि सच्छान्तिं ब्रह्मभावैकलक्षणाम् ॥३॥१०॥

भा० टी०—सर्वतश्चित्तमाहृत्यैकात्मालम्बने पुनः पुनः स्थापनेऽशक्तं प्रत्युपायान्तरमाह—अभ्यासे इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि चेन्मदर्थमपि कर्म मत्प्रीत्यर्थं यत्कर्म तत्परमस्तत्प्रधानो भव अभ्यासेन विना मदर्थमपि केवलं कुर्वन् सिद्धिं ब्रह्मस्वभावं मोक्षं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारा प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ १० ॥

प० टी०—यदि पुनः—अभ्यास इति । मदनुस्मरणरूपेऽभ्यासे यद्यसमर्थोऽसि तर्हि मदर्थं यानि

कर्माणि तपोदानव्रतादीनि तान्येव परमं यस्य तदेकनिष्ठो भव । एवंविधानि कर्माणि मदर्थं कुर्वन्नपि सिद्धिं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

रा० टी०—अभ्यासेऽप्यशक्तोऽसि तदा मत्प्रीत्यर्थं मद्विषयकर्मानुष्ठानमेव परममुत्तमं यस्य स तथा तादृशो भव । तावता कथमिष्टसिद्धिरित्यत आह—मदर्थमिति । कुर्वन्नपीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

त० टी०—उक्तकेवलभगवत्संबन्धिकर्मपरत्वेऽप्यशक्तस्योपायान्तरमाह—अथैतदपीति । यदि मद्भक्तियोगमाश्रितः सन्नेतदपि मत्प्रसादहेतूक्तप्रकारकं मत्कर्मापि कर्तुमशक्तोऽसि ततस्तस्मात्सर्वेषां नित्यनैमित्तिकानामावश्यकानामग्निहोत्रादिकर्मणां फलत्यागं कुरु । यतात्मवान् संयतचित्तः सन् फलाभिसंधिशून्यानि सर्वकर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्धिपूर्वकमात्मज्ञानभक्तिद्वारा मद्भावं प्राप्नोषीति भावः ॥ ११ ॥

म० टी०—अथेति । अथ बहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादेतन्मत्कर्मपरत्वमपि कर्तुं न शक्नोषि ततो मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितो मयि सर्वकर्मसमर्पणं मद्योगस्तं वाश्रितः सन् यतात्मवान् यतः संयतसर्वेन्द्रियः आत्मवान् विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु फलाभिसन्धिं त्यज इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शं० टी०—उक्तलक्षणकर्मानुष्ठानेऽप्यसमर्थस्याऽत्यन्तमन्दबुद्धेः साधनान्तरमाह सर्वदा मदुपासनमेव मुमुक्षोरवश्यं कर्तव्यमिति सूचयितुम्—अथेति । अथवोक्तरीत्या मामुद्दिश्यैव कर्म प्राधान्येन कर्तुं यदि त्वं न शक्नोषि तर्हि यतात्मवान् यतः संयतः कामसंकल्पविमुखीकृत आत्मा चित्तमस्यास्तीति यतात्मवान् नियतचित्तो भूत्वा मद्योगमाश्रितः कर्मणानेन प्रीयतां भगवानिति मयि परमेश्वरे क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणां योजनं मद्योगः मयि सर्वकर्मसमर्पणं सर्वकर्मसंन्यास इति यावत्तमाश्रितः सन् ततः समनुष्ठितकर्मणां मत्समर्पणानन्तरमेव सर्वकर्मफलत्यागं कृतानां सर्वेषां कर्मणां यानि फलानि तेषां त्यागः संन्यासस्तं कुरु कर्मफलेषु कामं परित्यजेत्यर्थः । मयि समर्पितेषु सत्सु कर्मसु परार्थेष्विव फलकामासंभवाद्यथा सर्वकर्मपरित्यागस्तथैव तव मुक्तिरित्यभिप्रायः । एतेन कर्मफलेषु सुतरां कामं परित्यज्येश्वरार्पणबुद्ध्या विध्युक्तकर्माचरणमतिमूढस्यापि मुक्तेः सुखसाधनमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

श्री० टी०—अत्यन्तं भगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्य पक्षान्तरमाह—अथैतदपीति । यद्येतदपि कर्तुमशक्तोऽसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितः सन्सर्वेषां दृष्टार्थानामावश्यकानां चाग्निहोत्रादिकर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज । एतदुक्तं भवति । मया तावदीश्वराज्ञया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

स० टी०—विषयाक्रान्तचित्तत्वाद्यद्यशक्तोऽसि कर्म तत् ॥ कर्तुं तर्ह्यखिलं कर्म समर्प्य जगदीश्वरे ॥ १ ॥ मयि मच्छरणो भूत्वा विवेकी संयतेन्द्रियः ॥ सर्वकर्मफलासङ्गं त्यज त्वं मुक्तिसिद्धये ॥२॥११॥

भा० टी०—तर्हि विषयाकृष्टचित्तत्वात् भगवत्कर्मपरतायामशक्तं प्रत्युपायान्तरमाह—अथेति । अथैतदपि कर्तुमशक्तोऽसि चेत्तर्हि मद्योगमाश्रितः मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः मदेकशरणत्वमाश्रितः सन् तदनन्तरं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं कुरु विवेकसंयतचित्तः सन् इत्यर्थः ११॥

प० टी०—यदि पुनः—अथेति । यद्येतदपि कर्तुमशक्तोऽसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमास्थित आश्रित

सन् सर्वेषामावश्यकानां कर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज । अत्रैतदुक्तं भवति । मया तावदीश्वरप्रेरणया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनोऽहमित्येवं मयि भारमारोप्य फलाभिलाषं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादात्कृतार्थो भविष्यसि ॥ ११ ॥

रा० टी०—अथेति प्राग्वत् । एतदपि सर्वाण्यपि जपार्चनादीनि कर्माणि मदुद्देश्यकानि मत्प्रीत्यर्थकानीत्यनुष्ठानमपि कर्तुमशक्तोऽसि तर्हि देवतान्तरोद्देशेन कर्माणि कृत्वान्ते मयि समर्पणरूपं मद्योगं मत्कर्मवत्त्वे उपायमन्ते मयि समर्पणं सर्वकर्मणां वैष्णवत्वेन करणे य उपायस्तमाश्रितो भव । ततो मद्योगात् यतात्मवान् नियतमनस्कः सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः । सर्वप्रकारेणापि मदुपासनमेव त्वदुपलक्षितैः सर्वैः कार्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

त० टी०—तदेवं भगवत्प्राप्त्यसाधारणकारणतदेकनिविष्टमनोबुद्धित्वलक्षणपरभक्तियोग एव श्रेयस्कामैः संपाद्यस्तत्राशक्तानामशक्तितारतम्यात्क्रमेणाभ्यासयोगभगवत्कर्मनिष्ठासर्वकर्मफलत्यागेष्वधिकार आदिष्टः, इदानीं कर्मत्यागस्यैवान्तःकरणशुद्धिद्वारा परंपरया भगवत्प्राप्तिहेतुभूतपरभक्तिसाधनत्वात्तमेव स्तौति—श्रेयो हीति । केवलश्रवणादिरूपादभ्यासात्सद्युक्तिसद्गुरुशास्त्रोपदेशजं परोक्षज्ञानं श्रेयः श्रेष्ठं, प्रत्यगात्मविषयकपरोक्षज्ञानात् तत्साक्षात्कारहेतुर्ध्यानं विशिष्यते, आत्महितत्वे श्रेष्ठतरं भवति " ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् " इति श्रुतेः । ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपान्मुमुक्षुकृतः कर्मफलत्यागो विशिष्यते, इत्यनुषज्यते । त्यागात् श्रेयोऽर्थिना यतचित्ततया कृतात्कर्मफलत्यागात् फलाभिसंधिशून्यकर्मानुष्ठानादनन्तरमेव निरस्तपापतया मनःशान्तिर्भवति 'प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते' इत्यनेन सर्वकामत्यागस्यैव परमशान्तिफलकत्वाभिधानात् " यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते " इति श्रुतेश्च ॥ १२ ॥

म० टी०—इदानीमत्रैव साधनविधानपर्यवसानादिमं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—श्रेय इति । श्रेयः प्रशस्यतरं हि एव ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अभ्यासात् ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासात् ज्ञानाच्छ्रवणमननपरिनिष्पन्नादपि ध्यानं निदिध्यासनसंज्ञं विशिष्यते अतिशयितं भवति साक्षात्काराव्यवहितहेतुत्वात् । तदेवं सर्वसाधनश्रेष्ठं ध्यानं ततोऽप्यतिशयितत्वेनाज्ञकृतः कर्मफलत्यागः स्तूयते ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुषज्यते । त्यागात् नियतचित्तेन पुंसा कृतात्सर्वकर्मफलत्यागात् शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमव्यवधानेन नतु कालान्तरमपेक्षते । अत्र 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुतिषु प्रजहाति यदा कामान्सर्वानित्यादि स्थितप्रज्ञलक्षणेषु च सर्वकामत्यागस्यामृतत्वसाधनत्वमवगतं कर्मफलानि च कामास्तत्त्यागोऽपि कामत्यागत्वसामान्यात् सर्वकामत्यागफलेन स्तूयते यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति यथा वा जामदग्न्येन ब्राह्मणेन निःक्षत्रा पृथिवी कृतेति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानींतना अपि ब्राह्मणा अपरिमेयपराक्रमत्वेन स्तूयन्ते तद्वत् ॥ १२ ॥

शं० टी०—एवं यतात्मत्वपूर्वकं त्वं सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्युपदिश्यात्रैव मुमुक्षोरपण्डितस्य प्रवृत्तिसिद्धये रुचिमुत्पादयितुं सर्वकर्मफलत्याग एव सर्वेभ्यो मोक्षसाधनेभ्य उत्तमं साधनमिति तं स्तौति—श्रेय इति । मुमुक्षोरभ्यासात्सर्वसंन्यासपूर्वकाद्यमनियमादिश्रमसाध्याच्छ्रवणाद्यभ्यासाज्ज्ञानं श्रवणमन-

नसंभावितश्रुतियुक्तिजन्यं ब्रह्मात्मैकत्ववेदनलक्षणं श्रेयो हि मोक्षस्य श्रेष्ठतरं साधनं खल्विति हिशब्दः सर्वशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः। ज्ञानात् सप्रतिबन्धकात् प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणं ध्यानं सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणं विशिष्यते जन्मादिहेतोरविद्याकामसंकल्पादिप्रतिबन्धस्य निवर्तकत्वाद्विशिष्टतरं भवति निरुक्तलक्षणाद्ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते मनोनैश्चल्यस्यातिदुर्लभत्वाद्विपरीतप्रत्ययनिवारणस्याप्यतिदुष्करत्वान्नित्यनिरन्तरप्रयत्नैकसाध्यत्वाच्च ध्यानं महत्तरक्लेशसाध्यं यतस्ततो यथाशक्तिकृतानां कर्मणां फलपरित्यागस्तु निरुक्तश्रमरहितत्वेन मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वेन च ध्यानाद्विशिष्टतरो भवति कामनाशकत्वधर्मस्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्युक्तश्रमरहितत्वेन ततः श्रेष्ठतरो भवति यदनुष्ठानादनन्तरमुत्तरकाल एव तदनुष्ठातुः सर्वकर्मसंन्यासवतो नियतचित्तस्य कामसंकल्पादिदोषनिर्मुक्तस्य शुद्धबुद्धेः कर्मयोगिनः संसारोपशमो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः। ननु कर्मफलत्यागादेव मोक्षे सिद्धे "तरति शोकमात्मवित्, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिबहुश्रुतिविरोधो ज्ञानान्मुक्तिरिति सर्वशास्त्रज्ञसमयविरोधश्च स्यादिति चेन्न, त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्यस्य वाक्यस्य कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वात्, स्तुतेः प्रवृत्तिप्ररोचनार्थत्वाच्च। अथ चित्तं समाधातुमित्यारभ्य मुमुक्षोरतिमन्दप्रज्ञस्याभ्यासेऽपीश्वरोद्देशेन कर्तव्ये कर्मण्यप्यशक्तस्य चित्तशुद्धिसाधनत्वेन करणीयतया कर्मफलत्यागस्य विधानादस्यैव मुख्यत्वे प्राथम्येनैव निर्देशप्रसङ्गात् मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यादिसाधनपञ्चकविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यात्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रवणादिविधेरानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। ततः कर्मफलत्यागस्तुतिरेवैषा ब्रह्मण्यर्पितेषु सत्सु कर्मसु पुनस्तत्र तत्फले च संकल्पः कामोऽपि न संभवति तदनुदय एव चित्तस्य शुद्धिस्तया सकृदुपदेशादेव ज्ञानं तेन मोक्षः सिध्यतीत्युपायेन गूढतमं स्वार्थे कर्मणि प्रवर्तयितुं कर्मफलत्यागः स्तूयते श्रेयो हीत्यादिना, ततो नात्र श्रुतिविरोधो नापि समयविरोधश्च। यद्वा मय्येव मन आधत्स्वेत्यारभ्य सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यन्तेन ग्रन्थेन मुमुक्षूणां चित्तशुद्धेः परमकारणमधिकारिभेदेन गुरुलघ्वादिभेदभिन्नं सगुणोपासनं कर्तव्यत्वेन प्रतिपाद्याधुना सगुणोपास्त्या परिशुद्धबुद्धेस्तदुपास्तेः फलभूतमक्षरोपासनं कर्तव्यमिति बोधयितुं तदुपासनस्य श्रवणादेरुत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वं प्रतिपादयति—श्रेयो हीति। मुमुक्षोः परिशुद्धात्मनस्त्वभ्यासः श्रवणाद्यभ्यासः श्रेयान् सगुणोपासनेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो भवति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति श्रुत्यैव तुशब्देनेतरव्यावृत्तिपूर्वकं ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षकारणत्वावधारणात् तत्सिद्धेः प्रकृष्टं कारणं श्रवणादिरेव ज्ञानहेतोः श्रवणादेरभावे पूर्वोपासनानैष्फल्यमेव यतस्ततो युक्तं श्रवणाद्यभ्यासस्य तेभ्यः श्रेयस्त्वं स एव मोक्षैककामस्य शुद्धात्मनः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं कर्तव्य इति श्रेय इत्युक्त्या बोधितं भवति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः सोऽन्वेष्टव्यः" इति 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः। अभ्यासाच्छ्रवणाद्यभ्यासाज्ज्ञानं तज्जन्यं ब्रह्मात्मैकत्वग्राहकं श्रेयस्ततः श्रेष्ठतरं ज्ञानानुत्पत्तावभ्यासस्य निःफलत्वाद्युक्तं ज्ञानस्य ततः श्रेष्ठतरत्वम्। अत्रापि श्रेय इत्युक्त्या बहूनां ब्रह्मविदां सन्निधौ बहुधा श्रुत्वावश्यं ज्ञानं संपादनीयमिति बोधितं भवति। तस्माज्ज्ञानादपि सप्रतिबन्धात्तन्निवृत्तिकारणं ध्यानमुक्तलक्षणं विशिष्यते "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रवणाद्ध्यानस्याप्रतिबन्धसाक्षात्कारहेतुत्वाद्युक्तं ज्ञानाद्विशिष्टत्वम्। ध्यानात्कर्मफलत्यागः प्रत्यग्वृत्तेर्वासनायाः कर्मत्वेन यत्फलति दृश्यजातं तत्कर्मफलमित्युच्यते तस्य त्यागः नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठया दर्शनं बहिरन्तः सर्वत्र सर्वथा ब्रह्ममात्रोपलम्भः कर्मफलत्यागो ध्यानाद्विशिष्यते "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" इति श्रवणान्निरवशेषितसर्वविशेषत्वात्कर्मफलत्यागस्य त्रिपुटिमतो ध्यानाद्विशिष्टत्वं युक्तं त्यागात्सर्वकर्मफलत्यागान्निर्विकल्पकसमाधेर्निःशेषविनष्टविपरीतवासनाग्रन्थेर्विदुषस्त्वनन्तरमेतद्देहपातानन्तर-

मेव शान्तिरात्यन्तिकसंसारोपशमो ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं विदेहकैवल्यं सिध्यतीत्यर्थः । उभयत्रापि विशिष्यत इत्युक्तया मोक्षैककामस्य ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सविकल्पको निर्विकल्पश्च समाधिरवश्यं कर्तव्य इति बोधितं भवति ॥ १२ ॥

श्री० टी०–तमिमं फलत्यागं स्तौति–**श्रेयो हीति** । सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं श्रेष्ठम् "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः तस्मादपि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः । तस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु तत्फलेषु चासक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन च समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति ॥ १२ ॥

स० टी०–इदानीं साधनस्यात्र विधेः पर्यवसानतः ॥ सर्वकर्मफलत्यागमिमं स्तौति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥ ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासाज्ज्ञानं श्रेष्ठतरं भवेत् ॥ निष्पन्नं श्रुतियुक्तिभ्यां ततो ध्यानं विशिष्यते ॥ २ ॥ निदिध्यासनसंज्ञं यत्तत्त्वज्ञानैककारणम् ॥ ततोऽप्यज्ञकृतः कर्मफलत्यागो विशिष्यते ॥ ३ ॥ इत्येवं स्तूयते तस्मात्सहेतोः संसृतेः क्षयः ॥ तत्क्षणे शान्तिसिद्धिर्न कालान्तरमपेक्षते ॥ ४ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ५ ॥ प्रजहाति यदा कामानित्यदौ च श्रुतौ स्मृतौ ॥ सर्वकामपरित्यागो मोक्षहेतुतया मतः ॥ ६ ॥ सर्वकर्मफलत्यागः कामत्यागत्वसाम्यतः ॥ स्तूयते केवलं यस्माद्रोचनार्था त्वियं स्तुतिः ॥ ७ ॥ यथागस्त्येन पीतः प्राग्ब्राह्मणेनाब्धिरित्यतः ॥ ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वेन स्तूयन्तेऽद्यतना अपि ॥ ८ ॥ तथात्रापि परित्यागसामान्यात्स्तूयते हि सः ॥ तदेवं दुष्करत्वेनाक्षरोपासनतो वरम् ॥ ९ ॥ सगुणोपासनं प्रोक्तं सुकरत्वादिहेतुना ॥ अशक्तितारतम्यानुवादेन भगवान् स्वयम् ॥ १० ॥ विदधौ साधनान्यत्र दृष्ट्वा मन्दाधिकारिणः ॥ कथं नु नाम मद्भक्ता भूत्वा मुख्याधिकारिणः ॥ ११ ॥ विशेयुः फलभूतायां विद्यायामक्षरात्मनः ॥ इत्यभिप्राय ईशस्य तदुक्तं सांप्रदायिकैः ॥ १२ ॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ॥ ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ १३ ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ॥ तदेवाविर्भवेत्साक्षादुपेक्ष्योपाधिकल्पनम् ॥ १४ ॥ अक्षरोपासकास्तस्माद्वस्तुतो योगवित्तमाः ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १५ ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ इत्यादौ ज्ञानिप्राशस्त्यमत्यन्तं हरिणेरितम् ॥ १६ ॥ तेषामेव त्वया ज्ञानं समासाद्याधिकारिताम् ॥ सदानुसरणीयं चेत्याशयः श्रीहरेरयम् ॥ १७ ॥ १२ ॥

भा० टी०–इदानीमवश्यकर्तव्यतायै सर्वकर्मफलसंन्यासं स्तौति–**श्रेयो हीति** । विवेकपूर्वकाज्ज्ञानार्थाच्छ्रवणाभ्यासात् श्रुतियुक्तिभ्यामात्मनिश्चयरूपं ज्ञानं श्रेयः प्रशस्यतरम् । ज्ञानादपि निदिध्यासनशून्याज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते प्रशस्यं भवति । ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यते यद्वाभ्यासान्निदिध्यासनाज्ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः ज्ञानादपि ध्यानं विष्णोः श्रवणकीर्तनादि विशिष्यते, ततोऽपि कर्मफलत्याग इति तदेतदरुचिग्रस्तं, अरुचिबीजं तु परोक्षादेर्निदिध्यासनस्य श्रैष्ठ्यप्रसिद्धिः । एवं मद्योगमाश्रितस्यात्मवतः सर्वकर्मफलत्यागात् सहेतुकस्य संसारस्य शान्तिरुपशमोऽनन्तरमेव स्यान्न तु कालान्तरमपेक्षते । नन्वेवम् "तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । ऋते ज्ञानान्न मोक्षः" 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्विरुध्यत इति चेन्न । प्रकृतवचनस्य स्तुतिपरत्वात् । अक्षरोपासनादीनां साधनानां मध्ये पूर्वपूर्वानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्यानुष्ठेयत्वेनोपदेशात्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्व-

पूर्वोपदिष्टसाधनेऽशक्तस्य सर्वकर्मफलत्यागः उपदिष्टः स्तूयते प्रवृत्त्यर्थम् 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' प्रजहाति यदा कामान्त्सर्वान्पार्थमनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विदुषो ध्याननिष्ठस्य कामानां सर्वकर्मफलानां त्यागादनन्तरं शान्तेरुक्तत्वादज्ञकृतसर्वकर्मत्यागस्यापि सर्वकाम्यकर्मत्यागसामान्यात् कर्मफलसंन्यासस्तुतिः प्ररोचनार्था, यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीतः यथा वा परशुरामेण ब्राह्मणेनैकविंशतिवारं निःक्षत्रा पृथिवी कृतेति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानींतना ब्राह्मणाः स्तूयन्ते ॥ १२ ॥

प० टी०-अथ फलत्यागप्रशंसामाह-श्रेय इति । केवलं करचरणव्यापाररूपादभ्यासात्सम्यग् ज्ञानं श्रेयः श्रेष्ठम् तस्मादपि भक्तिपूर्वकं ध्यानं निर्विषयैकाग्र्यं विशिष्यते तस्मात्कर्मफलत्यागः स्वत एवोपरमात्कर्मफलराहित्यम् । तस्माच्छान्तिः सर्वोपरमतो मत्प्रसादात्परात्मसुखम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-मयीत्यादिनोक्तध्यानालाभे ज्ञानं तदलाभेऽभ्यासयोग इत्येतत्समर्थयते-श्रेयो हीति । अज्ञानपूर्वकादभ्यासाज्ज्ञानं श्रेयः, ज्ञानमात्राज्ज्ञानपूर्वकध्यानं श्रेयः, तस्माद्ध्यानाज्ज्ञानपूर्वकसकामध्यानादित्यर्थः । एतादृशसकामध्यानात्कर्मफलत्यागोपलक्षिततादृशनिष्कामध्यानं श्रेय इति ध्येयम् । फलत्यागात्कर्मफलत्यागोपलक्षितनिष्कामध्यानादित्यर्थः । अपरोक्षज्ञानं श्रेय इति योज्यम् । अनन्तरं शान्तिर्मोक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

त० टी०-त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्युक्तम् । इदानीमेवंभूतनिष्कामकर्मकर्तुर्भक्तिमभीप्सोः शीघ्रमेव भगवत्प्रसादहेतूनुपादेयान्गुणानाह-अद्वेष्टेत्यादि सप्तभिः । सर्वाणि भूतानि मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितानि मह्यं द्विषन्ति नैषां कश्चिदपराध इत्यनुसंधानेन सर्वभूतानामद्वेष्टाऽनपकारी, तथा तेषु मैत्री हिताशंसनं तद्वान् मैत्रः, यतः करुणः तेष्वेव दुःखितेषु दयावान, तथा निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्संबन्धिषु च ममताशून्यः, निरहंकारः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरहंकारस्तद्रहितः । तत एव समदुःखसुखः, अत एव क्षमी सुखदुःखहेतुषु चित्तविकाररहितत्वात् क्षमावानित्यर्थः ॥ १३ ॥

म० टी०-तदेवं मन्दमधिकारिणं प्रत्यतिदुष्करत्वेनाक्षरोपासननिन्दया सुकरं सगुणोपासनं विधायाशक्तितारतम्यानुवादेनान्यान्यपि साधनानि विदधौ भगवान् वासुदेवः कथं नु नाम सर्वप्रतिबन्धरहितः सन्नुत्तमाधिकारितया फलभूतायामक्षरविद्यायामवतरेदित्यभिप्रायेण साधनस्य फलार्थत्वात् । तदुक्तम् 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥' इति । भगवता पतञ्जलिना चोक्तम् 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' इति 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति च । तत इतीश्वरप्रणिधानादित्यर्थः । तदेवमक्षरोपासननिन्दा सगुणोपासनस्तुतये न तु हेयतया, उदितहोमविधावनुदितहोमनिन्दावत् 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायात् । तस्मादक्षरोपासका एव परमार्थतो योगवित्तमाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । इत्यादिना पुनः पुनः प्रशस्ततमतयोक्तास्तेषामेव ज्ञानं धर्मजातं चानुसरणीयमधिकारमासाद्य त्वयेत्यर्जुनं बुबोधयिषुः परमहितैषी भगवानभेददर्शिनः कृतकृत्यानक्षरोपासकान्प्रस्तौति सप्तभिः-अद्वेष्टेति । सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन पश्यन्नात्मनो दुःखहेतावपि प्रतिकूलबुद्ध्यभावान्न द्वेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रो मैत्री

स्निग्धता तद्वान् यतः करुणः करुणा दुःखितेषु दया तद्वान् सर्वभूताभयदाता परमहंसपरिव्राजक इत्यर्थः। निर्ममः देहेऽपि ममेति प्रत्ययरहितः निरहंकारः वृत्तस्वाध्यायादिकृताहंकारान्निष्क्रान्तः द्वेषरागयोरप्रवर्तकत्वेन समे दुःखसुखे यस्य सः अत एव क्षमी आक्रोशनताडनादिनाऽपि न विक्रियामापद्यते ॥ १३ ॥

शं० टी०—निरुक्तशान्तिलक्षणं ब्रह्मभावं विदेहकैवल्यं प्राप्तुमिच्छया यस्त्वद्वेष्टृत्वादिधर्मसंपन्नो भूत्वा ब्रह्मनिष्ठायामेव तिष्ठति स एव मद्भक्तो मम प्रिय इति ब्रह्मविदं स्तौति यतीनां सम्यग्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मनिष्ठा कर्तव्येति सूचयितुं सप्तभिः—**अद्वेष्टेत्यादिना**। सर्वभूतानां सर्वेषामपि प्राणिनामद्वेष्टा द्वेषो नामाप्रीतिस्तामात्मन उपद्रवं कुर्वतोऽपि जन्तोर्यस्य कस्यापि न करोति मनोवाक्कायकर्मभिर्नाचरतीत्यद्वेष्टा निर्विकल्पसमाधिनिष्ठया निर्मूलितभेदप्रत्ययत्वादहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मभावापन्नस्य विदुषो द्वैतप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वस्वरूपे सर्वत्र प्रीतिमत्तया द्वेषबुद्ध्यसंभवात्सर्वेषामपि भूतानामद्वेष्टैव भवति ब्रह्मविद्यतिः सत्येकस्मिन् रागे तदपकारिषु द्वेषः स्यात्सर्वात्मभावापन्नस्यैकत्र रागासंभवाद्विदुषो युक्तं सर्वभूताद्वेष्टृत्वं, अद्वेष्टेत्युक्त्या विदुषो रागद्वेषाद्यभावस्तेन मुक्तेः प्रतिबन्धाभावश्च सूचितो भवति। किंच सर्वेषां भूतानां मित्रवदनुकूलतया वर्तत इति मैत्रः स्वात्मभूतेषु भूतेषु सर्वत्र मित्रवद्वर्तनं विदुषो युक्तम्। मित्रत्वसिद्धेः कारणमाह—करुण इति। करुणयैव सर्वेषामानुकूल्ये वर्तते न तु गुणबुद्ध्या गुणस्यापि दोषवद्बन्धकत्वात्। करुण इत्यत्र मतुबर्थेऽच्प्रत्ययः। अद्वेष्टृत्वादिधर्मत्रितयसिद्धेः कारणमाह—**निर्मम इति**। परदेहवत्स्वदेहान्निर्गतो ममभावो यस्य स निर्ममः रागद्वेषहेतोर्ममताबन्धान्निर्मुक्त इत्यर्थः। तदभावादेवामुष्याद्वेष्टृत्वादिधर्मत्रितयसिद्धिः निर्ममत्वसिद्धेः कारणमाह—निरहंकार इति। ब्रह्मैवाहमिति। परे ब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्या देहान्निःशेषेण निर्गताहंबुद्धिर्यस्य स निरहंकारः निरन्तरब्रह्मनिष्ठया ब्रह्मण्येव निरूढात्मबुद्धेरेव देहादावहंभावो विच्छिद्यते तत एव निर्ममत्वं सिध्यति नहि देहेऽहंबुद्धौ सत्यां ममतेषदपि गच्छति ततो देहेऽहंभावाऽभावादेव विदुषो निर्ममत्वं तत एव समदुःखसुखः समे अनिष्टत्वेष्टत्वबुद्धिं त्यक्त्वैकरूपेण गृहीते दुःखसुखे द्वेषरागयोर्जनके यस्य ब्रह्मनिष्ठया तिष्ठतो यतेः स समदुःखसुखः सुखदुःखयोः प्राप्तौ हर्षविषादरहित इत्यर्थः। उभयत्र समबुद्धिसिद्धेर्हेतुमाह—क्षमीति। तितिक्षुराध्यात्मिकादिदुःखानां संतापविलापराहित्येन सहनशील एव क्षमीत्यर्थः। "वृक्ष इव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत" इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—एवंभूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह—**अद्वेष्टेत्यष्टभिः**। सर्वभूतानां यथायथमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च, उत्तमेषु द्वेषशून्यः, समेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः, हीनेषु कृपालुरित्यर्थः। निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः सह समे दुःखसुखे यस्य स क्षमी क्षमावान् ॥ १३ ॥

स० टी०—अथ तत्त्वविदां धर्मजातं मोक्षैकसाधनम् ॥ मुमुक्षूणां हितार्थाय हरिणात्रोपादिश्यते ॥ १ ॥ पश्यन्सर्वाणि भूतानि स्वात्मत्वेनाक्षरात्मवित् ॥ दुःखहेतावपि स्वस्य प्रतिकूलधियोज्झितः ॥ २ ॥ न द्वेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रीयुतोऽखिले ॥ दुःखितेषु दयावांश्च सर्वभूताभयप्रदः ॥ ३ ॥ देहे देहोपकरणे ममेति प्रत्ययोज्झितः ॥ अद्वैतात्मावबोधेन निष्क्रान्तोऽहंकृतेर्मलात् ॥ ४ ॥ रागद्वेषविहीनत्वाद्यस्य दुःखसुखे समे ॥ आकृष्टस्ताडितो वान्यैर्निर्विकारमनाः क्षमी ॥ ५ ॥ १३ ॥

भा० टी०—ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता इत्यनेनाक्षरोपासकानां मोक्षप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वा क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामित्यादिनाऽक्षरोपासनायां मन्दमतित्वादनधिकारिणामुद्धाराय करुणानिधिना भगवताऽधिकतरक्लेशं तत्र प्रदर्श्य आत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूपे परमेश्वरे चित्तसमाधानलक्षणयोगादिकमुक्तं तथा चान्तस्तद्धर्मोपदेशादिति सूत्रस्थे कल्पतरौ 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः। ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्भवेत्साक्षाद्-

पेतोपाधिकल्पनम् ' इति एवमत्रापि भगवानभेददर्शित्वात्स्वात्मभूतानामक्षररूपाणां समुद्धरणकर्मवचनमयुक्तं मन्वानः सविशेषोपासकानामुद्धरणं स्वाधीनं मन्यमानः अक्षरोपासनायामधिकारसंपत्त्यर्थं सगुणोपासनां स्तौति नतु मोक्षस्यानन्यसाधनत्वेन श्रुतिस्मृतिन्यायेतिहासपुराणैस्तत्र तत्र प्रतिपादिताया इतरसाधनफलभूताया अक्षरोपासनायाः हेयतायै । तस्मादस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा पूर्वपूर्वसाधनानुष्ठानक्रमेण प्राप्ताक्षरोपासनानां सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तपुत्रदारवित्तैषणानामद्वेष्टृत्वादिधर्मसमुदायः साक्षात्स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनं वक्तुकाम आह भगवान्—अद्वेष्टेति । सर्वभूतानां यथायथं स्वस्मादुत्कृष्टेषु स्वस्मिन्द्वेषकर्तृषु च द्वेषवर्जितः समानेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः अज्ञेषु दुःखितेषु करुणा दया तद्वान्यतः सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेनानुपश्यति । यद्वा सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन पश्यन्नात्मनो दुःखहेतावपि प्रतिकूलबुद्ध्यभावादद्वेष्टा सर्वभूतानां, न केवलमद्वेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रः स्नेहवान् यतः करुणः । यद्वा सर्वभूतानामद्वेष्टा तर्हि द्वेषवर्जित उदासीनः स्यान्नेत्याह—मैत्रः । तर्हि उपकारमपेक्ष्योपकारकर्ता बन्धनहेतुस्नेहयुक्तश्च स्यान्नेत्याह—करुणः कृपावान् सर्वभूताभयप्रदः संन्यासी इत्यर्थः । दुःखितेषु कृपया मैत्रः नतु रागादुपकारापेक्षया वा ममत्वेन गृहीतस्य गेहादेः अहंकारास्पदत्वेन कल्पितस्य च देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषोऽनुकूलेषु रागश्च लोकस्य दृश्यते तत्त्वविदः संन्यासिनस्त्वेतन्नास्तीत्याह—निर्ममो निरहंकारः ममेतिप्रत्ययवर्जितः ममतास्पदानां गेहादीनां त्यागात् वृत्तस्वाध्यायकृतादहंकारप्रत्ययान्निर्गतः अत एव समे द्वेषरागयोरप्रवर्तके सुखदुःखे यस्यात एव क्षमी क्षमावान् आक्रुष्टोऽपि ताडितोऽप्यविक्रिय एवास्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ प्रसादजनकान् धर्मानाह—अद्वेष्टेत्यष्टभिः । तत्रापि प्रथमं युग्मम् । सर्वभूतानामद्वेष्टा द्वेषशून्यस्तर्ह्युदासीनः स्यादित्याह—मैत्र इति । तत्रोत्तमानामतिपूज्यत्वेनाप्रसक्तेः समेषु मैत्रः अपकृष्टेषु करुणः एवं सति तेषु निर्ममो ममताशून्यः तथा सत्यहङ्कारशून्यः किं च समे सुखदुःखे यस्य क्षमी क्षमावान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—ये तु सर्वाणि कर्माणीत्युक्तं तदुपलक्षितधर्मान्तरोक्त्या प्रपञ्चयति—अद्वेष्टेत्यादिना । अद्वेष्टा अप्रियमकुर्वन्, क्लेशस्थानं निरूप्य ततो रक्षिता मैत्रः, करुणः कृपावान्, निर्ममः ममेदमिति स्वातन्त्र्यबुद्धिहीनः, निरहंकारः अविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहहीनः, हेयतया दुःखसमं वैषयिकसुखं यस्य स समदुःखसुखः, क्षमी सहिष्णुः ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

त० टी०—किंच—संतुष्ट इति । देहधारणार्थं यदृच्छाप्राप्तेन गुणवता निर्गुणेन वा येन केनापि भोजनाच्छादनादिना संतोषवान्, सततं योगी नित्यमात्मप्रवणीकृतान्तःकरणः, यतात्मा संयतदेहेन्द्रियः, दृढनिश्चयः गुरुशास्त्रोक्तार्थेषु एवमेवेति निश्चलबुद्धिः, एवंभूतो मद्भक्तो निष्कामकर्मयोगेन मां भजते, स मे प्रियः ॥ १४ ॥

म० टी०—तस्यैव विशेषणान्तराणि सततं शरीरस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे च संतुष्टः उत्पन्नालंप्रत्ययः तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च सततमिति सर्वत्र संबध्यते। योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेन्द्रियादिसंघातः दृढः कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयोऽहमस्यकर्त्रभोक्तृसच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसायो यस्य स दृढनिश्चयः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। मयि भगवति वासुदेवे शुद्धे ब्रह्मणि अर्पितमनोबुद्धिः समर्पितान्तःकरणः ईदृशो यो मद्भक्तः शुद्धाक्षरब्रह्मवित् स मे प्रियः सदात्मत्वात् ॥ १४ ॥

शं० टी०—तर्हि कथं स्थातव्यमित्यत आह—संतुष्ट इति। सततमिति विशेषणपञ्चकेनापि संबध्यते सुखदुःखयोर्मानावमानयोर्लाभालाभयोश्च सततं सर्वदाऽपि संतुष्टः ब्रह्मानन्दानुभूत्या संतोषयुक्तः सन्नेव प्रसन्नवदनो भवति। सदानन्दयुक्तत्वे हेतुमाह—योगीति। सर्वदा ब्रह्मण्येवानन्दात्मनि चित्तनैश्चल्येन स्थितिर्योगोऽस्यास्तीति योगी सदात्माराम इत्यर्थः। योगित्वसिद्धेर्हेतुमाह—यतात्मेति। सततं यतः संयतः समं कायशिरोग्रीवमित्युक्तलक्षणेन स्थापित आत्मा देहो यस्य स यतात्मा। सत्येव कार्यकारणसंघातनिरोधे समाधिः समाधिमत एव विपरीतप्रत्ययनाशस्तत एव सम्यग्ज्ञानं तद्वत एव विदेहमुक्तिरतो यतेः सदा समाधिना भवितव्यमिति सूचितम्। यद्वा यतो निरुद्ध आत्मा स्वभावो वासना यस्य स यतात्मा सततं योगी यतात्मेति विशेषणाभ्यां नैश्चल्येन योगसिद्धेः कारणमाह—दृढनिश्चय इति। निरन्तरसमाधिसंजातसम्यग्ज्ञानस्य विषयभूते परे ब्रह्मण्येवात्मत्वानुभूत्या समुत्पन्नो ब्रह्मैवाहं न तु संसारीत्येवं लक्षणो दृढः प्रमाणान्तरप्रत्ययान्तरैरच्छेद्यः स्वभावनिश्चयो यस्य स दृढनिश्चयः मूढो देहे यथा तथा ब्रह्मण्येवारूढाऽहंबुद्धिरित्यर्थः। यद्वा नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठासंभूतेनाधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितवस्तुतत्प्रत्यययोरभावे सिद्धे सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च साक्षाद्ब्रह्ममात्रत्वाधिगमलक्षणो दृढः प्रमाणान्तराकम्प्यो निश्चयो वस्तुतत्त्वावधारणरूपो यस्य स दृढनिश्चयः एवं दृढनिश्चयत्वासिद्धेः कारणमाह—मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति। अहंवृत्तिर्बुद्धिरिदं वृत्तिर्मनः इदमहमात्मिके मनोबुद्धी मय्येव प्रत्यगभिन्ने पूर्णे ब्रह्मण्यर्पिते सर्वदा मदेकविषयत्वेन स्थापिते येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः अहंबुद्धेरिदंबुद्धेश्च मामेव विषयं कृत्वा यः सर्वदा मामनुसंधत्ते मद्भक्तो मदनुसंधानपरः सदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शी ब्रह्मविद्यतिः स मे ईश्वरस्य प्रियः आत्मभूतत्वात्सर्वेषामात्मैव खलु प्रियः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिनः स्वात्मत्वेनावधृतत्वादात्मभूतो ज्ञान्येव मम नित्यप्रियस्तदन्ये तु नैमित्तिकप्रिया इत्यर्थः। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इत्युक्त एवार्थः पुनरप्यत्र शुद्धात्मनां विवेकवतां सूक्ष्मबुद्धीनां वयमपि ब्रह्मीभूयेश्वरस्य प्रिया भविष्याम इति श्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिषु प्रवृत्तिसंभूत्यर्थं प्रतिपादितः॥ १४॥

श्री० टी०—संतुष्ट इति। सततं लाभे अलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुद्धी येन एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥

स० टी०—प्राप्ताऽलंप्रत्ययो लाभालाभयोः सर्वदा वशी॥ समाहितमना दान्त शरीरेन्द्रिय आत्मनि॥१॥ अचाल्यो निश्चयो यस्य वादिभिश्च कुतार्किकैः॥ समर्पितान्तःकरणो वासुदेवे परे मयि॥ २॥ ईदृशो मत्स्वरूपोऽसौ मद्भक्तोऽतिप्रियो मम॥ ३॥ १४॥

भा० टी०—अक्षरोपासकं ज्ञानवन्तं विशेषणान्तरैर्विशिनष्टि—संतुष्ट इति। सततमिति सर्वत्र संबध्यते देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे च सततं संतुष्टः नित्यं जातालंप्रत्ययः समुपसर्गेण तुष्टेः परिपक्वता बोध्यते तथा गुणवल्लाभे तद्विपर्यये च संतुष्टः यतः सततं योगी योगाभ्यासेन समाहितान्तःकरणः यतः सततं संयतात्मा संयतकार्यकरणसंघातः अत एव संयतात्मेति वा यतः सततं दृढः कुतर्कवादिना नाभिभवनीयः स्थिरः निश्चयोऽध्यवसाय आत्मतत्त्वविषयो यस्य सः अत एव दृढनिश्चय इति वा यतः सततं मयि परमात्मनि संकल्पविकल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिश्च ते मय्येव स्थापिते यस्य स यतो मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति वा य ईदृशो मद्भक्तः शुद्धाक्षरात्मज्ञानवान् मद्भजनपरो मे मम प्रियः 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥' इति सप्तमाध्याये सूचितस्यार्थस्यायं प्रपञ्चः॥ १४॥

प० टी०—संतुष्ट इति। सततं निरन्तरं लाभेऽलाभे वा संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तो यतात्मा

संयतचित्तः दृढः अचलः मद्विषयो निश्चयो यस्य मयि अर्पिते मनोबुद्धी यस्य एवंविधो यो मद्भक्तः स मे प्रियः सखा ॥ १४ ॥

रा० टी०—संतुष्ट इति । संतुष्टः अलंबुद्धिमान्, योगी कर्मध्यानरूपज्ञानोपायवान्, यतात्मा विषयेभ्य उपसंहृतचित्तः, दृढनिश्चयः अप्रामाण्यशङ्काशून्यतत्त्वनिश्चयवान्, मय्यर्पिते मनोबुद्धी यस्य स तथोक्तः ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

त० टी०—किंच यस्मादिति । यस्मात्सकाशाल्लोको नोद्विजते भयान्न क्षुभ्यति लोकोद्वेगकरं कर्म किंचिन्न करोतीत्यर्थः । यश्च लोकान्निमित्तान्नोद्विजते यमुद्दिश्य सर्वो लोक उद्वेगकरं कर्म न कुर्यात्सर्वाविरोधित्वनिश्चयादित्यर्थः । अत एव हर्षः स्वप्रियवस्तुलाभे प्रीतिविशेषः, अमर्षः परसुखलाभाद्यसहनं, भयं त्रासः उद्वेगश्चित्तव्याकुलतारूपो विकारः, एतैर्मुक्तो यः स च सोऽपि मे प्रियः ॥ १५ ॥

म० टी०—पुनस्तस्यैव विशेषणानि—यस्मादिति । यस्मात्सर्वभूताभयदायिनः संन्यासिनो हेतोर्नोद्विजते न संतप्यते लोको यः कश्चिदपि जनः तथा लोकान्निरपराधोद्वेजनैकव्रतात् खलजनान्नोद्विजते च यः अद्वैतदर्शित्वात् परमकारुणिकत्वेन क्षमाशीलत्वाच्च । किंच हर्षः स्वस्य प्रियलाभे रोमाञ्चाश्रुपातादिहेतुरानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तवृत्तिविशेषः अमर्षः परोत्कर्षासहनरूपश्चित्तवृत्तिविशेषः, भयं व्याघ्रादिदर्शनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषस्त्रासः, उद्वेगः एकाकी कथं विजने सर्वपरिग्रहशून्यो जीविष्यामीत्येवंविधो व्याकुलतारूपश्चित्तवृत्तिविशेषस्तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः अद्वैतदर्शितया तदयोग्यत्वेन तैरेव स्वयं परित्यक्तो न तु तेषां त्यागाय स्वयं व्यापृत इति यावत् । चद्वयेन यो मद्भक्त इत्यनुकृष्यते ईदृशो मद्भक्तो यः स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

शं० टी०—अद्वेष्टृत्वादीनि स्थिरमतित्वान्तानि त्रयस्त्रिंशत्सिद्धस्य लक्षणानि साधकस्य तु ज्ञानपरिपाकसाधनान्यवश्यं संपादनीयानीति सूचयितुमध्यायसमाप्त्यन्तं तानि प्रतिपादयति—यस्मादिति । लोको जनो यस्मान्नोद्विजते उद्वेगं यथा न भजते यस्य ब्रह्मविद आगमनश्रवणदर्शनादिना प्राणिवर्गो न विक्षिप्यत इत्यर्थः । लोकादुपद्रवकारिणश्चोरसर्पव्याघ्रादेर्यः स्वयं च नोद्विजते तेषामागमनदर्शनस्पर्शनादिभिरुद्वेगं यथा न प्राप्नोतीत्यर्थः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः इष्टप्राप्तौ हर्षः रोगाद्युपद्रवप्राप्तावमर्षोऽसहिष्णुता चोरसर्पादेः क्रूरजन्तोर्दर्शनादिना भयं प्राणहरणहेतोरनर्थस्य प्राप्तावुद्वेगोऽप्यथ सर्वैरेतैश्चित्तविकारैः स्वाज्ञानकृतैर्मुक्तः सन् हर्षादीनां विपरीतधर्मेषु परिनिष्ठितो भूत्वा यो मन्निष्ठायामेव तिष्ठति स मम प्रिय इत्युक्त एवार्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किंच—यस्मादिति । यस्मात्सकाशाल्लोको जनो नोद्विजते भयशङ्कया संक्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभ उत्साहः अमर्षः परस्य लाभेऽसहनम् । भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो यो मद्भक्तः स च मे प्रियः॥१५॥

स० टी०—संतप्य तेन यः कश्चिदपि ब्रह्मविदो यतः ॥ न यः संतप्यते दुष्टजनादप्यद्वयात्मवित् ॥ १ ॥ प्रियलाभे मनोवृत्तिः सुखाभिव्यञ्जिकाऽस्ति या ॥ रोमाञ्चनाश्रुपातादिहेतुः सा हर्षशब्दिता ॥२॥ इष्टघातेऽसहिष्णुत्वममर्षश्च भयं तथा ॥ चित्तव्याकुलतोद्वेग इत्येतैर्भ्रान्तिहेतुकैः ॥ ३ ॥ स्वयमेव परित्यक्तस्तत्त्वदर्शी स मे प्रियः ॥ ४ ॥ १५ ॥

भा० टी०—तमेव विशेषणान्तरैर्विशिनष्टि—यस्मादिति । यस्मात्तत्त्वविदः संन्यासिनो लोकः सर्वो जनो नोद्विजते उद्वेगं संतापं संक्षोभं न गच्छति लोकान्नोद्विजते च यः अत एव हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मु-

क्तः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चाश्रुपातादिलिङ्गो हर्षः, अभिलषितप्रतिघातेऽसहिष्णुताऽमर्षः, व्याघ्रादिदर्शननिबन्धनस्त्रासो भयं, दुर्जनैराक्रुष्टे ताडितेऽपि चित्तस्योद्विग्नता उद्वेगस्तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

प० टी०—किं च—यस्मादिति । स मे प्रिय इत्युक्ते स कः यस्माल्लोको नोद्विजते सर्वभूतेष्वीश्वराधिष्ठानान्वीक्षणात् तदुक्तम्—'नोन्मत्तात्पिशुनाज्जनाद्विरमते सर्वात्मभूतः पुमांस्तस्मात्सर्वसुहृत्तमादपि जनो नाशङ्कते कश्चन । अत्युग्रैर्जलजन्तुभिर्जलनिधिर्नैवाधिमेति क्षणं नो यादांसि भजन्ति भीतिमुदधेरत्यूर्जितात्सर्वतः ' इति । किं च हर्षामर्षभयोद्वेगैर्यो मुक्तः हर्षः स्वार्थलाभ उत्साहः, अमर्षः परलाभे असहमानत्वम्, भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः ॥ १५ ॥

रा० टी०—किंच—यस्मादिति । यस्माल्लोको नोद्विजते न बिभेति लोकस्य भयहेतुर्यो न भवति, यश्च सर्वमीशाधीनं बुद्ध्वा लोकाज्जनात् नोद्विजते, यश्च हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षो नाम सदा धर्माय मनःप्रवृत्तिः, अमर्षो रोषः, उद्वेगो मनःकम्पविशेषस्तैर्मुक्तो हीनः । स चेत्यत्र भक्त इत्यनुषज्जते । मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

त० टी०—किंच—अनपेक्ष इति । अनपेक्षः यदृच्छाप्राप्तेष्वपि लौकिकपदार्थेषु स्पृहारहितः, शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः, दक्षः ज्ञातव्येषु शास्त्रीयेषु कर्तव्येषु च ज्ञातुं कर्तुं च समर्थः, उदासीनः मित्राद्युद्देशेन पक्षपातविवर्जितः, गतव्यथः कुत्रचिदसंमानोपेक्षणादिना या मानसी व्यथा तया शून्यः, परमार्थानुपयुक्तान्सर्वान्कर्मारम्भान् परित्यक्तुं शीलं यस्य एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

म० टी०—किंच—अनपेक्ष इति । निरपेक्षः सर्वेषु भोगोपकरणेषु यदृच्छोपनीतेष्वपि निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नः दक्षः उपस्थितेषु ज्ञातव्येषु कर्तव्येषु च सद्य एव ज्ञातुं कर्तुं च समर्थः, उदासीनः न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः, गतव्यथः परैस्ताड्यमानस्यापि गता नोत्पन्ना व्यथा पीडा यस्य सः, उत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्वं, व्यथाकारणेषु सत्स्वप्यनुत्पन्नव्यथत्वं गतव्यथत्वमिति भेदः, ऐहिकामुष्मिकफलानि सर्वाणि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलं यस्य स सर्वारम्भपरित्यागी संन्यासी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

शं० टी०—ब्रह्मविदो लक्षणान्तराण्याह—अनपेक्ष इति । दृष्टे श्रुतेऽपि च वस्तुनि सर्वत्र देहजीवनादावप्यसद्बुद्ध्या जीवत एव मुक्तत्वान्मोक्षेऽप्यपेक्षा न विद्यते यस्य ब्रह्मनिष्ठस्य यतेः सोऽनपेक्षः सर्वकामनिर्मुक्त इत्यर्थः । शुचिः कर्मस्वसंगमः शौचमिति न्यायेन देहेन्द्रियादिभिरेव न तु स्वेन क्रियमाणेष्वन्नादानविसर्गादिषु दुष्टेष्वदुष्टेषु च कर्मसु कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेन स्वस्य तैः संबन्धाभावादकर्त्रात्मदर्शी ब्रह्मविदेव शुचिर्नित्यशुद्ध इत्यर्थः । दक्षः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायमीमांसादिसर्वशास्त्राणामध्ययनाध्यापनतदर्थप्रकाशनानुष्ठानानुष्ठापनेषु सर्वेष्वपि च कर्मसु स्वयं बोद्धुं बोधयितुं कर्तुं कारयितुं च समर्थ इत्यर्थः । तथापि सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वे च ते आरम्भाश्च सर्वारम्भाः कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वाणि कर्माण्यविद्याकामसंकल्पाहंकारादिदोषप्रवर्धकत्वेन ज्ञानतत्फलप्रतिबन्धकत्वात् तानि परित्यक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वारम्भपरित्यागी सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः । ननु विहिताचरणं धर्मस्तत्त्यागस्त्वधर्मः अधर्मे धर्मबुद्धिर्धर्मे त्वधर्मबुद्धिश्च श्रोत्रियस्य विवेकिनः संतापायैव भवति । कथं धर्मं त्यक्त्वा स्वयमधर्मं कृत्वा श्रोत्रियो न संतपतीत्याशङ्कायां न कर्मणां मोक्षं प्रत्यसाधनत्वात्समुत्पन्नज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च मुमुक्षोस्तत्त्यागस्य न्यायसिद्धत्वात् न्यायानुवर्तित्वाद्विद्वान्न तपतीत्याह—गतव्यथ इति । गता चिन्ता-

निर्गता व्यथा कृत्याकृत्यानुष्ठानाननुष्ठानकृतः संतापो यस्य स गतव्यथः कृत्याकृत्ययोरनात्मकर्तृकयोरकर्त्रात्मदर्शी ब्रह्मविन्न तपतीत्यर्थः "नैनं कृताकृते तपतः" इति श्रुतेः। तर्हि कथं तिष्ठतीत्यत आह–उदासीन इति। आहारादौ कर्मणि युक्तेऽयुक्ते च देहेन्द्रियादिषु स्वारब्धानुरूपेण प्रवृत्तेषु सत्सु स्वयं तटस्थवदुदासीनः साक्षीभूत्वाऽविक्रियात्मना तूष्णीं तिष्ठतीत्यर्थः। एवंलक्षणो यो मद्भक्तः स मे प्रिय इत्युक्तार्थः॥ १६॥

श्री० टी०–किं च–अनपेक्ष इति। अनपेक्षो यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निःस्पृहः, शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथ आधिशून्यः सर्वान्दृष्टार्थानारम्भानुद्यमान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

स० टी०–निःस्पृहः सर्वभोगेषु बाह्याभ्यन्तरशौचवान्॥ उपस्थितेषु कार्येषु सद्यो ज्ञातुं क्षमोऽर्थतः॥ १॥ कस्यचिन्नैव मित्रादेः पक्षं भजति निर्भयः॥ दुर्जनैस्ताड्यमानोऽपि योऽनुत्पन्नव्यथोऽथवा॥ २॥ इहामुत्रार्थकर्माणि त्यक्तुं शीलं हि यस्य सः॥ मद्भक्तस्तत्त्ववद्भिर्यं प्रियो भगवतो मम॥ ३॥ १६॥

भा० टी०–निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याशयेनाह–अनपेक्ष इति। अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसंबन्धेषु सर्वेष्वपेक्षणीयेषु यदृच्छयोपलब्धेष्वपेक्षाशून्यः निस्पृहः, शुचिः मृद्वारिनिमित्तेन बाह्येन दयादिनाभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नः पुण्यापुण्याभ्यामलिप्त इति वा अस्मिन्पक्षे प्रकरणविरोधः पुण्यापुण्ये न करोत्यतस्ताभ्यामलिप्त इत्यर्थे तु शुभाशुभपरित्यागीत्यनेन पौनरुक्त्यं बोध्यम्। दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कर्तव्येषु यथावज्ज्ञातुं कर्तुं च कुशलो न त्वलसः कस्यचिन्मित्रादेः पक्षपातं न भजत इत्युदासीनः। यत्तु मानापमानादौ समवृत्तिरुदासीन इति तन्न, तथा मानापमानयोरित्यादिना पौनरुक्त्यापत्तेस्ताडितुमुद्यतादपि व्यथानिमित्तं गतं भयं यस्मान्न च क्षमीत्यनेन पौनरुक्त्यं परैस्ताडितस्य प्रत्युत्पन्नायामपि पीडायां तन्निमित्तं ताडनकर्तृषु ताडनाद्यकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यभ्युपगमात् अत एवैहिकामुष्मिकदुःखनिवृत्तितत्सुखप्राप्त्यर्थानि कर्माणि आरभ्यन्त इत्यारम्भास्तान् परित्यक्तुं शीलमस्य स सर्वारम्भपरित्यागी यतो भयहेतुभूतसर्वारम्भपरित्यागी अतो गतव्यथ इति वा यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

प० टी०–किंच–अनपेक्ष इति। अनपेक्षो यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो दक्षोऽनलस उदासीनः पक्षपातशून्यो गतव्यथ आधिशून्यः। सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामारम्भान् परित्यक्तुं शीलं यस्यैवंभूतः स मे प्रियः॥ १६॥

रा० टी०–किंच–अनपेक्ष इति। अनपेक्षो भगवत्प्रीत्यन्यत्र काप्यपेक्षाहीनः, शुचिः बाह्यान्तरशुद्धिमान्, दक्षः भगवत्कर्मकरणे पटुः उदासीनः कर्तव्योपकारापकारयोरुपेक्षकः, गतव्यथः परकृतापकारैरप्राप्तमनःक्लेशः, सर्वारम्भपरित्यागीत्यस्य अवैष्णवसर्वारम्भपरित्यागी सर्वारम्भाभिमानत्यागी सर्वारम्भफलत्यागी, भगवति सर्वारम्भसमर्पणरूपत्यागवानिति चतुर्धार्थः॥ १६॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति॥
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः॥ १७॥

त० टी०–किञ्च–य इति। प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति, अप्रियं प्राप्य न द्वेष्टि, प्रियार्थनाशे च न शोचति, अप्राप्तमर्थं कंचिन्न काङ्क्षति, शुभाशुभपरित्यागी शुभाशुभसाधनभूतकर्म त्यक्तुं शीलमस्य तथा, एवंभूतो यो भक्तिमान्स मे प्रियः॥ १७॥

म० टी०–किं च समदुःखसुख इत्येतद्विवृणोति–यो नेति। यो न हृष्यति इष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्राप्तेष्टवियोगे न काङ्क्षति अप्राप्तेष्टसंयोगे, सर्वारम्भपरित्यागीत्येतद्विवृणोति। शुभाशुभे सुखसाधनदुःखसाधने कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥ १७॥

शं० टी०—रागद्वेषातिरिक्तो मुक्तेः प्रतिबन्धो न कश्चिदस्ति मुमुक्षोस्ताववश्यं परिहर्तव्याविति सूचयितुं मुक्तस्य तद्राहित्यं लक्षणमित्याह—य इति । यो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं परेच्छया अनिच्छया वा प्राप्तेऽपीष्टे वस्तुनि न हृष्यति परप्रयत्नेनापि तत्र हर्षं न करोतीत्यर्थः तथैवानिष्टं प्राप्य न द्वेष्टि स्वानिष्टप्रापकेऽप्य-निष्टेऽर्थे अप्रीतिं न करोतीत्यर्थः महत्यनर्थे संप्राप्ते सति न शोचति स्वनिष्ठया धैर्येण च तदविषयात्मज्ञा-नबलेनापि च स्वयमश्रुमोक्षं विलापं च न करोतीत्यर्थः । तथा प्राप्तस्यानर्थस्य निवृत्तिं न काङ्क्षति प्रारब्ध-भोगक्षयमन्तरा वाञ्छामात्रेण तन्निवृत्तेरसंभवात्तितिक्षया तत्प्रतीकाराय न किञ्चिद्यतत इत्यर्थः किंच शुभा-शुभपरित्यागी शुभानि पुण्यान्यशुभानि पापान्यज्ञानसहभावीनि इच्छयाऽनिच्छया वा चिदाभासेन क्रिय-माणानि कर्माण्यकर्मत्वज्ञानेन नाहं कर्ताऽस्मीति परित्यक्तुं स्वस्माद्विश्लेषयितुं शीलमस्यास्तीति शुभाशुभपरि-त्यागी देहेन्द्रियादिभिरेव कृतैः कर्मभिः प्रत्यग्दृष्ट्या स्वयं न श्लिष्यत इत्यर्थः तद्यथा "पुष्करपलाशे" इत्यादि श्रुतेः य एवं लक्षणो भक्तिमान् ज्ञानवान्यतिः स मे प्रिय इत्युक्त एवार्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—किं च—यो नेति । प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति अप्रियं प्राप्य यो न द्वेष्टि इष्टार्थनाशे सति यो न शोचति अप्राप्तमर्थं यो न काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतो भूत्वा यो मद्भक्तिमान्स मे प्रियः ॥ १७ ॥

स० टी०—न हृष्यतीष्टसंपत्तौ तप्यते न विपर्यये ॥ न शोचतीष्टनाशे यो नाप्राप्तमभिकाङ्क्षति ॥ १ ॥ पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य स मे प्रियः ॥ २ ॥ १७ ॥

भा० टी०—किंच हर्षादिराहित्यमपि तत्त्वविदो विशेषणमित्याशयेनाह—य इति । यत्तु एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैर्य इति तदुपेक्ष्यं भाष्योक्तरीत्याऽपौनरुक्त्यसंभवे व्याख्यानव्याख्येयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । यः इष्टप्राप्तौ न हृष्यति हर्षं न प्राप्नोति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि द्वेषं न करोति अद्वेष्टा सर्व-भूतानामित्यत्र सर्वभूतेषु सामान्यद्वेषाभावस्वाभाविक उक्तः अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रयुक्तद्वेषविशेषाभाव इत्यपौ-नरुक्त्यं प्रियवियोगे न शोचति शोकं मानसं तापं नाङ्गीकरोति अप्राप्तं च न काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति तथा सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन वेदोक्तनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मातिरिक्तसर्वारम्भपरि-त्यागीति सर्वपदसंकोचो माऽभूदित्यत उक्तं शुभाशुभपरित्यागीति भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

प० टी०—किंच—यो न हृष्यतीति । प्रियं प्राप्य न हृष्यति अप्रियं प्राप्य न द्वेष्टि गते मृते वा न शोचति । अप्राप्तं न काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे त्यक्तुं शीलं यस्य । शेषं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

रा० टी०—हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्त इत्युक्ते निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्त्वप्रतीत्या कालान्तरे हर्षादिमानिति शङ्का-स्यात् तन्निरासाय तद्व्यनक्ति—यो न हृष्यतीत्यादिना । "नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः" इति सूत्रेण क्रियासातत्यरूपक्रियाप्रबन्धे विहितलट्प्रत्ययान्तत्वेन हृष्यतीत्यादेर्यावज्जीवं हृष्यतीत्यादिरर्थः । न हृष्यति न द्वेष्टीत्यादिरूपेण नञ्संबन्धे सति कदापि न हृष्यतीत्यादिरर्थो भवतीति भावः । उदाहृतं च वृत्तौ तार्तीयतृतीयपादे यावज्जीवमन्नमदादित्यादि । सर्वारम्भपरित्यागीति सामान्यत उक्तं विशिष्योक्त्या व्यनक्ति—शुभाशुभेति । ज्ञानभक्तिवैराग्याद्यन्यशुभत्यागीत्यर्थः । अत एव तदन्यत्र काङ्क्षतीत्यर्थो न काङ्क्षतीत्यस्य ज्ञेयः । एवं लोकान्नोद्विजत इत्यस्यापि हर्षामर्षभयमुक्त इत्यनेनापौनरुक्त्यं ध्येयमुक्तश-ङ्कानिरासार्थत्वादिति ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

त० टी०—किञ्च—सम इति। शत्रौ मित्रे च समः, द्वेषरागशून्यः, तथा मानापमानयोस्तथा शीतोष्णादिषु समः सङ्गविवर्जितः कुत्राप्यासक्तिरहितः ॥ १८ ॥ तुल्येति । तुल्ये निन्दास्तुती यस्य सः मौनी संयतवाक्, येन केन यदृच्छाप्राप्तेन संतुष्टः, अनिकेतः नियतवासरहितः, स्थिरा आत्मनि व्यवसायात्मिका मतिर्यस्य स स्थिरमतिः, एवंभूतो भक्तिमान् नरो मे प्रियो भवति ॥ १९ ॥

म० टी०—किं च—सम इति । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । सङ्गविवर्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः, सर्वथा हर्षविषादशून्य इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १८ ॥ किंच—तुल्येति । निन्दा दोषकथनं स्तुतिर्गुणकथनं ते दुःखसुखाजनकतया तुल्ये यस्य स तथा मौनी संयतवाक् ननु शरीरयात्रानिर्वाहाय वाग्व्यापारोऽपेक्षित एव नेत्याह—संतुष्टो येन केनचित् स्वप्रयत्नमन्तरेणैव बलवत्प्रारब्धकर्मोपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाशनादिना संतुष्टः निवृत्तस्पृहः । किंच- अनिकेतो नियतनिवासरहितः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य सः स्थिरमतिः ईदृशो यो भक्तिमान् स मे प्रियो नरः अत्र पुनः पुनर्भक्तेरुपादानं भक्तिरेवापवर्गस्य पुष्कलं कारणमिति द्रढयितुम् ॥ १९ ॥

शं० टी०—इदं ब्रह्मविद्यतेर्लक्षणं विशिष्टतरं विकारहेतुष्वप्यविकारात्मनाऽवस्थानरूपं सर्वप्रत्यक्षमित्याह—सम इति द्वाभ्याम् लोके त्वपकर्ता शत्रुरुपकर्ता तु मित्रं लोकदृष्टिमनुसृत्य तं न्यायमत्राह न तु विद्वद्दृष्टिं अहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मदर्शिनो विदुषः शत्रुमित्रादिभेदप्रत्ययासंभवात्प्रारब्धवशाद्देहस्य कश्चिदपकारी भवति कश्चिदुपकारी भवति तत्र शत्रौ मित्रे च स्वयं विद्वान् समः समदर्शनस्तथा तत्कृतयोर्मानावमानयोः पूजातिरस्कारयोः संतोषविषादहेत्वोरपि समो निर्विकार एव भवतीत्यर्थः । तथैव शीतोष्णसुखदुःखेषु प्राप्तेषु समः समदर्श्येव भवति किंच तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा विद्यमानानामविद्यमानानां वा दोषाणां प्रत्यक्षेण वर्णनं स्तुतिस्तु तथाविधगुणानां प्रत्यक्षेण कीर्तनं निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती अनात्मगोचरे तुल्ये समे यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिस्तयोः समो निर्विकार इत्यर्थः । मानावमानयोः शीतोष्णादिषु च समदर्शनसिद्धेर्हेतुमाह—सङ्गविवर्जित इति । मानावमानशीतोष्णादीनामनुभविता साभासोऽहंकारस्तत्तादात्म्याध्यास एव सङ्गस्तेन विवर्जितः विज्ञानात्मविषयकमानावमानादेरविषये परे ब्रह्मण्यात्मभावापन्नतया स्वयं तत्संबन्धरहित एव सन् सर्वत्र समदर्श्येव भवतीत्यर्थः । तत एव मौनी वाचंयमी वाच्याभावात् । नहि सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो विदुषो वाच्यमस्ति तदभावादेव विद्वान्मौनी "विजानन्विद्वान् भवते नातिवादी" इति श्रुतेः । प्रारब्धवशात्प्राप्तेन येन केन शिष्टेन वाऽशिष्टेन वा सदसत्त्वभावनानिर्मुक्तेन भैक्षेण वस्तुनाऽल्पेन महता वा संतुष्टः संतृप्तः संप्राप्तालंप्रत्यय इत्यर्थः । 'येन केनचिदाशित' इति स्मृतेः अनिकेतः निकेतो निवासो नियतो न विद्यते यस्य यतेः सोऽनिकेतः ग्रामैकरात्र इत्यर्थः "अष्टौमास्येकाकी यतिश्चरेत्" इति श्रुतेः स्थिरमतिः विपरीतभावनाजनकेषु मानावमानशीतोष्णादिषु सुखदुःखादिषु प्राप्तेष्वपि सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वदा सर्वत्र ब्रह्माकारापन्ना एकवृत्त्या स्थिरा निश्चला मतिर्मननशीला चित्तवृत्तिर्यस्य स स्थिरमतिः स्थिरप्रज्ञ इत्यर्थः । दृढनिश्चय इति ज्ञानस्य मानान्तरबाधराहित्यं, स्थिरमतिरिति वृत्तिनैश्चल्यमिति तयोर्भेदः । भक्तिमान् 'एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य व्युदाहृतम्' अस्यार्थः अहैतुकी निमित्तरहिता विपरीतप्रत्ययनिवृत्त्यादिप्रयोजनवर्जिता ब्रह्मविदां स्वभावसिद्धा चाव्यवहिताऽविच्छिन्ना च वृत्त्यन्तरवर्जिता पुरुषोत्तमे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि या भक्तिरखण्डाकारवृत्तिस्तदेव निर्गुणस्य

निर्गुणविषयस्य भक्तियोगस्य भक्तेर्लक्षणं स्वरूपं महद्भिरुदाहृतमुक्तमित्यर्थः । निरुक्तलक्षणा मुख्या भक्तिरस्यास्तीति भक्तिमान् ब्रह्मनिष्ठो यो नरः स्वनिष्ठया स्वं ब्रह्मैव नाटयति प्रापयति न तु योन्यन्तरं लोकान्तरं चेति नरो ब्रह्मविद्यतिः स मे प्रिय इत्युक्त एवार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्री० टी० किं च–**सम इति** । शत्रौ च मित्रे च सम एकरूपः मानापमानयोरपि तथा सम एव हर्षविषादशून्य इत्यर्थः । शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्च समः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥ तुल्य इति । तुल्ये निन्दास्तुती यस्य मौनी संयतवाक् येन केनचिद्यथालब्धेन संतुष्टः अनिकेतो नियतवासशून्यः स्थिरमतिः व्यवस्थितचित्तः एवंभूतो मद्भक्तिमान्यः स मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

स० टी०–शत्रौ मित्रे च पूजायां समः परिभवे च यः ॥ शीतोष्णादावसह्येऽपि समोऽध्यासविवर्जितः ॥ १ ॥ १८ ॥ तुल्ये निन्दास्तुती दोषगुणकीर्तनलक्षणे ॥ यस्य संयतवाङ्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ १ ॥ शरीरयात्रामात्रार्थे प्राप्तेऽपि विगतस्पृहः ॥ शून्यो नियतवासेन स्थिरा यस्याद्वये मतिः ॥ २ ॥ ईदृशो भक्तिमांस्तत्त्वदर्शी नित्यं मम प्रियः ॥ पुनः पुनरुपादानं भक्तेस्तेनेति गम्यते ॥ ३ ॥ पुष्कलं कारणं मोक्षे भगवद्भक्तिरेव हि ॥ ४ ॥ १९ ॥

भा० टी०–किंच–**सम इति** । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः समदुःखसुखः इत्यत्र सामान्यसुखदुःखयोर्ग्रहणम् अत्र तु शीतोष्णनिबन्धनयोरित्यपौनरुक्त्यम् । एतत्सर्वं कुत इत्यत आह–यतः सर्वत्र सङ्गेन संसर्गेण विवर्जितः सङ्गस्यैव सर्वदोषजनकत्वात् न कस्यापि सङ्गं करोतीत्यर्थः । अद्वेष्टेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः संप्रति सर्वत्रैदाविकृतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्र चेतने रुयादावचेतने चन्दनादावित्यर्थ इति भाष्यटीकाकृतः ॥ १८ ॥ किंचैतदपि तत्त्वविदो विशेषणमित्याह–**तुल्येति** । दोषानुवर्णनं निन्दा, गुणानुकीर्तनं स्तुतिः, तुल्ये निन्दास्तुती यस्य स निन्दास्तुतिभ्यां विषादं हर्षं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव स्वयमपि कस्यचिन्निन्दां स्तुतिं वा न करोतीत्याह–मौनी यतवाक् । ननु वाग्व्यापारस्य चित्तानुकूलपदार्थलाभार्थमपेक्षितत्वात्कथं मौनीति चेत्तत्राह–संतुष्टो येनकेनचित् प्रारब्धवशादागतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेण समीचीनेनासमीचीनेन वा सम्यक् तुष्टः तदतिरिक्ते तृष्णाशून्यस्तदभावाच्च विषयप्राप्त्यर्थवाग्व्यापारादिवर्जित इत्यर्थः । तथाच स्मृतिः ' येन केनचिदाच्छिन्नो येनकेनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः' इति । वासस्थानमपि तस्य नियतं नास्तीत्याह–अनिकेतः निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य स तथा च स्मृत्यन्तरम्–' न कुड्ये नोदके सङ्गो न चैले न त्रिपुष्करे । नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः ' इति । एतत्सर्वं कुत इत्यत आह–स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थविषया मतिर्यस्य स दृढतया परमात्मनि यस्य मतिः स्थिता स इति यावत् । यत एवमतः स्थिरमतिरिति वा एतादृशो भक्तिमान् नरो मे प्रियः ' तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत ' इति तत्त्वविदो भक्तस्य श्रैष्ठ्यमुपक्षिप्तं तदेव द्रढयितुं पुनः पुनस्तस्यैवान्येषां विशेषणानां विशेष्यत्वेन स्वप्रेमास्पदत्वेन च ग्रहणम् । तथाच भाष्यम् ' उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमास्थितास्तेऽतीव मे प्रियाः ' इत्यादि । पुनः पुनर्भक्तेर्ग्रहणमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वार्थमिति तु भाष्यटीकाकृतः ॥ १९ ॥

प० टी०–किं च द्वाभ्याम्–**समः शत्रौ चेति** । **तुल्यनिन्दास्तुतिरिति** । शत्रौ मित्रे च समः समस्वभावः । तदुक्तम्–' संवर्धकं छेत्तुमुपागतं वा छायादिभिर्विश्रमिणं करोति । वृक्षो यथा तद्वदरौ च मित्रे समस्वभावो हरिदासवर्यः' इति । तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वेषु समो हर्षविषादरहितः सङ्गविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥ तुल्य इति । निन्दया न कुप्यति, स्तुत्या न श्लाघते, मौनी

संयतवाक्, येनकेनचिद्यथालाभेन संतुष्टः, न विद्यते निकेतनं नियमितं स्थलं यस्य, स्थिरमतिर्व्यवसितचित्तः तथा सति भक्तिमान् स मे प्रियः ॥ १९ ॥

रा० टी०—किंच—सम इति । समः शत्रौ च मित्रे चेत्यादि पूर्वं समदुःखसुख इति सामान्येनोक्तं तद्विशिष्योक्त्या व्यनक्ति—शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णादिविषयजन्यसुखदुःखेषु समः उत्सेकानुत्सेकहीनः, सङ्गविवर्जितः फलस्नेहहीनः ॥ १८ ॥ किंच—तुल्येति । तुल्यनिन्दास्तुतिः हेयत्वेन निन्दायास्तुल्या स्तुतिर्यस्य स तथा, अनिकेतः अनियतवासः अकारवाच्यभगवत्तदाश्रयो वा, स्थिरमतिः कुतर्कैरचञ्चलज्ञानः, यो मद्भक्तः भक्तिमानिति भक्तेर्बहुवारोक्तिरद्वेष्टेत्यादिनोक्तेषु धर्मेषु भक्तेराधिक्यज्ञापनाय । अत्र सुखादिषु साम्यं हर्षादिराहित्यं च प्रायेणेति ज्ञेयम् । प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जित इत्यादेः । संतुष्टः सततमित्यस्य संतुष्टो येनकेनचिदित्येतद्व्याख्यानरूपमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त० टी०—एवमद्वेष्टृत्वादिधर्मजातं भगवद्भक्तिकामेनोपादेयमित्युक्तमिदानीं मय्याऽऽवेश्य मनो ये मामित्यादिनोपक्रान्तस्यानन्यभक्तियोगस्यैव सर्वश्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—ये त्विति । तुशब्द उक्तेभ्योऽपि श्रैष्ठ्याद्वैलक्षण्यदर्शनार्थः । ये तु जन्मान्तरसहस्रेष्वनुष्ठितनिष्कामकर्मतया क्षीणपापा अद्वेष्टृत्वादिगुणसंपन्ना धर्म्यामृतमुक्तप्रकारधर्मादनपेतममृतप्रापकत्वादमृतमिदं मदुपासनात्मकं भक्तियोगं यथोक्तं मय्यावेश्य मनो ये मां, ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परा इत्याद्युक्तप्रकारं पर्युपासते सर्वात्मनाऽनुतिष्ठन्ते श्रद्धां कुर्वन्तो मत्परमास्ते भक्ता अतितरां मे प्रियाः । न ततोऽधिकोऽन्यः प्रिय इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

म० टी०—अद्वेष्टेत्यादिनाऽक्षरोपासकादीनां जीवन्मुक्तानां संन्यासिनां लक्षणभूतं स्वभावसिद्धं धर्मजातमुक्तम् । यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः । अयत्नतो भवन्त्येव न तु साधनरूपिणः' इति । एतदेव च पुरा स्थितप्रज्ञलक्षणरूपेणाभिहितम् । तदिदं धर्मजातं प्रयत्नेन संपाद्यमानं मुमुक्षोर्मोक्षसाधनं भवतीति प्रतिपादयन्नुपसंहरति—ये त्विति । ये तु संन्यासिनो मुमुक्षवो धर्मामृतं धर्मरूपममृतम् अमृतत्वसाधनत्वात् अमृतवदास्वाद्यत्वाद्वा इदं यथोक्तम् अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना प्रतिपादितं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति प्रयत्नेन श्रद्दधानाः सन्तो मत्परमाः अहं भगवानक्षरात्मा वासुदेव एव परमः प्राप्तव्यो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमाः भक्ताः मां निरुपाधिकं ब्रह्म भजमानास्तेऽतीव मे प्रियाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति पूर्वसूचितस्यायमुपसंहारः । यस्माद्धर्मामृतमिदं श्रद्धयानुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव प्रियो भवति तस्मादिदं ज्ञानवतः स्वभावसिद्धतया लक्षणमपि मुमुक्षुणात्मत-

१ धर्मामृतमिति मधुसूदनभाष्योत्कर्षदीपिकाकाराभ्यां धृतः पाठः ।

त्त्वजिज्ञासुनात्मज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयं विष्णोः परमं पदं जिगमिषुणेति वाक्यार्थः । तदेवं सोपाधिकब्रह्माभिध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकं ब्रह्मानुसंदधानस्याद्वेष्टृत्वादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणमननिदिध्यासनान्यावर्तयतो वेदान्तवाक्यार्थतत्त्वसाक्षात्कारसंभवात्ततो मुक्त्युपपत्तेर्मुक्तिहेतुवेदान्तमहावाक्यार्थान्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसंधेय इति मध्यमेन षट्केन सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वती-
विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन भक्तियो-
गविवरणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शं० टी०—अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यारभ्यात्र यदुक्तं ब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मविदो लक्षणजातं तत्सर्वं मोक्षैककामैः सर्वतो विरक्तैः साधकैर्यतिभिः श्रवणमननाभ्यां समुत्पन्नज्ञानस्य परिपाकैकसाधनमवश्यं संपादनीयमिति बोधयितुं तत्संपादननिष्ठान् साधकान् प्रस्तुवन्नध्यायमुपसंहरति—ये त्विति । तुशब्दः सिद्धेभ्यः साधकानां व्यावृत्त्यर्थः । ये तु मद्भावापत्तिमेव प्रार्थयमानाः सुखसाधनं सिद्धं सर्वं संन्यस्य श्रवणादिना संपन्नज्ञानवन्तो यतयः श्रद्दधाना इदं मुक्तेः परमसाधनमवश्यमनुष्ठेयमिति विश्वासवन्तः सन्तो मत्परमाः अहं निर्विशेषं परं ब्रह्मैव परमं निरतिशयस्थानं प्राप्तव्यमिति येषां ते मत्परमा मय्येव परमार्थत्वबुद्धयो भूत्वा, यद्वा अहमेव परमो निरतिशयैश्वर्यसंपन्नो विश्वाधिकोऽनुलङ्घ्याज्ञ ईश्वर इति धीर्येषां ते मत्परमा मयि परमेश्वरत्वबुद्ध्या मदाज्ञावशवर्तिनो भूत्वा यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना मया प्रतिपादितं धर्म्यामृतं यतीनां स्वधर्मत्वेन प्रयत्नादनुष्ठेयत्वाद्धर्म्यं, यद्वा मुमुक्षुत्वधर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् अमृतस्य मोक्षस्य नियतसाधनत्वादमृतमिदमद्वेष्टृत्वादिसाधनजातं पर्युपासते नित्यं समनुतिष्ठन्ति ते मद्भक्ता मद्भावनानिष्ठा मे ममेश्वरस्यातीवात्यन्तं प्रियाः परप्रेमाश्रया भवन्ति लोके सर्वेषां यथोक्तकारिणस्त्वत्यन्तप्रियाः सन्तो दृष्टास्तद्वद्यथोक्तकारिणो ये तु यतयो भवन्ति ते ममात्यन्तप्रिया इति स्वोक्ते मोक्षसाधने तेषां प्रवृत्तिसिद्ध्य इयं स्तुतिः ततः परमेश्वरस्यातिप्रियत्वसिद्ध्ये भवबन्धविमुक्तये च यथोक्तमिदं धर्म्यामृतं यतिभिः कृतश्रवणैर्मोक्षैककामैः प्रयत्नेनानुष्ठातव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ
गीतातात्पर्यबोधिन्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—उक्तं धर्मजातं सफलमुपसंहरति—ये त्विति । यथोक्तमुक्तप्रकारं धर्म एवामृतममृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमिति केचित्पठन्ति तद्ये उपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्धां कुर्वन्तो मत्परमाश्च सन्तो मद्भक्ताः तेऽतीव मे प्रिया इति ॥ २० ॥

दुःखमव्यक्तवर्त्मैतद्बहुविघ्नमतो बुधः । सुखं कृष्णपदाम्भोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥
इति सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

स० टी०—अद्वेष्टृत्वादिचिह्नानि जीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ स्वभावभूतानीमानि तदुक्तं वार्तिके स्फुटम् ॥ १ ॥ उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ॥ अयत्नतो भवन्त्येव न तु साधनरूपिणः ॥ २ ॥ संपाद्यमानं यत्नेन धर्मजातमिदं सतः ॥ विरक्तस्यात्मजिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षसाधनम् ॥ ३ ॥ इत्युपपादयन्नीश उपसंहरतीह तत् ॥ ये सन्मुमुक्षवो धर्मजातं सर्वं मयेरितम् ॥ ४ ॥ मोक्षहेतुतयाऽऽस्वाद्यामृतवत्पर्युपासते ॥ यत्नेन श्रद्धयोपेता अनुतिष्ठन्ति मत्पराः ॥ ५ ॥ आस्थिता उत्तमां भक्तिं प्रधैक्य-

ज्ञानलक्षणाम् ॥ भगवान्वासुदेवोऽहं येषां प्राप्यतया मतः ॥ ६ ॥ भक्तास्तेऽत्यन्तमन्निष्ठा ममात्यन्तप्रियाः सदा ॥ यस्माद्धर्ममिमं सम्यगनुतिष्ठन्प्रियो हरेः ॥ ७ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा यत्नात्संपाद्यः श्रद्धयैव सः ॥ तदेवं सगुणब्रह्माभिध्यानपरिपाकतः ॥ ८ ॥ ब्रह्मानुसंदधानस्याद्वेष्टृत्वादियुतस्य च ॥ मुमुक्षोर्ज्ञानसंसिद्ध्यै श्रवणाद्यनुतिष्ठतः ॥ ९ ॥ तत्त्वसाक्षात्कृतेर्मोक्षसिद्धिरस्ति निरङ्कुशा ॥ तद्धेतुश्रुतिवाक्यार्थान्वययोग्यो मुमुक्षुभिः ॥ १० ॥ तत्पदार्थोऽनुसंधेय इति सिद्धं हि मध्यमे ॥ भक्तियोगप्रधानोऽयं मध्यमः पूर्णतां गतः ॥ ११ ॥ २० ॥

यो ब्रह्मात्माक्षराख्यः शमदमनिरतैर्नित्यमध्यात्मविद्भिर्ध्येयोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मस्तनुयुगमतिभिर्दुष्कराराधनोऽज्ञैः ।
भक्तिर्यस्योदितान्तर्हृदि सपदि जनान्मोचयेद्भ्रान्तिजन्याद्देहाद्यध्यासपाशात्स च वसतु मतौ कृष्ण एवेश्वरो मे ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते । युग्मोपासाविवेकोऽयं द्वादशः पूर्णतां गतः ॥

एतदध्यायगतटीकाश्लोकसंख्या ॥ १३९ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ ३२०० ॥

भा० टी०—अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरोपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातमुपपाद्योपसंहरति—ये त्विति । ये तु इदमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यथोक्तं धर्मामृतं धर्मश्च तदमृतत्वसाधनत्वादमृतं नतु स्वरूपतः कष्टात्मकत्वात् साधनजातस्य, ये तु श्रद्दधानाः परया श्रद्धया युक्ताः सन्तो मत्परमा अहमेवाक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति मद्भक्ताः उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमास्थितास्ते मे मम वासुदेवस्य परमात्मनोऽतिशयेन प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति यत्सूचितं तत्प्रतिपाद्योपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति यस्माद्यथोक्तमिदं धर्मामृतमनुतिष्ठन् भगवतो वासुदेवस्यातिशयेन प्रियो भवति तस्माद्वासुदेवस्य विष्णोः प्रियं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इदं धर्मामृतं यथावद्यत्नतोऽनुष्ठेयमिति वाक्यार्थः । एवं द्वादशाध्यायेन सोपाधिकध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकमक्षरमनुसंदधानस्याद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिधर्मविशिष्टस्य श्रवणाद्यावर्तनेन परमार्थज्ञानवतो मुख्याधिकारिणः साक्षान्मोक्षप्राप्तियोग्यत्वं निरूपयता सोपाधिकनिरुपाधिकस्तत्पदार्थः प्रदर्शितः ॥ २० ॥

यं संराध्य दुरत्ययां प्रकृतिमुन्मुच्याप्नुवन्त्यक्षरं ध्येयं ज्ञेयमनेकयोगविभवैर्युक्तं परं कारणम् ।
विश्वाकारमनाद्यनन्तममलं भक्तप्रियं माधवं देवेशं शुभमध्यषट्कविदितं तं तत्पदार्थं भजे ॥

सुधाधाराधारं विधुरमधराद्यैरघहरं धराधाराधारं निखिलजगदाधारमजरम् ।
निराधारं सारं जलजजमुखैर्ध्येयचरणं शिवं कृष्णं वन्दे सकलजनकं भक्तिसुलभम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिपूज्यपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

प० टी०—अथोपसंहरन्नाह—ये त्विति । उक्तं धर्मसंबन्ध्यमृतं मोक्षसाधनत्वाद्यथोक्तं यथावदुक्तं श्रद्दधानाः श्रद्धावन्तो मत्परमा अहमेव परमो येषां ते तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

अथाध्यायतात्पर्यं तु ।

नानाविक्षेपविघ्नैरुपहतमनसालम्बशून्येन भूयो ह्यव्यक्तोपास्तिमेके विदधति सुचिरं लौकिकाचार्यतोऽन्ये ।
भक्तिं योगेश्वराणामपि परमगुरौ कुर्वते स्वात्मलब्ध्यै तत्क्लेशे तारतम्यं विशदमभिहितं द्वादशाध्यायमध्ये ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां परमार्थप्रपायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादावद्वेषादिकं यत्पृथक् प्रीतिमात्रसाधनमुक्तम् । स मे प्रियः स

मे प्रिय इत्यादिना तत्सर्वं मिलितं यत्रास्ति स तु मेऽत्यन्तं प्रिय इति प्रागुक्तं पिण्डीकृत्योपसंहरति— **ये त्विति** । धर्म्यामृतं धारकत्वाद्धर्मो विष्णुस्तदुपासनाङ्गत्वादुपचारेण धर्मसाधनं धर्म्यम् अमृतशब्दितमुक्तिसाधनममृतं धर्म्यं च तदमृतं च धर्म्यामृतं यथोक्तमद्वेष्टेत्यादिनोक्तमद्वेषादिकं प्रीतिसाधनं समस्तं श्रद्दधानाः आस्तिक्यवन्तः मत्परमाः मदुत्तमताज्ञानिनः सन्तो ये पर्युपासते सम्यगनुतिष्ठन्ति ते भक्ताः अतीव मे प्रिया इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृते भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति द्वितीयं षट्कम् ।

'गुजराती' मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता

Bhagavat-Geeta with 7 commentaries

१ प्रथमो गुच्छः–आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्य–जयतीर्थविरचितटीकासंवलितानन्दतीर्थीय-(माध्व) भाष्य–रामानुजभाष्य–पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी–नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता । पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि सुचिक्कणानि । मूल्यम् रू. ६–०–०.

श्रीमद्भगवद्गीता

Bhagavat-Geeta with 8 other commentaries 1st part

२ द्वितीयो गुच्छः । प्रथमषट्कम्–निम्बार्कमतानुयायिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता–'तत्त्वप्रकाशिका' श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता–'गूढार्थदीपिका' श्रीशङ्करानन्दप्रणीता–'तात्पर्यबोधिनी' श्रीधरस्वामिकृता–'सुबोधिनी' श्रीसदानन्द विरचितः–'भावप्रकाशः' श्रीधनपतिसूरिविरचिता–'भाष्योत्कर्षदीपिका' दैवज्ञपण्डितश्रीसूर्यविरचिता–'परमार्थप्रपा' पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराघवेन्द्रकृतः–'अर्थसंग्रहः' इत्येताभिर्व्याख्याभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमादिषडध्यायात्मकं प्रथमं खण्डम् । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैष्टीकाश्च स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः, दृढा मा क्लेशिषतेति । पत्रसंख्या सार्धपञ्चशतानि । मूल्यम् रू. ३–१२–०.

द्वितीयो गुच्छः । द्वितीयं षट्कम् । षष्ठादिद्वादशाध्यायान्तम् । तत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टटीकोपेतम् । मूल्यम् रु. २–१२–०

Uttara-Geeta with a commentary

३ उत्तरगीता–गौडपादीयदीपिकाख्यव्याख्यायुता । भगवत्पादश्रीशंकराचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुकाचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतेयं व्याख्येत्येतावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रू. ०–३–०.

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries 1st part

४ बालकाण्डम्–सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नागेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गवेरपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर–शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । तच्च षड्भिः खण्डैः समापयिष्यामः । तत्रेदं प्रथमं खण्डम् । मूल्यम् रू. ३–०–०.

Stotra-muktahar containing 256 Stotras

५ स्तोत्रमुक्ताहारः–अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्वियतां स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः पूर्वमसुद्रितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि काश्यादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन द्रविणव्ययेन च समासाद्य तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि स्तोत्राणि संकलय्य संशोध्य च तानि भाविकजनानां कृतेऽत्र समावेशितानि तदाशास्महे श्रद्धावन्तो जनाः सफलयिष्यन्ति प्रयत्नमस्माकमयमिति । मूल्यम् रू.०–८–०.

Samskar Mayukha

६ संस्कारमयूखः—मीमांसकनीलकण्ठभट्टसुतशंकरभट्टकृतः । अत्र संस्काराणां स्वरूपं कालः इतिकर्तव्यता वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसरं निरूपिताः । मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंभवानास्थलेषु क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायानुसरणेन च व्याख्यातानि । अन्ते कातीयसूत्रानुसारिप्रयोगाश्च दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्णपदवाक्यभ्रंशविपर्ययादिदोषप्रचुरतयाऽप्रविभक्तविषयतया च भृशं दुर्बोधो विपरीतबोधकरश्चासीत् । अस्माभिस्तु ग्रन्थकृतैव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य पुस्तकमासाद्य विषयांश्च प्रविभज्य शोधने च महान्तमायासमास्थाय मुद्रितः । मू. रू. ०–१२–०

Manu Smriti

७ मनुस्मृतिः—कुल्लूकभट्टकृतटीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोल्लिखितैरिदानींतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता च । मू. रू. १-८-०

Vidura-Niti with a commentary

८ विदुरनीतिः–संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्राभ्यासिनां विद्यार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. रू. ०–४–०.

Vedanta Rahasya

९ वेदान्तरहस्यम्—वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतसिद्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषाऽतिसरला प्रौढा च । मूल्यम्. रू. ०-१-०.

Vishishtadvaita=Mata=Vijaya=Vada

१० विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेषामाक्षेपान्निराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं व्यवस्थापितम् । मूल्यम् रू. ०-१-०.

Kumar Sambhav with 3 known commentaries

११ कुमारसंभवं महाकाव्यम्—कविवरश्रीकालिदासविरचितमिदं सप्तमसर्गपर्यन्तं मल्लिनाथकृतसंजीविन्या चारित्र्यवर्धनकृतशिशुहितैषिण्या च संवलितं तत आसमाप्ति सीतारामकृतसंजीविन्यालंकृतं सुललितैरायसाक्षरैर्मुद्रितमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रू. १-४-०.

Raghuvamsha with a commentary by Mallinatha

१२ रघुवंशमहाकाव्यम्—श्रीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतसंजीविन्याख्यटीकासहितम् । मूल्यम् रू. ०-१०-०.

कारिकावली

Karikavalee with Siddhanta=Muktavali and other notes

१३ सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पित्सूनां कृते प्रणीतेषु प्रकरणग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्भासिता कारिकावली मूर्धाभिषिक्तेत्यत्र न विदुषां वैमत्यं किंतु तत्र दीधितिकृदुपसृतया विवेकसरण्या संक्षेपतः सूक्ष्मतमानामर्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्याश्छात्राः, इति तेषामुपकारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थलेष्वतिविस्तृतां सरलां सुबोधां च टिप्पनीं पण्डित-जीवरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहेयं दृढतरेषु सुचिक्कणेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता । सार्धशताभ्यधिकपत्रयुतामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः । मूल्यम्. रू. ०-७-०.

Vaisheshika Darshana with several commentaries

१४ वैशेषिकदर्शनम्—श्रीशंकरमिश्रकृत—वैशेषिकसूत्रोपस्कार—जयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत—विवृति—चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् । मू. रू. २-०-०.

Vadartha Samgriha

१५ वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—अत्र शेषकृष्णकृतं स्फोटतत्त्वनिरूपणं, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः, वाक्यवादः, हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संकलिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरमुपकारकः । मू. रू. ०-६-०

Chandrakanta

चन्द्रकान्त (वेदान्त ज्ञानका सुखग्रन्थ.) प्रथम भाग. यह वह ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भ्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका एकांत प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि बम्बई प्रान्तके प्रसिद्ध साप्ताहिक 'गुजराथी' पत्रके मुख्य संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तधुरीण, सारासार-विवेक-प्रवीण, वैश्यकुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम देसाईके शुद्ध हृदयमें देदिप्यमान प्रबोध-रत्न-भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है. किं. रु. २-८

प्रारब्धमुद्रणा ग्रन्थाः ।

Taittiriya=Upanishat

१६ तैत्तिरीयोपनिषत्—श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगिरिकृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता ।

Mimansa Nyaya Bindu

१७ मीमांसान्यायबिन्दुः—वैद्यनाथकृतः पूर्वमीमांसाग्रन्थः ।

Laghu Shabdendushekhar

१८ लघुशब्देन्दुशेखरः—परिष्कारटिप्पनीयुतः ।

Prayashchittendushekhar

१९ प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टकृतः ।

Maha Bhagavata

२० महाभागवतम्—देवीपुराणम् ।

'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतिः ।
कोट सासून बिल्डिंग—मुंबई.